Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel gedurende de halve eeuw 1830-1880. Deel 2

Arie Cornelis Kruseman

bron
Arie Cornelis Kruseman, *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel gedurende de halve eeuw 1830-1880. Deel 2*. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1887

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/krus002bouw02_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

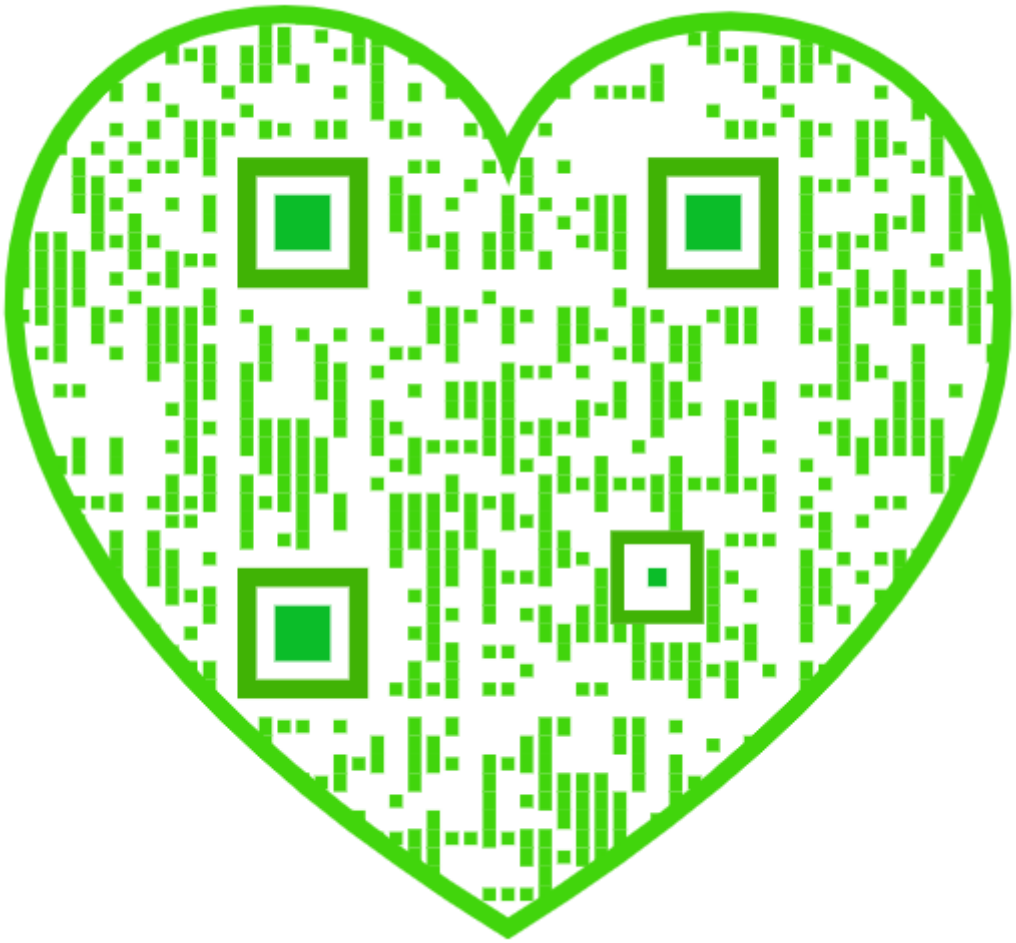

1860 tot 1869.

Boekenlijsten.

Rechts- en Staatswetenschap.

Schuurman, *De Nederl. Staatswetten* 6.65, - van IJsselsteijn, *Aant. Wetboek van Strafregt* 5.25, - de Pinto, *Wetboek Burgerl. Regtsvordering* 6.25, - Opzoomer, *Het Burg. Wetboek verklaard* 33.75 (2e druk 1875), - de Gelder, *Woordenboek Registratie* 11.70, - de Gelder, *Regt van Successie* 7.75, - de Wal, *Ned. Handelsregt* 14.70, - Holtius, *Handel- en Zeeregt* 18.50, - Levy, *Duitsche Handelswetgeving* 14.70, - Kist, *Het Handelspapier* 3.25 (2 drukken), - Diephuis, *Nederlandsch Handelsregt* 11.70 (2e druk 1874), - Pothier, *Verbintenissen* 10.30, - Verloren, *Staat- en Bankwezen* 3.90, - *De Raad van State*, *Afd. Geschillen* (beg. in 1863), - van Emden, *Regtspraak* 8. -, Goudsmit, *Pandecten-systeem* 5.25, - Kist, *Beginselen Handelsregt* 23.85 (onderdeelen zijn, om herdrukken, afzonderlijk vermeld), - v. Swinderen, *Begrip van diefstal* 5 75, - Diephuis, *Handb. Burg. Regt* 11.70 (2e druk 1876), - Feith, *Groninger Beklemregt* 6. -, Vroom, *Wetgeving Registratie* 7.65, - Noordziek, *Beraadslagingen* 2*e Kamer Burg. Wetboek* 23. -, - Lenting, *Schets Nederl. Staatsbestuur* 3.25 (4e druk 1879), - Hartman, *Het Bestuur der Gemeenten* 16.50, - Coninck Liefsting, *Beginselen Bezitregt* 8.25, - Greeve, *Wet Gemeentebesturen* 3.90, - Cremers, *De Gemeentewet* 3.75 (2e druk 1870), - v. Oosterwijk, *De Gemeentewet* 15.30, -

Smidt, *Wet Armbestuur* 4. - (3e druk 1871), - Verwoert, *Burgerl. stand* 4.25, - Wagenaar, *Gemeentelijke administratie* 6.50 (2e druk 1870), - Schuurman, *Wet Jagt en Visscherij* 4.25 (3e druk 1873, 4e 1878), - Blaupot ten Cate, *Wet Lager Onderwijs* 5.90 (2e druk 1875, 3e 1879), - Kreenen, *Wet Middelbaar Onderwijs* 4.50, - Boissevain, *De Schoolwet* 3.15, - Steyn Parvé, *Wet Middelb. Onderwijs* 3.20, - Sprenger v. Eijk, *Wetgeving Successie* 4.40, - Schreuder en van Maanen, *Wet Schutterijen* 6.15, - Engels, *De Belastingen* 3.90, - Sickenga, *Geschiedenis der Belastingen* 3. -, v.d. Brugghen, *Système Pénitentiaire Irlandais* 3.80, - Hugo de Groot, *De jure praedae Commentarius* 4.80, - Kiehl, *Le Gouvernement représentatif* 6.60, - Wertheim, *Manuel des Consuls* 16. -, Hooijer, *Kerkordeningen* 5.50, - Opwyrda, *Geneesk. Wetten* 7. -, Groen van Prinsterer, *Aan de Kiezers* 3. -, de Hartog, *Gronden Staats*-, *Prov. en Gem. inrigting* (2e druk 1871, 3e 1873), - de Gelder, *Grondboek voor Notarissen* 6. -, Hoogvliet, *Arresten Notarieele Wetenschap* 6.-, Hoogvliet, *Wetten Notar. Wetenschap* 4.50, - Vissering, *Practische Staathuishoudkunde* 9.90 (3e druk 1872, 4e 1878), - de Bosch Kemper, *De Wetenschap der Zamenleving* 10.75, - van Rees, *Gesch. Staathuishoudkunde* 10.70, - de Bosch Kemper, *Aanteekeningen Nederl. Staatsregt* 8. -. En kleinere staathuishoudkundige werken van N.G. Pierson, Mees, Kiehl, Roger, Rondelet, About. - Voorts: Groen van Prinsterer, *Parlementaire Studiën* 8.40, - Thorbecke, *Hist. Schetsen* (2e druk 1872), - Groen van Prinsterer, *Nederl. Gedachten* 26.30, - Vreede, *Een* 20 *jarige strijd* 4.80, - Vissering, *Herinneringen* 10.25, - Betz en Olivier, *Politieke beschouwingen* 4.90.

Over koloniale aangelegenheden: Last, *De Ned. Ind. Wetboeken* 13. -, Keijzer, *Het Regt van den Islam* 3.60, - de Waal, *Koloniale Politiek* 4.80, - van Deventer, *Geschiedenis van het Landstelsel* 24.75, - de Waal, *Aanteekeningen* 12. -, van Soest, *Ge-*

schiedenis van het Kultuurstelsel 8.40, - Pierson, *Voorlezingen over het Kultuurstelsel*, - van Hoëvell, *Parlementaire Redevoeringen* 14.10; benevens menigte van k l e i n e r e g e s c h r i f t e n van Fransen van de Putte, Hasselman, Morbotter, van Praag, van Hoëvell, van Rees, van der Gon Netscher, van Bosse, Lion, Elout, Money, Kraijenbrink, Rochussen, Multatuli (*Over vrijen arbeid*), Vitalis, Busch, van der Hout, van den Bergh, Bekking, van der Hoeven, van den Bosch, van Vliet, van der Wijck, Wintgens, N.G. Pierson.

Belangstelling wekten een aantal k l e i n e r e g e s c h r i f t e n over de *afschaffing van de doodstraf*, over *gevangeniswezen*, over de *afschaffing der slavernij*, over *kinderarbeid in fabrieken*, over *armverzorging*, over *de kloosters in Nederland* (het werkje daarover van Hugenpoth tot den Berenclaauw, in 1861 uitgegeven, kreeg kort na elkander vijf drukken). In 1869 maakte veel opspraak het boekje getiteld: Sagittarius, *Parlementaire portretten*, welks afkomst aan verschillende personen van naam toegedacht, maar lang geheim bleef. Eindelijk werd het openbaar, dat de geestige schrijvers waren C. van Lier en Mr. J. Belinfante. -[1]

Voorts verschellen de volgende t i j d s c h r i f t e n : *Bijdragen tot*

1 Meer beweging dan belangstelling wekte een in 1865 naamloos uitgegeven boek, getiteld: *De Reactionairen en Conservatieven hier te lande sedert de Grondwetsherziening van* 1848, bijeenverzameld uit de geschriften van Is. J. Lion, toen hoofdredacteur van het *Dagblad van 's Gravenhage* (vroeger van organen van de tegenpartij). Als een staaltje van de liefelijke bedoeling met dit boek (*f* 3. -) zegt de schrijver in zijn prospectus, dat hij zal geven: ‘een karakteristiek en ontmaskering van hun heilloos woelen en wroeten: van hun verderfelijke politieke oogmerken: van hun trouwelooze parlementaire taktiek: van hun gehuichelde gehechtheid aan het Huis van Oranje: van hun kabalen en kuiperijen, hun aansporing tot straatrumoer: bovenal van hunne Godtergende koloniale politiek, geheel berekend en ingerigt op vuig eigenbelang en gunstbejag: van hunne mishandeling en uitmergeling van den weerloozen Javaan, met wiens zweet en bloed zij zich vetmesten.’ Alles meer bijzonder aan het adres van F.A. van Hall, J.J. Rochussen, Dr. G. Simons, R.J. Schimmelpenninck, G. Groen van Prinsterer, M.W. Wintgens (alias Windgans), C. Hoekwater, Mr. J.K. van Goltstein, Mr. P. Mijer, C.F. Pahud, Mr. C. van Foreest, Mr. Kien, Mr. W.M. de Brauw, van Lijnden, Mr. van Asch van Wijck, van Lycklama, Graaf van Heiden Reinestein, E.C.H. van Doorn, Dr. A. Vrolik, Forstner van Dambenoy, Boreel van Hogelanden, Jhr. Hartsen, van der Heim van Duivendijke, Schimmelpenninck van der Oye, van Nispen van Pannerden, Prof. Vreede, A.J. de Bull, enz.
Zijn openbaringen zullen zijn:
‘gloeijend van beproefd liberalisme,
boeijend door oorspronkelijkheid,
vloeijend van stijl en taal,
bloeijend van kracht en gezonden redeneertrant.
groeijend tot politieke onovertrefbaarheid. en
broeijend op de gouden eijeren der opvolgende huurders zijner innige
overtuiging en moraliteit.’
De eerste aflevering droeg tot motto de volgende aanhaling van een van Lion's vele schotschriften:
‘Zoo zou mijne verachting ook treffen hem, die, *hoe hoog geplaatst ook*, HET ZOU DURVEN WAGEN (!!) een bod te doen voor *mijne* pen! Die pen - hoe zwak ze dan ook zij - ZE IS NIET TE KOOP! Liever verbrak ik haar voor altijd, dan..... ze te doopen in betaalde inkt.’

de kennis van het Staats-, *Provinciaal- en Gemeentebestuur*, uitgegeven door Betz, Boer en Hubrecht, 5 50 (beg. in 1860)[1], - *De Notariële Nieuwsbode* 8. - (1863-73), - *Tijdschrift v.h. Nederl. Regt*, onder redactie van Oudeman en Diephuis 4. - (1868-76)[2], - Vreede, *Le Conservateur* (1868-70), - *Regtskundig Weekblad v.h. Notarisambt* 10. - (beg. in 1869); het *Jaarboekje voor het Notariaat* 0.90 (1862-64), en het *Jaarboekje voor het Notarisambt* 1. - (1867-79).

1 Voortzetting van het *Tijdschrift voor administratief regt.*
2 Vervolg op de *Opmerkingen en Mededeelingen*.

Genees- en Heelkunde.

Oorspronkelijk: Ilcken, *Oogheelkunde* 3.90, - Simon Thomas, *Das verengte Becken* 12.60, - Dusseau, *Bijzondere Ontleedkunde* 4.80, - v.d. Lith, *Het Krankzinnigengesticht te Utrecht* 2.90, - Kerbert, *Repertorium v. Geneesk. praktijk* 4.90, - Schroeder v.d. Kolk, *Pathologie en Therapie der Krankzinnigheid* 3.20, - Lubach, *Handboek der Gymnastiek* 2.50 (2e dr. 1870), - Eshuijs, *De Gymnastiek* 3.90, - Ali Cohen e.a. *Gezondheidsregeling* 12.50, - Dusseau, *Systeem der Ontleedkunde* 3.80, - Mulder, *Verspreiding Cholera* 3.75, - *Oud en Nieuw uit de praktijk der Genees- en Heelkunde* 16.80, - *Verslagen van de Vereen. voor volksgezondheid*, - Heynsius, *Onderzoekingen in het Physiologisch Laboratorium*, - Rissik, *De praktiseerende Geneesheer.*

K l e i n e r e g e s c h r i f t e n van v. Rijn v. Alkemade, Ali Cohen, Fokker, Schroeder v.d. Kolk, Donkersloot, Donders, van Roijen, van Hasselt, Luber, Allebé, v. Capelle, Snellen (*Letterproeven voor gezigtssterkte*), Vestdijk, Luyten, v.d. Lith, Halbertsma, v.d. Hegge Zynen, Kerbert, Gori, Vos, Baart de la Faille, Middendorp, Timmerman, Landré, Vinkhuizen, Grinwis, Snoep, Lubach, Coronel e.a.

Vertaald: Niemeijer, *Ademhaling en Bloedsomloop* 4.90, - Combe, *Leer der gezondheid* 3.60, - Gunther, *Heelk. Kunstbewerkingen* 5.80, - Sobernheim, *Geneesmiddelleer* 11.40, - Wunderlich, *Geschied. der Geneeskunde* 4.40, - Förster, *Pathol. Anatomie* 4.80, - Vogel, *Kinderziekten* 6.60, - Klaus, *Zakboek der Therapie* 5.40, - Hyrtl, *Pract. Ontleedkunst*, - Siebold, *Leer der Verloskunde*, 4.50 (2 drukken), - Bock, *Het boek van den zieken en gezonden mensch* 3.85, - Stromeijer, *Militaire Genees- en Heelkunde* 8.50, - Gross, *Handb. der Heelkunde* 15. -, Cullerier, *Venerische ziekten* 28. -, Paul, *Bijzondere Heelkunde* 5.40, - Béclard, *Natuurk. v.d. mensch* 4.70, - Taylor, *Leer der Vergiften*

5.60, - Linhart, *Heelk. kunstbewerkingen* 12.90, - Seitz en Zehender, *Oogheelkunde* 16.90, - Spiegelberg, *Verloskunde* 4.35, - Fischer, *Heelkunde* 3.95, - Hermann, *Physiologie* 3.90, - Stromeijer, *Beleedigingen van het hoofd* 3.60, - Braun, *Compend. Vrouwenziekten* 3.75, - Kunze, *Overzigt geneesk. praktijk* 3.75, - Tröltsch, *Ziekten van het oor* 3.50, - Hartmann, *Alg. Pathologie* 6.90, - Lebert, *Pathologie en Therapie* 8.75, - Lebert, *Handb. pract. geneeskunde* 7.50 (2e dr. 1872), - Hennig, *Ziekten der kinderen* 6. -, Zeisll, *Constit. Syphilis* 4.50, - Pitha en Bilroth, *Heelkunde* 42. -, *Geneeskundige Bibliotheek* (waarin verschenen: Aitken, *Wetenschap en Praktijk der Geneeskunde* 16.35, - Byford, *Ziekten van het vrouwelijk geslacht* 4.40, - Benedict, *Electro-Therapie* 4.40, - Fonssagrives, *De Longtering* 3.45, - Isnard, *Gebruik van Arsenigznur* 1.95, - Reich, *De oorzaken der ziekten* 4.40, - Traube, *Ziekten Ademhaling en Bloedsomloop* 3.10, - Forbes Winslow, *Vormen der Hersenziekten* 3.75, - Tanwich, *Ziekten van de Maag* 2.30, - Werber, *Geneesmiddelleer* 4.75, - Murchison, *Ziekten van den lever* 3.10,), - Bardeleben, *Prakt. Heelkunde* Deel I 7.90, - Banga, *Geschiedenis der Geneeskunde* 5.80, - Tanner, *Path. Ther. Zakwoordenboek* 4.50, - Gerhardt, *Auscultatie* 3.25, - Gross, *Heelkunde* 15. -, Niemeijer, *Percussie en Auscultatie* 6. -, Oppoltzer, *Ziekten van het kart* 4 -, Casper, *Handb. der geregtelijke geneeskunst* 10.80.

K l e i n e r e g e s c h r i f t e n van Wunderlich, Appia, Lyons, Althaus, Funke, Schmid, Schreber, Baunscheidt, Macé, Kloss, Henoch, Flor. Nightingale, Dunant (*Een stem der menschheid op het slagveld*[1]), Eulenburg, Brown, Czermak (*Keelspiegel*), Ziemsen, Erhard, Schweiger (*Oogspiegel*), Hoppe, Forster, Lazansky, Tilt, Faber, Diegelmann, Macpherson, Ruprecht, Tibold, Quenstedt,

1 Naar aanleiding van dit geschrift, dat groote belangstelling wekte, werd de vereeniging ‘Het roode kruis’ gesticht.

Tenwick, Kluge, Wittstein, Reilingh, Diemer, Ochwedt, Bock e.a.

Voorts verschenen de volgende t i j d s c h r i f t e n : *Pharmaceutisch Weekblad*, red. Opwyrda 4.50 (begonnen in 1864), - *Tijdschrift voor Gezondheidsleer*, red. Pous Koolhaas 1.50 (1866-67), - *De praktizeerende Geneesheer* 2.50 (beg. in 1868). En het *Geneeskundig Jaarboekje* 2.90 (1862-68).

Natuur- en Wiskundige Wetenschappen.

Natuurkunde.

Staring, *Kaart van de Natuurkunde en Volksvlijt in Nederland* 10.50, - Figuier, *Wonderen van den nieuweren tijd* (vert.) 4. -, Darwin, *Het ontstaan der soorten* (vert.) 4.65, - Wittwer, *De Aarde en hare wonderen* (vert.) 3.60, - Lampert, *Wonderen der Schepping* (vert.) 5.75, - Krecke, *Het Klimaat van Nederland*, (*Nat. Hist. v. Ned.*) 7.05, - Grube, *Schetsen leven der natuur* (vert.) 5.60, - v.d. Broek, *Natuurwerkingen* 12.20, - Natuurk. *Verhandelingen Utrechtsch Genootschap* (begonnen in 1862), - Kuijper, *Natuur- en Staathuishk. Atlas* 13.50, - v. Oven, *Studiën Natuurkunde* 3. -, Brutel de la Rivière, *Natuurkunde* 3.50 (2e dr. 1876), - Rau, *Populaire Natuurkunde* (vert.) 5.20, - Verne, *Vijf weken in een luchtbol* (vert.) 3.30[1], - Bosscha, *Leerboek*

1 De *Wonderreizen* van Jules Verne, door de Fransche akademie bekroond, maakten, om haar wetenschappelijken inhoud en hoogst boeienden vorm, door heel de wereld een opgang als zelden aan eenig boek te beurt valt. In Holland was dit in buitengewone maat het geval en voor een groot deel te danken aan de opvolgende uitgevers, die deze kopijen in handen kregen en er al meer en meer de waarde van begrepen. De eerste verhalen verschenen heel eenvoudig, als kinder-leesboeken, ten minste als boekjes voor jongelui, met chromolithographiën in gekleurde omslagen. Zij maakten weinig beweging, totdat de uitgever P. van Santen het oog sloeg op een Fransche geïllustreerde uitgaaf en begreep een dergelijke hier te kunnen overbrengen. Hij maakte zich van de kopijrechten meester en bezorgde een zeer goede vertaling van de deeltjes zijner eerste reeks. Op zijn fondsveiling, na zijn spoedigen dood, werden de voorhanden deelen, 22.000 in getal, met de clichés voor de rest, gekocht door J.G. Robbers voor de kapitale som van *f* 30.000. -. Spoedig moest deze eerste reeks van 12 deeltjes herdrukt worden, en wel met een oplaag van 5000 exx.; een tweede reeks volgde met een oplaag van 8000 exx., zoodat het getal van Verne's geïllustreerde *Wonderreizen*, hier te lande gedrukt en grootendeels verkocht, het verbazend cijfer van 250.000 deelen bereikte. - De uitgever Robbers heeft met deze onderneming, evenals met zijn vroegere: Wood's *Onbeschaafde Volken* en Keller's *Europa*, getoond, dat er voor een uitgever van moed en talent nog wel handelswegen te vinden zijn.

der Natuurkunde 11.70, - Winkler, *Op en in de Aarde* 9.25, - *Archives de la Société Neerl. des Sciences Exactes* 8.80 (beg. in 1866), - Böhner, *Kosmos* (vert.) 14.40, - Masius, *Natuurstudiën* (vert.) 4.80, - Harting, *Voorwereldlijke scheppingen* 6.50, - Krecke, *Meteorologie* 6.40, - Figuier, *Wonderen der Wetenschap* 22. -, Koot, *Schoolplaten Natuurkunde* 22. -, Ganot, *Handboek der Natuurkunde* 6. - (5e dr. 1879), - Ule, *Popul. Natuurkunde* 4.60, - Grinwis, *Wrijvings-electriciteit* 5.90, - v.d. Ven, *Begins. Kosmographie* (2e dr. 1878).

K l e i n e r e g e s c h r i f t e n van Bernstein, Ohm, Schroeder v.d. Kolk, de Vriese, Faraday, Hartwig, Klencke, Winkler, Sartorius, Maury, Felisch, Stamm, Unger.

T i j d s c h r i f t e n : *Tijdschrift voor de kennis der onweegbare stoffen* 5. - (1860), - *De Navorscher op het gebied der Photographie en Phototypie* uitg. door Schaarwächter 4. - (begonnen in 1866), - *Isis*, *Weekblad voor Natuurwetenschap*, red. Huisinga 6. - (beg. in 1866), - *Archives du Musée Teyler* 4. - (begonnen in 1866), - *Archives Neerlandaises des sciences exactes etc. par la Soc. Holl. è Harlem* 6. - (beg. in 1866).

Scheikunde.

Mulder, *Stöckhardt's Plantenvoedsel* 2.50, - Mulder, *Scheikunde der bouwbare aarde* 18.45, - Graham, *Onbew. Scheikunde* (vert.) 30. -, Gorup Besanez, *Organische Scheikunde* (vert.) 6.20, - Postel, *Grondbeg. Scheikunde* (vert.) 3.90, - Wagner, *Handboek Fabriekscheikunde* (vert.) 4.75, - Liebig, *Scheikunde toegepast* (vert.) 8.10, - E. Mulder, *Leerb. der Scheikunde* 13.25, - Regnault en Strecker, *Onbew. Scheikunde* (vert.) 6.20, - Schmid, *Nijverheids-scheikunde* 3.90, - E. Mulder, *Scheikundige aanteekeningen* 10.55, - Troost, *Leerb. der Scheikunde* 5.20, - Gerding, *Zakwoordenb. der Scheikunde* (vert.) 9.60 (2e dr. 1873), - Liebig, *Scheikunde Landbouw en Physiologie* (vert.) 8.10, - Geerts, *Quantit. Scheikunde* 5.50, - Fresenius, *Qualit. Scheik. Analyse* (vert.) 5.80, - Roscoe, *Leerb. Scheikunde* (vert.) 3.80 (5e dr. 1879), - Oudemans, *Handl. Pharmacognosie.*

K l e i n e r e g e s c h r i f t e n van v. Tonningen, v. Baumhauer, Liebig, Holtzappel, Hoffmann, Rammelberg.

Sterrekunde.

Petit, *Sterrekunde voor den beschaafden stand* (vert.) 3.60, - Hoek, *Recherches astronomiques* 7.50, - Kaiser, *Annalen der Sternwarte* (begonnen in 1869).

K l e i n e r e g e s c h r i f t e n van Schaub, Hoek, A.C. Oudemans.

Zeevaartkunde.

Mossel, *Kennis van het schip* 6. -, Boulet en Otterloo, *Beschr. vreemde havens* 13.50, - v. Rees, *Marine-woordenboek* 3. -, Brouwer, *Sterre- en zeevaartkundige tafelen* 7. -, Tideman, *Woordenboek Scheepsbouw* 5.40, - Fokkens en Otterloo, *Vreemde havens* 6.25, - Dieperink, *Handb. Zeevarenden* 3.75, - Brouwer, *Zeevaartkunde* 12.20, - Mossel, *Manoeuvres Zeil- en Stoomschepen* 4.50, - Tideman, *Het Scheepsstoomwerktuig* 4.75.

K l e i n e r e g e s c h r i f t e n van v. Galen.

Tijdschrift voor het Zeewezen, red. Jacob Swart 6. - (begonnen in 1863), vervolg op de *Verhandelingen en Berigten.*

Wiskunde.

Bierens de Haan, *Propriétés etc. d. Intégrales* 18. -, Stamkart, REGELING VAN KOMPASSEN 5. -, Schrön, *Gewone Logarithmen* 3.15, - Verdam, *Spherische Trigonometrie* 4.75, - Lobatto, *Lessen Hoogere Algebra* 3.60 2e druk (3e dr. 1878), - van Geer, *Leerb. Meetkunde* 4.35, - Fort en Schlömilch, *Leerb. der Anal. Meetk.* 5. - (2e dr. 1872), - Vorsterman v. Oijen, *Theorie Rekenkunde* 3.90 (2e dr. 1873), - Bierens de Haan, *N. tables d' Intégrales* 14. -, Simon en Badon Ghyben, *Beginselen Statica* 7.70, - Colenso, *Begins. Algebra* 1.80 (2e dr. 1870 3e 1878), - Delprat, *Statica* (3 drukken), - Donck, *Cijferk.* (2e dr. 1874, 3e 1879).

K l e i n e r e g e s c h r i f t e n van Haanen, Pimentel, Lobatto, Bierens de Haan, van Geer, Kepper.

T i j d s c h r i f t e n : *Tijdschrift voor de Stelkunde*, red. Geist 1.80 (1860-62), - *Rekenlust*, uitgeg. door het Onderw. Gen. van Z.-Vlaanderen 0.50 (1860-61), - *Tijdschrift voor Reken-, Stel- en Meetkunde* red. Acquoi, Bloem e.a. 0.50 (beg. in 1863), - *Tijdschrift ter oefening in Rekenvoorstellen*, red. Fokkens 0.90 (begonnen in 1869).

Natuurlijke Historie.

Burgersdijk, *De Dieren* 60. -, Pollen et v. Dam, *Faune de Madagascar* 87.65 - Finsch, *Papageien* 25. -, Keulemans, *Onze Vogels* 36. -, Schlegel, *Gewervelde Dieren*, *Vogels (Natuurl. Hist. van Nederl.)* 11. -, Snellen van Vollenhoven, *Vervolg op* Sepp, *Nederl. Insecten* I-III 112.50, - Lubach, *Ethnologie van Nederland* (*Nat. Hist. van Ned.*) 5.40, - Harting, *De bouwkunst der dieren* 5.90 (2e dr. 1871), - Harting, *De magt van*

het kleine 2.90 (2 drukken), - Schlegel, *De Zoogdieren v. Nederland* (*Nat. Hist. v. Ned.*) 2.80, - Schlegel, *De Kruipende dieren v. Ned.* (*Nat. Hist. v. Ned.*) 2.80, - Harting, *Leerb. der Dierkunde* 58.80, - Bromme, *Atlas Nat. Geschiedenis* 6.25, - Schlegel, *Musée d' Hist. Nat.* 24.80, - Snellen van Vollenhoven, *Faune Entom. Indo-Neerl.* 20.50, - Schlegel, *Vogels van Ned. Indië* 18.80, - Schlegel, *Dierentuin Natura Artis Mag.* 15. -, Zimmermann, *De Mensch* (vert.) 7.50, - Brehm, *Het leven der Vogels* (vert.) 5.90, - van der Hoeven, *Philosophia Zoologica* 5. -, Snellen v. Vollenhoven, *Gedaantewisseling Insecten* 5.40, - Salverda, *Wandplaten Nat. Historie* 7.50, - Snellen v. Vollenhoven, *Esquisses hyménoptérologiques* 7. -, Snellen v. Vollenhoven, *de Vlinders van Nederland* 9,50.

K l e i n e r e g e s c h r i f t e n van Snellen v. Vollenhoven, Heer, Wttewaal, Winkler, Bernstein, Blanchard, Pollen, v.d. Hoeven, Wagner, Vierhout.

Coster, *Plantkunde* 4.40, - Miquel, *Flora v. Ned. Indië*, *met Bijvoegsel* 59.20, - *Nederlands Plantentuin* 25. -, Witte, *Handb. voor den Bloementuin* 2.50 (2e dr. 1877), - *Bloemkundig Woordenboek* 4.80, - Oudemans, *Leerb. der Plantkunde* 16.85, - Witte, *In 't lommer* 3. - (2e dr. 1873), - Witte, *De plant* 3. -, *De Nederl. Boomgaard* 70. -[1], Witte, *Nederl. Flora* 38. -, Suringar, *De Sarcine* 10.50, - Witte, *Schetsen Plantenrijk* 7.80, - Miquel, *Flora Japonica* 24. -, (Mej. de Leeuw), *Brieven van een Landmeisje*, - Witte, '*t Groote in 't kleine* 2.50 (2e dr. 1873), - Davidis, *Tuinboek* 1.80 (3e druk 1879).

K l e i n e r e g e s c h r i f t e n van Spoor, Miquel, Hoffmann, Rauwenhoff, Kloete Nortier, W.F.R. Suringar, Witte, de Vos.

1 Dit werk, met Witte's *Flora*, behoort tot de kostbaarste en keurigste werken door J.B. Wolters (E.B. ter Horst) uitgegeven. Ze zijn toonbeelden van teekening (door A.J. Wendel), kleuring en typographische zorg en kunnen wedijveren met de beste buitenlandsche pracht-uitgaven.

Voorts het t i j d s c h r i f t . *Magazijn voor Landbouw en Kruidkunde*, uitgeg. door Ballot 3. - (1861-76).

Uilkens, *Warmoeziersboek* 2e druk 5.90, - Staring, *Huisboek v.d. Landman* 7.90, - Schneider, *Brieven over den Akkerbouw* (vert.) 3.75, - Staring, *Landbouwlessen* 2.50, - Uilkens, *Handb. Landbouw* 3.60, - v. Hall, *Landhuishoudkunde* 3.60, - Boer, *Landhuishoudk. leesboek* 6.60, - de Sturler, *Handb. Landbouw in Nederl. Oost-Indië* 15.40, - Wagenfeld, *De bekwame Veearts* 2.90 (2e dr. 1871).

K l e i n e r e g e s c h r i f t e n van Snellen v. Vollenhoven.

Geologie.

Gresler, *De Aarde, haar kern* (vert.) 2.90, - Winkler, *Handb. der Geologie* 5. -, Winkler, *Leerb. der Aardkunde.* 2.50, - Lyell, *Oudheid van het menschelijk geslacht* (vert.) 7.80, - Winkler, *Leerboek der Delfstofkunde* 2.50, - Winkler, *Schatten van den Aardbodem* 4.85, - Hartog Heys v. Zouteveen, *Handb. Mineralogie* 4.80, - Winkler, *Op en in de Aarde* 3.90 (2e druk 1874, 3e 1879).

K l e i n e r e g e s c h r i f t e n van v. Kobell, Page, Ritter, Quenstedt.

Waterbouw- en Werktuigkunde.

Nierstrasz, *Afmeting Stoomwerktuigen* 2.50, - Janse, *Vraagstukken Waterbouwkunde*, - v.d. Ven, *Begins. Mechanica* 3.65, - van Oven, *Leerb. Werktuigkunde* 5.60, - Kramers, *Technologisch Woordenboek* 15.30, - Bourne, *Stoomwerktuigkunde* 5.70, - Luckenbacher, *Leerb. Machinen en Mechanica* (vert.) 3.50, - Grothe, *Mechanische Technologie* 6.75 (2e druk 1870, 3e 1879), - Oskamp, *Leer der beweging* 5.10, - Weisbach, *De Ingenieur* 7.50 (2e dr. 1876), - Delprat, *Werktuigkunde* 3e druk 2. -, Hoorweg, *Vraagst. Werktuigkunde* 3e dr. 2.25.

K l e i n e r e g e s c h r i f t e n van Schneither, van Diesen,

Obreen, van Koten, Armengand, Dibbetz, Surie, Holman, Schwab, Buchner, Reuther, de Vries Robbé.

T i j d s c h r i f t *van het Kon. Instituut van Ingenieurs* (begonnen in 1869, voortzetting der *Verhandelingen* enz.).

Bouwkunde.

Rose, *De leer v.h. Ornement* 8. -, Templeton, *Bouw- en Werktuigkunde* (vert.) 3.25, - Vogel, *Grieksche Bouwstijl* 10. -, v. Eijck v. Zuylichem, *Style Ogival* 2.50, - Harte, *Bouwkundige Ontwerpen* 9.30, - Lakerveld en Brocx, *Handb. v. Bouwkundigen in Ned. Indië* 25. -, Scheffelaar, *Handb. Timmerman* 3.15, - Tideman, *IJzer en staal* 11.40, - Groneman, *Hedend. Bouwkunst* 38. -, van Grieken, *Bouwkundig Album* 24. -, Möller, *Spits- en Rondbogenstijl* 7.50.

K l e i n e r e g e s c h r i f t e n van Cuypers, Fink, Menzel.

T i j d s c h r i f t e n : *De Nederlandsche Industrieel. Weekblad voor Nijverheid, Koophandel en Zeevaart* 6. - (beg. in 1862), - *De Opmerker. Weekblad voor Architecten, Ingenieurs enz.* red. W. van Gendt 6.60 (beg. in 1866).

Godsdienst en Wijsbegeerte.

Vissering, *Hel N. Testament* 2.35 (2e druk 1878), - Lipman, *Het N.-Testament* 5. -, v. Koetsveld, *Christ. Huisbijbel* 9. -, *Prachtbijbel* (Roelants) 15. -, *Kaapsche Kinderbijbel* 5. -, *Familiebijbel* (Kruseman) 27.65, - *Bijbel* (Campagne) 11. -, *Statenbijbel* (v. Velsen) 12.80, - *Bijbel met platen v. Doré* (D.A. Thieme) 90.90, - *Bijbel van Luther* (Allart) 34. -, *Het N.-Testament. Vertaling Synode* 7.20.

Zeller, *Bijbelsch Woordenboek* 12. -, Jorissen, *Bedenk. Godgeleerdheid* 4.40, v. Oosterzee, *De Ned. Herv. Kerk* 5.20, - Gieseler,

Bijz. Dogmengeschiedenis 4.10, - Schleiermacher, *Brieven* 5.20. - Fruytier, *Gerigtshandelingen* 5e druk 4.60, - Harting, *Grieksch Woordenboek N-Testament* 5.95, - Nieman, *Kennis van den Islam* 4.50, - van Hengel, *Geschiedenis zedelijke en godsdienstige beschaving*, verm. door Diest Lorgion 10.80, - Hoffmann, *Symbolik Belijdenisschriften* 4.50, - Kremer, *Een steen des aanstoots* 11.50, - Spinoza, *Opera*, *Suppl.* 4.50, - van Vloten, *Baruch d'Espinoza* 3.50 (2e druk 1871), - Hoekstra, *Ontwikkeling Zedelijke idee* 3.50, - Bouman, *Godgeleerdheid in Nederland* 4.20, - de Greuve, *Redeneerkunde* 3.75, - Auberlen, *Rekenschap Christelijk Geloof* 3.90, - Réville, *Etudes St. Matthieu* 3.80, - van der Linde, *Schelling's Wijsbegeerte* 7.75, - Schotten, *Geschiedenis v.d. Godsdienst*, 2e en 3e druk, 3. -[1], Dozy, *Het Islamisme* 5.40[2], - Tiele, *De Godsdienst van Zarathustra* 4.30[2], - van Oordt, *De Godsdienst der*

1 De 1e druk was niet in den handel.

2 Deze en de zes volgende [2] zijn gedeelten van het werk: *De Voornaamste Godsdiensten.* De uitgaaf van *Geschiedenis der Godsdiensten* was zoowel een zaak van eer als van hoop op voordeel. De vaste begeerte om dit plan, naar aanleiding van de klimmende belangstelling in de godsdienstwetenschap, tot verwezenlijking te brengen deed alle bezwaren te boven komen. Het vond dezelfde hindernissen als de vroeger bij denzelfden uitgever verschenen onderneming *Natuurlijke Historie van Nederland*, een verzameling van monographiën, die een geheel moesten uitmaken; en wel 1° om de rechte mannen te vinden voor hun taak, en 2° dezen over te halen, warm te maken, om dien studie- en schrijfarbeid te aanvaarden. Bij allen was, bij het eerste aanzoek, hetzelfde antwoord gereed: 'Onmogelijk! Wij staan nog aan het begin van ons onderzoek; kom terug als wij beter klaar zijn!' Tot allen was hetzelfde wederwoord: 'Niet onmogelijk! Geef wat gij hebt en vinden kunt, en uw lezers zullen u dankbaar zijn!' Zoo mocht de *Geschiedenis der Godsdiensten* gaandeweg haar bewerkers vinden en begon zij, bij afleveringen, haar reeks in 1862 met Dozy's *Islamisme.* Zij ging geregeld voort tot 1872 en vormde toen 12 deelen met platen. Zij werd later, in 1882, aangevuld door Kern's *Boedhisme*, dat reeds van den beginne afaan beloofd en onder handen genomen was. - De uitgaaf, wetenschappelijk uitnemend geslaagd, vond bij velen hooge waardeering, bij het publiek kalme belangstelling, bij den handel een genoegzaam, maar, althans in de eerste tien jaren, geen beloonend debiet. Onderscheiden onderdeelen werden in andere talen overgebracht.

2 Deze en de zes volgende [2] zijn gedeelten van het werk: *De Voornaamste Godsdiensten.* De uitgaaf van *Geschiedenis der Godsdiensten* was zoowel een zaak van eer als van hoop op voordeel. De vaste begeerte om dit plan, naar aanleiding van de klimmende belangstelling in de godsdienstwetenschap, tot verwezenlijking te brengen deed alle bezwaren te boven komen. Het vond dezelfde hindernissen als de vroeger bij denzelfden uitgever verschenen onderneming *Natuurlijke Historie van Nederland*, een verzameling van monographiën, die een geheel moesten uitmaken; en wel 1° om de rechte mannen te vinden voor hun taak, en 2° dezen over te halen, warm te maken, om dien studie- en schrijfarbeid te aanvaarden. Bij allen was, bij het eerste aanzoek, hetzelfde antwoord gereed: 'Onmogelijk! Wij staan nog aan het begin van ons onderzoek; kom terug als wij beter klaar zijn!' Tot allen was hetzelfde wederwoord: 'Niet onmogelijk! Geef wat gij hebt en vinden kunt, en uw lezers zullen u dankbaar zijn!' Zoo mocht de *Geschiedenis der Godsdiensten* gaandeweg haar bewerkers vinden en begon zij, bij afleveringen, haar reeks in 1862 met Dozy's *Islamisme.* Zij ging geregeld voort tot 1872 en vormde toen 12 deelen met platen. Zij werd later, in 1882, aangevuld door Kern's *Boedhisme*, dat reeds van den beginne afaan beloofd en onder handen genomen was. - De uitgaaf, wetenschappelijk uitnemend geslaagd, vond bij velen hooge waardeering, bij het publiek kalme belangstelling, bij den handel een genoegzaam, maar, althans in de eerste tien jaren, geen beloonend debiet. Onderscheiden onderdeelen werden in andere talen overgebracht.

Grieken 5.35[2], - Rauwenhoff, *Geschiedenis v.h. Protestantisme* 9.35[2], - Kuenen, *De Godsdienst van Israël*11. -[2], Meijboom, *De Godsdienst der Noormannen* 7,15[2], -

2 Deze en de zes volgende [2] zijn gedeelten van het werk: *De Voornaamste Godsdiensten.* De uitgaaf van *Geschiedenis der Godsdiensten* was zoowel een zaak van eer als van hoop op voordeel. De vaste begeerte om dit plan, naar aanleiding van de klimmende belangstelling in de godsdienstwetenschap, tot verwezenlijking te brengen deed alle bezwaren te boven komen. Het vond dezelfde hindernissen als de vroeger bij denzelfden uitgever verschenen onderneming *Natuurlijke Historie van Nederland*, een verzameling van monographiën, die een geheel moesten uitmaken; en wel 1° om de rechte mannen te vinden voor hun taak, en 2° dezen over te halen, warm te maken, om dien studie- en schrijfarbeid te aanvaarden. Bij allen was, bij het eerste aanzoek, hetzelfde antwoord gereed: 'Onmogelijk! Wij staan nog aan het begin van ons onderzoek; kom terug als wij beter klaar zijn!' Tot allen was hetzelfde wederwoord: 'Niet onmogelijk! Geef wat gij hebt en vinden kunt, en uw lezers zullen u dankbaar zijn!' Zoo mocht de *Geschiedenis der Godsdiensten* gaandeweg haar bewerkers vinden en begon zij, bij afleveringen, haar reeks in 1862 met Dozy's *Islamisme.* Zij ging geregeld voort tot 1872 en vormde toen 12 deelen met platen. Zij werd later, in 1882, aangevuld door Kern's *Boedhisme*, dat reeds van den beginne afaan beloofd en onder handen genomen was. - De uitgaaf, wetenschappelijk uitnemend geslaagd, vond bij velen hooge waardeering, bij het publiek kalme belangstelling, bij den handel een genoegzaam, maar, althans in de eerste tien jaren, geen beloonend debiet. Onderscheiden onderdeelen werden in andere talen overgebracht.

2 Deze en de zes volgende [2] zijn gedeelten van het werk: *De Voornaamste Godsdiensten.* De uitgaaf van *Geschiedenis der Godsdiensten* was zoowel een zaak van eer als van hoop op voordeel. De vaste begeerte om dit plan, naar aanleiding van de klimmende belangstelling in de godsdienstwetenschap, tot verwezenlijking te brengen deed alle bezwaren te boven komen. Het vond dezelfde hindernissen als de vroeger bij denzelfden uitgever verschenen onderneming *Natuurlijke Historie van Nederland*, een verzameling van monographiën, die een geheel moesten uitmaken; en wel 1° om de rechte mannen te vinden voor hun taak, en 2° dezen over te halen, warm te maken, om dien studie- en schrijfarbeid te aanvaarden. Bij allen was, bij het eerste aanzoek, hetzelfde antwoord gereed: 'Onmogelijk! Wij staan nog aan het begin van ons onderzoek; kom terug als wij beter klaar zijn!' Tot allen was hetzelfde wederwoord: 'Niet onmogelijk! Geef wat gij hebt en vinden kunt, en uw lezers zullen u dankbaar zijn!' Zoo mocht de *Geschiedenis der Godsdiensten* gaandeweg haar bewerkers vinden en begon zij, bij afleveringen, haar reeks in 1862 met Dozy's *Islamisme.* Zij ging geregeld voort tot 1872 en vormde toen 12 deelen met platen. Zij werd later, in 1882, aangevuld door Kern's *Boedhisme*, dat reeds van den beginne afaan beloofd en onder handen genomen was. - De uitgaaf, wetenschappelijk uitnemend geslaagd, vond bij velen hooge waardeering, bij het publiek kalme belangstelling, bij den handel een genoegzaam, maar, althans in de eerste tien jaren, geen beloonend debiet. Onderscheiden onderdeelen werden in andere talen overgebracht.

2 Deze en de zes volgende [2] zijn gedeelten van het werk: *De Voornaamste Godsdiensten.* De uitgaaf van *Geschiedenis der Godsdiensten* was zoowel een zaak van eer als van hoop op voordeel. De vaste begeerte om dit plan, naar aanleiding van de klimmende belangstelling in de godsdienstwetenschap, tot verwezenlijking te brengen deed alle bezwaren te boven komen. Het vond dezelfde hindernissen als de vroeger bij denzelfden uitgever verschenen onderneming *Natuurlijke Historie van Nederland*, een verzameling van monographiën, die een geheel moesten uitmaken; en wel 1° om de rechte mannen te vinden voor hun taak, en 2° dezen over te halen, warm te maken, om dien studie- en schrijfarbeid te aanvaarden. Bij allen was, bij het eerste aanzoek, hetzelfde antwoord gereed: 'Onmogelijk! Wij staan nog aan het begin van ons onderzoek; kom terug als wij beter klaar zijn!' Tot allen was hetzelfde wederwoord: 'Niet onmogelijk! Geef wat gij hebt en vinden kunt, en uw lezers zullen u dankbaar zijn!' Zoo mocht de *Geschiedenis der Godsdiensten* gaandeweg haar bewerkers vinden en begon zij, bij afleveringen, haar reeks in 1862 met Dozy's *Islamisme.* Zij ging geregeld voort tot 1872 en vormde toen 12 deelen met platen. Zij werd later, in 1882, aangevuld door Kern's *Boedhisme*, dat reeds van den beginne afaan beloofd en onder handen genomen was. - De uitgaaf, wetenschappelijk uitnemend geslaagd, vond bij velen hooge waardeering, bij het publiek kalme belangstelling, bij den handel een genoegzaam, maar, althans in de eerste tien jaren, geen beloonend debiet. Onderscheiden onderdeelen werden in andere talen overgebracht.

Pierson, *Geschiedenis v.h. R. Katholicisme* 19.55[2], - Ch. de la Saussaye, *De Brief aan de Hebreeën* 7.50 (2 drukken), - Hofst. de Groot

2 Deze en de zes volgende [2] zijn gedeelten van het werk: *De Voornaamste Godsdiensten.* De uitgaaf van *Geschiedenis der Godsdiensten* was zoowel een zaak van eer als van hoop op voordeel. De vaste begeerte om dit plan, naar aanleiding van de klimmende belangstelling in de godsdienstwetenschap, tot verwezenlijking te brengen deed alle bezwaren te boven komen. Het vond dezelfde hindernissen als de vroeger bij denzelfden uitgever verschenen onderneming *Natuurlijke Historie van Nederland*, een verzameling van monographiën, die een geheel moesten uitmaken; en wel 1° om de rechte mannen te vinden voor hun taak, en 2° dezen over te halen, warm te maken, om dien studie- en schrijfarbeid te aanvaarden. Bij allen was, bij het eerste aanzoek, hetzelfde antwoord gereed: 'Onmogelijk! Wij staan nog aan het begin van ons onderzoek; kom terug als wij beter klaar zijn!' Tot allen was hetzelfde wederwoord: 'Niet onmogelijk! Geef wat gij hebt en vinden kunt, en uw lezers zullen u dankbaar zijn!' Zoo mocht de *Geschiedenis der Godsdiensten* gaandeweg haar bewerkers vinden en begon zij, bij afleveringen, haar reeks in 1862 met Dozy's *Islamisme.* Zij ging geregeld voort tot 1872 en vormde toen 12 deelen met platen. Zij werd later, in 1882, aangevuld door Kern's *Boedhisme*, dat reeds van den beginne afaan beloofd en onder handen genomen was. - De uitgaaf, wetenschappelijk uitnemend geslaagd, vond bij velen hooge waardeering, bij het publiek kalme belangstelling, bij den handel een genoegzaam, maar, althans in de eerste tien jaren, geen beloonend debiet. Onderscheiden onderdeelen werden in andere talen overgebracht.

2 Deze en de zes volgende [2] zijn gedeelten van het werk: *De Voornaamste Godsdiensten.* De uitgaaf van *Geschiedenis der Godsdiensten* was zoowel een zaak van eer als van hoop op voordeel. De vaste begeerte om dit plan, naar aanleiding van de klimmende belangstelling in de godsdienstwetenschap, tot verwezenlijking te brengen deed alle bezwaren te boven komen. Het vond dezelfde hindernissen als de vroeger bij denzelfden uitgever verschenen onderneming *Natuurlijke Historie van Nederland*, een verzameling van monographiën, die een geheel moesten uitmaken; en wel 1° om de rechte mannen te vinden voor hun taak, en 2° dezen over te halen, warm te maken, om dien studie- en schrijfarbeid te aanvaarden. Bij allen was, bij het eerste aanzoek, hetzelfde antwoord gereed: 'Onmogelijk! Wij staan nog aan het begin van ons onderzoek; kom terug als wij beter klaar zijn!' Tot allen was hetzelfde wederwoord: 'Niet onmogelijk! Geef wat gij hebt en vinden kunt, en uw lezers zullen u dankbaar zijn!' Zoo mocht de *Geschiedenis der Godsdiensten* gaandeweg haar bewerkers vinden en begon zij, bij afleveringen, haar reeks in 1862 met Dozy's *Islamisme.* Zij ging geregeld voort tot 1872 en vormde toen 12 deelen met platen. Zij werd later, in 1882, aangevuld door Kern's *Boedhisme*, dat reeds van den beginne afaan beloofd en onder handen genomen was. - De uitgaaf, wetenschappelijk uitnemend geslaagd, vond bij velen hooge waardeering, bij het publiek kalme belangstelling, bij den handel een genoegzaam, maar, althans in de eerste tien jaren, geen beloonend debiet. Onderscheiden onderdeelen werden in andere talen overgebracht.

en v. Herwerden, *De Moderne Theologie* 2e dr. 3.60, - Kuenen, *Het ontstaan der Boeken O. Testament* 15.15, - Hoekstra, *Beginselen der oude Doopsgezinden* 3.50, - Meijboom, *De Openbaring verklaard* 3.75, - Kits van Heijningen, *Leven van Jezus* 4.80 (2e dr. 1868), - Auberlen, *Goddelijke Openbaring* 3.60, - Pierson, *Rigting en leven* 3.90, - Robinson, *Overeenstemming der Evangeliën* 4.55 (R. Kathol.), - Gardner, *Geloofsbelijdenissen van alle Volken* 26.40, - da Costa's *Bijbellezingen* 22.80, - Meijboom, *Gods- en Godsdienstleer* 3.90, - Dozy, *De Israeliten te Mekka*[1], - Wislicenus, *Het*

1 Dozy *De Israeliten te Mekka* 1864.
Een boek, waarvan de schrijver zich een buitengewonen opgang voorstelde, zoowel in het buitenland als hier. Daarom wenschte hij ook een bijna gelijktijdige uitgaaf in het Hoogduitsch. De uitgever bezorgde die en verzond er van 1500 exx. naar W. Engelmann in Leipzig, maar kreeg na verloop van eenige jaren daarvan 1390 exx. terug met de betuiging, dat het een raadsel mocht heeten, hoe zulk een boek, en nog veel meer hoe een werk als de *Geschiedenis der Godsdiensten* in een klein land als Holland genoeg aftrek kon vinden om te durven ondernomen worden. Om den uitgever van Dozy's *Israeliten zu Mekka* niet àl te bitter teleur te stellen had Engelmann dat boek overal waar hij maar kon in bibliotheken gestopt, maar het bij geen mogelijkheid tot een debiet van meer dan 100 exx. kunnen brengen. Een reeks als de *Geschiedenis der Godsdiensten* zou in Duitschland nooit kunnen ondernomen worden zonder geldelijken steun van regeering of genootschappen. ‘Maar hij vertrouwde wel’ (o, liefelijke waan!) ‘dat zulks ook wel in Holland zou gebeurd zijn.’

N. Testament voor denkenden 3.60, - Schenkel, *Het beeld van Jezus* 3.75, - Scholten, *Het Evangelie van Johannes* 5.65, - Schenkel, *Protestantisme*, *Katholicisme* 3. -, Hoekstra, *Bronnen v. godsd. geloof* 3.90, - Hall, *Protestantsche Polemiek* 6.70, - *Werking der Natuurwetten op zedelijk gebied* 10.75, - Martin, *Verklaring der Evangeliën* 4.55 (R. Kathol.), - Costerus, *De geestelijke mensch* 5. -, Beukelman, *De leere der Waarheid* 3.60, - Calvijn's *Institutie* 11.50, - Strauss, *Het leven van Jezus* 8. -, Straatman, *Stichting des Christendoms* 3.20, - Moll, *Misbruikte Bijbelplaatsen* 3.25, - Bronsveld en Hogerzeil, *Bibliotheek v. Theologie* 3.80 (1865-67), - Tiele, *Vergel. Gesch. der Godsdiensten* 8.50, - Muller, *Christ. Dogma der Grieksche kerk* 3.50, - Ponte, *Voorn. waarheden van het R. Katholiek geloof* 9.15, - Cramer en Lamers, *Bijdr. Godgeleerdheid*, - A Lasco, *Opera* ed. Kuijper 15. -, Gunning, *Blikken in de Openbaring* 7.80, - Tischendorf, *De Apocryfe Evangeliën* 3.50, - Kalvijn's *Verklaring van het N. Testament* 5. -, Matthes, *Het boek Job* 8. -, Herbart, *Overzicht der Wijsbegeerte*, door Burger 3. -, Ulrici, *Lichaam en ziel* 3.30, - Bartholmess, *Geschiedenis van de Godsdienstleer* 5.70[1], - de Pressensé, *Geschiedenis der drie eerste eeuwen der Chr. Kerk* 12. -[1], von Raumer, *Palestina* 6.35[1], - Richter, *Katholiek en Evang. Kerkrecht* 9.65[1] - Palmer, *Pastoraal Theologie* 4.75[1], - Godet, *Commentaar op Johannes* 9.70[1] - de Pressensé, *Jezus Christus en zijn tijd* 3.90[1], - Bonifar, *Het Apostolisch onderwijs*[1] - Erdmann, *Gesch. der Wijsbegeerte*[1], - Keil, *Hist. en Krit. Inleiding O.-Testament*[1] - De-

1 De elf aldus gemerkte werken werden opgenomen in de *Godgeleerde Bibliotheek uit het Buitenland* (1863-75).
1 De elf aldus gemerkte werken werden opgenomen in de *Godgeleerde Bibliotheek uit het Buitenland* (1863-75).
1 De elf aldus gemerkte werken werden opgenomen in de *Godgeleerde Bibliotheek uit het Buitenland* (1863-75).
1 De elf aldus gemerkte werken werden opgenomen in de *Godgeleerde Bibliotheek uit het Buitenland* (1863-75).
1 De elf aldus gemerkte werken werden opgenomen in de *Godgeleerde Bibliotheek uit het Buitenland* (1863-75).
1 De elf aldus gemerkte werken werden opgenomen in de *Godgeleerde Bibliotheek uit het Buitenland* (1863-75).
1 De elf aldus gemerkte werken werden opgenomen in de *Godgeleerde Bibliotheek uit het Buitenland* (1863-75).
1 De elf aldus gemerkte werken werden opgenomen in de *Godgeleerde Bibliotheek uit het Buitenland* (1863-75).
1 De elf aldus gemerkte werken werden opgenomen in de *Godgeleerde Bibliotheek uit het Buitenland* (1863-75).
1 De elf aldus gemerkte werken werden opgenomen in de *Godgeleerde Bibliotheek uit het Buitenland* (1863-75).

litzsch, *Commentaar op de Psalmen* 8.40[1]. - Strauss, *Sinai en Golgotha* 12.50, - Vitringa, *De Emanatieleer* 3.40, - v. Oosterzee, *De Theologie des N. Verbonds* 3.50, - Stemler, *Het Evangelie van Johannes* 6. -, Terwogt, *Flavius Josephus' Werken* 20. -, Kalvijn, *De Evangeliën* 5., van Oosterzee, *De Heidelb. Catechismus* 6.50 (2e druk 1872), - Scholten, *Het ondste Evangelie* 4.60, - Stricker, *Jezus van Nazareth* 4.90, - Duker en van Manen, *Oud Christ. Letterkunde* 5.80, - Reusch, *Bijbel en Wetenschap* 3. - (R. Katholiek), - v.d. Wijck, *Zielkunde* 4.90, - Blom, *De Brief van Jacobus* 3.20, - van Heusden, *Waarheid en godsdienst* 4.50, - Doedes, *Hermeneutik* 1.25 (2e druk 1878), - Pierson, *De oorsprong der moderne rigting* 1.90 (2 drukken), - Deharbe, *Kath. Geloof- en Zedeleer* 9 - (2e druk 1874), - van Heusde, *de Socratische school* 3e druk 5., Muré, *Bijbelsche Geschiedenis* 27. - (2e druk 1878) (R.K.), Creutzberg, *Bijb. Geschiedenis* 4.50 (2e druk 1873, 3e 1879).

K l e i n e r e w e r k e n van Frohndorf, Janssonius, Schwartz, v.d. Brugghen, Wijbelingh, Wortabet, Mulder, Ostertag, Steyn Parvé, Feith, Douwes, Marheineke, Knapp, Nap. Roussel, Lang, v. Rhijn, Chantepie de la Saussaye, Albert, v. Hengel, Hugenholtz, Hoekstra, Duker, Hoffmann, Hofstede de Groot, Prins, Constant de Rebecque, About, Poolman, de Jong, Kramer, Chauvy, Nicolas, Macduff, van Herwerden, Pierson, van der Tuuk, Auberlen, Straatman, Pleyte, Thoden van Velzen, Bouman, Opzoomer, Reitsma, Hooijkaas, Réville, Foster, Gorter, Ware, Ketteler, Pape, Bronsveld, Hahn, Bunyan, Lambert, Gouda Quint, Warmoltz. Tideman, Kits van Heijningen, Swiers, de Hoest, van der Trappen, Brummelkamp, Bähring, van den Hoorn, de Cocq, Antonides, Dibbetz, Agricola, Spitzen, Rénan, Harthoorn, Splitgerber, Martin, Robinson, Theesing, Simons, Bovet, Nitsch, Thieme, Blom, Busken Huet, Poelman, Fischer, Vinke, van Koets-

veld, Channing, Gunning, ter Haar, Riet, Fortini, Colani, Paulus, Gumming, Winslow, Neurdenburg, Bastide, Breukelman, Gunst, Ellis, Tiele, Schleiermacher, Hogerzeil, Tischendorf, Ottema, Schmiedl, Luthardt, Hartsen, Zimmerman, Roorda v. Eijsinga, P. Janet, Baumgarten, Muurling, Allihn, Coles, Doedes, Lambers, Maronier, Rutgers, Schaff, Tholuck, Matthes, Stanhurst, Trip, l'Ange Huet, Pieters, Udemans, van Heusden, Fliedner, Vos, Jonker, Lederhose, Hausrath, Astré, Haverkorn v. Rijsewijk, Cramer, Olevianus, Carpentier Alting, Nippold, Weir, Grosjean, Michelsen, Langhans, Steeg, Zahn, Bonifas, A. Kuijper, Jongeneel, Bolmers, Beck, Luthardt, Warneck, Naville, Niepoort, Meijer, de Haas, Zeller, Deetman, Alford, Riemens, Gispon, Held, Junius, Pecaut, Scholten.

T i j d s c h r i f t e n : Ch. de la Saussaye, *Bijbelstudiën* 3.60 (1860 - 63), - *Doopsgezinde Bijdragen*, per jaar 1.40 (1861-75), - *Kerkelijk Weekblad der Prov. Friesche Vereeniging* 5. - (1863 - 76), - *Bibliotheek van moderne Theologie en Letterkunde*, verz. door Maronier 4.50 (beg. in 1862), - *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, red. Tinholt en Bronsveld (nieuwe serie van de *Boekzaal*) 5.90 (beg. in 1864), - *Theologisch Tijdschrift*, red. v. Bell, Hoekstra, Kuenen e.a. 6. - (beg. in 1866), - *Studiën op Godsdienstig, Wetenschappelijk en Letterkundig gebied* 15. - (1868-75), - *Nieuw Kerkelijk Weekblad*, red. Mosselmans en van Gilse 4.60. - *Kerkhistorisch Jaarboekje* 0.90 (1864-65).

Stichtelijke lektuur.

Zuiver stichtelijke boeken van eenigen omvang of boven de *f* 4. - en *f* 5. - begonnen tot de zeldzamer verschijnselen te behooren, of zijn voor het meerendeel reeds in de vorige afdeeling opgenoemd, aangezien de meesten steeds een meer of minder wetenschappelijk gehalte meêbrachten. Wij noemen er nog slechts

enkele. De overige menigte meenen wij, beknoptheidshalve, alleen door de namen der schrijvers te kunnen aanduiden, vooral ook omdat hun titels meer als het ware uithangborden dan aanwijzingen van beteekenis zijn.

Erskine, *Schatkamer van Godgeleerde Verhandelingen* 18. -, Mel, *Laatste woorden van stervenden* 5. -, ten Kate, *De Middelaar Gods* 7.50, - Bunyan's *Pelgrimstogt* geïllustreerd 17. -[1], *Bijbelsch Magazijn voor alle standen* goedk. editie 16.50, - v. Oosterzee, *Gewijde Bladen* 15. -, *Geschiedenis der Martelaren* 10.80[2], - Broes, *De peinzende Christen* 8e druk 3.50, - Gerdes' *Bibliotheek* 4.20, - Sonstral en van Lummel, *Jaarboeken v.h. Godsbestuur* 10.75, - 3 60, - Arndt, *De Huiskerk* 4.20.

L e e r r e d e n e n van Colani, v. Oosterzee[3], Cohen Stuart, Harms, Swalue, Kohlbrugge, Coquerel, Bouman, Chantepie de la Saussaye, Hoflacker, Kingsley, Knapp, Hoekstra, Egeling, Busken Huet, v.d. Linde, Rau, Sypkens, Mounier, Beyma, Bryce, Breunissen Troost, Smijtegelt, Lodenstein, v.d. Groe, Mel, Prins, Proes, Wolters, v. Velsen, Laurillard, Beets, Vinke, Venture, Scheffer, de Waal, Comrie, *Neêrlands kansel*, *Wekelijksche Volksleerredenen*, uitgeg. door de Vereen. ‘Jezus en dien gekruisigd 2.60 (beg. in 1866), Gezelle Meerburg, Mosselmans, Pierson, Terpstra, Steenmeijer, Eigeman, de Geer, Réville, Cramer, Enderle, van Gorkum, Zellner, Kluever, du Cloux, Hasebroek, Krijt, Bax, Sikkes, de Liefde, Spurgeon, Moltzer, Rauwenhoff, A. Kuijper, Beversen, Gildemeester.

1 Bunyan's *Pelgrimstogt* en *Christens Reize* e.a. dateeren van 1729. Of geheel òf verkort kwamen er hier te lande wel 30 uitgaven van in 't licht.
2 Dit boek was in geen 200 jaren herdrukt. G.Ph. Zalsman gaf er een nieuwe uitgaaf van uit met een oplaag van 1500 exx., die weldra uitverkocht was. Sinds kwam er ook een uitgaaf van bij Swaan en een andere bij Schenk Brill.
3 *Woorden des levens* 3e druk.

K l e i n e r e w e r k e n van Nap. Roussel, v.d. Gon, de Keyser, Statius Muller, Mc. Cheyne, Ambrosius, Koch, Seinecke, Bunyan, Brave, Mel, Clarisse, Souvestre, Molster[1], v.d. Hoeve, Wildermuth, v. Horn, Ravesteyn, v. Koetsveld, Elise v. Calcar, Schmaltz, Schoeffer, Bohm, Ponsonby, Hasebroek, Holst, Immens, ten Kate[2], Smijtegelt, Kits v. Heijningen, Spieker, de Pressensé, Strauss, Tryfosa, Brummelkamp, Smith, Wood, v. Meeteren, Macduff, Brock, Charlesworth, Robert, Hesseveld, Zschokke, Floor, Buisson, Haynes, Sargent, Brewster, Reade, Marvel, Prins, de Gasparin, van Spall, Staudemeier, Guizot, Winslow, Zaalberg, Matthes[3], Bunsen, Wightman, v.d. Groe, Bickerstedt, Temple, Law, Hoekstra[4], Muurling, Baardman, Feije, Schmidt, Tholuck, van Niel, Parker, German, Bouman, de Koning, Kraft, Drelincourt, Philpot, Busch Keizer, Krummacher, Rau, de Ridder, Molenaar, Nisse, Willink v. Bennebroek, Carilus, Taylor, Freedly, Martin, Witkop, de Haan, Beecher, ten Brink, Adriani[5], Ch. de la Saussaye, Janet, Abboth, v.d. Hoeven, Spencer, v.d. Meulen, Thieme, Jorissen, Doorenbos, Frölich, Costerus, v. Meurs, ter Haar, Hellenbroek, Looman[6], Nichols, Offerhaus, Bennink Janssonius, Floor, Steldanus, Tiele, Teenstra, Mirus, Hartwig, Brink, Comrie, Schuurman, Nathusius, Sewell, van Hengel, Knap, Moor, Beyschlag,

1 Van Molster's *Liederen en Gebeden*, 1e druk in 1848, verscheen in 1860 de 5e.
2 Ten Kate, *Wij zullen elkander wederzien*, 1861 1e druk, 1873 3e. Ten Kate, *Huisboek* (Godsd. poëzy) 1860 1e druk, 1876 3e.
3 Matthes, *De nieuwe richting* 1e druk 1866, 3e 1876.
4 Hoekstra, *Geloof des harten* kreeg in 1862 den 3en druk. Zijn *Geloof en leven des Christens* ook den 3en. De 1e druk van het eerstgenoemde werk verscheen in 1852, die van het tweede in 1856.
5 *Uren aan den rustdag gewijd* (2 bundels, 2e dr. 1864).
6 Looman, *Godsd. Bijbellezer* 1864 3e druk, 5e 1878.

Schwartz, Guntrie, Vinet, Romeijne, Couvée, Robertson, v.d. Ploeg, Naville, Gärtner, Baumgarten, Peaux, Heldring, Lang, Piccardt, Verhoef, Carpentier Alting, v.d. Trappen, Blume, Baxter, Groenevelt, Lubker, Ferguson, v. Campen, Biervliet, Grosjean, Banning, Misérus, Hebert, Hugenholtz, Gerdes, Halm, v. Leeuwaarden, Smits, Buitendijk, v.d. Schraft, Theesingh, Laurillard[1], Huydecoper, Monod, Stoltz, Uden Masman, Charlotte Elisabeth, Bouguenon, Schmaltz, Stark, Beecher Stowe[2], Boston, Buser, Guthry, Watts, Goebell, Hoek, Vos, Ulrici, Hoorman, de Haas, Mallan, Vincent, de Liefde, Coquerel, Dyserinck, de Leeuw, Poulain, Schuurman, Ahlfield, P. Huët, Macduff, v. Toorenenbergen, Agatha, Haarman, Meijer, Elisa Polka, Boston, Fruytier, Colenbrander, Brown, Temmink, Duytsch, Pierik, Muller, Oersten, Newton, Fullink, v. Herrevink, Gerth v. Wijck, Shipton, Brandt, Hoffacker, Moltzer, v.d. Broek, Zalm[3], Coles[4].

Voorts verschenen de volgende t i j d s c h r i f t e n :

Stemmen van denkenden en voor denkenden 2.- (1860-63), - *De Stem*, red. Haastert en Groeneweg 1.- (1860), - *Ermelo's Zendingsblad*, door Witteveen 1.- (1860-66), - *Berigten van de Utrechtsche Zendingsvereeniging* 1.20 (begonnen in 1860), - *De Handwijzer*, *Evangeliebode voor oud en jong* 1.30 (beg. in 1863), - *De. Vereeniging. Christelijke stemmen*, red. Heldring en Hoedemaker 6.- (1863-38), - *De Jongelingsbode* uitgeg. door het Ned. jonge-

1 Laurillard, *Geen dag zonder God* 3e druk 1875; *Voor meer dan één leven* 3e druk 1869, van verscheiden andere werkjes 2e drukken.
2 *Kleine Vossen* 1e druk 1866, 4e 1871.
3 Van Zahn's *Bijbelsche Geschiedenis* (1e druk 1843) verscheen in 1872 het 34e duizendtal. Van zijn *Geschiedenis der Christelijke Kerk* (1e druk 1844) in 1879 de 9e druk.
4 Coles, *Gods Soevereiniteit* in 1865 6e druk.

lings-verbond, red. v. Oosterwijk Bruyn 1.- (beg. in 1863), - *De Olijftak*, (1863-65), - *De Zaaijer*, *Tijdschrift voor burger en boer* 3.60 (1864-78), - *De Wekstem*, red. Donner, Diemer en Felix 6.- (beg. in 1865), - *De Christelijke familiekring*, uitgeg. door de Ned. Schoolvereeniging 2.90 (beg. in 1866), - *Het Morgenlicht. Stichtelijk dagboek*, red. Slotemaker 4.80 (beg. in 1866), - *Nieuw en Oud*, red. Hagen, Knappert e.a. 3.50 (1866-74), - *De goede Zaaijer*, *Tijdschrift voor Katholieken* 0.80 (beg. in 1866), - *Geloof en leven*, red. van der Ven en Vrendenburg 2.- (beg. in 1867), - *Geloof en Vrijheid*, *Tweemaandelijksch tijdschrift,* red. von Baumhauer, Brouwer e.a. 5. - (beg. in 1867), - *Taal des Geloofs*, *Godsdienstige toespraken*, red. de Meijier 1.80 (1867-78), - *Het eeuwig Evangelie*, *Christelijk Maandschrift*, red. Lamers en Cramer 1.80 (beg. in 1868), - *De Nieuwe Richting in het leven*, red. Carpentier Alting e.a. 2.40 (1868-72), - *Geïllustreerd Zendingsblad voor het huisgezin*, Orgaan van het Java-Comité, red. Looman 2. - (beg. in 1868), - *De Christenbode* 1. - (beg. in (1868), - *De kleine Zendbode* 1.15 (beg. in 1868), - *Maandrozen*, *ter eere van het H. Hart van Jezus*, red. van Pierik 2.20 (beg. in 1869), - *Pius IX*, *Roomsch Cath. Zondagsblad* 3. - (beg. in 1869).

En de J a a r b o e k j e s *Zalsman's Jaarboekje voor Kerk*, *School en Zending* 0.30 (beg. in 1866[1]), - *Zondagschool-Almanak* 0.40 (beg. in 1867).

Geschiedenis.

Algemeene en Buitenlandsche Geschiedenis.

Bosscha, *Gesch. van N. en O. Europa* 3.90, - Prescott, *Re-*

1 Aan het hoofd van de lijst van inteekening 1869 staan de portretten van de eerste leeraars aan de theologische school te Kampen, opgerigt 6 Dec. 1851: T.T. de Haan, S. van Velzen, A. Brummelkamp en H. de Cocq.

gering van Philips II 11.85, - Macaulay, *Hist. en Letterk. Schetsen* 4.70, - *Histor. herinneringen Middeleeuwen*, *met photographiën* 12.-, Assmann, *Alg. Gesch.* 4.20, - *Hist. Geogr. Woordenboek* 28.60, - Steyn Parvé, *Gesch. van Italië* 7.90, - Görlitz, *Bibliotheek der Geschied.* 8.-, Wijnne, *Gesch. der Oudheid* 4.25, - Rüstow, *De Duitsch-Deensche oorlog* 7.20, - Streekfuss, *Gesch. d. wereld* 20.-[1], Weber, *Handb. Alg. Geschiedenis* 14.25 (2e dr. 1874), - Forster, *Van Elba naar St. Helena* 6.95, - Koelman, *In Rome*, - Napoleon, *Gesch. van J. Caesar* 10.80[2], - Riet-

1 Binnen een maand tijds waren van dit werk bij inteekening 2800 exx. geplaatst, zonder aanbieding of colportage, waaronder, ten blijke van belangstelling op kleinere plaatsen, 61 te Dockum, 22 te Franeker 22 te Bolsward. Het getal groeide aan tot 10000.

2 *Geschiedenis van Julius Caesar*, door keizer Napoleon III, dat in 1865 verscheen, maakte vrij wat beweging reeds voor dat het was uitgegeven. Er liepen allerlei geruchten omtrent den oorsprong van het boek, want ieder begreep natuurlijk, dat een man als Napoleon geen tijd gevonden kon hebben, al had hij ook het talent gehad, om een boek te schrijven als het leven van Caesar.
Een pracht-editie, ten getale van 1500 exx., met alle weelde op de keizerlijke drukkerij gedrukt, was voornamelijk bestemd voor presentexemplaren aan gekroonde hoofden en aanzienlijken, en kwam niet in den handel, aangezien de rest der oplaag door vooruitbestelling van particulieren, voor 50 francs het deel, vóór de uitgaaf reeds besproken was. De gewone editie zou 9 Maart verschijnen, te gelijk met vertalingen in het Duitsch, Engelsch, Italiaansch, Portugeesch, Russisch, Deensch, Zweedsch, Hongaarsch, Poolsch en Hollandsch, die aan de betrekkelijke uitgevers gegund waren geworden onder strikte voorwaarde, dat zij de Fransche bladen naar gelang die klaar waren ter vertaling ontvangen zouden, maar dat er niets omtrent den inhoud vóór de uitgaaf mocht uitlekken. De opgang, dien het boek maakte, was niet gelijk men verwacht had. Alleen de Duitsche uitgaaf werd in groot getal verspreid. De uitgever Gerold verkocht van zijn eerste, dure, editie 10,000 exx., en legde te gelijk een goedkoopere op, waarvan de eerste aflevering in dezelfde week van haar verschijning driemaal moest herdrukt worden. - Overigens deelde dit vorstelijk boek in het lot van zooveel onvorstelijke: het verscheen met beweging en verdween ongemerkt.

stap, *De oorlog Duitschland-Italie* 4. -, Engelen, *Gesch. van de* 18: *eeuw* 4.90, - Kolb, *Geschiedenis der beschaving* 8.80, - Obreen, *De Noord Amerik. oorlog* 10.60. - Lindo, *Ontwikkeling van het Engelsche Volk* 5.50, - Bancroft, *Gesch. der Vereen. Staten*, Deel I, 4.50, - Nösselt, *Alg. Geschiedenis* 10.15, - Pimentel, *Overzigt van Buckle's Alg. Geschiedenis* 5. -, Assmann, *Alg. Gesch. op aardrijksk. grondslag* 4.40, - *De Veldtogt van* 1866 *in Duitschland* 10.40, -- Mühlfeld, 1848-1866 9.60 (2e druk 1875), - Mulder, *Alg. Geschiedenis* 3.80 (7e druk 1879).

K l e i n e r e w e r k e n van Wijnne, Dozy, v. Sijpesteyn, Feith, Ising, Bresciani, Schubert, Stucke, van Oordt, Thijssen, Motley, Klencke, v. Rees, de Goeje, Eelco Verwijs, Habets, Bohl, Colhorn, Schwegler, Kannegiesser, Grube, Engelbregt, Meidinger, Noël, Smiles, Jorissen, Zeeman, Réclus, Kopp, Tornberg, Thackeray, Michaud, Bungener, Janssen, Cherbuliez, Kiehl, Dingemans, Freytag, de Bas, Roijaards, Bosscha, Boissevain, Blanc, Laboulaye, v. Nes, Hozier, Kits v. Heijningen, Simons, Eberty.

Vaderlandsche Geschiedenis.

Motley, *History of the united Netherlands* 14.40[1], - Motley, *Geschiedenis der Vereen. Nederlanden* 23.10 (2e druk 1878), - Witkamp en Hekking, *Amsterdam* 6 50, - v. Deventer, *Gedenkstukken Oldenbarnevelt* 9.75, - v. Lennep, *Leven v. C. en D.J. v. Lennep* 16.10, - v. Lennep, *Geschied. des Vaderlands in platen*

1 Om nadruk hier te lande te voorkomen op verzoek van den uitgever Mail. Nijhoff door de firma Murray te Londen gedrukt. De oorspronkelijke uitgaaf kostte 36. -. De nadruk werd er niet door belet: maar Nijhoff verkocht er toch meer dan 1000 exx. van.

7.85[1], - Knoop, *Krijgs- en geschiedkundige Geschriften* 13.-, Brill, *Voorlez. Geschied. Vaderlands* 9.10, - *Mededeelingen Gesch. 's Gravenhage* 9.50. - de Jonge, *Opkomst v.h. Ned. gezag in N. Indië* 42.50, - v. Loon, *Ned. Historiepenningen, Supplement* 43.90,- *Archief van Zeeland* 12. -, *Repertorium Geschied, des Vaderlands* 6. -, Hofdijk, *Oranje en zijn keurvendel* 11.90, - Löher, *Jacoba van Beijeren* 9.30, - Lod. Mulder, *Duyck's Journaal* 21.25, - Lauts, *Veroveringen in Ned. Indië* 20.45, - v. Sijpesteyn, *Geschiedk. Bijdragen* 8. -, *Genealogische kwartierstaten* 81. -, Hofdijk, *Vóór* 300 *jaren* 11.25, - Hofdijk, *Geschied. des Nederl. Volks* 10. -, Wicquefort, *Hist. des Provinces unies* 26. -, Stamkart, *De* 80 *jarige oorlog* 8. -, Nuijens, *Gesch. Nederl. Volk* 22.60, - Bührman, *Gesch. d. Vaderlands* 17.20, - Motley, *Opkomst Ned. Republiek* (volksuitgaaf) 5 60 (2e druk 1874), - van Hogendorp, *Brieven en Gedenkschriften* 11.25, - *Oorkondenboek v. Holland en Zeeland* 26.25, - Lauts, *Geschiedenis der Nederlanders in Indië* 14.60, - v. Lennep en ter Gouw, *Uithangteekens* 10.80, - Bakker Dirks, *De Nederlandsche Zeemacht* 14. -, d'Ablaing v. G., *Nederlandsche Gemeentewapens* 14. -, Schotel, *Oud-Holl. Huisgezin; Maatschappelijk leven; Eeredienst; Volksverhalen* 30.85, - van der Wulp, *Catal. Bibliotheek Pamfletten Meulman*, - van Lennep, Moll en ter Gouw, *Ned. Volksleven* 75. - (2de druk 1870)[2], - Kuijpers, *Geschiedenis der Artillerie* 13.50, - van Lennep en ter Gouw, *Het boek der opschriften* 5.90, - ter Gouw, *Volksvermaken* 8.80[3], - *Vóór* 300 *jaren. Volksblaadjes* 9.60, - Wit-

1 Ernstiger, maar even populaire opvatting van het gestaakte plan van 1854.

2 Met gravuren naar de historische galerij in de kunstzaal van 'Arti et Amicitiae' te Amsterdam.

3 Vóór de uitgaaf van v. Lennep en ter Gouw, de *Uithangteekens*, en ter Gouw, *de Volksvermaken*, werd door de schrijvers ter vervollediging van hun werk een goede weg ingeslagen. Zij vroegen openlijk in de dagbladen om medewerking van den kant van het publiek. Ieder, vooral ouderen van dagen, die iets wist van plaatselijke openbare volksvermaken, werd dringend uitgenoodigd daarvan mcdedeeling te doen aan de verzamelaars; even als aan allen, die in het bezit waren van desbetreffende platen, schilderijen, beeldhouw- of snijwerken, verzocht werd daarvan ten koste der uitgevers afteekeningen te laten maken. Het gevolg hiervan was, dat beide werken konden versierd w'orden met een menigte houtsneden, die voor de geschiedenis van ons volk van geen gering belang waren.

kamp, *Geach. der* 17 *Nederlanden* 35. -[1], *Album van Goeverneurs v. Ned. Indië*, - Gerlach, *Fastes militaires Indes Orient.* 14.-, Pompe, *Gesch. der Ned. Overz. bezittingen* (2e druk 1872), - Wijnne, *Gesch. v.h. Vaderland* (5e dr. 1877).

K l e i n e r e w e r k e n van Hofdijk, Westerhoff, Hermans, Schotel, Thorbecke, v. Zuijlen, Lod. Mulder, ten Brink, de Geer, Eekhoff, Hoogstraten, L.P.C. v.d. Bergh, Rochemont, Elberts, ter Gouw, Soutendam, Kleijn, Dercksen, Bakh. v.d Brink, Rogge, Buddingh, Piccardt, Pan, Beeloo, Bosboom-Toussaint, Weitzel, Sassen, Koch, Engels, Halberstadt, v. Gorcum, Hartmann, Teenstra, v.d. Veen, Eokker, Eng. Gerrits, Knottenbelt, Spengler, Sonstral, Rogge, Kramers, Elout, de Stoppelaar, Buser, Witkamp, Rutte, de Superville, Reitsma, Jorissen, v. Vloten, Jonckbloet, P. Nijhoff, de Boer, Lenting, de Meester, v.d. Wijck, van Doren, de Gelder, Wijnne, Sautyn Kluit, Acker Stratingh, Honig, Bijleveld, Sepp, Janssen, v. Rees, Alb. Thijm, Holtrop, Telting, v. d Heim, Kroon, Klose, Tydeman, Ledeboer, de Haan, v.d. Linde, Scheffer, P.L. Muller, de Voogt, Lauts, Wolbers, Staats Evers, v.d. Hoeven, Wijnmalen, Huberts, Veegens, Babut, v.d. Graft.

1 Met *vier* premiën: twee banden, een wapenkaart, een atlas en een groote chromolithographie.

T i j d s c h r i f t e n : *Onze tijd. Studiën en berichten over personen en gebeurtenissen van den dag*, red. Dozy 6. - (1863-76), - *Bijdragen tot de Geschiedenis en Oudheidkunde van de Provincie Groningen*, red. A. Stratingh e.a. 3.90 (1863-73), - *De oude tijd*, door J. ter Gouw 3.90 (1869-74).

Kerkelijke Geschiedenis.

Glasius, *Gesch. der Synode* 1618 5. -, Janssonius, *Gesch. v.h. kerkgezang* 3.20, - Gieseler, *Kerkel. geschiedenis* 4. -, Sepp, *Pragm. geschied. der Theologie* 5.60 (3 herdrukken), - Eisenlohr, *Het Israëlitische Volk* 7. -, *Gesch. der Chr. kerk in Nederland. In tafereelen*, door Beets, Moll, ter Haar e.a. (vervolg op *Gesch. Chr. kerk*) 20.10 (1860-69), - Strauss, *Ulrich van Hutten* 5.-, Griesinger, *Verborgenheden van het Vaticaan* 4.55, -- Bohl, *Pius VII* 6. -, Hartog, *Gesch. der predikkunde* 4.75, - Hase, *Gesch. der Kerk* 5.40, - Schultz Jacobi, *Oud en nieuw uit de gesch. der Luth. Kerk* 8. -, Hofdijk en v.d. Keilen, *Kloosterorden in Nederland* 12.30, - Sonstral, *Gesch. van het Hussitisme* 8.25, - *Tafereelen uit de Gesch. d. Protestantsche kerk* 1.80 p. jaar, (1863-75), - Moll, *Kerkgeschiedenis v. Nederland* 22. -, *Waarachtige geschiedenis der vrome martelaren* 10.80, - Chantral, *Leven der Pausen* 12. -. Janssen, *De kerkhervorming in Vlaanderen* 7.50, - Montijn, *Geschied. der Hervorming* 2e druk 8.40, - Hausrath, *Gesch. van Jezus' tijd* 4. -, *De Geestenwereld, Geschied. van het bijgeloof* 4. -, Rutjes, *Leven van Pius IX* 5.10, - Nippold, *De Christelijke wereld in de laatste halve eeuw* 6.-, Muller, *Bonifacius* 6.90, - van Loon, *Bekn. Chronol. overz. Kerkgeschiedenis* 3.40 (2e druk 1878), - de Keyser, *De Wartburg* 4.80 (3e druk 1868).

K l e i n e r e w e r k e n van Nagtglas, Boeles, Ostertag, v.d. Kemp, Leipoldt, Rogge, Perk, Hofstede de Groot, Schotel, Nonhebel, v. Belkum, White, v. Vloten, Coquerel, v. Toore-

nenbergen, Nuijens, Groen v. Prinsterer, Buugener, Sneckenburger, van Oordt, Parker, Meijer, de Keijser, Dozy, Lang, St. Priest, Oort, Wijnmalen, v. Oosterzee, Réville, Hartmann, v. Heukelom, Thiele, Credner, Nöldeke, Snellebrand, Brouwers, Diest Lorgion, Looman, Weydemann, v.d. Baan, Tjeenk Willink, v.d. Veen, v.d. Tuuk, v. Kooy.

T i j d s c h r i f t : *Studiën en Bijdragen op het gebied der historische Theologie*, red. Moll en de Hoop Scheffer (beg. in 1868).

Aardrijkskunde.

Land- en Volkenkunde. Reisbeschrijving.

Winkler Prins, *Handb. der Aardrijkskunde* 9.65, - *Bijdragen tot de kennis der provincie Groningen* 7.50, - v. Lijnden, *Souvenirs du Japon* 90. -, v. Doren, *Bijdragen tot de kennis der Overzeesche landen* 4.85, - *Aardrijksk. en Statist. Woordenboek van Ned. Indië*, - *Meetk. beschrijving v.h. Kon. der Nederlanden* 6. -, Ritter, *Nacht en morgen uit het Indische leven* 6.-, de Hollander, *Land- en Volkenkunde v. Ned. Indiè* 4. - (3e druk 1874), - Plantenga's *Verschillende Reisboeken*, - Frijlink, *Handb. der Aardrijkskunde* 4e druk 4.90, - Tiele, *Mémoires sur les journaux des Navigateurs Neerl.* 7.50, - Krecke, *Natuurk. Aardrijkskunde* 3.10 (4e druk 1878), - Rietstap, *De Wereldbol* 10.-[1], Oliphant, *Zending van Lord Elgin naar China* 11.20, - Hubert, *Aardrijkskunde* 3.75, - Pompe van Meerdervoort, *Vijf jaren in Japan* 9.20, - Witkamp, *Landen en Volken* 3.20, - Otterloo, *Leerb. der Aardrijkskunde* 26e druk, - de Hollander, *Aard-*

1 Als een bewijs dat met degelijke boeken te werken valt, diene het bericht van de uitgevers, dat er binnen één maand door zeven boekverkoopers 638 inteekenaren opgegeven waren.

rijksbeschrijving van Neder landdek Indië 3.20, - Wallace, *Insulinde* 14.90, de Jong v. Rodenburg, *Schetsen*, *Atlas en Aroës* 3.40, - Schroeder Steinmetz, *Handl. Aardrijkskunde* 5e druk, - *De Rijn van Arnhem tot Zwitserland* (plaatwerk).

K l e i n e r e w e r k e n van Seidlitz, Burger, Weitzel, Keijzer, Friedmann, Boekhoven, v. Hoëvell, Hall, von Siebold, Moore, Bowring, de Gasparin, Hemly, Gramberg, Bodel Nijenhuis, Bolman, Willer, Lassen, Praeger, ten Brink, Dielitz, de Keijser, Griesinger, Hartwig, Schramm, Wagner, Tinon, de Sturler, Goudswaard, Pijnappel, Verwey, Ruppius, Stevenson, Attibert, Macbrair, Zimmermann, Eekhoff, Stieltjes, Laboulaye, v. Doren, Nolte, Cannabich (*Bekn. Aardrijkskunde* 5e druk), Brugsma, Harthoorn, Nassau, Andreae, Manhattan, Pütz, Otterloo, Conrad, Kuijper, Graafland, Sack, Story, Kollonitz, v. Tterson, Geertsema, Staats Evers, Ludeking, Hewitt, Hedeman, Greenwood, Grothe, Sicherer, Wilson, Beecher, Renan en Wattenbach, Sartoris.

R e i s b e s c h r i j v i n g e n van H. van Kattendijke, Gevers Deynoot, Keller, Dufferen, ten Kate, Ida Pfeiffer, de Ridder, Brumund, Stock, v.d. Crab, de Jong v. Rodenburg, Hirsch, Bovet, Livingstone, Fred. Bremer, Lorgues, Belgiojoso, van Alphen, Perk, Harting en Vissering, Campagne en Olivier, Maronier, Mühlbach, Sommes, Adama v. Scheltema, de Casembroot, v. Diest, Rozenberg, v. Hoëvell, Griethuizen, Hartevelt, Croiset, Gram, Oliphant, Raden Mas Arja, Thoden v. Velzen, Goudschaal, Enault, Rietstap, Harting, Zurcher en Marcollé.

T i j d s c h r i f t e n : *De Aarde en haar Volken* 5.20 (begonnen in 1865)[1] - *Koloniale Jaarboeken* (1861-64).

1 *De Aarde en haar Volken* was een gelukkige navolging van *Le tour du monde*, uitgaaf van Hachette & Co. De redactie van den tekst, die in de Fransche editie niet altoos vertrouw- en bruikbaar was, werd bewerkt door S.J. v.d. Bergh en voornamelijk door J. Margadant, die zich daarvoor veel zorg en studie gaf. Door middel van colportage, waaraan in het eerste jaar niet minder dan *f* 7000. - besteed werd, en door exploitatie op groote schaal, slaagde de onderneming naar wensch. Haar debiet beliep zelfs het eerste jaar ruim 10000 exemplaren, dat na verloop van eenige jaren in een vasten verkoop van 5000 overging.
(Deze uitgaaf kostte van 1865-77 *f* 282.8(H). -: bijna 3 ton).

K a a r t e n . *Algemeene atlassen* van Kan (3e druk 1875), van Witkamp, van ongenoemden bij Nooth. van Goor (5edruk 1865), bij Voltelen (2e druk 1870); - *Kaartennetten* van Huberts; - *Atlassen van Nederland* van Dornseiffen (4e druk 1878), van Brugsma (6e druk 1869), van Kuijper (7e druk 1879); - *Topographische* van Rogge (2e druk 1869), van ongenoemde bij Smulders; - *Natuur- en Staatkundige* bij Nooth. van Goor, bij H. Suringar (2e druk 1871); - *Gemeente-atlas* bij H. Suringar; - *Kaarten van Nederland* van v.d. Berg (3e druk 1869), van Huberts (2e druk 1877), van Beijer (2e druk 1874), van v. Baarsel en Tuyn, van Voorthuysen en Nunnink, van Olivier en Witkamp, van Witkamp (2e druk 1876), van Dornseiffen; - *Geologische* van Kruijder; - *Blinde* van Kruijder; - *Provinciale kaarten* van Eekhoff, van v. Rijn, van Elberts, van Witkamp, van Magielse en Brandt, bij Nijhoff, bij Nooth. v. Goor, bij Smulders, bij H. Suringar; - *van Europa* bij Braat, bij Nooth. v. Goor, bij Stemler; - *van O. Indië* van Jurrius, van Cronenberg, van Dornseiffen, van Jacob Swart, van Kuijper (9e druk 1875), door Oehler en Kronenberg; bij O. Petri, bij Stemler, bij Smulders, bij Hulst van Keulen, bij Gebr. van Cleef; - *Kaart van Azië*, *Australië*, *Ajrika*, *N. Amerika* van Hemkes, - van *W. Indië*, - van *Palestina*, - van *het H. Land* van v.d. Velde; - verschillende *Spoorwegkaarten* en *Platte gronden.*

Encyclopedische werken, Taalkunde, Onderwijs.

De Vries en te Winkel, *Woordenboek der Nederl. taal* (1864 1e aflev.)[1], - de Vries, *Middelned. Woordenboek*, - de Vries en te Winkel, *Woordenlijnt der Ned. taal* (2e druk 1872), - te

1 1864. De verschijning van de 1e aflevering van het *Woordenboek der Nederlandsche taal* door de Vries en te Winkel was een gewichtig en veel besproken feit. Jaren lang was het voorbereid, en men zou haast kunnen zeggen, dat ontelbare handen hadden meêgewerkt, om alle woorden, alle kunsttermen, alle eigenaardige vormen en spreekwijzen, uit allerlei gebied van handel, nijverheid, beroepen en maatschappelijke ambten en bedrijven, òf uit boeken òf uit den mond des volks op te vangen en saâm te brengen. Men zie daaromtrent de inleiding tot het eerste deel van het *Woordenboek.* Toen men eindelijk zoo ver heen was. dat er aan uitgeven kon gedacht worden, moest er omgezien worden naar een firma die deze kostbare en groote onderneming aandurfde. Na rijp beraad, vereenigden zich drie kloeke firma's: Mart. Nijhoff, A.W. Sijthoff en D.A. Thieme tot het aanvaarden dezer uitgaaf. Van hoeveel gewicht een goed uitgever is bij de pogingen der wetenschap, werd hier op nieuw bewezen. Voor het oogenblik tevreden dat zij haar kopij, wanneer die gereed was, in handen van een drukker zou kunnen overgeven, zou de redactie wellicht haar arbeid met alle kalmte hebben voortgezet en jaren lang hebben kunnen dralen eer er iets van in het licht verscheen. Ja het staat vast, de loop der uitgaaf heeft het bewezen, dat er van de onderneming weinig terecht zou gekomen zijn, indien de krachtige hand der uitgevers haar niet had aangegrepen en in beweging gebracht. Eenmaal van het plan vervuld, driftig gezind om het tot uitvoering te brengen, en tegelijk van de algemeene belangstelling gebruik willende maken ten einde dezen grootschen nationalen arbeid ook als handelszaak te doen gelukken, rustten de gezamenlijke firma's niet, daarin gesteund door de redactie, of een eerste aflevering moest althans gereed zijn en alles zoo worden geordend, dat het werk spoedigen en geregelden voortgang kreeg. Door dezen drang als het ware gezweept, werd het onmogelijke gedaan om de eerste vellen persklaar te maken en kon de eerste aflevering in September 1864 verschijnen. Hoe de uitgevers in hun zaak leefden en met hoeveel ingenomenheid zij die opnamen, blijkt uit hun factuur, waarbij zij dat eerste stuk verzonden. ‘Onze wensch is verwezenlijkt!’ schrijven zij. ‘De redactie heeft met stalen ijver een berg van bezwaren uit den weg geruimd en ons daardoor in staat gesteld ons verlangen te vervullen. Onvergald is dus onze vreugde nu wij deze aflevering mogen verzenden, terwijl wij daardoor eene innige zelfvoldoening smaken, dat het ons gegund werd de uitgave te mogen bevorderen van dit echt nationale boek - van een boek, dat hier te lande en in België sedert jaren eene warme belangstelling heeft opgewekt en met zoo groot verlangen werd te gemoet gezien. - Doch waartoe de hooge waardij dezer uitgave betoogd bij confraters, die ons zulke doorslaande bewijzen gaven hoezeer zij met haar sympathiseerden en er met ons roem in wilden stellen tot de verspreiding van het *Woordenboek* mede te werken. Door die medewerking zijn wij toch in staat het zeldzame voorbeeld te geven, dat reeds duizende namen van inteekenaren konden worden opgenomen op eene naamlijst vóór de *eerste* aflevering, dat duizenden zich verbonden tot aankoop van een kostbaar werk, alleen na inzage van een voorloopig prospectus. Dien uitslag heeft de redactie voor een goed deel te danken aan de veerkracht van den Nederlandschen Boekhandel, en als leden van dien handel constateeren wij dat met trots en erkentelijkheid tevens.’
Dit ‘*duizende inteekenaren*’ was geen overdrijving. Nauwelijks toch was het contract der uitgaaf tusschen redactie en de gezamenlijke firma's geteekend, of gewapend met een uitlokkend prospectus, toog het wakkere driemanschap op reis door alle plaatsen van Nederland en België en wist door de warmte hunner woorden niet alleen bij den boekhandel, maar evenzeer onder alle standen der maatschappij, zóóveel belangstelling te wekken, dat een groot deel der kosten van deze zware onderneming binnen drie maanden gedekt was. De drie uitgevers hebben zich door deze kloeke handelsdaad en wetenschappelijke voorliefde een eerzuil te meer gesticht. Als het later zoo bitter bejegend *Woordenboek* ooit kompleet komt (het prospectus beloofde dat het uiterlijk binnen *twaalf* jaren gereed zou zijn) en Nederland er zich met reden op beroemt; als ons vaderland eenmaal prof. de Vries en zijn medewerkers met billijke eer huldigt, en den steun looft van die breede schaar van

inteekenaren, bij de afleveringen met name vermeld, zal wellicht niemand meer denken aan den voortvarenden moed der uitgevers, zonder welken het *Woordenboek* misschien nooit zoo algemeen ondersteund ware tot stand gekomen.
Maar ook voor den boekhandel in het algemeen was vooral Thieme's doordrijven daarin een feit van beteekenis. Met Amsterdam beginnende had hij zich gehaast binnen den kortst mogelijken tijd alle provinciën van het land af te reizen en voor de aanstaande uitgaaf niet alleen warmte op te wekken, maar natuurlijk ook bestellingen op te zamelen. Toen hem dit zoo uitstekend gelukt was, bleven evenwel de minder aangename gevolgen niet uit. De reiziger kon niet overal te gelijk zijn en reisde bovendien alleen rond met zijn plan en prospectus, waarvan de uitvoering welhaast volgen zou. Het gevolg hiervan was, dat de eene boekverkooper vóór den anderen hiermeê bekend raakte en er een handig gebruik van maakte door een jacht op inteekenaren. Allereerst stak een storm op tegen J.A. Alberdingk Thijm, die onlangs eigenaar geworden was van de boekhandelsfirrna C.L. van Langenhuizen te Amsterdam, en die, tegelijk ook als medewerker aan het *Woordenboek*, brieven uitzond aan zijn clientèle en geletterde vrienden over het heele land, teneinde bij zijn firma te doen inteekenen. Hetzelfde gebeurde plaatselijk in enkele steden, waar de eene boekverkooper zijn collega's vóór was met het laten rondgaan van eigen gedrukte inteekenlijsten. Van alle kanten werden daarom de uitgevers aangevallen, die zich trouwens zeer goed wisten te verdedigen, op grond dat zij met dezen wedloop niets te maken hadden. Maar het geschrijf en gewrijf daarover gaf aanleiding, dat de bekrompenheid en het natuurlijk recht van den *boekhandel* en van elken debitant met vuur besproken werden en dat er menig lans gebroken werd voor een meer onbeperkte vrijheid van doen. Zoo verscheen onder anderen in het *Nieuwsblad* een ferm geschreven stuk van Willem Leevend (W.H. Kirberger), dat den verouderden sleurgeest mannelijk aanviel en in de bres trad voor een breeder handelsbeschouwing. ‘Zoo er ooit eene onderneming in den boekhandel is geweest’, zeide hij, ‘waarvoor de koopers niet behoefden te worden aangewezen, dan is het zeker *het Nederlandsche Woordenboek*, omdat dit in handen behoort te komen van ieder die zijn land, zijn volk, zijn taal liefheeft. De uitgevers, die op kloeke wijze de exploitatie er van hebben aanvaard, waren blijkbaar hiervan doordrongen, toen zij naar de middelen uitzagen om tot de voor hen gewenschte belangstelling te geraken en het allereerst het middel aangrepen, dat niet alleen het meest voor de hand lag, maar dat ook het meest overeenkomt met de waardigheid hunner onderneming en de eer van hun beroep. Zij riepen de medewerking van den Nederlandschen Boekhandel in. Een persoonlijk bezoek van den heer Thieme, die, met vertooning van het prospectus der onderneming, daarvan een uitvoerig verslag gaf, maakte dat bijna ieder boekhandelaar er eene eer in stelde om een grooter of kleiner aandeel in de onderneming te hebben, en de uitslag van die reis leverde het verblijdend bewijs op, dat alle handelsgeest nog niet ten eenenmale bij den boekhandel is uitgedoofd. De boekhandelaar-debitant toch toont over het algemeen veel te weinig handelsgeest te bezitten. De commissiehandel, door den loop der tijden een noodzakelijk kwaad geworden, heeft dien handelsgeest langzamerhand te dutten gezet, en de koopman van voorheen, wiens kunde en energie hem tot een geacht en niet onbelangrijk deel van de handelswereld maakte, is de depôthouder geworden, die met een klein maar zoet en zeker winstje zich in het midden der boeken *van anderen* gemakkelijk nedervlijt en thans veelal eene jammerlijke parodie op den boek*handel* vertoont. Immers niet zelden is het of den boek*handelaar*-debitant de schrik om 't hart slaat als er sprake is van een boek, dat *voor rekening* moet worden genomen, en de aanbiedingen van een uitgever worden vaak nog niet zooveel aandacht waardig gekeurd als een bedelbrief, terwijl men het bovendien later eene schreeuwende onregtvaardigheid acht te zijn, als men niet *in commissie* kan bekomen wat anderen door den prikkel van hunnen handelsgeest tot een artikel van ruime winst voor zich zoowel als voor den uitgever maakten. Eere daarom den Nederlandschen boekhandel, die door op ruime schaal deel te nemen aan de onderneming van het *Woordenboek*, het bewijs heeft geleverd dat hij *nog* kan heeten eene magt.
‘En wat het *ver*koopen aangaat van dat men eenmaal *ge*kocht heeft: de boekhandelaar die vooruitbestelde heeft evenveel regt om een boek te verkoopen dat *ter perse* is, als de zeehandelaar, die goederen koopt en verkoopt welke *nog zeilende* zijn. Ieder debitant, die een getal exx. van het *Woordenboek* bestelde, waardoor hij aandeel kreeg in de onderneming, mogt onmiddellijk van de verkregen mededeelingen gebruik maken tot het verkrijgen van inteekenaren op het gebied, dat hij, zonder eens anders regten te kwetsen, kon betreden. Zelfs de eigen druk van een prospectus of inteekenlijst kon niet alleen niet schaden, maar ook in

Winkel, *Grondbeg. der Ned. spelling* (3e druk 1872), - Oudemans, *Taalk. Woordenboek op Hooft* 3. -, Oudemans, *Bijdragen Middel-nederlandsch Woordenboek* (I-VII) 43.20, - Roorda, *Over dichtmaat en versbouw* 3.50, - te Winkel, *Grondbeginselen Nederlandsche spelling* 2.75 (4e druk 1877), - Brill, *Nederl. Spraakleer* 3 dln. 9.40 (4e dr. v.h. 1e deel), - Bendsen, *Die Nord-Friesische Sprache*, von M. de Vries 6. -, te Winkel, *Leerboek der Ned. spelling* (6e dr. 1874), - van Dale, *Zinsontleding* 2.50 (2e druk 1874), - de Groot, *Nederl. Spraakk.* 2.80 (2e druk 1873), - Rost, *Grieksch-Holl. Woordenboek* 7.90, - Mehler, *Grieksch Woordenboek* 9.60, - Kan en Schreuder, *Latijnsch Woordenboek* 3.50, - van den Es, *Grieksch Woordenboek* 8.75 (2e dr. 1869), - Engelbregt, *Latijnsch Woordenboek* 8.75, - v.d. Es, *Nederl Gr. Woordenlijst* 2.50 (3e druk 1877), - Kühner, *Leerb. der Latijnsch taal* 2.50 (2e druk 1875) - Dozy en Engelmann, *Glossaire mots d'Espagne*, - Bedarsche, *Hebreeuwsche Synonymiek* 4. -, Jansz en Klinkert, *Ned.-Javaansch Zak-woordenboek* 4.- 2 drukken, Klinkert, *Supplement op Pijnappel's Maleisch Woordenboek* 5.75 (2e dr. 1875), Jansz, *N. vervolg op Gericke's Jav. Ned. Woordenboek* 18. -, Dozy, *Oosterlingen, verklaring van woorden*, - Winter, *Jav. Zamenspraken* 4.50, - de Hollander, *Handl. Maleische taal* 5.20 (4e dr. 1874), - Waterman, *Ned.-Hebreeuwsch en Chaldeeuwsch*

het minst niet geacht worden, dat daardoor ‘de banden van eensgezindheid en welwillendheid werden losgemaakt, en de goede trouw ook tusschen boekverkoopers onderling zou worden opgeofferd aan al te ver gedreven eigenbelang’. Het komt mij voor, dat de onderstelling van het tegendeel wel ietwat spijt verraadt, dat anderen vlugger waren, het belang der onderneming nog beter inzagen en zich onmiddellijk voorstelden dat het *groote publiek* de aangewezen grond was om te bewerken. Ik verblijd mij, ten minste, dat voor het *Nederlandsche Woordenboek* reeds aanstonds sommigen in den boekhandel, door de beweging van anderen, die vroeger opstonden, zijn wakker geschud, en dat nu, in gezegd *Woordenboek* op het woord *slaapmuts* althans zonder onbescheidenheid geene toespeling op ons beroep kan worden gemaakt.’

Deze moedige uitspraak vond natuurlijk tegenkanting van de zijde der behouds- en slendermannen onder de boekverkoopers, maar won gaandeweg veld en hielp mede om den weg te banen voor een ruimer opvatting van handels- en ondernemingsgeest.

Woordenboek 10 -, Calisch, *N. Ned. Woordenboek* 4. -, S. de Bruijn, *Holl.-Eng. Woordenboek* 6.40, - Calisch, *N. Woordenboek d. Ned. taal* 2 40, - *Woordenboek der Engelsche en Ned. talen* (bij Noorduijn & Zn.) 6.90, - Sicherer en Akveld, *Hoogd. Woordenboek* 16. -, Calisch, *Holl.-Eng. Woordenboek* 16. -, Susan, *Duitsch-Holl. Woordenboek* 5. - (2e druk 1876), - Heremans, *Ned-Fransch Woordenboek* 14.50, - Olinger, *Fransch-Ned. Woordenboek* 4. -, Landolt, *Dict. polyglotte militaire* 21.50, - Sicherer, *Hoogd. Spraakkunst* 3.75 (4e druk 1874), - Meidinger, *Hoogd. Spraakkunst* 1.80 (16e druk 1878), - Rijnhart, *Woordenboek voor het practische leven* 16.20, - *Algem. Nederl. Encyclopedie* 22.50, - *Geïllustreerde Encyclopedie* 92.60 (beg. in 1868), met een premie: *Kaart van Nederland* van 6 bladen, en eene *Kaart van Ned. Indié.*'

Voorts verschenen de volgende t i j d s c h r i f t e n :'

De Indische Schoolbode voor opvoeding en onderwijs 5. - (1860), *Weekblad voor het Lager*, *Middelbaar en Gymnasiaal Onderwijs*, red. Reussen 4.60 (1862-74), - *Tijdschrift voor onderwijzers*, red. Eites, ten Entel e.a. 2.50 (1863 - 70), - *De Schoolbode*, *Tijdschrift voor onderwijs en opvoeding*, red. Salverda, Bouman e.a. 4.90 (beg. in 1869), - *De Taal- en Letterbode*, red. Eelco Verwijs en Cosijn 3.60 (1869 - 75), overgegaan in *Taalkundige Bijdragen*, red. Cosijn, Kern e.a. 4. - (beg. in 1876).'

En het *Jaarboekje voor het Lager onderwijs* 0.60 (beg. in 1869).'

Algemeene oude en nieuwe Letterkunde.

De Goeje, *Spec. de literis Orient.* - Dozy, *Hist. des Muselmans Arabes en Espagne* 14.50, - Dozy, Al Makkari, *Recueil trad. Mohamethanes* 60. -, de Goeje, *Hist. Orientale* 4.20, - Pleyte, *Etudes Egyptiennes* 21. -, Land, *Anecdota Syriaca* 34.50, - v.d. Tuuk, *Manuscrits Lampong* 10. -, Mehler, *Isocrates*, - Cobet, *Xenophontis Hist. Graeca*, - v. Herwerden, *Lysiae Orationes.* -

Hoffmann Peerlkamp, *Horatii Satirae*, - Cobet, *Lysiae Orationes*, - Bake, *Ciceronis Libri de Oratore* 4. -, H. Peerlkamp, *Taciti Agricola*, - v. Gent, *Annot. Virgilii Aeneis*, - Naber, *Photii Patriarchi Lexicon* 12. -, v. Heusden, *Aeschyli Agamemnon* 5.25, - Karsten, *Comment. de Platonis Epistolis*, - Francken, *Comment. Lysiacae*, - Boot, *Ciceronis Epistolae* 9.50, - Karsten, *Simplicii Comment. Libri Aristotelis* 11.25, - v.d. Es, *Geschied. der Grieksche en Latijnsche Letterkunde*, - Raabe, *De poetica Platon.*, - van Herwerden, *Sophoclis Oedipus*, - Boot, *Ciceronis Epist. ad P. Atticum* 9.50, - Kontos, *Logios Erm. Graecae* 5.50, - Kappeyne, *Aristophanis Plutus*, - Curtius, *Beteekenis der Grieksche Letteren*, - Suringar, *Alda Guarini Carmen*, - Halbertsma, *Lectiones Lysiacae*, - Karsten, *De Taciti Fide*, - van Herwerden, *Studia Thucydidea*, - v.d. Es, *Letterk. de Gr. en Rom.* 3.75 (2e druk 1877), - v.d. Es, *Gr. Antiquiteiten* (2e druk 1877).'

De Klassieken der Wereld (Plantenga) 5. -, Vosmaer, *Schetsen*, - Kneppelhout, *Geschriften*, - Multatuli, *Indrukken*, - Halbertsma, *De Lappekoer*, - *Jan Davids Boekenkraam*, - Eelco Verwijs, *Goede boerden*, - v.d. Tuuk, *Maleische Vertellingen*, - Hasebroek, *Studiën en Schetsen*, - Bakhuizen van den Brink, *Studiën en Schetsen*, uitgegeven door Potgieter, - Maerlant's *Spieghel Historiael*, - Oude Heer Smits, *Tweede verzameling van Brieven*, - Multatuli, *Minnebrieven* (1e druk 1861, 4e 1865, 6e 1875), - Pierson, *Intimis* (1e en 2e druk 1861, 4e 1872), - v. Oosterzee, *Varia*, - ten Kate, *Bilderdijk en da Costa*, - v.d. Hoop, *Waarheid in de Kunst*, - Visscher, *Kleine Opstellen*, - Multatuli, *Ideën* (1e druk 1862, 4e 1870, 6e 1877)[1], - Opzoomer, *The plays of*

1 Ofschoon wij in den regel vermijden, bijzonderheden meê te deelen betreffende vaderlandsche schrijvers, meenen wij echter onderstaande circulaire, die ook aan den boekhandel gericht was, hier een plaats te kunnen inruimen, eensdeels omdat ze wellicht elders niet in druk bewaard is, ten andere omdat ze een eigenaardig teek en is uit de dagen toen Multatuli's werken bij duizenden verkocht werden en 's schrijvers zonderlinge persoonlijkheid het publiek in dwepende aanbidders (vooral van het vrouwelijk geslacht) en heftige bestrijders verdeelde. De circulaire is van Februari 1865.
'Aan de lezers mijner *Ideën.*
Weldra zal de Zegelwet worden afgeschaft. Ik wenste daarvan gebruik te maken, om, door het uitgeven van een Dagblad, meer algemeen ingang te verschaffen aan de denkbeelden welke, naar ik hoop, iets zullen bijdragen tot genezing van 't '*Contagium dat er heerst in onzen staat.*'
Ik beroep mij hieromtrent op wat ik schreef, en aantoonde, in den *Havelaar*, in de *Minnebrieven*, in den *Vrij-arbeid*, in de *Ideën.*
Om een Dagblad optezetten, heb ik geld nodig, en wel een aanzienlijke som. Het zou mij onmogelijk zijn, in een dagelijkse Courant te verdedigen wat ik voor waarheid houd, zonder zekere maat van onafhankelijkheid, en die onafhankelijkheid gaat verloren, als het finantiëel gedeelte van zoodanige onderneming in handen is van geldschieters.'
Zulke afhankelijkheid is een der hoofdzaken waardoor onze Couranten zijn... zo-als ze zijn.

Dagelijks ontvang ik brieven van belangstellende personen, die mij vragen op welke wijze men mij blijken geven kan, hetzij van sympathie met mijn moeielijk verleden, hetzij van belangstelling in mijn persoon en tegenwoordigen arbeid, hetzij van deelneming in mijn streven voor de toekomst.
Ziet-hier nu een antwoord op die vragen. Ik heb mijn portret laten vervaardigen, en verzoek U dat te kopen tegen hogen prijs. De som die ik zal nodig hebben om te geraken tot betrekkelijke onafhankelijkheid, is groot: vooral daar ik sedert jaren gebukt ga onder allerlei moeielijkheden, die niet kunnen worden weggenomen door mijn aandeel in de opbrengst der *Ideën*, al is dan ook, *voor Holland*, de opgang van mijn geschrijf buitengewoon.

Shakespeare, - v. Vloten, *Vondels eenvoud*, - van Vloten, *Aesthetica* (2e druk 1871), - Jonckbloet, *Etude sur le roman du Renard*, - Eelco Verwijs, *Nederl. klassieken*, - Potgieter, *Proza* (4e dr. 1877), - Hugo, *William Shakespeare*, - Kok, *Vondel en zijn Vrouwenkarakters*, - v. Vloten, *Geschied. der Ned. Letterkunde* (2e dr. 1871), - Schrant, *Nagel. geschriften*, - de Génestet, *Over Kinderpoëzy*, - Oude Heer Smits, *Derde verzam. Brieven en Uitboezemingen*, - Multatuli, *Herdrukken*, - Multatuli, *Verspreide stukken* (4e druk 1875, 6e 1879), - v. Leuiiep, *Vermakelijke Spraakkunst* (3e druk 1866)[1], - Koopmans v. Boekeren, *Mensch en ezel*, - Koopmans v. Boekeren, *Schoenen op keur*, - Dijkstra e.a. *Friske Winterjünenocht*[2], - v. Lennep, *Vermakelijke Latijnsche*

Ik zal elk Exemplaar mijner portretten tekenen met een spreuk of 'n gezegde uit mijn werken: wie dus ongaarne een te hogen prijs betaalt voor mijn afbeeldsel, betale die voor mijn autograaf. Of liever, men beschouwe z'n uitgaaf als een bijdrage tot de betrekkelijke onafhankelijkheid, waartoe ik langs dezen weg geraken wil.'
Wie, om een der genoemde redenen, een portret van mij verlangt, wordt uitgenodigd. in postwissel of aangetekenden brief, *tien* of *vijftig* Gulden te zenden aan mijnen Uitgever, de firma R.C. Meijer, Kalverstraat 246, Amsterdam.
Voor *tien* Gulden zal een Steendruk-Exemplaar worden gezonden: voor *vijftig* een Photografie, beiden goed uitgevoerd (door Mitkiewiez te Brussel).
Ik voel mij verpligt hier uitdrukkelijk te verklaren, dat ik mij niet kan verbinden tot het uitvoeren van mijn plan, als ik daartoe niet word in-staat gesteld door vrij algeméne deelname. Zonder volkomen onafhankelijkheid - en wat rust! - kan ik geen Courant uitgeven. De welwillende bestellers van mijn portret zouden in dat geval hun uitgaaf moeten beschouwen als een blijk van sympathie voor mijn persoon, of van enige ingenomenheid met mijn werk.

En - in verband met ontstentenis van behoorlijke wetten tegen namaak - ik verzoek ieder geen portretten van mij te kopen waarop mijn handschrift niet staat.
Duur?.. Och, aan niemand kan deze zaak zo-veel kosten, als ze mij kost!'
MULTATULI.

1 Van den 1en druk, uitgegeven 'door een Lid van de Akademie' 1865, werden binnen drie weken 3000 exx. verkocht.
2 Waling Dijkstra handhaafde sinds 1850 de eer der Friesche taal door het uitgeven van wel een 60tal kleine geschriften.

Spraakkunst 3e druk, - Smits, *Oom Adriaan*, - Lamb, *Vertellingen uit Shakespeare*, - Laurillard, *Uit de Papierentasch* (2e druk 1866), - v. Doorninck, *Bibliotheek van Anonymen*, - Muller, *Hugo Grotius*, - Eelco Verwijs, *Spel der Sacramenten*, - Beets, *Over Kinderboeken*, - Dekker, *Texelsche Vertellingen*, - Brill, *Goethe's Faust*, - Rau, *Aanteek. op Vondel's Treurspelen*, - Oude Heer Smits, *Dagboek van Janus Snor*, - Dyserinck, *Verscheidenheden*, - Moltzer, *Voorlezingen*, - Cool, *Waarheid in beelden* (2e druk 1867), - Everts, *Gesch. der Ned. Letterkunde*, - Doorenbos, *Gesch. Nederl. Letterkunde* 6.75, - Bern. Koster Jr. (Joh. C. Zimmerman), *Chequeriana*, - Opzoomer, *Antigone*, - Opzoomer, *Shakespeares Plays*, - Kneppelhout, *Studententypen*, - Heine's *Reisebilder*[1], - Busken Huet, *Literarische Fantasiën* (le druk 1868, 3e 1874, 4e 1875), - Elbers, *Chron. Handb. Ned. Letterkunde*, - Katz, *Handb. v. Welsprekendheid*, - Asher, *Bibliography of Dutch Books on America*, - P. Bruyn, *Letterk. Schetsen*, - Lodeesen, *Legenden en Wonderverhalen*, - Brouwers, *Mengelingen*, - Heine's *Vermischte Schriften.*[1] - van Vloten, *Dicht en Ondicht* (2e druk 1867, 3e 1872), - *Duizend en een Nacht*, *Arab. Vertellingen* 7.20 - de Groot, Leopold en Rijkens, *Voorn. schrijvers der Ned. Letterkunde* 3.75 (4e druk 1874), - *Bibliotheek van Middel-Nederl. Letterkunde* red. Moltzer 1-16 26.-.

Dichtkunst.

Van der Hoop, *Liederen*, - B. Janssonius, *Zuchten en zangen*, - *Keurlezing uit Vondel*, - Bogaers, *Togt van Heemskerk* (2e druk 1872), - *Dramatische poezy N. Verzam.*, - Heije, *Nederlandsche taal*, *Liederen*, - Hofdijk, *Alkmaar's beleg*, - *Kunst en Harmonie*, met staalgravuren, - Meijer, *Gedichten*, -

1 Nadruk.

1 Nadruk.

ten Kate, *Vliegende Bladen*, - de Génestet, *Leekedichtjens* (2e druk 1862, 3e 1863, 4e 1865, 5e 1867[1]), - Hofdijk, *Ver-*

1 De Génestet, *Leekedichtjens* 1860. ‘Hoe men zich vergissen kan! De (Génestet had mij bij voorkomende gelegenheid de uitgaaf zijner verzen toegezegd, indien hij er eenmaal toe zou kunnen overgaan, zijn verspreide gedichten (vooral in *Aurora*, *Christelijke Volksalmanak* en *Holland*) in een of meer bundels te verzamelen. Hij gaf ze naar aanleiding van persoonlijke goede verhouding, zonder aan vroegere afspraak te denken, ter uitgaaf aan Gebr. Kraaij, die er bij hem op aandrongen. Tot een kleine vergoeding bood hij mij de *Leekedichtjens* (snippers uit *de Gids*) aan, die bij mij als uitgever van Huet's *Brieven over den Bijbel* volgens zijn meening t'huis hoorden. Met tegenstribbelen nam ik eindelijk het aanbod aan: op zijn andere verzen had ik prijs gesteld: maar met deze (toen) snibbige snippers was ik in die dagen evenmin ingenomen als tevreden: zelfs raadde ik hem, den gemoedelijken jongen dichter-predikant, ten ernstigste deze verzamelde uitgaaf af. Alleen op zijn aanhouden lei ik ze ter perse. Tien jaar later, vooral na zijn vroegen dood, was deze dichter, naast Cats en Tollens, de gevierdste dien Nederland ooit bezat. Bij zijn optreden zou niemand, ook hij zelf niet, dat gedroomd hebben.’ (*Aanteekening van den uitgever.*)
Van de overige werken van de Génestet, die bij Gebr. Kraaij uitkwamen, was het eerste de *Eerste Gedichten*, in 1851 verschenen. De bundel, met een oplaag van 500 exx., wekte maar een heel sobere belangstelling. Eerst na 1861, dus tien jaar later, toen de *Laatste der Eerste* uitkwamen, begon men op den dichter meer aandacht te vestigen.
Van de *Eerste Gedichten* kwamen, in 6 oplagen, drie verschillende uitgaven: een, 1851, van 2.00; een, 1863, 2.50; een, geïllustreerd, 1878, 7.25. Van deze uitgaven werden p.m. 7700 exx. verkocht.
Van de *Laatste der Eerste* kwamen, in 6 oplagen, twee velschillende uitgaven: een, 1861, van 2.50: een. geïllustreerd, 1877, van 7.25. Van deze uitgaven werden p.m. 9300 exx. verkocht.
Van de *Kompleete Dichtwerken* kwamen, in 4 oplagen, drie verschillende uitgaven: een, geïllustreerd, 1868, van 9.50; een, in kl. 8°, 1870, van 5.40: een volkseditie, 1873, van 3.-. Van deze drie uitgaven werden verkocht niet minder dan 26000 exemplaren. Bovendien bracht het kopijrecht, bij de fondsveiling van Gebr. Kraaij, in 1876, de kapitale som op van *f* 13.122.- De maatschappij Elzevier, die de *Kompleete Werken* kocht, legde in 1879 een nieuwe oplaag aan van 15000 exx.
Deze voorbeeldelooze opgang was te danken, natuurlijk voor verreweg het allergrootste deel aan het zeldzame talent des dichters, maar óók voor een gedeelte aan den uitstekenden tact der uitgevers Gebr. Kraaij, die naar onderscheiden omstandigheden in onderscheiden vormen de werken van de Génestet in het licht zonden.

spreide Gedichten, Dercksen, *Gedichten*, - Da Costa's *Kompleete Dichtwerken* 12.- (2e druk 1871, 3e 1876[1]), - des Amorie v.d. Hoeven Jr., *Dichterlijke Nalatenschap* (2e druk 1870), - C. des Amorie van der Hoeven, *Gedichten* (2e druk

1 Mr. I. da Costa's *Dichtwerken.* De uitgever teekent bij deze uitgaar het volgende aan: ‘Eene voortdurende uitgaaf, met tusschenpoozen, beginnende met den herdruk van *Alfonsus* in 1845 en eindigende met de *Kompleete Dichtwerken* na da Costa's dood in 1860: een tijdvak van 15 jaren onafgebrokene, benijdenswaardige betrekking van een uitgever tot een door hem in het hart gedragen dichter en vaderlijken vriend. Het verkeer, de genegenheid, het vertrouwen van een persoonlijkheid als da Costa acht ik de kroon in mijn beroepsleven. Voor niets ben ik dankbaarder dan daarvoor. Zij zijn mij, ook in weemoedige herinnering, een bron geweest van onwaardeerbaar genot.
‘Geldelijk hebben mij deze uitgaven, door elkander geslagen, weinig of geen voordeel opgeleverd. De politieke tijdverzen, 1 of 1½ vel druks, eischten een buitengewoon hoog honorarium, en de bundels werden schraal verkocht. Zelfs na 's dichters dood, toen het mij een behoefte was, als een hulde van eerbied en liefde, zijn kompleete werken een hem waardige edilie te geven, bestreed die uitgaaf ter nauwernood haar kosten. Eerst later werd da Costa bij het groote publiek geacht. Toen op mijn auctie in 1867 het restant der exemplaren (780 kompleete!) voor een spotprijs aan den kooper K.H. Schadd overgingen, werden die kort daarop voor verminderden prijs geheel uitverkocht. Mijn verkoopen van deze kopij is een misdaad geweest, gepleegd aan de mij zoo heilige nagedachtenis van den dichter, en een vergrijp aan mijn eigen belang. Ik had deze nalatenschap niet moeten en mogen vervreemden, en tevens begrepen hebben dat da Costa eenmaal zou *moeten* gewaardeerd worden, gelijk later uit de verschillende herdrukken dan ook gebleken is.’

1870), - Hirschig, *Objective poëzy*, - Hilman, *Karel de Stoute*, - v. Loon, *Shakespeare's Antonius*, - Carp. Alting, *Rijm en Onrijm.* - v.d. Bergh, *Geest en Hart*, - Banck, *Zeepbellen*, - de Génestet, *Laatste der Eerste* (2e druk 1862, 3e 1863, 4e 1864, 5e 1866), - Beets, *Kinderen der Zee*, platen naar Israels (2e druk 1872), - Kok, *Shakespeare's Koning Richard*, - Hilman, *Karel van Anjou*, - L. Weddik, *Asters*, - v. Sandwijk, *Boertige Dichtstukjes*, - ten Kate, *Kompleete Dichtwerken* 18.- (2e druk 1867), - Bogaers, *Jochebed*, - ten Kate, *Albumbladen*, - de Bull, *Verspreide Gedichten* (2e druk 1867), - Heije, *Kinderliederen* (2e druk 1874, 4e 1879), - v.d. Bergh, *Longfellow's Gedichten*, - Testas, *Zangen.* - v.d. Bergh, *Leven en lieven.* - Genabeth, *Bloemlez. Ned. Dichters* 4e druk, - v. Vloten, *Starter's Friesche lusthof* 6e dr. - Boxman, *Dichterl. Nalatenschap*, - Sifflé, *Herfstbloemen*, - Staring's *Gedichten* uitgeg. door Beets[1], - Sylvanus, *Heidespruiten*, - Hofdijk, *Vader Cats voor het Ned. Volk* 4.40, - Keyzer, *Geloof en overtuiging*, - de Bull, *Velerlei* (2e druk 1867), - L. Weddik, *Herfstloover*, - Tatum Zubli, *Poëzy*, - Beets, *Verstrooide Gedichten* (2e druk 1873), - v. Beers, *Levensbeelden* 3e druk, - Tiele, *Gedichten* (2e druk 1873), - Braga, *Dichterlijke Mengelingen* herdrukt, *Oud en Nieuw*, *Poëzy voor Rederijkers*, - E. Verwijs, *Bloemlezing Middelned. Dichters*, - Beeloo, *Verspreide Gedichten*, - Brester,

1 Staring's *Gedichten* 1862. Deze bundels sluimerden sinds jaren in het fonds van Is. An. Nijhoff. Ik wenschte ze op te rakelen en kocht ze ‘op hoop van zegen’. Dr. N. Beets zou den nieuwen druk inleiden en deed dit met warmte. De uitslag was, dat ik van dezen uitmuntenden dichter 39 (zegge *negen en dertig*) exemplaren hij inteekening verkocht. Eerst veel later, na den verkoop op mijn auctie in 1867, is Staring, ook blijkens het debiet van volgende editiën, op zijn waarde geschat geworden. (*Aanteekening van den uitgever.*)

Verspreide en nagel. Gedichten, - Elliot Boswel, *In één bandje* (2e druk 1874), - B. Janssonius, *Beelden en Stemmen*, - Leendertz, *Hooft's Gedichten* 9 -, Laatsman, *Molière's Meesterstukken*, - v.d. Bergh, *Heden en Verleden*, - Greb, *Licht en bruin*, - v.d. Broek, *Nagel. Gedichten*, - v. Vloten, *Vondel's Dichtwerken* 12.60, - de Kanter, *Lief en leed*, - Seyffardt, *De Geuzen*, - Rau, *Proeven van Dramatische Dichtkunst*, - Hasebroek, *N. Windekelken*, - ten Kate, *Het Boek Job* (2e druk 1869), - v. Lennep, *Ned. Legenden* 3e druk, - Arnold, *Poëzy voor Rederijkers*, - Frijlink, *Goethe's Faust*, - Hofdijk, *Verspreide Gedichten*, - Heije, *Al de Volksdichten* (2e druk 1869, 3e 1872, 4e 1879), - Heije. *Assch. poetster*[1], - Wap, *Bloemlezing uit mijn Poëzy*, - Heeg, *Ouderousjes, Ind. Krekelzangen*, - Scharff, *Gedichten*, - Muller, *Zangen der Natuur*, - Engel, *Edele steenen*, - Greb, *Verspreid Gedichten*, - *Bloemlezing Ned. Dichters der* 19*e eewe*, ten Kate, *De Schepping* 8.90 (2e druk 1867, 3e 1869), - de Beer Poortugael, *Verspreide Gedichten*, - Bergman, *Schiller's Don Carlos*, - v. Sandwijk, *Uijen en Knollen*, - ter Haar, *Gedichten* 3*e Verz.*, - ten Kate, *Schemeravondstonden*, - *Shakespeare's Meesterstukken*, - Hilarides, *Humor, Rijmelarijen*, - Heije, *Kinderen-dichtkrans*, - Laurillard, *Peper en zout* (2e druk 1869), - Piet Paaltjes, *Snikken en Grimlachjes* (2e druk 1871, 4e 1879), - *Bloemlezing uit de Gedichten van* Lodenstein, - Hofdijk. *Romantische Poezy*, - Heije, *De gelaarsde Kat* (met photolith.), - P. Huet, *Afrikaansche Gedichten*, - Roorda v. Eysinga, *Dichtlooveren*, - Klaus Groth. *De Roodgieter*, - Schaepman, *De eeuw en haar Koning*, - *ten Kate, Oehlenschlager's Correggio*, - Goeverneur. *Een cent in 't zakje*, - Leopold. *Uit Zuid-Nederland*, - Schimmel, *Struensee*, - Vuylsteke, *Studentenleven*, ten Kate, *Gedichten van Karel XV*, -

1 Met photolithographische platen, volgens de vinding van Mr. J.E. Asser.

ten Kate, *Lafontaine's Fabelen*, met platen van Doré 18.20[1], - Frans de Cort, *Liederen*, - v. Zeggelen's *Gedichten* 8.-, Kikkert, *Bloemen van den Parnas*, - van Sandwijk, *Kraaijen en Kieften*, - v. Sandwijk, *Boert en Ernst* (2e druk 1873), - de Génestet's *Dichtwerken* 9.50 (3e druk 1871, 4e 1873, 5e 1879), - Tennysons *Poetical Works*[2], - Halbertsma, *Rimen en Teltsjes*, - Epimetheus, *Klaas Kregels liefdesavonturen*, - Pik, *Ernst en Luim*, - Soera Rana (Esser), *Gedichten*, - *Onze Muze* 2e druk, - Potgieter, *Poëzy* (2e druk 1875), - Kuitert, *De Volkslier*, - Wijsman, *Gevoel en leed*, - Banck, *Verspreide Gedichten*, - v.d. Bergh, *Uit mijn Zomer*, - ten Kate, *Andersen's Sprookjes*, - Hasebroek, *Uit den Vreemde*, - Schaepman, *Milton's Kerstnacht*, - v. Vloten, *Bloemlezing uit Bilderdijk*, - ten Kate, N. *Photographiën*, - Schaepman, *De Pers*, - Goeverneur, *Luimige Voordragten*, - Wertheim, *Tusschen licht en donker*, - Heine's *Sämmtliche Gedichte*[2], - Blom, *Blomme-Koerke*, - van Groningen, *Onuitgegeven Gedichten*, - Beets, *Madelieven*, - Decker-Zimmerman, *Nagelaten Rijmklanken*, - van den Bergh, *Tennyson's Henoch Arden*, - *Al de werken van* Jacob Cats, volksuitgave 1.50, - Schaepman, *Verzamelde Dichtwerken*, - v. Vloten, *Bloemlezing Ned. Dichters der* 17*e eeuw*, - van Lennep, *De Vrouwe van Waardenburg*, geïllustreerd, - Veltman, *Halm's zoon der Wildernis*, - ten Kate, *De Planeten* 8.90, - v. Sandwijk, *Bijen en Wespen*, - Veltman, *V. Hugo's Marion de l'Orme*, - v. Leent, *Vergeet mij niet*, - Rau, *Osmund*, - Erica, *Heden en Verleden*, - v. Beers, *Gevoel en leven*, *Keurgarve. Dichtbundel voor declamatie*, - Schaepman,

1 De uitgevers Gebr. Binger zeggen in hun prospectus, dat van de Fransche uitgaaf binnen weinig maanden meer dan 30.000 exx. werden verkocht. Van de Hollandsche vertaling verscheen in 1875 een 2e druk.
2 Nadruk.
2 Nadruk.

Het lied des Konings, - Hacke van Mijnden, Dante, *De Komedie* (niet in den handel[1]).

Romans en Verhalen.

Schimmel, *Mary Hollis* (Guld. editie), - Cremer, *Arme Samuel* 3 drukken, - Honig, *De Vlag der Inquisitie*, - Snieders, *Avond en morgen*, - Multatuli, *Mar Havelaar* (3 drukken, 4e 1875[2]), - de Waal, *Uit de Pastorie v.d. achterhoek*, Nieman, *Alle hout geen timmerhout*, - Mevr. Bosboom, *Graaf Pepoli* (G.E.) - *Ella of Hoe grooter licht*, - Christemeijer, *Tafer. Regtspleging* 4e druk (de 3e druk kwam reeds in 1830 uit), - Dieperink, *Het zeegat uit*, - Hofdijk en Rosmade, *Het verguld-*

1 Hacke van Mijnden, *De Komedie van Dante.* Aan deze uitgaaf, die buiten den handel stond, maar daarom des te meer besproken werd, is, met samenwerking van aller ijver, de meest mogelijke zorg besteed, opdat ze een proef mocht zijn van wat de Hollandsche typographie leveren kon, natuurlijk met gebruik van de beste grondstoffen. Die ijver van allen was een zaak van eer en belangeloos. Noch de drukkers Joh. Enschedé & Zn. voor den tekst, Gebr. v. Asperen v.d. Velde voor de platen, noch de besturende uitgever, hebben er aan gedacht zich voor de buitengewone opoffering van tijd en moeite en zorg te laten *betalen.* Het was voor allen een wedstrijd van ingenomenheid.
Men heeft fabelen verdicht welk een ontzaggelijke som de vermogende dichter Dr. Hacke, die dezen druk alléén voor present-exemplaren beschikte, aan den uitgever zou betaald hebben. Deze gansche uitgaaf, drie groot folio deelen, 300 exemplaren oplaag, clichés, banden, alles en alles er onder begrepen, heeft p.m. *f* 6000.- per deel gekost. Het gerucht heeft die som verdrie- en vierdubbeld en de verschillende mede-arbeiders aan deze uitvoering laten wandelen op gouden bergen. Alsof bij de bedrijven van kunstnijverheid geld, en geld alléén, de eenige prikkel ware en een gretige winzucht het alles overheerschende ideaal om voor te leven en te sterven!

2 Het kopijrecht van den 2en druk werd in fondsveiling verkocht voor *f* 2200.-

kruis, - *Modelmenschen*, - Jonckers, *Schaduwbeelden uit den voortijd*, - *Fanny Leviot onder de Zeeroovers*, - Cremer, *Portretten*, *Kees Springer*, - H.M.L., *Coquetterie* (G.E.), - Sloos, *Hollander en Belg*, - Christemeijer, *N. Tafereelen*, - de Bull, *Binnenhuisjes*, - (Mevr. Bohn-Beets), *Onze Buurt* (2e druk 1861), - Brunings, *Jonker van Sterrenburg*, - Sleeckx, *In 't Schipperskwartier*, - *Huis- en Reisbibliotheek*, - Mevr. Bosboom, *Het Huis Lauernesse* (G.E.), - Pierson, *Intimis* (4e druk 1871), - Celestine, *Twee Novellen* (G.E.), - G. Keller, *Oude Kennissen* (G.E.), - Mevr. v. Calcar, *Een star in den nacht* (G.E.), - *Rinaldo Rinaldini* 2e druk, - v.d. Hoeve, *Menschenwaan en Christendom* (2e druk 1864), - Jonckers, *Alkmaar ontzet* (G.E.), - *De beide Landhoeven*, - Mevr. Bosboom, *Triomf van Pisani*, - de Vries, *Het huis op de heide*, - Gewin, *Ellen Alton*, - Cremer, *Uit het leven*, - ter Haar, *Antonie v. Bronkhorst* (G.E.), - Ritter, *Vrijheid en dwang*, - Snieders, *Arme Julia*, - Busken Huet, *Overdrukjes*, - Donker, *Eind goed*, *al goed*, - Makuba (Benit), *De ontvanger der Registratie*, - *Bibliotheek v. fraaije letteren*, - Cremer, *Twee Novellen*, - *Halve guldens editie*, - van Westrheene, *Hoe het in de wereld gaat*, - Donkersloot, *Polythea*, - Schimmel, *Twee Vrienden*, - Cremer, *Betuwsch Klaverblad*, - v. Walterop, *Olimpia Mancini*, - Rodenburg, *De Straatzangeres*, - Katz, *Remus di Salvadi*, - v. Walterop, *Laatste dagen van Babylon*, - v. Walterop, *Floris de Zwarte*, - Christemeijer, *Schakeringen*, - Christemeijer, *Verhalen Volksleven*, - Hoek, *Drie Novellen*, - Elise, *Hermine* (2 drukken), - Oude Heer Smits, *Even over de grenzen*, - Ebbendorf, *Lotgevallen van een Ambtenaar*, - v. Charante, *Levensgeschiedenis der Robinsons*, - Mevr. Bosboom, *Verspreide Verhalen*, - Busken Huet, *Schetsen en Verhalen*, - Marius, *Vrouwenliefde en Vrouwenleed*, - v. Koetsveld, *Fantasie en Waarheid*, - W. ten Hoet, *Groote en Kleine Terzen*, - Johanna, *De Pleeg-*

kinderen, - Vorsterman van Oijen, *Liefde en Zegepraal*, - A. Admiraal, *Hoe hij Koning werd*, - Cremer, *Stad en dorp*, - Hoek, *Twee Novellen* (G.E.), - Mevr. Bosboom, *Laatste bedrijf van een stormachtig leven*, - Johannes, *Geschied. van een Geneesheer*, - Brunings, *De Goeverneur* (G.E.). - *v.d. Heuvell en van Santen's Bibliotheek*, - v. Schaick, *Novellen*, - *Het Opperhoofd der Shawnees*, - Sieven, *De Zwarte man*, - Schimmel, *Mylady Carlisle* (G.E.), - Krabbendam, *Sebalt de Jonghe*, - Betsy Perk, *Een kruis met rozen*, - Engel, *Beelden uit het leven*, - v.d. Amstel, *De Page van Karel den Stoute*, - Katz, *Misdaad ontmaskerd*, - Mevr. Bosboom, *Familielegende* (G.E.), - Thieme, *Rozen en Brandnetels* (G.E.), - Agnoostus, *Leen- en Papieradel*, - Brunings, *De Gravin.* - Keller, *De hypotheek op Wasenstein*, - Heur. Mar. L., *Hemmiana*, - Cremer, *Distels in het weiland*, - v. Schaick, *Vader Machiel*, - Agatha, *Een Strooveld*, - Brunings, *De verloren zoon*, - de Keijser, *Levensvormen* (G.E.), - Uden Masman, *De hut op de heide*, - *Hoe ouder hoe gekker*, - Schuuring, *Uit den ouden tijd*, - *Goedkoope spoorweglectuur*, - Brunings, *Een Klaverblaadje*, - Celestine, *Zuster Catchinka* (G.E.), - Frans Tinarlo, *Knutselwerk*, - Christiaan, *De geest op 't kasteel Xhenemont*, - Smits, *Het handschrift*, - v. Buren Schele, *Maria Stuart*, - v. Lennep, *Klaasje Zevenster* (2e druk 1866), - v.d. Amstel, *Maarten v. Rossem*, - *De Dwaallichtjes*, - de Keijser, *Nederl. Bibliotheek van goedkoops romans*, - George, *De Ongeluksvogel*, - Kuitert, *Photographiën en Fantasiën*, - Mevr. Bosboom, *Graaf v. Devonshire* (G.E.), - Mevr. Bosboom. *Engelschen te Rome* (G.E.), - M(astenbroek), *Tegenstroom*, - ten Brink, *O. Ind. Dames en Heeren* (G.E.), - Brunings, *De Gouvernante* (G.E.), - v. Schaick, *De Manja* (G.E.), - Mevr. Bosboom, *De verrassing van Hoey*, - v. Campen, *Een paar ijveraars in de leer*, - *Kijkjes door 't venster*, - *Het kransje te Wemelingen*, - v. Rees, *Toontje Poland* (2e druk 1873), - van Buren Schele, *De Rinaldo der* 19*e eeuw*, - Cremer, *N. Overbetuwsche Novellen*, -

Pierson, *Adriaan de Mérival*, - Johanna, *Het Huisgezin van den Philosoof*, - Antonio, *De Vrijwilliger*, - *Twaalf-stuivers Bibliotheek, - Huisbibliotkeek* (ter Gunne) (1867-69) elke jaargang 9. -, Mevr. Bosboom, *Negen Novellen*, - Krabbendam, *De Rosbaard*, - Scheltema, *Schetsen*, - K. van Boekeren, *Weduwe met* 9 *kinderen*, - v. Lennep, *Romantische Werken*, - Mevr. Bosboom, *Mej. de Mauleon* (G.E.), - Hoek, *Mina en Betsy* (G.E.), - Dorus Nardus, *Niet geteld*, - Verster, *De familie Ulvenhout* (G.E.), - Hofdijk, *De Vrouw v.d. Vrijbuiter*, - Conscience, *Romant. Werken*, - Gram, *Onder één dak*, - - George, *In- en Uitvallen*, - Panchaud, *Ontmoetingen op de Wereldtentoonstelling*, - Cremer, *Anna Rooze* (2e druk 1869), - K. Courtmans, *Nicolette*, - v. Amstel, *Graaf Floris V*, - Hermann, *Catharina van Sienna*, - George, *Waarom hij de eenzaamheid zocht*, - v.d. Leij, *Henry Wills* (G.E.) - George (G.L. Kepper), *De Ongeluksvogel* (2 drukken), - Busken Huet, *Lidewyde* (2e druk 1872), - Conscience, *Levenslust*, - ten Brink, *Het vuur dat niet wordt uitgebluscht* (G.E.), - Celestine, *Robs moeder* (G.E.), - Eckhardt, *Scheepsleven*, - Vignon, *Idealen v. Dominé v. Beek*, - v. Koetsveld, *Ideaal en Werkelijkheid* (2e druk 1875), - *De Wraak eens Bastaards*, - de Veer, *Trouringh* (3e druk 1876), - Boelen, *De Rustverstoorders*, - Gramberg, *Madjapahit. Ind. Verhaal,* - Panchaud, *Amsterdam bij dag en bij nacht*, - Hoek, *Agatha*, - v. Meerbeke, *Zoo wordt men lid van de 2e Kamer*, - Brunings, *Distels en lauweren*, - Vignon, *Ongelijk, maar niet ongelukkig*, - Bolte, *De Welfenbruid*, - v. Belkum, *Leven achterbuurt*, - Christine Muller (Mevr. van Walré-Gobée), *Lief en leed uit een kleine wereld* (2e druk 1870, 3e 1878), - Betsy Perk, *Sixtus IV*, - Panchaud, *Amsterdam geschetst*, - Panchaud, *De Smokkelaar*, - Zubli, *Mietje met de kalfsoogen*, - M. Mastenbroek, *Een Vrouwenleven*, - Mevr. Bosboom, *Hist. Novellen* (G.E.), - Bato v.d. Maas, *De laatste Minnezanger*, - de Regt, *Bagatellen*, - Mevr. Bosboom-Toussaint, *Romant. Werken*, - Kwa-

mina, *Jetta*, - v.d. Noordaa, *Hart en Wereld* (G.E.), - Gerdes, *Heemskerks val*, - Felder, *De Freimitster. In Folksverhaal*, - ter Haar, *Photogrammen en Verhalen*, - Mevr. Bosboom, *Frits Millioen*, - Cremer, *Thijs de Smit*, - Laurillard, *De Roos en de Lelie.*

Vertaalde romans van Dickens, miss (Miphant, Koch, Bresciano, Johnston, Southworth, Fl. Carlèn, Mühlbach, Brooks, Gotthelf, Eliot, Beecher Stowe, Maquet, Kingsley, Trollope, Bolanden, Zacone, Bartels, Dumas, Wildermuth, Fouquier, P. Heyse, Schrader, Feuillet, miss Yonge, Claude, Hawthorne, Armand, James, Thackeray, Tautphoeus, Bulwer, Holtey, Sydney, Ferry, Gerstäcker, Fred. Bremer, Evans, Cummins, Herbert, Meisner, Steinbach, miss Mulock, Grattan, Houdin, Wildenhahn, Vareso, Wilkie Collins, Andersen, W. Scott, Lynch, Auerbach, Oettinger, Schücking, Ellis, Mugge, Griesinger, Mylius, Ran, Steyn, Tromlitz, Gore, Hahn-Hahn, P. de Kock, Reade, Smith, Ruppius, Ferry, Thornbury, Busch, V. Hugo, Schwartz, Saintine, Kruse, Oom Adam, Björnson, Grimm, Hauch, Hackländer, Rellstab, Reid, Ainsworth, Saunders, Ratclifle, Braddon, Silbersporn, Wood, Hall, Schwerin, Holman, Lamartine, Thomson, Caballero, Young, Eotvös, Oginski, Kinkel, Sewell, Buch, Gaskell, Abt ***[1], Farrer, Ray, Arche, Grebowsky, G. Sand, Macrol, miss Thackeray, Kavanagh, Raven, Steinbach, Brachvogel, Marryat, Schirmer, Kompert, Spielhagen, Nathusius, Pfaff, Lewald, Chevalier, Schwartz, Schröder, Bibra, Taylor, Wetherell, Marmier, Ebers, Lawrence, Freytag, Stephens, Gilbert, Muller, Rodenburg, Meindinger, Erckmann Chatrian, de schrijfster van *De familie Schönberg-Cotta*, Edwards, Kimball, Wenthrop, Fl. Marryat, Fritz Reuter, Yates, Ponson du Ter-

1 Schrijver van *Le Maudit* en andere zeer belangwekkende romans, later gebleken te zijn een werkelijke Abt Michon.

rail, Seld, Tytlar, Trafford, Montépin, Droz, Mark Lemon, Shirley Brooks, Raabe, Rasch, de Féval, Klausberg, Olivier, Ross, Harland, Thoresen, Felder, Greenwood, Aquilar, Winterfeld, Sue, d'Israëli, Weiss, Verne, Mühlwasser, Salm-Salm, Tourgueneff, Marlitt, Born, Souvestre, Mac Donald, Dickens' *Werken*, Thackeray's *Werken.*

Schoone Kunsten en Plaatwerken.

Types Indiens 7.50, - Heemskerk van Beest en Voorduijn, *Gezigten uit W. Indië* 30. -, Deeleman, *Bataviaasch Album.* 6. -, *Biographisch Allium, Portretten uit de Geschiedenis van het krijgswezen* 52. -, *Albumbladen. Photographiën* 3. -, van der Kellen, *Muurschilderingen te Haarlem* 10. -, Janssen, *Terracottes Musée de Leide* 10. -, Leemans, *Aegyptische Monumenten* 402. - (1839-6l), - Klinkhamer, *Kleederdragten*, - Brugsma, *Platen v.h. Aanschouwings-onderwijs* 7. -, Israels, *De Schipbreukelingen.* gravure door Rennefeld 10. -, Kaiser, *Curiosités Musée d Amsterdam* 10. -, Springer, *Handleid. Teekenen* 15. -, Steenbergen, *Vlaggen van alle natiën*, 27.50, - van Lummel, *Platen Bijb. Geschiedenis* 12.50, - Pleyte, *Les Papyrus Rollin* 16. -, Pleyte, *Les Papyrus de Turin* 120. -, Alex. Ver Huell, *Laatste schetsen*, - Langendijk, *Les* 12 *mois* 23. -, v.d. Kellen, *Le peintre-graveur* 48. -, Steuerwald, *Een Kunstpraatje*, - Alex. Verhuell, *Naar het leven* 2.40, - Alex. Ver Huell, *Hier en daar* 7. -, Alex. Ver Huell, *Herfstbladen* 1. -, *Album van Photographiën v. Levende Meesters* Ch. Binger & Co., - *De Schilderschool*, redactie C. Vosmaer 10.80, - *Van-Lennep-Album* 20. - (24 photolithographiën uit v. Lennep's romans, naar teekeningen van onze voornaamste kunstenaars als een hulde aan 's schrijvers nagedachtenis. Prachtwerk van Ch. Binger.)

K l e i n e r e g e s c h r i f t e n van Vosmaer, v.d. Willigen, v. Westrheene, Fred. Muller e.a.

Tijdschriften.

Algemeene Letterkunde.

Zondagsblad. Maaudelijksche uitgave, 12.60 (1860 - 61[1]), - *De Bijenkorf. Hist. rom. Verhalen* 4. - (1860 - 61), - *Onze dagen. Tijdschrift voor alle standen*, red. Bystra en Schlimmer 7. - (1860), - *Geïllustreerd Guldens-tijdschrift* 1. - (1860), - *Nieuw Halfstuivers- magazijn* 1.30 (1860-61), - *La nouvelliste Polyglotte* 3.60 (1860), - *Stuivers-editie. Lektuur voor de jeugd* 2.60 (1860-68), - *Voor de lieve kleinen* 0.60 (beg. in 1860), - *De Komiek*, *Geïllustreerd tijdschrift aan humor en satyre gewijd* 1.50 (1862-64), - *Onze tijd. Studiën en berichten over personen*, *zaken enz. van den dag*, red. Dozy

1 Het *Zondagsblad*, dat als weekblad in groot f^{o}, en als maandelijksch tijdschrift in 8° uitkwam, en dat maar vijf kwartalen beleefde en toen moest ophouden om de belangrijke schade die het kostte en die te groot was om uit eigen middelen aan voortzetting te denken, was een betreurenswaardige mislukking. Het overleed aan zijn degelijkheid. Bestemd om het orgaan te worden van de bekwaamste pennen op het gebied van allerlei wetenschap en letterkunde, mocht het zich beroemen op de redactie van Mr. J.T. Buijs, later van Mr. H.P.G. Quack, en de medewerking van Cd. Busken Huet, P.A.S.v. Limburg Brouwer, P.A. de Génestet, Joh. C. Zimmerman, P.J.v.d. Kasteele, P.J. Veth, A. Pierson, W.C.H. Staring, J.A. Alb. Thijm, S.A. Naber, C.A.J.A. Oudemans, J.v. Gigh en andere meest erkende mannen van gezag. Het kon maar 200 koopers halen. Had de uitgever den moed en het kapitaal gehad om de zaak door te zetten, het *Zondagsblad* ware wellicht een der beste bladen geworden.
Voor de geschiedenis van letterkunde en boekhandel zou het niet van belang ontbloot zijn, een overzicht te maken van teniet gegane begonnen tijdschriften. Er zouden lessen uit te halen zijn voor schrijvers en uitgevers: voor de eersten, om tot de overtuiging te komen, dat de beste geestelijke waar niet altoos de gangbaarste is: voor de laatsten, om hun ondernemingen, ook de innerlijk beste, zóó in te richten, dat zij het degelijke door het aantrekkelijke zoeken ingang te doen vinden.
(Deze uitgaaf kostte ruim *f* 11.000. -).

6. - (1863-76), - *Vox Studiosorum* 3. - (beg. in 1863), - *Causeries Parisiennes* 3.85 (1864)[1], - *Rederijkers Weekblad* 6. - (1864-75), - *Bato, Een boek voor het jonge Nederland*, red. Marten Westerman 5. - (beg. in 1861)[2], - *De Hollandsche Illustratie. Wekelijksche geïllustreerde Courant* 3.90 (beg. in 1864), - *Nieuw goedkoop Magazijn voor alle standen* 2.70 (1864-73), - *De Levensbode. Tijdschrift op onbepaalde tijden*, door J. van Vloten (beg. in 1865), - *Los en Vast*, red. de Veer en van Gorkom (beg. in 1866), - *Geïllustreerd Nieuws* 14. - (1866-79), - *De Volksbeschaver* 1.50 (1867-69), - *Mentor, Raadgever voor de Ned. jeugd* 2.60 (1867-73), - *Romantische Bibliotheek*, red. Spijer Klerk 3.60 (1867-75), - *Het Familieblad, Geïllustreerd Weekblad*, red. Kepper 3.60 (1867-72), - *De Katholieke Illustratie*, red. Banning 3.60 (beg. in 1867)[3], - *Kennis en Kunst, Elk*

1 *Causeries Parisiennes* 1864. Vooral het *Journal des débats* en *le Temps* bevatten in die dagen meesterstukjes: biographiën, vertoogen en letterkundige studiën, geschreven door de eerste stylisten van Frankrijk. Die te verzamelen in afleveringen en bijeen te houden in bundels, lok te Cd. Busken Huet en den uitgever tot de uitgaaf aan. De *Causeries* bestond een jaar en eindigde toen uit gebrek aan genoegzaam debiet.

2 *Bato* trad het leven in onder de frissche warme liefde van zijn jongen redacteur W. Marten Westerman. Door maandelijks nieuw en krachtig voedsel aan den geest van het jeugdige Nederland te verschaffen, heeft Westerman wellicht nog meer nut gesticht voor zijn land, dan door zijn algemeen gewaardeerden ijver voor het welzijn zijns volks in ander opzicht. Westerman gaf niet alleen zijn talent, maar zijn hart en geweten aan zijn Hollandsche jongens. Na zijn vroegen dood, in 1872, werd de leiding van *Bato* opgenomen door Dr. E. Laurillard.

3 *De Katholieke Illustratie* is haar ontstaan verschuldigd aan den uitgever Henri Bogaerts, die haar in 1867 oprichtte onder redactie van de H.H. Thomson en Banning. Aanbevolen door de geestelijkheid en in zich zelf alleszins aanbevelenswaardig wat inbond en platen betreft, vooral nok wat de dadelijke behandeling van de gemengde gebeurtenissen van den dag aangaat, maakte dit weekblad een voor ons land voorbeeldeloozen opgang. Het bracht het getal zijner inteekenaren tot op een wisselend cijfer van 25.000 tot 30.000. Het gaf tevens aanleiding tot de stichting van een groote werkplaats, waar, behalve een drukkerij, tegelijk een inrichting was voor houtgraveerwerk en allerlei teruggaaf van prenten volgens de nieuwste vindingen. - In 1868 werd aan de *Katholieke Illustratie* verbonden een ander, kleiner tijdschriftje onder den titel van *het Huisgezin*, aanvankelijk alleen voor de inteekenaren op de *Illustratie* bestemd, maar zich weldra uitbreidend en ook afzonderlijk verkrijgbaar.
De ijverige en vindingrijke Henri Bogaerts, bijgestaan door den kundigen redacteur H.A. Banning, breidde zijn ondernemingsgeest uit door den aankoop en de voortzetting van de *Leesbibliotheek voor Christelijke Huisgezinnen*, vroeger uitgegeven door P.N. van der Hoeven in deeltjes, maar door Bogaerts als tijdschiift in 4° vorm teruggebracht. Als toegitt op deze *bibliotheek* werd reeds door zijn voorganger gegeven een klein kritisch tijdschriftje onder den titel van *Het Dompertje van den Ouden Valentijn.* Bij de verandering van de Bibliotheek in 4° formaat ging het daarin op, maar werd in 1876 in zijn ouden vorm hersteld. - Voorts zag nog bij Bogaerts het licht het tijdschrift *De Katholieke Missiën.*
In 1876, nadat deze ondernemingen aan den uitgever zeer groote winsten hadden gegeven, begreep Bogaerts dat hij zich van zijn uitgaven moest ontdoen en verkocht zijn *Katholieke Illustratie*, *Het Huisgezin*, *De Leesbibliotheek*, *Het Dompertje*, *De Missiën* en *Kath. Scheurkalender* allen te zamen voor den aanzienlijken prijs van *f* 215.000. -aan een vennootschap, die zich onder den naam-van' Maatschappij de Katholieke Illustratie' vestigde en alles op denzelfden voet voortzette onder bestuur van H.A. Banning en Bogaerts.

wat wils 3.90 (1867-74), - *Omnibus, Geïllustreerde Bladen* 3.60 (beg. in 1868), - *Trio, Journal amusant en trois langues*, red. Zwaardemaker 4. - (1868-71), - *De Vlaamsche Kunstbode. Tijdschrift voor kunst, wetenschap en letteren*, red. Cosijn 3.50 (beg. in 1869), - *De Nederlandsche Huisvriend*, red. Montijn 3.40 (1869-73), - *Kennis is macht, Gebeurtenissen en ontdekkingen enz. in onzen tijd* 3. - (1869-70), - *Nieuwe Ned. Spectator* 12. - (beg. in 1860).

Van gemengden inhoud en aard.

Kronyk voor Geschiedenis en Wetenschap 6.15 (1865-66), - *De Teekenles* (1860), - *Jason, Magazijn voor den Zeeman, Machinist en Industrieel* 1.50 (1868-73), - *De Wespen, Gritisch Weekblad voor Assurantie- en Financiewezen* 5. - (1869), - *De Nederl. Fïnancier* 15. - (beg. in 1864), - *Reisgids voor Nederland en aangrenzende landen* (beg. in 1860), - *De Anecdoten-jager* 1.20 (1860), - *Zondagavondstonden* 3.60 (1860-62), - *De Gracieuse, Geïllustreerde Aglaja* 4.70 (beg. in 1863). In 1867 had *de Gracieuse* een debiet van 7000 exx., in 1871 van 10.000 exx.

Almanakken en Jaarboekjes.

Algemeene Letterkunde.

Nieuwe Friesche Volksalmanak 0.60 (1864-66), - *Nieuwe Noord-Hollandsche Almanak* 0.50 (1864-76), - *Nieuwe Israëlitische Almanak* 0.60 (1865-76), - *Volksalmanak van het Humoristisch Album* 0.50 (1866-67).

Van gemengden inhoud en aard.

Jaarboekje voor Spoorweg-Ambtenaren 1.50 (1866-65), - *Jaarboekje der Kon. Zeemacht* 1.25 (beg. in 1863), - *Jaarboekje van het Metalen Kruis* (1864-68), - *Jaarboekje voor Scherpschutters* 0.50 (1866-67), - *Kadetten-Almanak*, 1 - (1868-72), - *Almanak van het Militaire Studentencorps Mavors Medicator* (1869-76).

Scheurkalenders.

Scheurkalender Loman & Verster (beg. in 1865)[1], - *Scheurkalender voor het Christelijk gezin* 0.90 (beg. in 1865), - *Nederlandsche Scheurkalender* 0.65 (beg. in 1869).

1 Loman & Verstor beklagen zich in October 1867, dat hun *Scheurkalender*, bij de intrede van zijn derde levensjaar, met concurrentie bedreigd wordt. Het vervolg van tijd zou bewijzen, dat dit terrein een van de meest afgejaagde jachtvelden werd!

Boeken-overzicht.

Miste de boekhandel de voordeelen, die hij in vroeger jaren getrokken had uit de uitgaven van toegelichte wetboeken en is daardoor ook de lijst van nieuwere ondernemingen niet zoo schitterend als die tusschen 1840-59, wij herinneren het nogmaals, dat daarbij, evenmin als elders, ook niet voorkomen de steeds verschijnende herdrukken van zooveel kapitale boeken, die altoos voortgingen een ruimen aftrek te vinden. Toch wierp in 1860-69 de rechtsstudie ruim haar vruchten af. Werken als van Opzoomer, Kist, Diephuis, Cremers, Wagenaar, Smidt, Thorbecke, zouden later een 2en, Blaupot ten Cate, de Hartog een 3en, Lenting en Vissering een 4en druk krijgen. Door uitgebreidheid muntten uit o.a. die van Opzoomer, de Gelder, de Wal, Holtius, Levy, Diephuis, Pothier, Kist, Hartman, Boissevain, Wertheim, Vissering, de Bosch Kemper, v. Rees, Thorbecke, Groen van Prinsterer. Bijzondere beoefening van onderdeden van het recht gaf thans aan tal van degelijke monographiën het aanzijn. De regeling van gewestelijk bestuur, de zorg voor handelsbelangen, de voorziening in allerlei maatschappelijke behoeften, traden meer op den voorgrond. De vraagstukken door de hooge regeering in de kamers der vertegenwoordiging gebracht, en de parlementaire strijd daarover, gaf aan de staatswetenschap aanleiding tot menig voortreffelijk boek of geschrift, dat den boekhandel ten bate kwam. De literatuur over staathuishoudkunde en de koloniale politiek breidde

zich gaandeweg uit en uitte zich soms in kostbare werken, als die van Last, van Deventer, de Waal, van Soest, maar vooral in tal van kleinere boekjes, die gretig gekocht werden. De boekhandel leeft niet altoos van de strenge wetenschap; hij heeft ook het zijne van tijdelijke verschijningen en van vlugschriften van den dag. En in dit opzicht was het tijdvak van 1860-69 overvloedig, bij de zich al meer en meer openbarende splitsing van denkbeelden en partijen op het terrein van staat, kerk en maatschappij.

De geneeskundige wetenschappen waren evenmin in uiterlijken bloei toegehomen. Integendeel, zij gaven der pers bij lange na niet zooveel werk als in vorige tijdvakken. Kostbare boeken tusschen *f* 10. - en *f* 20. - of hooger, zooals vroeger zoo vaak uitkwamen, waren thans een groote zeldzaamheid. Veel meer dan de ziektekunde vond de gezondheidsleer haar schrijvers. Onze eigen mannen van wetenschap lieten slechts bij uitzondering van zich hooren, en dan veelal in kleinere geschriften. Onder hen, die nog eenig boek uitgaven, noemen wij Heken, Dusseau, Schroeder v.d. Kolk, v.d. Lith, Kerbert, Ali Cohen, Lubach. Uit het buitenland vertaalden wij daarentegen werken van Niemeijer, Sobernheim, Wunderlich, Vogel, Klaus, Cullerier, Béclard, Taylor, Braun, Kunze, Troltsch, Hartmann, Lebert, Hennig. Werber, Pitha, Bilroth, Aitken, Byford, Benedict, Reich, Bange, Bardeleben, Oppoltzer, Gunther, Förster, Hyrtl, Siebold, Paul, Linhart, Seitz, Zehender, Spiegelberg, Stromeijer, Gross en anderen.

De invoering van de wet op het middelbaar onderwijs in 1863 was voor de natuurwetenschappen van merkbaren invloed. Wat voorheen beoefend was uit vrije liefde en keus, werd thans van staatswege aan de jeugd ten plicht gesteld De betrekking van leeraar aan die scholen begon opgedragen te worden aan jonge mannen die een akademische vorming hadden gehad; de geest der studiën werd een geheel nieuwe. Niet alleen in het school-,

maar evenzeer in het huisvertrek werd over zaken gesproken, waar men zich vroeger al heel weinig meê bemoeid had. En zoo ontstond er bij jongen en ouden een begeerte naar weten, waaraan in de eerste plaats door boeken moest worden voldaan. Geen wonder, dat onze uitgevers gereed stonden. Hand- en leerboeken in elk vak van natuurkunde en natuurlijke historie verdrongen elkander. Maar ook de wetenschap-zelve bood nieuwe aantrekkelijkheid voor meer algemeeue belangstelling. Figuier vestigde met zijn *Wonderen van den nieuwer en tijd* de aandacht op haar honderdvoudige toepassing; Darwin bracht met zijn theoriën de wereld in rep en roer; Jules Verne sleepte oud en jong mede met zijn *Wonderreizen.* Onze oorspronkelijke schrijvers, als Bosscha, van den Broek, Krecke, Knijper, Brutel de la Rivière, van Oven, Harting, Winkler, Grinwis, Staring, Koot, deden het hunne tot bevordering van algemeene natuurkennis, terwijl vreemden als Ganot, Lampert, Grube, Rau, Böhner, Masius e.a. hen daarin ter zijde stonden. In plantkunde deden Dozy en Molkenboer, Oudemans, Miquel, Witte, Coster, Suringar; in landbouw Reinders, Staring, van Hall, Uilkeus, Boer zich gelden. Winkler, Hartogh Heijs streden, naast Lyell, Gresler, Kobel en Quenstedt, voor de beoefening der geologie. De beide Mulder's (G.J. en E.) hielden met Graham, Girardin, Fresenius, Wagner, Gorup Besanez, Stöckhardt, Liebig, Regnauld, Roscoe in niet geringe maat de eer der scheikunde op. - Burgersdijk gaf zijn prachtig werk over *de Dieren* 60. -, Harting zijn *Leerboek der Dierkunde*, 58.80, Keulemans zijn boek over *de Vogels* 36. -, naast de voortreffelijke oorspronkelijke werken van Schlegel, Snellen van Vollenhoven, Lubach, Salverda, Pollen, en vertalingen van Brehm, Zimmermann, Wagner e.a. Onder dezen vooral kwamen kostbare uitgaven voor. - In het vak der wiskunde ijverden Bierens de Haan, Verdam, Lobatto, van Geer, Vorsterman van

Oijen, Delprat, Donck, Stamkart, Simon en Badon Ghijben, van der Ven, met de buitenlanders Colenso, Schrön, terwijl in zeevaartkunde Mossel, Bonlet, Otterloo, Brouwer, Tideman en Dieperink nieuwe werken gaven. Bouwkunst werd verrijkt met boeken van Rose, Vogel, Harte, v. Lakerveld en Brocx, Scheffelaar, Tideman, Groneman, Gugel, en werktuigkunde met die van Scholl, van Oven, Kramers, Bourne, Grothe, Oskamp, en vertalingen van Delaunay, Weisbach, Luckenbacher en anderen.

Het getal der uitgaven op geschiedkundig gebied stond vrij wel gelijk met dat van liet vorig tijdperk. Ook nu bedroeg het een vijftigtal boven de *f* 10. - . Alleen liet zich dit onderscheid zien, dat kostbare ondernemingen betrekkelijk schaarscher waren, maar daarentegen veel meer boeken het licht zagen, waarvan de prijs om en bij de *f*10. - bedroeg. Tot de meest gezochte boeken behoorden Streckfuss, *Gesch. dn Wereld f* 20. -, waarvan een maand na de uitgaaf reeds 2800 exx. verkocht werden, Weber, *Algem. Geschiedenis*, Nösselt, *Algem. Geschiedenis*: ook de werken naar aanleiding van de oorlogen in Italië, Denemarken en Amerika; voorts een nieuwe bewerking van v. Hengel, *Gesch. der godsd. beschaving*, Sepp, *Pragm. gesch. der Theologie*, dat tweemaal herdrukt werd, de *Geschied. dn Christelijke knk in Nednland in tafereelen* door Moll, ter Haar e.a., een vervolg op het veelgezochte boek *Geschied. der Chr. kerk*; Moll, Kerkgeschied. v. *Nederland vóór de Hervorming*, Montijn, *Gesch. dn Hervorming*, de *Werken van Fl. Josephus* en de monographiën uit het verzamelwerk *De voornaamste Godsdiensten*, door Dozy, Tiele, Rauwenhoff, Pierson, Kuenen, van Oordt en Meijboom. - Voor vaderlandsche historie, het *Leven van C. en D.J. van Lennep*, Knoop, *Krijgs- en geschiedk. geschriften*, de Jonge, *Opkomst v.h. Ned. gezag in Indië*, Lauts, *Verovningen in N.-Indië*, de 5e druk van v. Lennep's *Gesch. van Noord-Nederland*, Nuijens, *Gesch. van het Ned. volk*, Motley's *Opkomst der Republiek* en het vervolg daarop; *De Uithangteekens* en *Het boek der opschriften* door

van hennep en ter Gouw, het prachtwerk *Het Nederl. Volksleven*, een 2e druk van Bosselm's *Heldendaden*, en de vele werken van Hofdijk en van Schotel. De geschiedenis der beschaving en die van het eigenlijke volksleven begon meer en meer tot haar recht te komen, blijkens de werken van Schotel, van hennep, ter Gouw, Hofdijk, van Toorenenbergen, Peijpers e.a.; ook de kunstgeschiedenis, o.a. door van Vloten, Ver Huell, V. Westrheene, Vosmaer, v.d. Kellen, Alb. Thijin. - Door het noemen van de schrijvers herinneren wij overigens aan enkelen der grootere of kleinere werken van Steyu Parvé, Janssen, Wijnne, Engelen, hand. Rietstap, hiudo, hod. Mulder, Obreen, Glasius, Bohl, Schultz Jacobi, Muller, Witkamp, Brill, Acker Stratingh, van Sijpesteyn, Stamkart, van Hogendorp, van der Kellen, Dooren bos, van Vloten, en aan vertaalde werken van Macaulay, Prescott, Rustow, Förster, Napoleon III, Kolb, Bancroft, Mühlfeld, Eisenlohr, Hase, Chantral, Hausrath, Nippold, Löher.

Ook de aardrijkskunde was thans opgenomen onder de leervakken hij het middelbaar onderwijs. Vandaar hand- en leerboeken, waarvan sommige reeds bij rijks-inrichtingen in gebruik waren en die nu en later herhaaldelijk herdrukt moesten worden. Van Heusden kreeg eeen 6en. Schreuder Steinmetz een 5en, Frijlink een 4en, de Hollander, Krecke, Masthoff een 3en, verschillende anderen 2e drukken. Van Lijuden's *Souvenir du Japon*, al werd het niet door den gewonen handel, maar van regeeringswege uitgegeven, wits etui prachtwerk van *f* 70. -, dat onze steendrukpers eer aandeed. Het werk in afleveringen *De Kurk en haar Volken* vond grooten bijval. De Nederlaudsche koloniën vonden nieuwe beschrijvers in Lauts, van Doren, Ritter, van Deventer de Hollander, Rodenburg, Wallace. De lijvige groot 8° reisbeschrijvingen van vroeger hadden: plaats gemaakt voor sierlijker en handiger uitgaven, die meestentijds, als boeiende lek-

tuur of als wegwijzers op zomer-uitstapjes, druk verkocht werden. Want naarmate de spoorbanen zich vermenigvuldigen, de landen nader tot elkander brengen en den reizigers tijd en geld uitsparen, wordt het hoekje van den haard met zijn gezellig reisverhaal verlaten en gaat men met eigen oogen zien wat natuur en wereldsteden te bewonderen geven, voorgelicht door handboeken en papieren gidsen, die u in geen enkel opzicht verlegen laten staan, maar den lust tot heen en weêr trekken niet weinig in de hand werken. Plantenga's *Reisgidsen*, naast de veelgezochte Duitsche en Engelsche, liggen voor de hand in elken boekwinkel.

Behielp men zich hier te lande, een twintig jaar geleden, ook voor schoolgebruik, in den regel met atlassen en kaarten in den vreemde vervaardigd, thans vinden onze graveernaald en steendrukpers daarmeê overvloedig werk, uitgaande van onderscheiden vakmannen en van uitgevers, die bij voorkeur zich op dat werk toeleggen en het daarom des te beter doen. Wij wijzen op namen als van v.d. Burg, Hemkes, Kuijper, Rijkens, Dornseiffen, Witkamp, Olivier, Huberts, Brugsma, Swart, Kan, Elberts, Prijlink, Geerling, Kruijder en op zooveel anderen, zonder naain uitgegeven bij Oomkens, Brinkman, Buffa, Stemler, wred. Hulst van Kenlen, Tjeenk Willink, Seijffardt, Petri, Wolters, Nooth. v. Goor, Smulders.

De heftigheid in de godgeleerdheid heeft eenigermate plaats gemaakt voor degelijker en breeder studiën; althans zij zijn minder scherp van toon, al behouden zij natuurlijk haar polemisch karakter. De oudere theologie treedt meer dan vroeger aan het licht door het weder uitgeven van Calvijn, Fruytier, Beukelman, Costerus; van hedendaagsche auteurs hebben in meer of minder behoudenden geest het woord da Costa, v. Oosterzee, Ch. de la Saussaye, Coquerel, Bronsveld, Gunning, Doedes, Thoden v. Velzen, Hogerzeil, A. Kuijper, behalve vele reeds vroeger genoemde vaderlanders en vreemden. De nieuwere weten-

schap krijgt steun van verschillenden kant. Kneuen treedt op. Naast of onder hem scharen zich Hoekstra, Tiele, Pierson, Maronier, Rauwenhoff, Meijboom, Stricker, Hooykaas, Matthes; de oude pioniers Scholten en Prins wel in de eerste plaats te. noemen: een uitgebreide schaar, in onze boekenlijst met name vermeld. De literatuur over Spinoza wint veld. De katholieke theologie doet zich gelden door Martin, Ponte, Robinson, Reusch. - Onder de histori8ch-theologische werken onderscheidt zich de *Godgeleerde Bihliotheek*, waarin vertalingen van uitstekende geleerde buitenlanders. Geen tijdvak was overvloediger in grootere en kleinere wetenschappelijke theologische literatuur dan dit.

Thieme's *Bijbel* met houtgravuren van Doré, een kloeke en welgeslaagde uitgaaf 90. -, was een prachtige onderneming, zoo als er hier te lande niet dikwijls aangedurfd wordt.

Naarmate de kerkelijke strijd aan weerszijden zich fierder openbaart, aan elken kant onder de leiding van wetenschappelijke en nobele woordvoerders, naar dezelfde verhouding neemt ook het aandeel toe, dat het protestantsche publiek zich toeëigent. Met gretigheid leest het al het nieuw uitkomende, elk naar eigen smaak en behoefte. Schrijvers en uitgevers staan met volle handen gereed om ieder belangstellende toe te dienen wat van zijn gading is. Tijdschriften, voor allerlei slag van lezers, en het eene al goedkooper dan het andere, verrijzen en verdwijnen. Dure stichtelijke boeken, zooals vroeger, zijn zeldzaam, maar van boeken en boekjes omstreeks *f* 2. of 8. - is volle overvloed. Niet minder van leerredenen, die òf in goedkooper bundels uitkomen, òf in tijdschriften, zooals *de Kansel*, *Maandelijksche Leerredenen*, *Stuiverspreeken* enz. enz. Als een staaltje daarvan diene, dat er alleen gedurende het jaar 1860, zoowel afzonderlijk als in bundels, uitgegeven werden 465 preeken. Een rekenaar cijferde uit, dat in vroeger tijd de prijs van een gedrukte leerrede door elkander 23 cents bedroeg en thans gemiddeld tot 8 cents verlaagd was.

In gelijke evenredigheid was alle soort van lektuur gaandeweg in prijs gedaald en was dit bovenal het geval met boekjes van stichtelijken aard, die, naar gelang zij bij menigte verschenen, zich aantrekkelijk moesten maken door goedkoopheid van prijs en sierlijkheid van vorm. Want ook dit laatste had niet weinig zijn eisch gekregen. Dergelijke bundeltjes, keurig gebonden of van fraaie omslagen voorzien, vonden een grage plaats op de boekenrekjes en pronktafels in vele huiskamers. Dames gaven ze elkander bij iedere gelegenheid ten geschenke. Buitenlandsche, vooral Engelsche literatuur kwam aan die van onzen eigen bodem te hulp, met name die van een behoudende strekking. Ongehuwde vrouwen achtten het een voorrecht zich met de vertaling belast te zien en haar arbeid gedrukt te krijgen, liefst aanbevolen door een voorbericht van den een of anderen ge vierden predikant. Uitgevers als Kirberger en, iets strenger, Höveker legden zich bepaald op deze literatuur toe en slaagden daarin bij uitnemendheid, gelijk de geheele boekhandel wèlvoer bij een groot, winstgevend debiet op dat gebied. Ook de nieuwere richting uitte zich in tal van periodieke en andere geschriften, met al den ernst waarmede zij werd aangekleefd. De scherpte van den leerstelligen strijd had van lieverlede aan beide kanten plaats gemaakt voor gemoedelijker betoogen, overeenkomstig elke behoefte. Werden op wetenschappelijk en kerkelijk-staatkundig terrein nog altoos vijandig de wapenen gekruist, het groote publiek, naar welke zijde ook overhellende, toonde zijn oud-Hollandsche voorliefde voor godsdienstig opbouwende lektuur, vooral onder het vrouwelijk geslacht, in liet rustige, gezellige huisvertrek. Wellicht in Engeland, maar zeer zeker in geen ander land van Europa, heeft de boekhandel van gemoedelijke lektuur zóó gebloeid, gelijk dit ten allen tijde in Nederland het geval is geweest.

Gaf de klassieke lefcterstudie iets meer dan vroeger teekenen

van leven in werken van Boot, Cobet, Naber, van Heusden, Karsten, van den Es, de beoefening der oostersche talen wint al meer en meer veld en is mede een aanleiding dat Hollandsche boeken op nieuw een plaats krijgen op de wereldmarkt. Ook het Hollandsche proza toonde nieuwe vormen in het optreden van Multatuli met zijn vele en veelgekochte geschriften, naast de reeds bekende van Vosmaer, Eelco Verwijs, Bakhuizen van den Brink (door Potgieter uitgegeven), Oude Heer Smits (Lindo), Pierson, v. Oosterzee, Opzoomer, van Vloten, Vissering, Jonckbloet, Potgieter, Beets, Brill, Laurillard, Busken Huet, Bern. Koster Jr. (Joh. C. Ziminerraan).

Niet minder toonde onze taal haar rijkdom in den gebonden stijl der dichtkunst; in aantal van voortbrengselen zoowel als in verscheidenheid van soort; evenzoo in uiterlijke gedaante. Dat ons volk een dichterlijk volk is, is wel nooit beweerd; het tegendeel daarvan is ons altijd als een gebrek ten laste gelegd. Maar bij al die erkende nuchterheid, die kalmte, die bezadigdheid, die berekening, welke een onbetwist kenmerk uitmaken van ons nationaal karakter, is het een eenigszius opmerkelijk verschijnsel, dat desniettegenstaande de Hollandsche boekhandel in de halve eeuw die wij behandelen voor een groot deel geleefd heeft van de Hollandsche dichtkunst. Andere landen hebben hun hoofddichters, wier verzen op de tong liggen van iedereen en wier werken, in allerlei formaat en bij honderdduizenden gedrukt, over de geheele beschaafde wereld bekend zijn. Nederland bezit in Vondel. Bildenlijk en da Costa zijn hoogste kunstenaars; - maar wie leest ze hier te lande, laat staan in den vreemde? Wij dienen het te bekennen: tegenover onze oud-vaderlijke letterkundigen zijn wij een ondankbaar nageslacht. En niettemin staan er telken jaar dichters op, wier verzen gedrukt en verkocht worden. tot weèr anderen hen van de baan schuiven. Hun werken te bezitten als een tijdelijk artikel van mode of van beleefdheid,

bijkt meer in onze gewoonte te liggen, dan ze te kennen, te genieten, in ons op te nemen en nu en dan door aanhaling te doen leven. Daar zijn maar enkele uitzonderingen op dezen regel. Onze eenige volksdichter, de moralist die bij ons gansche volk langer dan een eeuw op de lippen lag en bij wiens rijmende spreuken en uitspraken de menigte gewoon was te zweren, is Vader Cats. Een paar anderen heeft - maar voor hoe lang zal het wezen? - het tijdvak opgeleverd dat wij bespreken: Beets en de Génestet. Vooral de opgang van den laatstgenoemde is een merkwaardig feit. Aan geen enkele onzer poëten mocht het te beurt vallen binnen betrekkelijk zoo korten tijd zoo herbaaldelijk en bij zoo vele duizenden herdrukt te worden als de Genestet, wiens *Eerste Gedichten* niettemin een tijdsruimte van *tien* jaar noodig hadden om eenigszins gewaardeerd te worden; die bij zijn leven de bewustheid had te belmoren tot de mindere goden en er nooit van heeft kunnen droomen, hoe, onmiddellijk na zijn vroegen dood, en nog tot heden toe, zijn taal zoo luid zou weêrklinken in het gemoed van zijn volk.

Het getal dichterlijke uitgaven was gedurende dit tiental jaren weêr zeer aanzienlijk. Wij merken daarbij op in de eerste plaats eenige neiging om onze oudere letterkunde tot wat meer bekendheid te brengen door een nieuwe editie van Hooft, Lodenstein en Starter, en een goedkoopen Vondel en Cats, evenals door een bloemlezing uit onze middel-Nedcrlandsche dichtkunst. Vervolgens de overhelling om meesterstukken uit den vreemde te vertolken, met name van Shakespeare, Molière, Oelenschläger, Goethe, Schiller, Lafontaine, Tennyson, Andersen, V. Hugo. Voorts de verbinding van dichterlijke bijschriften aan kunstwerken van de graveernaald, zooals die van Beets bij de *Kinderen der zee* van Israëls, van ten Kate bij plaatwerken van Doré. Verder op den opgang gemaakt door de, innerlijk en uiterlijk, prachtuitgaven van ten Kate's *Schepping en Planeten*; op het optre-

den van Schaepman, Elliot Boswel, Tiele, Laurillard, Piet Paaltjes (Haverschmidt), Soera-Rana (Esser), en, met een bundel, Potgieter. De reeds vroeger genoemde dichters: Beets, Hasebroek, Bogaers, ter Haar, van den Bergh, B. Janssonius, de Génestet, van der Hoop, Heije, Hofdijk, de Bull, Meijer, Beeloo, Goeverneur, Schimmel, van Beers, van Zeggelen, laten zich alles behalve onbetuigd en worden gevolgd door een aantal jonge poëten, die hun sporen nog te verdienen hebben. Ook verschijnen er kompleete uitgaven van da Costa, ten Kate, Staring, Brester, Heije, van Zeggelen, de Génestet, des Araorie van der Hoeven Jr. Onze Vlaamsche taalbroeders van Beers, Vuylsteke, Frans de Gort, zoeken in Holland hun uitgevers.

De roman-literatuur toont zich in dit tiental jaren niet zoo vruchtbaar als in het vorige. Blijkbaar hebben de goedkooper verschijningen de uitgevers meer schroomvallig gemaakt in het ondernemen van de gewone groot 8° edities, hetzij van oorspronkelijke romans, hetzij van vertalingen. Aan onkosten evenwel hebben zij daarbij iets kunnen uitwinnen: de dure gegraveerde of gelithographiëerde titelvignetten, zonder welke vroeger geen roman verschijnen kon en die een gewoonte waren aan ons land in het bijzonder eigen, maar die langzamerhand uit de mode raken Het getal der oorspronkelijke, en evenzeer der vertaalde, romans is met 25% gedaald. Bovendien zijn daaronder nog verscheidene herdrukken in klein formaat, waarin de *Guldens-editie* van Thieme en een dergelijke van van Kampen, ook van 1.00 per deel, druk meêdoen. Aan vaderlandsche auteurs nochtans ontbreekt het niet. Mevrouw Bosboom-Toussaint en Cremer zijn de vruchtbare en geliefde talenten. Eigenlijk begint men van eerstgenoemde de hooge waarde nu eerst wat algemeener in te zien. Sommige harer eerste werken waren alles behalve wat men noemt populair, bij lange na niet zoo als die van Cremer, die bovendien het voorrecht. had, zijn Betuwsche verhalen door zijn meesterlijke

persoonlijke voorclraclit voor alle standen aantrekkelijk te maken. Mevrouw Bosboom had, onbillijk genoeg, in vroeger jaren te *zoeken* naar uitgevers, die haar arbeid tegen fatsoenlijk honorarium aandurfden; terwijl Cremer zijn eischen bijna zoo hoog kon stellen als hij begeerde en, zooals men zegt, nageloopen werd. Bij alle kunstenaars, maar bij de letter-kunstenaars wel allermeest, gaat de waardeering van hun arbeid niet altoos gelijk op met de innerlijke waarde, en de uitgevers hebben soms een inoeielijken strijd, dit te bekennen en te doen gelooven aan personen, die zich hun talent bewust zijn en allereerst bij hun uitgever steun begeeren te vinden. Schimmel en Jacob van Lennep handhaven hun ouden roem, al wordt des laatsten *Klaasje Zevenster* (in 1865) als een navolging der realistische school druk, en niet altoos instemmend, besproken. Aan diezelfde navolging, die alras in éen ziekelijke overdrijving zou ontaarden, waagt zich een man van naam op verschillend ander gebied: Cd. Busken Huet, met zijn roman *Lidwyde*, een boek van onmiskenbaar groote verdiensten dat veel opspraak wekt, maar toch lang niet zoo veel als de in 1860 uitgekomen strekkingsroman van Multatuli (E. Douwes Dekker) *Max Havelaar*, de eersteling van een optredend auteur, die ook door zijn volgende sterk-gekleurde geschriften vooral het jonge Holland een tijdlang voorbeeldeloos beheerschen zou. Ook voor den handel waren zijn verschillende uitgaven van groote beteekenis. Voorts maakten van tot heden nog onbekende novellisten opgang A. Pierson met zijn roman *Adriaan de Merival*, en vooral het boek *Onze Buurt*, naamloos uitgegeven, maar weldra bekend als het werk van Mevrouw Bohn-Beets, en de Veer's *Trouringh.* Welbekende schrijvers, als Hoek, Keller, van Koetsveld, van der Hoeve, Mevr. van Calcar, de oude Heer Smits, van Westrheene, Koopmans van Boekeren, bleven de eer onzer romantische letterkunde ophouden, terwijl zich als nieuwe krachten daarbij aansloten ten

Brink, Rosmade (E. Masdorp), Donker (H.Th. Boelen), W. ten Hoet, v. Amstel (J.C. Neuman), van Rees, Christine Muller, Maria Mastenbroek. Als Vlaamsch auteur kreeg hier burgerrecht H. Conscience. - De werktuigelijke boekenfabriek, gedreven door broodschrijvers als J. de Vries, Panchaud enz., bleef, naast een menigte vertaald Fransch voddengoed, helaas al meer en meer medewerking van uitgevers en lezers vinden.

In ingevoerde vertalingen stonden Engeland en Duitschland ditmaal gelijk, terwijl Frankrijk meer leverde dan vroeger. Beide eerste landen brachten bij ons het werk elk van ongeveer 75, het laatstgenoemde dat van 25 auteurs in de wandeling. Uit Engeland genoten wij nog altoos van Dickens, Bulwer, Thackeray, d'Israëli, Kingsley, Trollope, W. Collins, Beecher Stowe (wij hebben steeds de Amerikaansche onder de Engelsche schrijvers medegeteld) en kregen, als nieuw, genot en voordeel in de meesterstukken van George Eliot (miss Evans). Onder de vele anderen noemen wij nog miss Thackeray, miss Oliphant, miss Brooks, miss Wetherell, miss Marryat, miss Braddon, miss Yonge, miss Mulock, miss Gore, miss Gaskell, miss Grace Aquilar, miss Kavanagh, buiten en behalve zooveel nieuwe misses en mistresses en mannelijke auteurs als Hawthorne, James, Reade, Reid, Herbert en den ouden, op nieuw ter baan gebrachten Walter Scott. - Aan Duitschland ontleenden wij in voorname plaats veelgelezen vertalingen van Frits Reuter, Mühlbach, Auerbach en voorts van Gerstäcker, Wildermuth, Schwartz, Hackländer, Freytag, Spielhagen, Brachvogel, Marlitt, om ten opzichte van anderen naar onze lijsten te verwijzen. Fred. Bremer en Flygare Carlèn gaven ons haar laatstelingen uit het Noorden, met Andersen en Oom Adam; Tourgueneff en Puschkin maakten ons met Russische literatuur bekend. Aan Frankrijk dankten wij Erckmann-Chatrian, Aimard, V. Hugo, de veelbesproken werken van den Abt ***, Droz, Jules Verne,

Feuillet, Souvestre, terwijl wij de wellicht meer winst-, maar overigens geen ander goed-aanbrengende boeken van Paul de Kock, de Montépin, Ponson du Terrail en dergelijken met een gevoel van weêrzin aanstippen.

Vreemde en vooral Hollandsche taalstudie gaat met groote schreden vooruit. Het vermeerderend aantal woordenboeken van allerlei aard en prijs; de studie- en leerboeken, voor een groot deel het uitvloeisel van het middelbaar onderwijs; de meer degelijke beoefening van onze eigene taal en stijl, geven het bestaan aan een stapel boeken, wier omzet een aanzienlijk kapitaal in den handel brengt. Bovenal is de verschijning van het groote *Woordenboek* van de Vries een belangrijk feit, zoowel om zijn beteekenis, zijn geschiedenis en omvang, als om de menigte andere boeken en boekjes die er het gevolg van zijn. Het aannemen der nieuwe spelling vindt natuurlijk van menigen kant nog hevigen tegenstand, vooral bij ouderen van jaren en van gewoonte; maar de bekeering zal komen en de boekhandel is in de weer om er met zijn wapenen manhaftig voor te strijden. - Een tweede belangrijke verschijning is Brinkman's *Geïllustreerde Encyclopedie*, een voortreffelijk standaardboek, dat bij de honderd gulden zal kosten, en desniettegenstaande zulk een debiet zal vinden, dat het bij zijn kompleet-zijn onmiddellijk een vermeerderden herdruk zal noodig hebben.

Plaat- en kunstwerken worden al meer en meer gezocht. Op het voorbeeld van het buitenland, dat voor zijn voortbrengselen hier te lande een rijken afzet vindt, worden hier een menigte werken geïllustreerd, hetzij met clichés van vreemde houtgravures, hetzij met oorspronkelijke teekeningen van Rochussen, ten Kate, Israels en andere kunstenaars. Onze Ver Huell gaat voort de welige ader van zijn vernuft te laten vloeien in menig gelithographieerd plaatwerk, en de kunstschatten van onze museums worden verdienstelijk door de naald onzer graveurs vertolkt. - Voor den boek-

handel is bij voorkeur van beteekenis het schoone werk *Monumens typographiques*, door Mart. Nijhoff met zooveel voorliefde uitgegeven.

De afschaffing van het zegel op de dagbladen in 1869 en de dientengevolge ontstane uitbreiding en vermenigvuldiging der couranten gaf des te meer gelegenheid tot bespreking daarin van allerlei belangen van den dag, waardoor het reeds zoo verminderd aantal degelijke vlugschriften al meer en meer werd ingekrompen.

De handel in kinderwerkjes biedt zooveel voordeelen, dat weinig uitgevers de verzoeking kunnen weêrstaan, er zich meer of min mede te bemoeien. Ook zij, die gewoon zijn zich in gansch andere richting te bewegen, voelen zich nu en dan aangetrokken om iets goeds en bevalligs te leveren voor de kindertafel. Daar komt bij, dat buiten- en binnenland stof in overvloed aanbieden. Vooral de Engelsche markt geeft in haar opzichtig gekleurde en geestig geteekende prentenboekjes voor jeugdige kinderen ruime gelegenheid tot navolging. Bovenal de beweegbare prentenboekjes, op dat terrein een nieuwe uitvinding, trekken de aandacht: *de Poppekast*, *Het Vrouwtje met de biggen*, *Het aardig oud ventje*, *Het olijk oud wijffe en de Vertellingen van Moeder de Gans*, doen de kleinen schateren van genot. Maar ook een heel nieuw veld is opengesteld, en wel vooral voor knapen van meer leeftijd. Er is een avontuurlijk, romantisch tijdperk aangebroken, dat de jeugdige verbeelding in vuur en vlam zet. Aimard heeft de heele jonge wereld over gansch Europa in rep en roer gebracht. Welke jongen verslindt niet de *Pelsjagers*, *Zwervers op de grenzen*, *Vrijbuiters*, *Edelhart*, *Vrijkogel*, *De bijenjagers*, *Mexikaansche nachten*, *Salteadores*, *Leven der wildernis*, *De Boekaniers*, *De Goudzoekers*, *De Spoorzoekers*, *De Zonen van den Schildpad*, *Vasthand*, *De Araucaniër* e.a., die vooral de firma v.d. Heuvell & v. Santen een rijke bron van winst openen. Daaraan sluiten zich aan de gewijzigde en verkorte romans van Marryat en Cooper,

des eersten *Stuurman Flink*, *Pieter Simpel*, *Landoerhuizers*, des anderen *Uit de Wildernis*, *de Hertendooder*, *Padvinder*, *Laatste der Mohikanen*, *Lionel Lincoln*, *Het Waterspook.* Evenzoo kleine romans en reisverhalen van Gerstäcker, Hoffmann, von Horn, Reid, Dielitz; van Campe's *Robinson Crusoe* verschijnt de 8e druk. Maar ook onze vaderlandsche auteurs zijn vruchtbaarder dan ooit. De boekjes van den geliefden kinderdichter Goeverneur, zijn *Fabelen*, *Nieuwe fabelen*, *Prettige deuntjes*, *In den tuin*, *Het prieel*, en zooveel meer, worden bij duizenden gedrukt. Van Charante, van Westrheene, Ilpsema Vinckers, van Koetsveld, ten Kate, van Zeggelen, Ising, van Noothoorn, van den Broek, van Sandwijk, Gerdes, de Liefde, Gerard Keller, Vergers, Koopmans van Boekeren, Schenkman, Oom Diederik, Tante Jans, Agatha, en Mevrouw van Calcar met haar Fröbelboekjes, gaan voort of beginnen hun talenten aan kinderen ten beste te geven en bezorgen een veelzijdigen schat voor de kinder-bibliotheek. Maar bovenal komt de kroon toe aan den hoogstverdienstelijken onderwijzer P.J. Andriessen, die met zooveel kennis en kunst, en tegelijk met zoo onvermoeiden ijver, onze Hollandsche jongens en meisjes liefde voor onze eigen vaderlandsche geschiedenis weet te geven en daarmeê grooter weldaad aan ons volk heeft bewezen, dan menig gevierd dichter of prozaschrijver. Zijn *Weezen van Vlissingen*, *Zeeman tegen wil en dank*, *De Schildknaap van Gijsbrecht van Aemstel*, *Adolf en Clara*, *De zoon van den Zeeroover*, *De Prins en Johan de Wilt*, *De Kinderen van den Zoetelaar*, *Het huisgezin van den Raadpensionaris*, *Koning en Stadhouder*, *Hein Versteeg*, *De zilveren schaatsen*, *De Zoon van Friesland*, *De val van een Koningshuis*, *De Muiderkring*, *De Heidenknaap*, *De Suppoost aan de Bank van leening* e.a. zijn juweeltjes, die door geslacht aan geslacht in eer dienen gehouden te worden, omdat ze voor de jeugd, die ons eenmaal onze Hollandsche mannen en vrouwen moet leveren, voedsel zijn en blijven

voor dien oud-nationalen zin en voor die oud-nationale deugden, die bij ons zelven en bij den vreemdeling ons hooger aanzien moeten waarborgen dan ons nationale bankpapier.

Zooals op ieder terrein, vermeerdert ook op het gebied van kinderlektuur het getal van tijdschriften. In 1860 verschijnt de *Stuivers-editie, Lektuur voor de jeugd*; in hetzelfde jaar *Voor de lieve kleinen*; in 1867 *Mentor*, die in debiet evenwel ver overtroffen worden door het echte jongensboek *Bato, Een boek voor het jonge Nederland*, in 1864 door den voortreffelijken W. Marten Westerman met Gebroeders Binger opgezet.

Over het algemeen is het aantal der verschillende tijdschriften weêr aanmerkelijk uitgebreid. Het is zelfs met een vierde gestegen. In 1851 kwamen er 154 uit, in I860 204. Wat hun prijzen aangaat levert de volgende opgaaf daarvan de verhouding:

16 van	0.50 tot en met	*f* 1.-
44 van	1.50 tot en met	*f* 2.-
30 van	2.50 tot en met	*f* 3.-
29 van	3.50 tot en met	*f* 4.-
15 van	4.50 tot en met	*f* 5.-
28 van	5.50 tot en met	*f* 6.-
6 van	6.50 tot en met	*f* 7.
8 van	7.50 tot en met	*f* 8.
3 van	8.50 tot en met	*f* 9.
7 van	9.50 tot en met	*f* 10.
3 van	10.50 tot en met	*f* 11.-
8 van	11.50 tot en met	*f* 12.-
3 van	12.50 tot en met	*f* 13.-
0 van	13.50 tot en met	*f* 14.-
2 van	14.50 tot en met	*f* 15.-
1 van	20.50	
1 van	25.50	

De twee laatsten waren gezegelde bladen, die wekelijks 2 en 3 maal verschenen (*Weekblad v.h. Regt* en de *Koophandel- en Zeevaarttijdingen*); vandaar hun hoogere prijzen.

Voor het meerendeel hadden schrijvers noch publiek aan dezen overbloei schuld. Zelden meldde zich eenige redactie bij een uitgever aan, en van erkende behoefte bij het algemeen was, bij den overvloed in elke richting, geen gedachte. In den regel ging hun geboorte van boekverkoopers uit, die, tuk op een gemakkelijk te behalen voordeel, niet zonder nijd de zon konden zien schijnen in buurmans ramen. Niets toch was lichter, dan het in het leven roepen van een stichtelijk, een onderhoudend tijdschrift voor groote of kleine lezers. Men nam doodeenvoudig het model van een bestaand, vond zonder moeite den man die het leiden en de meêwerkers die het vullen zouden, koos een vleienden titel, verlokte het publiek door een sprekende premieplaat en trad als mededinger op onder de mededingers. Een uitgaaf te doen die als van zelf zou loopen, voor weinig moeite misschien veel winst beloofde en jaar in jaar uit een melkkoe zou blijven, welk uitzicht kon verleidelijker wezen? En zoo groeide ieder oogenblik de aanwas aan, den stapel bedrukt papier elke maand verhoogende, maar niet altoos de deugdzaamheid van liet voedingsgehalte met dien bijeengescharrelden inhoud vermeerderende.

Het zou een niet altoos betrouwbare uitspraak der statistiek zijn, indien zij wilde beweren, dat het beschavingspeil van een volk te meten ware naar de vruchtbaarheid zijner drukpers. Het kaf onder het koren weegt meê; de wan, die het een van het ander zift, is niet altijd bij de hand en zou voor den boekhandel soms zelfs een zeer gevaarlijk werktuig blijken.

Handels-toestand.

Inhoud.

Kwade en goede teekenen. - Vereeniging van jongelieden. - De nieuwe spelling. - Schoolboekhandel. - Brievenposterij. Verschillende besluiten daaromtrent na 1850. *- Het zegel op dagbladen en gedrukte stukken. - Vroegere beiceging. - Het Anti-dagbladzegel-verbond. - Afschaffing van het zegel. - Postzegels. - Het bekend maken van Hollandsche boeken in het buitenland.*

Afmattend om te beschrijven, en vervelend om te lezen, zou een telkens herhaald verslag wezen van de misbruiken en klachten, onafgebroken op ons handelsterrein te zien en te hooren. Wie van een steeds vooruitgaande verbetering droomen mocht, zou maar al te vaak teleurgesteld wakker worden. Allerlei oude gebreken vertoonden, zich bij elk nieuw geslacht, en het oude lied werd steeds gezongen, zooals zulks altijd geweest is en wel altoos zoo blijven zal. Te groote concurrentie, te veel boekverkoopers, te weinig degelijke ondernemingen, te karige winst, te vroeg betalen, te onregelmatig beheer, en knoeierij en krieuwerij in alle vormen en manieren, zij toonden zich in den boekhandel wel niet meer of minder dan in alle andere handelsvakken, maar zij

deden het met dit onderscheid, dat er door de boekverkoopers door middel van hun *Nieuwsblad* veel meer meê aan den openbaren weg getimmerd werd.

Soms was het klagen lang niet zonder reden. Persoonlijke en algemeene handelsgrieven daargelaten, vertoonden zich in de boekenwereld zeer zeker ook thans ziekelijke verschijnselen. De opgang, dien enkele verdienstelijke uitgaven maakten door colportage en uitgevers-handigheid, gaf aanleiding dat ook menig fabriekwerk langs die wegen bij het publiek werd binnengesmokkeld en bedrogen slachtoffers maakte. Opschroeving, kermisgeschreeuw, schitterende uithangborden, loterijen en premiën, kunstgrepen van allerlei soort, werden al meer en meer tot boeren-bedriegers gebezigd. Hoogst middelmatige, zoo niet voddige lektuur kwam als paddestoelen uit den grond op. Maar ook een ander slag van boeken verscheen daarnaast in veel te grooten overvloed. Het gemakkelijk gemaakt verkrijgen van fraai uitgevoerde clichés, of de fabriekarbeid van bekwame steendrukkers, verlokte menig uitgever tot het koopen van illustratiën en platen, om die dan vervolgens met een slordig vertaalde beschrijving of met samengeflanst oorspronkelijk broddelwerk onder trommelslag en paukenrumoer de wereld in te zenden. En zoo verschenen er een aantal boeken eigenlijk als aanhangsel bij platen, terwijl vroeger het prentwerk alleen tot verduidelijking of versiering van den tekst gebezigd was. Winstbejag en winstbejag-alléén strooide de goê gemeente heel wat zand in de oogen.

Ook werd de overvloed van kleine boekjes en vlugschriften een waar kwaad. Behalve het eindeloos getal godsdienstig-dweep-zieke en kerkelijk-krieuwende pennevruchten, waarop wij reeds wezen, belegerde men elkander en het publiek met allerlei papieren schroot betreffende gebeurtenissen van den dag. Zoo verschenen er, om maar een enkel voorbeeld bij te brengen, behalve het geschrijf in tijdschriften en couranten, in 1860 niet minder

dan 52 brochures over den oorlog in Italië, 16 over den vrijen arbeid in Indië (behalve 46 boeken over Indische belangen), 31 over de spoorwegkwestie; in 1861 52 betreffende den watervloed in Gelderland. In even driftige jacht verdrongen allerlei populaire wetenschappelijke en huishoudelijke handleidingen, gidsen en raadgevers elkander van de baan. Daarbij niet te vergeten de onophoudelijke prozaïsche en poëtische bedelpartijen ten behoeve van eenig weldadig doel: voor de armen; voor behoeftige vrienden der waarheid; voor de werkinrichting te *; voor het weeshuis te **; voor een bewaarschool te ***; voor de betrekkingen van verongelukte schippers; voor een liefhebberij-toneelgezelschap; voor een liefdewerk onder de heidenen; voor den aankoop van een torenklok te *; tot voor den nood van een stafmuzikant toe. De drukpers in het gareel der liefdadigheid jaagt doorgaans de muzen een blos over de kaken; voor schrijvende brekebeenen is ze een verzoeking tot allerlei zonde van ijdeltuiterij; voor den boekhandel de telkens weêrkeerende strijd tusschen weerzin en medelijden.

Maar boven al die opzichtige woekerbloemen in zoogenoemde prent- en prachtwerken en in zooveel niet te keeren onkruid, wierp de zich al breeder en breeder vertakkende boom der kennis een overvloedigen oogst van rijpe vruchten af en zette hij, vooral in dit tijdperk, te gelijk al weliger bloesem. Door het verbeterd lager en middelbaar onderwijs; door de gelegenheden tot leeren en lezen ook voor de minder geoefenden; door den algemeenen drang tot kennis; door het veld winnen van de natuur- en aardrijkskundige wetenschap; door het in aanraking komen met andere landen en den aanwakkerenden lust tot reizen; door de verscherping van nationalen wedijver, opgewekt door de wereldtentoonstellingen; in één woord door al die hefboomen, die de algemeene beschaving en de behoeften aan vooruitgang hooger beurden, was het publiek rijp en waren veel uitgevers vaardig voor kloeke en kostbare ondernemingen, die door haar verschij-

ning in inderdaad smaakvolle en goedkoope afleveringen te verleidelijker gemaakt werden.

Uitgevers hadden in den regel niet te klagen, en ook de debitant kon, zoowel met oude, als met binnen- en buitenlandsche boeken, mits hij werkte met kunde en tact, goede zaken doen.

Met kunde en tact. De waarde van deze eigenschappen werd gaandeweg al meer en meer beseft. Naar gelang het getal boekverkoopers in alle plaatsen toenam en de strijd om het bestaan scherper werd, werden ook de eischen hooger om in die mededinging zich staande te kunnen houden. Hoe meer personen er zich met het verkoopen van boeken, soms als loutere bijzaak, gingen moeien, des te wijder werd de afstand tusschen beunhazen en geoefende vakmannen. Het verschil in gehalte moest, in een bedrijf als den boekhandel, onder dien aanwas van gewicht gaan worden. Wie, hetzij als debitant, hetzij als uitgever, onder den grooten hoop eenige plaats wou veroveren, diende dat in de allereerste plaats te doen door te toonen dat hij bekwamer en handiger was dan anderen. Menigeen, die uit een vage overhelling, soms zelfs schier gedachteloos, den boekhandel tot zijn toekomstig maatschappelijk bestaan gekozen had, kwam, na korter of langer werkzaamheid, tot het inzicht, hoe lichtvaardig zijn keus zich bepaald, hoe veel er aan zijn voorbereiding ontbroken had. Dat verzuim dan nog ter elfder ure zooveel mogelijk in te halen, werd bij menigeen gedurende zijn leerjaren een dringend gevoelde behoefte

Onder de goede teekenen in dit opzicht bracht het jaar 1860 een verblijdend verschijnsel meê, dat wij ten voorbeelde van anderen de vermelding wel waard vinden. Eenige jongelieden, leerlingen of bedienden bij Amsterdamsche patroons, vatten het loffelijk voornemen op zich tot een broederlijken kring te ver-

eenigen en hun vrijen tijd te wijden aan gezamenlijke meer theoretische voorbereiding tot het vak hunner toekomst. Het denkbeeld daartoe was uitgegaan van K.H. Schadd en had oogenblikkelijk steun gevonden bij Jan D. Brouwer, werkzaam in de zaak van J.H. Gebhard. Of laatstgenoemde patroon in dit plan de hand in het spel had, is de vraag. Maar zeker is het, dat het zijn volle goedkeuring en aanmoediging zal gevonden hebben. Zoo iemand, dan toch was Gebhard voor jongelieden die aanleg toonden en die zich op de degelijke beoefening van den boekhandel wilden toeleggen, een leidsman bij uitnemendheid. Zelf man van letterkundige vorming, van kunstliefde en veelzijdige beschaving, wat het meest zegt: van strenge opvatting van elke levenstaak, liet hij geen gelegenheid ongebruikt om vooral jongelieden op het hart te binden, hoe een geleerd boekverkooper voor het vak niet deugt, maar hoe een jongmensch, die geestelijke en verstandelijke ontwikkeling verwaarloost en de vorming van zijn smaak verzuimt, beter deed kantoorklerk dan boekverkooper te worden. Even als onze jeugdige letterkundige antiquaar Boele van Hensbroek nog onlangs zoo warm in het tijdschrift *de Portefeuille* betoogde, zoo drong Gebhard overal waar hij maar kon erop aan, dat toch zonen van goeden huize en van degelijke, liefst ook gymnasiale, waarom zelfs niet van akademische opleiding, zich den boekhandel mochten toewijden. Liet die vorming in den regel bij zoo velen wel heelwat te wenschen over, wat aan die vooroefening ontbroken had, het mocht toch zooveel mogelijk ingehaald en bijgewerkt worden gedurende de leerjaren! Zonder twijfel was dus de oprichting van dezen kring geheel in zijn geest niet alleen, maar is het te vermoeden, dat zij, door middel van zijn leerling Brouwer, door raad en daad krachtigen steun bij hem zal gevonden hebben. En dat neemt niets weg van de verdiensten van hem of hen, van wie de eerste daad is uitgegaan.

Hoe het zij, het plan vond bij eenige goedgezinde aankomelingen bijval en kreeg den 22n December 1860 zijn beslag en zijn reglement. De volgende artikelen geven de strekking van deze gezonde jongelings-vereeniging genoegzaam aan:

> Art. 1. De Vereeniging van jongelieden in den Boekhandel werkzaam, gevestigd te Amsterdam, opgerigt den 22n December 1860, stelt zich ten doel: vermeerdering der kennis van de leden op het gebied van Boekhandel, aanverwante vakken en letterkunde, benevens onderling vriendschappelijk verkeer.
> Art. 2. Zij zoekt dit te bereiken:
> 1° door het houden van wekelijksche bijeenkomsten, aan het in art. 1 omschreven doel gewijd:
> 2° door het verzamelen van eene Bibliotheek:
> 3° door het doen circuleren van boeken en tijdschriften.
> Art. 3. De vereeniging bestaat uit Gewone-, Buitengewone-, Eereleden en Donateurs.
> *a.* Tot Gewone leden kunnen worden aangenomen: jongelieden, ongehuwd, die in den Boekhandel of aanverwante vakken werkzaam zijn, en den leeftijd van 17 jaren hebben bereikt. Zij, die tijdens hun lidmaatschap tot een huwelijk overgaan, kunnen gewone leden der vereeniging blijven.
> *b.* Tot Buitengewone leden:
> 1° leden, die bij vestiging opgehouden hebben lid der vereeniging te zijn:
>
> 2° leden, die door vertrek naar elders niet meer kunnen gebruik maken van de Leesinrigting:
> 3° jongelieden, buiten Amsterdam in den Boekhandel en aanverwante vakken werkzaam, die den leeftijd van 17 jaren hebben bereikt:
> 4° de leden bij art. 3, *b* 3° bedoeld, die bij vestiging hun verlangen te kennen geven, buitengewoon lid te blijven;
> enz. enz. Volgen artikelen omtrent Eereleden, Donateurs en zaken van huishoudelijk beheer.

De aanleg was eenvoudig, de kring evenzeer. het doel allerprijzenswaardigst. Voor het tot stand brengen der bibliotheek

werd een beroep gedaan op de hulpvaardigheid van de voornaamste uitgevers, en deze verzameling groeide weldra dermate aan, dat allengs een gedrukte catalogus noodig werd. Behalve de oefening door lektuur, vooral ook van bibliographische en kritische tijdschriften, bestonden de werkzaamheden van de wekelijksche samenkomsten in het beantwoorden van gestelde vragen, het leveren van kleine verhandelingen en studiën (waarvan er enkelen in het *Nieuwsblad* als hoofdartikelen geplaatst werden), het bespreken van handelszaken en, na afloop van de meer ernstige bemoeiingen, ten slotte een gezellig verkeer.

Eigenaardig voor het bescheiden karakter van dezen braven vriendenkring is een verzuchting, in eenige aanteekeningen van den ijverigen en kundigen J. Bontjes Jr., die wij de vrijheid nemen hier over te schrijven: 'Om onzer matigheidswille', schrijft hij (de club vergaderde eerst in een restauratie) 'zijn wij uit onze eerste vergaderzaal verdreven, een lokaal dat allen onzer, die het kennen, nog lief is. Wij zijn daarna uit noodzaak gekomen op een klein, dompig, ongeriefelijk, hoofdpijn- en benauwdheid- en kwade droomen-bezorgend kamertje. Men moest daar ter wille van het gezelschap zijner oude vrienden wel blijven; anders hadden allen, na het sluiten der vergadering, hunne biezen gepakt.' - Juist dat is de weg! Het strekt den jongelieden tot eer, dat zij geen weelde zochten, maar gezellig bijeen bleven in een hokje, waarheen zij 'om onzer matigheidswille' een toevlucht moesten zoeken. Wie in zijn jonge jaren het pad der soberheid, der gedwongen zuinigheid, het kromliggen gekend heeft, zal daar zeker, natuurlijk, wel nooit in hebben gejuicht en menig benijdenden blik geslagen hebben op anderen die het ruimer hadden, maar op later leeftijd zullen zij des te dankbaarder op dien tijd van behelpen en op-de-kleintjes-passen hebben teruggezien. Mannen, zooals de meeste boekverkoopers, die met hard

werken vooruit moeten komen, mogen geen kinderen van weelde zijn. Wij geven het volkomen toe: het ware te wenschen, zoowel voor de eer van den handel als voor zijn machtigen invloed op de maatschappij, dat wat meer jongelieden van stand en studie den boekhandel tot hun werkkring kozen - welk handelsvak heeft er meer recht op? - maar velen toch, ook der besten onder ons, zijn voortgekomen uit hen, die in de school der opoffering zijn groot gebracht; die hebben weten te werken met hun tijd; die, ijverig overdag voor den broode, uren aan avond en nacht hebben geborgd om ze te wijden aan wat kennis en verstandelijk vooruitkomen. En wie, die, ouder geworden, gelegenheid gehad heeft de maatschappij, ook van het jeugdig geslacht, te bespieden, kan niet getuigen, niet als een doekje tegen het bloeden, maar inderdaad en oprecht, dat menig clubje van jongelui op een dompig bovenkamertje gezelliger, prettiger, - en zeker vruchtbaarder! - was, dan een doelloos gedrentel langs 's heeren wegen of het tijdverdrijf in een bierkneipe of café chantant?

Dat blijken ook onze boekverkoopersgezellen ondervonden te hebben. Althans hun aanteekeningen spreken alles behalve van zwaartillendheid. Eén klacht trouwens smoren zij niet; en zij hadden er reden voor. De vertrouwelijke kring werd helaas telkens verbroken. Het verlengen van den werktijd, maar bovenal het zich verplaatsen, het zich vestigen, nu van dezen, dan van genen, gaf een afwisseling onder het ledental, die voor de inniger verstandhouding niet voordeelig kon zijn. Het was een komen en heengaan zonder rust; en al sloten nieuwelingen zich met dezelfde toewijding aan, zij vervingen het oude trouwe vriendental toch niet, waar een jong gemoed zich zoo gaarne geheel en al, open en rond aan overgeeft. Na een 17jarig bestaan werd deze frissche, eenvoudige, levenslustige, praktische jongelingskring ontbonden. J.H. Kesper, die de laatste voorzit-

ter was, legde in October 1878, zeker met een weemoedig gevoel, den hamer neêr. ‘Onze trots, onze Bibliotheek’, zoo eindigen de aanteekeningen, ‘reeds twee groote boekenkasten - het laatst in het bestelhuis geplaatst - in dubbele rijen vullende, werd bij de ontbinding, voor zoo ver het de werken over boekhandel, boekdrukkerij en aanverwante vakken, en bibliographie betrof, aan de Vereeniging ter bevordering van den Boekhandel ten geschenke gegeven, even als het overige gedeelte aan de Leesinrichting, opgericht door het Departement Amsterdam der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Het bestuur onzer vereeniging meende onzen boekenschat, grootendeels aan de vrijgevigheid van uitgevers te danken, niet tot geld te mogen maken en op genoemde wijze er het best over te beschikken.’

Zoo viel de stoffelijke erflating in goede handen. En zij, die in hun jongelingsleven die vermaking bij uitersten wille hadden gedaan, verspreidden zich, geestelijk en zedelijk opgevoed, naar ginds en elders, om bekwame en krachtvolle medewerkers te worden in de maatschappij der volwassenen.

Een ander feit van meer algemeene strekking verdient evenzeer een enkel woord van herinnering. Gelijk het nieuwe, al is het ook nog zooveel beter, in den regel tegenkanting pleegt te vinden bij hen die aan het oude verwend zijn, zoo vond ook de gewijzigde spelling onzer taal door prof. de Vries, dr. te Winkel en dr. Eelco Verwijs voorgestaan, in het eerst alles behalve dien ingang, dien men er zich van had voorgesteld. Letterkundigen, courantiers, mannen van de pen op ieder gebied, ook uitgevers, bleken zoo aan hun eigene schrijfwijs gehecht, dat het in zeker opzicht tot de zeldzaamheden behoorde, ja zelfs als een aanmatiging of vertoon beschouwd werd, als men een boek of geschrift in de

nieuwe spelling deed verschijnen. Langzaam, heel langzaam kwam hierin verandering. Onder de stoute en zeer te waardeeren stappen, die hiertoe gedaan werden, behoort de poging van het Nederlandsch Onderwijzers-genootschap, neêrgelegd in den volgenden brief:

'Aan het Bestuur der Vereeniging tot bevordering der belangen des Boekhandels.

Sedert de regeling der spelling voor het *Woordenboek der Nederlandsche taal* door de Heeren de Vries en te Winkel is in het licht verschenen, heeft de vraag aangaande de houding, welke de lagere school tegenover de gewijzigde spelling heeft aan te nemen voortdurend het onderwerp uitgemaakt van de overwegingen der onderwijzers. Het onderwijs in de lagere school is te innig in de spellingskwestie betrokken, dan dat niet spoedig de overtuiging zou zijn tot stand gekomen, dat de school zonder wezenlijk nadeel voor het onderwijs niet kan nalaten in deze zaak partij te kiezen.

Het Hoofdbestuur van het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap, dat de overgroote meerderheid van het onderwijzend personeel in Nederland onder zijne leden telt, heeft dan ook de vraag aangaande de aan te nemen houding betrekkelijk de spellingskwestie onder de punten van beschrijving voor de Algemeene Vergadering des Genootschaps van dit jaar opgenomen, en nadat dit onderwerp in de Afdeelingen en Gewestelijke Vereenigingen des Genootschaps rijpelijk was overwogen, heeft de Vergadering met eene meerderheid van 1424 tegen 215 stemmen de wenschelijkheid uitgesproken, dat zoo spoedig mogelijk de gewijzigde spelling aan alle lagere scholen worde ingevoerd.

Hoofdmotieven tot dat besluit waren; dat de gewijzigde spel-

ling op zich zelf verkieslijk is boven die van Siegenbeek; dat zij het vermoeden voor zich heeft, eerlang de algemeen gevolgde te zullen worden, hetgeen trouwens niet weinig door de ondervinding der laatste maanden wordt bevestigd; dat de door hare aanvankelijke verbreiding veroorzaakte spelverwarring 't best en 't spoedigst zal worden beteugeld wanneer de school onverwijld de gewijzigde spelling overneemt, zoodat zij binnen den kortst mogelijken tijd aan alle scholen worde onderwezen en in de schoolboeken worde gevolgd.

Terwijl het Hoofdbestuur, overeenkomstig het besluit der Algemeene Vergadering, Z. Ex. den Minister van Binnenlandsche Zaken en HH. Inspecteurs en Schoolopzieners om hunne medewerking heeft verzocht ten einde het gewenschte doel te bereiken, neemt het thans de vrijheid zich te wenden tot Uwe Vereeniging om haar van deze zijne pogingen kennis te geven en haar uit te noodigen tot verwezenlijking van den wensch des Genootschaps het hare wel te willen bijdragen.

Het Genootschap is namelijk overtuigd, dat zoowel het belang van het Onderwijs als dat van den Boekhandel zelven in de tegenwoordige omstandigheden eischt, dat nieuwe of herdrukte school- en leesboeken niet anders dan in de gewijzigde spelling worden geschreven; het gelooft, dat schoolboeken, die niet allengs dit vernieuwde kleed aannemen, gevaar loopen in debiet te verachteren, omdat zij, bij het spoedig te wachten algemeen worden der gewijzigde spelling en bij het belang der school in hare bevordering, allengs minder geschikt zouden worden geacht voor het gebruik.

Het Hoofdbestuur neemt de vrijheid het gevoelen des Genootschaps Uwer Vereeniging ter overweging dringend aan te bevelen en hoopt, dat deze overweging gewenschte vruchten moge dragen zoowel voor het Onderwijs als voor den Boekhandel.’

Deze aanmaning, in Februari 1866 aan den boekhandel door de Vereeniging verspreid, droeg zeker er het hare toe bij, dat de nieuwe spelling sinds al meer en meer werd aangenomen, althans voor zoo ver zulks van uitgevers afhankelijk was.

Na deze beide algemeene, hebben wij zaken aan te roeren van meer bijzonderen handelsaard.

Dat in het algemeen beschouwd het leven een strijd is, hebben alle menschengeslachten van kindsbeen af ondervonden. Dat er, sedert het begin der schepping in de stoffelijke wereld aan alle soort van bestaan evenzeer een strijd verbonden is, is een waarheid, die nog telkens op duizenderlei wijs aan het licht wordt gebracht. En waar de wetenschap erop uit is, zulks ieder dag over het gansche rijk der natuur als met den vinger aan te wijzen, daar getuigt de menschelijke maatschappij bij wijze van klagenden weerklank al luider en luider: ‘alsof ik dat nog te leeren hadde!’

Op het gebied van den handel toont zich die worsteling wel in de meest tastbare vormen. Zoodra de tweede koopman zich op deze aarde neêrzette, lag de verzuchting over concurrentie bij den eersten als in zijn mond bestorven, en als een weemoedige erflating is zij op al zijn millioenen navolgers overgegaan. Dat juist deze onderlinge wedijver de zegenrijke oorzaak is van alle ontwikkeling, behoeft niemand meer te betoogen; maar dat hij, bij dagelijksche ervaring, lastig is en blijft, staat niettemin evenzeer als een paal boven water.

Het ligt voor de hand, dat in onzen handel die strijd om het bestaan des te scherper werd naar gelang het aantal boek-verkoopers aanwies, maar het getal boeken-koopers in die verhouding zich allesbehalve uitzette. Van het vroeger zoo vreesachtig ontzien van elkanders zoogenoemde rechten kon, door tijd en nood

gedrongen, sinds lang geen spraak meer zijn. Het bekrompen begrip van privative jacht op handelsterrein had in menig opzicht zoo goed als uitgediend. Wanneer mijnheer A. mij toestond hem boeken te leveren, zou ik daar niet tegen opzien, uit vrees van mij dezen of genen confrater, die tot nog toe de uitverkorene was geweest, tot kwaden vriend te maken. Wanneer de auteur B. tot heden toe gewoon was zijn werk in handen te geven van mijn buurman den uitgever, kon dat mij niet beletten, dien auteur een voorstel te doen in zijn en mijn belang. Zulk een redeneering won dagelijks veld. Men werd er gaandeweg aan gewoon, het woord onderkruiperij wat minder vaak en wat minder bits uit te spreken, en den naijver gelatener te dulden, mits hij bleef binnen de perken van eerlijkheid en goede manieren.

Maar deze beiden hadden toch ook haar grenzen, waaromtrent men het niet altoos eens was. Het grondbegrip van billijkheid en eigenbelang was even rekbaar als prikkelbaar. Het geoorloofde van het azen op eens anders winsten werd in den regel uit twee oogpunten beschouwd. De benadeelde was het met den benadeeler alles behalve eens. Gaf dat aanleiding tot botsingen tusschen personen onderling, soms werd er ook in den kring der broederschap de groote klok over geluid en bleek ook het oordeel der beroepsgenooten, overeenkomstig ieders handelsbelang, lang niet eenstemmig. En zoo vermeerderde ieder jaar het getal haken en oogen, die als een natuurlijk aanhangsel aan den strijd om het bestaan verbonden waren.

In onzen buitengewonen handel, waar de uitgever de prijzen en de winsten willekeurig vaststelt, was elke prijsvermindering ten behoeve van het publiek in den beginne een gruwel. Toch was die praktijk niet te keeren op den duur. Uitgevers boden den handel hun verouderde boeken bij stellen aan, en de debitant gaf van zijn kant den partikulieren kooper wel eens gelegen-

heid tot een extra-voordeel. Zoo kwam van lieverleê de tweedehands-handel iets meer op het tapijt en werd het zelfs niet langer als een doodzonde geacht, dat de uitgever een oud fondsartikel voor het publiek afsloeg.

Maar nieuwe, of nog in volle leven zijnde artikelen: hier lagen voetangels en klemmen.

Met één artikel vooral zaten de boekverkoopers elkaâr gedurig in het vaarwater: het leveren van schoolgoed. Al meer en meer was het in zwang gekomen, dat de onderwijzers bij deze jaarlijks wederkeerende behoefte eenige korting bedongen en vrij natuurlijk diegenen met hun bestellingen begunstigden, bij wie zij het goedkoopst terecht konden. Aan de prijzen zelve te raken ging niet aan bij den onomstootelijken regel, dat de uitgever-alleen die bepaalde. Maar een loopje daarop was het toekennen van eenig rabat op de jaars-rekening, een rabat, dat ieder kon regelen naar eigen goedvinden, zonder eenig uitgever in zijn recht te krenken. Van uitzondering was dit al meer en meer regel geworden, en de wederzijdsche prikkel van eigenbelang had er als van zelf toe geleid, dat de onderwijzers al overmoediger werden in hun eischen en de boekverkoopers al toeschietelijker in hun tegemoetkomen. Dat de laatsten elkander daarin vrij scherp op de vingers zagen en soms van ergerlijke knoeierij beschuldigden, spreekt van zelf.

Meer openlijk trad deze praktijk in het licht, toen na de invoering van de wet op het lager onderwijs van 1857 de gemeentebesturen de levering van schoolbehoeften voor de openbare scholen aan zich konden behouden en alzoo vele onderwijzers ten eigen profijte van dit voordeeltje verstoken werden. De debitanten daarentegen deden van hun zijde hun best, om, door onderhandsche of schriftelijke aanbiedingen aan gemeentebesturen, de oude levering te behouden, en niets onoorbaars was erin, dat zelfs sommige gemeenten een vrije aanbesteding te baat

namen, ten einde van dat boekverkoopers-gedrang af te zijn. Zoo werd te Amsterdam door curatoren der stads-tusschen- en burgerscholen den 31 December 1861 in het openbaar aanbesteed de levering der benoodigde schoolboeken voor 1862. Er kwamen daarvoor acht inschrijvingen in, waarvan de goedkoopste 21 percent, en de minst goedkoope 17½ percent afstond. En zoo was het in de meeste steden. Het gevolg hiervan was twist en vete onder de broederschap en allerlei beklag, in het *Nieuwsblad* ruim en breed lucht gegeven.

Dit bracht er eindelijk toe, dat de hulp van de rechtbank der Vereeniging in 1861 werd ingeroepen tegen dezen, 'invretenden kanker, waardoor de schoolboekhandel gevaar liep om zoo niet vernietigd, dan toch ontaard en verlaagd te worden tot een weinig eervollen en voordeeligen handel.' Tot uitgangspunt van deze beweging werd genomen een gedrukte brief van een soliden boekhandelaar aan verschillende gemeentebesturen, waarbij 12 pet. korting, premie-exemplaren en een rabat van 22 pct. op eigen fondsartikelen werden aangeboden.

De zaak, voor de algemeene vergadering gekomen, vond vrij levendige beraadslaging. De meerderheid drong erop aan, gelijk zij doorgaans deed, dat het alles vermogende lichaam der Vereeniging ééns voor al aan deze knoeierij een einde moest maken, zonder dat zij zich afvroeg of deze daartoe wel in staat zou zijn. De minderheid was van gevoelen, dat men den handel in dit opzicht den vrijen teugel moest laten; dat het feit op zich zelf betreurenswaardig was, maar dat het toch niet aanging de leden aan knellende banden te leggen tegenover de niet-leden, die daardoor de handen des te ruimer zouden krijgen, en dat het eigenlijk niet in de roeping der Vereeniging lag, zich te moeien met de betrekking waarin de boekverkooper stond tegenover zijn begunstigers. Het over en weêr spreken liep als gewoonlijk uit op het benoemen van

een commissie, die in het volgend jaar licht zou brengen in deze duisternis.

Deze commissie, bestaande uit J.D. Sybrandi, J. Schuitemaker, L. Vermande, H.J. van Kesteren en G. Portielje Jr., kweet zich op waardige manier van haar taak in een zeer omslachtig verslag van haar overwegingen; een verslag te uitvoerig en te veel besproken, dan dat wij niet verplicht zouden zijn er een kort overzicht van te geven.

De commissie begon met op den voorgrond te zetten, dat het hier niet de vraag mocht gelden, of door de geopenbaarde en later onderzochte feiten het belang van dezen of genen werd aangetast, maar alleen of daardoor schade gedaan werd aan den boekhandel in het algemeen. Het bleek, dat het kwaad, waartegen men ten strijde was getogen, geenszins nieuw was, maar reeds lang vóór de invoering van de nieuwe wet op het lager onderwijs bestaan had; dat het door die wet en door de meer algemeene wijs van aanbesteding in het openbaar, slechts meer verspreid en op grooter schaal in praktijk gebracht was. De gewoonte der gemeentebesturen om de levering ten behoeve der gemeenten aan den laagst-inschrijvende te gunnen, kon dus bezwaarlijk de oorzaak genoemd worden van het kwaad, schoon ze dat wel verergerd had. Maar als een gevolg van de bepaling in art. 141 der gemeentewet was die gewoonte in ieder geval langs wettigen weg moeielijk te keeren. De vraag, of het mogelijk zou zijn om bij de hooge regeering maatregelen uit te lokken tot wering van het bedoelde kwaad, moest dus in een bepaald ontkennenden zin beantwoord worden. Men vermoedde dat zulk een verzoek, al geschiedde dat door de Vereeniging namens den geheelen boekhandel, allicht met den naam van bespottelijk zou bestempeld worden, niet alleen omdat men, hoe wenschelijk het voor ons ook mocht wezen, het recht op een dergelijke uitzondering onzen handel stellig zou weigeren, maar ook omdat

men dergelijke zaken aan de billijkheid van een gemeenteraad behoorde over te laten en zulk een machtsbeperking, uitgaande van de hooge regeering, te veel zou ingrijpen in de huishouding der gemeenten, en als zoodanig, de ondervinding had het geleerd, door verreweg de meeste burgemeesters zou worden beschouwd als niet geschied.

Sommigen beweerden daarentegen, dat dit verlangen toch wel eenigen grond zou kunnen vinden in de bescherming, die sinds overoude tijden aan boeken en uitgevers van boeken verleend werd door de wet van het rijk. Van dit beginsel uitgaande noemden zij het billijk, dat de regeering, die het kopijrecht, het recht van eigendom beschermde, ook de waarde, den prijs van dat eigendom onder haar bescherming nam, door althans niet te gedoogen dat de ambtenaren van het rijk zelven de hand hielpen slaan, zoo niet aan het eigendom, dan toch, hetgeen daarmeê in verband stond, aan de waarde daarvan. Maar hoe billijk en wenschelijk ook, toch wanhoopte men, men moest het eerlijk bekennen, aan de mogelijkheid der uitvoering van zulk een plan, gesteld ook dat het genade vond in de oogen onzer regeerders. Het eenige, wat men, door tusschenkomst van inspecteurs en schoolopzieners, met eenig goed gevolg aan de regeering, hetzij ondershands of openlijk, onder het oog zou kunnen brengen, was de ontduiking der schoolwet, gelijk die menigmaal plaats vond daar, waar de gemeentebesturen aan den onderwijzer een zekere som gelds uitkeerden, waarvoor hij zich het noodige zelf moest aanschaffen. Zulks placht te geschieden in een aantal scholen uit een beginsel van gemakkelijkheid; men bemoeide zich niet met de keus; men vroeg daarbij ook niet *hoe* de onderwijzer met de bij uitkoop verleende som omsprong; en het sprak van zelf, dat de karig bezoldigde man al zeer nauwgezet van geweten moest zijn, indien hij van dat vaste bedrag niet zooveel mogelijk trachtte te sparen voor zich zelv'.

Deze uitkomst was lijnrecht in strijd met het beginsel der schoolwet, leidde tot knoeierij tusschen den onderwijzer en zijn leveranciers en strekte grootelijks ten nadeele van het boekendebiet. Dit kwaad evenwel stond niet rechtstreeks in verband met dat, waaraan het onderzoek der commissie gewijd was.

Alzoo was de commissie tot de overtuiging gekomen, dat langs dezen weg, namelijk door tusschenkomst der regeering en der gemeentebesturen, het gewenschte doel niet, of slechts voor een gering deel bereikt zou kunnen worden, maar dat de eenige weg daartoe, die van onderlinge welwillende samenwerking, moest worden ingeslagen.

De vraag was bij enkelen gerezen, of het niet beter ware om de herstelling van deze ziekte maar over te laten aan den tijd? Sommiger rooskleurige droombeelden gingen zelfs zoo ver van te wanen, dat de gemeentebesturen mettertijd wel zouden inzien, dat zij met die bestedingen bedrogen uitkwamen; dat zij gaandeweg aanbiedingen, circulaires en dergelijken ongebruikt ten vure zouden doemen en ten slotte uitroepen: weg met de knoeiers, leve de solide boekhandel; geen rabat, maar goede waar, voor billijken, vasten prijs. Of er zou welhaast een tijd komen, waarin geheel de bende inschrijvers en kladders, in eigen net verward, zou uitsterven en vernietigd worden, en in ons vaderland geen andere handel meer zou bestaan dan die van de eerwaardige leden van het gild, wien het eigendom van den beroepsgenoot en de waarde van dat bezit onschendbaar heilig was. Zulk een voorstelling nochtans werd door de meerderheid beschouwd als behoorende tot het gebied der zeepbellen. De zucht om den handel op vele wijzen te bederven, of liever het streven naar winst langs den onfatsoenlijken sluipweg, dat zich soms vertoonde in de walgelijke gedaante van wangunst of broodnijd: dat streven was van oude afkomst. Dat kwaad leefde voort in alle beroepen, en ondanks de voorbeeldige straf, die er in den regel op volgde,

groeide het aan en verspreidde het zich aan de hand eener verleidelijke geleidster, concurrentie, de woelzieke dochter van behoefte en vernuft, voortgeholpen door het rampzalig beginsel: ieder voor zich zelven, en, wat erger is, zelfs beschermd door de leus: vrijheid van handel. Vrijheid van handel, een geschenk gelijk zonneschijn en regen dat zijn, een geschenk voor boozen en goeden. Hoe zou men den tijd kunnen verwachten, dat het heir van misbruikers van dat heilig goed zou vergaan zijn, en dat de bestaanden niet opgevolgd wierden door een grooter aantal anderen?

Die vrijheid van handel strekte zich in ons vaderland over alle beroepen en standen uit. Maar bij het heuglijk besef dier voorrechten kon het der aandacht van den boekverkooper, van den uitgever niet ontgaan, dat de wet, hoe onvolledig wij die voor ons ook noemen, *ons* beroep boven alle andere in bescherming nam. *Het staat niemand vrij*, *eens anders boeken na te drukken*, stond er geschreven. De wet verleende ons haar sterken arm tot behoud van ons eigendom.

Alleen dit reeds stelde ons op een eigenaardig standpunt, hooger dan eenig ander handeldrijvend deel der natie.

Die bijzondere bescherming toch getuigde, dat vrijheid zonder grenzen den boekhandel van Nederland ten dood zou doemen. Dat hadden des te meer ook de mannen begrepen die onze Vereeniging in het leven riepen en aan die Vereeniging als beginsel een wet stelden, waaraan wij als leden trouw beloofden; een wet, die in haar eerste regelen, als hechten grond van het onderling verbond, gewaagde van *welbegrepen* handelsvrijheid. De Vereeniging had haar bestaan te danken juist aan de onvolledigheid van de wet des rijks ten onzen behoeve. Wat aan de strekking van deze ontbrak en toch zeer noodzakelijk was, dat was door die wakkere mannen onderling besloten en vastgesteld. Zij gaven vrijwillig aan het bandelooze grenzen en schreven op

onze banier *welbegrepen* handelsvrijheid. In elke bepaling van de Vereeniging stond het beginsel van goede trouw op den voorgrond. De waarborg voor de nakoming dier bepalingen was geen militaire macht, maar een andere sterke arm, *welbegrepen* eigen belang, dat waarde hechtte en behoefte had, in den uitgebreidsten zin, aan de achting van beroepsgenooten en medeleden. De straf op overtreding was niet geldboete of gevangenis, maar zwaarder vergelding: verbeurte van sympathie, een eerloosverklaring zonder vonnis. De premie op goede daden was niet een medaille of ridderlint, maar van edeler gehalte: vriendschap en medewerking van hen, die tot het welslagen van elke handelsonderneming de hand leenden - en de straf op alle kwade bedoelingen: het weigeren van dien steun.

'Wij beweren niet, dat onze Nederlandsche boekhandel degelijker is dan die in het buitenland', zei de commissie na al deze vrij hoogdravende ontboezemingen; 'veel minder ook dat hij niet zijn gebreken zou hebben. Maar dit mag toch van den onzen getuigd worden, dat bij hem de Nederlandsche goede trouw als bij instinct wenscht haar goeden naam gelijk van ouds te handhaven en zich zelden in oneerlijke daden te buiten gaat. Een aaneensluiting gelijk hier, die goede trouw tot levensbeginsel heeft, kan ons door het buitenland benijd worden.

Het was met het oog hierop en op de strekking en de kracht onzer Vereeniging, dat wij van onze pogingen iets goeds mogen verwachten.

Het kwaad, waartegen wij te veld trekken, is u bekend. Het komt er nu op aan, welke middelen wij kunnen vinden om het te keeren. Ons terrein ligt alleen binnen den beperkten kring der Vereeniging. Daar *buiten* hebben wij geen macht, dan alleen die van het goede voorbeeld en van overreding. Wij hadden ons de vraag te stellen, hoe kan de invloed der Vereeniging

dienstbaar worden gemaakt tot wering van het bederf in den schoolboekhandel, gelijk die Vereeniging, bij mangel aan Landswet, waakt voor het vertalingsrecht en andere prerogativen, die in den Nederlandschen boekhandel handhaving en bescherming noodwendig behoeven.

Op dien grond kwamen wij tot de volgende overwegingen:

dat het noodig is het mogelijke te beproeven tot verbetering van den tegenwoordigen toestand;

dat tot bestrijding van het kwaad op geenerlei ondersteuning van eenige autoriteit buiten den boekhandel te rekenen valt;

dat geen maatregelen van dwang, geen boete, van toepassing kunnen zijn, en dat de eenige straf voor den kwaadwillige kan zijn openbaarmaking met haar gevolgen;

dat het in den werkkring der Vereeniging ligt, om zich aan het hoofd te stellen van elke beweging, en vooral in dien van de *provinciale correspondenten*, om met hunne beste krachten de te nemen maatregelen te ondersteunen en te helpen uitvoeren;

en dat voorts tot het welslagen van elke poging *in de eerste plaats* de medewerking noodig is *van de uitgevers*.

Van de *uitgevers* moet elke maatregel uitgaan; en wel een *algemeene*, zonder uitzondering. Dat is hun plicht, en hun belang tevens. Zelfs zij, die niet tot de leden van onze Vereeniging behooren, dienen zich tot dezen anderen bond aan te sluiten, willen zij niet schade beloopen voor zich zelven en niet medeplichtig zijn aan het bederf van het geheel. Dat is in onzen handel mogelijk, waar zulks in andere handelsvakken niet denkbaar is. In alle andere beroepen bestaat evenzeer een toenemende concurrentie, waar zij hoe langer hoe meer wordt een strijd op leven en dood, een voor den eerlijken kleinhandelaar verontrustende strijd, waarvan het einde niet te zien is. Maar in dit opzicht staat onze handel op een geheel eigen standpunt, dat

zijn eigenaardige kracht heeft en op historischen grondslag steunt. Het was dit onafhankelijke standpunt toch, dat het Nederlandsche boekdrukkersgild reeds omstreeks de 16e eeuw in waarde hield, toen het zich genoopt zag om afzonderlijk en niet onder de bescherming van St. Lucas te leven, en het is nog twee eeuwen later en zal steeds blijven het grootste voorrecht, waarop onze handel mag bogen. Ginds een kloof, hier een band; ginds wangunst, hier samenwerking; ginds een vernielingsstrijd, hier vastverbonden en ineengesmolten belangen.'

Van de uitgevers in de allereerste plaats vroeg alzoo de commissie toenadering, een toenadering die hun weinig kosten zou en veel kon bevorderen. Zij verlangde, dat men voortaan bij het uitgeven van boeken voor het onderwijs, bij iets ruimer rabat, drie prijzen zou bepalen in plaats van twee, en wel een derden als *schoolprijs*. Aangezien toch de meeste onderwijzers en gemeentebesturen sinds langer of korter gewoon geraakt waren aan een hun toegekende korting, achtte de commissie het onverstandig en zelfs hoogst gevaarlijk om dat voordeel op eenmaal te weigeren. Zij begreep, dat dit juist een middel zou wezen om de gemeentebesturen in hun aanbestedingen te stijven, en tegelijk om den debitant onwillig te vinden tot het handhaven van den gewonen particulieren prijs. Daarom meende zij een middenweg te moeten aanraden door aan den verbruiker van schoolboeken een korting van 10% toe te staan, die, eens als vaste regel aangenomen, voor wederzijdsche partijen een tegemoetkoming zou zijn. Kon men daartoe eenstemmig besluiten, dan zou er wellicht aan alle geknoei en gekibbel op dit terrein een einde te wachten zijn en was de knoop op regelmatige wijze ontbonden.

Haar raad was aldus begrepen in de volgende voorstellen:

'1°. Den uitgevers met het oog op hun eigen belang voor te stellen, onverschillig of zij al dan niet leden der Vereeniging zijn, om bij de uitgave en verzending van alle boeken voor het

lager onderwijs, op de factuur uit te drukken, niet alleen den gewonen in- en verkoopprijs, maar daarenboven een derden, een *schoolprijs*, 10% lager dan de verkoopprijs.

2°. De uitgevers uit te noodigen om, met het oog op hun eigen belang, niet alleen het rabat daarnaar te regelen, zoo dat den debitant eene behoorlijke winst (15 à 20%) overblijft, als hij *getallen* tegen schoolprijs afzet, maar ook het rabat *niet ruimer* te stellen en (buiten de gewone premie 13 voor 12) af te schaffen de gewoonte, waar die bestaat, van *opklimmend rabat*, waardoor hij die het meeste levert in dubbele verhouding wint, en de verzoeking om, in geval van aanbesteding, beneden den schoolprijs te gaan te groot is.

3°. De uitgevers uit te noodigen om, met het oog op hun eigen belang, wel toe te zien wien zij de artikelen van hun fonds toezenden en de vraag te doen: zal de man mij aanstaande voorjaar kunnen betalen niet alleen, maar kan ik hem, te oordeelen naar zijne wijze van handelen, voortdurend crediet verleenen, zonder vrees voor groote verliezen?

4°. De uitgevers, op grond van het voorgaande, uit te noodigen, om, met het oog op hun eigen belang, nota te nemen van de wijze waarop en door wie hunne fondsartikelen geleverd worden.

5°. De Provinciale Correspondenten last te geven om al de bij hen ingekomen berichten en hetgeen op andere wijze ter hunner kennisse komt, betreffende aanbestedingen, voorwaarden van levering, boekverkoopers-aannemers en hunne conditiën en aanaanbiedingen, wekelijks toe te zenden aan den secretaris der Vereeniging, die daarvan wekelijks een overzicht, zonder meer, geeft in het officieele gedeelte van het *Nieuwsblad voor den Boekhandel.*

6°. De boekverkoopers, inzonderheid de leden der Vereeniging uit te noodigen om, met het oog op hun eigen belang, af te zien van het verleenen van meerdere korting op den, als door gewoonte gewettigden en thans formeel te wettigen *schoolprijs*,

alsmede van het toestaan van premiën aan Gemeentebesturen.

7°. De boekverkoopers, die met ons het herstel van alle gebreken wenschen en zich daarom vrijwillig aan deze bepalingen houden, te verzoeken om de handelingen van hunne andersdenkende en andershandelende concurrenten openbaar te maken, hetzij per brief aan den secretaris van het Bestuur of aan den correspondent van hunne provincie.

8°. Van de nieuwe usance (sub 1) op eene wijze, die aan het beleid van het Bestuur kan overgelaten worden, kennis te geven aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, Inspecteurs, Schoolopzieners, Gemeentebesturen, en per annonce in de meest gelezen bladen aan het geheele publiek'. - De commissie wenschte, dat dit alleen geschiedde *in den vorm van bekendmaking*, *met redenen voldoende omkleed*, maar zonder het minste beroep op sympathie.

'Het heeft wellicht uwe aandacht getrokken', zoo eindigde dit verslag, 'dat bij onze voorstellen het materieele woord *eigen belang* tot vervelens toe herhaald werd.

M.H. Wij hopen, dat het u uit deze in het oog loopende herhaling, maar nog meer uit onzen geheelen arbeid gebleken moge zijn, hoe wij doordrongen waren van de overtuiging, dat het redelijk eigen belang op den voorgrond behoorde te blijven, zou ons pogen niet dor en vruchteloos zijn; maar ook dat nauwlettende zorg voor de eer van onzen handel, voor onze *welbegrepen* handelsvrijheid, voor het belang van allen in den goeden Nederlandschen zin, voor ons geen ijdele klanken waren, maar vereenigd het beginsel uitmaakten van ons ijverig en welmeenend onderzoek, waarvan wij de vruchten aan uwe zorg en beleid met volle gerustheid, toevertrouwen.'

Toen dit breed uitgewerkte verslag op de vergadering in behandeling kwam, wekte het een welverdiende algemeene belangstelling. Men bracht alle hulde aan den arbeid der commissie en deelde haar wensch, dat allen eendrachtelijk tot deze maat-

regelen mochten toetreden. Maar te gelijk begreep men toch, dat er in den regel onder de wenschen ook vrome wenschen zijn, welker vervulling tot de dichterlijke droomen behoort. Toen daarop een stemming volgde, bleek deze waarheid helaas ook hier weder: de vier eerste voorstellen werden bij meerderheid verworpen, en de commissie trok de overigen natuurlijk uit eigen beweging in. Niettemin, handgeklap is zoo goedkoop, werden levendig toegejuicht de woorden van den voorzitter, toen hij, zijn en aller dank herhalende, daarbij voegde, dat, was ook om praktische bezwaren het voorstel gevallen, toch een arbeid als deze, gelijk hij hoopte, niet missen zou zijn zedelijken invloed te oefenen op den degelijken zin van den geheelen vaderlandschen boekhandel.

Waren in vroeger dagen, gelijk wij gezien hebben, de ambtenaren der posterij de natuurlijke vijanden van de boekverkoopers, omdat zij zich wederrechtelijk en ten nadeele van velen inlieten met een handel, die hun van regeeringswege als een toelaag bij hun sober inkomen werd toegestaan, het mag daarentegen niet worden voorbijgezien, dat het postbestuur later in allen opzichte bereid werd gevonden, om den boekhandel te wille te zijn. Hetzij uit oude vete, hetzij uit een al te ijverig plichtsgevoel, meermalen bleef het gebeuren, dat de beambten van het een of ander postkantoor het den drukkers en uitgevers lastig maakten door het bekeuren van drukproeven, indien daar wat twijfelachtige correctie in voorkwam, of indien de daarbij gevoegde kopij tot wantrouwen aanleiding gaf. In de meeste gevallen was voor klachten daarover steeds recht te vinden bij het hoofdbestuur te 's Gravenhage. Al meer en meer werd het daar, en overal elders in de geheele wereld, ingezien, dat het postverkeer, ten behoeve van een algemeene ontwikkeling, zoo ruim en gemakkelijk mogelijk diende gemaakt te worden, en dat het vermeerderen van

middelen en het verlagen van vrachten ook geldelijk geen geringe voordeelen beloofde voor 's lands schatkist. Een duidelijk bewijs, dat de hooge regeering die kibbelarijen over kleinigheden met den boekhandel niet begeerde, maar ieder wenschte te doen weten waaraan hij bij het verzenden van gedrukte of te drukken stukken zich te houden had, werd door den minister van financiën gegeven in 1860, toen hij den boekhandel ter kennis bracht van de verschillende besluiten in en na 1850 daaromtrent in de laatste jaren genomen. Zij waren van den volgenden inhoud:

Extract uit de Postwet en verdere verordeningen betrekkelijk het verzenden van drukproeven voor verminderd port.

'Het port van gedrukte aankondigingen, berigten, prospectussen, boekenlijsten, circulaires, marktbrieven, prijs-couranten, muziekpapier, tijdschriften, niet ingebonden boekwerken, en in het algemeen van alle gedrukte stukken, niet vallende onder de bepaling van art. 12[1], bedraagt 2 cents voor ieder geheel vel, één cent voor ieder half vel en een halve cent voor ieder kwart vel druks, behoudens de navolgende bepalingen:

Bladen of stukken papier van minder dan 8 vierkante palmen oppervlakte worden als kwartvellen, - van 8 tot en met 15 vierkante palmen als halve vellen, - van 15 tot 30 vierkante palmen als geheele vellen berekend.

Voor papier van grooter formaat, dan van 30 vierkante palmen, wordt het port voor elke 15 vierkante palmen of gedeelte

1 Art. 12 luidde: Het port van dagbladen, couranten of nieuwspapieren, eens of meermalen in de week uitkomende, bedraagt één cent voor ieder afzonderlijk blad, onverschillig hoe groot de oppervlakte zij. - Het port der bijvoegsels, mits verzonden te gelijk met het blad waartoe zij behooren, is onder het port van dat blad begrepen. - Bij afzonderlijke verzending wordt het port voor ieder bijvoegsel als voor een blad berekend.

van 15 vierkante palmen meerdere oppervlakte met één cent verhoogd.

Het minste port, hetwelk voor een of meer der bij dit artikel bedoelde gedrukte stukken, onder eenen afzonderlijken omslag verzonden, geheven wordt, bedraagt één cent.

(Art. 13 der Postwet.)

De gedrukte stukken, bij art. 12 en 13 bedoeld, worden door de belanghebbenden ingepakt onder reepen papier, die te zamen niet meer dan de helft der oppervlakte van het pakket of van het stuk, in den staat waarin het op de post gebragt wordt, bedekken, en die zoodanig zijn ingesloten, dat het onderzoek naar den inhoud mogelijk zij.

De stukken zelve moeten, behalve de vermelding op den omslag van den naam en de woonplaats van hem aan wien het stuk gerigt is, geheel gedrukt of gesteendrukt zijn, zonder eenig handschrift, cijfers of teekens, de plaats van schrift vervangende, te bevatten.

Hiervan zijn alleen uitgezonderd de drukproeven, mits het schrift zich bepale tot hetgeen de aanwijzing van verbetering der drukfeilen en de bijzonderheden daarmede in onmiddellijk verband staande, betreft.

Het port van alle gedrukte stukken wordt ten kantore van afzending betaald.

De stukken, die niet aan al de bij dit artikel gestelde voorwaarden voldoen, worden met het gewone briefport betaald.

(Art. 14 der Postwet).

Tot wegneming van de daaromtrent bestaande onzekerheid en uiteenloopende wijze van handelen, wordt mits dezen ter kennisse van de Postambtenaren gebragt, dat zij zich voor gemagtigd kunnen houden, om bij de frankering van drukproeven niet alleen

als geoorloofd schrift op die stukken toe te laten de op den kant geschrevene aanvullingen en bijvoegingen, die bestemd zijn om in den verbeterden tekst te worden opgenomen, en die onmiskenbaar tot dien tekst behooren, maar ook de op afzonderlijk papier geschrevene kopijen of dusgenoemde manuscripten, het oorspronkelijke van den tekst der drukproeven bevattende. Die manuscripten of kopijen kunnen derhalve tegen hetzelfde verminderde port als de drukproeven zelven worden gefrankeerd, mits zij te gelijk en onder denzelfden omslag met die proeven worden verzonden, zoodat men zich kan verzekeren, dat zij inderdaad daarbij behooren, en geene correspondentie, welke daaraan vreemd is, inhouden. Bij afzonderlijke verzending daarentegen, wordt van de bedoelde kopijen of manuscripten het gewone briefport geheven. Alle hiermede strijdige voorschriften en bepaaldelijk dat van art. 9 der resolutie van 16 November 1826, n°. 38, (circulaire n^{o}, 209) worden in zooverre gewijzigd.

(Art. 3 der resolutie van den Minister van Financiën, dd. 31 Augustus 1854, n°. 202).

Tot nadere toelichting van art. 3 der resolutie van 31 Augustus 1854, n°. 202 (circulaire n°. 495), wordt mits dezen verklaard, dat naar het gevoelen van den Minister, bij eene milde, doch tevens billijke toepassing der bestaande bepalingen, omtrent het frankeren van gecorrigeerde drukproeven, tegen het verminderd port, als geoorloofd schrift kunnen worden toegelaten de door den corrector op den kant gestelde aanteekeningen en teregtwijzingen voor den drukker of zetter, die kennelijk tot de proef zelve betrekking hebben, en die alzoo kunnen geacht worden een deel van de correctie uit te maken, zoo als b.v. de last of het verzoek om nog iets na te zien, om een nadere proef te leveren, om af te drukken, en dergelijke, terwijl daarentegen alles wat niet tot de proef betrekking heeft, maar daaraan vreemd

is, al betreft het ook een ander onderwerp van boekhandel, als verboden schrift moet beschouwd worden.

(Als voren, dd. 18 September 1858, n°. 108).

Het blijkt dat het voorschrift van art. 3 der resolutie van 31 Augustus 1854, n°. 202 (circulaire n°. 495), waarbij de dusgenoemde kopijen of manuscripten, behoorende bij drukproeven, ten aanzien der frankering met de drukproeven zelve worden gelijk gesteld, hier en daar aanleiding geeft tot misvattingen, of althans op zeer verschillende wijzen wordt toegepast. Op sommige kantoren namelijk vermeent men het verminderd port, voor elk afzonderlijk blad van de kopij, onverschillig wat de oppervlakte van het papier zij, als een geheel vel druks te mogen berekenen. Elders begrijpt men de gelijkstelling in diervoege, dat men voor de kopij juist evenveel als voor de drukproef laat betalen, in diervoege dat niet het formaat van de kopij, maar dat van de drukproef de maatstaf der berekening van het port voor beiden uitmaakt. Weder elders eindelijk gaat men zoo verre van aan te nemen, dat het port van de kopij reeds onder dat van de proef is begrepen, in diervoege, dat voor de eerste, mits vergezeld van de proef, niets zoude behooren te worden ontvangen, boven hetgeen voor de laatste alleen verschuldigd is. Deze drie verschillende opvattingen strijden evenzeer tegen de bedoeling van het voorschrift.

Die bedoeling gaat niet verder dan om het eene met het andere gelijk te stellen, of met andere woorden, de zoogenaamde kopijen of manuscripten naar hetzelfde tarief als de drukproeven ter frankering toe te laten, namelijk tegen betaling van 2 cents het geheele vel, een cent het halve vel en een halve cent het kwart vel, terwijl art. 13 der wet aanwijst wat voor een geheel, een half of een kwart vel te houden is. Hieruit volgt, dat zoowel het port van de kopij als dat van de proef, volgens de maat

van het papier, en wel ieder afzonderlijk, moeten berekend worden.'
Als voren, dd. 21 September 1859, n°. 85).'

Al getuigde nu deze mededeeling - die wel is waar in de postwetten openbaar gemaakt, maar, even als zooveel andere bepalingen, daarom toch niet algemeen bekend was - van lovenswaardige welwillendheid, toch meende de boekhandel zijn wenschen niet te mogen achterhouden, toen in het volgend jaar een briefportverlaging bij een nieuwe postwet werd voorgesteld, maar de vracht voor gedrukte stukken daarbij op den ouden prijs gehouden bleef. Uit zijn naam richtte daarom in Januari 1861 de Vereeniging een adres aan den minister, waarin zij daaromtrent in bescheiden vorm zich beklaagde. Terwijl, zeide zij, volgens de voordracht door de regeering gedaan, het brievenport over het algemeen aanzienlijk zou worden verlaagd, werd in die voordracht niet gesproken van vermindering van port voor drukproeven, couranten en andere gedrukte stukken. De adressante kon geen grond vinden, waarom gedrukte stukken zouden zijn uit te sluiten van de portvermindering, die voor brieven wenschelijk werd geacht. Integendeel schenen de redenen, welke tot de vermindering van brievenport leidden, evenzeer op het port voor gedrukte stukken toepasselijk te zijn. Bij couranten en andere periodieke bladen was het bedrag voor de verzending te voldoen een bezwaar, dat niet gering mocht worden geschat. Van andere gedrukte stukken mocht men verwachten dat het vervoer door middel der post aanzienlijk zou toenemen, wanneer het verlaagde port de reden wegnam, waarom die thans zoo vaak in pakketten tot het vereischte gewicht aan andere vervoermiddelen werden toevertrouwd. Terwijl alzoo de boekhandel met zijn veelvuldige betrekkingen tot andere vakken door vermindering van port voor drukwerk van een bezwaar ont-

heven worden en tevens gemak en spoed bij verzending erlangen zou, mocht tevens verondersteld worden dat dit voor de schatkist geen verlies ten gevolge zou hebben. - De adressante veroorloofde zich op dien grond Z. Excell. te verzoeken, de voorgestelde vermindering in het port der brieven in dezelfde verhouding ook uit te breiden tot couranten en andere gedrukte stukken.

Maar tegelijk nam adressante de vrijheid Z. Excell. nog een anderen wensch in overweging te geven. Bij art. 13 der wet van 1850 werden onder gedrukte stukken, waarvan het port op 2 cent voor ieder vel bepaald was, ook opgenoemd *niet ingebonden boekwerken.* - De voorwaarde, dat de boeken niet *ingebonden* mochten zijn, deed dikwijls op verschillende postkantoren misverstand ontstaan en gaf, door daaruitvolgende afwijzing, tot noodeloos en voor den afzender nadeelig oponthoud aanleiding. Sommigen namelijk beschouwden boekwerken slechts dan als niet ingebonden, wanneer de vellen, waaruit zij bestaan, op geenerlei wijze aan elkander verbonden en zij dus ook niet ingenaaid zijn; terwijl anderen ook ingenaaide en van een omslag voorziene boekwerken onder die bepaling begrepen achtten. Die laatste opvatting was zeker de juiste. Doch in elk geval waren er toch geen redenen van overwegend belang, waarom van *gebonden* boeken hooger port dan van ongebondene of slechts ingenaaide gevorderd zou worden. Meer en meer kwam de gewoonte in zwang om boeken in den handel te brengen, voorzien van een lichten linnen band, in plaats van door een papieren omslag saâmverbonden. Dat het gebruik van de eene stof in plaats van de andere het recht moest doen verbeuren om boekwerken te verzenden tegen betaling van het port voor drukwerken, kon noch uit de bedoeling der bepaling volgen, noch ook op het belang van den dienst gegrond zijn. - Daarom zou adressante het zeer wenschelijk achten, zoo van de gelegenheid dezer herziening ge-

bruik werd gemaakt om uit art. 13 der wet de woorden niet *gebonden* te doen vervallen.

Bij de behandeling der nieuwe postwet in de kamers werd het laatstgenoemd verlangen billijk geoordeeld en de wet in dier voege gewijzigd. - Aan het port op couranten en gedrukte stukken, mocht echter geen vermindering te beurt vallen.

Drie jaar later verscheen, betreffende het vervoer naar de koloniën, in het staatsblad, het volgend:

> BESLUIT *van den* 18*den October* 1864, *houdende nadere regeling van het port der drukwerken tusschen het Rijk en de Nederlandsche bezittingen in Oost-Indië*, *door middel van de gesloten brievenmalen respectivelijk langs den weg van* Southampton *en langs dien van* Marseille *verzonden wordende*, *alsmede van de stukken van denzelfden aard*, *die tusschen het Rijk en de Nederlandsche bezittingen in West-Indië in de gesloten brievenmalen over* Southampton *worden geëxpedieerd.*

WIJ WILLEM III, ENZ.

Hebben besloten en besluiten:

Art. 1. Het port der nieuwspapieren en andere gedrukte stukken, vermeld in art. 8 van Ons besluit van 5 October 1851 (*Staatsblad* n°. 138), wordt bij verzending over Engeland (Southampton) in de eene of andere rigting bepaald op *tien cents* voor elke veertig wigtjes of een gedeelte van veertig wigtjes.

Art. 2. Art. 2 van Ons besluit van 4 April 1856 (*Staatsblad* n°. 14) wordt vervangen door het navolgende voorschrift:

Het port der nieuwspapieren en andere gedrukte stukken, vermeld in art. 8 van Ons besluit van 5 October 1851 (*Staatsblad* n°. 138), wordt bij verzending over Frankrijk (Marseille) in de eene of andere rigting bepaald op *tien cents* voor elke veertig wigtjes of een gedeelte van veertig wigtjes.

In de rigting van Nederland naar Nederlandsch Indië wordt

het gemelde port met twee en een halven cent verhoogd en alzoo gebragt op *twaalf en een halven cent* voor elke veertig wigtjes of gedeelte van veertig wigtjes, wanneer de bedoelde stukken op den laatsten of voorlaatsten dag van het vertrek van elke post ter verzending worden aangeboden.

Art. 3. Art. 5 van Ons besluit van 6 Maart 1854 (*Staatsblad* n°. 15) wordt gewijzigd als volgt:

Het port der nieuwspapieren en andere gedrukte stukken bij bovengemeld artikel breeder omschreven bedraagt *tien cents* voor elke veertig wigtjes of een gedeelte van veertig wigtjes.

Art. 4. De bepalingen van dit besluit worden voor de eerste maal toegepast op de gedrukte stukken, die met de gesloten brievenmalen in de maand November uit het Rijk naar Nederlandsch Oost- en West-Indië worden verzonden, terwijl zij mede zoodra mogelijk op de verzendingen in de omgekeerde rigting uit de genoemde bezittingen naar Nederland van invloed zullen worden gemaakt.'

De afschaffing van het zegel in 1868 (in werking getreden 1 Juli 1869) - een beweging waarop wij straks terugkomen - gaf aan de beambten der postkantoren op nieuw aanleiding om zich voor een deel meester te maken van het leveren van tijdschriften en boeken, een inkruiperij, die hun vroeger zoo lang en zoo billijk door den boekhandel betwist was. Aangezien nu de tijd naderde, dat de postwet, volgens haar niet altoos in acht genomen regel, haar vijfjarige herziening moest ondergaan, was de boekhandel er op bedacht zijn grieven tegen dergelijke ervaringen bijeen te zamelen en alzoo zich bewust te wezen, dat hij geen uit de lucht gegrepen reden van klagen had. Dien ten gevolge ging den 29en Juni 1869 de volgende brief uit aan den minister van financiën:

'De Vereeniging ter bevordering van de belangen des boek-

handels veroorlooft zich, Uwe Excellentie haren dank te betuigen voor het tot stand brengen van de wet tot afschaffing van het zegelrecht op gedrukte stukken en op de advertentiën in de nieuwspapieren. Mogen van dien gewichtigen maatregel heilzame gevolgen voor de algemeene volksbelangen worden verwacht, in het bijzonder acht de Vereeniging zich geroepen, hare erkentelijkheid te betuigen voor de welwillendheid, waarmede Uwe Excellentie de billijke wenschen van den boekhandel in deze heeft ontvangen en doen gelden.

Intusschen, indien de adressante zich verheugt, dat de tot stand gekomen afschaffing de Nederlandsche letterkunde en den boekhandel, zoowel als andere takken van nijverheid van eene eenzijdige belemmering ontheft, acht zij zich verplicht, Uwe Excellentie met bescheidenheid te wijzen op de omstandigheid, dat deze nieuwe toestand aanleiding geeft tot de uitbreiding van eene concurrentie, die, als zij door de Regering wordt gewettigd, onvermijdelijk een hoogst verderfelijken invloed op een geheelen tak van boekhandel, dien der debitanten, zal uitoefenen.

Het is Uwe Excellentie natuurlijk bekend, dat de postkantoren zich door het leveren van tijdschriften en dagbladen, welke per post verzonden worden, altijd eenigermate met den boekhandel hebben ingelaten. Hoewel dit handeldrijven van Lands-ambtenaren in het algemeen niet kan gebillijkt worden, heeft de adressante zich daarover tot dusverre niet met dien aandrang, welke thans noodzakelijk wordt, beklaagd, omdat dit handeldrijven, waarschijnlijk het gevolg van de contrôle op het zegelrecht, uit den aard der zaak meer beperkt was.

Thans echter is, door de afschaffing van het zegelrecht, een geheel nieuwe toestand geboren. Het is te voorzien, dat, nu de contrôle aan de postkantoren, te gelijk met de zegelbelasting feitelijk is vervallen, en daardoor de verzending per post veel gemakkelijker is geworden, boeken en tijdschriften in 't vervolg

grootendeels en steeds meer langs dezen weg door den boekhandel zullen worden verzonden, en nu blijkt het, o.a. uit gedrukte stukken, dat de verschillende postkantoren voornemens zijn, dezen nieuwen toestand in hun eigen belang te exploiteren. Mochten deze handelingen door de Regering worden toegelaten, dan is het te voorzien, dat de postkantoren, gebruik makende van de vele hulpmiddelen, waarover alleen in het algemeen belang mag beschikt worden, zich allengs geheel van den kleinhandel in boeken zullen meester maken, en hiertegen is het, dat de adressante in tijds hare bezwaren meent te moeten doen gelden.

Zonder zich te verdiepen in de kwestie, welke zij met vertrouwen aan het onderzoek van Uwe Excellentie onderwerpt, of het in het algemeen belang wenschelijk kan worden geacht, dat Staats-ambtenaren, aan wie de zorg over eene der belangrijkste afdeelingen van administratie is toevertrouwd, zich in hun eigen belang wijden aan een bijzonderen tak van handel, wenscht zij U opmerkzaam te maken op de onhoudbare positie, waarin de boekverkooper geraakt, wanneer hij, genoodzaakt zich tot eene Staats-instelling te wenden, juist dáár zijne concurrenten vindt, die, met den natuurlijken ijver bezield om hun handelsrelatiën uit te breiden, in de gelegenheid zijn, niet alleen zijne zaken te controleren door het nagaan zijner zendingen, maar die ook, door de Regering gesteund, met een door de Regering betaald personeel, en in hun eigen belang gebruik makende van de hulpmiddelen der post-administratie, gemakkelijk in staat zijn om zelfs de grootste activiteit van ieder, die niet tot het corps van ambtenaren behoort, nutteloos te maken.

Het komt de adressante voor, dat dit handeldrijven van landsambtenaren alleen dan zou kunnen worden toegelaten, als het bleek, dat op geen andere wijze aan de billijke eischen van het publiek kon worden voldaan, en zij ontkent niet dat er vroeger,

toen de middelen van gemeenschap meer te wenschen overlieten, aanleiding kan hebben bestaan, om de postkantoren te machtigen, daarin te gemoet te komen; maar thans - zij durft het zonder vrees voor tegenspraak verklaren - is er geen enkele grond voor de bewering, dat de tusschenkomst der postadministratie noodig, nuttig of zelfs gewenscht zou zijn voor het lezend publiek, daar de boekhandel, door gebruik te maken van het vervoer per post, ruim gelegenheid heeft, om in de behoefte, ook op kleinere plaatsen, te voorzien, indien zijne ontwikkeling althans niet door ambtenaars-concurrentie wordt verlamd. Dat de vrijheid tot dien handel aan de postbeambten zou gegeven zijn met het oog op hunne bezoldiging, is toch wel niet aan te nemen, daar het zeker het eenige voorbeeld hier te lande zou zijn van ambtenaren, in wier behoefte op zoodanige wijze wordt voorzien.

Het ligt niet in de bedoeling der adressante, om eenigen blaam te werpen op het personeel der post-administratie; zij is overtuigd, dat, voor zoover daarop gegronde aanmerkingen worden gemaakt, deze het noodlottig gevolg zijn van den tweeslachtigen toestand, waarin ambtenaren geplaatst zijn, die, in dienst van den Staat, geroepen om werkzaam te zijn in het belang van àllen, genoopt worden zich, tot verbetering van hun financiëelen toestand, meer bijzonder te wijden aan het belang van enkelen, wier begunstiging hun verre van onverschillig is. Hierom te meer wenscht zij voor Uwe Excellentie hare overtuiging uit te spreken, niet alleen dat het onbillijk tegenover den boekhandel zou zijn, om de uitbreiding eener zoo ongelijke concurrentie door Staats-ambtenaren te steunen, maar vooral ook, dat het vertrouwen, thans nog door de Nederlandsche post-administratie genoten, noodzakelijk moet verliezen, waanneer hare beambten een deel hunner bezoldiging moeten vinden in den handel, die hen partijdig tegenover den een, afhankelijk van den ander maakt.

Op dezen grond vindt de adressante vrijmoedigheid om Uwe Excellentie eerbiedig te verzoeken, dat zij besluite om, zoo spoedig dit zal kunnen geschieden, aan de ambtenaren der Postadministratie te verbieden, zich te belasten met den handel van boeken, tijdschriften en dagbladen.'

Al zeer spoedig daarna mocht hierop het onderstaand antwoord ontvangen worden:

'De Minister,

Gelet hebbende op een adres van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels, gevestigd te Amsterdam, houdende verzoek dat de handel en de verkoop van boeken, tijdschriften en dagbladen aan de ambtenaren der *postadministratie* mogen verboden worden;

Gezien art. 3 van het Koninklijk Besluit van 26 Dec. 1855, n°. 53, waarbij aan de directeuren der postkantoren de verpligting wordt opgelegd zich voortdurend ambtshalve te belasten met het ontbieden en leveren van nieuwspapieren, tijdschriften en periodieke werken, ten behoeve der ingezetenen, binnen het arrondissement van hun kantoor woonachtig.

Heeft goedgevonden en verstaan:

Aan de adressante, in antwoord op het door haar aangevoerde te kennen te geven, dat het verband, 't welk zij vermeent te bestaan tusschen eene contrôle op het zegelregt en de onder de werking der zegelwet aan de postambtenaren met opzigt tot de levering van nieuwspapieren en andere periodieke werken opgedragene bemoeijingen, op eene onjuiste gissing berust, daar het debiet van nieuwspapieren enz., afgescheiden van eenige heffing van zegelregt, ten allen tijde door de postkantoren is uitgeoefend.

De meening der adressante, dat de afschaffing van het zegelregt in het hierbedoelde opzigt een nieuwen toestand in het leven heeft geroepen, is dus naar het gevoelen van dit Departement, van allen grond ontbloot.

De vrees der adressante voor eene grootere concurrentie der postkantoren, bepaaldelijk ten gevolge van de afschaffing van het zegelregt, en voor den schadelijken invloed dien zulks op den Boekhandel zal uitoefenen schijnt mede om de aangevoerde reden niet geregtvaardigd.

Die concurrentie kan zich niet meer dan vroeger doen gevoelen, maar is het integendeel te verwachten dat het courantendebiet, waarmede in vroegere jaren de Boekhandel zich weinig of niet heeft ingelaten, langzamerhand meer in zijne handen zal overgaan.

In elk geval is het drijven van een eigenlijken boekhandel aan de Postambtenaren ten strengste verboden; - behalve dat de omstandigheid, dat zij verpligt zijn alle door hen te leveren stukken met de post zich te doen toezenden, het debiet van andere werken dan nieuwspapieren en tijdschriften, wegens de aan de verzending per post verbondene kosten, in den weg staat. Het vermoeden der adressante, dat de Postkantoren zich van den kleinhandel in boeken zullen meester maken, vervalt dus van zelve.

De tusschenkomst der Postkantoren hier te lande bepaalt zich alzoo tot het leveren van dagbladen, tijdschriften en andere periodieke werken. In alle andere landen behoort zulks mede tot de attributen der Postambtenaren. Het intrekken van dezen maatregel wordt, naar het gevoelen van dit Departement, uit een oogpunt van algemeen belang, niet gevorderd, maar zoude veeleer het tegendeel kunnen beweerd worden.

Voor het overige kan bij de in het hier bedoelde opzigt aan de Postkantoren opgelegde verpligting van geene bevoorregting sprake zijn, daar zij die inderdaad niet genieten, en ook, gelijk ten onregte door de adressante wordt beweerd, door hen voor de bemoeijingen en uitreiking hunner abonnementen niet over de dienst der mindere ambtenaren mag worden beschikt.

Aan alle handelingen der Postambtenaren welke met het vorenstaande mogten in strijd zijn, is de Minister bereid om in voorkomende gevallen onmiddellijk een einde te maken.'

Een ander gevaar, dat ons noodzaakte met het ministerie van financiën in aanraking te komen, had ons reeds in 1858 bij het ontwerp van een nieuwe wet op het zegel gedreigd. In een circulaire toch, aan de kamers van koophandel gericht, had de minister medegedeeld, dat het 's rijks voornemen was, de zegelrechten op het handelspapier te wijzigen en de ontduiking daarvan door strenge strafbepalingen te bemoeielijken. Die wijzigingen bleken voor den boekhandel van zoo groot bezwaar, dat daardoor een geheele inbreuk zou gemaakt worden op onze gewone wijs van verrekenen. Aangezien de regeering, zeer voorzichtig, op dit ontwerp eerst de bedenkingen van de kamers van koophandel verlangde te hooren, eer zij het ter behandeling voor de volksvertegenwoordiging bracht, meende ook onze handel zich tot deze kamers te moeten wenden met zijn grieven, te gelijk met de bedoeling om ook van die zijde steun te erlangen. Men vestigde er de aandacht op, dat de minister van plan was wisselbrieven en ander handelspapier te onderwerpen aan een zegelrecht:

voor die beneden *f* 50. - van 5 cent:
van *f* 50. - tot *f* 100. - van 10 cent
en hooger van 25 cent,

een belasting, die wellicht minder drukkend zou zijn voor andere handelstakken, maar die voor den boekhandel, gewoon en gedrongen over veel kleiner bedragen te beschikken, buitenmate zwaar zou wegen. Dit sprong van zelf in het oog, wanneer bedacht werd, hoe, bij voorbeeld, voor den abonnementsprijs van tijdschriften, wier prijs in den regel tusschen de *f* 2. - en *f* 10. - beliep, steeds op jaarlijkschen of halfjaarlijkschen termijn van betaling assignatiën afgegeven plachten te worden, zoodat reeds

uit dien hoofde alleen jaarlijks duizende wissels, ieder voor een geringe som, noodzakelijk waren. De toepassing van de voorgestelde bepalingen op deze en dergelijke betaalbriefjes zou op deze belangrijke soort van ondernemingen een last leggen van 2 of 3 percent, ja soms nog hooger. De druk van zulk een belasting zou inderdaad niet te dragen zijn. Tot opheffing dezer bezwaren zoowel als ter wille van andere belangen, welke de boekhandel niet geroepen was te bespreken, werd het wenschelijk geacht, zoo bij een nieuwe regeling wisselbrieven en ander handelspapier beneden *f* 25. - van het recht van zegel geheel werden vrijgesteld; terwijl voorts over zoodanig papier van *f* 25. - tot *f* 300. - althans geen hooger recht behoorde verschuldigd te worden, dan tot heden toe gevorderd was. Terwijl tegenwoordig voor wisselbrieven tot *f* 300. - slechts 15 cent betaald moest worden, zou naar de nieuwe bepalingen voor elk bedrag boven de *f* 100. - 25 cent te voldoen zijn. Dergelijke belastingen konden den minister toch wel geen ernst wezen; voor alle handelstakken, welker beschikkingen doorgaans over kleine sommen liepen, zou èn de belasting èn de straf wat al te drukkend worden verzwaard.

Het genoemde ministerieele ontwerp bracht het trouwens niet tot wet. Dien ten gevolge kwam de minister in 1861 met een gewijzigd ontwerp te berde, waarin in zoo ver aan de gemaakte bezwaren was te gemoet gekomen, dat alle wisselbrieven beneden de *f* 10. - werden vrijgesteld, voornamelijk ‘ten gerieve van den boekhandel’, gelijk het in de memorie van toelichting luidde.

Onze handel mocht voor deze toeschietelijkheid dankbaar wezen, voldaan zijn echter kon hij niet. In April richtte hij zich alzoo aan de tweede kamer, op nieuw betoogende, hoe de boekverkoopers door de noodzakelijkheid gedwongen waren te werken met klein papier en aantoonende hoeveel duizende briefjes tot een klein bedrag in omloop moesten gebracht worden. Tot dus

ver was ook daarvan wettelijk wel belasting schuldig geweest, maar had men de ontduiking door de vingers gezien en was de wet in dit opzicht niet nageleefd. De regeering wenschte nu terecht dien strijd tusschen de wettelijke voorschriften en den feitelijken toestand te doen ophouden, en wel door het gebruik van gezegeld papier zóó weinig bezwarend te maken, dat schier alle voorwendsels tot ontduiking dier belasting zouden worden weggenomen. Inderdaad scheen het ook op die wijs mogelijk, de oorzaak van den tegenwoordigen niet wettigen toestand te keeren en alzoo de herhaling van het kwaad voor de toekomst te voorkomen. Doch naar de voorgestelde bepalingen zou bij de afgifte van wissels enz. over kleine sommen dezelfde bovenmatige druk, die thans de wet buiten toepassing bracht, blijven bestaan. Het wetsontwerp hield wel is waar een vrijstelling van recht in, wanneer de som niet meer bedroeg dan *tien* gulden; maar die som was inderdaad veel te gering en de vrijstelling daarvoor bevatte ook werkelijk geen ontheffing. Ook onder de tot heden toe bestaande wet toch waren quitantiën tot een bedrag van *tien* gulden onder de vrijstellingen begrepen; men kon derhalve ook volgens de bestaande wet over sommen tot dat bedrag door de afgifte van quitantiën beschikken, zonder aan de belasting onderworpen te zijn. Zoowel het belang der handelsvakken, waarin, gelijk in den boekhandel, veelvuldige afgiften van papier voor kleine sommen voorkwamen, als het doel der voordracht, vorderden dus, naar het bescheiden oordeel der boekverkoopers, dat de vrijstelling tot hooger bedrag wierd uitgestrekt, even als dit reeds in de wet op het zegel van 1843 ten opzichte van andere stukken het geval was. De vrijstelling ook van handelspapier tot een bedrag van *vijftig* gulden scheen niet te ruim en echter geschikt om de geopperde bezwaren weg te nemen.

Onderscheiden kamers van koophandel sloten zich bij dit verzoek aan. Voorloopig echter kwam het niet te pas, want om

bijkomende redenen werd het ontwerp op nieuw door de tweede kamer - verworpen.

Een zaak van gewichtiger aard bracht in de laatste jaren van dit tijdvak niet alleen den boekhandel, maar, veilig kan gezegd worden, heel Nederland tegen de zegelwet in opstand. Het gold een grief van lange dagteekening, een grief die al nijpender gevoeld en des te ongedweeër gedragen werd; een grief, die in vergelijking bij andere natiën, het geduld van het Nederlandsche volk had uitgeput, en die eindelijk de vasthoudendheid der regeering voor de te lang gesmoorde volksstem deed bukken. Het gold de teugeling en onderdrukking van de dagblad- en tijdschriftpers door den last van het zegel.

Hoe de tijd zijn eigen banen breekt! Toen in 1843 - wij verwijzen naar deel I blz. 247 - een nieuwe wet op het zegel stond uitgevaardigd te worden en verschillende groepen van courantiers en uitgevers hun klachten indienden tegen de steeds voortdurende belemmeringen, waardoor de periodieke uitgaven in haar uitbreiding teruggehouden werden, verantwoordde het bestuur onzer Vereeniging zijn stilzwijgen met de merkwaardige betuiging: ‘dat het zou vreezen, dat bij meerdere ontlasting in dezen het getal der dagbladen, waarmede thans ons vaderland reeds zoo overruim voorzien was, nog veel meer zou aangroeien, zoo al niet tot nadeel van de reeds bestaande journalen, dan toch zeker ten nadeele van den boekhandel, die ontwijfelbaar door het steeds vermeerderend getal van nieuwsbladen thans reeds zwaar gedrukt werd.’

De hekken zouden weldra verhangen worden. In 1851, bij gelegenheid dat door de volksvertegenwoordiging zou behandeld worden een nieuw ontwerp van wet tot wijziging in het belastingstelsel en daaronder een aanvulling der wet op het zegelrecht,

beklaagde zich het toenmalig Vereenigingsbestuur, dat er in den boekhandel tegen het behoud der bezwarende artikelen ‘nergens een enkel woord was gesproken. De bepaling toch, waarin alleen van zegel vrijgesteld werden: tijdschriften, niet meer dan tweemaal 's maands in het licht komende en ten minste twee vellen druks beslaande, moest vooral in dezen tijd, waarin de periodieke pers zulk een gewichtigen invloed uitoefende en moest blijven uitoefenen, belemmerend genoeg geacht worden, om niet met kracht alle pogingen aan te wenden, om de aanneming en het in werking brengen dier wetsbepaling te voorkomen.’

Het bestuur, vermeenende dat het geroepen was, hier tusschenbeiden te treden en dat werkeloosheid laakbaar zou zijn, waar het oogenblik tot verkrijging eener betere redactie van de wetgeving op het zegel in betrekking tot onzen handel zeker nimmer gunstiger kon worden gekozen, had zich gehaast, zich bij adres te wenden tot den minister van financiën, volgenderwijs:

‘De ondergeteekenden, Bestuurders der Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels, nemen de vrijheid hunne bezwaren aan Uwe Excellentie mede te deelen, wegens de voorgestelde wijziging in het belastingstelsel, voor zoo verre betreft de vrijstelling van het zegelregt bij art. 9 lr. c. toegestaan voor: ‘Tijdschriften niet meer dan tweemaal 's maands in het licht komende en ten minste twee vellen druks beslaande.’ Reeds de thans vigerende Wet, welke de vrijstelling toepast op: Tijdschriften, Kunsten en Wetenschappen betreffende, slechts ééns in de maand in het licht komende en ten minste twee vellen druks beslaande, moest tot gedurige onjuiste opvatting en toepassing aanleiding geven. Die bezwaren zijn naar het bescheiden inzien van de ondergeteekenden door de voorgestelde wijziging niet uit den weg geruimd, en met het oog op het slot der Memorie van toelichting, gevoegd bij het Ontwerp van Wet tot aanvulling en

wijziging van het Zegelregt, waarin bij monde van Uwe Excellentie het doel der hooge Regering doorstraalt om

de ingezetenen te ontheffen van tot heden bestaande belemmeringen bij de uitoefening van handel en nijverheid;

de verspreiding van nuttige kundigheden te bevorderen door wegneming der hinderpalen, die deze in den weg zouden kunnen staan;

durven de ondergeteekenden met vertrouwen de volgende opmerkingen onder de aandacht van Uwe Excellentie te brengen.

De thans vigerende Wet op het zegel art. 23 belast: ‘alle *periodieke Werken* of *Tijdschriften.*’ Naar de letter opgevat is hier eene gelijkstelling van twee verschillende zaken, die, geheel van de oorspronkelijke bedoeling des Wetgevers afwijkende, kennelijk in de Wet van 31 Mei 1824 bij vergissing werd opgenomen, bij de overname in de latere Wet van 1843 aan de aandacht des ontwerpers en der belanghebbenden schijnt ontglipt te zijn, maar die tevens, hoe schijnbaar gering, de strekking der Wet verandert en tot groote bezwaren en moeijelijkheden aanleiding moet geven.

Immers de Fransche wet op het zegel van 9 Vendémiaire, an VI 30 Septembre 1797, hier te lande bij de inlijving in het Fransche Keizerrijk ingevoerd en bij besluit van den Souvereinen Vorst van 23 December 1813 gecontinueerd, belastte met zegel, art. 56: ‘les journaux, gazettes, *feuilles periodiques* ou *papiers nouvelles*, les feuilles de papier musique, toutes les affiches, outre que celles d'actes émanés d'autorité publique, quelque soit leur nature ou leur objet.’

De Wet van 6 Prairial an VII (25 Mai 1797) voegt er bij: ‘les avis imprimés, quelqu'en soit l'objet, qui se crient et distribuent dans les rues et lieux publiques, ou que l'on fait circuler dans toute autre manière.’

Bij de Wet van 31 Mei 1824, waarbij deze bepalingen in stand bleven, werd in art. 8 gezegd:

‘Het zegel voor buitenlandsche dagbladen, couranten, nieuws-

papieren, nieuwstijdingen, periodieke werken, gedrukte prijscouranten enz., wordt gesteld op het dubbel van hetgeen naar de bestaande Wetten op de binnenlandsche is verschuldigd.'

De uitdrukking *periodieke werken*, waardoor bij vergissing en verkeerdelijk in deze wetsbepaling de in de oorspronkelijke Wet voorkomende woorden: *feuilles periodiques* ou *papiers nouvelles*, zijn vertaald, heeft welligt aanleiding gegeven dat in de Wet van 1843 deze uitdrukking behouden is gebleven.

Deze benaming, periodieke Werken of Tijdschriften in de thans bestaande Wet doet dadelijk de vraag ontstaan, wat daaronder begrepen moet worden. De vroegere Wet belastte eigenlijk enkel alle *gedrukte berigten* van welken aard ook, hetzij als nieuwstijdingen, hetzij als advertentiën of op welke wijze ook door den druk gemeen gemaakt. Hier werd dadelijk aangewezen wat door aard en strekking binnen de termen dier Wet viel, terwijl het onzekere wat hier onder periodieke Werken of Tijdschriften moet verstaan worden, tot gedurige onjuiste opvatting, willekeurige toepassing en dwaling ter goeder trouw kan aanleiding geven. Zijn het werken, die op een vooraf bepaalden tijd verschijnen of die men op vaste tijden uitgeeft? Zal men er boekwerken van grooten omvang die bij gedeelten worden afgeleverd, zal men er de zoogenaamde Penningmagazijnen onder moeten begrijpen? Het uitgeven van eene brochure zal wel ieder vrijstaan, maar wanneer men ettelijke weken achter elkander brochures onder denzelfden titel uitgeeft, zullen deze dan als periodieke werken moeten beschouwd worden en aan zegel onderhevig zijn? De Wet geeft hieromtrent geene inlichting, en dat dit ook door de jurisprudentie nog niet meermalen is geschied, zal wel alleen te danken zijn aan de onbekrompene en vrijgevige opvatting van de bedoelde wetsartikelen door Uwe Excellentie tijdens Uw beheer van 's Rijks financiën, aangenomen.

Op grond der verklaring van Uwe Excellentie in de Memorie

van toelichting, zoowel als op die der innige overtuiging van de ondergeteekenden, is de bedoeling der Regering verre van eenige belemmering hoe ook genaamd in den weg te leggen aan datgene wat de ontwikkeling van verlichting, beschaving en Godsdienstzin zou kunnen bevorderen, en toch zou eene letterlijke toepassing der Wet daartoe het middel zijn.

Het is een gunstig teeken van onzen tijd, dat de pogingen tot volksveredeling gedurig toenemen, dat het aantal geschriften van zedelijken en Godsdienstigen aard gedurig vermeerdert en voor uiterst geringen prijs verkocht of gratis verspreidt wordt. Sommige verschijnen op vasten, andere op onbepaalden tijd.

Verreweg de meeste zijn minder dan twee vellen druks en *moeten* door hun aard en strekking, zal hun doel bereikt worden, *meer* dan tweemalen per maand worden verspreid.

Wierden de zoodanige aan het regt van zegel onderworpen en alzoo de prijs daarvan meer dan verdriedubbeld, de uitgave zóu onfeilbaar gestaakt moeten worden, de heilzame vruchten zoowel voor de zedelijke ontwikkeling des volks als voor de nijverheid zouden verloren gaan, en geenerlei bate zou daarvan aan 's Lands schatkist ooit kunnen toevloeijen.

Het is op genoemde gronden dat de adressanten Uwe Excellentie hunne bezwaren voor de toekomst met betrekking tot de voorgestelde wijziging der Wet op het zegel openleggen en de vrijheid nemen, in hun belang, in 't belang van het algemeen en zonder dat dit der schatkist tot nadeel kan strekken, Uwe Excellentie te verzoeken, het Artikel der Wet zoodanig te wijzigen, dat het zegelregt alleen toepasselijk worde verklaard op alle gedrukte stukken, die zich kenmerken door het mededeelen van nieuwstijdingen en het plaatsen van Advertentiën, in welken vorm ook medegedeeld, en ten dien einde de voorgedragen wijziging Titel IV lr. c. der Wet op het zegelregt aldus te veranderen:

‘van het zegel worden vrijgesteld alle gedrukte schriften, hetzij

op bepaalde of onbepaalde tijden in het licht verschijnende, die geenerlei nieuwstijdingen of Advertentiën van welken aard of in welken vorm ook medegedeeld, bevatten.' -

Antwoord op dit adres bleef uit. Intusschen waren ook andere belanghebbenden wakker geworden, en wat de Vereeniging gedaan had meer bepaald ten behoeve van tijdschriften, dat wenschte men nu ook met verzamelden aandrang te winnen voor dagbladen[1]. In September 1852, nadat bovenvermelde wetswijziging

1 Bij de aanbieding van een wetsontwerp tot wijziging van de zegelwet van 1843, in de zitting der staten-generaal van 1850-51, was gevoegd een staat van het in 1850 gezegelde papier voor dag- en weekbladen. Uit dien staat, en uit een anderen wegens de opbrengst, was samengesteld deze tabel:

Provinciën.	**Getal dag- of weekbladen.**	**Getal gezegelde vellen van de gezamenlijke bladen: *plus minus.***	**Daarenboven kleine vellen als bijvoegsels.**	**Opbrengst van het zegelregt (in *f*)**
Noordbrabant	4	97,960	-	3,241
Gelderland	13	387,801	17,154	4,415
Noordholland	21	4,184,960	411,600	100,399
Zuidholland	20	1,507,994	29,450	40,957
Zeeland	6	275,200	-	3,229
Utrecht	5	214,634	2,128	5,679
Friesland	4	258,950	64,750	6,984
Overijssel	8	213,148	-	3,199
Groningen	4	298,635	57,200	7,592
Drenthe	3	64,936	3,370	706
Limburg	4	133,300	700	2,391
Totaal	92	7,637,518	586,352	178,792 (behalve de opcenten).

Het gezamenlijke cijfer der opbrengst was het onzuiver bedrag: na aftrek van de teruggaaf van *f* 40, beliep het zuiver bedrag *f* 178,752.
Als men dit bedrag vergelijkt met dat van het jaar 1826, dus met dat van vier-en-twintig jaren vroeger, dan ontwaart men een vermeerdering van *f* 103,116, of gemiddeld *f* 4297 per jaar.

Het getal bladen was ook meer dan verdubbeld. Daargelaten nog het aanzienlijk getal kleine vellen als bijvoegsels gegeven, bedroeg het getal gezegelde vellen 3,855,718 meer dan in 1826, en dus gemiddeld per jaar 160,655 meer.

alweder door de eerste kamer verworpen was, sloten zich niet minder dan 65 uitgevers van couranten aaneen, en dienden bij de beide kamers onderstaand klaagschrift in:

Aan de beide Kamers der Staten-Generaal.

'Het is met den meesten eerbied, dat de ondergeteekenden, allen uitgevers van Dag- en Weekbladen in Nederland, de vrijheid nemen U te verzoeken, de belangen der Journalistiek hier te lande te willen in overweging nemen.

De Journalistiek gaat in Nederland onder lasten gebukt, die zij in geen land ter wereld te torschen heeft. In Pruissen b.v., een land, dat in constitutionnelen zin zeker niet met Nederland kan worden vergeleken, betaalt een blad als de *Kölnische Zeitung* niet meer dan ruim *f* 5. - aan zegelregt in een jaar, terwijl hier te lande van een blad van die grootte ruim *f* 15. - zoude worden gevorderd. In Engeland betalen de reusachtig groote bladen met bijvoegsel slechts 5 cents per exemplaar. De groote Fransche couranten betalen te Parijs 6 centimes, in de provinciën veel minder per blad. In België bestaat in het geheel geen dagblad-zegel, evenmin als in de meeste Duitsche staten. Van alle landen dus van het beschaafde Europa wordt in Nederland het hoogste zegelregt van de dagbladen geheven. Wij meenen met vertrouwen te mogen vragen, of dit redelijk en billijk is, en of niet juist het tegendeel door de regtvaardigheid wordt ge-

vorderd? Nederland toch is een klein land, waar een dagblad een betrekkelijk gering debiet vindt, terwijl buiten de grenzen van het Nederlandsche gebied zijne taal slechts door weinigen wordt verstaan en dus zijne dagbladen weinig of geen aftrek hebben. Terwijl dus de Nederlandsche dagbladen uit den aard der zaak slechts een zeer beperkt vertier vinden, zijn zij met veel hoogere zegelregten belast dan in eenig ander land! En desniettemin worden tot de Nederlandsche dagbladen dezelfde vorderingen gerigt, als men aan de vreemde doet. Men verlangt van hen gelijken spoed in het mededeelen van berigten, gelijke wetenschappelijkheid in beoordeelingen en vertoogen, gelijke volledigheid in de geschiedenis van den dag, gelijke uitgebreidheid in de verslagen der handelingen van de Staats-Collegiën van hun land, ter opwekking van den constitutionnelen zin hunner medeburgers. Terwijl dus ieder beschaafd lezer met regt van hen meer vordert dan zij thans geven, perst de fiscus hen binnen de grenzen van een formaat, waarin onmogelijk aan die vorderingen kan worden voldaan. Het zegelregt der dagbladen is dus eene belasting, die zwaar drukt op de Uitgevers, maar veel meer nog op het beschaafde deel van het Nederlandsche volk. Wij willen niet van de noodzakelijkheid spreken voor ieder beschaafd lezer, om thans in buitenlandsche bladen te zoeken, hetgeen hij in binnenlandsche behoorde te kunnen vinden, maar wij verzoeken U te overwegen, dat toch ieder kiezer belang heeft, de handelingen zijner committenten in de algemeene provinciale en gemeentelijke vertegenwoordiging te kennen, iets dat hij nimmer uit buitenlandsche bladen kan vernemen. In stede dat de Nederlandsche dagbladen aan die behoefte zouden kunnen voldoen, moeten integendeel hunne mededeelingen, naarmate de stof toeneemt, hoe langer zoo minder en onvolledigere worden, omdat, niettegenstaande de eischen der publiciteit grooter worden en het getal der Staats-Collegiën toeneemt, wier zittingen in het open-

baar worden gehouden, hun formaat door het zegelregt binnen dezelfde perken besloten blijft. De Ondergeteekenden meenen derhalve, dat zij, voor de vermindering van het zegelregt der dagbladen petitionnerende, zoowel het intellectueel, als het constitutionneel belang van Nederland voorstaan.

Een oogenblik mogten zij zich met de verwachting vleijen, dat aan hunne regtmatige wenschen zoude worden voldaan, toen het wets-ontwerp tot wijziging van de wet op het zegel door de Regering aangeboden en door de Tweede Kamer aangenomen was. Weldra echter was hunne hoop vervlogen, toen de Eerste Kamer der Staten-Generaal, om redenen die de Ondergeteekenden eerbiedigen, het wets-ontwerp meende te moeten verwerpen. Opdat nu niet weder de belangen der Journalistiek in Nederland, die onmiskenbaar en gewigtig zijn, door vermenging met andere worden benadeeld, zoo nemen de Ondergeteekenden de vrijheid, U het wenschelijke in overweging te geven, ze afzonderlijk en geheel op zich zelven te behandelen en te beoordeelen. De tegenwerping, dat men door de ontheffing der dagbladen belastingen zoude verminderen, zonder dat daarvoor een equivalent in de schatkist zoude vloeijen, kan toch waarlijk niet wegen bij het belang, dat het Nederlandsche volk heeft bij de mededeeling van hetgeen in de Staatsligchamen wordt verhandeld, waarin zijne vertegenwoordigers zitting hebben. Om van geene andere behoeften te spreken, is dat belang eene, welke door onze veranderde Staatsregeling is geboren.

Behoort de wetgeving dan niet de middelen toe te staan om er aan te voldoen? En hoe is dit mogelijk, zonder verligting van den ontzaggelijken last, die door het zegelregt op de Dagbladen is gelegd? En welke is dan die vermindering, welke 's Lands inkomsten zouden ondergaan, door aan het regtmatig verlangen der Ondergeteekenden te voldoen? Zij meenen niet ver van de waarheid verwijderd te zijn, als zij haar op plus minus

f 50.000 schatten. Dit verlies, naar den stand van het oogenblik berekend, zal al dadelijk voor een gedeelte door de vergrooting van het formaat der couranten worden vergoed, en moet allengs geheel verdwijnen door het meerder debiet der dagbladen. Doch, al ware dit niet zoo, dan kan zulk eene geringe vermindering van inkomsten niet opwegen tegen de gebrekkige openbaarheid der handelingen van de wetgevende Collegiën, waartoe de dagbladen thans worden gedwongen; en mogt het equivalent dan niet in klinkende specie bestaan - de Ondergeteekenden mogen toch bescheidelijk vragen, of dat, hetwelk in het intellect en den constitutionnelen zin van het volk wordt verstrekt, niet evenzeer als een tegenwigt in de schaal mag worden gelegd?

De Ondergeteekenden eindigen dit adres derhalve met de bede dat het U behagen moge, bij de Regering aan te dringen op de indiening van een wets-ontwerp tot vermindering van het zegelregt der dagbladen, geheel op zich zelf staand en zonder betrekking tot andere belangen, en dat, indien de Regering daarmede onverhoopt in gebreke mogt blijven, de Tweede Kamer daartoe wel het initiatief wille nemen, en de Eerste Kamer haar in hare pogingen ondersteune.'

Het spreekt van zelf, dat ook deze maatregel zoo goed was als aan des dooven mans deur geklopt. Telkens wanneer in den kring der volksvertegenwoordiging deze of gene stem mocht opgaan ten voordeele van een vrijer pers, werd allereerst gewezen op het onmogelijke om dit middel van opbrengst voor 's lands schatkist prijs te geven, en ten anderen op het voorbeeld van andere staten, waar deze belasting evenzeer nog ongeschokt bestaan bleef.

Deze laatste bewering was slechts gedeeltelijk waar: zij bleef wel bestaan; maar lang niet ongeschokt. In alle beschaafde landen van de wereld begon de gisting al grooter te worden ten voordeele eener onbelaste gedachtenwisseling. Het alge-

meen gevoel trad ertegen in verzet, zoo dikwijls men op de middelen ter verspreiding van kennis en licht den zwarten stempel gedrukt zag van den staat, die zijn bezoldiging eischte. Vrijheid, onbedwongen vrijheid, allereerst en allermeest voor den geest, was de levensbehoefte voor den nieuweren tijd, en het was de gewetensplicht der regeeringen om alles wat den zedelijken en maatschappelijken vooruitgang der volken bevorderen kon in de hand te werken, in plaats van dat tegen te houden met ijzeren vuist.

Uit Engeland kwam het eerst een krachtige stoot tot tegenweer. Even als overal elders waren ook daar onophoudelijk vergeefsche pogingen aangewend om het zegelrecht der dagbladen te doen verminderen voor zoo ver zij als *nieuws*-bevattende bladen aan dat recht onderworpen waren. In 1853 richtten te Londen eenige opofferende mannen een klein weekblad op, bepaald met het doel om zich aan vervolging bloot te stellen. Het droeg den titel *Potteries Free Press and Weekly Narrative of current Events.* Dit blad, naar zijn vorm geheel een gewoon nieuwsblad, verscheen ongezegeld en zette aan het hoofd met duidelijk sprekende letters: ‘dat de redactie dringend verzocht deswege vervolgd te worden, opdat de rechter uitmake, wat eigenlijk *nieuws* is en als zoodanig aan zegel onderworpen.’ De toeleg gelukte, althans gedeeltelijk. Met de behandeling der gestelde vraag wenschte men zich liever niet in te laten. Maar nadat eenigen tijd lang het blad op in het oog loopende wijs langs Londens straten was te koop gevent, legde de politie er beslag op en werd de redactie gedagvaard en veroordeeld tot een boete van vijf pond, op grond, ‘dat alleen de bladen, die slechts ééne soort van onderwerpen behandelden, vrij van zegel waren, maar daarentegen de *Free Press* alle soorten van berichten bevatte.’ Het feit was voldoende. Op denzelfden dag waarop het vonnis was uitgesproken werd er een *meeting* uitgeschreven voor voorstanders van de vrije druk-

pers. Op die vergadering werd eenstemmig verklaard, dat de vervolging van goedkoope bladen in strijd moest geacht worden met den wensch van de regeering om kennis en beschaving onder het volk te verbreiden. Men besloot tegelijkertijd een ‘Free-Press-Union’ op te richten, die zich ten doel zou stellen langs alle geoorloofde middelen de afschaffing van het zegel te bewerken. Zoolang men hierin niet geslaagd was, zou men de regeering trachten te dwingen om zoowel de voorname als de geringste ongezegelde bladen te vervolgen en door verzoek op verzoek bij het parlement aanhouden op afschaffing van het zegelrecht en te gelijk op die van de belasting van advertentiën en van papier.

Al heel spoedig daarop, in April, gaf het lagerhuis van belangstelling blijk. De heer Gibson gaf aan het geuite verlangen gehoor en nam het drieledig voorstel over in dier voege, dat hij aanraadde een *vermindering* van belasting op dagbladen, aankondigingen en grondstof. Na lang en hevig beraadslagen werd voorloopig besloten tot afschaffing van zegelrecht voor advertentiën, om zoodra de schatkist zulks zou toelaten dien vrijdom ook te verleenen aan de dagbladen.

Deze gebeurtenis kon niet nalaten opzien en bijval te wekken in andere, tot heden toe evenzeer belemmerde landen. Het *Journal des Debats* gaf kort daarna een hoofdartikel, waarin het o.a. schreef: ‘Ieder weet dat in Engeland, na langen strijd, de vrijheid van handel is beslist. De groote staatkunde van vrijstelling, welke thans daar te lande nopens de voortbrengselen van menschelijke vlijt is aangenomen, blijkt men thans ook tot de voortbrengselen van den geest te willen uitstrekken, te weten tot de verspreiding van kennis. De eerste stap daartoe is in het lagerhuis gedaan, dat de belastingen op de bekendmakingen (*annonces*) heeft afgeschaft.

Wij zullen al dadelijk opmerken, dat het hier niet alleen de

dagbladen geldt, want men zon kunnen wanen, dat wij aan dit vraagpunt een te uitsluitend gewicht hechten. Maar de belastingen, wier afschaffing men vroeg, worden gewoonlijk “belastingen op de kennis” geheeten; zij treffen niet alleen de dagbladen, maar de boeken, maar alle uitgaven, kortom de verspreiding van kennis. Er is hier een belasting op het papier, een op die bladen waarin tijdingen voorkomen en eindelijk de belasting op bekendmakingen. De heer Gibson, die het voorstel gedaan heeft, heeft voorloopig slechts op de afschaffing van de laatste belasting aangedrongen en, dank zij de ondersteuning van den kant van den heer d'Israëli, is dat voorstel bij meerderheid van 31 stemmen aangenomen.

Men weet wellicht niet algemeen, dat iedere advertentie, welke in de Eugelsche dagbladen geplaatst wordt, betalen moet een recht van 1½ shilling (dat is 90 ct. Nederl.). Die belasting brengt echter de schatkist maar op ongeveer 180.000 pond st. (*f* 2.200.000) 's jaars. Zij treft de dagbladen zeer ongelijk en is daarbij hoogst onbillijk, want zij treft hen alléén. Voor alle andere bekendmakingen wordt het recht ontdoken, en men weet hoe vernuftig de Eugelsche slimheid op dit punt is. Ieder, die maar een paar uren in Londens straten gewandeld heeft, heeft zich kunnen overtuigen hoe het adverteeren, onder alle mogelijke vormen, wordt aangegrepen. Kleine blaadjes die in uw rijtuig sneeuwen, annonces geplakt op den rug van een rondventer die er meê heen en weêr slentert, ontzettende wagens met biljetten van allerlei kleur behangen, al die welbegrepen kunstmiddeltjes zijn van betaling der zegelbelasting vrij, terwijl iedere bekendmaking in dagblad of tijdschrift betalen moet. Er zijn boeken, zoo als bij voorbeeld de catalogus der wereldtentoonstelling, die bij honderdduizend verkocht worden en honderde advertentiën tot aanhangsel hebben zonder belasting, tegenover het arme tijdschrift, dat voor het zegel met argusoogen wordt nageteld.

De heer Gibson heeft overigens bewezen, dat de opheffing dezer belasting, wel verre van een verlies voor de schatkist te zijn, een groote vermeerdering van ontvangsten zou te weeg brengen. Het blijkt toch, dat een groot deel der advertentiën een aantal antwoorden uitlokt, sommigen wel 500, die, door de post verzonden, niet weinig opbrengen aan vracht.'

'Het lagerhuis heeft niet tot de opheffing der twee andere belastingen durven besluiten, omdat het bedrag ervan voor dit oogenblik nog niet gemist kan worden. Maar opmerking verdient niettemin de vrijzinnige geest, waarmede zelfs de tegenstanders de vrijstellíng bestreden hebben. Verreweg de groote meerderheid was het erover eens, dat de dagbladen, de boeken, in één woord al wat tot de verspreiding van beschaving meêwerkt, vrij moeten worden, en dat alleen de *opbrengst* der belasting, maar geen enkel ander doel voor het oogenblik de opheffing der belasting in den weg staat. Allen zijn zonder eenige tegenspraak het eens geweest over het beginsel, dat het beste middel om een volk zedelijker te maken is het wijzer te maken. Zoo was het niet ten tijde, toen die belastingen ingevoerd zijn. Toen was het veel minder om de opbrengst, dan om het bekendmaken zelf. Toen was het tegenhouden van mededeeling het gevaarlijk achten van ontwikkeling en verlichting bij de menigte. De weinige dagbladen, die er toen nog bestonden, brachten door hun zegels betrekkelijk niets op, maar droegen het teeken van staatsdwang als een waarschuwing aan het voorhoofd. Niet één stem heeft dit beginsel thans durven handhaven. Het is integendeel uitgesproken, uitgesproken met klem en met kracht, uitgesproken zonder de geringste tegenspraak, dat aan alle kanten de sluizen moesten worden opengezet voor alle stroomen van kennis. En daarom brengen wij aan Engeland de eer van de vrijmaking van den geest, gelijk het reeds den roem heeft van de vrijmaking van den handel.'

In 1856 volgde Frankrijk voor een gedeelte Engelands voorbeeld, niet door een afschaffing, maar door een aanmerkelijke vermindering van zegelrecht en vracht voor dagbladen, tijdschriften, boeken enz. Sinds kwam er in alle landen een beweging in gelijken geest, die vroeger of later op een algemeene hervorming moest uitloopen.

Van 1843 af was er in de Nederlandsche wetgeving betreffende het zegelrecht voor gedrukte stukken geen verandering gekomen. Nog altoos leefden wij op de toen vastgestelde bepalingen: dat de belasting op de dagbladen bedroeg, voor een oppervlakte van 15-20 vierk. palm 1½ cent, van 20-25 vierk. palm 2 cent, en zoo voortgaande, terwijl aan deze belasting mede onderworpen waren periodieke werken, catalogussen of notitiën van boeken, kunstvoorwerpen enz., prijscouranten, prospectussen, aankondigingen, berichten, zelfs in den vorm van circulaires enz., behoudens enkele uitzonderingen. Elke advertentie was onderworpen aan een zegelrecht van 35 cent.

Behalve de telkens wederkeerende klachten, op verschillende wijs door de pers publiek gemaakt en haar weerklank nu en dan vindende in den kring der volksvertegenwoordiging, werd al meer en meer de algemeene volksstem luider, aangedreven door de hervormende gebeurtenissen om ons heen. Slechts tweemalen kon zij gegronde hoop voeden op eenig vruchtbaar gehoor; eenmaal, gelijk wij boven zagen, bij de herziening der postwet in 1851 en 1852, door de adressen der Vereeniging en der courantiers, en later, toen deze niet hadden mogen baten, andermaal bij de herziening van 1863. De tweede maal was het uitzicht zelfs veel helderder. In 1862 namelijk, toen het nieuwe ontwerp aan de orde stond te komen, stonden de volgende verblijdende woorden te lezen in het voorloopig verslag van de commissie van rapporteurs van de tweede kamer:

‘Bovendien scheen, na al wat daarover vroeger en later is

voorgevallen, niet wel aan eene, zelfs zeer partiële herziening der wet van 1843 te kunnen worden gedacht, zonder dat de daarin voorkomende bepalingen wegens het zegelregt op de *dagbladen* in nadere overweging wierden genomen. Door verschillende leden werd omtrent dit punt een zeer bepaald gevoelen uitgedrukt. Hunnes inziens is het belasten der binnenlandsche dagbladen strijdig met den aard van het constitutioneel regeringsstelsel, hetwelk op vrije wisseling van denkbeelden over alle voorkomende vraagstukken van staatsregt en beheer berust. Reeds veel te lang werd de journalistiek hier te lande door hooge zegelregten gedrukt en in hare ontwikkeling belemmerd. Die belemmering werkte nadeelig voor de bestaande dagbladen, maar was vooral verderfelijk omdat zij de oprigting van nieuwe organen der openbare meening tegenging. Het gevolg was, dat onze journalistiek, in plaats van door den prikkel der mededinging tot het voorwaarts streven te worden aangemoedigd, nagenoeg op dezelfde hoogte bleef en niet genoegzaam aan de behoeften van onzen tijd beantwoordde. Aan dien staat van kwijning moest, volgens deze leden, een einde worden gemaakt, door, ook op het voorbeeld der ons omringende constitutionele Staten, het formaatzegel der dagbladen geheel af te schaften. Vermindering van dat zegelregt zou niet genoeg baten. De bedoelde leden hechtten zóó zeer aan dit punt, dat zij verklaarden nimmer aan eene geheele of gedeeltelijke herziening der wet van 1843 hunne stem te zullen geven, waarin niet de opheffing van het zegelregt op de dagbladen begrepen was. Te gelijk zou dan de afschaffing van het zegelregt op de advertentiën in de dagbladen in aanmerking verdienen te komen. Dat regt belemmerde den kleinhandel en de nijverheid in het algemeen, die groot belang bij het zoo kosteloos mogelijk doen van herhaalde aankondigingen hadden.

Andere leden gingen in de veroordeeling van het zegelregt op de binnenlandsche dagbladen en op de daarin voorkomende

advertentiën niet zoo ver. Zij konden niet toegeven, dat, in vergelijking met zoo veel andere hier te lande bestaande belastingen, deze zoo bijzonder drukkend was of zulke verkeerde gevolgen na zich sleepte. De som van nagenoeg drie tonnen gouds, die het zegelregt der dagbladen thans jaarlijks in de schatkist brengt, was belangrijk genoeg om niet spoedig geheel prijs te worden gegeven. Zoo al het meerendeel dezer leden niet ongunstig voor vermindering van het zegelregt der binnenlandsche dagbladen gestemd was, meenden velen hunner, dat aanmerkelijke verlaging van dat regt voor de buitenlandsche bladen nog ruim zoo zeer in aanmerking kwam. Voor die buitenlandsche bladen moet, ten gevolge der heffing van dat zegelregt en van het port, hier te lande een buitensporig hooge prijs worden betaald, die de verspreiding der beste hunner meer belemmert, dan voor het algemeen belang wenschelijk is. Het belang der schatkist sprak hier zoo luide niet, omdat de opbrengst van het zegelregt op de buitenlandsche dagbladen tot nu toe betrekkelijk gering is, juist omdat dit zegelregt eenigermate als eene verbodsbepaling werkt. Nu voerde men wel daartegen aan, dat, indien door aanmerkelijke verlaging van het zegelregt op de buitenlandsche dagbladen de verspreiding daarvan bevorderd wierd, zulks tot nadeel der binnenlandsche bladen strekken zou, die dan minder lezers zouden vinden; maar het antwoord was, dat het reeds ingeroepen beginsel van meerdere concurrentie ook hier nuttig werken zou. Indien toch velen in den lande op het lezen van de beste buitenlandsche bladen grooten prijs stellen, is dit ook daaraan toe te schrijven, dat onze eigene journalisten niet altijd genoegzame zorg aan de door hen medegedeelde buitenlandsche berigten besteden. Wanneer het gemakkelijker wierd zich een goed buitenlandsch dagblad aan te schaffen, zouden de eigenaren der binnenlandsche bladen in de verbetering der redactie hunner nieuwstijdingen uit het buitenland het middel zoeken om zich niet te

zeer te laten overvleugelen. Te meer nog meende men zich tegen het zegelregt op de buitenlandsche dagbladen of althans tegen het hoog bedrag daarvan te moeten verklaren, omdat art. 26 der wet van 1843 de dagbladen, die in onze overzeesche bezittingen het licht zien, met de buitenlandsche op ééne lijn stelt, en dus de verspreiding dier koloniale bladen in het moederland belemmert. Zij worden daar ongezegeld uitgegeven en zijn hier aan een hoog zegelregt onderworpen, terwijl toch het algemeen belang ontwijfelbaar medebrengt, dat onze ingezetenen zoo veel mogelijk op de hoogte blijven van hetgeen er in de koloniën voorvalt of geschreven wordt.

Sommige leden voegden er de opmerking bij, dat er eene bijzondere reden bestaat, die de handhaving van het zegelregt op de buitenlandsche dagbladen op den duur niet wel mogelijk maken zal. De Engelsche regering toont zich, gelijk bij de behandeling der jongste postwet gebleken is, weigerachtig om het port der Nederlandsche brieven tot hetzelfde cijfer te verminderen, waarop bijv. thans dat der Belgische bepaald is, en zulks op grond dat de Engelsche dagbladen hier te lande aan een zegelregt onderworpen zijn, wat men in Engeland als eene soort van port beschouwt. Zij wil het port der Nederlandsche brieven dan alleen op het lager cijfer brengen, wanneer de Engelsche dagbladen hier te lande worden vrijgesteld van alle zegelregt. Bleek de onmogelijkheid om Engeland op dit voor onzen handel belangrijk punt van gevoelen te doen veranderen, er zou weldra niets anders overschieten dan geheele opoffering van het zegelregt der buitenlandsche dagbladen; maar dan ook zou dat regt voor de binnenlandsche bladen niet meer houdbaar zijn. Op grond hiervan wilden deze leden der Regering wel in overweging gegeven hebben, om het vraagstuk der afschaffing van het zegelregt der dagbladen te vereenigen met dat wegens de vermindering van het briefport, waaromtrent een wetsvoorstel bij de Kamer

aanhangig is. Wierden die beide zaken aaneengekoppeld, de vermindering van lasten en de bevoordeeling van handel en verkeer zouden zoo blijkbaar zijn, dat daarop eenig aequivalent misschien wel in de rigting van het tegenwoordig wetsontwerp kon worden gebouwd en dus het zeer aanmerkelijk verlies, 't welk de schatkist door de voorgestelde vermindering van het briefport en eene onvermijdelijk geworden afschaffing van het zegelregt der dagbladen lijden zou, gematigd zou worden.' -

Dat de regeering van haar kant alleszins geneigd was - al was het met gedwongen-langzamen gang - aan dit verlangen te gemoet te komen, bleek een jaar later, toen de minister van financiën, bij zijn begrooting voor 1863, met deze verblijdende woorden voor de kamer kwam:

'De mededeeling zal u ongetwijfeld niet verrassen, dat een nieuw ontwerp van wet op het *regt van zegel* is in gereedheid gebragt. Behalve toch verbeteringen, die de tegenwoordige wet noodig heeft, komen daarin beginselen voor, die niet langer kunnen blijven voortbestaan, en die althans in lijnregten strijd zijn met de beginselen, door dit Gouvernement gehuldigd.

Ik heb hier het oog op het zegelregt voor gedrukte stukken en voor advertentiën. Wanneer ik hier van gedrukte stukken spreek, bedoel ik niet enkel de buiten- en binnenlandsche dagbladen, maar ik bedoel gedrukte stukken in die ruime beteekenis, waarin art. 23 der wet van 3 October 1843 ze heeft aangeduid, namelijk: "Alle dagbladen, couranten, nieuwspapieren, nieuwstijdingen, periodieke werken of tijdschriften, catalogussen of notitiën van boeken, kunstvoorwerpen, meubelen en andere goederen, prijscouranten, prospectussen, aankondigingen en berigten, uitgegeven, ter lezing gelegd, aangeplakt, rondgevent of verspreid, of op eenige andere wijs in omloop gebragt wordende, van welken aard, inhoud of bestemming ook, zelfs in den vorm

van brieven of circulaires: en wijders alle adressen van woning of woonplaats."

Ik vertrouw, Mijne Heeren, dat gij met de Regering zult willen medewerken, om eene zoodanige weldaad aan Nederland te schenken en de pers te bevrijden van banden, waaronder zij te lang reeds gezucht heeft.'

Ook zijne memorie van toelichting getuigde van de meeste vrijzinnigheid in deze woorden:

'*Zegelregt op dagbladen*, *couranten*, *nieuwspapieren*, *tijdschriften*, *catalogussen*, *prospectussen*, *aankondigingen*, *berigten*, *enz.* Dagbladen en couranten zijn het beste voertuig om de wenschen en belangen van het volk aan het volk en de regering bekend te maken. Zij kunnen bovendien een krachtig middel zijn tot beschaving en ontwikkeling van het volk, ook door verspreiding van die maatschappelijke en staatkundige kennis, welke het volk voor de rigtige uitoefening zijner staatsburgerlijke regten noodig heeft. Het valt echter niet te ontkennen, dat zij hier te lande nog niet tot dien trap van volmaaktheid zijn opgevoerd, waarvoor zij vatbaar zijn; dat zij bepaaldelijk bij die van andere constitutionele landen in vele opzigten ongunstig afsteken. Onder de oorzaken van dien minder gunstigen toestand van de voortbrengselen onzer periodieke pers bekleedt voorzeker de zware belasting, welke ouder den naam van zegelregt daarop drukt, de eerste plaats. Deze belasting belemmert niet slechts de uitbreiding der gevestigde bladen, maar maakt ook de oprigting van nieuwe bijna onmogelijk. Door dat zij den prijs van het abonnement zeer aanmerkelijk verhoogt, beperkt zij niet slechts het aantal lezers der binnenlandsche bladen, maar belet zij ook de algemeene verspreiding der buitenlandsche. Terwijl zij dus aan den eenen kant de gevestigde binnenlandsche bladen in hunne ontwikkeling tegenhoudt, werkt zij aan den anderen kant als een *monopolie* ten behoeve van dezen, waardoor zij daaraan den nut-

tigen prikkel der vrije mededinging ontneemt. In een constitutionelen staat, zoo als die rust op openbaarheid en maatschappelijke ontwikkeling, schijnt eene belasting op die beide niet wel te verdedigen. Herhaaldelijk is dan ook, niet slechts door de dagbladpers zelve, maar ook door de vertegenwoordiging op de afschaffing of althans op eene vermindering der bedoelde belasting aangedrongen. De regering heeft de regtmatigheid van dat verlangen sedert langen tijd erkend. Reeds bij het ontwerp van 1850-1851 stelde zij eene *vermindering* der belasting voor, welke toen alleen dáárom niet tot stand kwam, omdat dat ontwerp, om de daarin tevens voorkomende bepalingen omtrent het zegelregt op *handelspapier*, door de Eerste Kamer der Staten-Generaal werd verworpen. Later, en wel in de zitting der Tweede Kamer van den 27 April 1858, werd door haar, bij monde van den toenmaligen Minister van Finantiën, bij vernieuwing eene vermindering der belasting toegezegd. Dat een afdoende maatregel tot ontheffing der dagbladpers van den daarop drukkenden zwaren last dringend noodzakelijk is, zal wel door niemand worden betwist. Men zou echter kunnen verschillen over de beantwoording der vraag, of die maatregel zich tot eene eenvoudige *vermindering* van het regt kan bepalen, of wel zich tot eene geheele *afschaffing* daarvan behoort uit te strekken? De regering is na rijpe overweging tot het besluit gekomen, dat die vraag in laatstbedoelden zin moet worden opgelost. Het geldt hier toch een beginsel; een beginsel, dat evenzeer in strijd is met de belasting, zoo als ze nu bestaat, als met elke andere tot welk bedrag ook geheven. Vroeger bij eene partiële herziening van de zegelwet, moge enkel eene *vermindering*, op finantiële gronden, zijn te verdedigen geweest; thans nu die herziening wordt in verband gebragt met de hervorming van het belastingstelsel, schijnt ze ook naar volkomen juiste beginselen te moeten geschieden.

Daarenboven wordt betoogd dat eene vermindering van het regt op de binnenlandsche bladen, wil zij *alle* bestaande bladen gelijkelijk baten, zeer aanzienlijk zou moeten wezen. En daarom liever algeheele afschaffing. Maar bovendien. Er bestaat nog eene bijzondere reden, die de handhaving van een zegelregt op de dagbladen op den duur niet wel mogelijk maakt. De Engelsche regering heeft steeds volstandig geweigerd, om het port op de briefwisseling tusschen Nederland en Engeland te verminderen tot het cijfer, waarop thans bijv. dat tusschen Engeland en België bepaald is, zoo lang de Engelsche bladen hier te lande met éénig zegelregt worden belast. Herhaalde pogingen om die regering genoegen te doen nemen met dezelfde vermindering van regt welke op andere buitenlandsche bladen en op de binnenlandsche bladen mogt worden toegepast, hebben schipbreuk geleden. Om onzen handel in het genot van de vermindering van het port op de briefwisseling met Engeland te stellen, zou men dus in allen gevalle de Engelsche bladen van het regt moeten vrijstellen. Stelt men deze vrij van het regt, dan kan men de andere buitenlandsche bladen moeijelijk belast laten. Laat men alle buitenlandsche bladen onbelast, dan wordt natuurlijk een regt op de binnenlandsche bladen onhoudbaar. Dit een en ander is dan ook bij § 2 van het voorloopig verslag der Tweede Kamer over het ontwerp van 1860-1861 tot wijziging van het zegelregt op handelspapier, te regt reeds opgemerkt. Dezelfde gronden, welke voor de afschaffing van het zegelregt op de *dagbladen* pleiten, gelden ook ten aanzien van de *tijdschriften* Wordt het regt op de *couranten* en *tijdschriften* afgeschaft, dan kan dat op *catalogussen*, *prospectussen*, *aankondigingen*, *berigten*, enz. moeijelijk worden behouden, omdat dit laatste te weinig opbrengt om als afzonderlijk middel te worden geheven. Dit regt staat bovendien in zulk een naauw verband met dat op de advertentiën, dat nagenoeg al de redenen, waarom de afschaffing van het

laatste wordt voorgesteld, ook op het eerste van toepassing zijn.

Zegelregt op advertentiën in de nieuwspapieren. De bezwaren, aan eene regelmatige heffing van dit regt verbonden, welke in de zitting van de Tweede Kamer der Staten-Generaal van den 27 April 1858 uitvoerig zijn besproken, doen zich hoe langer hoe meer gevoelen. Zouden die bezwaren op zich zelve reeds voldoende zijn om de afschaffing van dat regt te motiveren, die afschaffing is bovendien wenschelijk in het belang van handel en nijverheid, waarop dat regt grootendeels drukt. Voor die takken van bedrijf, vooral voor den kleinhandel en de handwerksnijverheid, is het adverteren meer en meer behoefte, voor sommige daarvan zelfs onmisbaar geworden. De belasting, die de Staat van de advertentiën heft, maakt echter het veelvuldig gebruik daarvan te duur en daardoor onmogelijk. Dat dit werkelijk het geval is springt in het oog, wanneer men nagaat hoe weinig gebruik hier te lande, in vergelijking met andere landen, van het adverteren wordt gemaakt. Terwijl het zegelregt op de advertentiën dus regtstreeks den handel en de nijverheid drukt, is het zijdelings ook van eenen ongunstigen invloed op de dagbladen. Daar deze een aanmerkelijk deel hunner inkomsten in den prijs der advertentiën moeten vinden, maakt de belasting, die het plaatsen van advertentiën belemmert, het bedrag dier inkomsten kleiner. De afschaffing dezer belasting zal dus, terwijl zij den handel en de nijverheid regtstreeks ontlast, tevens zijdelings er toe medewerken om de redactiën onzer dagbladen in staat te stellen, niet slechts om den inhoud daarvan te verbeteren, maar ook om den abonnementsprijs daarvan te verlagen.' -

Ook deze goede gezindheid van den kant der regeering mocht niet baten. Telkenmale als de minister met een nieuw voorstel optrad, en dat gebeurde jaar op jaar, scheen het alle kans van slagen te hebben, maar werd ten slotte toch weder door een kleine meerderheid van behoudsmannen afgestemd.

De bezwaren, door de tegenstanders aangevoerd, kwamen kortelijk hierop neêr: Al de zoo losweg in den mond genomen beweringen over verlichting, beschaving, volksgeluk en wat dies meer zij, zijn groote woorden, klanken zonder beteekenis. Alles komt neêr op klachten van belanghebbenden, van courantiers die geen debiet hebben, van partijmannen die een orgaan begeeren. Het publiek belang heeft met dat persoonlijk drijven niets te maken. Het is kleingeestig, laf, dat door de regeering zoo gedwee aan den aandrang van enkelen wordt toegegeven. In plaats van tot een geheele, afdoende hervorming van het belastingstelsel over te gaan, neemt men telkens zijn toevlucht tot een halven maatregel, die men er door wil sleepen door stichtelijke redeneeringen. Het is niet meer dan een groot woord, dat Nederland wat de drukpers betreft niet bij andere landen mag achterstaan. - Ieder land regelt zijn belastingen naar eigen behoeften en eigen goeddunken. In andere landen heeft men geen belastingen op vleesch, zout, bier; geen staatsloterij. Maar daarom toch denkt niemand bij ons eraan om die bronnen van inkomsten hier te lande prijs te geven. De ervaring leert, dat de zegelbelasting de verspreiding der dagbladen bij ons niet in den weg staat. In 15 jaren is het getal couranten, die gezegeld zijn, met vijf millioen, zijnde 57 percent, vermeerderd. Hier in Holland leest men, in verhouding tot de bevolking, veel meer couranten dan in Engeland. Het bestaan van zoogenoemde couranten-wijken, waar één blad onder een aantal gezinnen gelezen wordt, is in het buitenland onbekend.

Ook de oprichting van nieuwe couranten wordt door de zegels niet verhinderd. In Frankrijk, waar de couranten ook gezegeld moeten zijn, komen desniettegenstaande telkens nieuwe couranten uit; in Zwitserland, waar geen zegelrecht bestaat, is de verschijning van een nieuwe courant een zeldzaamheid. In de laatste twee jaren (1866 en 67) zijn in Holland niet minder dan *twaalf*

nieuwe couranten uitgegeven. Evenmin staat het zegel de uitbreiding der couranten in den weg. Bijna alle degelijke bladen hebben zich hier gaandeweg vergroot en verbeterd. Ook het beweren, dat het zegel een monopolie geeft aan de bestaande bladen, is onjuist: wanneer het zegel weggenomen wordt, zal het monopolie veel grooter zijn. Men zal dan een gedeelte van hetgeen vroeger voor zegelgeld betaald werd aanwenden tot verbetering en uitbreiding der groote bladen, waartegen dan de kleine en de nieuwe in het geheel niet zullen kunnen opzeilen. Het zegelrecht op de advertentiën belemmert het adverteeren in het geheel niet. De ondervinding hier te lande, waar het adverteeren in de laatste jaren sterk toegenomen is, leert dit afdoende. Een vermindering van 35 cent op een advertentie, die in den regel *f* 5. - of *f* 6. - kost, zegt weinig; wie adverteeren wil of dit noodig heeft voor zijn beroep, laat het niet om het zegelgeld. Indien de afschaffing van het zegelrecht ten gevolge heeft, dat er meer couranten verschijnen, zal men daarom toch geen betere couranten krijgen; want men heeft in ons land gebrek aan goede journalisten. En aangezien goede journalisten moeten opgeleid, gevormd worden en maar niet enkel voor geld te koop zijn, zal bij vermeerdering van couranten het gehalte ervan natuurlijk verminderen. In andere landen is de journalistiek een middel om vooruit te komen en wijden er zich jongelieden aan, vaak zonder salaris; hier bij ons behoort journalist-zijn wel tot de weinig benijdenswaardige baantjes.

De man, die met dergelijke drogredenen, hetzij uit eigen persoonlijke beweging, hetzij op last van anderen, de algemeene stemming tegen de goede bedoeling der regeering trachtte op te zweepen, was voornamelijk Iz.J. Lion, toen hoofdredacteur van het *Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage.* In een reeks van strijdlustige opstellen, die hij later in twee boekjes verzamelde, deed hij al het mogelijke, om, op de oude gronden met altoos

nieuwe woorden, elken stap tot vooruitgang te keer te gaan. Al de kracht kennende vooral van metalen betoogen, verzuimde hij niet daarbij ieder keer moord en brand te roepen over de onverantwoordelijke spilzucht der regeering, die de opbrengst van een hoogst gemakkelijke belasting wou prijs geven aan het onzinnige geschreeuw van enkele jaloersche courantiers en daarvoor in de plaats weêr een andere belasting zou moeten uitvinden, die wellicht de allereerste levensbehoeften van den minvermogende zou treffen. 'De Regering,' zei hij in zijn eerste geschrift-verzameling: *De afschaffing van het zegelregt op Dagbladen en Advertentiën*, 'is bij al haar doen in dezen de getrouwe echo geweest van de oppervlakkigheid en eenzijdigheid, waarmede tot dusver deze groote quaestie bij ons werd behandeld. Groote woorden! Anders niet. Alleen van belanghebbenden. Regering en vertegenwoordiging worden in de war gebragt door mannen, geroepen om de publieke opinie voor te lichten, geroepen om de publieke opinie uit te drukken, maar hier voor niets anders strijdende dan voor eigen haard. Alles overtreffend onbegrijpelijk is het, dat men in een benarden toestand als de tegenwoordige, waarin een financiële crisis onvermijdelijk voor de deur staat, *zeven tonnen gouds* aan vaste inkomsten loslaat, om eene belasting te doen vervallen, die *voor niemand drukkend is*; die *niets hoegenaamd onderdrukt*; en waaronder *het getroffen voorwerp zich in een reusachtigen*, *bijna nergens geëvenaarden vooruitgang heeft mogen verheugen.* De Minister-zelf heeft onderstaande opgave van inkomsten aan de Kamers moeten overleggen:

	a. Zegelregt op de *binnenlandsche* drukwerken:
in 1862	*f* 414 953,88 [5]
in 1863	*f* 436 492,23 [5]
in 1864	*f* 466 510,41 [5]
in 1865	*f* 485 977,63 [5]
in 1866	*f* 532 460,67 [5]

in 1867		*f* 554 128,54
	b. Zegelregt op de *buitenlandsche* drukwerken:	
in 1862		*f* 43 279,06 [5]
in 1863		*f* 43 439,88
in 1864		*f* 46 387,52 [5]
in 1865		*f* 46 507,31
in 1866		*f* 50 123,29 [5]
in 1867		*f* 51 621,46 [5]
	c. Zegelregt op *advertentiën* in de nieuwspapieren:	
in 1862		*f* 80 511,27
in 1863		*f* 86 035,28
in 1864		*f* 92 383,90 [5]
in 1865		*f* 97 336,28
in 1866		*f* 101 043,75
in 1867		*f* 104 992,12

[1]

1 Volgens de *Algemeene Statistiek van Nederland* - wij voegen dit hier maar meteen bij - berekende Mr. M.M. von Baumhauer, dat de opbrengst aan den Staat was geweest:
Aan zegelrecht van advertentiën:

van 1846 tot 1859	*f* 570,720,11 [5]
van 1860 tot 1867	*f* 518,665,33
	———
	f 1,089,385,44 [5]

waarvan, om de vermeerdering aan te geven, in 1846 *f* 31.114,61 [5] en in 1867 *f* 75,853,00.

Aan papier voor binnenlandsche drukwerken:

van 1846 tot 1859	*f* 2.902,093,52
van 1860 tot 1867	*f* 2.667.066,52
	———
	f 5.569.160,04

waarvan in 1846 *f* 161.912.02, en in 1867 *f* 401.392.40.

‘En nu zou men zoodanige belasting willen doen vervangen door verhoogde en nieuwe lasten, die even onregtvaardig zijn als zij drukkend zullen werken juist op de mindere standen, die nogtans, boven alle anderen, verligting behoeven!’ -

De publieke conscientie liet zich op den duur niet door dergelijke machtspreuken om den tuin leiden. De natuur had haar onbetwistbare rechten en eischen, en de natuur van het levende geslacht was nu eenmaal behoefte aan vrijheid en aan kennis. Wat zich daar tegenkantte, moest het onderspit delven; wat zich ervoor verklaarde, zou overwinnen, zij het dan ook op den langen weg. De bewustheid van het onhoudbare van den

Aan zegelrecht voor buitenlandsche drukwerken:

van 1846 tot 1859	*f* 345.240.88
van 1860 tot 1867	*f* 267.179.11 [5]
	———
	f 612.419.99 [5]

waarvan in 1846 *f* 13.274.47 en in 1859 *f* 37.402.72 [5]
Niet onbelangrijk is ook de vermeerdering van advertentiën, blijkens een opgaaf in *de Economist*, getrokken uit de staten van betaalde zegelrechten:

In 1850 over een getal van 131.694 advertentiën.
In 1851 over een getal van 141,316 advertentiën.
In 1852 over een getal van 150,223 advertentiën.
In 1853 over een getal van 162,362 advertentiën.
In 1854 over een getal van 173,171 advertentiën.
In 1855 over een getal van 182,334 advertentiën.
In 1856 over een getal van 199,659 advertentiën.
In 1857 over een getal van 204,450 advertentiën.
In 1858 over een getal van 213,464 advertentiën.
In 1859 over een getal van 208,381 advertentiën.
In 1860 over een getal van 222,381 advertentiën.
In 1861 over een getal van 223,331 advertentiën.
In 1862 over een getal van 233,366 advertentiën.
In 1863 over een getal van 249,367 advertentiën.
In 1864 over een getal van 267,779 advertentiën.
In 1865 over een getal van 282,134 advertentiën.
In 1866 over een getal van 292,880 advertentiën.

In deze getallen zijn *niet* begrepen de advertentiën voor liefdadige doeleinden, van tentoonstellingen, maatschappijen en andere inrichtingen. die, volgens de wet of koninklijke besluiten, van zegelrecht waren vrijgesteld: doch waarvan de plaatsing aan de couranten betaald werd.

tegenwoordigen druk brak zich gaandeweg baan onder het groote algemeen en won al meer en meer veld naarmate men het oog sloeg op de verleende vrijheden in het buitenland.

Plotseling brak een machtige beweging uit, die zich in stille gisting reeds lang had voorbereid. In het begin van 1867 kwam er in Rotterdam een vereeniging tot stand onder den naam van ‘Anti-dagbladzegel-verbond,’ die weldra haar vertakkingen kreeg in Amsterdam, 's Gravenhage, Delft, Oldenzaal, Breda, en zich binnen het jaar verbreid zag over het geheele land, tot zelfs onder de studenten van de verschillende hoogescholen toe. Van dezen bond ging de volgende brief uit:

> ‘*Aan alle voorstanders van eene afschaffing der zegelbelasting op de dagbladen.*

Nog altijd bestaat in Nederland, ondanks zoo menigen krachtigen aanval daartegen gerigt, eene zegelbelasting op de dagbladen, als een overblijfsel uit tijden van bekrompenheid en politieke onkunde.

Toch vertrouwen wij, dat de Nederlandsche dagbladpers bevrijd zal worden van dien drukkenden last; want meermalen reeds bleken er velen te zijn in den lande, die met ons begrijpen, dat het *toch eindelijk eens tijd wordt* krachtige maatregelen te nemen, om in dien toestand verandering te brengen.

Zamenwerking zij daartoe het middel.

Hoeveel is er niet door haar op ieder gebied in onze eeuw tot stand gebragt?

Wat de slagen van enkelen, één voor één toegebragt, heeft verduurd, zal wijken voor den aandrang van vereenigde krachten.

Dat was de gedachte, die leidde tot de oprigting van het *Anti-dagbladzegel-verbond*, dat - nu zijne statuten dezer dagen door den Koning zijn goedgekeurd - zich tot U rigt om uwe medewerking in te roepen.

Vraagt gij, wat wij verlangen?

Wij willen dat eene wet ten spoedigste de afschaffing van het Dagbladzegel uitspreke; de *algeheele afschaffing en op eenmaal.*

Wij willen haar zonder aequivalent in *dien* zin, dat zij niet afhankelijk worde gemaakt van de keuze der belasting, die het Dagbladzegel vervangen zal. De ondervinding toch heeft geleerd, dat de vraag zoo eenvoudig mogelijk aan de Vertegenwoordiging moet worden gesteld, opdat niet ieder voorstel tot afschaffing, dat aan haar oordeel wordt onderworpen, afstuite op redenen aan de zaak zelve vreemd.

Van de afschaffing verwachten wij *verbetering van het gehalte onzer dagbladen*, tegelijk met eene *aanzienlijke prijsvermindering*, die *verspreiding in ruimeren kring* ten gevolge moeten hebben.

Wij verwachten hiervan *opwekking* van de, helaas in ons land zoo *hoogst geringe belangstelling* in de publieke zaak, waardoor alleen onze constitutionnele staatsinstellingen zich kunnen ontwikkelen.

Wij verwachten eindelijk, dat dan eerst in ons land de dagbladpers aan *volksbeschaving* en *volksverlichting* bevorderlijk zal zijn, en daarmede het edelste deel harer roeping vervullen.

Gij die dit alles met ons wilt, treedt toe tot een verbond dat als eerste artikel in zijne statuten schrijft:

het doel der Vereeniging is de bevordering der afschaffing van het dagbladzegel.

Tegenover ons staan zij, die, in onzen tijd misplaatst, de vrees voor vrijheid op het gebied der gedachte uit vroegere eeuwen hebben overgeërfd;

zij, die iedere verbetering te gering achten voor hunne hooge inzigten, die liever willen klagen over den achterlijken toestand onzer journalistiek, dan de hand leenen tot verbetering;

en eindelijk die velen in ons land, die tot schade der publieke zaak onverschillig blijven voor alles wat niet ligt binnen den kring hunner bijzondere belangen.

Hen allen te winnen of te bestrijden is de taak van ons verbond.

Daartoe zal het volgens het tweede artikel zijner statuten,

bijeenkomsten houden en geschriften uitgeven,

in het belang der afschaffing invloed trachten uit te oefenen bij verkiezingen,

gebruik maken van het regt van petitie en daartoe opwekken, en eindelijk niets onbeproefd laten om de overtuiging van de noodzakelijkheid der afschaffing te doen leven bij het Nederlandsche volk.

Gij allen, voorstanders van de afschaffing van het Dagbladzegel in Nederland, wat baat het dat gij velen zijt, zoo gij uwe wenschen niet kenbaar maakt bij Regering en Vertegenwoordiging?

Vat de gelegenheid aan die u daartoe thans geopend wordt, en versterkt onze gelederen!

Een wetsontwerp, dat aan onze wenschen voldoet, zullen wij ondersteunen, onverschillig van wien het ook kome; maar niet minder zullen wij, waar het belang der zaak dit vordert, strijd voeren tegen elken Minister van Finantiën, die zulk een ontwerp niet voordraagt en verdedigt en tegen elk Kamerlid dat niet medewerkt om het tot wet te verheffen; want de verbetering onzer dagbladen, en daardoor de opwekking van ons politiek leven, moet ten grondslag liggen aan alle volgende deugdelijke hervormingen op staatkundig gebied.

Geene bestrijding zal ons terug doen deinzen, geen tegenspoed zal ons ontmoedigen.

Wij zullen niet rusten voor dat het Dagbladzegel zal afgeschaft zijn!'

In het zelfde jaar zou ook met het gesproken woord gestreden worden. De heer Maurits H. van Lee, journalist te Brussel, maar Hollander van bloed en hart, nam in Augustus de gelegenheid van het letterkundig congres te Gent te baat, om door

een warme en welsprekende pleitrede krachten te winnen in het belang der persvrijheid.

Bij wijze van inleiding begon hij met zijn gemoed lucht te geven over de sobere waardeering, die in den regel, zelfs van de zijde der volksvertegenwoordiging, aan de Hollandsche dagbladpers te beurt viel. Zelfs nog onlangs hadden leden der kamer daarvan blijk gegeven. De een had deze woorden gesproken: 'Een dagblad moet strekken tot algemeene beschaving der maatschappij, tot intellectueele ontwikkeling, tot verspreiding van deugd en zedelijkheid. Maar wanneer ik mij nu dat ideaal zóó voorstel, dan moet ik wel tot het besluit komen, dat het voor *onze* dagbladschrijvers voor geen verwezenlijking vatbaar is.' Een ander had, eenige minuten vroeger, durven verklaren: 'Ik zeg het onbewimpeld, op zeer enkele uitzonderingen na, is mij geen land bekend, waar het standpunt der politieke, periodieke pers zoo laag is als in het onze.' En een derde had eraan toegevoegd: 'De dagbladpers is een tak van industrie, die men moet beperken, een nijverheidsbedrijf, welks bevrijding van de banden, die hem omklemmen, alleen de verspreiding van onwaarheid in de hand kan werken.' Zulke beschuldigingen waren geen tegenspraak waardig. Zij waren alleen een teeken des tijds. Zij waren nog bedroevender dan ergerlijk.

Het tegendeel was gelukkig tot het gezond verstand der meeste natiën doorgedrongen. Zij hadden ingezien, dat de dagbladen in een behoefte van het constitutioneele leven voorzien; dat zij licht geven, kennis verspreiden, maatschappelijken vooruitgang bewerken, staatkundige, burgerlijke, persoonlijke ontwikkeling aanbrengen, een overtuiging, een roeping hebben, en den hemel zij dank, in den regel een geweten meteen. Onze tijd eischt waardeering, eischt vrijheid, eischt ruim baan voor de dagbladpers. Geen dammen of staketsels! De Pruisische volksvertegenwoordiger Michaëlis sprak eenmaal een woord, uit het hart van alle

weldenkenden gegrepen: ‘Der Zeitung-Stempel ist eines freien Staates unwürdig!’

Naar aanleiding van dezen tekst spon de spreker zijn rede voort. Hij wierp een geschiedkundigen terugblik op het ontstaan en den aanwas der bladen in de beschaafde landen om ons heen, op hun strijd tegen vooroordeel en dwang, op hun eindelijke zegepraal over kleingeestige terugzetting. Bijna overal elders waren zij van landslasten gaandeweg verminderd of ontslagen, was hun een breede weg in het midden der maatschappij opengesteld.

Nergens werd het dagblad door den staat zwaarder belast dan in Nederland. Voorbeeld: *De Nieuwe Rotterdamsche Courant* kostte, boekverkoopersprijs, *f* 33. - en moest daarvan voor het zegel niet minder dan *f* 16.88 betalen, makende ongeveer 52 percent; de *Leeuwarder Courant*, die voor *f* 8. - geleverd werd, moest daarvoor aan het rijk afstaan *f* 5.07, zijnde 63 percent. ‘Een dure compagnon’, zeide van Lee, ‘die voor zijn mededeelgenoot 37 percent overlaat, om daarmede nog bovendien opstellers, correspondenten, telegrammen, zetters, drukkers, papier, frankeerkosten, briefporten enz. enz. te bekostigen! - Wie is er geneigd, met zulk een opgedrongen vennoot eenige nieuwe onderneming te beginnen, bovendien als men nagaat, dat die officiëele vennoot altoos zijn 40 à 60 percent vordert, ook al verspreidt de uitgever gedurende de eerste jaren duizende bij duizende exemplaren gratis, ten einde zijn courant bekend te maken!’ Al was het alleen om deze niet te rechtvaardigen eischen, had men in heel Europa het zegel of afgeschaft of aanzienlijk verminderd. Maar evenzeer had men dat gedaan, omdat men zich bewust was van de schromelijke onbillijkheid van met tonnen gouds scholen, kerken, museums, bibliotheken, volksverlichting te steunen, en zulks voor een deel te doen betalen door de dagbladpers, die toch evenzeer haar aandeel had in de verbreiding van kennis en licht. Vreesde men, dat die pers, door groo-

ter vrijheid zich zou gaan verlagen tot losbandigheid of lichtzinnigheid, men mocht dan de overtuiging van Engelands parlement niet voorbijzien: ‘het beste middel om slechte bladen tegen te gaan bestaat hierin, dat men de pers tot censor en corretief van de pers make’.[1] - Door de opgeworpen dammen eindelijk ook hier weg te nemen gelijk elders, zouden de weldaden der dagbladen overvloediger worden en zou de staat voorzeker aan inkomst geen schade lijden. Alweder voorbeelden: In 1856, vóór de afschaffing van het zegel, telde Engeland 769 bladen; tien jaren later was het meer dan verdubbeld. In 1847, vóór de afschaffing, brachten de bladen in België aan zegel en vracht op 484.542 francs, in 1863 alléén aan vracht 454.243, maar nadat ook die vracht van 2 tot 1 cent verlaagd was.

Wat omtrent het onrechtmatige van het dagbladzegel gezegd was, gold niet minder het zegel op de advertentiën. De staat eischte een vast recht van 35 cent van iedere aankondiging, onverschillig of door die advertentie, in vier regels, arbeid voor een behoeftig werkman gevraagd werd, of dat men, in twee of drie kolommen, aandeelen zocht voor een maatschappij, die over

1 Reeds in 1858 had hier te lande de heer van Bosse, als lid van de tweede kamer, de merkwaardige woorden gesproken: ‘De Regering, die den werkkring der dagbladpers beperkt, uit vrees voor het misbruik dat van haar gemaakt kan worden, miskent èn onze instellingen èn het geweten der vrije drukpers, die zelve als de strengste wreekster van hare misbruiken optreedt’. En de minister Gladstone getuigde in 1867 bij het jaarlijksch feestmaal van het ‘Newspaper-press-Fund’, toen hij gewezen had op de verbazende vermeerdering der Engelsche bladen na de zegelafschaffing: ‘Ik ben innig doordrongen van de overtuiging, dat de dagbladpers eerlijker, oprechter is geworden: dat zij meer eerbied voor de personen en voor het heiligdom van het bijzondere leven heeft aan den dag gelegd: dat zij met meer zorg dan vroeger alles heeft vermeden wat zou kunnen doen blozen en besmetten, en dat wel naar gelang zij aan populariteit en verspreiding heeft gewonnen.’

millioenen liep; onverschillig of het blad met 500 of 5000 exx. verkocht werd. Het advertentiezegel moest betaald worden in elk geval, hetzij het middel voordeel opleverde of niet; het drukte den verkooper, in plaats van den verbruiker; het was een verzwaring van het patent; het trof het in letters gedrukte aanbod, waar het in letters geschreven of mondeling gedaan aanbod vrij was; het was een belemmering van handel en nijverheid, onevenredig voor den kleinen man tegenover den grooten; - het was een belasting even onbillijk als onstaathuishoudkundig.

'De tijd voor dergelijke afpersingen is voorbij', zoo besloot de spreker. 'Het is niet genoeg, in de wetgevende kamers des lands de wond te peilen, maar te gelijk, onder het ophalen der schouders, het gelaat ervan af te wenden. Wanneer men in Nederland woont, het zoo hoog opgevijzelde land van vrijheid; van nijverheid en handel, dan heeft men andere plichten te vervullen dan wachten en weêr wachten. Waar wij vóóraan hadden moeten gaan, zijn wij de allerlaatste geweest. Oostenrijk en Nederland zijn nog de eenige landen, waar te gelijkertijd zegelrecht èn van de dagbladen èn van de aankondigingen wordt gevorderd. Maar Oostenrijk is op het punt het laatste geheel af te schaffen. Zoo zal weldra Nederland in zijn stijfhoofdig behoud alléén staan. Is het niet om schaamrood te worden, als wij moeten verzuchten, dat Nederland eenmaal even vrijzinnig moge worden als Zuid-Nederland, Spanje, Rusland, Zwitserland, Italië, Engeland, de Noord-Amerikaansche Unie, Portugal, Brazilië, het vroegere Keur-Hessen, het voormalige Hannover, of althans als Pruissen, Zweden, Bremen, Hamburg of Frankrijk!'

Het vurige pleidooi miste zijn doel niet. Onder groote opgewondenheid besloot het taal- en letterkundig congres, aan de Hollandsche regeering een dringend adres te richten, waarin het in naam van vrijheid en verlichting op zou komen tegen elk langer verwijl. Het Anti-dagbladzegel-verbond liet daarbij de

uitgesproken rede drukken en ten getale van 5000 exemplaren omniet verspreiden.

De heer van Lee liet het trouwens bij zijn vluchtige rede niet blijven. Wat hij in betrekkelijk weinig woorden in zijn congres-toespraak had moeten samenvatten, maakte hij weldra tot het onderwerp van een nauwgezette en breede studie, die hij in het licht gaf onder den titel: *De Nieuwsbladen en het Zegelregt.* Met feiten en cijfers gaf hij daarin een overzicht over alles wat in den jongsten tijd over heel Europa in betrekking tot de vrijmaking van het zegel gebeurd was en liet daarbij niet na, de drogredenen van Lion en diens medestanders tot op de laatste vezel te ontzenuwen.

Deze en dergelijke pogingen, die natuurlijk van onderscheiden kanten ijverig gesteund en in alle vrijzinnige bladen keer op keer besproken werden, leidden ten leste tot feiten van meer beteekenis. In de troonrede, waarmeê in het najaar van 1867 de kamers geopend werden, sprak de regeering op nieuw van een wets-ontwerp, waarin verlichting van het zegelrecht werd toegezegd. Vreezend voor een halven maatregel, die een afdoenden in den weg zou blijven staan, raakten de pennen weêr in beweging, zich in gelijken geest uitlatend gelijk het Anti-dagbladzegel-verbond zulks deed door de zoo ruim mogelijke verspreiding van dezen brief:

Afschaffing - geen vermindering!

‘De afschaffing van het Dagbladzegel is een kwestie van den dag geworden.

Nu vooral, nu de Troonrede ons een wetsontwerp daarover aankondigt.

Wij wachten de voordragt af, wij zien haar met verlangen te gemoet en wonschen niets liever dan haar uit volle overtuiging te kunnen ondersteunen.

Toch blijven wij oproepen tot medewerking, want er zijn verschijnselen, die ons verontrusten, en ons doen vreezen, dat de oplossing van het vraagstuk in den door ons gewenschten zin nog verre van verzekerd is.

Immers de Regering sprak slechts van '*verligting* van den last, dien het regt van zegel op de periodieke pers gelegd heeft.'

Hier wordt de vrees, dáár de wensch geuit, dat met deze verligting slechts een *vermindering* bedoeld zij.

Zelfs zijn er geweest, die zich gehaast hebben om bij adres aan de Regering niet onduidelijk te kennen te geven, dat zij ook die vermindering dankbaar uit hare handen zullen ontvangen.

Getrouw aan zijn programma:

Algeheele afschaffing en op eenmaal,

meent het Anti-dagbladzegel-verbond reeds nu met een enkel woord het publiek op het onvoldoende van dergelijken maatregel te moeten wijzen, en te moeten waarschuwen tegen lijdelijk afwachten, dat ligt voor instemming gehouden wordt.

Het geldt hier een beginsel.

Wie met ons gelooft, dat de zegelbelasting in den weg staat aan: zoo ruim mogelijke verspreiding, tegen zoo laag mogelijken prijs, van dagbladen, die aan hunne veelzijdige roeping zoo goed mogelijk voldoen, moet *eene geheele wegneming* der belemmering verlangen.

Geen halve maatregel, *geen transactie* kan hem bevredigen.

Wie het goede wil, moet het geheel willen!

Men meene toch niet, dat de vermindering aanzienlijk zal zijn; want wie zou 'het schoone denkbeeld eener vrije pers in het vrije Nederland' willen opofferen aan een overschot, dat schier geene baten meer voor de schatkist zoude afwerpen?

Schijnbaar moge gedeeltelijke afschaffing eene schrede voorwaarts zijn; - inderdaad is zij een nieuwe slagboom op den weg, die tot algeheele ontheffing van den druk leidt. Niet zoo

ligt gaat men er toe over, pas genomen maatregelen te herroepen; en, maakt men de kwaal dragelijker, men zal haar tevens bestendigen.

Maar wat meer is: *Alleen afschaffing is billijk.*

Wordt het Dagbladzegel verminderd, dan ontbreekt de zekerheid, dat de voordeelen, welke de schatkist afstaat, geheel zullen strekken ter verbetering van de dagbladpers in 't belang van het publiek.

Daartoe is vrije concurrentie noodig, die alleen het gevolg van algeheele afschaffing kan zijn. Want, zoolang een gedeelte der belasting blijft bestaan, zal de oprigting van nieuwe bladen bijna onmogelijk blijven.

Laten de bestaande bladen, ook na de afschaffing, den rang handhaven, dien zij zich verworven hebben; doch zij het dan door inspanning en verdienste. Vermindering der belasting zou aan die Couranten een voordeel in handen geven, zonder tevens den weg te banen tot vrije concurrentie, die toch alleen aan het publiek ten waarborg strekken kan, dat hetgeen de schatkist ten zijnen beste afstaat, ook ten zijnen beste zal worden aangewend.

Daarom moet ieder met ons blijven vragen om *geheele* afschaffing van het dagbladzegel.

Het offer, dat wij verlangen, is dan wel grooter, maar dan ook zal de zekerheid verkregen worden, dat het geheel zal komen ten voordeele van het Nederlandsche volk.'

Dat de boekhandel in deze beweging krachtig het zijne had gedaan, spreekt van zelf. De uitgevers van couranten behoorden tot zijn kring. Ook het zegelrecht op advertentiën was hun meer dan anderen een drukkende last. Geen enkel ander handelsberoep was gewoon zóóveel aan bekendmaking te besteden. In de *Haarlemsche Courant* van 1866 bedroeg het gezamenlijk getal advertentiën van alle andere handelaars en winkeliers 3212, en dat van uitgevers alléén 2746. Geen wonder alzoo, dat de boek-

handel tegen deze beide zegelvijanden meê te veld trok. Maar het waren zijn eenigen niet. Wij herinneren eraan, hoe de wet haar bezwarende hand evenzeer gelegd had op ‘periodieke werken en gedrukte stukken,’ en hoe reeds in 1851 de boekhandel begonnen was, door een protest dáártegen, den stoot te geven aan een beweging, die nu sinds 17 jaar van dien tijd af met meer of minder sterkte, maar nog altoos vruchteloos, aan den gang was. En toen nu de troonrede alleen maar van ‘verlichting’ gesproken had, de courantiers te vuur en te zwaard aanhielden op het onverkort toegeven aan hun bepaalde eischen, en er alzoo vrees kon bestaan dat ter wille van dier verlangen de billijke begeerte van den boekhandel ter zijde zou kunnen worden gezet, begreep de Vereeniging, in naam van dien handel, deze gelegenheid niet te mogen verzuimen om ook weêr voor de vroeger geuite wenschen in de bres te treden. Zij deed dit ten zelfden tijde met dit adres aan den minister van financiën:

‘De ondergeteekenden, Bestuurders der Vereeniging ter Bevordering van de belangen des Boekhandels, met bijzondere belangstelling kennis genomen hebbende van de toezegging, door Z.M. den Koning bij de jongste opening der zitting van de Staten-Generaal gedaan, dat aan de orde zal worden gesteld een wetsontwerp ter verligting van den last, dien de wet op het zegel op de periodieke pers heeft gelegd, hebben naar aanleiding daarvan hunne aandacht gevestigd op de pogingen in den laatsten tijd van vele zijden aangewend, om eene partieele wijziging der zegelwet, en wel bepaaldelijk de vermindering of afschaffing van het zegelregt op dagbladen, te verkrijgen.

Deze pogingen zijn vooral aangedrongen door de voorstelling: 1°. dat die afschaffing den gunstigsten invloed zal hebben op volksontwikkeling en volksbeschaving, en 2°. dat zij strekken moet ter bevordering van de belangen des Boekhandels.

Wat de eerste dezer drangredenen betreft, komt het hun voor,

dat de afschaffing van het dagbladzegel, indien zij waarlijk zal bijdragen tot ontwikkeling en beschaving van het volk, behoort in te sluiten: de afschaffing van het zegel op alle Tijdschriften en periodieke werken. Ten aanzien der tweede zouden zij het betreuren, indien door eene partieele wijziging der zegelwet, zelfs al werd die in hunnen geest opgevat, de andere bepalingen dezer wet, - waarbij zoovele andere gedrukte stukken worden belast, - zoowel als de zegelbelasting op de advertenties werden bestendigd; omdat de Boekhandel, de Boekdrukkerij en alle andere takken van handel en nijverheid daaronder maar al te zeer gedrukt gaan, en het een niet minder dan het ander de ontwikkeling des volks in den weg staat.

Het is toch niet te ontkennen, dat niet alleen, ja zelfs niet in de eerste plaats, het dagbladzegel, maar dat veel meer de bepalingen in artt. 18 en 19, en in de geheele vierde afdeeling van den tweeden titel allerbelemmerendst werken op volksbeschaving en volksgeluk, daar zij handel en nijverheid in het algemeen, en den Boekhandel en de Boekdrukkerij in het bijzonder, knellende banden aanlegt, te knellender, omdat deze zegelbelasting met alle regt eene extra bijdrage mag heeten tot de reeds zoo ongelijkmatig drukkende patentbelasting.

De ondergeteekenden, door hunne betrekking geroepen om de belangen des Boekhandels voor te staan, achten zich daarom verpligt. Uwe Excellentie opmerkzaam te maken op de wenschelijkheid, dat ingeval Uwe Excellentie mogt besluiten tot het voordragen eener wijziging van de zegelwet, deze wijziging *in geen geval* uitsluitend strekke tot afschaffing van het zegel op de dagbladen. Naar hunne meening toch, zou door de afschaffing van het dagbladzegel *alleen* evenmin het voorschreven doel, dat men zegt te beoogen kunnen bereikt worden, als de belangen van den Boekhandel, die zoo naauw aan dat doel verwant zijn, daardoor zouden worden bevorderd.

De ondergeteekenden veroorloven zich dan ook, in de overtuiging dat alleen in de vervulling van hun wensch handel en nijverheid op directe, het geheele Nederlandsche volk op indirecte wijze in waarheid zullen worden gebaat, Uwe Excellentie dringend te verzoeken, slechts eene zoodanige wijziging der zegelwet te willen voordragen, waarbij de artt. 18 en 19 en de geheele vierde afdeeling van den tweeden titel dier wet buiten werking worden gesteld.'

Deze zelfde wensch, in minder officiëele maar veel warmer woorden, werd door W.H. Kirberger, ten overstaan van de mannen van letteren en kunst, uitgesproken op het 10e congres te 's Gravenhage.

De regeering bleek de billijkheid van dit verzoek in te zien en zelve liever een doortastenden dan een twijfelachtigen maatregel te willen nemen. Althans het zittingsjaar der kamers 1867-68 ging de zaak met stilzwijgen voorbij, totdat de troonrede van laatstgenoemd jaar haar andermaal te berde bracht, maar thans in de meer algemeene bedoeling: 'afschaffing van het zegelrecht op drukwerken.' Algemeene vreugde openbaarde zich bij dit blij vooruitzicht. De meer dan lange schemering beloofde dan eindelijk voor den dagenden zonnestraal te zullen wijken, en alsof het pleit reeds gewonnen ware, zoo riepen mondelinge en schriftelijke stemmen door heel het land lof en eer over den staatsman, die hetzij aan de groene tafel, hetzij van de banken der vertegenwoordiging, sinds jaar en dag niet opgehouden had de banier van vrijheid en volksverlichting hoog te houden. Het Anti-dagbladzegel-verbond maakte zich tot aller tolk, door den minister dit adres aan te bieden:

'Eenigen tijd geleden mogten wij de optreding van Uwe Excellentie aan het hoofd van het departement van Finantiën begroeten, als het vooruitzigt openend op een spoedige afschaffing van het zegelregt op de dagbladen.

Slechts weinige maanden zijn er sedert verloopen en reeds

heeft de troonrede het bewijs geleverd, dat wij niet zonder grond vertrouwden van Uwe Excellentie een daartoe strekkend voorstel aan de Staten-Generaal te kunnen verwachten.

Schroomden wij toen niet, die verwachting in een opzettelijk schrijven aan Uwe Excellentie te kennen te geven, des te meer gevoelen wij thans de behoefte, om uwe Excellentie den dank en de erkentelijkheid over te brengen van ons "verbond" voor den ijver en den spoed waarmede de regeling dezer belangrijke aangelegenheid door U werd ter hand genomen. Uwe plannen zijn ons in de bijzonderheden nog onbekend, en met verlangen zien wij uit naar de indiening van het aangekondigd wetsontwerp. Zooveel echter is ons althans gebleken, dat Uwe Excellentie zich niet met halve maatregelen te vrede stelt, geen vermindering voldoende acht, die, onder den schijn van allen dienstig te zijn, slechts zou komen ten voordeele van enkele weinigen; maar voor zoover fiscale moeijelijkheden haar nog in den weg staan, de vrije ontwikkeling der drukpers bevorderlijk wilt zijn, door volkomen opheffing dier moeijelijkheden.

Dat vooral dwingt ons de betuiging af van onze hulde.

Moge het Uwe Excell. gegeven zijn in dit zittingjaar der Staten-Generaal Uw voorstel tot wet te zien verheven, en gij de zelfvoldoening smaken van voor altijd Uw naam verbonden te hebben aan een maatregel, die, hiervan zijn wij overtuigd, den gunstigsten invloed zal uitoefenen op den staatkundigen zoowel als op den socialen vooruitgang van het Nederlandsche volk.'

De 10e Maart 1809 was voor het Nederlandsche volk een gedenkwaardige dag. Het ingediende 'wetsontwerp tot afschaffing van het zegelrecht op de drukwerken en de advertentiën' werd in de tweede kamer met 41 tegen 31 stemmen aangenomen en evenzoo iets later bij de eerste. Dien ten gevolge verscheen in April de volgende wet:

WIJ WILLEM III, enz.

‘Alzoo wij in overweging hebben genomen, dat het noodzakelijk is het zegelregt op de gedrukte stukken en op de advertentiën in de nieuwspapieren af te schaffen;

Zoo is het, dat Wij, den Raad van State gehoord, en met gemeen overleg der Staten-Generaal, hebben goedgevonden en verstaan, gelijk Wij goedvinden en verstaan bij deze:

Art. 1. Het zegelregt op de gedrukte stukken en op de advertentiën in de nieuwspapieren wordt met den laatsten dag der maand April van het jaar 1869 afgeschaft.

Art. 2. Art. 19 der wet van 3 Oct. 1848 (*Stbl.* N°. 47) blijft van kracht ten aanzien van de zegelregten op advertentiën, geplaatst in bladen, welke vóór den 1 Mei 1869 zijn gedrukt en uitgegeven.’

Bij de indiening in 1868 was zij vergezeld gegaan van een memorie van toelichting, die wij meenen, volledigheidshalve, hier niet te mogen achterhouden:

Memorie van toelichting.

> Niet enkel door de periodieke persen en in publieke geschriften, maar ook door de Vertegenwoordiging, is bij herhaling aangedrongen hetzij op geheele afschaffing, hetzij op aanmerkelijke verligting van het zware zegelregt, dat hier te lande van dagbladen en tijdschriften geheven wordt.
>
> Herhaaldelijk ook heeft de Regering niet slechts beloofd, maar tevens getracht aan dat verlangen gevolg te geven. De ondergeteekende acht het niet noodig nog in bijzonderheden te treden om aan te toonen dat het wegnemen der gegronde bezwaren tegen het genoemd zegelregt in het algemeen belang noodzakelijk is.
> Dat die bezwaren gegrond zijn, kan niet worden ontkend. Verschil van gevoelen kan alleen bestaan over de vraag, of het regt geheel behoort te worden afgeschaft, dan wel of het slechts behoeft te worden verminderd. Eene vermindering van het regt op binnenlandsche bladen, indien zij zoowel de kleine als de groote bladen gelijkelijk zou baten, zou zóó aanzienlijk moeten wezen, dat de opbrengst van het regt op die

bladen voor het minst tot op 1/3 zon worden teruggebragt. Neemt men daarbij in aanmerking, dat het op den duur niet aangaat de buitenlandsche bladen hooger te belasten dan de binnenlandsche, en dat tijdschriften, benevens uitsluitend philanthropische en wetenschappelijke bladen, in elk geval geheel vrijgesteld zouden behooren te worden, dan behoeft het geen betoog, dat de bate, die de schatkist uit het zegelregt op de periodieke pers zou blijven trekken, veel te gering zou worden om het handhaven van het regt in beginsel te kunnen regtvaardigen. Eene belasting toch die de uiting der gedachte belemmert, is in ons land op zich zelve reeds misplaatst. Haar behoud laat zich alleen verdedigen op grond van gewigtige finantieele beweegredenen. Doch deze zouden vervallen wanneer men het regt zoodanig verminderde, dat slechts eene opbrengst zou overblijven, al te onbeduidend om waard te zijn daaraan het zuivere beginsel op te offeren.

De ondergeteekende is daarom van oordeel, dat het regt op de dagbladen en tijdschriften behoort te worden afgeschaft.
Hij meent voorts, dat die afschaffing gepaard behoort te gaan met de opheffing van het zegelregt op de advertentiën in de nieuwspapieren. Dit regt drukt voornamelijk op den kleinhandel en de handwerksnijverheid. Het oefent bovendien een ongunstigen invloed op de dagbladpers uit. Is alzoo eene afschaffing daarvan om die redenen reeds wenschelijk, zij is dit te meer, omdat de bezwaren, aan eene regelmatige heffing van dit regt verbonden, welke in de zitting van de Tweede Kamer van den 27 April 1858 uitvoerig zijn besproken, zich hoe langer hoe meer doen gevoelen. Wordt het regt zoowel op de dagbladen en tijdschriften als op de advertentiën in de nieuwspapieren afgeschaft, dan kan dat op catalogussen, prospectussen, aankondigingen en berigten evenmin behouden worden. Het brengt te weinig op om als afzonderlijk middel te kunnen worden geheven: de toepassing der van dat regt verleende vrijstellingen levert vele moeijelijkheden op, vooral ook aan de ambtenaren der posterijen, bij de verzending, en het werkt, even als dat op de advertentiën, bovendien in de meeste gevallen belemmerend op handel en nijverheid.
In den tegenwoordigen toestand der geldmiddelen valt echter zonder voldoend aequivalent niet te denken aan afschaffing van genoemde middelen, welke in 1867 met de opcenten *f* 710,742,12[5] hebben opgebragt.

Nu de vermindering der Staatsuitgaven, vroeger door rentebesparing ten gevolge van voortdurende amortisatie van schuld verkregen, door

noodzakelijke verhooging van andere Staatsuitgaven meer dan opgewogen wordt: nu buitengewone amortisatie niet meer gelijk vroeger plaats kan vinden, nu behoort in het verlies dat de schatkist door de afschaffing der genoemde middelen lijden zal, door andere middelen voorzien te worden.

Tot twee malen toe (in 1851 en in 1864) werd door de regering het aequivalent gezocht in de zegelwet zelve, door beteugeling der ontduiking van het handelzegel: maar beide keeren vond het voorstel van het eenige afdoende middel om tot die beteugeling te geraken, het maken van inbreuk op het gemeene regt, door aan het ongezegelde stuk regtskracht te ontzeggen, in de Staten-Generaal overwegend bezwaar. De ondergeteekende acht het niet raadzaam daarop nogmaals terug te komen, daargelaten de vraag, of het voorstel daartoe, dat van eene aanmerkelijke verlaging van het regt zelf zou moeten vergezeld gaan, wel met grond een voldoend aequivalent zou kunnen doen verwachten. Hij heeft dus naar andere middelen moeten omzien tot dekking van het verlies, dat de schatkist door de voorgestelde afschaffing zal ondergaan. In de eerste plaats heeft hij tot dat einde zijn aandacht gevestigd op twee belastingen, welke in een naburig rijk reeds sedert geruimen tijd bestaan en die allezins geschikt schijnen om voor dit aequivalent in aanmerking te komen. In België is namelijk ieder, die sterke dranken of tabak in 't klein verkoopt, deswege onderworpen aan de betaling van een bijzonder regt (*droit de débit*) boven en behalve het gewone patent. De jaarlijksche opbrengst van deze regten is in 1868 geraamd voor de sterke dranken op 1,525,000 frs. en voor den tabak op 245,000 frs.'
(*Na vrij breedvoerig betoogd te hebben*, *waarom juist deze belastingen hem het meest geschikt tot aequivalent toeschijnen*, *deelt de minister mede*, *dat daardoor vermoedelijk f* 500,000 *gedekt en de resteerende* 2 *ton uit een verhoogd invoerrecht van f* 15 *op iedere* 100 *pond thee zullen gevonden kunnen worden. Dit betoog laten wij kortheidshalve achterwege.*)
'Uit het oogpunt van de belangen der schatkist kan mitsdien tegen de bedoelde afschaffing hoegenaamd geen bezwaaar bestaan. De Regering vleit zich dan ook met de hoop, dat de onderwerpelijke drie zamenhangende wetsvoorstellen de goedkeuring der Staten-Generaal zullen mogen wegdragen, en dat daardoor eindelijk een maatregel zal tot stand komen, waarop reeds zoo lang is aangedrongen, waardoor de drukpers van alle belemmeringen zal worden ontheven en ten gevolge waarvan

niet meer zal kunnen gezegd worden, dat Nederland in vergelijking bij andere landen op dit gebied achterlijk blijft.
De artikelen van het ontwerp vereischen weinig toelichting.
Aan de tegenwoordige redactie van art. 1 is de voorkeur gegeven boven eene intrekking en wijziging van de op dit onderwerp betrekking hebbende bepalingen der bestaande wetgeving op het zegel, om de groote bezwaren welke hieraan verbonden waren.
Art. 2, ofschoon strikt genomen welligt niet noodzakelijk, is echter ter voorkoming van allen twijfel omtrent hetgeen daarbij bepaald wordt, in het ontwerp opgenomen.
Bij dit ontwerp wordt overgelegd een staat der opbrengst van het zegelregt op de binnen- en buitenlandsche drukwerken en op de advertentiën in de nieuwspapieren, over ieder der jaren 1862 - 1867.[1]

De minister, aan wien ons vaderland de weldaad van deze wet te danken heeft, was Mr. P.P. van Bosse.

Aan den heer Maurits H. van Lee, die zich in deze zaak zoo hoogst verdienstelijk had gemaakt, werd de bij deze gelegenheid geslagen herinnerings-medaille aangeboden in goud, met een adres van waardeering en hulde.

Een andere verbetering van grooten invloed, al was zij dan ook niet van zulk een buitengewoon hervormende kracht als de afschaffing der zegelbelasting, was de vermindering der portvrachten en de daaraan verbonden invoering van postzegels, ook voor gedrukte stukken.

Krachtens de vroegere wettelijke verordeningen bedroeg het laagste port voor een enkelen brief tot een gewicht van 16 wichtjes 10 cent, en steeg, van 5 cent tot 5 cent opklimmende, tot een uiterste van 35 cent. Bij de nieuwe wet, die met 1 September 1850 in werking getreden was, was het volgende tarief voor binnenlandsche brieven vastgesteld: voor een

1 Dezen staat deelden wij mede op bladzij 143.

afstand van 30 Ned. mijlen of daar beneden 5 cent; tot en met 100 mijlen 10 cent; boven de 100 mijlen 15 cent; alles voor den enkelen brief tot een gewicht van 15 wichtjes. Het port werd alzoo bij deze nieuwe wet reeds meer dan de helft verminderd. Bij een latere wet, met 1 September 1855 ingevoerd, werd de derde trap, zijnde het port van 15 cent, afgeschaft, en alleen het port van 5 en van 10 cent, voor dezelfde afstanden als bij de wet van 1850 bepaald was, behouden. De invloed dier beide wetten op de vermeerdering van het binnenlandsch brievenvervoer blijke uit de volgende cijfers:

In 1849 werden verzonden 4,274,000 brieven,

In 1852 werden verzonden 9,664,000 brieven,

In 1857 werden verzonden 13,499,000 brieven,

Met Januari van het jaar 1852 waren hier te lande de postzegels ingevoerd, een maatregel, die sinds 1839 reeds in Engeland bestond en eerst tien jaren later, in 1849, voor het eerst, door Frankrijk werd nagevolgd. Na Frankrijk volgden de overige rijken over de geheele wereld zoo spoedig, dat er omstreeks 1860 postzegels bestonden van 69 Europeesche, 9 Afrikaansche, 5 Aziatische, 36 Amerikaansche en 10 Australische staten. In 1860 werd bij de kamers ingebracht een regeerings-voorstel om ook het binnenlandsch port van 10 cent af te schaffen en een enkele vracht van 5 cent aan te nemen. Bij die gelegenheid werd van onderscheiden kanten het verlangen te kennen gegeven om ook het port voor dagbladen te verminderen door het te brengen van 1 tot ½ cent, en tevens om postzegels van 1 en 2 cent te krijgen voor gedrukte stukken, even als zulks reeds plaats had in de meeste landen. Bij het verzenden van circulaires, prospectussen, prijscouranten, drukproeven enz., die tot dus ver alle aan het postkantoor-zelf moesten afgegeven worden, zou dit laatste van groot gemak zijn. - De regeering kon zich met die wenschen niet vereenigen. Wat de vermindering van

port voor couranten betrof, beweerde zij dat slechts één cent waarlijk al laag genoeg was, als men, zelfs zonder nog aan vergoeding van kosten voor de schatkist te denken, daarbij in het oog hield, hoeveel zorg en werk aan de behoorlijke verzending, behandeling en uitreiking van ieder nommer van een dagblad voor de postbeambten verbonden was; zeker niet minder dan voor een brief, terwijl de verzending van couranten elken dag terugkwam. Nam men dit in aanmerking, dan was het bestaande verschil tusschen het port in het eene en in het andere geval al groot genoeg. Ook behoorde de voortduring van den tegenwoordigen prijs voor dagbladen en gedrukte stukken, en zelfs de meerdere opbrengst, die bij het jaarlijks toenemen dier verzendingen daarvan het gevolg was, wel degelijk tot de vergoedingen, waarop de regeering, bij het thans alweder verlagen van het briefport, bepaald gerekend had. Het verlies, door dezen maatregel te lijden, zou op zich zelf reeds zwaar genoeg zijn om nog aan andere opofferingen te mogen denken. - Wat aanging het verkrijgbaar stellen van postzegels voor gedrukte stukken, ook daartegen had de regeering overwegende bedenkingen. Zij betroffen natuurlijk minder de kosten van vervaardiging, dan wel de bedoeling zelve, dat wil zeggen het oogmerk om de afzenders te ontslaan van de verplichting om de gedrukte stukken ter verzending op de postkantoren-zelve te doen afgeven en frankeeren, maar hun daarentegen de gelegenheid te openen, die stukken door postzegels zelf te frankeeren en in de brievenbussen te doen steken. In de eerste plaats waren die bussen, ook al gaf men daaraan meer dan gewone ruimte, ten eenenmale ongeschikt. Zelfs nu reeds moest het steken van gewone dienstbrieven in die bussen met ernst worden te keer gegaan, omdat die groote stukken de bussen te veel vulden of verstopten, tot groot nadeel voor de veiligheid der correspondentie en tot verijdeling van het doel waartoe die bussen eigenlijk gemaakt waren. Maar overigens was

het in het belang van het toezicht op de rechtmatige heffing van port, zooals de wet die voorschreef, volstrekt noodzakelijk, dat al de gedrukte stukken aan de waakzaamheid der postbeambtenpersoonlijk onderworpen werden. Zoowel voor de juiste berekening van het port naar de oppervlakte van het papier of naar de soort der stukken, als ter voorkoming van misbruik, was zulk toezicht onmisbaar. De goede trouw aan den kant van het publiek was, helaas, maar al te vaak zeer bedenkelijk. Waar de postwet ontdoken of wat heel ruim uitgelegd kon worden, bleken de conscientiën wel eens te zwijgen. Zoo werden o.a. de formaten niet altoos naar juiste maat afgepast, en schroomden niet weinigen niet, om door afgesproken teekens in drukproeven en gedrukte bladen elkander dingen meê te deelen, die bij de gewone briefwisseling thuis behoorden. - Maar hetgeen het zwaarst woog, was het belang der briefverzending-zelve, waarvoor de post eigenlijk bestemd is, en die niet in de waagschaal mocht gesteld worden door, ten gelieve van sommigen, de middelen waarover de postkantoren beschikten te overladen en van de brievenposterij een soort van vrachtwagendienst te maken. Reeds nu moesten op plaatsen, waar de dienst door voetboden placht te geschieden, naar kostbaarder vervoermiddelen worden omgezien. En wilde men een voorbeeld van het misbruik van den postweg gemaakt, dan behoefde er slechts gewezen te worden op de Indische mail, die met karren vol gedrukte stukken en boeken belast werd. - Op al deze gronden bestreed de regeering de invoering van goedkoope postzegels ten behoeve der verzending van gedrukte stukken, in het jaar 1861.

Drie jaren later, bij de opening der kamerzittingen van 1864, verklaarde de minister van financiën bij zijn begrooting: ‘De invoering van postzegels van een laag bedrag voor gedrukte stukken, is een onderwerp, waaraan men zich zal laten gelegen liggen. Er zijn reeds enkele voorloopige stappen gedaan om tot

dat doel te geraken. De uitvoerbaarheid van den maatregel, die buiten 's lands met goed gevolg toepassing vindt, wordt niet betwist. In beginsel kan dus het in gebruik stellen van dergelijke zegels als eene besliste zaak worden beschouwd. Er zijn echter nog zwarigheden met den aanmaak daarvan in verband staande te overwinnen, waarvan het tijdstip der invoering afhankelijk is.'

Eerst in 1868 bleken alle bezwaren overwonnen. In de staatscourant van 10 December verscheen het volgend kon. besluit:

'WIJ WILLEM III, enz.

Hebben besloten en besluiten:

Art. 1. Er zullen, te rekenen van 1 Jan. 1869, postzegels van een en twee cent, hoofdzakelijk strekkende ter frankeering van dagbladen en verdere gedrukte stukken, worden ingevoerd.

Art. 2. Zij dragen het rijkswapen en het opschrift: Nederland, benevens de aanduiding der geldswaarde.

Elk der beide nieuwe soorten zullen voorts in verschillende kleuren worden gedrukt, namelijk: zwart, die van een cent; okergeel, die van twee cent.

Art. 3. Gedrukte stukken, door de afzenders van postzegels voorzien, kunnen door hen, of van hunnentwege, worden gestoken in de postbussen, die door Onzen minister van finantiën tot het ontvangen van gefrankeerde drukwerken zullen worden aangewezen, onverminderd het bepaalde bij het volgende artikel.

Art. 4. Drukwerken, bij grootere hoeveelheden te gelijkertijd verzonden wordende, of die wegens hun vorm en omvang niet geschikt zijn om in de bij het vorig artikel vermelde postbussen te worden gestoken, zullen door of van wege de afzenders, ook al zijn zij van postzegels voorzien, op de kantoren moeten bezorgd en in handen van de ambtenaren der postadministratie afgegeven worden.

Art. 5. De frankeering van drukwerken met gereed geld op de

kantoren der postadministratie blijft toegelaten. Onze minister van finantiën kan echter de op die wijze gefrankeerde drukwerken door de ambtenaren van postzegels doen voorzien.

Art. 6. Indien de waarde der postzegels, waarmede de drukwerken door de afzenders zijn voorzien, minder bedraagt dan het verschuldigde frankeergeld, worden zij aan het gewone briefport ten laste der geadresseerden onderworpen. Het gemelde briefport zal mede worden toegepast op drukwerken, die in andere dan de bij art. 3 bedoelde bussen zijn geworpen, al zijn zij van postzegels tot een voldoend bedrag ter frankeering op den voet van drukwerk voorzien.'

Welk besluit in Januari 1869 door den minister van financiën op deze wijs werd aangevuld:

'Met referte aan het Koninklijk besluit van 3 December jl. (*Staatsblad* n°. 14), ter invoering van postzegels van *een* en *twee* cent, hoofdzakelijk strekkende voor de frankering van dagbladen en verdere gedrukte stukken, worden de navolgende bepalingen ter algemeene kennis gebragt:

§ 1. De postzegels van een en twee cent zullen, te rekenen van 1°. Januarij 1869, op alle post- en hulpkantoren verkrijgbaar zijn.

§ 2. De met postzegels gefrankeerde drukwerken zullen gestoken kunnen worden in de bussen, die tot dat einde aan elk postkantoor, afgescheiden van die voor *brieven* bestemd, zullen worden in gebruik gesteld, mitsgaders in de bussen, welke aan de hulpkantoren en bestelhuizen der brievenposterij aanwezig zijn, en eindelijk in de op zich zelf staande bussen, die hier en daar op het platte land zijn geplaatst.

Van het ontvangen van gefrankeerde drukwerken zijn dus bepaaldelijk uitgesloten de aan de postkantoren aanwezige bussen voor brieven, alsmede de ijzeren bussen, die van wege de admi-

nistratie op de grootere plaatsen zijn in gebruik gesteld. Het voornemen bestaat evenwel om de laatstbedoelde bussen later mede aan het ontvangen van gedrukte stukken dienstbaar te maken. De belangrijke veranderingen die zij tot dat einde zullen moeten ondergaan, zullen uit den aard der zaak niet dan langzamerhand en achtervolgens kunnen worden tot stand gebragt.

§ 3. Ingevolge art. 6 van het bovengemeld Koninklijk besluit worden de drukwerken, die in andere dan de daarvoor aangewezen bussen worden gestoken, al zijn zij van postzegels tot een voldoend bedrag ter frankering op den voet van drukwerk voorzien, met het gewone briefport ten laste der geadresseerden belast.

§ 4. Drukwerken bij grootere hoeveelheden te gelijker tijd verzonden wordende, of wegens hun vorm en omvang niet geschikt om in de bussen te worden gestoken, zullen, ook al zijn zij van postzegels voorzien, op de kantoren moeten bezorgd en in handen van de ambtenaren der postadministratie afgegeven worden.

§ 5. Indien de postzegels, waarmede de gedrukte stukken door de afzenders zijn voorzien, eene mindere waarde vertegenwoordigen dan het verschuldigde port bedraagt, worden de gemelde stukken aan het gewone briefport ten laste der geadresseerden onderworpen, zonder dat de gebezigde zegels daarbij in aanmerking komen.

§ 6. Hoewel de frankering van drukwerken met gereed geld op de kantoren der postadministratie voortdurend blijft toegelaten, worden de belanghebbenden evenwel, en meer in het bijzonder de uitgevers van dag- en weekbladen, alsmede de afzenders van marktberigten, circulaires enz., en in het algemeen zij die eene groote hoeveelheid van drukwerken te gelijkertijd ter post bezorgen, uitgenoodigd, om in het belang der expeditie en ter voorkoming dat er vertraging in de overkomst plaats vindt, van de postzegels tot frankering der stukken gebruik te maken.

§ 7. De postzegels van 5 cent en hooger zullen mede voor de frankering van drukwerken kunnen worden aangewend.' -

Over vooruitgang in het postverkeer viel dus niet te klagen.

Wat in het vorige tijdvak betreffende het bekend maken van onze Hollandsche boeken naar het buitenland zoo ijverig begonnen was, werd met gelijke inspanning geregeld voortgezet. De jaarlijksche verslagen, die Mart. Nijhoff daaromtrent op de vergaderingen der Vereeniging gewoon was uit te brengen, waren steeds, tusschen al die andere, droge bemoeiingen met cijfers, geschillen en verkiezingen, een welaangename verkwikking. Wie er leering uit putten wilde trok ze zich aan. Maar zij lieten, hetgeen natuurlijk is, de debitanten volkomen koel. En zoo verdeelden zich dan ook ieder jaar twee meeningen: een, de kleinste, die de begrootingspost aan Nijhoff voor zijn doel toegestaan een van de beste onkosten achtte, en een andere, de overgroote meerderheid, die elken keer met de vraag opkwam, of dit goede geld nu toch eigenlijk niet in het water gegooid was. Heel veel voldoening had de verslaggever dus niet. Maar moedig en trouw ging hij met zijn ondankbaren arbeid voort, aan den tijd overlatende, te doen oordeelen of zijn werk ijdel geweest was.

Bij het overzien dier verschillende verslagen doet het ons goed, te kunnen bevestigd worden in de overtuiging, dat onze vaderlandsche boekhandel aan deze pogingen niet weinig verplicht is. Wij gaan dit in een korte saamgetrokken nalezing bewijzen, daarbij veelal de eigen woorden van den verslaggever teruggevend.

Wat de middelen tot het bekend maken van onze boeken in het buitenland betreft, zeide Nijhoff, vooraf een beknopte mededeeling.

In de *Vierteljahrs Catalogen* van Hinrichs werden geregeld

opgenomen lijsten onzer belangrijkste oorspronkelijke uitgaven. Het publiek, dat de Hinrichsche catalogen ontving, was er in de laatste jaren nu al aan gewend geworden, daarachter te vinden het *Verzeichniss der wichtigsten literarischen Erscheinungen im Königreich der Niederlande.* In *the Publisher Circular* verscheen van tijd tot tijd een lijst onder het afzonderlijk hoofd *Netherland New Books*, een voorrecht, dat tot nog toe alleen aan Amerikaansche boeken toegestaan was, maar dat dan ook aan onze boeken maar bij tijd en wijle te beurt viel. Maar op het voorbeeld van dezen waren gaandeweg anderen gevolgd. *The Bookseller*, voortzetting van Bent's *Literary Advertiser*, gaf om de drie maanden bericht van Hollandsche uitgaven. De Leipziger boekhandelaar Dürr gaf sedert eenigen tijd een *Scandinavischer und Niederländischer Literaturbericht* uit, waarin onze titels een goede plaats innamen. Het was te zien, de behoefte aan bekendheid met Nederlandsche boeken werd al grooter en grooter, en de buitenlandsche boekhandel-zelf verzuimde geen gelegenheid aan de vervulling daarvan mede te werken. In de *Bibliographie de la France* werden alleen van tijd tot tijd lijstjes geplaatst, broksgewijs, zonder vasten regel, hoe ook op het geregeld opnemen daarvan van onzen kant werd aangedrongen. Men kent het zwak der Franschen, veel beloven, spoedig vergeten, beleefde betuigingen, sobere daden. Toch hadden wij ons, bij vergelijking, niet te beklagen; want wat zij tegenover ons verzuimden, lieten zij evenzeer na ten opzichte van anderen, en bij hun manier van oordeelen over ons klein voik, was het al wel, dat zij ons niet geheel ter zijde schoven. In de *Bibliographie de la Belgique* kwamen op vaste tijden onze uitgaven voor, en in onderscheiden bladen werden die overgenomen, natuurlijk, omdat België wel degelijk naar de voortbrengselen onzer pers uitzag. Voór tien jaren, (1853) bestond er bijns geen hulpmiddel in het buitenland, om de titels onzer uitgaven te leeren kennen. Thans waren er ten

minste tien organen, die geregeld de titels onzer belangrijkste werken bekend maakten. En uit deze lijsten werden weêr andere opgaven ten behoeve van onderscheiden bibliographische journalen en tijdschriften samengesteld, die ten vraagbaak strekten aan allen, die wilden weten wat de wetenschappelijke wereld, niet alleen in haar eigen grenzen, maar ook daar buiten, opleverde.

België was voor ons reeds een vruchtbare bodem geworden en beloofde veel voor de toekomst. In Brussel had zich zelfs een jong Hollandsch boekverkooper (T.J.J. Arnold, tevens een verdienstelijk antiquaar) gevestigd, wiens voornemen was zich ijverig in te spannen om Hollandschen boeken in België een plaats te verzekeren. Van diens hulp kon onze boekhandel grootelijks partij trekken, indien men slechts met hem medewerkte. Het wèlslagen ten goede kon niet van één kant komen. Het was in het belang der uitgevers, en in zekeren zin ook hun plicht, om een ondernemend man te helpen door het zenden van degelijke, verkoopbare boeken. Wat dezen betrof, dat gold ook voor ieder ander boekverkooper buitenslands, die zich onze literatuur aantrok. Onze uitgevers lieten in den regel te veel na, zelv' de handen uit de mouw te steken. Want wat boekenlijsten niet in staat waren uit te werken: kennismaking met de boeken zelve en hun inhoud, dat moesten onze uitgevers bevorderen door eigen toedoen. Zij moesten zich in verbinding stellen met het buitenland. Enkelen hadden dit reeds gedaan. België werd vrij geregeld bediend. Te Leipzig hadden enkelen een depôt van hun bruikbare fondsartikelen. Een firma te Londen stond met eenige firma's hier te lande voor hetzelfde doel in betrekking. Ook de handel met Indië en de Kaap was op beteren voet gebracht.

Zoo moest er worden voortgegaan. Gaandeweg gebeurde dat. Het mocht niet onopgemerkt blijven dat er reeds in het *Adresboek van den Nederlandschen Boekhandel* van 1862, buiten die in Oost Indië, negen firma's vermeld stonden, die buiten onze

grenzen in Hollandsche boeken deden en hier hun correspondenten hadden: 6 in Belgie, 1 in Duitschland, 2 te Kaapstad. Dat was vooruitgang: dat was een begin, waarvoor een toekomst te wachten was Vijftig jaar geleden vestigde zich hier te lande de eerste Duitsche boekhandel, en sedert bloeit die handel in Nederland in geen geringe maat. Nog veel korter is het geleden, dat de Engelsche handel zich hier in bekwame handen bevindt, en men heeft slechts om zich heen te zien van hoeveel beteekenis die allengs geworden is.

In verhouding kon het zoo worden met ons debiet in den vreemde. Maar met wat moeite. Onze uitgevers dienden wat krachtiger te zorgen, dat de banen gebroken werden. Zij moesten de eersten zijn om te trachten dat hun boeken in den vreemde werden besproken. De journalistiek, zooals die zich thans vertoonde in alle vormen van dagbladen, tijdschriften en jaarboeken, kon een vruchtbaar middel zijn om aan onze letterkunde in het buitenland den weg te openen. Daar waren zonder twijfel vaak moeielijkheden aan verbonden, maar onze uitgevers waren heden ten dage waarlijk niet gewoon daartegen op te zien. Het mocht wel vreemd genoemd worden, dat men van onzen kant zich zoo bitter weinig aan uitvoer naar buiten liet gelegen liggen. Een groote zeldzaamheid was het, dat men een Nederlandsch boek in een buitenlandsch tijdschrift beoordeeld zag. En wie droeg daarvan meer schuld dan de uitgevers? Eigen verzuim gaf eigen schade. Als wij zelv' ons terrein niet trachtten uit te breiden, zouden anderen onze plaats wel weten in te nemen. Nog niet zoo lang geleden was het ver gelegen Japan een land, waar onze boeken een markt hadden en waar velen onzer uitgevers groote getallen van hun uitgaven hadden geplaatst. Droegen wij zelv' niet de schuld, dat dit terrein ons van lieverleê ontgaan was? Naast de Hollandsche taal werd het Engelsch al meer en meer in Japan beoefend. Kapers lagen op de loer, en in plaats van Hollandsche

leerboeken werden daar thans Engelsche gebruikt. Sinds er van tijd tot tijd vertegenwoordigers van dat land naar Europa en nog altijd bij voorkeur naar Holland overkomen, beklagen zij zich telken maal, dat onze wetenschappelijke literatuur daar zoo goed als onbekend bleef, terwijl de Engelschen hen met de hunne als overstroomden. - Zeker, wij Hollandsche boekverkoopers zijn en blijven klein bij vergelijking met zooveel grootere naburen. Maar wij maken ons des te kleiner naarmate wij stilzitten.

'Een feit, dat geheel op zich zelf staat,' - zeide Nijhoff in zijn verslag van 1864 - 'maar dat den belangrijksten invloed kan uitoefenen op de aankweeking en verspreiding onzer letterkunde in het buitenland, en daardoor op het debiet onzer boeken, is de voorgenomen uitgave van het *Woordenboek der Nederlandsche taal*, waarvan de aankondiging reeds met zooveel belangstelling door den Nederlandschen en Belgischen boekhandel werd vernomen. Zij zal een krachtigen stoot geven aan de waardeering van onze taal en onze letterkunde in den vreemde. Door het *Woordenboek* zal onze taal voor het eerst bekend worden in al hare vormen en uitdrukkingen. De vreemdeling zal er kennis van nemen, en in geen boekverzameling van eenig belang, waar de *Woordenboeken* van andere natiën een plaats vinden, zal het *Nederlandsch Woordenboek* ontbreken. Maar er is meer. Op iedere bladzijde van dit *Woordenboek* zal men aantreffen een tal aanhalingen uit onze beste prozaschrijvers en dichters. Het zal alzoo te gelijkertijd de aandacht vestigen op de voornaamste voortbrengselen onzer pers, en daardoor van zelf een belangrijke openbaarheid geven, ook in het buitenland, aan honderden onzer fondsartikelen. Ik stel mij voor, dat deze bekendmaking onzer boeken geen gering gevolg zal opleveren, en ik geloof, dat wij ons gelukkig mogen achten het tijdperk te beleven, waarin dit groote werk van zoo veelzijdigen invloed wordt tot stand gebracht.'

In 1866 - het laatste jaar dat Nijhoff verslag uitbracht omtrent zijn bemoeiingen - kwam hij nog eenmaal in groote trekken terug op het gewicht, dat er verbonden was aan het bekendmaken onzer boeken en op de wetenschappelijke vruchten die de gedane pogingen reeds bezig waren te dragen. ‘In den aanvang van dit jaar’, zeide hij, ‘ontving een onzer beroepsgenooten een dringend schrijven van een bekend letterkundige te Leipzig, met uitnoodiging stof te leveren voor een reeks artikelen over Nederlandsche letterkunde, welke in het *Magazin für die Literatur des Auslandes* zouden opgenomen worden. In Juli van het vorige jaar werd in dat tijdschrift een opstel getiteld *Die Holländische Literatur besonders in Bezug auf Indiän* opgenomen, dat later door meerderen werd gevolgd. De *Internationale Revue*, die te Weenen het licht ziet, bevatte voor eenigen tijd *Niederländische Literaturbriefe*, die geregeld zullen voortgezet worden. Het *Börsenblatt* nam dit jaar in zijne kolommen een vrij uitvoerig artikel op *Ueber die neuere Literatur der Niederlanden.* In het *Historisches Zeitschrift* van von Sybel werd geregeld de Nederlandsche historische literatuur in korte of meer uitvoerige overzichten medegedeeld. Trübner's *Oriental Literary Record* gaf steeds zooveel mogelijk volledige lijsten onzer Oostersche, vooral Indische letterkunde. Voegen wij hierbij de lijsten van Nederlandsche uitgaven, die nu al sedert jaren in de bekende buitenlandsche bibliographische journalen worden opgenomen, dan is er waarlijk wel geen reden om ons te beklagen over te weinig belangstelling van het buitenland in de voortbrengselen onzer pers.’

Wat hebben nu - zoo besloot Nijhoff voorts - al die dingen uitgewerkt? Een vraag herhaald opgeworpen, maar door niemand met feiten of cijfers te beantwoorden. Wilde men evenwel eenige aanwijzing, daargelaten in hoever onze eigen pogingen daarop van invloed geweest waren, dan mocht wel allereerst onder de aandacht worden

gebracht, hoe belangrijk de uitvoer van onze boeken naar het buitenland in de laatste jaren was toegenomen. De regeeringsverslagen gaven daarvan de volgende berichten. In 1846, toen er nog geen van onze lijsten bestond, bedroeg het getal kilo's 111,403; in 1857, toen wij twee jaren onze boeken naar buiten hadden bekend gemaakt, was dit cijfer reeds tot 184,142 geklommen, terwijl het in 1859 tot 208,518 gestegen was.

Wilde men met eigen oog zich van vooruitgang in dit opzicht overtuigen, dan had men slechts naar de groote steden van Europa en Amerika te gaan, om verbaasd te staan over zooveel oudere en ook nieuwe boeken van blijvende waarde, uit ons land afkomstig, daar bekend of voorhanden.

Maar al waren deze tastbare vruchten niet te toonen, en al brachten onze lijsten zelfs niet een dadelijk voordeel aan, een ontegensprekelijk nut leverden zij van zelve op, omdat door de herhaalde plaatsing en verspreiding de opmerkzaamheid steeds op onze boeken gevestigd, de belangstelling daarover levendig gehouden werd en het bewustzijn meer en meer veld moest winnen, dat Nederland aanspraak mocht maken op een uitgebreide letterkunde en op een boekhandel, die, naar zijn verhouding, met ieder land kon wedijveren.

Bovenal trokken onze wetenschappelijke boeken meer en meer het oog. Van enkele werken onzer bekende schrijvers zagen vertalingen het licht; velen ervan werden in tijdschriften besproken. De Nederlandsche letterkunde was buitenslands niet meer, gelijk vroeger, een curiositeit[1]. De groote openbare bibliothe-

1 Toen een onzer uitgevers in 1853 persoonlijk bij de firma Blackwood te Londen een exemplaar bracht van de vertaling van Bulwer, *My Novel*, nam het hoofd van het kantoorpersoneel dat werk in handen met den uitroep: 'Curious! A Dutch book! I have never seen a Dutch book.' En liet er de vraag op volgen: 'There are more publishers in your country?'

ken rekenden het zich tot plicht, ook haar vertegenwoordigd te hebben. In vele daarvan vonden de werken van Mulder, Donders, Kaiser Harting, van der Hoeven, Scholten, Kuenen, van Oosterzee, Groen van Prinsterer, Bakhuizen van den Brink, Fruin, Bilderdijk, da Costa, van Lennep, enz. enz. een geregelde en goede ontvangst. De geleerde, die een bijzonder vak van studie bewerkte, leerde nu reeds vragen wat Nederland daarover leverde. Uitgevers van volkstijdschriften vertaalden onze novellen en plunderden onze tijdschriften. Een geleerd genootschap in Duitschland schreef een prijsvraag uit over de letterkundige geschiedenis onzer volkshuishoudkunde in de 16e eeuw. Binnenkort (1861) zou te Leipzig een groot werk het licht zien over Nederland zooals het vroeger was en thans is; een vrucht van langdurige studie, die haar ontstaan dankte aan belangstelling in Nederlandsche toestanden en Nederlandsche beschaving. Zoo was ons land, op letterkundig gebied ten minste, niet langer het China van Europa. Ook de boekhandel was daarvan bewust en toonde dat in haar organen. Het *Börsenblatt*; de *Bibliographiën* die te Parijs en te Londen het licht zien; de meer wetenschappelijke overzichten te Leipzig en te Göttingen verschijnend, allen bevatten de titels der belangrijkste Nederlandsche uitgaven, evenals die van andere volken. Wat anders dan vermeerdering van debiet kon daarvan het gevolg zijn?

De aanhouder wint. Dat moest ook onze leus blijven. Hetgeen wij nu sinds jaren begonnen waren, dienden wij volhardend voort te zetten. Zagen wij slechts voorloopig hier en daar een goed teeken, laat ons dan vertrouwen hebben op de toekomst en vooralsnog onze eischen en verwachtingen niet te hoog stellen. Dwaas zou het wezen, ijzer te willen breken met handen. Het geheele Europeesche publiek te bewerken, het vooroordeel tegen Nederland, tegen de Nederlandsche taal en letterkunde weg te nemen; nog meer, bij een groot gedeelte van het publiek, dat nu nog

maar gelooft; bij een ander gedeelte, dat er nog niets van weet dat er een Nederlandsche literatuur bestaat, zulk een omkeering en waardeering, zulk een wijziging in studiën en in behoeften te brengen, dat onze vaderlandsche uitgaven overal werden erkend en in haar rechten traden, - om dat alles gedaan te krijgen; om zulk een wedergeboorte in de harten van het Europeesche publiek te doen plaats hebben: daarvoor moest nog lang aangehouden worden voor er eenig uitzicht of overwinning bestond. Maar wij waren bezig terrein te veroveren, dat was zeker. Reeds was het debiet bij sommigen merkbaar toegenomen. Het zou daarbij tegenwoordig niet zoo dikwijls meer gebeuren, dat men in het buitenland te vergeefs naar Hollandsche boeken vroeg. Waren ze er niet voorhanden, het meerendeel der boekverkoopers wist, tot wien zich te wenden. De zendingen van hier naar elders werden veelvuldiger en geregelder. Ieder jaar nam het getal onzer boekverkoopers toe, dat zich in rechtstreeksche verbinding stelde met een of meer plaatsen in den vreemde. Volgens het adresboek van den Duitschen boekhandel bedroeg in 1853 het getal boekhandelaren in Nederland, die te Leipzig een correspondent hadden, 18, en nu tien jaar later, in 1863, reeds 28. Zoo volgde het een uit het ander. De verschillende feiten spraken te duidelijk voor het toenemend verkeer wederzijds, dan dat men zich niet verzekerd zou mogen houden, allengs een niet te verwerpen vertegenwoordiging te zullen krijgen van den Nederlandschen boekhandel op de Europeesche boekenmarkt.

In 1867 werd Mart. Nijhoff door ongesteldheid genoopt, zijn taak overgedragen te willen zien op een ander. Met moeite gaf men hem ontslag. Men erkende veel aan hem te danken te hebben en zag in, hoeveel er nog te hopen was van zijn onverdroten ijver en zorg om onze boeken bekend te maken in het bui-

tenland. Maar men eerbiedigde zijn billijk verlangen en bracht alle hulde aan de verdiensten, die hij zich, ten behoeve van allen en van de eer onzes vaderlands, verworven had. Hij was de werkman geweest, die, uit eigen liefde voor onzen handel, het vreemde land beploegd, het zaad in de voren gestrooid had: volgende tijden, andere maaiers zouden juichen in den oogst.

In zijn plaats nam J.L. Beijers de taak op, de voetstappen zijns voorgangers volgende.

Geschillen. - De vereeniging.

Inhoud.

Multatuli, *Max Havelaar. Proces. - Van Vloten*, *Vondel's werken. Proces. - Nadrukken. - Nadruk in België. - Nadruk in Indië. - Vertalingen. - Het vertalingsrecht. - Gebhard's vragen. - Herziening van het reglement. - Het Vondelsfeest. - Het Ondersteuningsfonds. - Het Nieuwsblad. - Uitgaaf van* '*Het letterkundig Eigendomsrecht*'. *- Verbetering van fondsveilingen. - Letterkundige congressen*, *te 's Gravenhage*, *te Leuven. - Het* 50*jarig jubilé.*

Al ging een rechtszaak, die in 1861 voor de Amsterdamsche balie kwam, geheel buiten toedoen van de Vereeniging om, en al ligt zij eigenlijk meer in den kring van de letterkundige dan in de handelsgeschiedenis, toch wekte zij in den lande om de daarbij betrokken personen en omstandigheden te veel opspraak, dan dat haar vermelding in deze bladen geen plaats zou verdienen. Zij betrof een netelige kwestie tusschen twee mannen van naam, den een de opgaande ster Multatuli (E. Douwes Dekker) en den ander de schijnende zon M^{r}. Jacob van Lennep. Eerstgenoemde, onlangs uit Indië, als eervol ontslagen adsistent-resi-

dent van Lebak, teruggekeerd, maar op letterkundig gebied nog volslagen onbekend, had zijn droevige ervaringen en indrukken met vrij scherpe pen lucht gegeven in een romantisch tafereel, getiteld: *Max Havelaar*, *of De koffijveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*. Dat het onbekende onbemind maakt, vond hier weêr een treurig blijk. De schrijver stootte bij de aanbieding van zijn handschrift een paar malen het hoofd, en bij zijn driftig gestel over deze afwijzing niet weinig verontwaardigd, zond hij zijn arbeid met zijn beklag aan Mr. J. van Lennep. Onze letterkundige Nestor sloeg er dieper blik in. Hij erkende er de waarde van, nam de bemoeiing der uitgaaf op zich en slaagde natuurlijk onmiddellijk op het gezag van zijn aanbeveling. De verschijning van den *Max Havelaar* wekte meer dan gewonen opgang. Overal in den lande werd het boek gelezen en besproken. Multatuli zag zijn werk gewaardeerd, Mr. van Lennep had voldoening van zijn tusschenkomst. Alzoo te paard geholpen meende de schrijver nu buiten den laatstgenoemde om, met zijn arbeid te kunnen doen hetgeen hij verkoos en verlangde ervan te geven een goedkoope volksuitgaaf. Mr. van Lennep verzette zich hiertegen, bewerende dat hij het kopijrecht had gekocht, terwijl Douwes Dekker volhield dat Mr. van Lennep slechts zijn lasthebber was geweest. Daaruit vloeide voort het volgend geding, dat wij, juistheidshalve, in zijn geheel mededeelen, gelijk het door de *Amsterdamsche Courant* van April 1861 beschreven werd:

'De tusschen den heer E. Douwes Dekker en Mr. J. van Lennep reeds vroeger in de dagbladen aangekondigde regtzaak, werd heden bij de arrond.-regtb. (eerste kamer) te Amsterdam behandeld. De regtbank was zamengesteld uit de heeren Mrs. Gülcher, Wildschut en van Wensen, terwijl de heer Mr. C.H. Backer de plaats van het O.M. bekleedde. Onderscheidene andere leden der regtbank, vele leden der balie en een aantal belangstellenden woonden de zitting bij.

Het verschil tusschen partijen betreft het veel gelezen boek *Max Havelaar of De koffijveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*, door den eischer onder den naam van Multatuli geschreven. Voor den eischer, den heer Dekker (voor wien de heer F.E. Dammers als prokureur okkupeerde) pleitte de heer Mr. J.G.A. Faber; terwijl de heer Mr. J.C. de Koning voor den gedaagde Mr. J. van Lennep (prok. Luber) het woord voerde.

Het is niet wel mogelijk de pleidooien, zelfs niet bij verkorting, naar eisch terug te geven. Wij bepalen ons dan ook die *in substantie* mede te deelen, na nog even aangestipt te hebben, dat de tusschen partijen gevoerde korrespondentie, bepaaldelijk de brieven van den gedaagde, van geest en vernuft tintelen.

Mr. Faber wees bij het begin zijner voordragt, dat de eischer, op zijn verzoek eervol ontslagen assistent-resident, onbekend was op letterkundig terrein. Hij kwam door eenen anderen regtsgeleerde tot den gedaagde, die, zijn werk lezende, dit een meesterstuk noemde en alleen in overweging gaf de data weg te laten, het krasse slot, ligt aan wraakzucht toe te schrijven, te laten varen en hier en daar het rijm wat te wijzigen. De eischer wees verder op het slot eener missive van den ged., waarin deze schrijft, dat de eischer het werk niet om niet moest geven, maar dat hij ged. zich sterk maakte hem behoorlijke voordeelen te bezorgen, indien de eischer den gedaagde *carte blanche* wilde laten. Naar aanleiding daarvan teekende de eischer te Brussel eene verklaring, dat hij het kopijregt over de *Max Havelaar* aan den gedaagde afstond, *zijnde de ondergeteekende daarvoor naar genoegen en volkomen voldaan.* Thans, nu de ged. weigert eene goedkoope volkseditie te doen uitgeven, ziet de eischer zich verpligt zijne regten tegen den ged. te doen gelden. Deze is toch, volgens hem, geen eigenaar van het werk, maar slechts lasthebber, en is dus gedagvaard tot rekening en verantwoording.

Pleiter ging nu over tot zijn juridiek betoog, strekkende, dat:

a. er geen koop en verkoop bestond, omdat *f* 1200, door den ged. betaald, niet strekten als koopprijs, maar in de brieven gelden voor hulpbetoon. Ook is de Brusselsche verklaring niet voor *f* 1200 geregistreerd;

b. hier was mandaat, enkel en alleen om met een uitgever te handelen, waartoe de gedaagde *carte blanche* had verzocht. Pleiter wees op de correspondentie, waaruit hij afleidde, dat de heer van Lennep steeds den eischer als eigenaar zou hebben beschouwd en verklaard zou hebben het belang van den eischer alleen op het oog te hebben. De heer van Lennep deed, volgens eischer, niets dan de uitgave te bezorgen;

c. de slotwoorden der akte geen gevolg in regten kunnen hebben. Dat men de waarde genoten heeft is eene uitdrukking in de wissels voldoende, niet in andere stukken.

Pleiter, die nog wees op art. 639 B.W., op de definitie van mandaat, op de omstandigheid dat de gedaagde zoo weinig over het boek volle beschikking had, dat hij het *moest* uitgeven (iets wat met een volkomen eigendomsregt *niet* te rijmen is), eindigde met den wensch, dat de ged. van zich zou kunnen afwenden den schijn van onedelmoedigheid, als of hij met zijn scherp literarisch oog zich heeft weten meester te maken van het werk, ja van een onbekenden schrijver, maar van hetwelk de geleerde gedaagde terstond begreep, dat het *époque* en *fureur* moest maken. Zou hij dat gedaan hebben, zoo als de schijn, volgens eischer, aanleiding geeft te denken, dan handelde de gedaagde even als de kunstkooper, die zich van de werken van den armen, doch talentvollen schilder op voordeelige wijze weet meester te maken.

Het woord is thans aan Mr. J.C. de Koning.

De advokaat van den gedaagde begon met te wijzen op de omstandigheid, die belang geeft aan het geding. Niet het geldelijke of juridiek of maatschappelijk gewigt, maar alleen de personen der regtzoekenden wekken de aandacht op deze zaak in hooge

mate. Van de eene zijde een man op eenmaal - even als een veldheer na een gewonnen veldslag, of een misdadiger na het misdrijf - in ieders mond; van den anderen kant een man, die zich, door langdurige verdiensten, onvergankelijke lauweren, de bewondering, de achting en, wat zeker niet het minste is, de liefde zijner landgenooten heeft verworven. De schrijver van *Max Havelaar*, een werk met groote gebreken, maar ook met groote verdiensten, kan zich verheugen dat geen werk in de laatste jaren zoo als het ware verslonden is geworden als het zijne. Uit erkentelijkheid daarvoor aan den ged., aan wien hij dit alleen te danken heeft, verspreidt hij thans kwaadwillige geruchten. De man, in wien de vreemdeling de verpersoonlijking ziet van den echten Nederlander en van diens goede trouw, is, volgens den dankbaren eischer, opgetreden ten einde al aanstonds gruwelijk verraad aan den schrijver te plegen en zijn werk te onderdrukken. In allen gevalle zou de gedaagde uit laffe vrees zich thans terugtrekken en tot zulk een misdrijf verlagen.

Pleiter komt thans tot de feiten. In Nov. 1859 leerden partijen elkander kennen. Gedaagde was ingenomen met de groote talenten van den eischer, meer nog met zijne kordaatheid om offers te brengen waar hij zijn pligt voor oogen had, maar was vooral diep bewogen met zijne ellende. Toen de eischer schreef: *ach*, *houd mij met vrouw en kinderen slechts zes maanden in het leven!* besloot de gedaagde hem te helpen, en ofschoon de gedaagde uit zijn eigen werk, *de Pleegzoon*, dat 5 jaren op de uitgave wachtte, wist hoe moeijelijk het is eenen uitgever te vinden als men nog onbekend is, schroomde hij niet *f* 1200 aan den eischer te geven. Hij kende echter den eischer uit zijn eigen werk genoeg om voor behoorlijken afstand van kopijregt te zorgen, dat hij dan ook van den eischer heeft gekocht op gevaar af van alles te verliezen. Het is voor het overige volkomen waar, dat de ged. weigert toe te geven, dat het werk, dat door beschaafde menschen

dient gelezen te worden, een in de kroegen en onder de groote massa verspreid politiek werktuig worde. Daartoe was het nooit bij hem opgekomen mede te werken.' -

Bij vonnis van 29 Mei werd de eisch ontzegd, en wel na de volgende overwegingen:

'*Overwegende*, ten aanzien der daadzaken:

dat de eischer beweert, in het laatst van het jaar 1859 aan den ged. te hebben opgedragen, om ten zijnen behoeve de uitgave te bezorgen van een door hem eischer geschreven werk, getiteld: *Max Havelaar*, *of De koffijveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij;* dat dit werk is uitgekomen, en daarvan reeds een tweede druk is verschenen; dat hij eischer tot in de maand Junij van het jaar 1860 verschillende gelden van den ged., tot een bedrag van *f* 1200, heeft genoten, doch dat de ged. zoude weigeren om verder rekening en verantwoording te geven van hetgeen hij met het handschrift had verrigt en hoe hij zich van die lastgeving had gekweten, weshalve hij zich genoodzaakt had gezien, bij geregistreerd deurwaarder-exploit van den 16 Nov. 1860, die lastgeving op te zeggen;

dat de eischer dien ten gevolge thans den ged. heeft gedagvaard, en geconcludeerd tot veroordeeling van den ged., om aan hem eischer, ten overstaan van een daartoe te benoemen regtercommissaris, te doen rekening en verantwoording van de bezorging van genoemd werk, met aanbod om den ged. schadeloos te stellen en de door hem aangegane verbindtenissen na te komen, volgens de wet, en, zoo als verder in die conclusie van eisch in het breede staat omschreven, met veroordeeling van den ged. in de kosten;

dat de ged. bij conclusie van antwoord heeft ontkend, bij de uitgave van het werk: *Max Havelaar*, ooit als lasthebber van den eischer te hebben gehandeld, doch beweert den eigendom

van het copyregt over dat werk van den eischer te hebben overgenomen, onder beding, dat hij aan den eischer zoude uitkeeren in zes maandelijksche termijnen eene som van *f* 1200, welke hij, blijkens geregistreerde dagvaarding en conclusie van eisch, aan den eischer had uitgekeerd, en hij mitsdien aan den eischer niet als lasthebber rekenpligtig was; concluderende op die gronden tot niet-ontvankelijk-verklaring, immers tot ontzegging van de conclusie van eisch *cum expensis;*

dat de eischer bij conclusie van repliek bij zijnen eisch heeft gepersisteerd, onder opmerking, dat, indien de ged. zich beroept op koop en verkoop, hij dien zou moeten bewijzen, en dat de overgelegde stukken dat bewijs niet inhielden; dat veeleer uit de correspondentie zoude kunnen blijken, dat er steeds tusschen partijen sprake van lastgeving, en niet van koop en verkoop, is geweest;

dat de ged. niet heeft gedupliceerd;

dat bij de pleiddoijen de raadsman des eischers het eigendomsregt van den ged. op het handschrift ten volle heeft erkend, terwijl de raadsman des gedaagden nog heeft medegedeeld, dat de ged., ofschoon als eigenaar ongehouden en onverpligt, zich echter zedelijk verbonden had geacht, om, zoo het werk meer mogt opbrengen dan hij daarvoor aan den eischer had uitbetaald, dan dat meerdere aan den eischer af te staan;

O. in regten:

dat de eischer, zich op lastgeving beroepende, als grond zijner actie, bij de ontkentenis des gedaagden, het bestaan van die overeenkomst moet bewijzen; dat dit bewijs niet is geleverd; dat integendeel uit de door den ged. overgelegde en door den eischer geteekende en erkende onderhandsche acte van 25 Jan. 1860 (behoorlijk geregistreerd) volgt, dat de eigendom van het handschrift op den ged. is overgegaan, zonder dat daarbij door den eischer eenige reserve is gemaakt;

dat hetgeen tusschen partijen vóór het opmaken van die acte is voorgevallen, en als *in confesso* zijnde is aan te merken, op de duidelijke bewoordingen van die acte van overdragt van geenen invloed kan zijn, om eene ongeclausuleerde overdragt in eene handeling tusschen lastgever en lasthebber te veranderen;

dat in een brief van den eischer aan den ged. van den 7 April 1860 (behoorlijk geregistreerd) de eischer andermaal des gedaagden eigendomsregt van het handschrift erkent in de woorden: '*het boek behoort u*', vergezeld van de vraag '*mag ik het vertalen?*' welke vraag, indien hier aan eene betrekking tusschen lastgever en lasthebber te denken ware, zeer zeker overbodig zoude zijn;

dat eindelijk de door den eischer beweerde lastgeving in lijnregten strijd is met zijne erkenning van des gedaagden eigendomsregt, omdat, terwijl het laatste den ged. volkomen en vrije beschikking als eigenaar toestaat, het eerste daarentegen juist die vrije beschikking belemmert, omdat, uit den aard der zaak, de lasthebber ter zake van zijnen last rekenpligtig en verantwoordelijk en dus niet als de eigenaar vrij in het beschikken is;

dat alzoo, wel verre van eenig bewijs voor de lastgeving te hebben geleverd, de juridieke houding des eischers juist het tegendeel van zijne bewering aantoont;

Gezien de artt. 625, 639, 1829 en 1902 B.W. en 56 B.R.;

Regt doende enz.,

Ontzegt den eischer zijne gedane vordering en veroordeelt hem in de proces-kosten.' -

Als een staaltje, hoe zelfs uitstekende buitenlandsche tijdschriften soms op losse geruchten afgaan zonder daarbij latere gebeurtenissen in aanmerking te nemen, halen wij hier aan het volgend bericht uit *das Ausland* van October 1868, nadat baron Nahuys van den *Max Havelaar* een Engelsche vertaling bezorgd had:

'Er (Multatuli) beging die Unvorsichtigkeit sein Verlagsrecht

auf das Buch völlig zu verkaufen, und es scheint dass nur wenige holländische Exemplare entschlüpften, die übrigen aber vernichtet wurden. Genug, das Bach existirt holländisch nicht, oder nicht mehr, es ist aber jetzt nach der Urschrift eine englische Uebersetzung von Baron Alphonse Nahuys besorgt worden.'

Een geschil, dat evenzeer geheel buiten de bemoeiing der Vereeniging omging, maar dat niettemin de belangstelling spande niet alleen van den boekhandel, maar evenzeer van het publiek, was het 'Vondels-proces', gevoerd in 1863 en 64. Iedereen, zelfs de aanklager, hield zich bij voorbaat reeds zeker van de ongunstige uitspraak des rechters. Maar het gevoel van billijkheid en goede trouw was bij velen zoo in deze zaak gekwetst, dat men nog altoos hoop bleef koesteren op een ten minste afkeurende uitspraak, al was elkeen zich bewust, dat de rechtbank blinde gehoorzaamheid schuldig is alleen aan de eischen der geschreven wet en daarin volkomen haar plicht doet.

Allen die Nederland's letteren liefhebben ontvingen sinds 1851 met een gevoel van welbehagen de afleveringen van de prachtuitgaaf van Vondel, door de firma Binger onder leiding van Mr. Jacob van Lennep zoo moedig begonnen en met zooveel nobele zelfopoffering voortgezet; een waarlijk grootsche onderneming, in ons land éénig, en zeker het waardigst monument, dat een dankbaar vaderland zijn hoofddichter kon oprichten. Dat de uitgevers, even als de redacteur, daarbij meer met voorliefde dan met voordeel te rade gingen, was bekend. Dat het voor beiden, ook wat bewerking aanging, geen gesneden brood was, werd geweten, bij voorkeur door hen die meer van nabij mochten gadeslaan hoeveel onvermoeibare volharding er gevergd werd om de verzameling van Vondel's werken tot een zooveel mogelijke volledigheid te brengen, ze naar tijdsorde op hun plaats te schik-

ken, ze geschied- en taalkundig toe te lichten, en ze te gelijk te maken tot een levensbeeld van den man, die zich-zelv, zijn eeuw, zijn vaderland in zijn schriften had afgespiegeld. Slechts zeer weinigen, wier hand met klimmende ingenomenheid de keurige afleveringen opnam, konden bevroeden, hoeveel tijd, hoeveel naspeurens, hoeveel kunde er hadden moeten samenvloeien eer die gedrukte bladen de pers hadden kunnen verlaten.

Dr. J. van Vloten, toen hoogleeraar te Deventer, had meer dan iemand met die bezwaren vertrouwd kunnen wezen. In elk geval, hij had ze behooren te eerbiedigen. Al houden wij ons in deze bladen met al de ons voegende bescheidenheid vrij van alle oordeel over letterkundigen en hun arbeid, toch zijn schrijvers te nabij bekend met den strijd van uitgevers, dan dat wij, tegenover de eersten, niet met fiere vrijmoedigheid zouden durven opkomen voor de rechten der laatsten, en op die eerbiediging aandringen, waar onze vakgenooten zich iets beters en zelfstandigers betoonen dan een werktuig van auteurs of een werkman om den broode-alleen.

Dr. van Vloten - en hij was, helaas, de eenige niet - bleek aan dergelijke gemoedelijke beschouwing niet veel ruimte te gunnen. Waar het, zoo het heette, de bevordering van Neêrland's letterkunde betrof, kwam persoonlijke krenking niet in aanmerking. En evenzeer als hij de goede bedoeling en de kosten van de uitgevers niet ontzag, toen er onder leiding van prof. Beets een nieuwe uitgaaf van Staring het licht zag, of toen da Costa's Bilderdijk verschenen was, maar hij van beiden, in het publiek belang zoo het heette, een goedkoope verkorting bezorgde, evenzoo moest van Lennep's Vondel er aan gelooven, zelfs toen deze uitgaaf het nauwelijks gebracht had tot het midden van haar omvang.

In 1863 verschenen van dezen ‘Vondel voor het volk’ de eerste afleveringen bij H.A.M. Roelants, te Schiedam, in volledig-

heid en tijdrekenkundige orde van Lennep's uitgaaf getrouw, in tekstverklaring gedeeltelijk op den voet gevolgd, maar in nieuwe spelling overgebracht. Hoe de onderneming van de firma Binger hierdoor benadeeld werd, is duidelijk. Wel was er hemelsbreed verschil tusschen het prachtwerk en den volksvorm, tusschen de twaalf deftige deelen en de twee volgepropte, tusschen de prijzen *f* 175. - en *f* 8. -, en gaf de verandering van oorspronkelijke in nieuwe spelwijs een schijn van eigenaardigheid aan deze laffe navolging, maar het liet zich niettemin op de vingers uittellen, dat het aanschaffen van Gebr. Binger's uitgaaf door deze andere verschijning zoo goed als gekeerd en hun bovenal het uitzicht op het geven van een goedkoopen herdruk, de eenige voordeelige kans hunner kloeke uitgaaf, ten eenenmale ontkaapt was.

Een lijdelijk toezien van deze opzettelijke ontfutseling zou een lauwheid getoond hebben, waartegen elk gevoel van rechtvaardigheid in verzet kwam. Ook meenden de benadeelde uitgevers in dit bijzonder geval de tusschenkomst der Vereeniging zelfs te moeten ontwijken. Zij kwamen op voor geschonden eigen recht en eer, en wezen daarbij den steun of de tusschenkomst van anderen met welbegrepen fierheid van de hand.

In September 1863 kwam deze zaak voor de arrond. rechtbank te Rotterdam. Als getuigen waren daarbij gedagvaard een lid van de firma Binger, Mr. Jacob van Lennep en prof. J. van Vloten. Wij stellen dit in het licht, opdat het zou blijken, dat de aangeklaagde navolging uitgegaan was van den auteur, en niet van den uitgever, welke laatste bij dit feit alleen de zwakheid gehad had, zich tot deze onderneming te laten verlokken door een man van naam, met wien hij in vriendschappelijke handelsbetrekking stond. In een uitvoerige rede lichtte de substituut-officier van justitie, Jhr. Mr. de Jonge, de aanklacht toe. Hij toonde met tal van aanhalingen aan, hoe de uitgaaf van Roelants, ook wat de noten betrof, overal de onmiskenbare blijken droeg te

zijn een blinde nadruk van die van Binger, ontwijfelbaar en ontegensprekelijk, omdat zelfs overgebleven drukfouten letterlijk in de nieuwe uitgaaf waren overgenomen. Maar al waren ook deze bewijzen van *nadruk* niet zoo tastbaar, zoo was hier toch zoo feitelijk *inbreuk* gepleegd op eens anders recht van kopij, strafbaar bij art. 4 der wet, en wel met zoo in het oog loopende kwade trouw, dat aan verontschuldiging niet te denken viel. Daarenboven was de firma Binger grootelijks benadeeld in haar billijke stoffelijke rechten, vermits zij door deze inbreuk zich verstoken zag van de vruchten van een arbeid, die haar jaren van arbeid en opoffering gekost had. Op dezen grond mocht de rechtbank eischen de veroordeeling van den aangeklaagde tot een boete tusschen de *f* 100. - en *f* 1000. - ten behoeve van de armen van Schiedam, en verbeurdverklaring van alle binnen het rijk voorhanden zijnde onverkochte exemplaren van den nadruk ten voordeele van de benadeelde partij, alsmede van (bespottelijke eisch door de wet aangegeven!) betaling aan haar van de waarde van 2000 exemplaren van haar editie, berekend à *f* 150. - per exemplaar, of *f* 300,000. -

De rechtskundige raadsman van den beklaagde, Mr. W. Sieuwertsz van Reesema, wierp de beschuldiging ver weg. Hij betoogde, met lange lofredenen op den letterkundigen hoogleeraar, hoe hier aan kwaadwillige navolging, veel minder aan nadruk, alles behalve te denken viel. Het sprak toch wel van zelf, dat alle degelijke *commentatores* in hun tekstverklaring moesten overeenstemmen, wilden hun noten den stempel dragen van studie en wetenschap. Het was licht te zeggen, dat de chronologische orde der schikking zoo maar voetstoots was overgenomen; maar bewezen kon worden dat hier en daar verandering was gemaakt en dat die schikking alzoo van eigen, zelfstandigen arbeid getuigde. Maar al ware dit gelijk het was, niet zoo, dan was deze schikking, nadat zij door Mr. van Lennep in het licht was gegeven,

publiek eigendom, waarop de wet evenmin vat had als op wetenschappelijke berekeningen van scheikunde of mathesis. Wat voor het overige het hooge woord van kwade trouw aanging, de rechtbank zou dit laten wegen voor zooveel het waard was. Pleiter had niets meer noodig, om met alle vrijmoedigheid vrijspraak te wachten.

De rechtbank stemde met dit gevoelen in en ontsloeg den beklaagde van vervolging.

De eischers zochten nu hun recht hooger. In Januari van 1864 diende de zaak voor het provinciaal gerechtshof van Zuid-Holland. Nadat door den raadsheer François de loop van het geding voor de Rotterdamsche rechtbank in herinnering was gebracht, trad de advokaat-generaal van Maanen in verzet tegen het daarbij uitgesproken vonnis. Hij wees erop, hoe een feit als het thans aanhangige niet alleen van groote beteekenis was voor de op dit oogenblik benadeelden, maar van welk een onberekenbaren invloed het zou worden op den ondernemingsgeest van schrijvers en uitgevers, die zich in het vervolg wel zouden wachten om de vruchten van hun studie en arbeid goedsmoeds te laten plukken door anderen. Hij mocht niet nalaten te waarschuwen, hoe het publiek belang daaronder lijden zou, en hoe hier, onder den schijn van bevordering van 's lands letterkunde, aan de vrije beoefening dier letterkunde inderdaad voetangels en klemmen werden in den weg gelegd. Hij kwam terug op het spitsvondige van den vroegeren verdediger, om door de aanduiding van enkele kleine afwijkingen te willen vergoelijken het overnemen der chronologische schikking, een historisch studiewerk, waaraan niet weinig tijd en talent ten grondslag was gegeven, even als aan de toelichtingen en tekstverklaring, waarvan aan Mr. J. van Lennep bij uitsluiting de eer toekwam. Maar de hoofdzaak was deze: Is hier ten nadeele van de oorspronkelijke uitgevers strafbare nadruk gepleegd? Zijn overtuiging antwoordde daarop ten volle

ja. Wel mocht de wet van 1817 te kort gebleven zijn in een bepaalde verklaring wat zij onder nadruk verstond; maar het onderzoek van later dagen had zonneklaar uitgemaakt, dat de *criteria* van wanbedrijf in dit opzicht waren: 1e de reproductiezelve van een letterkundig werk; 2e dat door die reproductie nadeel was toegebracht of mogelijkheid van nadeel bestond; en 3e dat die reproductie had plaats gehad ter kwader trouw. Al deze dingen waren hier aanwezig. - De advokaat-generaal eischte op dien grond schuldig-verklaring en een boete, niet evenredig aan 2000 exx. van Binger's geheele uitgaaf, maar alleen van de eerste aflevering; voor het overige de vroeger gestelde boete gestand doende.

Voor den beklaagde trad ditmaal als verdediger op Mr. J. Kappeyne van de Coppello. Hij had een eerlijke en heerlijke zaak voor te staan, betoogde hij. Hij had het recht te handhaven van een verdienstelijk uitgever, van een beroemd schrijver, van de vaderlandsche letterkunde. De heer Roelants had zich beijverd een echt nationale onderneming te doen en werd, tot dank daarvoor, thans door de wet vervolgd. Hij stond op het punt voor die daad niet alleen zijn kapitaal, maar wat meer zegt zijn eer te verliezen; ‘geruïneerd te worden’ drukte de pleiter zich uit. Dat was op zich zelf hard genoeg. Maar het werd nog harder bij het besef, dat de uitgever geen schuld had aan het vermeende misdrijf. Was er een schuldige, dan moest dat de hoogleeraar van Vloten zijn. En wat had die geleerde gedaan? Niets anders dan een daad tot eer en ter bevordering van onze vaderlandsche literatuur. Hij had een doel op het oog van hoog belang voor ons volk: de geestelijke ontwikkeling van al zijn landgenooten, allermeest der minderbedeelden. Wilde men het peil der volksbeschaving verhoogen, dan moest het goedkoop verkrijgbaar stellen van onze beste Nederlandsche schrijvers daartoe het aangewezen middel zijn. Zulk een poging had men te on-

dersteunen, in plaats van tegen te werken door vervolging. Ons volk had degelijker spijs noodig, dan misselijke vertalingen van misselijke romans. Dit evenwel nog daargelaten, het openbaar ministerie was op zijn gedachtengang verdwaald. Het had gesproken van nadruk, en nog wel van strafbaren nadruk. Pleiter stelde de vraag: Kan, in geval eenig werk-zelf geen kopijrecht zich toeëigenen kan, kopijrecht voor zulk een werk verkregen worden door een zekeren vorm van uitgaaf? Al wees art. 1 van de wet van 1817 het tegendeel hiervan niet aan, dan sprak het ongerijmde van zelf. Men had prof. van Vloten verweten, misbruik te hebben gemaakt van van Lennep's chronologische schikking. Verondersteld al eens, dat dit overnemen waar ware, waarom zou dan een ander die eenmaal beschreven historische feiten behooren voorbij te zien? Was het overnemen van die volgorde een zaak van zulk een overwegende beteekenis, dat zij kon geacht worden als een hoofdzaak, die bij nadruk op den voorgrond stond? Voor de eer van Mr. van Lennep was zulk een opvatting niet te hopen. Het openbaar ministerie had onwillekeurig diens verdiensten beleedigd. Van Lennep's arbeid had wat beters in. Zijn doel was geweest, Vondel, Nederland's hoofddichter, in de groepen en bewegingen van zijn tijd als het ware dramatisch ten tooneele te brengen. Van Vloten had iets gansch anders, maar niet minder verdienstelijks, beoogd: een sobere, zuivere uitgaaf van Vondel's werken, alleen met zulke aanteekeningen als tot goed begrip van den tekst onmisbaar waren. De tijdrekenkundige schikking was bij van Lennep's werk een bijzaak, een natuurlijk gevolg van zijn plan. Bij van Vloten's arbeid behoorde zij tot de hoofdzaken; en met welk een trouw de hoogleeraar daarvoor gezorgd had, bewezen de geschiedkundige afwijkingen, die hij tegenover zijn eerwaardigen mededinger had moeten doen gelden. Even zoo zelfstandig waren beider aanteekeningen of noten. De twee geleerden waren tot één zelfde onderzoek gedreven; en wat sprak

meer voor beider grondig napluizen, dan dat zij tot gelijke vondsten waren gekomen? Van mededinging op gelijk gebied kon bij deze twee uitgaven geen spraak wezen. Ieder had haar eigen plan, haar eigen doel, haar eigen publiek. De eenige (denkbeeldige) grond, waarop men de gebr. Binger zou kunnen beklagen, was hun vervlogen hoop op een goedkoopen herdruk. Maar op zulk een misrekening kon toch art. 4 der wet van 1817 niet worden toegepast. Daar werd gesproken van werkelijk toegebracht nadeel. In dit geval was dit even vaag als de kwade trouw, waarvan men pleiters client had durven verdenken. - Er viel aan niets anders dan volledige vrijspraak te denken, was zijn slotwoord.

Op deze pleidooien volgde den 16^{en} Januari 1864 het volgende vonnis:

'Het Hof enz.

Overwegende,

Dat, volgens de feitelijke omschrijving in de acte van dagvaarding in eersten aanleg vervat, aan den bekl. en geïnt. is ten laste gelegd de daarbij genoemde nadruk in eene door hem bezorgde uitgave der dichtwerken van Joost van Vondel, met inleiding en aanteekeningen van Dr. J. van Vloten, zullende zijn gepleegd op drieërlei wijze, te weten:

1°. door het door den druk gemeen maken, verkoopen en doen verkoopen van de werken van gemelden dichter op zich zelve en afgescheiden van rangschikking en aanteekeningen;

2°. door in dat dichtwerk te hebben overgenomen de geheel oorspronkelijke chronologische rangschikking en volgorde der gedichten, zoo als die voorkomen in de uitgave van M.H. Binger en Zonen, bewerkt door Mr. J. van Lennep; en

3°. door daarin geheel of gedeeltelijk, verkort, verkleind, vervormd en anders ingekleed, te hebben herdrukt de uitleg-

kundige aanteekeningen, in de sub n°. 2°. genoemde uitgave voorkomende;

O., dat alsnu is te beslissen wat er zij van de vraag, of de bekl. en geïnt. door zijne uitgave heeft gepleegd inbreuk op het kopij-regt van gebr. Binger, in voege als deze wordt strafbaar gesteld bij de reeds genoemde wet van 25 Jan. 1817, en wel op de eene der hem ten laste gelegde wijzen;

O., wat betreft het door den druk gemeen maken, verkoopen en doen verkoopen van de werken van den dichter, op zich zelve en afgescheiden van rangschikking of aanteekeningen:

dat de eerste regter met juistheid heeft beslist, gelijk zulks ook door het Openb. Min. in hooger beroep is vooropgesteld, dat van de werken van Joost van Vondel zelven, als zijnde een schrijver uit de zeventiende eeuw, geen kopij-regt kan worden verkregen, eene beslissing die evenzeer juist is voor de lang openlijk bekende en veelmalen in druk verspreide werken des dichters, als voor enkele zijner gedichten, omtrent welke beweerd wordt dat zij in de uitgave van gebr. Binger voor het eerst door den druk zouden zijn bekend gemaakt;

O., dat het te dezen opzigte bij het vonnis *a quo* uitgesproken ontslag van alle regtsvervolging behoort te worden bevestigd;

O., ten aanzien der ten laste gelegde overneming der chronologische rangschikking en volgorde der gedichten, zoo als die voorkomen in de uitgave bewerkt door Mr. J. van Lennep:

dat, daargelaten wat er inderdaad zij van die beweerde oorspronkelijke rangschikking en volgorde zelve, den Hove *in facto* uit niets is gebleken dat in de uitgave van den bekl. en geïnt., bewerkt door Dr. J. van Vloten, zoodanige, door den bekl. en geïnt. ontkende en door Dr. van Vloten wedersprokene overneming zou hebben plaats gehad;

dat integendeel bij vergelijking der overgelegde boekwerken

blijkt van onderscheidene afwijkingen in rangschikking en volgorde, bepaaldelijk op te merken in de uitgave van gebr. Binger, op blz. 301 en vele volgenden, en in deze van den bekl. en geïnt., op blz. 52 tot 80;

dat alzoo, bij het ontbreken van het bewijs dezer ten laste gelegde overneming, de bekl. en geïnt. op dit punt behoort te worden vrijgesproken en te dezen opzigte in den stand der zaak het uitgesproken ontslag van alle regtsvervolging niet kan worden gehandhaafd, hoedanig ontslag van regtsvervolging echter volkomen juist zou zijn, indien de overneming even bewezen ware als zij thans onbewezen is, daar de orde in welke de dichter zijne werken heeft vervaardigd is eene geschiedkundige daadzaak, de voortbrengselen van den geest des dichters volgende, als daarvan onafscheidbaar; en de Nederlandsche wet, bepalende de regten die ten opzigte van het drukken en uitgeven van letter- en kunstwerken kunnen worden uitgeoefend, daarvan geen dusgenaamd kopij-regt toekent aan hem, die beweert die orde te hebben opgespoord of haar, als zij door den loop der tijden gestoord was, te hebben hersteld;

O., met betrekking tot den in de laatste plaats ten laste gelegden herdruk van aanteekeningen:

dat 's Hofs onderzoek zich niet behoort te beperken tot de 51 in de dagvaarding genoemde plaatsen, daar deze daarbij slechts als voorbeelden zijn aangeduid;

O, dat bij vergelijking der aanteekeningen in de beide uitgaven, voor zoover die uitgaven aan 's Hofs kennisname zijn onderworpen, en wel der aanteekeningen in haar geheel, ook wat betreft de voorbeelden, in de dagvaarding met aanzienlijke bekorting gesteld, blijkt, dat in beide worden aangetroffen een aanzienlijk getal uitlegkundige aanteekeningen van velerlei aard, waarvan velen betrekking hebben tot dezelfde plaatsen des dichters, maar ook velen tot andere plaatsen; dat in die aanteeke-

ningen, daar waar zij dezelfde plaatsen ophelderen, nu eens verschil van zienswijze tusschen beide schrijvers, dan weder, en zelfs veelmalen, ofschoon in den regel met verschil in den vorm, gelijke slotsom wordt aangetroffen; dat dit laatste geenszins strekt of strekken kan tot bewijs, dat er in de uitgave des bekl. en geïntimeerden zou zijn geheel of gedeeltelijk, verkort, verkleind, vervormd of anders ingekleed, herdrukt wat in die van gebr. Binger te lezen staat, daar overeenstemming, gegrond op de kennis van taal en geschiedenis en oudheid van twee deskundigen, ook als vrucht van beider vertrouwdheid met het licht, door vroegere taal-, geschied- en oudheidkundigen ontstoken, uit den aard der zaak voortvloeit, en, niettegenstaande de meest zelfstandige bearbeiding van denzelfden schrijver, niet ontgaan kan worden;

O., dat dan ook door het Hof geenszins bewezen wordt geoordeeld, dat de bekl. en geïnt. zich aan den hem in de laatste plaats ten laste gelegden herdruk zou hebben schuldig gemaakt, weshalve hij ook op dit punt, met te niet-doening van het uitgesproken ontslag van alle regtsvervolging, alsnog behoort te worden vrijgesproken:

Gelet op de wet van 25 Jan. 1817 (*Stbl.* n°. 5), artt. 207, 227, 247, 210, 234 en 216 Strafvord.;

Regt doende in hooger beroep,

Doet het te niet;

Bevestigt het vonnis der Arrond.-Regtbank te Rotterdam, waarvan is geappelleerd, voor zoover de bekl. en geïnt. daarbij is ontslagen van alle regtsvervolging, doch alleen betrekkelijk dat gedeelte der aanklagt, gelegen in het door den druk gemeen maken, verkoopen en doen verkoopen van de werken ten processe omschreven, op zich zelve en afgescheiden van rangschikking en aanteekeningen;

Beveelt dat het in zoover gevolg zal hebben;

Vernietigt het vonnis, voor zoover de bekl. en geïnt. ook op de beide overige gedeelten der aanklagt is ontslagen van alle regtsvervolging;

En op die gedeelten op nieuw regt doende:

Verklaart de schuld van den bekl. en geïnt. daaraan niet bewezen;

Spreekt hem daarvan vrij:

De kosten dezer procedures in beide instantiën te dragen door den Staat[1].'

Andere geschillen omtrent schending van kopijrecht kwamen in dit tijdvak gelukkig al minder en minder voor. De geest van onderlinge goede trouw won blijkbaar veld. Ook het ontzag voor de wet, welker toepassing bij overtreding al heel spoedig placht te worden ingeroepen. De Vereeniging, aan de eene zijde, en verreweg het liefst, de kweekster van broederlijken zin en onderling streven naar vooruitgang, was, aan den anderen kant, daar waar het noodig was, ook de tuchtmeesteres over kwade praktijken. Zij had er den schrik onder, ook bij hen, die zich nog niet bij haar hadden aangesloten. Veel meer dan in vroeger jaren regeerde zij met zachte hand en met verstandige eerbiediging van ieders vrijheid. Waar zij plooien en schikken kon, was zij tevreden. Maar waar zij met halsstarrigen onwil te kampen had, had zij getoond den strengen weg niet te ontwijken. Bovendien was zij voorzichtig genoeg, zelden op eigen inzicht af te gaan, maar rechtsgeleerde voorlichting te hulp te roepen zoodra zich verschijnselen voordeden, die een bedachtzame behandeling raadzaam maakten. En op die wijs steeg zij gaan-

1 Het volledig geding en (niet glashelder geschreven) vonnis zijn te vinden in *Het Letterkundig Eigendomsregt*, Gebr. Belinfante 1865.

deweg in algemeene waardeering en hield zij de booze geesten, waar die mochten opdoemen, in bedwang.

Waar het botsingen omtrent kopijrecht betrof, kwamen die in den regel dan ook voort uit onwillekeurig misverstand, zelden meer uit opzettelijken toeleg. Ook waren soms de auteurs de meer of minder schuldige oorzaak van kleine harrewarrerijen tusschen de uitgevers. Zoo gebeurde het (1864), dat dezelfde mathematicus tweemaal zijn opgeloste vraagstukken verkocht had aan verschillende firma's, eens afzonderlijk en eens als verzameling. Zoo kwam het voor (1860), dat een ander geleerd cijferaar de berekening van zeevaartkundige tafels zoo maar gladweg had overgenomen van een voorganger, wiens uitgever daarmede alles behalve vrede had. Een grappig voorval (1863) zelfs had plaats, toen twee uitgevers op hetzelfde oogenblik met driftigen hoofde elkander aanklaagden van nadruk, en het erop neêrkwam, dat een auteur in dichterlijke afgetrokkenheid een zijner verzen dubbel verkocht had, eens voor een afzonderlijke uitgaaf lang geleden, andermaal voor een nieuw te verschijnen bundel. - Met wat toegeven aan weerskanten kwamen al deze dingen terecht.

Slechts een enkel geval van kwaadwilligen nadruk, waarin de Vereeniging zich te moeien had (1866), kwam in deze tien jaren voor. Het gold een R.K. gezangboekje, dat reeds driemaal herdrukt was en dat de begeerlijkheid van een mededinger had opgewekt. Aan het schuldige van het feit viel niet te twijfelen, maar het rechtsgeldige ontmoette, jammer genoeg, bezwaar. De eigenaar namelijk was wel in het bezit van een behoorlijke quitantie van betaald kopij-honorarium, ook van het inleveren van drie exemplaren van de oorspronkelijke uitgaaf, maar hij had verzuimd bij twee vroegere herdrukken dezelfde inlevering te doen, al had hij bij de vierde oplaag getracht die fout te herstellen. Deze nalatigheid kostte hem de handhaving van

zijn goed recht. Het bestuur der Vereeniging had niets liever gewenscht, dan den benadeelde tegenover den schuldige de hand boven het hoofd te houden. Om zeker te gaan riep het den raad in van twee rechtskundigen, maar was gedwongen de vervolging op te geven op grond, dat de rechter eischen zou het voldaan-hebben aan alle bepaald gestelde voorwaarden. Een der adviezen stelde zelfs het ongerijmde in het licht, dat een in 1856 voor een aantal jaren verkregen kopijrecht zou kunnen te niet gedaan worden door het niet inleveren van tusschentijdsche herdrukken; maar hij moest toegeven: al hield de rechter ook dit in het oog, dan sprak art. 6 der wet zoo vast en duidelijk van de verplichte indiening, ‘zoowel bij een eersten druk als bij herdruk’, dat de rechter aan de toepassing van dit ondubbelzinnig bevel strikte gehoorzaamheid schuldig was.

Stiptheid in het opvolgen dier voorschriften is steeds geweest en blijft altoos de eenige waarborg tot het erlangen van gehoor bij de mannen der wet. Toen in 1860 door de 's Gravenhaagsche boekhandelaars-vereeniging aan het bestuur de vraag gericht werd: ‘Kan het kopijrecht eener uitgave gezegd worden te berusten bij den uitgever, wanneer deze voldaan heeft aan de verplichtingen bij de wet gesteld en waarvan hij in die uitgave de verklaring aflegt, ofschoon er geen bewijs van den schrijver kan worden getoond?’ moest, op rechtsgeleerde voorlichting, ook daarop een ontkennend antwoord volgen, al erkende de raadgever het onbetrouwbare dezer uitspraak, waaromtrent het alleszins wenschelijk ware, dat eenmaal in het hoogste ressort een beslissing mocht worden geveld. In ieder geval, zelfs bij schenking, is de uitgever niet voor gevaren gevrijwaard, indien hij niet in het bezit is van een vormelijke overdracht van kopijrecht en de bewijzen van inlevering van al zijn oplagen.

Een netelige kwestie van nadruk, maar tegenover een nadruk-

ker in het buitenland, bracht in 1865 veler gemoed in vrij heftige beweging. Zij verdeelde zelfs de leden der Vereeniging een korte poos in twee partijen en gaf aanleiding tot veelzijdig napleiten in het *Nieuwsblad*, nadat de zaak lang en breed op de algemeene vergadering besproken en een besluit daarover gevallen was.

De uitgever Noothoven van Goor te Leiden deed een beroep op de tusschenkomst der Vereeniging tegenover den Gentschen drukker C.A. Braekman. Deze drukker namelijk, geen uitgever, had voor rekening van zijn lastgever, prof. Heremans te Gent, een verslag gedrukt, waarin opgenomen bleek te zijn ongeveer een derde gedeelte, of 36 8° pagina's, van een bij van Goor ter perse zijnd boekje, getiteld: *De grondbeginselen der Nederlandsche spelling. Regeling der spelling voor het Woordenboek der Nederlandsche taal; van wege de Radactie bewerkt door* Dr. L.A. te Winkel.

Het geval had zich aldus toegedragen. Het plan voor het lang voorbereide *Woordenboek* was in der tijd vastgesteld door een commissie van Noord- en Zuid-Nederlandsche taalgeleerden, onder welke prof. de Vries en Dr. te Winkel voor Holland en prof. Heremans voor België de voornaamste bewerkers waren. Het *Woordenboek* zelf zou uitkomen onder steun van de regeering der beide landen en had begonnen zijn eerste aflevering in 1864 wereldkundig te maken. Als een toelichting daarop, een sleutel zoo men wil, was, met medeweten der bewerkers, door Dr. te Winkel het boekske *Grondbeginselen* geschreven en aan van Goor ter uitgaaf verkocht. Die *Grondbeginselen* bevatten natuurlijk het overeengekomen plan, den beschreven grondslag, d.w.z. den gezamenlijken arbeid der redactie, in zelfstandigen vorm bewerkt door een harer leden. Intusschen was de hoogleeraar Heremans te Gent, als zaakgelastigde, verplicht, aan de Belgische regeering verslag uit te brengen van het ontwerp, en, om geen dubbel werk te doen en zich die taak gemakkelijker te maken, had hij, met medeweten zijner Hollandsche medeleden en, gelijk men beweerde

met dat van den uitgever van Goor, zich de ter perse zijnde bladen van Dr. te Winkel's boekje laten overzenden, gedeeltelijk daarvan in zijn officieel verslag gebruik makend. Dat verslag, met spoed bezorgd, was, op last der Belgische regeering, bij Braekman ter drukkerij gegeven, aan letterkundige genootschappen en personen ten geschenke uitgereikt en voor andere belangstellenden verkrijgbaar gesteld, vóór van Goor's uitgaaf nog in het licht gegeven was. De Hollandsche uitgever achtte zich, en met reden, hierdoor in zijn recht en belang verkort, deed aan den drukker Braekman een eisch van schadeloosstelling en riep den arm der Vereeniging in, toen de Gentsche drukker de schuld van zich afwierp met de bewering, dat hij het verslag volstrekt niet uit eigen beweging, maar op last en voor rekening der Belgische regeering gedrukt had.

Het bestuur der Vereeniging, als daartoe verplicht, trok zich het geschonden recht van een harer leden aan. Het vergewiste zich van de feiten, het versterkte zich door een rechtskundig oordeel dat hier werkelijk vervolgbare nadruk gepleegd was, het sloeg den weg der minnelijke schikking in door den Gentschen nadrukker te trachten over te halen tot toenadering, en vond dezen zelfs bereid tot deze laatste, mits niet tot betaling van van Goor's, naar zijn meening, al te overdreven vordering. De laatstgenoemde bleef nochtans bij zijn eisch volharden. Door dit Belgische stuk, dat tegen betaling voor iedereen verkrijgbaar was, achtte hij zijn debiet in België verloren en zijn onderneming voor een groot deel mislukt. Ten einde al het mogelijke te doen om partijen te bevredigen en wellicht groote verwikkelingen te vermijden, richtte het bestuur zich tot onzen minister van buitenlandsche zaken om diens welwillende tusschenkomst bij het Belgische gouvernement, maar moest daarop een ontwijkend antwoord ontvangen.

Intusschen waren ook nog andere onderhandelingen afgespron-

gen. Het bestuur had zich tot prof. Heremans gewend, maar van dezen bericht gekregen dat hij zich volslagen vrij gevoelde, aangezien de gedrukte vellen hem voor een bekend doel met medeweten van de Hollandsche redacteuren verstrekt waren. Ook tot prof. de Vries, die in beleefde vormen de handelwijs van zijn ambtgenoot en van de Belgische regeering verdedigde en tevens niet achterbleef, op de gevaren te wijzen, die het instellen van een vervolging in deze zaak dreigde te kunnen medebrengen voor de goede verhouding der beide taalverwante volken en op de voortduring van het gesloten traktaat.

Het spreekt van zelf, dat het bestuur, al die gevoelens waardeerende, zich daardoor niet mocht laten afbrengen van zijn plicht. Van zijn kant had het, zonder wankelen of weifelen, den rechten weg te gaan, aan het oordeel der algemeene vergadering overlatende, of deze daarop zou meêgaan of niet. Dien ten gevolge werd op de bijeenkomst in Augustus aan de leden een nauwkeurig verslag gegeven van het gebeurde, uitloopende op het voorstel: ‘De algemeene vergadering keurt goed, dat eene aanklacht tegen den heer C.A. Braekman te Gent, ten name van den heer D. Noothoven van Goor, door onze Vereeniging wordt ingesteld, en voorts dat alle zoodanige processen worden gevoerd, welke het bestuur in overleg met den daartoe te kiezen rechtsgeleerden bijstand noodig en nuttig zal achten, ter bescherming der rechten van den heer van Goor.’

Nooit toonde zich een vergadering van onzen bond zoo verdeeld. Er waren er, die dit voorstel met warmte bijvielen. Er waren anderen, die er vurig tegen opkwamen. De voorstanders zagen in het vergrijp een ergerlijke miskenning van het kopijrecht, door wie dan ook misdreven. Zij erkenden, dat het bestuur alles gedaan had wat het bij machte was te doen om te geraken tot een vergelijk. Zij zouden het een daad van lafheid achten, indien men het feit niet tot het uiterste vervolgde, zonder

aanmerking van de kosten die er aan verbonden konden zijn. Het recht, het belang van een Hollandsch uitgever was, tijdens een pas gesloten traktaat, geschonden, geschonden door de macht, die in de eerste plaats geroepen was er de hand aan te houden. Zij lieten zich niet in met een kritiek over bedongen schadeloosstelling, een bijzaak door den rechter uit te maken. Zij verlangden erkenning, eerbiediging van een onmiskenbaar bezit. Zij achtten de eer der Vereeniging gekrenkt, door haar billijke vragen van de hand te wijzen en haar bang te maken voor gevaren in de lucht. Zij meenden deze gelegenheid meer dan eenige andere geschikt, om met waardigheid te toonen wat zij voor haar leden beteekende en wat haar macht was in het publiek belang.

Een andere opvatting, de gemoedelijke, stond daar lijnrecht tegenover. De vragen rezen, allereerst uit een zuiver wettelijk oogpunt: Kon er van nadruk spraak zijn bij een nog niet in het licht gegeven drukwerk? Kon de rechter eigendom laten gelden, waar, door inlevering van exemplaren enz., nog niet was voldaan aan de eischen die tot dien eigendom moesten leiden? Gesteld al, dat deze opmerkingen niet wogen, kon dan de rechter op schadevergoeding ingaan, veroorzaakt aan een onderneming, die toen werkelijk nog niet bestond, maar, onder welke voorwaarden dan ook, nog terug te trekken was? Maar deze kwestiën gelaten voor wat zij beteekenden, trad sterker op den voorgrond de twijfel: Is het gebeurde van zooveel gewicht, om er zooveel beweging over te maken? Kon de uitgever niet vermoeden, dat hij den arbeid drukte van een commissie, wier leden op dien arbeid voor het publiek gelijke rechten hadden, en die ieder voor zich daarvan mededeeling konden doen, elk op zijn eigen manier? Waren niet met zijn eigen medeweten, of althans met dat der auteurs en des drukkers, de proefbladen aan prof. Heremans verstrekt? Was het overgenomene veel meer dan een groote aan-

haling? Had de hoogleeraar niet met heel weinig moeite in het overgedrukte eenige wijzigingen kunnen maken, die er het karakter van nadruk aan ontnamen? Hield men wel genoeg in het oog, dat deze nadruk geen boekske voor den handel bestemd, maar een gedeelte gold van een officieel verslag ingeleverd bij de regeering en slechts bij uitzondering verkrijgbaar gesteld? Zou de beweerde schade inderdaad belangrijk kunnen geacht worden, zoo, dat door dit verslag aan v. Goor's boekje het debiet in België ontnomen was? Spraken niet uit alle omstandigheden de blijken, dat bij dit misdrijf - want het misdrijf bleef niet te loochenen - geen kwade trouw in het spel was, maar veeleer een laakbare, maar toch ietwat verschoonlijke onvoorzichtigheid? En zou nu daarvoor de Vereeniging zich wapenen van top tot teen, zich tot kampioen stellen als op leven of dood, en dat wel tegenover een land, dat pas geleden onze Noord-Nederlandsche spelling als officieel had aangenomen, zeer zeker ten voordeele van onze letterkunde en boekhandel? Zeker, de waarde en de waardigheid van onzen bond maakten aanspraak op billijke schatting. De vraag was maar, of wij met vrijmoedigheid en overtuiging ieder voor ons aansprakelijk zouden willen zijn voor onze instemming met het kordate en verplichte voorstel des bestuurs?

Na een urenlangen woordenstrijd, die alleen strekte om ieder des te warmer te maken voor zijn eigen meening, werd het gedane voorstel met 70 tegen 31 stemmen verworpen en de verdere behandeling der zaak overgelaten aan den aanklager.

Als eenvoudig kronijkschrijver wenschen wij onzen plicht van onpartijdigheid zoo goed als wij kunnen in het oog te houden. Toch vermeten wij ons, naar aanleiding van dit voorval, zonder eenige de minste persoonlijke bedoeling, de wenschen uit te spreken: 1° dat, in het algemeen genomen, auteurs niet al te lichtvaardig omspringen met de stoffelijke en zedelijke rechten van uitgevers; en 2° dat uitgevers een jegens hen begaan misdrijf of misverstand

niet aanstonds aangrijpen als een gelegenheid tot het op haren en snaren zetten van wat heel breed uitgemeten rechten en vorderingen.

Een andere, gevaarlijker nadrukker van buitenaf bedreigde ons in de Indische drukpers. Reeds in 1860 kwam er bij de Vereeniging een klacht in van den uitgever H. Nijgh, dat de Soerabaaische courant sedert eenigen tijd als feuilleton gebruik maakte van een bij hem uitgegeven werk: *De strijd om Italië*, door A. Ising, daarbij de vraag voegende, in hoe ver onze wetten op het kopijrecht van toepassing waren in Ned. Indië? Het bestuur moest daarop een onbevredigend antwoord geven. Geen onzer koloniën werd beschouwd als een onderdeel van ons land, maar allen waren als zoovele wingewesten, die een afzonderlijke wetgeving hadden, waarbij echter niet voorzien was in de handhaving onzer kopijrechten. Het nadrukken van onze uitgaven in die bezitting was daar dus geen strafbare daad. - Het liet zich evenwel aanzien, dat, ingeval deze nadruk van onze zijde met stilzwijgen werd voorbijgegaan, de deur werd opengezet voor allerlei misbruiken van gelijken aard. Onze koloniën, die in de laatste jaren een belangrijken uitvoer hadden bezorgd aan onze boeken, stonden op het punt onze vijandige nadrukkers te worden, en het onhoudbare verschijnsel was alzoo te wachten, dat, terwijl ons vaderland bezig was traktaten te sluiten met vreemde staten, in een deel van onze eigen bezitting, waar onze eigen taal gesproken werd en onze eigen landgenooten al meer en meer hun zetel opsloegen, het eigendomsrecht van onze schrijvers en uitgevers ongehinderd kon worden aangerand.

Om aan dien laakbaren toestand een einde te maken, meende het bestuur niet te mogen dralen, de welgegronde vrees voor gevaar kenbaar te maken aan den minister van koloniën. Het deed zulks, den 4en Juli, met dit adres:

‘Het Bestuur der Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels neemt de vrijheid de aandacht van Uwe Excellentie te bepalen bij een feit, dat zich onlangs heeft voorgedaan en waarbij de belangen van den Nederlandschen Boekhandel in groote mate betrokken zijn.

Er heeft namelijk op Java een nadruk plaats gevonden van een in Nederland uitgegeven boekwerk, waarvan het kopijregt berust bij den Nederlandschen Schrijver en Uitgever. Voor zooverre het ons mogelijk was dit te onderzoeken, schijnt er voor den eigenaar van het kopijregt alhier geen wettelijk middel te bestaan om het nadrukken van zijn werk in Indië te beletten, de verspreiding van den nadruk aldaar tegen te gaan of den nadrukker tot schadevergoeding te verpligten. Immers de Nederlandsche Wet van 25 Januarij 1817 (*Staatzblad* No. 5), welke dit onderwerp hier te lande regelt, kan tegen den nadrukker in Indië niet worden ingeroepen, evenmin als artikel 425 van het hier te lande nog geldige Fransche Wetboek van Strafregt.

Het is dus op dit oogenblik in Nederlands-Indië regtens niet verboden of strafbaar om werken na te drukken, waarvan in Nederland kopijregt bestaat, en er schijnt zelfs voor den Nederlandschen Uitgever of Kopijgeregtigden geen middel te bestaan om aan zijn hier verworven regt in Nederlands-Indië geldigheid te verschaffen. Aan octrooijen of uitsluitende regten op uitvindingen in Nederland verkregen, kan ook in Nederlands-Indië werking worden toegekend, volgens het Reglement te dier zake op den 29^{en} September 1844 gepubliceerd (*Staatsblad voor Nederlands-Indië*); maar voor de verkrijging van kopijregt in Nederlands-Indië of de erkenning aldaar van elders verkregen kopijregt bevat de Indische Wetgeving geene regels.

Tot nog toe werd daarvan geen bezwaar ondervonden. Nu echter werkelijk in Indië nadruk plaats heeft zullen diergelijke regels niet langer mogen gemist worden. Door het sluiten van

tractaten met vreemde mogendheden, zooals met Frankrijk en België, heeft de Regering het kopijregt, in Nederland verkregen, tegen nadruk in den vreemde beveiligd; de meest gevaarlijke en minst te dulden nadruk ware echter die in de Nederlandsche Koloniën, welke thans straffeloos plaats vindt en die, bij voortduur toegelaten, voorzeker eene groote uitbreiding zoude erlangen. Tegen dat zeer ernstig gevaar, hetgeen den Nederlandschen Boekhandel bedreigt, veroorlooft het Bestuur zich de goede zorgen van Uwe Excellentie in te roepen.

Tot beveiliging van de belangen van den Boekhandel zoude noodig zijn, dat het in Nederlands-Indië verboden ware, werken in Nederland uitgegeven na te drukken, of nagedrukte exemplaren aldaar in te voeren, te verspreiden of te verkoopen, met bepaling van zekere straf op ieder dier handelingen en van gehoudenheid tot schadevergoeding jegens den geregtigde tot kopijregt, wiens regt in Nederlands-Indië zou moeten worden erkend, voor zooverre het in Nederland wettig ware verkregen.

Het aan de wijsheid Uwer Excellentie overlatende in welken vorm en wijze diergelijke bepalingen voor Nederlands-Indië behooren getroffen te worden, veroorlooft het Bestuur zich slechts eerbiedig nog op het groote belang te drukken, dat door spoedige voorziening de nadeelen worden voorkomen, welke het later zoo uiterst moeijelijk zoude zijn te herstellen.' -

Weldra kwam op dit schrijven het antwoord, dat de regeering deze zaak in overweging zou nemen en haar ter spraak zou brengen bij de commissie, welke zich had bezig te houden met het onderzoek der toepasselijk-verklaring op Nederl.-Indiö van de strafvordering in Nederland geldende.

Toen twee jaren daarna van dat onderzoek nog niets was uitgelekt en de Hollandsche literatuur al meer en meer de stof had geleverd voor de feuilletons der Indische bladen, begreep het bestuur geen overbodig werk te doen door den nieuwen minister

van koloniën, die inmiddels den vorigen vervangen had, en tegelijk den minister van binnenl. zaken, aan het gezonden adres te herinneren. Ofschoon dit onbeantwoord bleef, kwam hierop toch een verblijdend bericht van ter zijde, door de ministerieele mededeeling in de kamerzitting van 27 Mei 1862, dat het ontwerp-wetboek van strafrecht voor Nederl. Indië weldra aan het oordeel der kamers zou worden onderworpen. - Maar bij dit bericht bleef het ook; de daad van bepalingen tegen den nadruk zou zich jaren laten wachten.

Waren de voorgekomen geschillen gedurende deze tien jaren inderdaad betrekkelijk van zoo weinig beteekenis, dat er over den vrede in onzen boekhandel te roemen viel, geheel anders was het gesteld met de haarkloverijen op het gebied der vertalingen. Ons arme Vereenigings-bestuur had nooit de handen zoo vol met het bevredigen van allerlei booze klagers. Evenmin als vroeger ruimen wij hier een plaats in voor de bijzondere omstandigheden, waarmeê die krakeelen gepaard gingen. Alleen hun aard is voor de geschiedenis van ons bedrijf van eenige waarde; met de personen door wie, en de titels waarover zij liepen heeft een ander geslacht niets te maken. Het waren meestal verschijnselen van één dag, zonder den geringsten invloed voor het geheel; evenals zulks alle maatschappelijke krieuwerijtjes zijn, wier karakter voor den tijd waarin zij voorvielen ietwat te beteekenen mag hebben, maar wier omslachtige mededeeling tijd- en plaatsverspilling zou wezen. Wij gaan ze dus slechts weder langs met een in acht nemen van gepaste beknoptheid.

Niet minder dan 27 gevallen deden zich voor, waarbij de vertalingen van leden der Vereeniging door die van niet-leden gedwarsboomd werden. Onder die laatsten waren er, die geen gelegenheid verzuimden om door woord en daad te laten zien dat

zij den bond vijandig waren, kribbige naturen, die er een soort van genoegen in hadden zich te weer te stellen tegen de heele wereld en er anderen, maar meest zich zelv', schade door berokkenden. Anderen, schraaplustigen, waren erop uit, om. door het dreigen van mededinging, zich te laten afkoopen door de kas der Vereeniging. Sommigen ook, die uit beginsel zich wilden verzetten tegen een in hun oog onhoudbare onderlinge bescherming op het punt van vertaling. Minder in getal, maar ook toch vrij vaak, hadden er botsingen plaats tusschen goedgezinden bij schier gelijktijdige vertooning op denzelfden dag, in welk geval het recht toegewezen werd door loting; of bij uitgaven, waarvan het bleek dat er reeds vroeger een dergelijke verschenen was. Enkele uitgevers - en dit gebeurde ook nog al dikwijls (1860, 1861, 1863, 1865, 1866, 1867) - verzuimden bij tijds zes afgedrukte bladen in te zenden, of, door nieuwe aanteekening, hun recht te verlengen, en werden daarbij verschalkt door anderen, die bij dit verzuim op de loer lagen.

Ook feiten moeielijker ter beslissing kwamen voor: Ging het recht in op den dag der vertooning, of op den volgenden? Waaruit volgde: als men een boek had vertoond op den 1^{en} Januari, moest men dan, om dat recht te behouden, het op nieuw vertoonen op 30 Juni, of op 1 Juli? Over deze kwestie kwamen een aantal leden der Vereeniging in 1860 in opstand. De gedachtenwisseling erover duurde een vol jaar, scheidsmannen werden benoemd, advokaten werden erbij gehaald, met proces werd gedreigd. Door onderlinge schikking, ten langen leste, bleef de beslissing achterwege.

Voorts noemen wij enkele feiten meer. Iemand vertaalde een boek, jaren geleden in het oorspronkelijke naamloos en onder anderen titel verschenen; de eerste uitgever deed een aanklacht tegen den tweeden (1860, 1866). - Iemand vertoonde een Duitsch werkje, en liet het omwerken tot een schoolboekje; een

ander, die dit zelfde werkje vroeger uit het oorspronkelijk Engelsch vertaald had, trad vijandig tegen dezen op (1865). - Iemand vertaalde uit een tijdschrift een stukje, waarboven met duidelijke letters *texte inédit* gedrukt stond (1866); een ander, die het boekje, waaruit dit een brokstuk bleek, vertoonde, verlangde voor het schenden van zijn recht schadevergoeding. - Iemand, die van een Fransch auteur hier te lande het recht had gekocht voor de Hollandsche uitgaaf van een door dezen te Parijs uit te geven werk (1863), kon dat recht niet doen gelden, omdat een ander, die wellicht vóór hem de Parijsche editie vertoonen kon, hem dat recht volgens het reglement kon betwisten. - Verschillende iemanden trachtten van buitenlandsche auteurs, of hun rechthebbenden, het recht tot vertaling van hun werk te koopen (1861, 1863); die koop waarborgde hun niets ten overstaan van het reglement; zelfs werd daarvoor bij advertentie van het bestuur in het *Nieuwsblad* van 1865 openlijk gewaarschuwd. - Nog andere voorvallen: De verkoop van een Fransche vertolking van Helmers' *Hollandsche Natie* werd verboden, omdat de Hollandsche uitgever het uitsluitend recht, ook op vertalingen, bezat (1862). - Boeken, waarvan platen de hoofdzaak waren, met korten verklarenden tekst, konden geen overgenomen recht handhaven, omdat de tekst te nietig was en onder den term viel van ‘kleine geschriften’ (1866). - Atlassen of kaarten, zelfs wanneer zij het onderdeel van eenig buitenlandsch werk uitmaakten, konden hier vrij worden nagevolgd, omdat er van plaat- of kaartwerken in het reglement geen spraak was (1866). - Een buitenman had aan een firma te Amsterdam een Fransch boek besteld en haar verzocht dit voor hem ter vertaling te laten aanteekenen; de firma had dit vergeten en werd met vervolging bedreigd tot betaling van schadevergoeding (1866).

Al deze kwestiën werden door het bestuur met het lankmoedigste geduld onderzocht, streng overwogen en overeenkomstig

de letter van het reglement beslist. Over zijn uitspraken mocht men soms meenen zich te kunnen beklagen, die vermeende grieven konden nochtans alleen verhaald worden op de vastgestelde bepalingen, niet op hen, die geroepen waren ze toe te passen.

Werden nu ook al de voordeelen, door het vertalingsrecht menigeen in den schoot geworpen, volstrekt niet ontkend, toch kon het niet missen, of ook de ontevredenheid over ondervonden teleurstelling moest zich lucht geven. Oude klaagliederen op nieuwe wijzen verstoorden nu en dan de welbehagelijke rust van de sluimeraars op het pas opgeschudde kussen van het reglement van 1857[1]. Al werden ze van zelf gedempt of met onverschilligheid aangehoord, toch lieten ze hier en daar een indruk achter, die zich later vertoonen zou, zoodra de gelegenheid zich aanbood. En die gelegenheden kwamen maar al te dikwijls. Het zou de vraag kunnen zijn, of er aan eenig reglement van eenig genootschap in ons vaderland wel zoo onafgebroken en zoo boos getornd is, als aan het artikel 13, of later 12, van het onze. Hetzij het beginsel, hetzij de wijs van toepassing of de vorm der bepalingen, dat artikel leverde schering en inslag bij de woordenwisselingen van iedere boekverkoopers-bijeenkomst. En wel is het opmerkelijk, en kan het zelfs voor zijn deugd pleiten, dat, niettegenstaande alle aanvallen, dit uitsluitend vertalings-voorrecht reeds langer dan een halve eeuw in stand gebleven is.

Evenwel, gelijk bewezen is en nog te bewijzen staat, alles behalve onaangevochten.

Volgens vroegere bepaling had men, tot het verkrijgen van vertalingsrecht, het oorspronkelijk werk in zijn woonplaats, tegen de kosten van *f* 1. - te laten registreeren en het daarna ter inschrijving op te zenden aan een daartoe benoemde commissie te Amsterdam. Deze maatregel kwam den praktischen D.A. Thieme

1 In 1863 met de wijzigingen en bijvoegsels van 1858-63 herdrukt.

wel wat heel omslachtig voor, en hij bracht alzoo in 1860 het voorstel ter tafel, dat ‘het uitsluitend recht ter vertaling van eenig buitenlandsch werk, uit het oorspronkelijke of uit eene vertaling in eene andere vreemde taal, door de leden erkend en geëerbiedigd zou worden als wettig verkregen door hem, die het eerst den titel met het eerste en laatste vel van zoodanig werk in een aangeteekenden brief per post, en, binnen acht dagen daarna, het overige gedeelte van het werk, benevens het reçu, door het postkantoor voor den aangeteekenden brief afgegeven, en een bedrag van 50 cent ten behoeve der kas van de Vereeniging, franco deed toekomen aan eene door de Vereeniging te Amsterdam gevestigde commissie tot regeling van het vertalingsrecht’. Hij grondde dit voorstel 1° op het grooter gemak van den rechten weg, in plaats van de tusschenkomst der registratie; 2° op het onaangename van de gedurige wandaad, een nieuw boek geschonden te zien door het schrift van den ambtenaar; en 3°, uitgaande van het spreekwoord ‘veel kleintjes maken een groote’, op het uitwinnen van *f* 1. - registratiekosten, waarvoor in de plaats de betaling van 50 cent, bij de p.m. 600 vertooningen, een niet te verwerpen jaarlijksche instrooiing voor de kas der Vereeniging zou zijn. - Het voorstel vond bijval en werd aangenomen.

Twee jaren later, 1862, ging er uit de debitanten een stem op in verzet tegen het verbod om een niet volgens het reglement rechtmatig verkregen vertaling, wanneer die als boek in den handel gebracht werd, te mogen verkoopen. De genomen maatregelen mochten voor uitgevers-leden gunstig zijn, ze waren schadelijk, of konden zulks allicht worden, voor debitanten-leden. Wanneer het publiek een door de Vereeniging tegengewerkte vertaling begeerde, vooral wanneer die goedkooper bleek, hoe zou een debitant-lid dan te staan hebben tegenover een debitant-niet-lid, als de eerste weigeren moest te leveren waar de laatste zoo

vrij als een vogel was? Deze bedenking van een groot deel der leden kon moeielijk weggecijferd worden. Er werden zalvende woorden gesproken van opoffering voor het beginsel, van overredingsvermogen op het publiek, van het toegeven alleen in het uiterste geval. Er vielen krasser betoogen tegen de belemmering van vrijheid, tegen ongelijkmatige bescherming, tegen het terughouden van den geest des tijds. Al hetwelk ten gevolge had, dat men, om billijk te zijn, een commissie zou benoemen, ten einde alle mogelijke grieven der debitanten schriftelijk te verzamelen en die, in overleg met het bestuur, bij tijd en wrijle te wikken en te wegen. Een uitnoodigingsbrief daartoe ging reeds in het laatst van Augustus uit, onderteekend door J.H. Gebhard, G. van Heteren, W.H. Kirberger, A.C. Kruseman en D.A. Thieme. Hij behelsde de twee hoofdvragen: '1°: Kan het door de Vereeniging tot heden aangenomen en als principe erkend vertalingsrecht nog steeds geacht worden in overeenstemming te zijn met het belang van wetenschap en letterkunde, zoowel als met de belangen van den Boekhandel, of is opheffing van het zoogenaamde vertalingsrecht wenschelijk? En 2°: Welke zijn de middelen om, bij behoud van het door de Vereeniging aangenomen principe, tot een zoodanige toepassing te geraken, waarbij de belangen van den debitant met die van den uitgever in overeenstemming worden gebracht, en de gerezen bezwaren van sommige debitanten zoo veel mogelijk worden weggenomen?'

Niets zou natuurlijker geweest zijn, dan dat de commissie met antwoorden zou zijn overstelpt. Ruim 300 leden waren in staat gesteld, hun blijken van ingenomenheid of hun bezwaren te doen kennen betreffende een der belangrijkste bemoeiingen der Vereeniging. Het oogenblik was gekomen, zou men vermeend hebben, dat men, in plaats van dat eindeloos heen en weder praten bij vluchtige bijeenkomsten, nu eens de koe bij de horens had gepakt en haar zou gedwongen hebben tot het gaan, hetzij den

een, hetzij den anderen weg. Niet de regeering, maar ditmaal de stem des volks had te beraden en te besluiten. De baan was opengezet zoo wijd mogelijk. Niemand had te vreezen voor de overvleugeling van een meer geziene persoonlijkheid of van een beter bespraakte tong. Men had feiten te noemen, gedachten op te schrijven, wenschen te uiten, nuchter en onverbloemd. Men zag zijn recht erkend en werd genoodigd er gebruik van te maken. Zelfs was er op aangedrongen, dat men zich niet achteraf mocht houden, maar meêspreken, waar het op het gevoelen der meerderheid aankwam.

Toen in het volgend voorjaar de commissie bij het bestuur haar verslag inleverde, had zij allereerst te melden, dat er met alles en alles 24 brieven van antwoord waren ingekomen, behalve 4 van boekverkoopers-collegiën, dat van Groningen, den Haag, Rotterdam en Utrecht. Ook was in geen van allen eenig nieuw denkbeeld ontwikkeld, maar liep alles over de oude schijven voor of tegen het behoud. Men was er geen stap verder meê gekomen en liet den verderen loop, zoo was het gevoelen der meerderheid, 'aan de wijsheid der Commissie' over.

Die commissie had dus nu verder te rekenen met het bestuur, volgens het genomen besluit. Op een gezamenlijke bijeenkomst, die vooraf door het rondzenden van stukken terdege voorbereid was, ging het ernstiger toe. De voorzitter P. Kraaij Jr. had het erop gezet, zijn gevoelen, dat, in overeenstemming met het jaren geleden uitgesproken oordeel van Is. An. Nijhoff, in den laatsten tijd geheel veranderd was en zich ten nadeele van het vertalingsrecht gekeerd had, met zijn benijdenswaardige helderheid en onbevangen rondborstigheid bloot te leggen. De kritiek op zijn woorden kalm afwachtend, wees hij erop, hoe tot nog toe het punt in kwestie doorgaans beoordeeld was uit het standpunt van het persoonlijk belang, dat iederen uitgever als onwillekeurig noopte tot den wensch om ten opzichte zijner onderne-

mingen van alle mededinging verschoond te blijven, en hoe hiermede het belang van den handel als van zelf samenhing. Had dit zijn goede zijde, ook de keerkant diende aan de beurt te komen. Hij zag dit berispelijke in het misbruik, door het eigenbelang gemaakt ter belemmering van anderen; in het in de hand werken van kleingeestige, eenzijdige gewinzucht; in het machtelooze der Vereeniging om een lid tegenover een niet-lid te beschermen, gelijk zij toch begeerde; in het achterstaan van den debitant bij den uitgever; in het onbillijke om wat door een ander eerlijk gemeend en bedoeld werd als oneerlijk te brandmerken en te straffen. Het vertalingsrecht, zooals het nu in de Vereeniging bestond, was kennelijk een bescherming, waarbij een algemeen eigendom bij onderlinge overeenkomst aan bijzondere personen, op bepaalde voorwaarden, tijdelijk werd toegekend. Op het gebied van den handel kon en mocht zulk een bescherming, uit den aard der zaak, alleen dan gehuldigd worden, wanneer zij noodzakelijk was om de voortbrenging aan te moedigen, waar deze anders niet beantwoorden zou aan de behoeften van het verbruik. Zoodra de bescherming aanleiding gaf tot overmaat, moest zij beschouwd worden als togen het belang van den handel, ook al mocht zij hier en daar het bijzonder belang van dezen of genen handelaar kunnen bevorderen. En dit was het geval met het vertalingsrecht. Men beweerde, terecht of te-onrecht, dat Nederland meer dan eenig ander land behoefte had aan vertalingen. Welnu, wie de voortbrenging van den Nederlandschen boekhandel op dit stuk kende en onpartijdig wou oordeelen, hij zou overtuigd zijn, dat aan de behoefte meer dan voldaan werd, dat overmaat van vertalingen sedert lang aan de orde van den dag was en een sleep van gevolgen medebracht, zich openbarende in fondsveilingen, prijsvermindering en al wat men gewoon was met den naam van knoeierij te bestempelen. Die toestand werd buiten kijf gevoed door de bescherming. Want

door haar werd de lust om de fortuin te beproeven op het gemakkelijk te betreden vertalingsveld opgewekt en gaande gehouden. Daardoor riep zij kunstmatig een overdadige voortbrenging in het leven, die nadeelig inwerkte op den uitslag der handelsondernemingen in het algemeen, waarbij de voordeelen, hier en daar verkregen, meer dan opgewogen weerden door de verliezen, die zij elders veroorzaakte. De bescherming was dus voor den handel evenmin noodig als nuttig, en daarom moest zij worden opgeheven, te meer nu aan de handhaving ervan zulke gewichtige moeielijkheden verbonden waren.

Hij ontveinsde zich evenwel de bezwaren niet; die er aanvankelijk uit de opheffing van het door de Vereeniging erkende vertalingsrecht zouden voortvloeien voor den handel, die zooveel jaren lang aan bescherming in dit opzicht gewoon was. Maar hij beschouwde die bezwaren niet anders dan als een crisis, noodzakelijk verbonden aan den overgang uit een ziekelijken tot een meer gezonden handelstoestand. En al moest de reeds meermalen uitgesproken vrees gegrond zijn, dat, als men eenmaal vrij kon mededingen, enkelen in het uitgeven van vertalingen zich zoozeer het vertrouwen van het publiek zouden weten te verzekeren, dat het weder in hun handen als een monopolie werd, ook daarin ware niets anders te zien, dan dat hetgeen thans zoo dikwijls het loon was van het toeval en het lot, dan het deel kon worden van bekwaamheid, ervaring en talent.

Zulk een krachtige pleitrede liet niet na indruk te maken. Zij was de eerste welgeschoten bres in de vaak belegerde maar schijnbaar onverwinnelijke, althans nog niet overwonnen, vesting. Toch zou zij, hoe ook door anderen ondersteund, even manmoedig afgeweerd worden. Toen Kraaij's warme woorden in de ooren zijner hoorders wat bekoeld waren, staarden de tien mannen elkander aan, weifelende of zij de hervormingsplannen zouden aandurven

of niet. Een oogenblik was er algemeene overhelling. Een drietal ging zelfs onverwijld meê en voegde nog wat krasser uitdrukkingen bij de woorden daareven zoo boud gesproken. Toen slopen allengs voorzichtigheid, vrees en eigenbelang binnen en namen mede plaats aan de groene tafel. Het hoofdschudden begon. De oude behoudsbeginselen zetten zich schrap tegenover de begrippen van een zoogenoemden vooruitgang. Wie zou er bestaan, vroeg men, tegen een alles overrompelende mededinging? Wie zou het slachtoffer willen worden van een onbeteugelde vrijheid? Knoeiende spoed zou het winnen van de rustige zorg, en persoonlijk winstbejag zou de eer van onzen handel tot schande maken. Werd het vertalingsrecht, een der steunpilaren van onze Vereeniging, ondermijnd, wie weet hoe spoedig het heele gebouw zou instorten? Wie zou de verdeeldheden en twisten tusschen haar leden kunnen vooruitzien? Wie zou ervoor instaan, dat er geen afzonderlijke groepen zich zouden gaan samenstellen, die elkander ten overstaan van andere groepen de hand boven het hoofd zouden houden zóó dat het tegenwoordige goede geheel zich alzoo zou versplinterd zien tot vrij wat minder deugdelijke gedeelten?

Het woord van den wakkeren voorzitter keerde ledig tot hem weêr. Met een meerderheid van 7 tegen 3 stemmen besloot de vóóroverwegende raad, het voorstel te moeten doen tot het vasthouden aan het oude, alleen met enkele wijzigingen, waarvan deze de voornaamste was, dat de betaling voor het zich verzekeren van eenig vertalingsrecht evenredig zou worden gemaakt aan den omvang van het te vertalen werk, in dier voege dat men te storten zou hebben:

ƒ 5. - voor aangekondigde werken van 100 blz. en minder

ƒ 10. - voor aangekondigde werken van 100-200 blz.

ƒ 20. - voor aangekondigde werken van 200-300 blz.

ƒ 30. - voor aangekondigde werken van 300 blz. en meer.

Deze hoogere bedragen, in een afzonderlijke kas beheerd,

zouden dan bestemd worden voor schadevergoeding bij voorkomende gelegenheden, of tot een of ander doel ten algemeenen nutte van den boekhandel.

Op de algemeene vergadering van Augustus daaraanvolgende werden den leden deze overwegingen en verandering ter beoordeeling voorgelegd. Wat in de bijeenkomst der weinigen daarover besproken was, vond in lang gerekte woorden zijn herhaling in het samenzijn der velen. Ten slotte werden de voorstellen bij groote meerderheid aangenomen en werd het vertalingsrecht alzoo op nieuw bestendigd. Enkele wijzigingen evenwel werden in sommige onderdeden gemaakt, waaronder ook deze, dat de betaling voor het recht geen zoo groote opklimmende verhooging zou ondergaan als vastgesteld was, maar een vaste som van *f* 3. - zou bedragen, in plaats van de tegenwoordige 50 cent.

Wij meenen het nu weder vastgestelde merkwaardige vertalingsartikel in zijn geheel een plaats te moeten geven:

Art. 12.

De Leden verbinden zich dit Reglement na te komen, met naauwgezetheid het regt van kopij te eerbiedigen, en dit, bij inbreuk daarop, wederkeerig te handhaven.
Zij verbinden zich in 't bijzonder tot het nakomen der volgende overeenkomst:
§ 1. Onder de zoogenaamde Kerk- en Schoolboeken, na 25 Januarij 1817 voor het eerst uitgegeven, zullen alleen zoodanige tot kerkelijk gebruik en voor het lager onderwijs bestemde kopijen als gemeen eigendom beschouwd worden, waarvan geen bepaald eigenaar kan aangewezen worden of bestaan kan.
§ 2. Het uitsluitend regt ter vertaling van eenig buitenlandsch werk, uit het oorspronkelijke of uit eene vertaling in eene andere vreemde taal, zal (behoudens de bepalingen van § 5) door de leden erkend en geeerbiedigd worden, als wettig verkregen door hem, die het eerst den titel met het eerste en laatste vel van zoodanig werk in een aangeteekenden brief per post, en, binnen acht dagen daarna, het overige gedeelte van het werk, benevens het reçu, door het postkantoor voor den

aangeteekenden brief afgegeven, en een bedrag van *f* 3, - ten behoeve eener afzonderlijke Vertalingskas, *franco* doet toekomen aan eene door de Vereeniging te *Amsterdam* gevestigde *Commissie tot regeling van het vertalingsregt.*
Deze Commissie zal bestaan uit drie Leden alle te Amsterdam woonachtig: zij worden gekozen voor den tijd van drie jaren op eene gewone Algemeene Vergadering, op voordragt van het Bestuur, bij voorkeur uit hen, die het uitgeven niet tot hun hoofdvak maken, en zijn dadelijk herkiesbaar.
De Commissie houdt aanteekening van den datum van het door het Postkantoor afgegeven reçu, van den juisten titel en van den naam des inzenders, die, gelijktijdig met de inzending, aan haar moet worden opgegeven, en deelt een en ander wekelijks mede in het orgaan, daartoe door de Vereeniging aan te wijzen.
Zij zendt de bij haar ontvangen werken, binnen twee dagen na de ontvangst, aan den inzender terug met een door één der Leden geteekend bewijs van ontvangst, vermeldende den titel van het werk, den naam des inzenders en den datum der aanteekening. Zij heeft alleen dan het regt het ingezondene langer onder hare berusting te houden, wanneer zij het noodig acht zich van de identiteit te vergewissen.
Wanneer een der Leden van deze Commissie zelf een werk heeft laten aanteekenen, dan is hij verpligt dit in te zenden bij een zijner medeleden.

Van een werk, dat uit meer dan één deel of aflevering bestaat, is de aanteekening en inzending van het eerste deel of der eerste aflevering voldoende.
§ 3. Het staat aan de leden vrij om van een werk dat men ter vertaling wenscht aan te kondigen, in een' aangeteekenden brief *alleen den titel* te verzenden, indien op *denzelfden* dag, dien de datum van het reçu van den aangeteekenden brief aanwijst, het *geheele werk*, waartoe de aldus gezonden titel behoort, in handen der Commissie tot regeling van het vertalingsregt wordt gesteld.
§ 4. Boekhandelaren, niet tot de Vereeniging behoorende, kunnen, even als de Leden, gebruik maken van de in dit Artikel omschreven regeling van het vertalingsregt, zoo lang zij de regten der Leden wederkeerig erkennen.
§ 5. Binnen *twaalf* maanden na de aanteekening, met inbegrip van den datum der aanteekening van het oorspronkelijke werk, zal hij, die het

vertalingsregt verkregen heeft *en nog niet tot de uitgave der vertaling is overgegaan*, verpligt zijn zes afgedrukte vellen daarvan aan de bovengenoemde Commissie in te zenden, die de ontvangst zoo spoedig mogelijk in gemeld orgaan aankondigt. *Indien binnen genoemden termijn de uitgave of de inzending van de zes vellen niet plaats vindt*, *zal het door de aanteekening verkregen regt vervallen zijn.*
§ 6. Bij gelijktijdige aanteekening van hetzelfde werk door twee of meer Boekhandelaars, zal het Bestuur, zoo het niet mogt gelukken eene minnelijke schikking te treffen, onder twee door de partijen uit de Leden der Vereeniging, te *Amsterdam* woonachtig, te benoemen getuigen, door het lot beslissen, aan welke der vertooningen de voorrang moet worden toegekend.
§ 7. Van de hiervóór vermelde bepalingen betreffende het vertalingsregt zijn vrijgesteld, of worden als niet vatbaar voor dit regt beschouwd:
a. Vertalingen van buitenlandsche dichtwerken.
b. Brochures, en losse stukken uit of in tijdschriften overgenomen, in het oorspronkelijke niet meer dan 3 vellen druks of 48 bladzijden beslaande, waarbij tot maatstaf moet genomen worden het vel druks van 16 paginaas met 36 regels per pagina.
c. Boekwerken, waarvan eene begonnen vertaling gedurende twee jaren is gestaakt, terwijl de oorspronkelijke uitgave buiten 's lands is voortgezet.

§ 8. Het regt van vertaling van een buitenlandsch werk, op voorschreven wijze behoorlijk verkregen zijnde, bevat tevens het uitsluitend regt op de vertaling van hetzelfde werk uit alle andere talen, waarin het mogt zijn of worden overgebragt.
§ 9. Van werken, in het oorspronkelijke onder een collectieven titel uitgegeven, kan men alleen het regt van vertaling bekomen op zoodanige stukken, als in het ter vertaling aangeboden exemplaar zelf voorkomen, en van welke men den specifieken titel bij de inzending aan de Commissie moet opgeven, die daarvan bij de aankondiging in meergemeld orgaan melding maakt.
Het in afzonderlijke vertaling uitgeven van die stukken, uit werken onder collectieven titel, kan echter nimmer eene komplete vertaling dier werken in hun geheel beletten, wanneer de schrijvers daarvan overleden zijn.
§ 10. Het, ingevolge de in dit Reglement gemaakte bepalingen, verkregen vertalingsregt, blijft, - onverminderd het bij Art. 2 der Wet

van 25 Januarij 1817 vastgestelde kopijregt van vertalingen - bestaan, gedurende den tijd van tien jaren, te rekenen van ultimo December des jaars, waarop het laatst verschenen gedeelte der vertaling is uitgegeven (met inachtneming der bepaling van § 7 al. *c.*) en geldt op alle in dit tijdsverloop verschijnende herdrukken van het oorspronkelijke werk, onverschillig of die gelijk aan de eerste uitgave dan omgewerkt het licht zien. Na dien tijd, zal het uitsluitend regt van vertaling geacht worden vervallen te zijn.

§ 11. De uitgave eener andere vertaling van zoodanig werk zal, binnen den bovengemelden tijd, aan niemand der leden vrijstaan; bij overtreding dezer bepaling, zal door den uitgever der onregtmatige vertaling, aan hem die het regt daartoe als boven heeft verkregen, eene schadevergoeding moeten worden uitgekeerd.

De bepaling van het bedrag der schadevergoeding geschiedt op eene Algemeene Vergadering, bij eene gemotiveerde voordragt van het Bestuur; daarbij zal worden acht geslagen, zoowel op de waarde der benadeelde kopij, als op de vermoedelijke goede of kwade trouw, bij de uitgave der onregtmatige vertaling.

Het Bestuur is alsdan tevens verpligt mededeeling te doen van den eisch der verongelijkte partij en van de motieven, door deze daarbij gevoegd. De Vergadering beslist tusschen de bepaling van het Bestuur en den eisch der benadeelde partij, en de betrokken leden zijn verpligt, zich aan die beslissing te onderwerpen.

§ 12. De invordering der bepaalde schadevergoeding zal, bij weigering der voldoening, voor den gewonen Regter worden gebragt.

§ 13. Wanneer op de bij dit Reglement voorgeschreven wijze het vertalingsregt verkregen is, zullen die Leden, welke eene andere dan de regtmatige Nederlandsche of eene Vlaamsche vertaling van hetzelfde werk verkoopen of verspreiden, beschouwd worden als waren zij uitgevers daarvan, en aan de poenaliteiten, in § 11 van dit artikel omschreven, onderworpen zijn, wanneer zij, na waarschuwing door het Bestuur, met het debiteren voortgaan.

§ 14. Indien het blijken mogt, dat de bepalingen van het tegenwoordige Artikel hun, die geen Leden der Vereeniging zijn, aanleiding mogten geven, ten nadeele der Leden te handelen, is het Bestuur gemagtigd, dadelijk maatregelen te nemen tot handhaving der strekking, in de algemeene en bijzondere bepalingen der Vereeniging vervat, en aan

> den benadeelden regtmatigen uitgever eene schadeloosstelling te verstrekken. Deze schadeloosstelling zal bestaan in bijbetaling van het tekort tusschen de opbrengst der verkochte exemplaren en de kosten van 't vertalen, drukken, papier, innaaijen en annonces, alsmede van platen voor zoover die ook in 't ter vertaling aangekondigde exemplaar voorkomen: die kosten moeten zooveel mogelijk door overlegging van rekeningen of kwitantiën gestaafd worden. De opgave van dit tekort zal binnen 12 maanden na het jaar der verschijning moeten worden opgemaakt en ingeleverd.
> De schadeloosstelling zal worden voldaan uit de Vertalingskas, genoemd in § 2 van dit Art., en ingeval de gelden, daarin aanwezig, niet toereikend mogten zijn, zal ten behoeve der leden het tekort uit de kas der Vereeniging worden bijbetaald: de niet-leden ontvangen alleen schadevergoeding uit de Vertalingskas voor zoover deze daartoe toereikend is.

Met deze 14 breede paragrafen stond de zaak-zelve echter nog alles behalve op muurvaste voeten. Dat dit besluit, ofschoon wettig genomen, niet overal onverdeelden bijval vond, werd reeds één maand daarna duidelijk door een verzet van een der ledendebitanten in het *Nieuwsblad*, een verzet, dat steun zocht bij alle andere leden-debitanten en vrij oproerig aldus eindigde: ‘En nu nog één woord. Mogten in den Boekhandel veler oogen geopend worden en men het inzien, dat het vertalingsregt is in strijd met onzen tijd, met de wetenschap en met de waarachtige belangen van den Boekhandel tegenover het publiek, en velen met mij medewerken om een einde te maken aan eene instelling die verouderd en volstrekt onhoudbaar is, dan zal mijne stem niet langer zijn als die van eenen roepende in de woestijn, terwijl ik ronduit verklaar, de zoogenaamde onregtmatige vertalingen wel niet aan het publiek te zullen *aanbieden* of voor de glazen ten toon te stellen, maar desgevorderd dezelve *op aanvraag steeds te zullen verkoopen*, daar een heiliger pligt mij gebiedt om het belang van mijn huisgezin te stellen boven het reglement der Vereeniging, voor welker lidmaatschap ik anders bepaald zoude moeten bedanken.’

Ook van anderen kant zou het weldra blijken, dat aan dezen burgeroorlog vooreerst nog geen eind gekomen was. Die schoone verwachting bleek ijdel. Waar P. Kraaij Jr. een overtuiging had, zou hij die smoren noch verhelen, bovenal niet dáár waar hij er het algemeen belang meê gemoeid achtte. In zijn rond en kordaat zeemans-karakter - hij stamde uit zeemansbloed - had de drijfveer van eenig bekrompen eigenbelang geen plaats. Maar waar het naar zijn meening de eer en den vooruitgang van zijn handelsvak gold, daar zou hij staan, desnoods alleen tegenover allen. Hij kon het, hoe volgzaam overigens, niet dulden, dat men gedwee een baan zou blijven betreden, volgens zijn innerlijke overtuiging zoo onbillijk en onverdedigbaar. Hij was voor afwachten geen man, maar hij begeerde het ijzer te smeden terwijl het nog heet was. En reeds het volgend jaar verscheen, met zijn naam geteekend, op de punten van beraadslaging voor de vergadering tot aller verbazing een nieuw voorstel tot afschaffing, aldus gesteld en verdedigd:

1° *Een uitsluitend vertalingsregt is niet langer noodig voor den Boekhandel.*

'Het uitgeven van vertalingen staat, uit den aard der zaak, en zoolang internationale traktaten den toestand niet veranderen, allen vrij, behoudens ieders regt op zijne vertaling.

Die vrijheid is in vroeger jaren beperkt door het verleenen van een *uitsluitend* vertalingsregt, omdat dit noodzakelijk werd geacht voor den Boekhandel, toen nog zoo weinig ontwikkeld, dat hij zonder protectie niet arbeiden kon op dat gebied. Men meende in die dagen door bescherming het uitgeven van vertalingen te moeten uitlokken. En men had regt: zoolang 't kind niet op eigen beenen staan kan, moet het den leiband tot steun hebben, en deze is dan nuttig en goed.

In onze dagen evenwel is de toestand geheel veranderd. De Boekhandel heeft een vroeger ongekenden om vang bereikt. Hij

is allengs toegenomen in kracht en werkzaamheid, en kan staan op eigen voeten. Nu kan en moet de leiband worden weggenomen, en hij zal leeren die voeten meer en meer zelfstandig en krachtig te gebruiken, zij het dan ook in den eersten tijd met vallen en opstaan. Zal de handel op dit bijzonder gebied geraken tot de volle ontwikkeling die te bereiken is, dan moeten steun en bescherming, ten deze zoo lang genoten, bijtijds worden weggenomen, of de ontwikkeling wordt meer en meer eene kunstmatige, die van zelve in den ziekelijken toestand moet overgaan.

En in dien toestand verkeert de handel ten opzigte der vertalingen, naar mijn inzigt, reeds geruimen tijd. De bescherming, eenmaal verleend, heeft haar doel bereikt, ja is het voorbijgestreefd. Het uitgeven van vertalingen *is* uitgelokt, zij zijn buiten verhouding toegenomen, en de tijd is gekomen dat ook zonder die protectie men genoegzaam zal blijven vertalen, om te beantwoorden aan de belangen van den Boekhandel en van het publiek. Daarom kan het uitsluitend vertalingsregt gemist en moet het afgeschaft worden, nu het zijn *raison d'être* verloren heeft. En onze uitgevers zouden, naar mijne zienswijze, toonen dat zij mannen zijn van hun tijd, zelfstandig en krachtig ontwikkeld, indien zij, met voorbijzien van hun oogenschijnlijk belang, om den wille van het principe stemden vóór die afschaffing.

2° *Het handhaven van een uitsluitend vertalingsregt behoort in de Vereeniging afgeschaft te worden.*

Het handhaven van een uitsluitend vertalingsregt is voor de Vereeniging eene bron van moeijelijkheden van allerlei aard:

Het geeft aanleiding tot misbruiken, die tegenover het nut staan, dat men er van verwacht;

het benadeelt de verhouding der Vereeniging tegenover het publiek en de mannen van wetenschap, meer en meer het begrip van vrijen handel toegedaan;

het bevat de kiem voor een hevigen strijd in eigen boezem,

daar menigeen onder de leden de handhaving afkeurt, en haar dus niet dan onwillig door zijn lidmaatschap helpt in stand houden;

het doet de zwakheid der Vereeniging als ligchaam treurig uitkomen, telkenreize als er een ernstig conflict voorkomt met wie buiten haren kring staan: eene zwakheid mijns inziens zóó groot, dat zelfs de handhaving verloren zal gaan, wanneer het beginsel van protectie eenmaal fatsoenlijk maar krachtig bestreden mogt worden in de praktijk;

het bevoordeelt oogenschijnlijk één deel der leden (de uitgevers), maar brengt een ander gedeelte (de debitanten) bij elke collisie in de benaauwende moeijelijkheid, dat zij nu en dan breken moeten, hetzij met hun publiek, hetzij met de aangegane overeenkomst;

het kan eene bron van voordeel worden voor wie buiten de Vereeniging staan, en daardoor verhinderen dat deze zich ontwikkelt en uitbreidt.

In één woord, de bezwaren aan de handhaving van het uitsluitend vertalingsregt verbonden schijnen mij van dien aard, dat zij het loslaten van dat beginsel maken tot eene daad van gezond verstand. En ik acht het veel beter dat men nu vrijwillig daartoe besluit, dan dat men den tijd afwacht tot de pressie der omstandigheden, de meer en meer veldwinnende sympathie voor het begrip van vrijen handel, het onvermogen der Vereeniging tot het strikt handhaven harer eigene bepalingen, of andere drijfveeren van dien aard, er toe noodzaken zullen.'

De oude kamp nam dus weêr een aanvang, waar hij nauwelijks tot een bestand gekomen was. Alle reeds zoo lang gebezigde betoogen ten voordeele van het recht werden op nieuw uit den hoek gehaald en soms in scherpe vormen uitgesproken in het *Nieuwsblad.* Kraaij, meende men, handelde grootscheeps door van

vrijen handel te gewagen voor een zoo klein land als het onze, waar men alleen door onderlinge bescherming leven kon. Wie, met gezonde hersenen, zou voortaan een vak kiezen waar men de karige middelen van bestaan nog zóó ondermijnen wou? Het zoo altoosdurend schermen met wetenschap en letterkunde gaf een mooien klank, maar liet den handelsman volkomen koel; de vaderlandsche beschaving zou door het staan of vallen van het besproken recht gebaat noch geschaad worden. De hoog opgevijzelde vrijheids-idealen zouden tot werkelijkheid krijgen: geldverlies, naijver en disharmonie. Onze handel en nijverheid zouden den rouw kunnen aannemen; want als men, in het open veld der vrijheid, afgejaagd was in den wedren met hindernissen, zouden de vurigste uitgevers zich wel gaan wachten, hun kapitaal aan vertalingen te wagen. Het uitsluitend-recht-handhaven gaf soms aanleiding tot moeielijkheden: dit zou zeker niemand ontkennen. Maar welke wet of onderlinge verbintenis was daar vrij van? Ongetwijfeld zou men, bij het niet-bestaan van het vertalingsrecht, oneindig meer verwikkelingen zien, waarbij het handelsbelang en de wederzijdsche overeenstemming alles behalve winnen zouden. Viel deze bescherming weg, dan ontbrak er nog maar aan, dat de vergoding van den vrijen handel ook over het kopijrecht heenstapte, en haar zegeviering zou volkomen zijn.

Ook op de algemeene vergadering werden alweder dergelijke afkeuringskreten vernomen. Maar toch wel wat minder dan voorheen. Toen de voorsteller verklaarde van zijn kant tot te-gemoet-komen bereid te zijn, door niet op staanden voet de hervorming te begeeren, indien men haar slechts in beginsel goedkeurde, kwamen ook de leden wat bij en gaven den wensch te kennen, dat onpartijdige mannen nogmaals (alweder!) de zaak grondig onderzoeken zouden. Met niet minder dan 87 tegen 37 stemmen werd dien ten gevolge deze motie aangenomen: ‘De vergadering acht het voorstel-Kraaij, met het oog op de tegen-

woordige omstandigheden, ontijdig, maar wenschelijk het tot een geschikt tijdpunt te verdagen. Zij benoemt daarom eene Commissie om zich speciaal onledig te houden met het onderzoek, wanneer dit geschikte tijdstip zal gekomen zijn, om dan in verband daarmede aan deze vergadering nadere voorstellen te doen.' - In deze commissie werden, na vrij wat tegenspartelens, benoemd P.N. van Kampen, Fred. Muller, P.M. Bazendijk, J.W. Schleijer en J.M. Binger.

Deze mannen, natuurlijk moê van het vervelend en vruchteloos gedraaf in denzelfden cirkel, en gedrukt onder het besef van machteloosheid tot het zeggen van veel nieuws, maakten zich van de netelige taak zonder lang advies af door een praktisch voorstel. Zij sloegen, in het volgend jaar, eenvoudig een wijziging in het artikel voor, in dezer voege: 'Het ingevolge de in dit Reglement gemaakte bepalingen verkregen vertalingsregt blijft, onverminderd het bij Art. 2 der Wet van 25 Januarij 1817 vastgestelde kopijregt van vertalingen, bestaan gedurende den tijd van *drie* jaren, te rekenen van ult^{o} December des jaars, waarop het laatst verschenen gedeelte der vertaling is uitgegeven.'

'De beweegredenen' - zoo luidde de korte toelichting - 'tot dit voorstel zijn hoofdzakelijk de volgende. In den tegenwoordigen toestand van den Nederl. Boekhandel acht de Commissie de opheffing van het vertalingsregt practisch onuitvoerbaar, de plotselinge en dadelijke afschaffing onmogelijk, en zelfs het tijdstip wanneer zulk eene afschaffing zou kunnen plaats hebben, nu nog geenszins te bepalen. De meerderheid der Commissie was zelfs in beginsel vóór het behoud van dit regt, ofschoon zij zich de nadeelen daaruit voortvloeiende niet ontveinsde, namelijk zoowel de moeijelijkheid, zoo al niet de onmogelijkheid, om den uitsluitenden verkoop der geprivilegeerde vertaling te handhaven, als het bezwaar om gedurende *tien* jaren iedere andere dan de eenmaal aangenomen vertaling te verhinde-

ren. Zij wenscht echter gaarne mede te werken om de belangen van den Boekhandel in overeenstemming te brengen met de wenschen van het letterkundig publiek, en de Commissie gelooft dat de voorgestelde regeling daartoe leiden zal. Ieder toch heeft in een tijdperk van *drie* jaren genoeg gelegenheid eene vertaling bekend te maken, te verspreiden en de voordeelen van een werk te genieten, indien die aan de uitgave kunnen verbonden zijn; terwijl aan de andere zijde de gelegenheid wordt opengesteld om binnen een niet *te* verwijderd tijdperk ook eene andere vertaling het licht te doen zien, indien daarvoor uit den aard van het werk nog aanleiding bestaat, zonder dat daardoor den eersten uitgever te groote schade kan berokkend worden.'

Hadden de voor dezen wagen onwillig voorgespannen mannen geen reden gehad tegen hun ondankbaar werk op te zien? Zelfs deze wijziging, evenals de verandering van 3 in 5 jaren, werd afgestemd met 55 tegen 31 stemmen, en de zaak - bleef alweder gelijk zij was.

Och, dat ze zoo gebleven ware totdat ze voor andere opvatting bleek rijp te zijn; hoeveel geredeneers en geschrijfs ware gespaard geworden! Het krakeel was nog niet ten einde.

Het was niet te ontkennen, dat er in de laatste jaren in het huishouden der Vereeniging vrij wat gehaspel had plaats gehad. Kon het anders? De kring was tot een groote 300 leden aangegroeid. Personen van allerlei richting en karakter waren jaarlijks bij tien- en twintigtallen zich komen aanmelden. Een jong geslacht was zich gaan plaatsen naast het oude. De ervaring, de bezadigdheid, laat ons eerlijk zijn: soms ook de roestige rust der veteranen konden de eigenschappen niet wezen van een jeugdiger ras, dat zich vogels van gelijke veêren voelde, maar wat driftiger bloed in de aderen meêdroeg. Buitenaf werd er gemompeld: de Vereeniging was een saaie boel, een krakende wagen

een versleten werktuig. Alleen de jaarlijksche maaltijd van vrienden en vreemden, maar allen vakgenooten, had zijn aantrekkelijkheid. Er moest wat meer gedaan worden, gedaan, gedaan. Zoo mokten de jongeren, zonder zich helder bewust te zijn wàt zij onder dat doen bedoelden. - Ouderen in jaren en dienst konden zich met de handelspraktijken van de nieuwelingen niet vereenigen en spraken van hùn tijd, toen alles zooveel beter was. Ook in hun schatting ging de Vereeniging niet vooruit, waar zooveel aankomelingen soms het hoogste woord voerden. - Ieder oogenblik gaf het *Nieuwsblad* klachten over onregelmatigheden, over gebreken, over bederf in den handel en opperde men de vraag: of de Vereeniging daar geen eind aan kon maken? - Ging men het aantal geschillen na, die in den jongsten tijd de leden zoo oproerig en de vergaderingen zoo vervelend hadden gemaakt; die buitendien zooveel geld kostten en zooveel booze hoofden maakten - getuigen de laatste kwestie over N van Goor's kopijrecht in België en die oneindige ruzies over vertalingen, - dan liet, het een bij het ander, de broederlijkheid der broederschap nog al wat te wenschen over.

Met dat al was het 50jarige bestaan der Vereeniging in het naaste vooruitzicht. In 1867 stond het gevierd te worden. Reeds spitste men zich op de feestelijkheden en waren er aanstalten voor in aantocht. Zou ieder met opgewekten geest en van heeler hart in die feestvreugde kunnen deelen, dan moest het een feest worden niet alleen van dankbare herdenking van het verledene, maar tevens van blijde hoop voor de toekomst.

Dergelijke gedachten gingen er om in het hoofd van een der vroedste en braafste mannen, waarop onze boekhandel, niet het minst onze Vereeniging, zich beroemen mocht. Gebhard, wiens gansche leven aan de degelijke beoefening van ons beroep gewijd was en die onzen bond liefhad met vaderlijke liefde, Gebhard, de vriend van oud en jong, de vertrouwde van allen, had met wee-

moed de teekenen des tijds waargenomen. Hij had zich bedroefd over elke oneenigheid. Hij was met zijn gemoedelijk en geestig woord tusschen beiden getreden overal waar hij meende dat zijn tusschenkomst baten kon. Met zijn eene hand had hij zijn oude vrienden vastgehouden, maar de andere niet minder hartelijk toegestoken aan het jonger geslacht. Hij erkende de rechten van het eene, hij billijkte de wenschen van het andere. Hij dacht met innige voldoening aan hetgeen door de Vereeniging was tot stand gekomen, maar zijn hart klopte even warm voor hetgeen zij ook voor later tijd beteekenen moest.

Meer goedhartig dan verstandig, na al die jongste beroeringen over het vertalingsrecht, verscheen ongewacht en ongedacht op de punten van beschrijving voor de algemeene bijeenkomst van 1866 van zijnentwege het volgend voorstel:

'Het benoemen eener Commissie tot onderzoek der volgende vragen:

Is onze Vereeniging, hetzij in beginsel, hetzij in toepassing, in strijd met den geest van vrije ontwikkeling en vooruitgang van dezen tijd? of kan zij, ook voor de toekomst, in het belang van den Boekhandel hare taak blijven vervullen?

Eischt de Vereeniging, na haar 50jarig bestaan, hervorming? Welke zijn, in dit geval, de veranderingen, die, tot hare instandhouding en bloei, noodzakelijk worden?

De Commissie wordt gekozen uit een, door het Bestuur op te maken, nominatie uit leden, van wie het bekend is, dat zij in gevoelen omtrent de Vereeniging geheel verschillen. De Commissie heeft het regt, bij haar rapport een volledig ontwerp van Reglements-herziening te voegen; zij is verpligt vóór of uiterlijk zes maanden na hare benoeming, haar Verslag bij het Bestuur der Vereeniging in te dienen.

Discussie en stemming over het rapport der Commissie zal plaats hebben op eene buitengewone Algemeene Vergadering.'

De voorsteller gaf als zijn aanleiding tot deze vragen de volgende toelichting:

‘Sedert eenigen tijd blijkt het, duidelijker dan vroeger, dat ook onder leden der Vereeniging verschil van gevoelen, soms scherp verschil van gevoelen, bestaat, omtrent haar doel en werking. Stond dit zwart en wit, dat voor en tegen der minderheid op zich zelve, onze Vereeniging zou daarvan op den duur meer goeds dan kwaads te wachten hebben. Wat haar echter in de toekomst zou kunnen schaden, is het weifelen der meerderheid. Die weifeling verdooft de belangstelling; die verdooving van belangstelling leidt eindelijk tot onverschilligheid. Bij de laatste kan geen Vereeniging, van welken aard ook, zich krachtig ontwikkelen.

Wat is waar? wat onwaar? - die vragen komen dus, thàns vooral, te pas, nu onze Vereeniging in 1867 haar 50jarig bestaan zal vieren. Verdient zij begraven te worden, of heeft zij, ook voortaan, regt van bestaan? Zit het kwaad, dat sommigen haar toedichten, in den dwang dien zij hare leden oplegt, of in den dwang dien hare leden haar willen aandoen? Eischt men te veel van haar, of eischt zij te veel van hare leden? - De beantwoording dier vragen, misschien nog van meerdere, moet de taak zijn der leden zelve; het bovenstaande voorstel kan welligt die beantwoording bevorderen.’

Sommigen waren met dit voorstel, ook om den kant vanwaar het kwam, hoogelijk ingenomen. Zij juichten het toe als een middel, dat nu eens tot kordate besluiten den weg zou banen. Na 50 jaren van voorbereiding zou de gouden eeuw aanbreken. Geen beter, waardiger inleiding tot het feest van den dag dan een nieuwe bedeeling aan den vooravond. Het voorstel was juist bij tijds gekomen. - Anderen, en verreweg de meesten, betoonden zich kalmer. Na den eindeloozen strijd der vorige jaren zagen zij alleen in het vooruitzicht een herhaling van het

vroeger betoogde. Het zou wel wonder zijn, indien er nu op eens een nieuw licht daagde. Maar, waarom zou men dit plan van de hand willen wijzen? Het gaf in elk geval wat leven in de brouwerij. De gestelde vraag was geen kleinigheid; maar daar hadden de toeschouwers niet mede te maken. Wie kon van te voren gissen, wat de berg baren zou? De heeren moesten hun gang maar gaan en beproeven hoe zij het rooiden. - Een nieuw reglement, mocht het noodig zijn, nadat het laatste pas *drie* jaren bestaan had, en het hoofdartikel 12 sinds het vorige jaar geheel gewijzigd was? Het zou te bezien zijn. - Men loofde de onmiskenbaar goede bedoeling des voorstellers, en nam het voorstel zonder tegenspraak, maar ook zonder opgewondenheid aan. - Aan W.H. Kirberger, P. Kraaij Jr., A.C. Kruseman, D.A. Thieme en H.A. Kramers, met medewerking van J.H. Gebhard als raadgevend lid, werd door de vergadering de ongeluks-taak der hervorming op de schouders gelegd.

Toen een jaar later de lange reeks der commissie-bijeenkomsten gesloten was, stapels beschreven papier in omslagen waren opgeborgen, de onontwijkbare kibbelpartijen in een onstuimige algemeene vergadering hadden plaats gehad en onder pijnen en weeën een muis uit den berg was te voorschijn gekomen, schreef Gebhard op de eerste bladzij van zijn archief deze dichterlijke verzuchting:

Gelofte van een voorzitter-secretaris-rapporteur.

Wat ooit gebeurt of niet gebeurt,
Al werd Vereeniging verscheurd
Door roofgedierte en nadrukbroedsel;
Al werd ze ontzield, vernield, verbeurd
Verklaard, - 't Vertalingsregt als voedsel
Geworpen in de kaken van ter G....[1]

1 A. ter Gunne, van Deventer, een lastig, maar kloek en manhaftig tegenstander van het uitsluitend vertalingsrecht, die gewoon was over personen en zaken zijn oordeel te vellen zonder er doekjes om te winden.

Cum suis - diep betreurd
Door al wat boekwurm heet of meê
Er toe gerekend wordt; - al zat ze in wee
Verzonken, half verdronken
In een moeras van kwalen, - nimmermeer
Doe ik een voorstel tot hervorming weêr!

Hij had er wel reden toe! Allereerst, zijn werk als adviseerend lid en secretaris der commissie was van beteekenenden omvang geweest. De leden bleken niet van plan te zijn, hun arbeid lichtvaardig op te vatten. Zij maakten er ieder voor zich zelv' een zekere studie van en kwamen wèltoegerust op de kampplaats. Aan verschil van meening was geen gebrek; aan den moed om voor zijn oordeel uit te komen evenmin. Alzoo werd er menig woord gesproken en had de secretaris vrijwat te doen. Omtrent één punt trouwens waren allen het dadelijk eens: de eerste vraag: of de Vereeniging uitgediend had of blijven kon, behoefde niet aan twijfel te worden onderworpen. De Vereeniging was een weldaad.

Voorts achtte men, dat het op de keper herzien van het reglement van zelf aanleiding zou geven tot het voorstellen van, zoo noodig, nieuwe maatregelen. Daarbij kwamen in aanmerking het uitbreiden van het ledental, door ook den toegang open te stellen voor fabrikanten en handelaren aan den boekhandel verwant; het voortaan aannemen alleen van geschillen tusschen leden onderling en niet meer die tusschen leden en niet-leden; een verhooging van contributie; het afschaffen van de betaling van den jaarlijkschen maaltijd uit de kas der Vereeniging; het opruimen van de vastgestelde gelegenheid tot het doen van han-

delszaken op een tweeden vergaderingsdag; het houden der alg. vergadering bepaald te Amsterdam en niet meer in eenige buitenstad; enkele verordeningen voor de provinciale correspondenten; en een aantal kleine bepalingen betrekkelijk het huishoudelijk beheer.

Maar van alles was het vertalingsrecht nogmaals en nogmaals het kardinale punt. Om het der commissie lichter te maken, had het raadgevend lid Gebhard vóór den aanvang harer werkzaamheden een opstel rondgezonden, waarin hij op zijn eigenaardige frissche manier de geschiedenis der Vereeniging kortelijk in het licht gesteld en, op grond van haar veelzijdige weldaden, haar behoud en waardeering voldingend bepleit had. Hij had daaraan toegevoegd een tegen-elkander-overstelling van het voor- en tegen-ingebrachte betreffende de vertalings-artikelen en een middenweg aangeraden. Ten einde aan beide partijen te gemoet te komen had hij ten slotte voorgesteld het aloude recht vooralsnog te behouden, maar - hetgeen reeds door de vorige commissie was aangeraden - zijn duur te verkorten van tien tot drie jaren.

Voor dit bemiddelend voorstel was trouwens de tegenpartij wel dankbaar, maar zij was er niet meê voldaan. Al kon zij vooruit bevroeden, dat zij ook ditmaal niet tegen den woeligen stroom zou kunnen oproeien, en al was er, zooals zij te kennen gaf, iets onbarmhartigs in, door het telkens herhalen van verloren spel haar, de onderliggende, ieder oogenblik aan een nieuwe nederlaag bloot te stellen, toch verlangde zij blijk te geven van haar onbevreesd bestaan en haar vlag te vertoonen, ook nu weêr. Een harer woordvoerders achtte zich daarom in gemoede gedrongen, Gebhard's plooiend betoog met een verweerschrift te beantwoorden. Al de oude grieven kwamen daarbij, natuurlijk, op nieuw te berde. Maar ook enkele andere werden erin aangevoerd als ter verscherping van het pleidooi. Vooral tegen de zoo altoos op den voorgrond gebrachte gelijkstelling van vertalingsrecht met

kopijrecht trok het geschrift te wapen. Die gelijkstelling was ganschelijk onbillijk, werd erin beweerd.

'Naar onze meening', zeide het opstel, dat wij hier en daar met de pen in de hand moeten nagaan, omdat het voor het overzicht der kwestie van eenig gewicht is: - 'naar onze meening beschermt de wet onze *kopijregten* even als zij een gewoon koopcontract beschermt. Tusschen een auteur en mij heeft een overdragt van waarde plaats gehad, onder voorwaarde, dat hij van zijne zijde voor zijn schriftelijken arbeid eene zekere som gelds zou genieten, waarvoor ik aan mijnen kant het eigendom verkrijg van een zeker getal gedrukte exemplaren. Opdat ik nu mijne waarde zou kunnen gebruiken, exploiteren, te gelde maken, bewaakt de wet mij tegen openbaren diefstal of namaak, en verzekert mij een ongestoord tijdelijk bezit, voor zoover hare magt toelaat. Bij *vertalingen* echter is geene waarde in mijne handen verkocht. Ik heb mij een bezit toegeëigend, en de wet wil mij alleen in zoo ver beschermen, als zij mijn eigen industriëel voortbrengsel, dat is de door mij betaalde, de door mijne zorg verkregen vertaling, onder hare hoede neemt, even als zij dit elke andere vertaling van het zelfde werk doet. Dit beginsel, dit onderscheid tusschen de meerdere en mindere waarde van kopijen vertalingsregt, is, dunkt ons, bij het behandelen der traktaten duidelijk uitgesproken.

Het vroegere vertalingsregt is in de landswet opgenomen in den tijd dat oktrooijen en beschermende regten gehouden werden voor onmisbare middelen tot ontwikkeling van persoonlijke inspanning en handelsverkeer in het algemeen. Het was alsof men, bij de schraalheid van onzen eigen letteroogst en de weinige verspreiding van boeken, daardoor het uitgeven van vertaalde werken hier te lande begeerde aan te moedigen als surrogaat van beter; en in een landje als het onze, waar betrekkelijk zoo weinig gedrukt en gelezen werd, was deze maatregel zoo kwalijk

niet. Sinds zijn de gevoelens, men weet het, gaandeweg gewijzigd. Vrijheid van handel, opheffing van alle beperkende maatregelen, is de theorie der handelswetenschap geworden; en hoe ook, op onderscheiden terrein, mannen van de praktijk tegen de toepassing hiervan gebeefd en hare gevolgen als verderfelijk uitgekreten hebben, heeft de uitkomst bewezen dat ditmaal de theoristen niet zoo geheel ongelijk hadden gehad.

Onze Boekhandel heeft zijne oude palen nog niet durven verzetten. Angstig heeft hij zich nog blijven vasthouden aan het uitgebloeide regime, en ofschoon losgelaten door 's lands wet, ofschoon zelf huiverig om bij de Regering op zijne vermeende belangen in dit opzigt aan te dringen - in onze jongste bij den Minister ingediende Conceptwet wordt van vertalingsregten door ons niet gerept - klemt hij zich te naauwer aan een onderling verdrag, hetwelk de wreigering eener landsbescherming vergoeden moet. Alleen bij wijze van onderlinge assurantie gaan wij voort op het vertalingsgebied de een den ander kunstmatig te beveiligen en elkaâr met lankmoedig-vreesachtigen schroom te ontzien. De liefderijkheid van deze gezindheid in hare waarde latende, verstouten wij ons in bedenking te geven, of deze weekhartigheid, bij uitsluiting ten aanzien onzer vertalingen, nog wel behoort tot dezen tijd. Ons komt het voor, dat wij hierin eerder toegeven aan eene zwakheid, die andere handelsbedrijven reeds te boven zijn. Vergeten wij Boekverkoopers niet eenigzins, dat wij, bij uitzondering, toch voor ons zelven niet een monopolie kunnen blijven eischen, waarvan andere takken van nijverheid sinds lang geleerd hebben afstand te doen? Vergeten wij niet, dat de atmosfeer waarin wij ademen frisscher is dan die van voorheen? Zien wij niet voorbij, dat de weg die ons wordt aangewezen niet meer is de oude sleur van onze voorzaten? Thans wordt er veel gelezen; thans wordt er goed gelezen: het publiek geeft ruimer gunsten - maar het heeft ook hooger eischen, en

het haalt de schouders op voor wat niet aan zijne vorderingen beantwoordt.'

'Wij voor ons,' betoogt de schrijver verder, 'beschouwen onze vertalingsregten in strijd met den geest des tijds; maar daarenboven hoogst onevenredig begunstigd ten overstaan van onze overige handelsbelangen.

Wat onze oorspronkelijke kopijen aangaat, die als gekochte waarde bij de wet een erkend regt hebben, wij raken gewoon deze blootgesteld te zien aan eene onvermurwbare concurrentie, waartegen wij ons door eigen inspanning zoo goed mogelijk trachten te wapenen. De uitgever van onze dagen wil aan het publiek doen zien, dat hij zijn beroep met geweten en als een wakker werkman drijft; hij doet zijn best aan zijne firma een stempel van vertrouwen te geven, hetgeen door het publiek wel degelijk gewaardeerd wordt in tegenoverstelling van anderen, die losser over hunne koopwaar heenloopen. Op deze ervaring gerust, schromen wij niet ons de toenemende concurrentie te getroosten, al ontveinzen wij elkander de grieve niet, dat men ons op ons terrein soms vrij lastig zoekt te bestoken. Wij bidden u, welke goede en voordeelige onderneming van eenig oorspronkelijk werk kan in onze dagen roemen op een langdurig onverkort privilegie? Naauwelijks blijkt eenige speculatie vruchten af te werpen, of een handig navolger doet er een greep naar. Boeken voor onderwijs verbeteren en verdringen elkander; populaire geschriften belegeren elkaâr onder allerlei vorm en tegen al lager prijzen. Gij geeft eene bloemlezing uit van Hollandsche auteurs, een half dozijn rijst er naast; een plan tot een godsdienstig, een letterkundig, een wetenschappelijk tijdschrift vindt meer dan gewonen bijval, straks ziet gij uw publiek door een navolger verlokt; dagbladen, weekbladen, maandwerken, jaarboekjes, modejournalen, boeken en ondernemingen in allerlei geest en onder iederen vorm, stuwen elkander voort en terug, en het gevolg

daarvan is - dat men ontmoedigd de handen in den schoot legt? Neen, dat er met elk jaar meer uitgegeven, meer gelezen, maar ook beter uitgegeven en beter gelezen, dat er geschaafd en geschift wordt, en dat op den langen duur, hoe ook aangevochten, het degelijke over het middelmatige blijft zegevieren.

Terwijl wij nu van dezen wedstrijd en van de voor- en nadeelen, die er het gevolg van blijken, dagelijks getuigen zijn, gaan wij voort met op een onderdeel van onzen handel, het vertalen van buitenlandsche boeken, een prioriteitsregt te handhaven en er jaren lang het onverlet bezit van te waarborgen, veel strenger dan aan onze kostbaarste oorspronkelijke ondernemingen te beurt kan vallen. Wat wij magtig geworden zijn zonder noemenswaardige inspanning van onze zijde, niet door doorzettenden wil, of maanden vlijt, of beteekenend kapitaal, maar door hardloop of handigheid, soms ook door bloot toeval, wordt ons in bezit verzekerd oneindig vaster dan hetgeen wij, voor een deel althans, mogen aanzien als de vrucht van eigen vinding en uitvoering. Waar wij elders ons haasten ons idee een vorm te geven, opdat men ons in dezen vluggen tijd van sympathiën niet vóór zij; waar wij dien vorm naauwelijks in den handel hebben gebragt en al onze berekening, moeite, connectiën en kosten op het spel zetten, op het gevaar af van aanstonds door een ander in de wielen te worden gereden, mag men zich, ten opzigte van vertalingen, voor *f* 3. - offerens, voorshands rustig bij zijne inschrijving in de rolle der verzekering nederleggen, tijd hebben van beraad, ruimte van uitvoering, volkomen veilig twaalf maanden lang om te beginnen, en tien jaren achtereen om er al de voordeelen van te genieten. Wij weten wel dat wij veel langer eigendomsregt, door de wet beschermd, op onze oorspronkelijke kopijën hebben; maar waar onze eigene plannen en ondernemingen zoo weinig van mededinging ontzien worden, achten wij de vrijbuiterij onzer vertalingen toch wel wat al te hoog geëerbiedigd.

En hierin is zeker wel eene der redenen te vinden, dat er zoo gretig op de gemakkelijker winst van vertalingen gejaagd en ons land met dergelijke overbrengingen overvoerd wordt. De opgaven in ons *Nieuwsblad* getuigen er ten minste wekelijks vrij overvloedig van.

Gelukkig trouwens, niet alles wat in die lijsten beloofd wordt komt tot vervulling. Uit eene nacijfering van een paar jaren is gebleken, dat van de p.m. 800 werken, die van Januarij tot December, in 1863 en evenzoo in 1864, vertoond werden, gemiddeld 50 pCt. onvertaald is gebleven.

Waar blijft het overige? Was het ten gebruike ongeschikt? Zooveel is zeker, dat het ganschelijk was overgelaten aan den luim en de willekeur van den bevoorregten betaler van een *f* 3. -, die er voor dien prijs de hand op hield, vrij of hij er iets mede doen wilde of niet. En hiertegen hebben wij een grief.

Onderscheiden toch kunnen de oogmerken zijn, die er achter deze beklemming schuilen. Niet altijd vertoont men een goed boek om het uit den vreemde hier over te brengen; integendeel, soms veeleer om het aan onzen handel te onthouden en het publiek er van te versteken, uit de eenvoudige beweegreden dat men concurrentie met zijn eigen editiën wil voorkomen, of, niet uit kwaden wil maar uit eigenbelang, verhinderen dat een ander er partij van trekke. - Dezen roof te plegen veroorlooft het vertalingsregt.v'

'Doch er is meer', zegt de schrijver verder. 'Naast de genoemde voorbeelden rijzen andere, die een nog duisterder schaduw werpen op enkele onzer vertalings-paragraphen. Wij vragen nogmaals: welke is de handels-, niet minder de zedelijke verhouding, waarin wij als leden der Vereeniging ons soms gedwongen zien te staan tegenover beroepsgenooten, die zich niet aan de corporatie aangesloten, of haar verlaten hebben? Zie, tot de laatsten - en hij heeft er geldige persoonlijke redenen voor -

behoort de boekverkooper A. IJverig en eerlijk oefent hij zijn beroep als uitgever uit, zonder iemand te willen benadeelen. Zijn aandacht is op eenig buitenlandsch werk gevallen en hij haast zich het te doen vertalen. Wil hij zoo voorzigtig mogelijk te werk gaan, zoo geeft hij in het *Nieuwsblad* van zijn voornemen openlijk kennis. Wat behoeft nogtans dit plan, deze bloote kennisgeving, der Vereeniging aan te gaan? Zij heeft alleen toe te zien op de eischen en belangen harer eigene leden. De boekverkooper B., lid der Vereeniging, heeft insgelijks, maar later, het voornemen tot het vertalen van dit zelfde werk opgevat; welligt heeft de annonce van A. hem op de gedachte geholpen. Hij vertoont het boek, krijgt daarmede regten, en naauwelijks zijn de beide vertalingen in het licht, of het bestuur der Vereeniging, gebonden aan § 14 van onze vertalings-statuten, moet de uitgaaf van B. in haar uitsluitend regt erkennen, neemt alle schade die deze zou kunnen lijden voor rekening der gemeenschappelijke kas over, en is gedwongen de uitgaaf van A. zoo scherp mogelijk tegen te werken, zelfs door waarschuwing, zelfs door prijsverlaging. Willens en wetens, met voorbedachten rade, wordt een eerlijk man ganschelijk onverdiend aangevallen, en elk lid der Vereeniging, hoe ook zich van het onbillijke dezer handeling bewust, wordt, onder de leuze van regt, verhelen wij 't ons niet - medepligtig aan onregt, dat, met een reglement in de hand, zonder bleeken of blozen gepleegd wordt.

Wij meenen, uit het oogpunt van handelsvrijheid, in het aangevoerde, zij het ook maar met enkele trekken, te hebben aangeduid: 1°. dat kopijregt op oorspronkelijk werk iets meer beteekent dan vertalingsregt; 2°. dat onze vertalingen tegenover onze eigene ondernemingen onevenredig beschermd worden; 3°. dat onze vertalingsregten soms aanleiding geven tot laakbare misbruiken; eindelijk 4°. dat wij, bij onze gemeenschappelijke maatregelen “ter bevordering van regt, goede trouw en welbegrepen

handelsvrijheid,' soms verstandigst doen onze eigene consciëntiën maar buiten spel te laten.

'Na deze staaltjes, hoe ons vertalingsreglement met zijn verschillende onderdeelen, hoe ook van tijd tot tijd aangevuld en gewijzigd, niet altijd in toepassing even lofwaardig is, gaan wij over tot den toets van zijn invloed meer in 't algemeen. Wij hebben daarbij allereerst te spreken over het *publiek belang*.

Honderdmaal is beweerd en verdedigd, dat juist onze beschermende statuten aan het publiek degelijke vertalingen waarborgen. Wij fluisteren: Gaat de bewering wel volkomen op, dat zij dáárom expresselijk tijd laten, opdat men beter gelegenheid zou hebben tot onberispelijke bewerking? Volstrekt niet. Beter of minder goed werk is eene zaak waarom onze Vereeniging zich eigenlijk niet bekreunen mag. Ons bestuur, als scheidsregter, maar gebonden aan de wet, heeft niet te vragen of deze of gene vertaling deugdelijker is, wanneer het geroepen wordt uit te maken aan welke zijde het regt ligt. Het steunt zelfs met open oogen het gebrekkige tegenover het betere, omdat het zich daartoe in sommige opzigten door het reglement bepaald gebonden ziet. Een vertaling van Dickens, overhaast, slordig bewerkt, heeft meermalen den geldelijken en zedelijken steun der Vereeniging ondervonden, ten overstaan van eene van degelijker gehalte, omdat door de uitgevers dier laatste niet stipt voldaan was aan het voorschrift van het reglement. Bij een jagt op Sue's *Sept péchés capitaux* kreeg de voorkeur niet hij, die contract had gesloten met den Franschen eigenaar; ook niet een tweede, die bezig was eene goede vertaling te geven van het origineel, maar een derde, die eene vertaling fabriekte naar eene Duitsche vertaling, welker eerste aflevering verscheen een of twee dagen vroeger dan de Fransche editie de pers verliet. Deze voorbeelden zouden te vermeerderen zijn. Het bestuur deed daarin volkomen zijn pligt, al kon het zijn uitspraak bezwaarlijk rijmen met het publiek

belang en met de eischen van letteren en wetenschap. Niet aan die eischen, alleen aan de prioriteitsregten immers had het gehoor te geven?

Dat onze Vereeniging die belangen, nogtans, ook bij hare vertalingsartikelen niet uit het oog begeert te verliezen, blijkt ten duidelijkste in de woorden van haar reglement: “Van de bepaling, wat betreft het vertalingsregt, zijn vrijgesteld *vertalingen van buitenlandsche dichtwerken*.” “Omdat hierbij de vormen der kunst hoofdzaak zijn”, pleegt men te zeggen, “dient men ook aan de pogingen, om die vormen behoorlijk terug te geven, ruim baan te gunnen.”

Deze uitzondering heeft den schijn van eene zelfbeschuldigende transactie, daar waar de Vereeniging overigens alleen de prioriteitsregten tot basis aanneemt. Zij erkent hierin zijdelings dat zij meet met twee maten en den vorm des dichters hooger regten toekent dan dien van den besten stylist. Sluiten wij het oog toch niet voor de onbillijkheid, op die wijze gepleegd aan de meesterstukken van het plooibare proza! De berijmde sproken van Andersen, de verzen van Longfellow, verklaren wij publiek domein, omdat wij den wedstrijd niet keeren willen tot eene juiste vertolking. Maar des eersten: '*t Was maar een Speelman*, des anderen *Hyperion* (ze zijn gelukkig in goede handen gevallen) - wat gaat het ons reglement aan wie ze verbroddelt? - Stellen wij ons voor een oogenblik een omgekeerd geval, en verbeelden wij ons dat de vertalingsregten in Duitschland, Frankrijk en Engeland eveneens geregeld of door eene corporatie gebonden waren als hier. Men dingt er om den prijs, ten einde de zuiverste, zangerigste overbrenging te geven van Beets' *Balladen*, ter Haar's *Gedichten*, of de keurigste en krachtigste van ten Kate's *Schepping*, van da Costa's *Tijdverzen.* Het is den dichters te beurt gevallen zich ook daar gewaardeerd te zien. Maar de daardoor opgewekte belangstelling drijft een gretig speculant aan om nu

ook het proza dier zelfde auteurs te geven; hij stelt die werken onder de prioriteits-bescherming van het vertaalsysteem, en de arme *Camera Obscura*, de *Tafereelen der Kerkhervorming*, ten Kate's en da Costa's dichterlijk proza, gehoond en gehavend worden ze onder de pen van een broodschrijver, en tien jaren lang zuchten ze te vergeefs naar eene geroofde vrijheid. - Bekennen wij het eerlijk, al zij het met schaamte: zoo als thans in ons reglement onderscheid gemaakt wordt tusschen dicht- en prozavorm (soms waarlijk niet zoo gemakkelijk af te scheiden), kunnen de statuten onzer Vereeniging verdacht worden deze uitgevers-toespraak te houden aan het publiek belang: “Wij willen eerlijk deelen: aan u de verzen, aan ons *la part du lion*: alles wat rijm- en maatloos is.”

Met volkomen regt kan aan deze eenzijdige grieve de vraag worden overgesteld: Heeft ons publiek dan over zooveel slechte vertalingen te klagen? En zoo ja, draagt dan het reglement der Vereeniging daarvan de schuld? Gelukkig - wij zijn de eersten om het te erkennen - worden onze vertalingen in den regel aan bekwame pennen toevertrouwd en spreidt de Vereeniging hare beschermende vleugelen meestal uit over den kundigen vertaler. Maar onze vertalingen zouden er zeer zeker toch wel niet te slordiger om worden, indien de concurrentie dreigde met eene betere; en onze Vereeniging heeft in ieder geval geene aanspraak om zich, even eenzijdig, te verhoovaardigen op hare koesterende wieken, aangezien zij hiermede, onderworpen aan de alles overheerschende wet van prioriteit, gelijkelijk den knoeijer als den kunstenaar beschut.

Wij wagen het zelfs te vreezen dat onze Vereeniging, bij de beste bedoelingen, gevaar loopt zich zelve en anderen in den dommel te wiegen met het gemoedelijk sluimerlied van *publiek belang*, wanneer zij meent met hare vertalings-beschermings-theoriën daarvoor te waken. Hoe goed van wil ook, zij is niet al-

toos bij magte met die wapenen daarvoor in de bres te staan. Zoekt het publiek belang daarin zijn voornamen steun, zeker mag het er wel nooit te vast op vertrouwen. Niet zoo zeer op onze Vereeniging collectief, maar op ons zelven als individuën allereerst en allermeest klemt de pligt, om bij den arbeid tot eigen voordeel het belang van het algemeen en dat van letteren en wetenschap streng en stipt in het oog te houden. Daarvoor zijn wij boekverkoopers, en geen komenijswinkeliers. Op ons, uitgevers, rust wel waarlijk de verpligting om de hoogere eischen van onzen handelsstand niet over het hoofd te zien, om alles behalve ligtzinnig te denken over de koopwaar die voor een groot deel aan onze zorgen is toebetrouwd. Ons zelven, onze persoonlijkheden al ernstiger en ernstiger van die bewustheid te doordringen, is een begrip van verantwoordelijkheid, dat wij te naauwer met onze vrijheid willen verbonden zien. Tegenover ons zelven, persoonlijk, tegenover de maatschappelijke plaats die wij hebben ingenomen, hebben wij ieder voor ons zelf te weten wat ons te doen of te laten staat, hebben wij te beslissen of wij ons geld op min of meer nuttige, lofwaardige wijze verdienen willen, of wij het nu en dan zelfs willen prijs geven voor eenige zedelijke voldoening van het goede en schoone te meer te hebben bevorderd. Hij die hierin te rade gaat met zijn geweten, vindt naast zijn prikkel daarin ook zijn loon. Maar de Vereeniging, als corporatie, mag en kan zich ten opzigte harer vertalings-statuten deze verantwoordelijkheid niet opdringen, noch zich eenige voldoening daarvan diets maken, zoolang prioriteitsregt het beginsel is waarvan zij uitgaat.

Het publiek belang, maar veel meer nog dat *van onzen handel*, zou, naar onze steeds bestreden meening, veel beter gebaat worden, indien de Vereeniging aan de voorbeelden van andere landen en aan de veranderde eischen des tijds gehoor gaf.

En alzoo de vertalingen overliet aan vrije concurrentie?

Ja. - Wij zijn aan het einde genaderd van ons verweerschrift, maar tevens aan het gevaarlijkst punt. Hier toch hebben wij, tegenstanders, niets dan losse hypothesen tegenover geijkte bezwaren.

Die hoofdbezwaren zijn: breidellooze concurrentie; afschrikking van ieder solied uitgever ter onderneming eener vertaling; gebrekkige uitgaven in plaats van zorgvuldige; vernietiging van een der takken van ons bestaan.

Zien wij, met onze illusiën, bescheiden maar vrijmoedig deze schrikgestalten in het oog.

In de tegenwoordige statuten van het vertalingsregt staat uitdrukkelijk: dat van de bepalingen zijn vrijgesteld *Brochures in het oorspronkelijke niet meer dan* 3 *vellen druks beslaande.* Wij vermeten ons te vragen: Waar zijn de voorbeelden, bij dit minkostbare en rentegevende handelsartikel, dat meer dan één uitgever zich deze vrijstelling ten nutte gemaakt en een ander onderkropen heeft? Van hoe menig klein vertaald boekske van godsdienstige strekking, bundeltjes van anecdoten, verzamelingen van raadgevingen, enz., worden duizendtallen onverlet verkocht. Op dezen grond nu meenen wij van de algemeene goede trouw te mogen wachten, dat men bij werken van meer uitgebreidheid ook niet zoo ligt zou overgaan, zonder bepaalde redenen, onder de duiven te schieten van een ander. Zoo eigen conscientie hiertoe al vrijheid vond, de afkeuring en tegenwerking der goedgezinde beroepsgenooten zouden deze navolgers wel wat voorzigtiger maken.

Ons land is een klein land: twee vertalingen kunnen er moeijelijk naast elkander gaan. Dit bezwaar der voorstanders nemen wij gereedelijk over als een schild voor ons zelven. Juist hierom zal men het niet roekeloos wagen, mede te dingen met een reeds door een solied uitgever opgevat plan. Stelt men ook zich zelf niet bloot aan eene nederlaag, waar men, door wedijver gedre-

ven, een ander van zijne voordeelen ontrooven wil? Welligt - eene crisis brengt altijd ongezonde verschijnselen mede - zou bij eene afschaffing van het prioriteitsregt het jagen en op zijde duwen niet achterblijven; maar welhaast, zoo er maar eerst eenige tastbare voorbeelden van teleurstelling gevallen waren, zouden de driftige stroopers wel wat genezen zijn. Is in Duitschland, waar toch ook veel uit den vreemde wordt overgenomen en waar het terrein zooveel ruimer is, de concurrentie zóó scherp, dat zij ons, wat ons aangaat, vrees zou aanjagen? Naar ons inzien, zou de solide uitgever even rustig kunnen voortgaan als onder de tegenwoordige bescherming, en zijne aan goede handen toevertrouwde vertaling niet overvleugeld zien door het knutselwerk van een wangunstig mededinger. De Boekhandel zou hem steunen, en het publiek is tot de mondigheid des oordeels gekomen.

Naar onzen blik in de toekomst zou, onder de bedeeling der vrijheid, het uitgeven van vertalingen, en daarmede het getal der uitgevers, veeleer àf- dan toenemen. Wij zouden dit geene schade achten voor onzen handel. Toegegeven dat het uitgeven van vertalingen voor velen voordeelige uitkomsten heeft opgeleverd; toegegeven dat het handelskapitaal door vertalingen omgezet, dat de voordeelen door debitanten genoten, in den omvang van een jaar een aanmerkelijk cijfer beloopen; daartegenover rijzen de vragen: welk aanzienlijk bedrag door het mislukken van dergelijke speculatiën verloren en aan den handel ontvoerd wordt, en of de debitant door het ijveriger werken met sommige levensvatbare artikelen niet ruim vergoed zou zien, wat hij thans over een massa van rijp en groen verdeelt, waar hij zijne begunstigers mede overstapelt.

Is het uitgeven van vertalingen voor enkele bedachtzamen een welige bron van bestaan, voor hoe velen is het niet een diep water, waarin de waaghals, vurig maar onnadenkend en onvoor-

zigtig tevens, te gronde gaat eer hij het zelf vermoedt! Aangelokt door de wekelijksche vertalinglijsten, bedwelmd door geruchten van groote winsten, verleid door dezen of genen vertaler, die in iederen boekwinkel zijn man zoekt, neemt menigeen een lot in deze loterij en verspeelt zijne karige bezitting, waarmede hij als ijverig debitant welligt zijn bestaan had kunnen vestigen. Door een ligt te beproeven vertaling wordt hij medegesleept in het waarlijk niet zoo beuzelachtige of altijd winstbelovende beroep van uitgever, welks gladde baan hij eerst leert kennen als hij er jammerlijk op getuimeld is. Aan deze ligt te beproeven vertalingskansen hebben wij het misschien voor een deel te wijten, dat hier te lande bijna elk boekverkooper uitgever te gelijk wil zijn; daarin zeker ligt een der oorzaken van die tallooze kleinere en grootere verliezen, die, zoo zij niet op faillissementen en het vaarwel zeggen aan den handel uitloopen, toch zoo velen aan gevaarlijke wonden laten lijden; daarin eindelijk is mede een bron te vinden van dien breeden stroom van middelmatigheden en prullen, die jaarlijks, ten koste van betere kopijen, door ons leesgrage publiek heengolft. In statistieke cijfers is het niet te bewijzen, maar zoo heel gewaagd zal het toch wel niet zijn te stellen, dat de verhouding van uitgeversboekverkoopers tot enkel debitanten staat: in Holland als 1 tot 10, in Duitschland als 1 tot 15, in Frankrijk als 1 tot 20, in Engeland als 1 tot 25. Het laatste is zeker verreweg het beste. Een gezonder toestand zal ook hier niet achterblijven, wanneer het getal der uitgevende boekverkoopers wat vermindert en zich terugtrekt tot een kleiner kring van firma's, die zich met kennis van zaken toeleggen op specialiteiten, waarin zij te huis zijn. In hun eigen weg zullen deze zoeken naar het goede en voordeelige, en waar zij daaronder ook gebruik maken van vertalingen, zal men van lieverlede hun die gewillig en veilig gaan overlaten, wetende dat zij in die handen beter zijn dan elders.

Rijst er dan onder dezen eene vaak onvermijdbare concurrentie, welnu dat zij die uitmaken onderling, gelijk in den algemeenen handel alle mededinging bij min of meer minnelijke schikking wordt beslecht. Maar niet door de pressie van een verzekeringsbond, die alleen te rade gaat met het gezag van prioriteitsregten, en die zich de nadeelen niet ontveinzen kan, welke aan de toepassing daarvan kleven.

Reeds nu wordt er rafelend getornd aan het kunstmatig weefsel van het vertalings-systeem. Waar men voortgaat onze uitgevers te beschermen en te oordeelen met de letter der wet, worden de debitanten vrijgelaten om een concurrerende vertaling, die buiten den cirkel ligt, te begunstigen zooveel zij verkiezen, en alleen gemoedelijk vermaand de (zeer rekbare) billijkheid in het oog te houden. Telken jare groeit het kleine aantal aan van hen, die zich tegen het monopolie der vertalingsregten aankanten, al hebben zij overigens de nobele strekking der Vereeniging in vele opzigten lief. En wat ons aangaat, die erkennen den band onzer broederschap te waardeeren als iemand: zonder driftig de omstandigheden te willen dwingen, zonder ook nu te begeeren, dat men ten onzen wille de wet der Vereeniging plotseling ontsla van hare vertalingsbanden: ieder reize waar wij er, gelijk thans, toe geroepen worden, zullen wij niet schromen getuigenis af te leggen van onze meening, onder den wensch dat, wanneer het eeuwfeest onzer Vereeniging moge aanbreken, onze opvolgers mogen erkennen dat wij - welligt dwalende, maar dan ter goeder trouw - naar ons beste weten getracht hebben een baan te breken voor de vrijere en breedere ontwikkeling van onzen handel.'

Nog vervuld van oude herinneringen aan gesproken woorden en met gedrukte letters andermaal gewezen op het voor en tegen, hadden alle de Vereenigingsleden nu den tijd vóór zich van be-

raad en toerusting tegen den gronten Augustus-strijd van het volgend jaar.

Ook het nieuwe ontwerp-reglement, met memorie van toelichting en bijlagen, werd in December 1866 aan de leden toegezonden. Op een en ander kwamen gaandeweg niet minder dan ruim honderd amendementen in, behalve de kritieken en ‘kantteekeningen’ in het *Nieuwsblad*, die allen natuurlijk door de commissie besproken en door den secretaris beschreven moesten worden. Terecht begreep het bestuur, zulk een woedenden ijver ietwat te moeten laten bekoelen en de feestviering liever maar vooraf te doen plaats hebben, opdat de gebleken verscheidenheid van meening geen invloed zou oefenen op de eenheid van feeststemming. Alzoo werd de behandeling uitgesteld tot October.

Met groote kalmte en onpartijdigheid werd deze buitengewone vergadering van 16 October, die, met een korte tusschenpoos, van 's morgens 10 tot 's avonds 11 uur duurde, door den voorzitter W.H. Kirberger geleid. Het leeuwendeel der betoogen genoot natuurlijk het vertalingsrecht. Met spanning werd verbeid wat dezen dag zijn beslist lot zou worden. Een tijdlang stonden de kansen van behoud en verwerping gelijk. Toen helde de balans gevoelig over. Na allen die dat begeerden te hebben laten lucht geven aan hun volheid van overtuiging of van woorden, trad een man van gezag op, die zijn oogenblik geduldig had afgewacht. De ridderlijke kampioen G.T.N. Suringar, thans als medestander vergezeld door zijn zoon, was weltoegerust opgekomen tot den strijd, waaruit hij reeds zoo meermalen als overwinnaar was teruggekeerd. Met rustig oog zag hij om zich heen, ontplooide een geschreven stuk en las met eenige plechtigheid aan de woelige vergadering de volgende toespraak voor:

‘Verwacht ge van mij, M.H., dat ik, nu het wederom het zoogenaamde vertalingsregt geldt, mij krachtig zal aangorden ten strijde? Gij zoudt u daarin wel eens kunnen bedriegen.

Twintig jaar geleden heb ik den strijd gestreden met al de warmte eener gevestigde overtuiging en met een uitslag, zóó beslissend, dat er naauwelijks te denken viel aan eene vernieuwing van die twistvraag.

En toch kwam ze *tien* jaar later weêr ter bane en deden zich krachtige stemmen hooren tegen de nog altijd gehandhaafde overeenkomst. Het onderzoek en advies werd (in een vergadering, die ik niet kon bijwonen) opgedragen aan leden van een jonger geslacht, dat vrij was van de gehechtheid der ouden aan het oude - en toch leidde dat advies, na rijpen rade, tot het behouden van hetgeen men had en achtte men het veiliger eene overeenkomst aan te houden, die elk op zijne beurt beschermde, dan zich te wagen aan een vrijheid, waarvan de goede en kwade kansen nog niet wel te berekenen schenen.

Nu zijn er andermaal *tien* jaren verloopen en ziet! die onderlinge overeenkomst wordt weêr bestookt, bestookt met grof geschut. Voor bekrompen en immoreel wordt uitgekreten wat vroeger regt en billijk en betamelijk en in 't belang geacht werd van den boekhandel zoowel als het publiek.

Waar dàt het geval is, waar een vroeger gehuldigd beginsel de algemeene sympathie en daardoor zijne morele kracht heeft verloren - hoe zal men daar eene overeenkomst, op dat beginsel gegrond, in stand houden? Het is toch de morele kracht en geenszins fiscale bepalingen die haar in het leven moeiten houden.

Welnu, M.H.! elke tijd moet zijn eigene behoeften kennen en ieder geslacht zijn eigen weg weten. Laat ik mij dus onthouden van u dien weg af te bakenen of eenige pressie op uwe overtuiging uit te oefenen.

Wil men nogtans van mij weten, of ik, door al hetgeen er nu en vroeger is aangevoerd tegen de zaak in haar beginsel, niet in eenig opzigt ben teruggekomen van mijne zienswijze van voor twintig jaren? Ik moet eerlijk antwoorden: neen, Mijne-

heeren. Nooit evenwel en ook toen niet heb ik mij kunnen vereenigen met het denkbeeld om aan dat vertalingsregt een langeren duur te geven, dan dien van drie jaren, dien het vroeger door de wet gegund werd; maar overigens zou ik nog dezelfde gronden aanvoeren ter verdediging van onze onderlinge overeenkomst. Ik heb een ander begrip van handelsvrijheid dan hetgeen waaruit men, naar het mij voorkomt, de zaak in haar beginsel veroordeelen wil; een ander begrip van ons handelsbelang, dan hetgeen waarmede men de afschaffing in harmonie wil brengen.

Men verlieze niet uit het oog, dat we hier te doen hebben met vruchten, die aan den algemeenen weg overhangen uit den tuin eens buurmans. Het plukken staat ons vrij en kan ons niet worden belet, immers zoo lang de wetgever den eigenaar geen uitsluitend regt op die overhangende vruchten toekent. Maar zullen we nu, als verstandige knapen, aan elk zijn beurt geven, of allen om strijd de handen in de takken slaan, de een den ander de vruchten uit de hand scheuren en met de takken de vruchten gaan vernielen, zoodat niemand iets in de hand houdt? O kostelijke vrijheid!

Maar men vergunne mij, op mijne beurt, ook een enkele vraag te doen, namelijk: Heeft men bedacht wat de Regering zal kunnen doen, als de Vereeniging het vertalingsregt niet meer handhaaft, maar vogelvrij verklaart?

Om *wier* wille, als het niet is om den Nederlandschen boekhandel, heeft zij in der tijd dat regt geschapen; om wier wille heeft zij in onzen tijd, bij het sluiten van internationale tractaten, den buitenlandschen auteur dat regt, ondanks allen aandrang, niet willen toekennen? Zal zij dit langer blijven weigeren, als zij ziet, dat de Nederlandsche boekhandel het niet meer regelt, maar prijsgeeft?

Heeft zij tot dusverre het regt van den buitenlandschen auteur

niet willen erkennen, van harentwege kan in dezen tijd kwalijk een toekenning van regt aan den Nederlandschen Boekhandel uitgaan. Laat het zijn, dat zij voor alsnog het een noch het andere wil; onbeheerd goed zoekt naar een beheerder, een ongeregelde staat van zaken zoekt naar regeling, en wat ligt er dan meer voor de hand, dan dat men terugkeert tot de bron en oorzaak, den eersten schepper en eigenaar van het product? De uitgevers zelven zullen, hij de algemeene concurrentie, dien weg opgaan en zich ten laatste verstaan met den uitgever of schrijver van het oorspronkelijke, en de wetgever zal om de orde te herstellen dat beginsel bekrachtigen.

Hem, die den auteur gaarne het loon op zijn arbeid gunt, zou bij zoodanigen keer van zaken, als hij kiezen moest tusschen de ongeregeldheid en wanorde, die uit de algemeene plunderzucht van het onbeheerde zou ontstaan en tusschen het erkennen van den buitenlandschen auteur als eersten eigenaar, de keus niet twijfelachtig zijn. Maar welke kreten zouden er dan opgaan over den staat van afhankelijkheid, waarin men zich dezerzijds zou gesteld zien tegenover den buitenlandschen schrijver en uitgever, over de sommen, die dezen zouden vorderen voor het regt van vertaling, over de eigendunkelijke en gebrekkige wijze waarop zij die vertalingen zouden willen beheerschen!

Ik vraag maar of men bij het voorstaan van de afschaffing aan dat alles gedacht heeft?!....'

Zulk een vraag, zulk een waarschuwing, uitgesproken door een man van jaren, van achtbare verdiensten, en met die klankrijke, heerschende stem, waarvan Suringar in hooge maat het voorrecht bezat, misten ook thans weêr haar invloed niet bij een groot deel der aanwezigen. Velen, die, zonder gevestigd oordeel, voornamelijk verschenen waren om van een belangrijk steekspel getuigen te zijn, hadden na die woorden hun partij gekozen. Zij

werden daarin bevestigd, toen bezadigde en heldere mannen als W.P. van Stockum en W.E.J. Tjeenk Willink hun ernstige vermaning tot voorzichtigheid voegden bij die der Suringars. Noch de herinnering aan geschreven betoogen, noch de warme bestrijding van het vertalingsrecht door monden als die van P. Kraaij Jr., Mart. Nijhoff, D.A. Thieme, A. Belinfante, H.A. Kramers, W.T. Werst en anderen, waren bij machte de tegenpartij te doen zegevieren. Het beginsel van het behoud werd met de overgroote meerderheid van 66 tegen 23 stemmen aangenomen. Het oude artikel bleef gehandhaafd, alleen met kleine wijzigingen in den vorm en met de meer beteekenende toenadering, dat voortaan de tijd van het uitsluitend recht van tien tot op drie jaren werd ingekrompen.

Wat de overige bepalingen voor het nieuwe reglement, dat met 1868 van kracht zou worden, aangaat, werden van de voorstellen der commissie alleen die aangenomen tot het verhoogen der contributie, tot het niet meer gedwongen inzenden der door de leden uitgegeven boeken, en tot het houden der vergadering op één dag. De jaarlijksche maaltijd op kosten der Vereenigingskas werd door luiden bijval bestendigd.

Tot opfrissching uit den benauwden dampkring van reglementenbedwelming, wachtte den moêgestreden leden op den volgenden dag een feest. Den 17^{den} October werd het standbeeld voor Vondel onthuld. Onze geleerde vakgenoot J.A. Alberdingk Thijm had reeds in de vorige vergadering van Augustus op deze aanstaande feestelijke gebeurtenis gewezen en den boekhandel aangevuurd zich bij deze plechtigheid te laten zien. Daaraan was door de Vereeniging gehoor gegeven. In den luisterrijken optocht, bij die gelegenheid in Amsterdam's straten gehouden, had de boekhandel een praalwagen, met zinnebeeldige voorstellingen, allen over-

heerscht door een groot beeld van de Faam. Ook nam hij, daartoe uitgenoodigd, door afgevaardigden deel aan gedachtenisviering, bedevaart en maaltijd. En wie niet tot de uitverkorenen behoorde schaarde zich met vaderlandschen trots en welbehagen onder de duizenden jubelende landgenooten, die, allen op hun wijs, hulde brachten aan den naam van Nederland's hoofddichter Joost van den Vondel[1].

1 Door een op dien wagen werkende drukpers werden o.a. de volgende dichtregelen van Alberdingk Thijm onder de menigte gestrooid:

Waarom de Faem op den Wagen van den Boekhandel staat.

Druckt lustigh Boeck en Bladt en geeft ze rustigh uit.
Waer Pers en Handel huwlijck sluit,
Is Grootvorstin De Faem hun echte, rechte spruit.

Hier en Hiernaemaels.

De Faem vermagh het Al, op 't rollend Hierbeneden.
Laet Pers en Boeckverkoop, uit wier verbondt zy sproot,
Zich op de weerelt zóó besteden,
Dat Goet Gerucht hém, Boven, vóór gaet treden,
Die Hierbeneden de oogen sloot.

De Drukkunst.

‘O moeder van ontelbre kindren.’
VONDEL.

Geen steen noch stael gelijckt, in duurzaemheit van krachten,
Het zingend stemgeluit, dat 's Dichters borst ontzweeft.
Het Woort van Vondel leeft: zijn vlugtichste gedachten
Zijn hechter dan 't Stadthuis, dat hy bezongen heeft.
Maer hoe bewaert zich 't Woort, by volgende geslachten,
Gejaeght en voortgezweept, verwrongen, licht verkromt,
Eer 't, gants ontaert, vervalt, veracht wordt, en verstomt?
't Idee ontstroomt de ziel, in fijn gekleurde wolking;
De Tael is de offerschael, die 't, drupplend, zaemlen zal:
De Pers, eerbiedigt reê met zedige vertolking,
Keert, als retort, de wolck in duerzaem rotskrystal.

Verzuimen wij niet, te roemen in een verblijdend uitvloeisel van het vertalingsrecht.

Reeds in 1844 was door S.E. van Nooten aan de leden der Vereeniging ter overweging gegeven: ‘Bij al het goede en nuttige, dat de Vereeniging in het belang van den Boekhandel heeft te weeg gebragt en nog te weeg brengt, zou het belang der leden in het bijzonder nog kunnen bevorderd worden door de oprigting van een Weduwen-fonds. Dergelijke instelling, op een duurzamen grondslag gevestigd, zou ook tot de uitbreiding der Vereeniging medewerken. Op dezen grond schijnt het wenschelijk, dat benoemd worde eene Commissie, ten einde een plan te ontwerpen tot oprigting van een Weduwen-fonds uitsluitend voor Boekhandelaren, Leden der Vereeniging.’

Deze welmeenende gedachte - hoe zou zij niet? - vond in aller gemoed weerklank. Niemand beter dan boekverkoopers kunnen zich dagelijks overtuigen, hoe hun handel niet iedereen rijk maakt; integendeel, hoe binnen onze beperkte taalgrenzen diegenen tot de soort der witte raven behooren, die op hun ouden dag eenig kapitaal hebben overgespaard, genoegzaam om bij hun overlijden hun nablijvenden tot kommerloozen steun te zijn. Veelmeer behoort het tot de jaarlijksche voorvallen, dat arme tobbers in den kleinhandel, die van den morgen tot den avond sloven achter hun toonbank, die geplaagd worden door altoosdurenden geldnood, die tot de blanke slaven van ons beroep behooren en toch voor de uitgevers van zoo groote waarde zijn, hun tranendal verlaten met een laatsten blik van bittere zorg op hen die zij liefhebben. Den broederband te erkennen tusschen meerderen en minderen, elkander te helpen waar zulks noodig en betamelijk is, de hand te reiken in den nood: van welke vereeniging is dit doel méér het beginsel geweest dan bij de onze?

Van Nooten's voorstel ging dus niet ongewaardeerd voorbij.

Het was maar de vraag, hoe het plan te verwezenlijken zou zijn. En daartoe bleken voor het oogenblik onoverkomelijke bezwaren te bestaan. De middelen der nog weinig talrijke Vereeniging waren te schraal voor overwinst; bijdragen, voldoende tot vorming van een fonds, welks renten tot het bepaald oogmerk zouden kunnen strekken, waren vogels in de vlucht; de tijd voor de beantwoording aan zulke idealen was in 1844 nog niet aangebroken.

Zestien jaar daarna, in 1860, begon die gedachte nieuw voedsel te krijgen bij D.A. Thieme. Zij lag in zijn bedoeling, toen hij het voorstel deed om onze ter vertaling bestemde boeken niet meer bij den ambtenaar tegen betaling van *f* 1. - te doen registreeren - een maatregel die den staat in de laatste jaren, naar zijn berekening, een goede *f* 2000. - in den schoot geworpen had -, maar die aanteekening te doen plaats hebben in eigen kring, tegen de helft der kosten, en die opbrengst te doen strekken tot stijving onzer inkomsten. Reeds in het volgend jaar had die nieuwe wijs van doen aan de kas *f* 361. - opgebracht. En toen nu in 1863 het bedrag dier aanteekeningssom tot *f* 3. - verhoogd werd en de jaarlijksche toelage daarvan gemiddeld op een *f* 1500. - kon worden geschat, leefde het plan weêr op om deze toevallige bate te bestemmen tot een doel van broederlijke weldadigheid.

Daaruit vloeide op de punten van beschrijving voor de vergadering van 1865 het voorstel des bestuurs voort: ‘om eene Commissie van vijf leden te benoemen en aan deze op te dragen in de volgende vergadering een plan aan te geven ter besteding der rente van het kapitaal der vertalingskas tot ondersteuning van behoeftige nagelaten betrekkingen van leden der Vereeniging, en tevens de vraag te beantwoorden: Op welke wijze en met welke middelen een weduwen-fonds voor boekverkoopers tot stand te brengen zou zijn.’ Toen dit voorstel aan

de orde kwam, werd het door den voorzitter Kirberger warm aanbevolen ‘Van Nooten's begeerte’, voerde hij o.a. aan, ‘was nooit voor goed begraven. Als *the sleeping beauty* in het bekende sprookje was zij nu en dan tot leven teruggekeerd; zij had slechts onder de betoovering der cijfers gelegen, die alleen op een heldere groepeering wachtten om luisterrijk te kunnen ontwaken. Daartoe moesten wij de gedachte van ons afzetten om reeds in den eersten tijd eenige afdoende hulp te willen verleenen. Voor een goed en heilzaam werkend weduwenfonds hadden wij hoofdzakelijk voor toekomstige geslachten te arbeiden. Het lag volstrekt niet in de bedoeling van het bestuur, dat de Vereeniging nu al tegenover een vaste contributie een vaste uitkeering zou stellen. Het bedoelde met zijn voorstel voorloopig slechts een “ondersteuningsfonds”, waaruit wel terstond in dringende gevallen eenige tijdelijke hulp zou kunnen worden verleend, maar dat voor volgende tijden op een vaste uitkeering zou kunnen worden aangelegd, zoodra de opgespaarde geldmiddelen daartoe ruim genoeg waren. - Hoe dikwijls kwam in 's menschen gemoed de wensch op, in de toekomst te mogen leven! Welnu, hier was ons die blik gegund. Als de spruit, die wij in ons midden wenschten te planten, met trouwre liefde door allen werd gekweekt, dan zou er een boom van groeien rijk aan weldadige vruchten. En zoo zeker als zaaien en oogsten niet zouden ophouden in de natuurlijke wereld, zoo zouden in later jaren tranen van dankbaarheid gewijd worden aan hen, die van het stekje de planters waren.’

De mannen, aan wier bespreking deze zaak werd toebetrouwd, het vijftal S.E. van Nooten, W.P. van Stockum, J.G. Broese, R.J. Schierbeek en J.H. Gebhard, zonden eenige maanden daarna aan de leden een uitvoerig verslag van hun overwegingen, daarbij een concept-statuut voegende, om op de eerstvolgende vergadering te worden behandeld. Dit verslag, door

de onmiskenbare hand van Gebhard geschreven, overwoog in de eerste plaats de vraag omtrent de kans van een weduwen- of van een meer algemeen ondersteuningsfonds. Voor het eerstgenoemde golden de belemmeringen, die zeker ook de commissie van 1844 voor den geest gestaan hadden: 1° het klein getal deelhebbers, dat de toepassing der gewone kansrekening van de jaarlijksche sterfte onzeker maakte; 2° de aanzienlijke contributie, tot de instelling van zulk een onderlingen waarborg noodig, en 3° het vermoedelijk lidmaatschap van velen in dergelijke inrichtingen ten behoeve van het algemeen. Bovendien zou bij de gunstigste berekening van contributiën de jaarlijksche uitkeering aan weduwen altoos zeer weinig strekzaam moeten blijven, tenzij de bijdragen zoo boog werden gesteld, dat zij menigeen bezwaren zouden en alzoo wel eens aanleiding zouden kunnen geven tot een vermindering van het getal leden der Vereeniging.

'Ware hiermede de zaak afgedaan', zoo ging de verslagschrijver voort, 'en misschien weder voor twintig jaren "in doodelijke stilte begraven", uwe Commissie zou zich beklagen er toe geroepen te zijn, om *the sleeping beauty*, waarmede onze geachte voorzitter op de laatste algemeene vergadering onze weduwenfonds-quaestie geestig vergeleek, in plaats van uit haren slaap op te wekken, een nieuwen slaap, misschien den doodslaap te doen ingaan. Gelukkig echter kan de Commissie, zonder gewetenswroeging, de twintigjarige *beauty* met al de gevaren, die, volgens het sprookje, aan hare opwekking verbonden zijn, laten rusten, om haar minder gevaarlijke en uiterlijk misschien minder schoone, maar zeker niet minder liefelijke zuster bij u in te leiden. Zij draagt den bescheiden naam van *ondersteuningsfonds.* Wel doet zij geen moeielijk na te komen beloften, maar eischt ook geen moeielijk na te komen opofferingen; zij werkt niet voor een verwijderde toekomst alleen, maar ook voor het

tegenwoordige; zij vraagt geen hulp voor enkelen die hulp behoeven, maar wekt medelijden op voor allen die medelijden verdienen.

Doch hier verlaat uwe Commissie het terrein der beeldspraak, waarop zij door de fantasie van uwen voorzitter gelokt werd, om tot de werkelijkheid terug te keeren. Zij heeft de vraag te beantwoorden: waarom een *ondersteuningsfonds* in onze Vereeniging de voorkeur verdient boven een weduwenfonds; welke de middelen zijn om tot oprichting en instandhouding daarvan te geraken.

Een weduwenfonds stelt tegenover vaste contributie evenredige uitkeering; zijne deelhebbers kunnen dus tegenover *plichten* op hunne beurt *rechten*, tegenover *beloften*, *eischen* stellen. Faalt een weduwenfonds in zijne berekeningen, het moge ter goeder trouw falen, met zich zelve vernietigt het de uitzichten van anderen, die in goed vertrouwen op dat fonds hun geluk bouwden: het maakt te ongelukkiger, omdat het beloofde gelukkig te zullen maken. Een *ondersteuningsfonds*, zooals uwe Commissie beoogt, rust óók op berekening, maar niet op cijfers alleen; het rekent op weldadigheid. Het zoekt geen deelhebbers met het uitzicht zoo veel mogelijk te ontvangen om zoo weinig mogelijk terug te geven, het vraagt deelneming met den wensch zoo veel mogelijk te ontvangen om zoo veel mogelijk te kunnen weldoen. Tegenover zulk een fonds geen andere plicht dan belangstelling voor ongelukkigen, geen ander recht dan de eisch van trouw en belangloos beheer. Zal de Vereeniging nog in de keuze aarzelen? Uwe Commissie heeft gekozen en geeft het resultaat van haar onderzoek aan u ter beoordeeling over, met aanwijzing der middelen tot oprichting van een ondersteuningsfonds, niet alleen voor weduwen, maar ook voor behoeftig geworden leden der Vereeniging. Zij gaat daarbij uit van het beginsel dat het ondersteuningsfonds moet zijn een inrichting van vrijwillige philanthropie, niet een associatie die uitdee-

ling doet naar rato van *verplichten* inleg van deelhebbers; zij doet aan de eene zijde, volgens de haar gedane opdracht, een beroep op de *vertalingskas*, aan de andere zijde een beroep op de *sympathie der leden.* Volgens hare overtuiging kan dit beginsel zijne toepassing vinden door de volgende middelen:

1°. Door eene jaarlijksche bijdrage uit de vertalingskas[1].
2°. Door de rente van het kapitaal der vertalingskas.
3°. Door de rente van de uit de vertalingskas ontvangen bijdrage.
4°. Door jaarlijksche vrijwillige bijdragen.
5°. Door donatiën.
6°. Door toevallige baten, als erfenissen, legaten, eventueel daar te stellen loterijen, enz.' -

Wat de werking en het beheer betrof, stelde de commissie voornamelijk voor:

'dat de wijze van verdeeling der uitkeeringen zou geschieden naar gelang der beschikbare rente-som en van de meerdere of mindere behoeften van hen die zich tot onderstand annmeldden;

dat de tijd der uitkeering zou plaats hebben naar aanleiding van onvoorziene behoefte, tusschentijds, in gedeelten, of, na afloop van ieder vereenigingsjaar, in eens; enf

dat het belleer zou opgedragen worden aan vijf commissarissen, te Amsterdam wonende, en onafhankelijk van het bestuur der Vereeniging.'

Met eenige wijzigingen werd het plan met algemeene stemmen op de vergadering van 1866 aangenomen en het ondersteuningsfonds op nader vast te stellen statuten in beginsel als gevestigd

1 Later gewijzigd niet deze bijvoeging: "en wel uit het vierde gedeelte van de opbrengst der ter vertaling aangeteekende boeken, na aftrek der onkosten van de Commissie voor het Vertalingsrecht".

beschouwd. Tot het opmaken dier nadere regeling en als commissarissen van beheer viel de keus op J.H. Gebhard, J. Noordendorp, G. van Heteren, J.D. Sybrandi en C. Caarelsen, op hun beurt van aftreding te vervangen.

In het laatst van het jaar waren commissarissen reeds in staat een reglement verkrijgbaar te stellen en deden in het begin van het volgende een beroep op aller medewerking door het inschrijven hetzij voor een jaarlijksche bijdrage, hetzij voor een gift in eens; een beroep, dat reeds dadelijk door een honderdtal inschrijvers en begunstigers met milde schenkingen beantwoord werd. In 1868 was het getal der vaste bijdragen al tot 149 geklommen, terwijl daarentegen behoefte aan ondersteuning zich nog niet had voorgedaan. Op voorstel der beheerders besloot de Vereeniging in 1869 het steeds aangroeiend kapitaal van het 'Ondersteuningsfonds voor weduwen en nagelaten minderjarige kinderen van leden der Vereeniging enz.' te beleggen in inschrijving op het grootboek der nationale schuld.

Had het bestuur der Vereeniging, gelijk wij gezien hebben, in dit tijdvak handen vol werk om de menigte voorkomende geschillen tot een goed eind te brengen en zich te bemoeien met verschillende beginselen van algemeen handelsrecht, het gaf niet minder blijk van belangstelling in de huishoudelijke verbetering van den handelskring. Daarvan getuigde de besproken instelling van het ondersteuningsfonds niet alleen, maar evenzeer gewichtige andere daden. De hervorming van het *Nieuwsblad* was daar één van. Reeds in 1854, toen *Weekblad* en *Nieuwsblad* met elkaâr wedijverden en aan eerstgenoemd zonder eenigen twijfel, wat degelijkheid van inhoud betreft, de voorrang moest worden toegekend, was de wensch geuit, dat deze beide mededingers tot een enkel blad mochten samengesmolten worden en dat dan dit tijd-

schrift niet de wankelbare onderneming van een uitgever blijven, maar het verantwoordelijk orgaan der Vereeniging worden mocht. Met verdienstelijke zelfopoffering hadden de toenmalige bestuurders-eigenaars van het *Weekblad* daarop afstand gedaan van hun uitgaaf en was het *Nieuwsblad*, met 1° Januari 1855, verklaard te zijn het gewenschte 'officieele orgaan', onder toezicht staande van een daartoe bijzonder aangewezen bestuur. Even als J.L.C. Jacob, gelijk tot hiertoe, redacteur bleef, zou ook de voor eigen rekening gedreven uitgaaf bij J.M. van 't Haaff onveranderd blijven.

In 1864 nochtans, bij Jacob's overlijden, toen men de handen vrijer gekregen en het ontzag voor oude maar verouderde verdiensten door den dood van zelf een eind gevonden had, begreep het bestuur der Vereeniging het *Nieuwsblad* onder frisscher leiding een hervorming te moeten doen ondergaan en wenschte het een toelang uit de algemeene kas te bestemmen ten einde daartoe door eenige bezoldiging van de redactie bevorderlijk te wezen. Dat voorstel ging op. Een beter ingerichte inhoud werd afgebakend; de taak van den redacteur werd tot vaster regelen gebracht; de bibliographische behoefte overeenkomstig den vooruitgang des tijds op den voorgrond gezet. De bekwame Leidsche boekhandelaar S.C. van Doesburgh nam, op verlangen der algemeene vergadering, de toekomstige leiding op zich; terwijl te gelijk het *Nieuwsblad* meer onder bepaald toezicht der Vereeniging werd gesteld.

De nieuwe redacteur, die zich aan den wensch zijner beroepsgenooten onderworpen en zijn taak met den warmsten ijver aanvaard had, had daarbij allereerst op de medewerking van bibliographische vrienden staat gemaakt. Hij had zich trouwens in die verwachting bitter teleurgesteld gezien. Men had hem veel beloften, maar weinig kopij gegeven, en het was dus wel geen wonder, dat hij, bij eigen overdrukke handelsbezigheden, zich al

meer en meer met dezen arbeid bezwaard moest gevoelen. Met 1° Januari 1867 vroeg hij alzoo eervol ontslag en werd hij in zijn post vervangen door G.L. Funke te Amsterdam.

Ook door dezen werd met niet minder lust en opgewektheid aan de verbetering van den inhoud gearbeid. Maar nu begon ook, bij het meer versnelde en driftiger handelsleven, het slechts éénmaal verschijnen van het blad tot een onhoudbaar gebrek gerekend te worden. Men had geen geduld, zeven dagen naar het nieuws, naar advertentiën, aanbiedingen, verschijningen en wat dies meer zij te wachten, maar verlangde een dubbele uitgaaf. De uitgever, die nog altoos eigenaar van de onderneming gebleven was, gaf wel met 1868 aan dien aandrang toe, maar kon toch op den duur niet aan de telkens grooter wordende wenschen blijven voldoen, waar daardoor zijn eigen geldelijk belang groot gevaar liep. Daarentegen meenden sommige leden, dat het overnemen van de uitgaaf door de Vereeniging een winstbelovende zaak voor de algemeene kas kon worden. En zoo kwam tusschen den toenmaligen eigenaar en het bestuur van lieverlee, na vrij wat onderhandeling, een overeenkomst tot stand, waarbij het *Nieuwsblad*, na 36 jaren op eigen wieken gedreven te hebben, met 1870 in vollen en vrijen eigendom overging aan de Vereeniging; wat zijn beheer betreft naar Amsterdam verplaatst werd, en uit zou komen, als uitsluitend orgaan van de Vereeniging, onder toezicht van drie daartoe aangewezenen: P.N. van Kampen, J.C. Loman Jr. en K.H. Schadd, bij aftreding door anderen te vervangen. De redacteur Funke, die voorloopig zich met de tijdroovende samenstelling had willen blijven belasten en met medewerking van jeugdige medewerkers als R.C. d'Ablaing van Giessenburg, L.D. Petit, J. Bontjes Jr., J.H. Kesper en T. Kouwenaar (de drie laatsten vroeger leden van de jongelingsclub) daarin gunstig geslaagd was, zag, tot zijn eigen en evenzeer tot aller leedwezen, uit gebrek aan tijd zich genoopt zijn arbeid te staken. De Ver-

eeniging begreep terecht, dat tot dit werk ook een onbelemmerde tijd vereischt werd. Zij benoemde met den aanvang van 1871 tot de betrekking van redacteur-administrateur C. Zwaardemaker, onder wiens bekwaam en vlijtig bestuur het *Nieuwsblad* een nieuwe toekomst te gemoet ging, tevens, gelijk enkelen voorzien hadden, zooals later bleek ook van niet gering geldelijk belang voor de algemeene kas.

Van gewicht voor den handel was evenzeer de door het bestuur uitgelokte en ondersteunde uitgaaf van het werkje: *Het Letterkundig Eigendomsregt in Nederland. Wetten*, *Traktaten*, *Regtspraak. Benevens de wetgeving op de drukpers in Nederland en Nederlandsch Indië*, in 1865 en 1867 bij Gebr. Belinfante in het licht gekomen. Behalve dat deze verzameling van belang geoordeeld werd voor den boekhandel in het algemeen, werd zij tegelijk beschouwd als een uitstekend middel ter voorbereiding van een nieuwe wet op het letterkundig eigendomsrecht, nog altoos in wording, en werd zij daartoe door de Vereeniging ten geschenke aangeboden aan de hooge regeeringsmachten en aan alle leden der beide kamers. Het eerste gedeelte van dezen bundel bevatte, behalve de verschillende wetten en besluiten, voornamelijk de rechtsgedingen hier te lande over geschillen van kopijrechten gevoerd, het tweede de rechtspraak van 1827 tot 1865 in België gedaan, benevens de gedingen in Nederland voorgevallen betreffende het staatskopijrecht. Aan de samenstelling van het eerste, in 1865 uitgegeven stuk had de firma Belinfante, aan het tweede, in 1867 verschenen gedeelte Mart. Nijhoff een groot aandeel.

Een andere poging om den handel in het algemeen te verbeteren en tegen gevaren zooveel mogelijk te vrijwaren, bestond in een nauwgezetter toezicht op de fondsveilingen. De gedurige geschillen over kopijrechten en de moeielijkheid die het bestuur der

Vereeniging, bij gebrek aan de noodige bewijsstukken, telkenreize ondervond om de bescherming van de belangen der leden op zich te nemen, leidden in 1866 tot het voorstel, dat de overweging dezer zaak commissariaal zou gemankt worden. Dat de uitgevers door het niet voldoen aan de formaliteiten bij de landswet bepaald veelal de slachtoffers waren van eigen verzuim, hadden zij aan niemand anders dan aan zich zelv te wijten. Maar meermalen gebeurde het, dat deze of gene ter goeder trouw een kopij op een veiling overgenomen had en dat, bij voorkomenden nadruk of inbreuk, de bewijzen van kopij-overgang en inlevering van exemplaren niet konden worden overgelegd. De commissie stelde alzoo in haar verslag op den voorgrond de waarschuwing, dat men toch voortaan niet zoo lichtvaardig met dergelijke plichten mocht omspringen, maar bij elken druk en herdruk in acht zou nemen wat de wet voorschreef. Maar buitendien achtte zij het alleszins noodzakelijk dat de houders van fondsveilingen, bij de soms aanzienlijke waarde die in hun handen gesteld werd, wel degelijk zouden foezien dat die bescheiden voor den kooper ter beschikking waren. Mitsdien verlangde zij: ‘Om de houders van fondsveilingen aan te bevelen, de volgende wijzigingen te brengen in het bovengemeld stelsel:

‘1°. Hen uit te noodigen, bij hunne principalen aan te dringen op het inzenden van alle stukken, die betrekking hebben op het kopijrecht der te veilen artikelen, en deze stukken ter inzage te deponeeren op zoodanige wijze, dat ieder gegadigde daarvan zooveel mogelijk onbelemmerd kennis nemen kan.

2°. De bepaling, betreffende de verantwoordelijkheid der principalen van de verkoopers, wat het kopijrecht betreft, te wijzigen in dien zin, dat die principalen verantwoordelijk blijven voor contracten die niet in den catalogus of vóór de verkooping zijn medegedeeld, en dus niet in het procesverbaal der verkooping voorkomen.

3°. Elke opgave van debiet, die in den catalogus wordt opgenomen, of op andere wijze gedaan, zooveel mogelijk te controleeren, en in de veil-conditiën te vermelden, dat hun principaal gehouden zal zijn de juistheid van die opgave naar billijkheid aan te toonen aan den eventueelen kooper, indien deze dit binnen zeker tijdsverloop verlangt. Ieder zoodanige opgaaf, ook die welke niet in den catalogus zijn vermeld, doch tijdens de veiling worden gedaan, in het procesverbaal der verkooping te insereeren.'

Het voorstel werd met toejuiching beantwoord, mededeeling van dit besluit aan de houders van fondsveilingen gedaan, maar opgevolgd?.... In 1868 verklaarde het bestuur: 'Wij hebben die Heeren uit Uw naam uitgenoodigd de wijzigingen in dat stelsel te brengen die gij wenschelijk hebt geoordeeld, maar moeten tot ons leedwezen verklaren, dat wij niet hebben mogen opmerken, dat bij latere fondsveilingen eenig gevolg aan die uitnoodiging gegeven is.'

De onderscheiden taal- en letterkundige congressen, die er in dit tijdvak, nu eens in België, dan weêr in Nederland, om en om, gehouden werden, werden doorgaans door den boekhandel met allen eerbied voorbijgegaan. Wel ontving de Vereeniging telkens, volgens gewoonte, de beleefdheid van een uitnoodiging, maar vermits de lijst van werkzaamheden steeds liep over onderwerpen die met den handel weinig of niets te maken hadden, begreep men wijselijk zich niet te moeten laten vertegenwoordigen waar men een vijfde wiel aan den wagen zou zijn. Toen evenwel nog altijd de beloofde wet op den letterkundigen eigendom muurvast bleef slapen in de werkkamer van den minister, meende de Vereeniging nu eens de wekstem van een congres te moeten te hulp roepen, opdat niet alleen van den kant van den boekhandel, maar evenzeer van de zijde der mannen van wetenschap en letteren een kreet zou opgaan, die op de regeling van

wederzijdsche belangen zou aandringen. Met dat doel werden in 1868 de bestuursleden W.H. Kirberger en D.A. Thieme naar het 10de congres te 's Gravenhage afgevaardigd. De overvloed van werkzaamheden nochtans die daar ter tafel kwam, de rederijkheid der letterkundige bezoekers, en het groote aantal punten zelfs voor een volgende bijeenkomst uitgesteld, maakten dat met den besten wil der wereld onze handels-afgezanten niet aan het woord konden komen. Hun schoot niet anders over, dan zich tegen latere teleurstelling te waarborgen, en wel door bij hun heengaan den volgenden brief achter te laten op de tafel van het bureel:

> ‘Aan het Bureau van het Tiende Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres.

Namens de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels hebben wij de eer het Congres aan te bieden een op last dier Vereeniging uitgegeven *Verzameling van Wetten en Besluiten betreffende het Letterkundig Eigendomsrecht en de Wetgeving op de drukpers* enz.

Het was het verlangen der Vereeniging, de zaak van het kopijrecht op dit congres ter sprake te brengen. De vele onderwerpen, die echter nog op den laatsten dag van het congres ter behandeling over bleven, hebben ons doen besluiten, de bespreking van dat, voor letterkunde en boekhandel, hoogst belangrijke onderwerp uit te stellen tot het volgende congres. Wij wenschen echter reeds nu dit onderwerp aan te kondigen, en hopen op dat congres gevolg te geven aan ons voornemen tot uitvoerige behandeling.’

Op het 11de congres, dat in September 1869 te Leuven gehouden werd, was dien ten gevolge deze zaak behoorlijk op de lijst van werkzaamheden gebracht. Bij uitlandigheid van W.H.

Kirberger, werden A.C. Kruseman en D.A. Thieme met de taak belast het onderwerp ter spraak te brengen. Zij deden dat, door het woord te vragen voor de volgende toespraak:

'Wij veroorloven ons even het woord te vragen, als afgevaardigden van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels, tot het doen van een practisch voorstel. Laten wij u reeds dadelijk de vertroostende verzekering mogen geven, dat wij zoo weinig mogelijk misbruik zullen maken van uw geduld. De afbakening van 15 minuten zal door ons niet overschreden worden. Hier vooral is tijd kostbaar, hier - vergunt ons deze uitdrukking - op deze geestelijke beurs, moet binnen den tijd van weinig uren véél omgaan. Wie de spreekplaats inneemt, ontneemt haar aan een ander: dit beseffen wij. Alles stemt ons tot bescheidenheid; ook en vooral dit, dat wij als eenvoudige uitgevers te midden van dezen uitgelezen kring voor eenige oogenblikken uwe aandacht vergen voor een der nuchterste, dorste onderwerpen: eene wet. 't Moge u in dezen atmosfeer van kunst en poëzij niet al te veel ontstemmen!

Ook stoffelijke belangen dienen nu en dan besproken te worden, en daarvoor zijn wij, uitgevers, beheerders van de voortbrengselen van uwen geest, de aangewezen personen, en hier op onze plaats.

Het is tijd, meer dan tijd, dat er eene betere wet kome op den boekhandel. Daarvan zijn wij, mannen van het vak, tot in ons binnenste doordrongen. Maar wij wenschen dat deze overtuiging ook gedeeld worde door de mannen van de pen, door alle schrijvers in Noord- en Zuid-Nederland. Daarom matigen wij met eenige vrijmoedigheid ons aan, onze stem te verheffen op dit congres.

Gij, M.H. zult ons dit toegeven, wanneer het ons zal mogen gelukken u het gewicht der zaak duidelijk te maken.

Zoowel de Belgische als de Hollandsche boekhandel is tot he-

den toe onderworpen aan dezelfde wet, die dagteekent van 25 Januari 1817, dat is van langer dan eene halve eeuw.

Reeds onmiddellijk na hare afkondiging, in die overdrukke dagen, bleek het dat ze niet deugde, en de vijftig jaar die sinds verloopen zijn, en de reeks van feiten die er aan zijn getoetst, hebben de grieven er tegen stapelhoog gemaakt.

Ons voegt het hier ter plaatse niet, u lastig te vallen met de bewijzen daarvoor ontleend aan de handelservaringen van ons beroep. Maar vermits wij uwe instemming begeeren met ons oordeel, meenen wij eenige grieven te mogen aanhalen, die wel ter dege het belang van auteurs en redacteurs raken.

Genoemde wet, regelende en beschermende wat wij gewoon zijn kopijrecht te noemen, dat wil zeggen de stoffelijke waarde van den wetenschappelijken en letterarbeid door den druk openbaar gemaakt, kent aan schrijvers of hunne rechtverkrijgenden een uitsluitend vruchtgebruik van hun werk toe voor een zeker aantal jaren. Gedurende dien tijd waarborgt de wet het materiëel eigendom tegen nadruk en misbruik. Zij maakt het mogelijk, dat tusschen schrijver en uitgever eene overeenkomst gesloten worde, waarbij de arbeid van den geest geldswaarde verkrijgt, veilig voor ontvreemding. Belang van auteur en handelaar gaan hier samen en zijn ten nauwste aan elkâar verbonden.

Op deze beschermende uitspraken der wet is nochtans eene kapitale uitzondering. Ze staat er in dezer voege in te lezen: Onder de bepalingen der voorgaande artikelen is niet begrepen het geheel of gedeeltelijk in druk uitgeven van de Grieksche en Romeinsche *auctores classivi*, immers voor zooveel den tekst derzelve aangaat; voorts bijbels, testamenten, catechismussen, psalm-, kerk- en schoolboeken, mitsgaders tijdwijzers en almanakken.'

'Noemt deze uitzondering niet gering, M.H! De rubriek, die aan de bescherming onttrokken wordt en alzoo straffeloos, ja

wettig kan worden nagedrukt, omvat een aanzienlijk fonds. Dat oude classieken, bijbels, catechismussen, psalmboeken, gewone tijdwijzers, niet aan eenig bijzonder persoon kunnen toebehooren, spreekt wel van zelve. Maar deze vrijdom is ruimer. Een nieuwe vertaling van de gewijde schriften, waaraan onderscheiden geleerden jarenlangen studie-arbeid hebben opgeofferd, valt in dezelfde termen en kan volgens dit artikel nagedrukt en verspreid worden zonder dat de schrijvers daarvoor eenige geldelijke vergoeding kunnen bedingen van uitgevers, die er de begeerige handen naar uitstrekken. Kerkboeken, gebedenboeken, voor welke gezindte ook, geestelijke liederen op noten gezet om bij openbare godsdienstoefeningen te worden gebezigd, ze worden verklaard te zijn zoogenoemd *domaine public.* Schoolboeken, in den regel wel de moeilijkste wetenschappelijke taak, maar overigens een van de meest rentegevende handelsartikelen, kunnen den schrijvers uit de handen worden geroofd door den eersten den besten nadrukker. En wie, vooral in onze dagen van het zooveel verbeterd en meer uitgebreid middelbaar onderwijs, zal uitmaken wat niet of wat wèl tot den kring van schoolboeken behoort, nu men, den hemel zij dank, de taal niet alleen onderwijst uit hersenverstompende grammatica's, maar ook op de school ons vrij en vloeiend Hollandsch doet genieten uit boeken als de *Camera obscura*, en men onze vaderlandsche letterkunde leert waardeeren uit de werken-zelven van onze Noord- en Zuid-Nederlandsche proza-stylisten en dichters van onzen eigen tijd. - Wij herhalen: de uitzonderingen in dit artikel opgesomd geven ruim baan aan ieder heler of steler, die zich met de letter der wet zou willen verdedigen.

Eene vrijstelling als deze werd, al vijftig jaar geleden, zoo onbillijk en onhoudbaar geacht, dat, ter verhoeding van de gevaren, die er uit konden en zeer zeker al meer en meer uit zouden voortvloeien, een kring van uitgevers en boekhandelaars

zich vormde, ten einde, tegen deze wet in, elkanders rechten en die hunner respectieve auteurs te waarborgen, en door onderlinge goede trouw te beschermen 't geen de wet prijs gaf. Men heeft de Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels wel eens verdacht een gilde te wezen, belemmerend voor de ontwikkeling van wetenschap en letteren - hierin ten minste heeft zij tot heden toe een krachtig en onoverwonnen wapen ter barer verdediging.

Doch het is niet alleen in het bovengenoemde, dat de wet roekeloos omspringt met de belangen van den auteur. Zij is niet slechts afkeurenswaard voor wat ze zegt, waarlijk wel allermeest voor 'tgeen ze verzwijgt. In deze wet geen enkel woord, dat de rechten van den schrijver verzekert of hem de middelen aan de hand geeft om, bij verkorting, zijn belangen voldoende te handhaven. Hij moge met zijn oorspronkelijken uitgever eene overeenkomst hebben aangegaan: wanneer die uitgever sterft of zijne kopijen verkoopt, is het oorspronkelijke contract op natuurlijke manier verbroken, tenzij de wet gebiedt, dat, en op welke wijze, de overeenkomst ook voor derden verplichtend zal wezen.

Maar wij noemen een tweede, veel erger leemte. De wet bepaalt een termijn, waarop het kopijrecht vervalt en een werk het eigendom wordt van het algemeen. Niets natuurlijker. Zonder dezen zouden de meest classieke werken altoosdurend het doode eigendom kunnen blijven van een enkel persoon; zou er nooit een tijd komen waarop het volk zijne rechten zou kunnen doen gelden op de nalatenschap zijner beroemde woordvoerders. Heeft de wet nu dien termijn gesteld twintig jaar na den dood van den auteur, zij heeft verzuimd daaromtrent bepaling te maken voor die werken, die geen eigenlijken auteur kunnen aanwijzen, maar die uit onderscheiden, naamlooze bijdragen gevormd zijn: tijdschriften, woordenboeken, encyclopedieën, in één woord zulke, die niet aan één schrijver toebehooren, maar hunne waarde ont-

leenen aan het plan, de samenstelling en ordening van het geheel. Noch ook voor die boeken, waarbij de naam van den schrijver willekeurig weggelaten of onder een pseudoniem vermomd is. Op de doodenregisters van den burgerlijken stand zal men wel nimmer de namen vinden van Hildebrand of Multatuli; en, om slechts één voorbeeld van anonymiteit te noemen: van de bij ons dezer dagen verschenen *Parlementaire Portretten* heeft niemand zich het vaderschap willen laten aanleunen, al is dit ook menigeen als *don gratuit* aangeboden of opgedrongen.

Dergelijke werken, waarvan het getal waarlijk niet klein is, liggen alzoo voor de wet onbeheerd, evenmin als die wet er in voorziet, dat de door u heden uitgesproken en door een ander snel opgeschreven verhandelingen en gedichten niet morgen, buiten uw toedoen of voorkennis, worden gedrukt en openbaar gemaakt.

't Zou niet moeilijk vallen, M.H., nog heele bladzijden te vullen met gebreken en leemten, aan deze verordening klevende. Zwaarder valt het, ons er van te onthouden. Maar de tijd bindt, en wij hebben ons alzoo moeten beperken tot slechte enkele grepen.

Tegen deze klachten brenge men nu niet in, dat men buitenaf van de groote nadeelen door deze wet berokkend weinig vernomen heeft; dat ze, reeds zóó oud, nog vooreerst wel wat meê kan; dat ze haar lot deelt met zooveel andere verouderde reglementen die onverhoord om herziening zuchten; en dat de zaken in de wereld vaak beter gaan zonder wet, dan op alle punten hakend in de mazen van in alles voorzienige verordeningen. Wij zouden hierop kunnen antwoorden met de opsomming van een tal van processen, zoowel in Zuid- als in Noord-Nederland gevoerd, die bij menigeen op den achtergrond van het geheugen geraakt zijn, maar die niettemin hunne droevige en zeer kostbare historie hebben; - wij zouden met zekeren trots kunnen wijzen op de

Vereeniging, die wij de eer hebben te vertegenwoordigen en die in haren boezem, langs den minnelijken weg van overreding en schikking, menig geschil heeft uit den weg geruimd dat tot langdurige en waarlijk niet altijd even goedkoope rechtsgedingen aanleiding dreigde te geven; - wij zouden moeten toegeven, dat de goede trouw soms oneindig vaster bindt dan de letter van reken plooibare zinnen, microscopisch bespied door een spitsvondige critiek. Maar, waar op het machtige gebied der drukpers, bij zooveel behoefte en zooveel inspanning van verschillenden kant, onze nieuwe, geheel hervormde toestanden aan den leiband loopen van, of vogelvrij verklaard worden door een staatsbeleid reeds ouder dan eene halve eeuw, daar mag het van onze zijde wel niet ontijdig geacht worden, als wij, door bittere ervaringen wat voorzichtig geworden, aandringen op herziening, vernieuwing, verbetering van het toezicht op onze schrijvers- en uitgevers-belangen, waaraan soms aanzienlijke kapitalen verbonden zijn.

Het is waarlijk hier niet voor het eerst dat over het onvoldoende van de genoemde wet geklaagd wordt. De geschiedenis onzer pogingen ter verbetering is eene lange rouwreeks van teleurstellingen. Geen vier jaar na hare invoering werd er reeds van getuigd - 't zijn woorden in 1821 gesproken -: ‘dat ze, alleszins gebrekkig, tegenstrijdig, een amalgama was, dat zich zelf tegensprak, uithoofde der ampliatiën en alteratiën; welke ampliatiën en alteratiën, zonder dat de vorige wetten herroepen waren, ingevoerd zijnde, de rechters deden verlegen staan, hoe over de geschillen uitspraak te doen, en van daar de tegenstrijdige, vlak tegen elkander inloopende uitspraken van twee rechtbanken in eene en dezelfde zaak.’ - Twee jaar later, in 1823, sprak de toenmalige minister Falck het uit: ‘dat hij voldoende omtrent het gebrekkige was ingelicht, om aan Z.M. een voorstel te doen ter verbetering.’ - In 1829 werd met vreugde vernomen, dat het Departement van Onderwijs zich nu toch ein-

delijk met de redactie van eene nieuwe wet op den boekhandel bezig hield. - Kort daarna werd, onder rechtsgeleerd en zaakkundig advies van desbevoegden, door onze Vereeniging een conceptwet aangeboden, waarop officiëel ten antwoord kwam, dat eerlang aan de Staten-Generaal eene nieuwe wet zou worden voorgedragen. - In 1836 bleek het dat dit concept wel degelijk zijne reis gemaakt had door de kabinetten der onderscheiden ministeriën, naar alle kamers van koophandel en naar het koninklijk instituut; maar het bleek alras evenzeer, dat het, na een langen zwerftocht in het groote magazijn der residentie teruggekomen, daar wederom indommelde tot de zoete rust der vergetelheid.

'Wij zullen deze vervelende opsomming niet verder rekken, M.H. Elk nieuw ministerie heeft onze oude klacht vernomen, en het was waarlijk wel geen overdreven weemoed, die een onzer in 1840 deed verzuchten, dat men het onbeperkte geduld van den standvastigsten Nederlander noodig had om niet te wanhopen, dat deze onze wenschen niet immer onvervuld zouden blijven.

Het ontwerp eener nieuwe wet, met geweten opvemaakt, vergeleken en toegelicht, ligt sinds jaren gereed en wordt met allen eerbied en aandrang elken nieuwen minister van justitie op het hart gebonden. Wij weten het, van ieder nieuw minister wordt veel geëischt, en wij voor ons kunnen niet begeeren dat wij het eerst geholpen worden waar zooveel andere belangen de handen te gelijk met de onzen verlangend uitstrekken. Wij wrachten onze beurt, mits die beurt slechts kome. Maar bij dat lange wachten en dat billijk aanhouden van bijkans 50 jaar, hebben wij - het moet ons van het hart - méér nog dan tegen de Hooge Regeering, eene grief tegen de letterkundige afdeeling der Akademie van Wetenschappen, die, in 1861 over ons ontwerp gehoord zijnde, niet haar oordeel uitsprak of haar bepaald advies gaf, maar blootelijk aan den minister antwoordde met 17 *Punten of grondstellingen betreffende den zoogenoemden letterkundigen en kunst-*

eigendom, en uit de hoogte van haar wetenschappelijk standpunt te kennen gaf, dat zij overigens niet had te zorgen voor de belangen van uitgevers, boek- en kunsthandelaars.

Deze uitspraak was even krenkend als onwaar. Neen, Mijneheeren letterkundigen en mannen van wetenschap! Waar wij op eene betere wet op den boekhandel aandringen, springen wij in de bres niet alleen voor ons eigenbelang, maar evenzeer, ja allereerst voor het uwe. Wij uitgevers zijn in den regel niet meer, maar ook niet minder, dan de makelaars van de voortbrengselen van uwen geest. Een deel van uw belang, het stoffelijke, het geldelijke, geeft ge in onze handen over, vertrouwt ge aan onze zorgen toe. Wij hebben ons dat vertrouwen waardiger te maken door te waken, dat uw eigendom gewaarborgd en beveiligd worde door de wet. Waar die wet niet deugt of onvolledig is, spreken wij ook uit uw naam wanneer wij klagen. Wij bidden u, spreekt met ons mede en versterkt onzen roep!

Onverdroten heeft onze Vereeniging dezer dagen aan onze Hooge Regeering andermaal haar ontwerp aangeboden, met de bescheiden herhaling onzer grieven. Ook thans hebben wij de belofte vernomen, dat wellicht eerlang aan onze wenschen zal kunnen voldaan worden. Wij wachten in hoop. Maar wij dienen tevens te waken met zorg. Wanneer werkelijk die herziening aanstaande is, mogen wij, bij alle vertrouwen op de boven ons gestelde machten, als de naastbelanghebbenden toch wel onze oogen open houden en onze opmerkingen, voor zooveel het ons voegt, gereed hebben. En dat is wel des te meer wenschelijk, Vlaamsche letterkundigen en uitgevers, voor u zoowel als voor ons Noord-Nederlanders, nu over de grenzen van onze gescheiden landen toch de broederband ons blijft binden van ééne gemeenschappelijke taal. Wordt er van uwe en onze zijde niet eendrachtelijk tegen gezorgd, wie weet of niet te eeniger lijd twee-

erlei en uiteenloopende wet de bescherming onzer gemeenschappelijke taalrechten pijnlijk verdeelen zou.

Mochten wij uwe belangstelling hebben opgewekt, en vergunt gij ons een voorstel, dan zouden wij wenschen in overweging te geven: dan dit elfde congres eene commissie benoemde, bestaande uit letterkundigen en boekhandelaren van Noord- en Zuid-Nederland, 'die, met het oog op eene gewenschte nieuwe wet op den boekhandel, belast werd met het onderzoek omtrent de beste wijze, waarop het kopijrecht in Nederland en België op eenparigen voet zou kunnen geregeld worden.' -

Naar aanleiding van dit voorstel, dat door het congres met goedkeuring werd aangenomen, werden tot leden dier commissie benoemd uit Zuid-Nederland de letterkundigen Jan van Beers, Mr. J. Vuylsteke, prof. Heremans en de boekhandelaar W. Rogghé; uit Noord-Nederland de letterkundigen Mr. W. van der Kaaij, Mr. T. van Hettinga Tromp en de boekhandelaren W.H. Kirberger en A.C. Kruseman.

De benoemden gingen, het spreekt van zelf, met de meeste opgewektheid en de beste voornemens uiteen. Tusschen de leden onderling werd een briefwisseling geopend, waarin allerlei hoofden bijzaken uitvoerig werden behandeld. Dat alles zou te berde komen, zoodra de commissie voltallig zou kunnen vergaderen. Maar de plaatsen, waar die leden hun tenten hadden, lagen niet naast elkaâr en hun vacantiedagen troffen alles behalve samen. Redenen, waardoor een persoonlijke bijeenkomst telkens vertraagd werd en zich hun bemoeiingen oplosten in een door allen onderteekend adres aan het bureel van het 12de congres, gehouden te Middelburg. In dit adres gaf de commissie een kort verslag van haar heen- en wederschrijven. 'Overtuigd van het belangrijke van den haar opgelegden last', meldde zij, 'vras zij tot het begrip gekomen, dat haar tijd tot vruchtbare beraadslaging over hoofdzaken nog niet gekomen was. Naar ingewonnen berichten

toch was het gebleken, dat er bij de Nederlandsche regeering een ontwerp van wet gereed lag, hetwelk aan de kamers der staten generaal ter behandeling stond aangeboden te worden zoodra andere, naar het oordeel des ministers gewichtiger belangen dit zouden toelaten. Bij dezen stand van zaken meende de commissie vooralsnog te moeten uitzien, of wellicht spoedig dit ontwerp aan de beurt zou komen en, indien dit werkelijk gebeuren mocht, onmiddellijk bijeen te komen, ten einde, zoo noodig, daarop van hare zijde eerbiedig hare bedenkingen in het midden te brengen. Vóór toch dit ontwerp bekend gemaakt was, zouden vele beraadslagingen in het blinde of ijdel kunnen blijken en zou de commissie zich kunnen te berouwen hebben over verloren uren van vergeefschen arbeid. - Nochtans zou de commissie het zeer wenschelijk achten, dat het congres haar machtigde om in zijnen naam zich te wenden tot de Nederlandsche regeering met het verzoek, dat het haar mocht behagen deze aangelegenheid niet op de lange baan te schuiven, en dat ook aan het Belgische gouvernement de belangen van letterkunde en boekhandel in dit opzicht werden kenbaar gemaakt.' -

Eerst op het 13de congres te Antwerpen gehouden en bijgewoond door Mart. Nijhoff en B. van Dijk, kwam dit adres ter tafel. Het ontving bijval. - Maar had geen gevolg.

Op hetzelfde congres te Leuven, waar de boven vermelde commissie benoemd was, greep nog een vrij vurige woordenwisseling plaats tusschen de Vlaamsche letterkundigen en de Hollandsche boekverkoopers. Eerstgenoemden beklaagden zich bitter, dat hun pogen om de vruchten onzer taal in de Vlaamsche provinciën tot het volk te brengen zoo tegengewerkt werd door de bekrompen en schriele vasthoudendheid van Noord-Nederlandsche uitgevers. De weg tot de kennis en waardeering van het Nederlandsch lag in het verspreiden van volks- en schoolboeken, goed-

koope bundels en bloemlezingen. Maar welke moeite men daartoe ook had aangewend, de uitgevers bewaakten met scherpe zwaarden hun kopijrechten, en wee dengenen, die naar een luttele snipper de hand durfde uitstrekken. De beide afgevaardigden, ter zijde gestaan door den uitgever P. van Santen uit Leiden, die trouwens ook de billijke rechten der bezitters handhaafde, verdedigden de doorgaande ruimheid en hulpvaardigheid hunner beroepsgenooten. En toen na lange tegen- en voorspraak, nu en dan zelfs met een bitter verwijt gepeperd, door een der boekhandelaren de nuchtere vraag gedaan werd: of één der aanwezige Vlaamsche heeren meer dan twee of drie Hollandsche uitgevers te noemen wist, die het leengebruik van brokstukken hunner kopijen ten behoeve van bloemlezingen of bundels geweigerd hadden? werd, onder vroolijk gelach, bevestigd, dat ieder slechts van hooren zeggen sprak, maar niemand zulks bij eigen ervaring had opgedaan[1]. - Men vond de baan dus vrij wel open en dacht haar dan ook vrijmoedig te gaan bewandelen.

Een kleine anekdote van uitgevers-handigheid moge hier, tot lof van een overledene, haar plaats vinden.

De beide Hollandsche afgevaardigden waren deze drie dagen zoogenoemd leden van een letterkundig congres, maar hadden daarom den handelsman alles behalve t'huis gelaten. Toen nu de Vlamingen zoo steen en been hadden geklaagd over het gebrek van minkostbare bloemlezingen ten behoeve hunner taalgenooten en vooral van het onderwijs, waren die woorden niet in een woestijn gesproken. Na de gezellige gemeenschappelijke tafel, ging een der twee - zij waren bij elkander gehuisvest - stil-

1 Dezelfde klacht werd herhaald op het 13de congres te Antwerpen, waar de Vlaamsche letterkundigen zelfs spraken van het wenschelijke van een onteigeningswet ten behoeve van bloemlezingen. Mart. Nijhoff wist ook daar de oproerigen tot vrij wat beter inzicht te brengen.

lekens naar zijn kamer; de ander ging ‘op boodschappen’ uit. De kamerman zette zich oogenblikkelijk aan het maken van een plan, aan een geregelde keus, aan het becijferen van kosten, aan een afgebakend ontwerp, kortom aan een bloemlezing kant en klaar op schrift. Den volgenden morgen aan het ontbijt had het volgend korte gesprek plaats:

A. ‘Ik heb er over gemuisd, of er aan die zaak van gisteren niet wat te verdienen valt. Ik ben tot de overtuiging gekomen van ja. Maar ik voor mij heb, na een nacht beraad, op dit oogenblik te veel omhanden, om aan een behoorlijke exploitatie en het daaraan verbonden reizen te kunnen denken. Het zou zonde en jammer zijn, het getij te laten verloopen. Hier hebt ge mijn plan. Maak er gebruik van. Ik doe 't je present.’

B. ‘Ik dank je feestelijk. Uitstekend bedoeld. Niet noodig. Ik ben al klaar. Zoudt ge denken, dat ik aan die Belgen vrij spel liet? Gisteren avond, toen ik boodschappen ging doen, heb ik het ding met Jan van Beers op touw gezet. Ik vind de stof in eigen kopijen. En voor de rest zult gij me met je fonds bespringen; ik heb op je gerekend. Gisteren heb ik getelegrafeerd, dat ze op de drukkerij een letter zouden vrijhouden: op dit moment is de eerste aangewezen kopij al in handen van den zetter.’

Wie zou de laatste spreker anders kunnen geweest zijn dan de voortreffelijke kordate D.A. Thieme?

In de maand Augustus van den jare 1867 toonde zich de Vereeniging in haar zondagspak. Tot den achtbaren leeftijd van 50 jaren gevorderd, zou zij feest vieren. Zij begeerde dat met eenigen luister te doen. Want zij besefte dat zij daar recht toe had.

Behartigingswaardig. Even als in het bestaan van den enkelen

mensch komen er voor broederschappen en bonden in het samenstel der maatschappij tijdperken voor, die er als van zelf toe zijn aangewezen om een blik achterwaarts te slaan en zich de vraag te stellen: hoe staat de balans van hetgeen ik gedaan heb? In de alledaagsche woeling heeft ieder dag genoeg aan het zijne. Met onbarmhartige onverschilligheid verdringt het een het ander. Wat voorbij is, is heen en raakt ons niet meer. Wat ons vasthoudt of wacht, dat alleen prikkelt onze zorg. En mengen wij soms het verledene daarbij in onze gedachten, dan is het, onbillijk genoeg, in den regel bij voorkeur onder herdenking van verdrietelijkheden, van teleurstellingen, van grieven, die ons voor de toekomst op onze hoede doet zijn. Tevredenheid, laat staan dankbaarheid, is zoo zelden onze goede geleigeest.

Maar op enkele, als het ware daartoe bepaald voorgeschreven tijdpunten eischt die stem toch gehoor. Zelfs door den somberst gestemden zwartgallige is zij niet tot zwijgen te brengen. Zij breekt zich baan door alle wanklanken heen. Zij wil althans voor een enkele maal den boventoon hebben. Indien men haar slechts bij wijlen hooren wil, is zij voldaan. En dan uit ze zich ook in een te blijder jubelgalm, als om zich te wreken over haar doorgaande onderdrukking.

Wèl hem, die zulke dagen van erkentelijkheid in eer houdt! Ieder enkele mensch en iedere groep van menschen ontleent er kracht en leven aan.

Wie buitenaf of binnenin gewoon is een oppervlakkig oog op onzen boekhandel te slaan, zou den jongen man kunnen waarschuwen, die dit beroep tot zijn keus verlangde te maken. De jeremiaden over slechte tijden, de klachten over verval, de haken en oogen tusschen vakgenooten, de politie-reglementen der Vereeniging en de nooit rustende schermutselingen in dezen broederbond, wien zouden ze niet kunnen afschrikken op den gewonen dag?

Heil den hoogtijdsdag die tot beter oordeel wekt! Heil een

dag, als de 12de Augustus van het jaar 1867, die inderdaad een gouden letter vraagt voor zijn aanteekening in de historiebladen der Vereeniging.

Men had het erop gezet, dat het dezen dag louter zonneschijn zou wezen. Donkere buien hingen er aan de lucht. Onze grondwet, wij wezen er zoo straks op, zou van A tot Z worden herzien; de groote slag over het vertalingsrecht zou geleverd worden. Gebhard's goed bedoelde tweede vraag: Welke hervormingen bij het ingaan eener nieuwe halve eeuw noodig waren? had als het ware een vonk in het kruit geworpen. De partijen stonden tot de tanden toegerust tegen elkander over. Maar de worsteling was wijselijk tot October verdaagd. Thans had men alleen te antwoorden op zijn eerste: Is onze Vereeniging in strijd met den geest van dezen tijd, of kan zij ook een taak in de toekomst vervullen? En het antwoord dáárop zou klinkend wezen, door wat in studententaal heet een gloeiend feest.

De gewone dag der vergadering op den 10den Augustus was aan kalme huishoudelijke belangen besteed geworden. Het buitengewone aantal van 119 aanwezigen gaf reeds een blijk van buitengewone belangstelling. Nog een 60tal had zich daarbij aangesloten, toen den volgenden morgen de deuren van het volkspaleis zich voor de feestvierenden geopend hadden. De Amsterdamsche boekverkoopers hadden hun huizen met vlaggen getooid. Zoo, van alle kanten als met een welkom begroet, vloeiden van verschillende zijden de beroepsgenooten op de verzamelplaats toteen. Toteen. Want waarlijk, daar is iets aantrekkelijks in, als mannen van één vak, uit alle oorden des lands, zich voor een oogenblik uit de bonte mengeling der maatschappij afzonderen om samen te zijn, samen met dezelfde belangen, met denzelfden kring van gedachten, met hetzelfde hart voor een algemeene zaak, met een besef van broederschap, dat zij in elkanders persoonlijke nabijheid des te meer erkennen. Laat ze in leeftijd uiteenloopen, van stand

verschillen, van richting onderscheiden zijn, in allerlei bijzaken van elkaâr vreemd wezen: zij dragen denzelfden beroepsnaam, zij hebben een zeker maatschappelijk bloed gemeen, zij gevoelen zich genooten van éénen huize. Het is een eigen lucht, waarin zij voor een oogenblik ademen, een eigen terrein waarop zij staan, een eigen taal waarin zij spreken, een eigen band die hen allen omvangt.

Na door het lid der feestcommissie H.J. van Kesteren met een hartig woord verwelkomd te zijn, was er eenige tijd van kalmte noodig om dit 200tal tot onderlinge rust te brengen. Het ontmoeten, het weêrzien, het kennismaken gaf zijn eigenaardige opschudding. Dat heen en weêr schieten om elkander de hand te drukken, dat geschuifel van voeten, dat gegons van stemmen, het mocht al een deel der feestviering heeten: waarom er geen volle ruimte aan gelaten? Het was goed begrepen, daarvoor den geheelen ochtend te bestemmen en den tuin van het volkspaleis te kiezen tot de eerste gezellige ontmoetingsplaats.

Eindelijk evenwel, ten half twee ure, riep het trompetgeschal naar de hoofdzaal. Er waren geen ceremoniemeesters noodig om den optocht te ordenen. Ieder kende zijn eigen plaats. De ouderen van jaren wisten, dat het hun taak was voor te gaan, de jongeren, dat zij in het gelid te volgen hadden naar rang van leeftijd. Alles schaarde zich van zelf. En toen daar die lange lijn, op de maat van een bezielenden feestmarsch, door het talent van onzen muzikalen vakgenoot Mr. J.G.A. Bosch voor deze gelegenheid geschreven, ter plechtigheid langzaam en statig optoog, wie die er deel aan nam gevoelt niet nóg iets van die half gewijde, half geestdriftige aandoening, die bij zulk een gelegenheid het gemoed van ieder overmeestert.

Nauwelijks hadden allen in de met bloemen en tropheeën versierde zaal hun zetels ingenomen, of het eerste gedeelte van een cantate door J.H. Gebhard, uitgevoerd door een koor onder

leiding van den bekenden toondichter Wilh. Smits, maakte de inleiding uit tot de toespraak, waarmede de dichter-redenaar Gebhard het feest zou openen.

Dezen in zulk een moment te zien en te hooren, was een eigenaardig genot. Niemand was dan meer in zijn element dan hij. Tot in hart en nieren boekverkooper, de vriend en vraagbaak van oud en jong, zich zelv' bewust dat hij zonder eenige uitzondering op aller toegenegenheid rekenen kon, rustte zijn blik met hetzelfde, welbehagen op zijn hoorders, als het oog van dezen hem toestraalde naar zijn hoogere spreekplaats. Van afgemeten deftigheid geen spoor. Van kunstig gebouwde volzinnen geen gedachte. Van opgeschroefde galmen geen schemer. Uit en tot het hart stroomden zijn woorden, ongemaakt, natuurlijk, frisch. Den teugel vierend aan zijn luim, sprong hij over van diepen ernst tot geestige hekelarij. Als ware zijn inderdaad wèlberekende rede niet anders dan een aaneengeschakelde reeks van invallen, losweg neêrgeschreven, vluchtig uitgesproken, zoo wierp hij u zijn gedachten toe. Maar hij wist wel, dat juist daarin zijn kracht stak. Hij dwong u tot luisteren, beter, hij dwong u tot aannemen, hij oefende op u zijn overmacht. En menige wenk, die in vormelijke plooien vergaan zou zijn, bereikte in het luchtig gewaad van den kwinkslag zijn doel. Dat wist Gebhard, en dat wilde hij. Want ijdeltuiterij was hem een gruwel; goed te doen, nuttig te zijn, zijn streven heel en al.

In een lichte schets riep hij de geschiedenis van de Vereeniging in herinnering terug, ‘dien goeden ouden tijd’, toen men zoo met elkander overhoop lag, elkaârs kopijen kaapte, de nadruk een woekerplant was die de beste krachten van den boekhandel wegzoog en het louter eigenbelang tot maatregelen van verdediging dreef. Twijfel niet, of de drie oprichters met hun onmiddellijke medestanders krachtige mannen waren! Binnen vijf jaren hadden zij den nadruk ouder de knie. Maar wat hun nog hooger

tot eer strekt, is de zedelijke invloed, dien zij door hun kordaat handelen op hun beroepsgenooten hebben uitgeoefend. Al ware het alleen om deze onstoffelijke waarde, hebben wij hun erflating dankbaar te bewaren. Verreweg de meesten onzer hebben nooit de tusschenkomst der Vereeniging in te roepen gehad. Hebben wij daarom niets aan haar te danken? Wie, die, inkeerende tot zich zelven, dat zou durven ontkennen? Persoonlijke herinnering aan onze voorgangers hebben wij weinig of niet. Gunsten hebben wij nooit uit hun handen ontvangen. Goede woorden hebben zij ons nooit toegesproken. Maar toch staren wij met eerbied op hun afbeelding. Toch zweven hun schimmen om ons heen. Toch erkennen wij aan hen onze verplichting. ‘Zangers, die ons in uw koor een welkom toebracht, huldigt hen in uw lied!’

Heft aan
Een lied, dat nog in 't graf hen eert
Die ons zijn voorgegaan
Daarheen
Van waar geen stervling wederkeert!

‘Hun geest
Beziel' ons!’ zij geen ijdle klank
Wegstervend na dit feest!
Doordring'
Hun beeld ons! *Dat* zij onze dank!

Ons feest
Geev' telkens als het wederkeert
Getuignis van dien geest!
Voortaan
Eer' men in óns, wat hen vereert!

Na dit plechtig, indrukwekkend grafkoraal, den ontslapenen toegewijd, was er eerst ruimte voor blijmoediger toespraak.

Achtereenvolgens behandelde de redenaar kortelijk deze vier punten:

Kopijrecht gewaarborgd door de wret;

Drukpers- en handelsnijverheid;

Goede trouw en vriendschap onder konfraters;

Verbreiding van kennis en beschaving.

Nu eens streng en gemoedelijk, dan weêr dartel en jolig, trok de spreker van deze onderwerpen partij om zijn hoorders aan zijn lippen te doen hangen. Hier en daar enkele grepen uit de geschiedenis, vingerwijzingen naar gevoerde processen, waarschuwingen tegen al te gevoelige kitteloorigheid, voorbeelden van stormen in een glas water, herdenking van gesticht nut, herstelden vrede, optreden voor algemeen belang, onderling streven naar vooruitgang: dat alles werd in beeld, in verhaal, in anekdote, in ernst en scherts voor de oogen en in het gemoed teruggeroepen. Dat daaronder de vlugge vervulling van ons verlangen naar een nieuwe wet, onze volkomen eenstemmigheid omtrent het vertalingsrecht, onze pas gebleken harmonie ten opzichte van ons reglement, vrij wat veêren moesten laten, spreekt van zelf. Maar dat deze rede een feestrede was in den besten zin, boeiend van het begin tot het eind, stemmend tot erkentelijkheid, opwekkend tot blijmoedigheid, bezielend ten goede: dat liet zich op 200 aangezichten lezen. ‘Mannen broeders!’ zoo luidden 's sprekers slotwoorden: ‘Steunt dan onze Vereeniging met uwe krachten, al is het ook, dat zij nog niet in àlles aan uwe wenschen voldoet. De geest der Vereeniging veroudert niet, als onze geest niet veroudert; onze geest veroudert niet, als wij telkens nieuw leven zoeken in verstandelijke en zedelijke beschaving. Vormen mogen wijken voor andere en betere vormen, de geest blijft leven wanneer hij gevoed wordt door belangstelling, onder-

linge vriendschap en welwillendheid. Met die gevoelens gesteund, ga onze Vereeniging een nieuw tijdperk in en zal zij tot heil van onzen schoonen handel bloeien, al stond over nòg eens vijftig jaren niet anders aan haar hoofd geschreven dan dit: Het doel der Vereeniging is - VEREENIGING!'

Na deze woorden hief het orkest de wijs van het volkslied aan en werd door allen gezongen:

Komt, broeders! allen opgestaan!
Sluit hier den broederkring!
Voor recht en waarheid steeds vooraan,
Sta pal! Vereeniging!
Maar - als ge weêr in Jubilé
Ons om u heen moogt zien,
Breng dan een beter wret ons meê,
Dan 't prul van *zeventien*!

Klink luid, klink luid steeds onze beê:
'Verlos ons van die plaag!'
Die dissonant in 't Jubilé
Dring' door tot in *den Haag*!
Maar zij 't dan ook dat onze kring
Weêr *vijftig* jaren wacht:
Ons Wetboek blijv' *Vereeniging*
Door *Recht* en *Trouw* tot *Kracht*!

Het was wèlbegrepen, dat de feestcommissie nog twee andere sprekers had uitgenoodigd, uit eerbied voor den ouderdom, uit hulde aan een jeugdig dichterlijk talent. De een was P. Meijer Warnars, de ander W. Marten Westerman.

Warnars was nog de eenig overgeblevene van hen, die tot de oprichting van de Vereeniging hadden bijgedragen. Sinds 1818 was hij voor zijn vroegere firma, de Wed. Meijer Warnars &

Zoon, lid geweest. Jong van jaren en bloed, had hij volijverig het zijne gedaan tot haar vestiging en uitbreiding. In 1828 komt zijn naam reeds voor op de kandidatenlijst voor leden van het bestuur, een betrekking die hem in 1833 werd opgedragen, zelfs tegelijk met de keus tot voorzitter, in plaats van A.L. Le Normant. Van dat jaar af tot 1838, en daarna weder van 1839 tot 1844 had hij aan het hoofd der Vereeniging gestaan en zich een warm voorstander betoond van al haar belangen. Sinds den handel verlatend en naar elders verhuisd, had hij nooit weder een vergadering bijgewoond van de stichting, die zooveel aan hem te danken had en wier bloei hem steeds zoo na aan het hart lag. Zijn verdiensten waardeerende had men hem in 1858 tot eerelid benoemd. Thans was de 77jarige grijsaard, op aanhouden van het bestuur, in het midden zijner oude handelsbroeders opgekomen. Met eerbied zag men den achtbaren veteraan het spreekgestoelte innemen. En toen hij na een woord van weemoedige herdenking zich dwong het verledene te laten rusten om zich te verblijden in het heden en meê te leven voor de toekomst; toen de traan, zijn ontslapen vrienden gewijd, was weggedrongen voor een blijden blik op een jonger geslacht; toen zijn van aandoening trillende stem vastheid gekregen had, vurig en luid geworden was onder den invloed van dankbaarheid en hoop, toen klopte ieders hart den man te gemoet, die daar als een vader stond te midden zijner zonen. - Twee jaren later was hij tot de zijnen naar het graf gebracht.

W. Marten Westerman, erfgenaam van een dichternaam, had met dien naam tevens de kunstgaaf en het warm gevoel voor den boekhandel van zijn grootvader ten deel gekregen. Hij gaf daarvan blijk door de toezending van een schoonen lierzang, die, daar de dichter door ziekte persoonlijk niet tegenwoordig kon zijn, door zijn begaafden vriend H.J. van Kesteren onder luiden bijval werd voorgedragen.

Na dezen woordenstroom en een welaangename rustpoos kwam natuurlijk het feestelijkste van het feest: de maaltijd. Zelden zeker is hier te lande een smaakvoller bijeenzijn toebereid. De inrichting en versiering der zaal getuigden waarlijk van kunstenaarshanden. ‘Men werd als liet ware medegesleept door haar betooverend aanzien’, meldde de pers er eenige dagen later van. En van de tafel heette het: ‘dat men getuigen kon er nooit de wedergade van te hebben gezien.’ De geheele feestdisch was in tien gelijke groepen en wel in tien zoogenaamde ‘liedertafels’ verdeeld, waarvan de hoofdtafel den naam van Apollo en de anderen elk den naam eener muze droegen. Behalve de eeretafel werd er om de plaatsen geloot, in dier voege dat men zich met zijn vijven vereenigen kon, maar de schikking van de verschillende vijftallen bij het lot werd aangewezen. Zoo kon men met zijn vrienden samen blijven, maar werd overigens aan de bontheid vrij spel gelaten. De tafels-zelven waren gesierd vooreerst met vijf zinnebeeldige middenstukken of hoofdgroepen: ‘De oprichting der Vereeniging’. - ‘De lente in ons vak’. - ‘Het vertalingsrecht’. - ‘Het *Woordenboek der Nederlandsche taal* compleet’. - ‘De Colporteur-Commissionair’. Daaromheen groepeerden zich tal van bloemvazen, uit welker groen en bloemen meer dan honderd borstbeeldjes van beroemde vaderlandsche schrijvers heengluurden, terwijl het levensgroote portret van Mr. Jacob van Lennep aan den wand glimlachend op de feestvierenden neêrzag. Ieder bord was gedekt met een schijnbaar roodfluweelen boek op marmeren blad, waarachter, keurig van steendruk-bewerking uit de werkplaats van Emrik en Binger, de spijslijst verscholen bleek. In één woord, alles bij het binnentreden was verrassing op verrassing. En onderwijl jubelden de tonen van het orkest het: ‘Waar kan men beter zijn’, en daverde het handgeklap van vroolijke toejuichiug.

Aan de eeretafel namen plaats de voorzitter aan den disch J.

Schuitemaker, de eerevoorzitter W.P. van Stockum, de eereleden der Vereeniging P. Meijer Warnars, M.H. Binger en L. van Bakkenes, en de eenig aanwezige afstammeling en naamgenoot van een der oprichters, G. van der Heij.

Wij onthouden ons natuurlijk van het opsommen der eindelooze toespraken, toasten, gedichten en liederen. Ook maken wij slechts ter loops melding van een samenspraak tusschen Lourens Coster en den tafelpresident, door J. Schuitemaker vervaardigd, en een wedstrijd van Liedertafels, door H. Binger gedicht. Evenzoo van een extra feestnummer van het *Nieuwsblad* en van de *Purmerendsche Courant.* Van al deze bijdragen is uitvoerig verslag gegeven in een *Gedenkboek der feestviering*, door de geestvolle pen van H. Binger geschreven en later den leden aangeboden. Zeker is het, dat de feestvreugd door niets gestoord, door alles bevorderd werd; dat de opgewondenheid klom, de geestdrift steeg, de zangen schalden, de bekers elkaâr kruisten, het handgeklap daverde, en elk den disch verliet met den lof der Vereeniging op de lippen.

Nog twee dagen werden aan kleinere feesten gewijd. Wie bij al deze gelegenheden den Nederlandschen boekhandel in zijn zondagspak had gezien, zou gemeend hebben dat er geen benijdenswaardiger handelsvak ter wereld was[1].

De Vereeniging telde in 1869 360 leden en 6 eereleden.

1 Even als van het zilveren, op bladzij 346 van het 1e deel, vinde hier het programma van het gouden feest een hoekje ter bewaring:
‘Feestcommissie: C. Baarslag, B. van Dijk, P. Smidt van Gelder, H.J. van Kesteren, J. Schuitemaker.
Commissarissen van orde: H. Binger, Jan D. Brouwer, D.B. Centen, G.L. Funke, G. van Heteren, J.W. Lutkie, P. Pz. Proost, U. Proost.
Zondag 11 Augustus. De Feestcommissie zal zich 's avonds ten zeven ure in het Paleis voor Volksvlijt bevinden tot ontvangst van de leden. Concert in den tuin van het Paleis 's avonds ten 8 ure.
Maandag 12 Augustus. Voormiddags' 10 ure: Gewone jaarlijksche vergadering, in het Locaal *de Keizerskroon*, Buitensingel tusschen de Leidsche en Raambarrière. - 's Namiddags 5 ure: Gemeenschappelijke maaltijd in hetzelfde Locaal, bij inteekening à *f* 1.50.
Feestviering. Dingsdag 13 Augustus. 's Middags 12 ure: Welkomstgroet aan de leden, in de groote zaal van het Paleis voor Volksvlijt. 's Namiddags 1½ ure: Toespraak van den Heer J.H. Gebhard, afgewisseld door kooren, gecomponeerd door en onder leiding van den Heer Wilhelmus Smits, met welwillende medewerking der Typografen-Zangvereeniging ‘Voorzorg en Genoegen.’ Ten 3 ure: Bijdragen van H.H. leden, die zich daartoe bij de Feestcommissie hebben aangemeld. Bij afwisseling Muziek. - 's Namiddags 5 ure: Feestdiné in de gedecoreerde schilderijzaal. Ten 8 ure Pause van een uur. - 's Avonds 9 ure: Hervatting van het Feestdiné.

Woensdag 14 Augustus. 's Morgens 10 ure: Réunie in de tuinen van Natura Altis Magistra, waar het bestuur van het Genootschap dien dag welwillend aan de leden der Vereeniging toegang verleent. - Ten 5 ure: Diné bij inteekening in het nieuw gebouwde Amstel-Hotel, à *f* 2.50 per Couvert. - Ten 7 ure: Stoombootvaart op den Amstel. - Ten 10½ ure: Afscheids-réunie in het Park. Vauxhall en Vuurwerk.’

Persoonlijke waardeering.

Inhoud.

Wed. G. Hulst van Keulen. - J.C. van Kesteren. - G. Portielje. - J.W. Verbruggen. - Is. An. Nijhoff - Gebr. Diederichs. - Jac. Radink. - J.L.C. Jacob. - Schalekamp, van de Grampel & Bakker. - Hendrik Frijlink. - J.C. Sepp & Zoon.

Wed. G. Hulst van Keulen.

In 1860 verspreidde de firma de Wed. G. Hulst van Keulen, te Amsterdam, een fondslijst van de kaarten en zeevaartkundige werken, bij haar in de laatste 40 jaren uitgegeven. Die, welke vóór 1820 verschenen waren, vonden daarin geen plaats.

Het huis der van Keulen's is een der oudste en merkwaardigste geweest in onzen handel. Het heeft de eer van de Hollandsche zeevaartkunde, ook in het buitenland, roemrijk opgehouden ‘Evenals de Blaeu's’ - zegt G.D. Bom HGz. in zijn belangrijke *Bijdrage tot de geschiedenis van het geslacht van Keulen* - ‘evenals de Blaeu's behalve koopman ook ijverige beoefenaars waren van de

wis-, zeevaart- en sterrekunde en daaraan, naast hunne energie, grootendeels den bloei hunner zaken te danken hadden, zoo heeft ook het geslacht van Keulen als het ware eene reeks gevormd van beoefenaren der voornoemde wetenschappen. Zij hebben daardoor bij voortduring voor hunne uitgaven het cachet van vertrouwen weten te verwerven; zij hebben steeds gezorgd dat zij bleven op de hoogte van hun tijd en - sommige drukken bewijzen het - niet geaarzeld om een halve oplage te vernietigen, wanneer nieuwe uitvindingen of ontdekkingen eene nieuwe uitgave vereischten. Wij zien verschillende leden der familie behalve als uitgever, als hydrograaf, als plaatsnijder, als mathematicus, ja ook als schrijver optreden. Geen wonder, dat een geslacht, dat telkens zóó de energie overplantte van vader op zoon, door zijne tijdgenooten was gezien en dat zij, hetgeen weinigen te beurt valt, gedurende ruim 150 jaren de eerste leveranciers voor de zeevaart bleven.'

Het geheele bestaan der firma telt niet minder dan 207 jaren. Eigenlijk leefde het huis der Blaeu's in haar voort. Meester Joan Blaeu had tot meesterknecht of zetbaas in zijn zaken den 'caertafzetter' Erans Coerten, en toen deze laatste een eigen handel opzette, was Johannes van Keulen bij hem in dienst. Deze Johannes (de eerste) was in 1678 de grondlegger van het beroemde huis. Zelf een door en door zeevaartkundige, wist hij al spoedig als uitgever de beroemdste mannen van wetenschap en de bekwaamste teekenaars on graveurs aan zijn handel te verbinden. Als koopman had hij daarbij den tact zijn uitgaven op te dragen aan grootwaardigheid-bekleeders, gelijk den admiraal Cornelis Tromp en de Amsterdamsche burgemeesters Witsen, Hudde, van Beuningen en Boreel, die, als bewindhebbers der O. en W. Indische Compagnie, in de gelegenheid waren zijn debiet niet weinig te bevorderen. Johannes van Keulen dreef de zich al meer en meer uitbreidende zaken tot in 1704, toen hij ze in handen van zijn zoon Gerard overgaf. Deze, die zijn jeugdige jaren tusschen

teekenaars en graveurs had doorgebracht en zelf uitstekend hydrograaf was, legde zich minder op den zeevaartkundigen boekhandel dan wel op het uitgeven van kaarten toe, en vestigde alzoo de tweede helft van de werkzaamheid der firma. Op den krachtvollen leeftijd van nog geen 50 jaren, te midden zijner talrijke ondernemingen gestorven, moest hij het verdere beheer overlaten aan zijn zoon Johannes, die het in 1726 aanvaardde, onder den naam van Gerard van Keulen & Comp. Tal van nieuwe kaarten kwamen achtereenvolgens bij hem in het licht, vooral voor de Oost-Indische vaart. Hij had daarenboven den koopmansgeest, om zooveel mogelijk de fondsartikelen van zijn concurrenten machtig te worden en alzoo zich meester te maken van bijna den geheelen zeevaartkundigen boek- en kaarthandel. Dat deze maatregel hem overvloedige vruchten afwierp, kan blijken uit het feit, dat hij, bij zijn dood in 1755, behalve zijn boekhandel, ook naliet een zeer uitgebreide ankersmederij, met winkels en pakhuizen te Amsterdam, Zaandam en Delfshaven, door hem gedreven onder de firma Hulst & Comp. Na zijn overlijden ging de zeevaarthandel over aan zijn zoons Gerard Hulst van Keulen en Cornel is Buys van Keulen, onder de firma Joh. van Keulen & Zoonen. Toen de laatstgenoemde firmant in 1778 overleed, kreeg de eerstgenoemde het beheer alleen en hield door onvermoeide werkzaamheid en groote persoonlijke bekwaamheid den roem van zijn huis zooveel mogelijk staande gedurende het langzame, maar al meer en meer toenemende verval van onze zeevaart. Dat de van Keulen's bij den Amsterdamschen boekhandel hoog aangeschreven stonden vindt een teeken hierin, dat Gerard, even als zijn grootvader dit reeds geweest was, overman was in het boekverkoopersgild. Bij zijn dood in 1801 ging de zaak, onder de firma Wed. Gerard Hulst van Keulen, over aan diens weduwe Anna Hendrina Calkoen; later in 1810 aan haar kleinzoon Johannes Gerard Hulst van Keulen van de Velde, en voorts in

1823 aan J. Staats Boonen, totdat zij in 1840 in handen kwam van den beroemden Jacob Swart.

Jacob Swart had eigenlijk al van 1828 af de zaken bestuurd. De heer Staats Boonen, Amsterdamsch patriciër, was er wel de eigenaar van geweest, maar was niet de man, die voor de wetenschappelijke en technische leiding was opgevoed. Wijselijk had hij daarom naar een bevoegd bestuurder omgezien en dezen in Swart gevonden. Swart was bij het zeewezen grootgebracht. Na als stuurmansleerling een drietal jaren op de Oost gevaren te hebben, werd hij als onderwijzer aan de kweekschool voor de zeevaart aangesteld, en nam die betrekking met groote kennis en ijver waar, totdat hij in 1828 aan het hoofd werd gesteld van de firma Wed. G. Hulst van Keulen. Hij toonde zich voor zijn nieuwe taak volkomen berekend. Man van wetenschap en praktijk heeft hij de firma tot haar ouden roem teruggebracht. Die poging was te zwaarder, naarmate ons land in zeevaart was achteruitgegaan en de handel in het eerste vierde van onze eeuw door de Fransche overheersching en de gevolgen daarvan ernstig geleden had. Jacob Swart evenwel rustte niet eer hij door eigen arbeid als schrijver en cartograaf, en als uitgever door het aanknoopen van de meest wenschelijke wetenschappelijke en handelsbetrekkingen zijn huis tot de vroegere glansrijke hoogte had opgeheven. Na zijn overlijden in 1866 trad een zijner zonen als zijn opvolger op. Door verschillende omstandigheden daartoe genoopt zou deze de laatste zijn, die de uitgebreide handelsfirma voortzette.

Wij hebben deze handels-bijzonderheden - de wetenschappelijke zijn niet van onze taak - ontleend aan de bovengenoemde monographie van G.D. Bom HGz., een studie die om haar historische en bibliographische waarde groote verdiensten heeft[1]. Wie kennis

1 Ook in den *Konst- en Letterbode* van 1861, n° 32, komt een zeer waardeerend woord voor over Jacob Swart, van de hand van prof. Lauts.

wil nemen van de verbazende menigte boeken en kaarten door deze firma gedurende twee eeuwen in het licht gezonden, raadplege de in Bom's werk nauwkeurig beschreven lijsten. Onze boekhandel mag trotsch wezen op een huis als dat van de van Keulen's. Geen enkele firma buiten haar hebben wij aan te wijzen, die zich zoo lang en zoo breed op één enkel handelsterrein bewoog en die zoo groot was en bleef door de persoonlijke verdiensten van de zich opvolgende hoofden. Bovendien was er nooit een, wier vertakkingen zich zoo ver uitstrekten in den vreemde. Dat wij er met zooveel waardeering en eerbied bij kunnen stilstaan, danken wij aan het werk van den heer Bom, die daardoor te gelijk een veelbeduidend voorbeeld heeft gegeven aan jonge boekverkoopers en bibliografen, hoe véél er op dat veld van onderzoek nog te vinden en te bewerken is. Zulk een arbeid is wel waarlijk geen onnut bestede tijd. Hij leert er in de eerste plaats den boekhandel meê, hoe kennis en werkkracht den weg banen tot voordeel en eer, zoo hoog te schatten boven het lichtzinnig spel op de kansen der fortuin. Maar wat nog meer zegt, hij levert er de stof door voor die inwendige geschiedenis des vaderlands, die ontwikkelings-, die volksgeschiedenis, die, vooral voor een klein, bescheiden land als het onze meer te beteekenen heeft dan een historie van staatkunde of soldaten. Een handelshuis als dat der van Keulen's heeft door zijn zeevaartkundige toewijding meer toegebracht tot de algemeene welvaart en den roem van Nederland, dan menig generaal en diplomaat, wier ademhaling beklemd wordt onder de vracht hunner decoratiën.

J.C. van Kesteren.

In het begin van 1860 (29 Januari) leed de boekhandel een gevoelig verlies door den dood van Johannes Christoffel van Kesteren. De tijding van zijn overlijden, op 67jarigen leeftijd, greep

al zijn beroepsgenooten smartelijk aan, en toen hij naar het graf gedragen werd, was er zeker zelden een zoo talrijke lijkstoet gezien als den boekhandel uit alle plaatsen des lands daar vertegenwoordigde. Van Kesteren was, en met recht, de overal geziene man bij uitnemendheid.

Hij had dit niet aan zijn uitgeversschap of aan zijn handel als debitant te danken. In geen van deze opzichten was hij een man van invloed. Maar hij had een andere plaats, die hem van veel beteekenis deed zijn. Niemand was er, die den boekhandel of liever de boekhandelaren van zijn tijd zoo door en door kende als hij. Voor hem was er geen andere kring van menschen dan boekverkoopers. Wie dat beroep niet uitoefende ging hem niet aan. Hij was eronder opgegroeid, hij ging er dagelijks meê om, hij kende ze zoo gezegd van haver tot gort. Voor een buiten-boekverkooper zou het in Amsterdam-geweest, maar nietbij van Kesteren aangeloopen te-zijn als een verzuim gegolden hebben, dat hij u nooit zou vergeven hebben. En wederkeerig bezocht hij, op zijn jaarlijksche rondreizen, die hem tot een levensbehoefte waren geworden, allen, letterlijk allen, die maar eenigszins tot ‘de konfraters’ behoorden. Zoo had hij een bekendheid met personen en zaken opgedaan, die eenig was.

Van Kesteren had zijn in het oog loopende eigenaardigheden. Fijne beschaving en manieren had hij nooit gezocht. Zijn militaire dienst van 1813 tot 15 w7as hem hierin ook niet bevorderlijk geweest. Zelfs had hij soms een vertoon van ruwheid, dat wel eens aanstoot gaf. Maar daartegenover stond een karakter, dat menig man van groote beschaving hem mocht benijden. Zijn oude soldatenhart kwam o.a. uit in 1831, toen onze Hollandsche troepen door Franschen en Belgen ingesloten lagen op Antwerpen's citadel, een heelen winter haast van alle verkeer ontbloot. Van Kesteren's meêlijden met die ‘Hollandsche jongens’ deed hem aan den boekhandel een dringenden brief richten tot het zenden

van bijdragen om hun den vervelenden tijd wat dragelijker te maken. Wij deelen er een enkelen regel van meê, omdat de inhoud karakteristiek is evenzeer voor den schrijver als voor dien alle Belgen met een doodelijken haat hatenden tijd. ‘Ik stel u derhalve voor’, schrijft hij, ‘voor deze verdienstelijke manschappen, die niet dan met groote moeite, of misschien wel geheel niet, voorwerpen tot vermaak kunnen bekomen, daarvan uit uwen voorraad te voorzien, beter dan de uitspanningen van die domme, onwetende Belgen, die hun plezier zoeken bij hunne liters onder snoeven en snorken, liegen en schimpen op onze brave Hollanders. Gaarne wil ik, die u den wenk en het voorbeeld daartoe geef, mij met de ontvangst en de opzending daarvan belasten. Boeken, tooneelstukken, muzijk, speelkaarten, teekenbehoeften, alles van dien aard kunnen onze jongens gebruiken.’

Zoo handelde hij ook, zijn leven lang, met de boekverkoopers. Wie bij hem kwam om mooie woorden te hooren of gevleid te worden, had het deerlijk mis. Wie met eenigen eigendunk tegenover hem stond, had een gevaarlijke stelling. Maar wie de voorlichting zocht van zijn helderen blik, ging nimmer ongetroost heen. Wie zijn bekommernissen voor hem blootlei, kon op hem vertrouwen als op een rots. Wie zijn hulp begeerde, vond raad, en daad erbij. Hoeveel geschillen van Kesteren heeft bijgelegd, hoeveel boedels geredderd, hoeveel weduwen en ongelukkigen geholpen, niemand vermag ze te tellen, omdat niemand ze wist dan de betrokkenen en hij alléén.

Daardoor had hij in den boekhandel een plaats. Maar om meer dan dit tevens. Van Kesteren was als houder van fondsveilingen de aangewezen man. Hij had daarvoor een geschiktheid en oefening gelijk niemand vóór of na hem. Men zou kunnen zeggen, dat hij als bij instinct de koopwaarde van fondsartikelen wist te schatten. Hij bracht ze op hun prijs en faalde hoogst zelden in

zijn berekening. En dat was in zijn tijd een wezenlijke verdienste. In onze dagen, nu het verkoopen van fondsen aan de orde van den dag is, heeft men elk oogenblik gelegenheid zich in die waarde-berekening te oefenen door vergelijking en ervaring. Maar een veertig jaar geleden was het aan de markt brengen van kopijen een zeldzaamheid en gebeurde dit bijna nooit, dan wanneer de eigenaar gestorven was. Nog in 1853 vinden wij in het *Nieuwsblad* een advertentie van van Kesteren, waarbij hij 'het noodig acht kennis te geven, dat hij jaarlijks, en wel in de maand Augustus, een verkooping van ongebonden boeken zal houden, gelijk zulks reeds door hem gedurende een tijdvak van ruim dertig jaren te Amsterdam heeft plaats gehad'. Tegen dien tijd werd dan groot en klein bewaard en van Kesteren in den arm genomen. Men was er bij hem niet gemakkelijk af. Hij eischte, dat uw boel volkomen in orde zou zijn; dat gij al de bladen van uw fondsbalen zoudt doen natellen, of hem gelegenheid zoudt geven dit van zijnentwege te doen; hij vorderde open kaart met uw jaarlijksch debiet, zonder de geringste achterhouding; hij begeerde àlle ab- en dependentiën te weten, tot de geringste toe. En met die wetenschap ging hij aan het cijferen en kwam in Augustus als een veldheer voor zijn soldaten, klaar en toegerust van top tot teen. Noch de verkooper noch de kooper mocht eenige reden hebben tot klagen; hij voelde zich den man van vertrouwen van beide partijen, en dat vertrouwen moest ongerept blijven. Dat was zijn eer, zijn plicht, zijn onkreukbaar beginsel. Wee hem, die hem in verzoeking bracht, daarvan af te wijken!

Die verkoopingen waren dan ook zijn gloriedagen. Van het jaar 1822 af tot 1859 toe heeft hij er niet minder dan 84 gehouden. Dan was hij in zijn element, als hij daar, met den hamer in de hand, in het midden van de vrienden zat, links en rechts een gullen, geestigen kwinkslag uitdeelende en door

zijn opgewekten toon den kooplust aanmoedigende. Voor ouden en jongen, voor grooten en kleinen was hij dezelfde. En als na de auctie de beker gevuld werd en de opgewonden gezelligheid haar recht kreeg, wie was dan opgewondener of gezelliger, dan de altijd jeugdige en jolige van Kesteren. Toen in 1857, na afloop van een belangrijke fondsveiling, de vrienden er behoefte aan hadden hem als blijk van hartelijke genegenheid een fraaien stoel ie vereeren, daverde de zaal van toejuiching bij het volgende extempore van van Zeggelen:

Een roeper met een koopren long,
Een praatvaâr met een gladde tong,
Een maaklaar met gestaafd crediet,
Een boekenprins, als 't past een Piet,
Een Jan Kordaat, een Jan Pleizier,
Een zachte duif, een scherpe gier,
Een redenaar vol animo,
Een lettervraat in folio,
Een licht in 't duister van het vak,
Een speurhond voor eens anders zak,
Een worm die 't stof doorkropen heeft,
Een leeuw die voor geen schampschot beeft.
Een vraagbaak die je hart doorziet,
Een jager die met plokjes schiet,
Voor goede trouw een trouwe wacht -
VAN KESTEREN een dronk gebragt!

J.C. van Kesteren heeft voor de praktijk van den boekhandel meer gedaan dan zijn tijdgenoot en soms wel beseften. Eerst na zijn overlijden gevoelde men, welke eervol bekleede plaats er ledig gevallen was.

Een woord van waardeering is hem gebracht in de *Bijdragen tot de geschiedenis van den Ned. boekhandel*, dl. I, bladz. 103.

Zijn zoon George heeft na den dood zijns vaders, niet zijn vriend J.W. Schleijer, de verkoopingen van ongebonden boeken even nauwlettend voortgezet, totdat hij in April 1880 plotseling uit zijn nuttigen werkkring werd weggenikt.

G. Poetielje.

In November 1860 overleed Gerrit Portielje, sinds 1823 boekverkooper te Amsterdam; een stille in den handel, die nooit naar opspraak zocht, geen weelde begeerde, maar zijn eigen weg ging in alle bescheidenheid; een gemoedelijk man, die zijn tijd en zijn taak begreep en tevreden was in het bewustzijn van zijn brood te verdienen langs eerlijke en eervolle middelen. Van opvijzelen of aandringen zijner uitgaven bij hem geen spraak; van de strengste nauwgezetheid op inhoud en vorm bij hem de boven alles gaande zorg.

Portielje had zijn lievelingsrichting: geschiedenis, godsdienstige lektuur, onderwijs. Naar deze kanten ging zijn eigen neiging uit, en hij wilde zich-zelf zijn ook in zijn betrekking tot de maatschappij. Nooit heeft hij een boek in het licht gegeven, waarin hij niet met hart en ziel deelde; en aangezien hij een braaf man was, gaf hij ook brave boeken uit. Aan den weg timmeren was zijn zwak niet; van beweging maken was hij afkeerig. Hij ging stillekens zijn gang, en eerst toen zijn fonds in 1870 in veiling kwam, kwam men tot de helderheid, hoe veel en hoeveel goeds deze eenvoudige man in zijn kalm en gestadig voortwerken als uitgever, gedurende bijna vijftig jaren, gedaan had. Zijn catalogus bevatte een groote 400 titels, en daaronder was geen enkele, waarover hij zich in eenig opzicht te schamen zou hebben gehad. Integendeel, stuk voor stuk waren zij degelijk in hun soort.

Voor geschiedenis noemen wij de namen van van de Capelle,

Hermann, Lastdrager, Moll, Lublink Weddik, Oudemans, Scheltema, ter Gouw, en de vele en kostbare uitgaven van Engelberts Gerrits: diens *Gedenkwaardige Tafereelen*, zijn *Gedenkstuk van Neérlands Heldendaden*, zijn *Schoonheden uit de Nederlandsche Geschiedenis;* van Nösselt, diens *Algemeene Geschiedenis voor jonge lieden;* van Pölitz, diens *Wijsgeerige en Staatkundige Geschiedenis der Wereld.* Voor stichtelijke lektuur, de werken van van Heijningen, Meppen, Ewald, Verwey, Muntinghe, Radijs, Wilmsen. Voor onderwijs, de grootere werken van Eng. Gerrits, Ouwersloot, Quetelet, Carlebur, Douchez, Mayer, Verenet, en die menigte kleinere van Ippel, Hamonière, de Jager, de Keyzer, Knuivers, Landré, van Leeuwen, Plokker, Prinsen, Statius Muller, Verenet, Witlage, waarvan de meesten ettelijke herdrukken noodig hadden. Maar de kapitale uitgaven, waarin Portielje het meest leefde, waren zijn *Prachtbijbel*, met 1000 houtgravuren, en bovenal zijn *Bijbelsch Magazijn voor alle standen*, met 312 staalplaten, en zijn *Geschiedenis der Christelijke Kerk in tafereelen;* ondernemingen van zijn eigen plan en krachtig gesteund door de bekwaamste schrijvers en kunstenaars van ons vaderland. Zij waren zijn liefde, en zij waren te gelijk zijn kroon.

Gerrit Portielje is heengegaan zonder dat er eenige melding gemaakt is van zijn verdiensten. Maar wie zijn fonds overziet, ziet zijn leven en streven en erkent in hem een man van conscientie, die den boekhandel tot sieraad, de beschaving van zijn volk ten zegen was.

In 1854 nam Portielje zijn zoon als deelgenoot in zijn zaken op. Deze trok zich evenwel in 1873 van den handel terug, de rust kiezende boven het bedrijvige leven.

J.W. Verbruggen.

In Februari 1864 overleed Johannes Wilhelmus Verbruggen,

vroeger deelgenoot in de Rotterdamsche debietzaak van der Meer & Verbruggen, later (1861) in die van Verbruggen & van Duym. Van beide was Verbruggen evenwel het leidend hoofd. Tot schuchterheid en afgetrokkenheid overhellend, vond de jonge man, toen hij niet alleen voor eigen belangen, maar ook voor die van de weduwe zijns vroegeren patroons Pieter van der Meer te zorgen had, zich minder geschikt. Hij wenschte dit te vergoeden door als uitgever op te treden, en hij slaagde daarin boven verwachting. Eigen neiging deed hem uitzien naar Engelsche stichtelijke lektuur. Tot zijn eerste uitgaven behoorde de vertaling van Muston's werk *Herleven en herkennen*, een boek, dat onder den geweldigen indruk, dien de verschijning van de cholera hier te lande te weeg bracht, 1833, zulk een aftrek vond, dat er reeds in 1835 een derde druk van moest worden ter perse gegeven. Deze bijkomstige omstandigheid kan aanleiding geweest zijn, dat Verbruggen zich voornamelijk toelei op liet uitgeven van theologische en stichtelijke lektuur. Achtereenvolgens verschenen bij zijn firma werken van Clarisse, van der Kemp, Laan, van Oordt, van der Palm, Prins, van Teutem, en die gansche reeks van van Oosterzee, toen deze welsprekende Rotterdamsche predikant de gevierde man was geworden; voorts vertalingen van Abbott, Gieseler, Hoffmann, Schenkel, Tholuck e.a. Ondernemingen van grooter omvang waren de vertalingen van Hagenbach's *Wezen en geschiedenis der Hervorming*, 10 deelen, Merle d'Aubigné's *Geschiedenis der Hervorming*, 5 deelen, en Neander's *Geschiedenis der Christelijke Godsdienst en Kerk*, 9 deelen. Op letterkundig gebied gaf de firma uit het tijdschrift *De Fakkel*, en op historisch de beroemde *Atlas* van Mr. G. Mees.

Het fonds, dat gedeeltelijk in 1839 en voor het overige in 1865 verkocht werd, bracht een aanzienlijke som op, een bewijs van de waarde der uitgaven en van den uitgever. Verbruggen had er dan ook alle zorg aan besteed. Hij werkte langzaam en

zeer bedachtzaam. Met eigen oog zag hij alle drukproeven na, en de uiterlijke vorm zijner boeken beantwoordde aan de deftigheid van hun inhoud.

Hij overleed op 58jarigen leeftijd. Een breeder levensschets van dezen verdienstelijken uitgever, van de hand van zijn vriend J. van Reyn, is opgenomen in de *Bijdragen tot de geschiedenis van den Ned. boekhandel*, dl. I, blz. 122.

Is. An. Nijhoff.

In de *Levensberichten van Leden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* van 1864 wordt door P.C. Molhuijsen hulde gebracht aan de verdiensten van den in Juni 1863 overleden archivaris van Gelderland. De schrijver geeft daar in breede trekken aan, wat de geschiedenis onzes vaderlands aan dezen geleerde te danken heeft. Hij wijst erop, hoe deze reeds in 1820 de aandacht trok door zijn *Wandelingen in Gelderland of geschiedkundige en plaatsbeschrijvende beschouwing van de omstreken van Arnhem*; hoe die aandacht des te belangstellender werd, toen van dezelfde hand in 1826 verscheen de *Statistieke beschrijving van Gelderland*, uitgegeven in overleg met een commissie der provinciale staten: een gedeeltelijke overworking van het in 1741 verschenen boek *Tegenwoordige Staat van Gelderland*, maar zóó uit tal van physische en historische bronnen verrijkt en zoo geheel ingericht naar de behoeften van den tijd, dal deze arbeid een niet genoeg te roemen waarde had. Als opzichter van het oud-archief had Nijhoff de daar aanwezige maar gansch vergeten stukken van hof en rekenkamer, van klooster- en geestelijke goederen uit de onderscheiden schuilhoeken, waar zij na 1795 verstrooid waren, bijeengezameld en gerangschikt, ze beschreven en in registers gebracht, in één woord ze op nieuw in het leven geroepen, zeer ten bate van allen, die er bij hun onderzoekingen gebruik van zochten te maken. In 1832 schreef

de rijks-archivaris de Jonge, bij de toezending van eenige dier beschrijvingen, aan den minister van hinnenlandsche zaken: ‘Ik kan niet genoeg bewonderen den tijd, de moeite en den ijver, welke de genoemde Opzigter aan de zamenstelling van deze registers heeft besteed, en ik doe volgaarne hulde aan derzelver doelmatige inrigting en aan de orde, die in dezelve heerscht. Deze registers toch zijn de slotsom van jaren arbeids, welke doorgebragt zijn in het opsporen, schiften, rangschikken en catalogiseren van stukken van den meest uiteenloopenden aard, en waaronder zonder twijfel duizenden aan hem voorgekomen zijn, die of geheel onnut of van geringe waarde waren.’

De naam, dien de opzichter zich door dezen arbeid gemaakt had, gaf aanleiding dat hij, op 31 jarigen leeftijd, van regeeringswege in 1826 de opdracht kreeg om op gelijke wijs ook het rijke archief van Culemborg te bewerken en als rijks-eigendom naar Arnhem over te brengen.

Het ontginnen van deze historische mijnen, het vinden van schat op schat, waren den jongen geschiedvorscher tot dagelijkschen prikkel om zich aan de wetenschap en het bewrerken van oude oorkonden te wijden, gelijk dit vroeger Bondam en van Spaen zoo vruchtbaar gedaan hadden. In 1830 verscheen dien ten gevolge het eerste deel van zijn *Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland*, ‘een boek’, zooals de kritiek het waardeerde, ‘vol diepe geleerdheid en voor de geschiedenis des vaderlands van het hoogste aanbelang, hetwelk dat van Bondam op zijde streeft, ja in vele opzigten overtreft.’ Sedert verschenen tot 1862 toe van dit uitstekende werk 6 deelen, de vrucht van verbazenden arbeid, en den verzamelaar - onderwijl met de waardigheid van archivaris van Gelderland bekleed - tot blijvenden roem. In *de Gids* van 1863 wordt daarvan gewaagd als ‘een werk, dat door geen ander van dien aard buitenslands overtroffen wordt en dat eene eer is voor onze natie. Het behoort tot die werken,

die den schrijver de ondermaansche onsterfelijkheid verzekeren.' Naast deze *Gedenkwaardigheden* verscheen van dezelfde hand in 1837 een tijdschrift onder den titel: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, dat van niet minder wetenschappelijke waarde was, waarvan de redacteur-zelf tot aan zijn dood toe 13 deelen bearbeidde en dat tot den huidigen dag, thans onder leiding van prof. R. Fruin, wordt voortgezet.

Achter genoemd levensbericht wordt een opgaaf gevoegd van des schrijvers werken, in getal zoo veel en van inhond zoo rijk, dat meer dan een menschenleven, zou men zeggen, tot zulk een arbeid noodig was.

Deze geleerde, eerelid van niet minder dan 15 binnen- en buitenlandsche genootschappen, vereerd met 's konings groote gouden medaille, ridder van den Nederlandschen leeuw, door de Groninger hoogeschool *honoris causa* tot doctor in de rechten verheven, en lid van het hoogste wetenschappelijke lichaam in ons vaderland, het koninklijk instituut, was de boekverkooper Isaak Anne Nijhoff, te Arnhem.

Nijhoff was van boekverkoopers bloed. Dr. Ledeboer vermeldt in zijn register: Jacob Nijhoff, werkz. 1733 - 1792; Paulus Nijhoff, zoon van Jacob, werkz. 1793-1839, daarna Isaak Anna, zoon van Paulus, werkz. 1817-1863.

Paulus Nijhoff (de eerste) was debitant en drukker. Met uitgeven hield hij zich niet op. Alleen was hij eigenaar van een paar katechisatieboekjes en van het zoo voorbeeldeloos gezochte boekje van van den Berg, *Bijbelsche Historievragen*, waarvan in 1863 de 52e druk verscheen, telkens met een oplaag van 6 tot 10.000 exemplaren. Na het gewone schoolonderwijs te Arnhem werd Isaak, 26 Juli 1795 geboren, op 14jarigen leeftijd ter verdere opleiding toebetrouwd aan een vriend zijns vaders, den predikant Nik. Lobry, bij wien hij achtervolgens te Gorcum en te Leeuwarden inwoonde. Na drie jaren diens vorming genoten te hebben, keer-

de hij in 1812 als 17jarige jongeling in het ouderlijke huis terug, om in de zaak zijns vaders behulpzaam te zijn. Vijf jaren later kreeg hij aandeel in de zaak en trouwde.

Het ligt voor de hand, dat dit aandeel, in deze voor ons land zoo benauwende dagen, niet zoo voordeelig was, of het had aanvulling noodig door anderen arbeid. De jonge Nijhoff had zich reeds bekend weten te maken als man van studie en ijver. Als geheel overeenstemmend met zijn eigen richting, nam hij alzoo gretig de betrekking aan van opzichter bij het provinciaal archief, toen die met 1818 openkwam. Bovendien: hij had het oog laten vallen op het zoo gebrekkig schoolonderwijs van zijn tijd, gedeeltelijk de schuld van de behoefte aan geschikte leermiddelen: waarom zou hij, ten voordeele der firma en ten profijte van zich zelv', niet een proef wagen om daarin zelf naar zijn vermogen te helpen voorzien? Vader en zoon kwamen overeen, dat de laatstgenoemde van betere leerboekjes de schrijver en de eerste de uitgever zou zijn. Zoo trad hij dan als auteur op, voor het eerst in 1817, op 22jarigen leeftijd, met een *Nieuw Schoolboek der Rekenkunde* en een *Nieuw Schoolboek der Aardrijkskunde*, die jaar op jaar gevolgd werden door verbeterde herdrukken, en door een *Abrégé de Géographie*, een bewerking van Pölitz' *Algemeene Geschiedenis*, en een *Histoire Romaine.* Van deze uitgaafjes werd nauwkeurig boekgehouden, werd jaarlijks een rekening-courant opgemaakt, en aan den uitgever, den vader, de gewone 10% administratiekosten en aan den schrijver, den zoon, de zuivere opbrengst uitgekeerd. Enkele van die afrekeningen van 1818 tot 1830 liggen vóór ons. Er is iets eerwaardig treffends in, als wij den man, dien wij boven schetsten als een later zoo aanzienlijk geschiedschrijver, onder een balans van zulk een eersten proefarbeid met eigen hand zoo kinderlijk-eenvoudig zien schrijven: ‘tot slot van Vader ontvangen *f* 44. -, 19 stuivers en 4 duiten.’

Het gezamenlijk cijfer van al deze boekjes, die alle druk ver-

kocht en meermalen herdrukt werden, riep aan de eene zijde den auteur, aan den anderen kant den koopman wakker. Nijhoff had als schrijver van zijn werk, vooral van zijn daarop gevolgde *Wandelingen om Arnhem*, alle gewenschte voldoening en eer. De invloed ervan op zijn debiethandel, die al meer en meer door geletterden en aanzienlijken gezocht werd, bracht dezen tot ruime uitbreiding. Evenzoo zijn betrekking aan het archief, die hern met allerlei personen van naam in aanraking stelde. Terwijl zijn handel al grooter en zijn studie al ernstiger werd, werden zijn werkzaamheden in beide opzichten ook des te ijveriger en strenger. Toen de vader, op 75jarigen leeftijd, in 1831 zich aan de zaken onttrok, werden deze door den opvolger op geheel nieuwere leest geschoeid, werd de drukkerij vernieuwd, het auctiehouden en het antiquariaat erbij aangesloten en trad Nijhoff ook meer als uitgever op, en wel in den beginne meer in de richting van het onderwijs, waarvan hij het vruchtbare uit eigen arbeid had leeren kennen. Weldra evenwel groeide zijn fonds aan, al heeft hij dit altoos slechts als een onderdeel van zijn werkkring beschouwd. Zijn liefde voor wetenschap en letteren deed hem een hem aangeboden degelijke uitgaaf moeielijk van de hand wijzen, maar ze opzoeken deed hij zelden. Vóór alles trok hem het historische aan. Dat getuigen zijn werken van Delprat, *Over de Broederschap van Geert Groote*, Janssen's *Oudheidkundige Verhandelingen*, Schotel's *Graven van Culemborg*, Sloet's *Geschiedkundige bijdragen*, Vitringa's *Bataafsche Republiek*, Pringles's *Tiendrecht*, Tadama's *Geschiedenis van Zutphen* e.a. Ook verschillende stichtelijke werken, van Lobry, Brouwer, Donker Curtius, Francke, J.L. Nijhoff, Clarisse, Steenmeijer, Maronier; letterkundige, zooals Cremer's *Daniel Sils* en ter Haar's *Gedichten* en Staring's *Werken* gaf hij in het licht. Maar onder al zijn kleinere uitgaven hing zijn hart bovenal aan den *Geldersche Volksalmanak*, in 1849 door hem uit het fonds van Thieme aangekocht en dien hij van toen af, blijkens het

voorbericht van den 16en jaargang, ‘als zijn kind aannam, met het vaste voornemen alles in het werk te stellen wat in zijn vermogen was, om dat jaarboekje op te kweeken en te ontwikkelen en telken jare beter toegerust te doen verschijnen.’ Nijhoff zocht het, zoo in eigen zaken als in het algemeen, niet in de veelheid van uitgaven, maar wel in het gehalte. Toen er omstreeks 1842 bijna van allen kant geklaagd werd over achteruitgang en kwijning, kon hij het niet laten een woordje meê te spreken in het *Nieuwsblad.* ‘Eén ding weet ik wel,’ schrijft hij daarin; ‘wil men over verval in ons vak klagen, dan is dit althans voor een deel te wijten aan het uiterst gering aantal van *wezenlijk goede boeken*, die onze persen verlaten. Met slecht geschrevene of slecht vertaalde boeken’ - en hier had hij het oog op de welberuchte fabrikanten dier dagen - ‘*kan* men toch niet werken; en de boekverkoopers, die genoeg kennis, smaak en oordeel bezitten de zoodanige te onderscheiden, handelen braaf en in het belang van den handel en van het publiek beiden, dat zij er *niet* mede werken. Met slecht geschrevene of slecht vertaalde boeken moet wel *geknoeid* worden, want zònder dat willen zij niet, gelijk hunne meer degelijke broeders, winkels, magazijnen en pakzolders verlaten. Goede boeken komen wel voort ook zonder extra rabat en dubbele premie. Och, dat men zich toch bevlijtige, niet om *veel*, maar om *goed*, en dan liever *weinig* uit te geven!’

Mr. Is. An. Nijhoff was boekverkooper in zijn hart. Dat toonde hij ook als lid van de Vereeniging, wier vergaderingen hij trouw bij woonde en wier werkzaamheid hij met warmen ijver deelde. Tot welke taak of commissie hij ook geroepen werd, men kon op hem rekenen. Herhaalde malen wras hij haar voorzitter. Steeds waren zijn adviezen doordacht en grondig. Hij had dáár. en overal elders, de deugd van niet te spreken als hij niet iets te zeggen had. Hij was een geduldig luisteraar, een spaarzaam prater. Hij had zijn eigen inzichten, maar wist gedwee toe te

geven, als de meerderheid zijn gevoelen niet bleek te deelen. Die gelooven haasten niet. Zoo is hij b.v. altoos gebleven een tegenstander van het uitsluitend vertalingsrecht, maar heeft er zich aan onderworpen, omdat de meesten het in hun voordeel achtten. Zoo heeft, hij zich bepaald verzet tegen den vromen oorlog, dien de Vereeniging aanbond tegen de uitgaaf hier te lande van Strauss, *Das Leben Jesu*, niet omdat hij - want hij was een godsdienstig man - met dat boek ingenomen was, maar omdat hij de vrijheid der wetenschap geen stroobreed in den weg verlangde gelegd te zien door den boekhandel. Al deed de Vereeniging, tot wier invloedrijkste bestuursleden en voorzitters hij lange jaren behoorde, nu en dan een daad tegen zijn meening in, toch hing hij haar aan niet dezelfde trouwe liefde. Toen zij in 1842 haar 25jarig jubilé vierde, was hij, en met volle ingenomenheid, haar feestredenaar.

Bij die gelegenheid hàd Nijhoff wat te zeggen, en hij sprak het uit zoo fier en zoo welsprekend, en te gelijk zoo karakteristiek voor hem-zelv', dat wij niet willen verzuimen er eenige regels uit aan te halen.

'Ik zie mij omringd', zeide hij, 'door een aantal mijner beroepsgenooten, met mij in dezelfde betrekking geplaatst tot de burgerlijke maatschappij; met mij doordrongen van het gewigt der verschillende soorten van pligten, uit die betrekking geboren; met mij overtuigd, dat het heilige roeping is, op de baan dier pligten steeds met moed en ijver voorwaarts te streven; dat daar - zoo ergens elders - stilstand voor achteruitgang geldt. Ik voel mij gelukkig te midden mijner handelsbroeders, omdat ik dien handel liefheb. Ik roem hem allereerst als eene bron van bestaan en welvaart van velen, ook in dezen, onzen eigenen tijd. Ik weet het: de dagen zijn voorbij, dat de boekhandel in Holland bij uitnemendheid bloeide en hun, welke dien uitoefenden, tonnen bij tonnen schats aanbragt; de dagen, waarin onze

voorvaderen, gelijk met de voortbrengselen van het kille noorden en van den verzengden aardgordel, zoo ook met de gedachten der schitterendste vernuften van geheel het beschaafde Europa, den meest voordeeligen wereldhandel dreven. Maar nogtans, ik vraag het u, zijn er onder u van den tegenwoordigen dag niet nog een aantal, die zich verheugen mogen, met Gods zegen, in dat bedrijf ruime middelen van onderhoud voor zich zelven en hun gezin te vinden, niet verscheidenen, welke het daarenboven in staat stelt, om aan al de eischen van betamelijk zingenot en weelde onbekrompen en onbezorgd te voldoen? - Ik roem dien handel, ten andere, om zijnen invloed op de beschaving van het verstand. Zegt mij, van welke persen zijn de werken uitgegaan, die, in elk vak van menschelijke kennis en wetenschap, het eerste helder licht verspreid, die het eerst goede gezindheden gekweekt, beschaving bevorderd hebben? Is het niet van Nederlandsche? Vraagt het den Godgeleerden: zij noemen u den volledigen *Calvijn*, de *Poli Synopsis*, de beste uitgaven der *Kerkvaders* en der *Critici Sacri.* Raadpleegt de Regtsgeleerden: zij wijzen u op het *Corpus Juris* bij Elzevier, op de *Pandeclen* van Pothier, op den *Thesaurus* van Meerman. Of ook de Geneeskundigen: zij danken aan onze pers de naauwkeurigste uitgave van *Hippokrates*, den *Vesalius* van Boerhave, de werken van Leeuwenhoek, Musschenbroek en 's Gravesande. Hoort de Aardrijkskundigen: hunne eerste en beste kaarten ontvingen zij van Blaeu, en de landbeschrijvingen van Dapper, en Nieuhoff en Valentijn zijn nog heden ten dage hunne gidsen. En wat zal ik zeggen van die rei van uitgaven der werken van de beste schrijvers van Griekenland en Latium, door keurigheid van druk, zuiverheid van tekst en zorgvuldige correctie tot hiertoe onovertroffen, ja welligt onovertrefbaar, en den ondernemingsgeest der Nederlandsche boekhandelaren evenzeer als der voortreffelijkheid hunner drukkerijen, van den tijd der Elzeviers tot op dien der Luchtmanssen,

onsterfelijken roem verzekerende? - Voorwaar, onberekenbaar is de dienst, door die allen aan de uitroeijing van dwaling en vooroordeel, aan de bevordering van kennis en goeden smaak bewezen, niet te waarderen de invloed, daarin door den Nederlandschen boekhandel op de beschaving uitgeoefend. Maar hooger nog rijst de Nederlandsche boekhandel in onze schatting, wanneer wij dien beschouwen in zijn naauw verband met de zelfstandigheid van ons bestaan als volk. Zegt mij, wanneer bereikte die handel den hoogsten trap van luister? Het was toen, toen Nederland de belangen der volken van Europa regelde, het lot der wereld in handen had; toen onze vloten alle zeeën bedekten, toen de sleutels der Sont in onze havens berustten. - Groot is de magt van onzen handel, groot is zijn waarde als bron van welvaart voor velen, groot is zijn invloed op ware beschaving, groot is zijn verband met de zelfstandigheid en het geluk van ons volk!

Nogmaals, Mr. Is. An. Nijhoff was boekverkooper in zijn hart. Hij bleef dat, met al de bescheidenheid aan onzen maatschappelijken stand verbonden. Den man, die als geleerde den eenen dag een eervollen zetel had aan de groene tafel in het Trippenhuis, te midden van de bloem van Nederlands wetenschap, vondt ge den volgenden achter zijn lessenaar, zich de meest alledaagsche werkzaamheden getroostende. De man, behoorende tot de aanzienlijksten naar den geest, betoonde in handel en wandel zich den eenvoudigste.

De jonge boekverkooper, die het voorrecht had dezen grijzen en beroemden vakgenoot nu en dan op vergaderingen van de Vereeniging of wel ten zijnen huize, in zijn benijdenswaardig gezin, te ontmoeten, zag met beschroomden eerbied op tegen dezen man, die meer dan het ideaal verwezenlijkte dat men zich bij zijn beroepskeus gedroomd kon hebben. Hij had ontzag voor dezen eerwaardige, wiens hoofdschudden hem een vermaning, wiens goedkeurend knikje hem een riem onder het hart was, en wiens handdruk hijzelf nooit zou hebben durven zoeken, indien die hem niet zoo gulhartig ware toegereikt.

Mr. Is. An. Nijhoff heeft onzen stand opgeheven, zijn eigen bestaan van dubbele beteekenis gemaakt en, als zijn beste erflating, zijn voorbeeld op het hart gebonden van allen, die willen begrijpen dat een menschenleven ernst is en ieder uur zijn waarde heeft.

De eerste, die dat spoor met heel zijn geweten volgde, was zijn zoon Paulus, in 1853, op 32jarigen leeftijd, als deelgenoot in de firma opgenomen. Tien jaar lang was hij met en naast zijn vader zoowel in wetenschap als in handel werkzaam. Na den dood zijns vaders, den 20en Juni 1863, trad hij geheel in diens plaats, ook als archivaris van het provinciaal archief, ook als redacteur van de *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis*, ook, door verschillende geschriften, als Gelderland's historieschrijver. Zijn gaven daartoe had hij reeds getoond door zijn welbekend boek *Het voornaamste uit de Geschiedenis van Gelderland aan kinderen verteld.* Als uitgever had hij zijn streven bewezen o.a. door Lenting's *Nederlands Staatsbestuur* en Moll's *Kerkgeschiedenis van Nederland.* Als man van praktijk ten behoeve zijner stadgenooten had hij de Arnhemsche bibliotheek hervormd en geregeld, evenals hij ook het stedelijk archief en die van verschillende andere Geldersche gemeenten geordend had. Zijn toekomst beloofde nog zoo veel. Op 48jarigen leeftijd ontviel hij plotseling aan zijn gezin, den handel en de wetenschap, waardig beelddrager zijns vaders naar hoofd, gemoed en vruchtbare werkzaamheid.

Van deze beide Nijhoff's - over Mart. Nijhoff spreken wij later - zijn uitvoeriger levensberichten te vinden in de *Bijdragen* dl. 1, blz. 108 en 171.

Na den dood van Paulus ging de zaak met 1868 over in handen van P. Gouda Quint, die haar met eer voortzet, o.a. blijkens zijn keurige uitgaven van Ver-Huell's prentwerken, zijn *Bouwstijlen* van Gugel, Buys' *Grondwet*, en zoo menig geschrift en kaart betreffende Gelderland.

Gebr. Diederichs.

In 1865 werd het tweede gedeelte verkocht van het fonds van Gebr. Diederichs te Amsterdam; de eerste helft was in 1847 in veiling gebracht. Beide auctiën liepen over ongeveer 600 titels van eigen en aangekochte uitgaven.

De firma Gebr. Diederichs is zeker de grootste boekhandel geweest in ons vaderland. Zij had haar eigen beginsel, dat waardeering eischt evenals ieder ander, al loopt het ook met dat van anderen uiteen. Zij beschouwde den boekhandel bovenal als een zaak van koopmanschap en dreef dien in dit opzicht met eer en met groot voordeel. Onderscheiden bekende, met lof bekende buitenlandsche huizen zouden te noemen zijn, die haar daarin tot voorbeeld waren en die, even als zij zulks deed, van de overtuiging uitgaan, dat elke groothandel, ook die in boeken, erop uit moet zijn te voldoen aan de verschillende behoeften der groote menigte, natuurlijk de lichtzinnige en onzedelijke uitgesloten. Naast zeer degelijke, zeer wetenschappelijke, zeer ernstige boeken kunnen, beweren zij, die van wat minder gehalte, wat fabriekmatiger van maaksel, gevoegelijk hun plaats hebben; ieder lezer heeft zijn eigen gading, en de boekhandelaar als handelaar heeft elkeen te bedienen overeenkomstig diens keus en smaak, zonder eigen persoonlijke voorkeur daarbij te laten gelden. Dat deze meening te verdedigen valt is zonneklaar; dat zij bestrijders heeft achten wij een zegen.

Zeker is, dat de firma Gebr. Diederichs haar beginsel breed heeft opgevat en kloek ten uitvoer gebracht.

Als debitant dreef zij zaken over het geheele land, in allerlei vakken en talen. Ook verkocht zij buitenlandsche boeken, die zij bij groote partijen opdeed, tot verminderden prijs. Bij duizenden verspreidde zij o a. van tijd tot tijd haar ‘*Verzeichniss Deutscher Bücher vermischten Inhalts und über Medicin*, *Chirurgie*, *Anatomie*, *Chemie*, *Pharmacie*, *Physik*, *Botanik*, *Mineralogie*, *Thier-*

ortzneiwissenschaft u.s.w. zu 50% en dergelijke Fransche en Engelsche catalogen. Zij beheerde een leesbibliotheek op groote schaal, niet voor Amsterdam alleen, maar dienstbaar voor alle steden en dorpen; de catalogus daarvan, van 1838, bevatte meer dan 30.000 boekwerken of 70.000 deelen; hij bestond uit negen stukken en kostte *f* 2.90.

Als uitgevers in 1822 begonnen, zonden Gebr. Diederichs een aantal tijdschriften in het licht, van allerlei richting en prijs: voor geneeskunde *Boerhave*, voor gezellig onderhoud *De Echo*, voor gemengde letterkunde *De Atlas*, voor vaderlandsche literatuur *De Moniteur*, voor nieuws van den dag *De Naprater*, voor het tooneel *Het Tooneelklokje*, voor land- en volkenkunde *Cybele*, voor modes *Psyche*, *Le bon ton*, *l'Elégant*, voor natuurkennis *Magazijn der Voorwereld*, enz. enz., en daarnaast voor de algemeene gebeurtenissen *Onze tijd*, een van de degelijkste vaderlandsche maandwerken. Hun *Nederlandsch Magazijn ter bevordering van algemeene en nuttige kundigheden*, in 1834 begonnen, is een van de moedigste en vruchtbaarste ondernemingen geweest en heeft de baan gebroken voor die menigte geïllustreerde volksbladen, die niet weinig hebben bijgedragen tot de ontwikkeling van ons volk. - Hun uitgaaf van boeken en boekjes liep over alle vakken, alle vormen, alle prijzen; van kinderspellen en volksrecepten, van allerlei almanakken en raadgevers af, tot werken als Sommer's *Tafereel van het Heelal*, Arnott's *Natuurkunde*, van den Honert's *Verzameling van Arresten* en *Wetboeken*, en *Prentbijbels* toe. Van de Vijver's *Amsterdam*, Polak's *Algemeene Geschiedenis*, het *Algemeen Woordenboek der Zamenleving*, het *Nederlandsch Handelsmagazijn*, Cats' *Werken*, Obliger's en Fleischauer's *Woordenboeken* waren editiën waarop ons land roem mag dragen, omdat zij onder de degelijkste boeken kunnen geteld worden en meest alle van de uitgevers-zelven uitgingen. De koopmansgeest en de arbeidzaamheid van Gebr. Diederichs wa-

ren buiten mededinging en hebben hun handel opgevoerd tot een hoogte, die voor een klein land als het onze waarlijk merkwaardig is. - Na 1865 hielden Gebr. Diederichs zich al minder en minder met het uitgeven op, om zich bij uitsluiting te wijden aan het *Handelsblad*, mede een van hun scheppingen, een dagblad, dat sinds zijn vestiging een eerste plaats beslaat in de journalistiek van Nederland. - P.A. Diederichs, de laatste der twee gebroeders, overleed in 1873, een eenigen zoon nalatend, die zijn vaders opvolger werd in het beheer van het *Handelsblad.*

J. Radink.

Den 17den Juni 1865 overleed Jacobus Radink. Radink is in den boekhandel een eigenaardige figuur geweest. Hij was dit reeds door zijn persoonlijk voorkomen. Stoer van bouw, breed van schouders, grof van vormen, met een reuzenhoofd waarvan de stugge haren lang afhingen, duidde deze gestalte, die dagelijks door Amsterdam's straten kuierde, alles behalve den man aan, die beroepshalve gewoon was in aanraking te komen met het uitgelezen deel der maatschappij. Aan zijn opvoeding was weinig ten koste gelegd. Hij verstond geen enkele vreemde taal, en van wetenschap of letterkunde had hij al een zeer sober begrip. Ook hadden zijn manieren meer iets afstootends dan aantrekkelijks. Des te grooter lof verdient de eereplaats, die hij zich in don boekhandel veroverd heeft. Wat natuur en opleiding hem onthouden hadden, wist hij goed te maken door voorbeeldige werkkracht en stalen volharding. Zijn schrandere blik, zijn helder doorzicht, gepaard aan een zeldzaam geheugen, deden dezen volkomen ongelettorden man zich den weg banen tot een roemrijk zelfstandig bestaan in een vak, bij welks uitoefening men zou meenen, dat wetenschappelijke ontwikkeling allerminst gemist kan worden.

Jacobus Radink, in 1794 te Amsterdam geboren, was de derde zoon van J.J. Radink, boekverkooper en leesbibliotheekhouder in de Amstelstraat, en jongere broeder van den zeer bekwamen J.A. Radink, die in de Sint Luciënsteeg den ouden boekhandel dreef en in 1821 stierf. Hij was alzoo te midden van boekenstof gewonnen en opgewassen. Nog heel jong moest hij zijn vader in diens winkel bijstaan en den kost helpen verdienen. Wellicht zou er nooit iets anders uit hem gegroeid zijn dan een onbeteekenend leesbibliotheekhoudertje, indien niet een omstandigheid van betrekkelijk gering belang hem tot aanleiding geweest was om zich aan den ouden boekhandel te wijden. Door een handelshuis buiten Amsterdam namelijk werd aan den vader opgedragen commission waar te nemen op alle voorkomende boekverkoopingen in de hoofdstad, en de jonge knaap was daarvoor de aangewezen persoon.

Al heel spoedig, en waarschijnlijk door het voorbeeld van zijn broeder uitgelokt, vond hij, buiten de taak hem door zijn vader opgedragen, op die auctiën gelegenheid zaken te beginnen voor eigen rekening. Op 18jarigen leeftijd had hij niet alleen den moed om zich zelfstandig te vestigen, maar tegelijk een huwelijk aan te gaan, waardoor hij meteen de Fransche conscriptie ontging. In dit zelfde jaar wist hij op de verknoping van de prachtige bibliotheek van Jer. de Bosch, en een jaar later, in 1813, op die van J. Calkoen zulke voordeelige zaken te doen, dat hij zich een magazijntje kon aanleggen, dat zich gaandeweg tot een zeer belangrijken voor raad van de meestgezochte boeken uitbreidde. De omstandigheden waren hem daarbij alleszins gunstig. Het is bekend, hoe keizer Napoleon door het zoogenaamde *continentale stelsel* allen handel tusschen de verschillende landen bijna onmogelijk maakte. In 1812 wilde hij dezen strengen maatregel eenigermate verzachten en stond aan enkele groote handelshuizen *licenses* toe om voor een zeker kapitaal bedrag goederen en koop-

waren uit te voeren en daarvoor andere, tot een gelijk bedrag, weêr in te voeren. Deze ruilhandel had, om koloniale waren binnen Frankrijk te krijgen, vooral met Engeland plaats. Het spreekt van zelf, dat het groote voordeel van deze *licenses* veel meer in den invoer dan in den uitvoer stak, aangezien de koloniale waren door de schaarste in Frankrijk, en dus ook in ons overheerscht land, zoo in prijs waren gestegen, dat ze vier- vijfmaal duurder betaald werden dan zij in Engeland kostten. Het kwam er nu maar op aan, hooge facturen van uitvoer te maken, om voor een even hoog bedrag te kunnen invoeren. En daardoor werd in Frankrijk, en dus ook hier, een ruim gebruik gemaakt van boeken. De handelshuizen, die in dit verlof deelden, kochten stapels oude boeken op, boeken van weinig of geen waarde, die voor den oorspronkelijken prijs gefactureerd werden en dus schatten gouds moesten vertegenwoordigen. Maar aangezien Hollandsche en Fransche boeken door de hooge Engelsche tolrechten zoo goed als verboden waren, werden die oude, schier waardelooze boekdeelen, veelal zoodra zij de havens uitwaren, overboord geworpen. Millioenen aan factuurswaarde verdwenen op die manier naar den bodem der zee.

Het ligt voor de hand, dat Fransche en Hollandsche antiquaren, bij wie die inkoopen veelal gedaan werden, goede zaken maakten. Maar veel meer deden zij dit, toen na 1815 de staatkundige hervorming plaats had en vrijheid en vrij verkeer waren teruggekomen. De liefhebbers haastten zich, om zich zooveel mogelijk van de nog overgebleven oude boeken, vooral de zoo gewaardeerde uitgaven der classici uit de 17de en 18de eeuw, vervolgens ook de werken der kerkvaders en andere theologen, die dien ten gevolge aanmerkelijk in waarde gestegen waren, meester te maken; uit alle landen stroomden zij naar Frankrijk en Holland heen. Onder de gelukkigen, wier magazijnen in de eerste plaats bezocht werden, behoorde Jacobus Radink. ‘Merk-

waardig', schrijven E.J. Brill en Mart. Nijhoff in de voorrede van den catalogus zijner magazijn-veiling in 1867; 'merkwaardig was het bij die bezoeken, toen en ook later, op te merken, met welk talent Radink, ofschoon weinig geoefend in het gebruik van vreemde talen, wist uit te vorschen wat men verlangde. Een enkel woord was hem voldoende den vreemdeling het gewenschte aan te bieden. Dan bestudeerde hij diens gelaatstrekken om daarin de mate van tevredenheid over het aangebodene op te merken, en dit strek te hem bij latere gelegenheid alweder tot gids. - Intusschen hield deze wijze van handelen de vreemdelingen niet terug. Integendeel, het ernstige en open gelaat van Radink en zijn bekende goede trouw in handelszaken trokken allen aan. Zijn naam werd aan het bezoek van Holland verbonden; men wist, dat men veel belangrijks bij hem zou aantreffen, dat hij er steeds op uit was voor zijn vrienden in het buitenland het merkwaardigste, wat de verkoopingen in Nederland opleverden, te verzamelen, en tot hun komst te bewaren.

'Maar ook bij zijne landgenooten stond Jac. Radink met achting en eere aangeschreven. Het groote vertrouwen, dat hij gedurende zijn 53jarige loopbaan ondervond, mag vooral blijken uit het groot aantal bibliotheken, welker verkoop aan zijne zorgen werd toevertrouwd. De bibliotheken van Donker Curtius, Wiselius, Hoeufft, Roothaan en zoo vele anderen zijn daarvan de sprekende getuigen. Mogt hij bij het zamenstellen van den catalogus de wetenschappelijke rangschikking aan andere handen overlaten, zelf was hij, bij de behandeling der bibliotheken en gedurende de veiling, de ziel der verkooping. Met eene naauwgezetheid, somtijds grenzende aan het kleine, nam hij daarbij de belangen waar zijner committenten en van allen die hem met hun vertrouwen vereerden, en zelden faalde hij in de hoogst moeijelijke kunst daarbij naar aller genoegen gehandeld te hebben. Geheel doordrongen van zijn pligt als verkooper, wist hij door zijn geestdrift

het publiek te bezielen en mede te slepen, wij zouden zeggen te biologiseren, tot het hem in het opbieden volgde, meermalen zoolang hij verkoos.'

Doch niet slechts in den antiquarischen handel openbaarde zich Radink's koopmansgeest; evenzeer in het aankoopen van fondsartikelen. Weinig bekreunde hij zich om de soort van kopijen; ieder boek had voor hem zijn eigenaardige handelswaarde, en voornamelijk indien het tot den ouden handel in eenige betrekking stond was het van zijn gading. Een aantal aanzienlijke fondsartikelen, waarvan hij enkelen liet herdrukken, anderen met voordeel afleverde en weder anderen als kopijrecht overdeed aan uitgevers die er nieuwe uitgaven van wenschten te maken, pleitten bij menigen aankoop voor zijn praktischen blik. Zoo had hij, onder veel meer, niet minder dan 48 fondswerken en kopijrechten van Bilderdijk verzameld, wel wetende dat deze hem niet dadelijk renten zouden afwerpen, maar te. pas konden komen wanneer eenig uitgever eraan denken mocht een kompleete uitgaaf van Bilderdijk's werken te ondernemen. Toen dat eindelijk in 1855 gebeurde, kregen die kopijen haar waarde. De belanghebbende uitgever mocht in Rndink vinden volstrekt niet den zelfzuchtigen man, die door het eischen van overmatige winst van die gelegenheid eenig misbruik begeerde te maken; integendeel den kloeken, roijalen koopman, die zonder het billijk eigenbelang uit het oog te verliezen, aanst-onds bereid was zijn medewerking te verleenen aan de uitgaaf van, gelijk hij het noemde, 'zulk een respectabel boek.' Bij die gelegenheid, onvoorbereid, kwam uit, hoe Radink, een man van eigen kracht en zelfstandigheid, zonder eenige de minste wetenschappelijke of boekhouders-opleiding, in zijn geheugen en tact daarvoor eenige vergoeding had weten te vinden. Van al die 48 kopijen noemde hij niet alleen, zonder veel nadenken, de gelegenheid waar hij die gekocht had, de getallen en de prijzen, die later volkomen juist bleken te

zijn, maar wist hij te gelijk meestal de plaats aan te wijzen, waar de overige ruim honderd kleinere en grootere kopijen van Bilderdijk gedurende den loop van bijna drie vierden van een eeuw verstrooid en thans te vinden waren. - Als een ander voorbeeld, hoe Radink steeds gezind was, ‘respectabele’ ondernemingen uit ware liefde voor boeken te bevorderen, strekke de mededeeling, dat hij in 1850 ter nauwernood kennis droeg van het plan van de firma Binger om, onder Jacob van Lennep's leiding, een prachtuitgaaf van Vondel's gedichten te ondernemen, of hij zond aan Mr. van Lennep ten geschenke een kostbare verzameling van Vondel's werken, te samen bijeengegaard in 25 fraaie banden.

Aan al deze goede eigenschappen had hij zijn fortuin en zijn eer te danken. Frederik Muller, die over Radink bij diens overlijden een woord van hulde schreef, getuigt van hem: ‘Die vereeniging van krachten en gaven maakte het hem in zijn tijd mogelijk een overwigt in den handel te verkrijgen, terwijl het steeds mijne opregte bewondering heeft gewekt, dat hij zich met zoo geringe middelen zoo groote boekenkennis heeft eigen gemaakt als hij bezat. Voor die kennis, voor dien praktischen blik, voor die juiste toepassing van hetgeen hij zag, had ik groot respect en was daarvoor met regtmatigen naijver vervuld. Door en door man van zaken heeft hij het door hem beoogde doel ruimschoots bereikt en een naam in den boekhandel nagelaten.’ En de verkoopers van zijn kostbaar magazijn, dat bijna 7000 titels bevatte, eindigen hun voorrede met deze woorden: ‘Radinks naam zal steeds een waardige plaats in de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel innemen, maar niet minder zal Radink blijven leven in de dankbare herinnering van zoo velen, die met hem gedurende zijn 53jarige loopbaan als boekhandelaar in betrekking stonden, en hem leerden kennen in zijn buitengewone verdiensten.’

Radink bewoog zich bij voorkeur onder zijn beroepsgenooten. De vergaderdag der Vereeniging was voor hem een ware feestdag. Als de voorzitter bij die gelegenheid hem telkens uitnoodigde, de ingekomen boeken te verkoopen en daaraan een vleiend woord vastknoopte, was hij in zijn glorie. En toen hij dat in 1861 25 jaar had volgehouden en de Vereeniging hem een zilveren inktkoker met een opschrift vereerde, een geschenk ‘van de Broederschap’, gleed langs die ruwe wang een traan van dank, zeker zeldzaam in die oogen, maar daarom des te welsprekender.

J.L.C. Jacob.

In Juni 1865, zeven dagen na zijn vakgenoot Jac. Radink, overleed te 's Gravenhage J.L.C. Jacob.

Toen in 1856, bij gelegenheid der Costersfeesten te Haarlem, aldaar een tentoonstelling gehouden werd van incunabelen en zeldzame drukken, werd een der commissarissen van orde gewaarschuwd, dat een deftig, net gekleed heer een boekje weggenomen had uit een der glazen kasten. Men ging den schuldige na en vond hem weggedoken in een hoekje van een bijgelegen bode-kamer met het onoogelijk perkamentje tusschen de krampachtig trillende vingers.

Toen Jacob, eenzame op de wereld, op sterven lag, bezocht die zelfde vroegere commissaris zijn ouderen vriend in diens ziekekamer. Daar lag de uitgeteerde kranke, boeken naast en om zich heen, boeken op alle meubeltjes van zijn schamel vertrek. Tot zelfs op de plank van zijn bedstede stond een reeks klein-octavos. En de man, die weldra sterven zou en zoo groote behoefte had aan verpleging in een betere woning, weigerde angstig dat men hem zou verplaatsen, omdat hij dan, het ergste wat hem zou kunnen gebeuren, zijn boeken, zijn schatten, verlaten moest.

Was deze man oneerlijk, of een gierigaard? Neen, waarlijk

niet. Maar hij was op den rand van het te kunnen worden: hij was bibliomaan.

J.L.C. Jacob, geboren Zwitser, van goeden huize, was naar Holland overgekomen om werkzaam te zijn in den Franschen boekhandel van Immerzeel & Co in den Haag. Daar had hem de lust voor taal, voor letterkunde, voor kunst bevangen en had hij zich bovenal verdiept in de studie van oude Fransche klassieken. In kennis geraakt met A.D. Schinkel, den bekenden Haagschen boekdrukker en boekenliefhebber, werd hij in diens bibliotheek vooral aangetrokken tot de vergelijking en bestudeering van de alleroudste en beste voortbrengselen der drukkunst in onderscheiden landen. Zoo kreeg Jacob de boeken lief naar mate hunner waarde van zeldzaamheid en keurigheid van uitvoering.

Geen wonder, dat hij, toen hij zich omstreeks 1830 te Rotterdam als Fransch boekverkooper vestigde, zich in dien kring van nieuwerwetsche zaken niet te huis vond. Weldra deed hij zijn handel aan S. van Reijn Snoeck over en ging naar zijn geliefd den Haag terug, waar hij, van een kleine koopmanschap in oude boeken levende, zijn hart kon ophalen in de koninklijke bibliotheek, in die van Westreenen van Tiellandt, Schinkel en op verschillende aucties.

Tot een kleine instrooiing voor zijn sober bestaan bestuurde hij ongeveer 26 jaar lang het *Nieuwsblad van den boekhandel.* Ook gaf hij het *Jaarboekje* uit, dat van 1839 tot 1843 bestond. De stukken, die hij daarin en elders plaatste, getuigen van zijn nauwgezet onderzoek en veelzijdige kunde.

Zoo leefde hij, stille in den lande, eenzelvig en afgetrokken voort, handel doende om den broode, niet om der weelde. Hij ontzeide zich vaak het allernoodigste, zelfs zijn dagelijksch maal, om in het bezit te komen van een boekske, dat hem met al te verleidende oogen toelonkte. Hij zag vijanden in degenen die bij

hem aanklopten om zijn oud papier te ruilen voor geld. Hij liep, met een hart vol droefheid, heen van de veiling van zijn vriend Schinkel, omdat hij het niet kon aanzien, dat die heerlijke boeken met zooveel kleinachting ter hand genomen en van elkaâr gescheiden werden.

Noem dat alles dwaasheid: zie uit de hoogte neêr op den boekhandelaar die zoo weinig begrip had van handel: beklaag den man om zoo groote kleingeestigheid - maar heb toch ook wat waanleering over voor dien *eerbied voor het boek* en voor hem, die vlekkeloos en nederig, in zijn schuwheid zoo hulpvaaruig, in zijn armoede nog vaak zoo weldadig, zijn leven en zijn liefde toewijdde aan *het boek.*

Frederik Muller herdacht Jac. Radink en J.L.C. Jacob te samen in één opstel, te vinden in de *Bijdragen* dl. I, bladz. 115.

Schalekamp, van de Grampel & Bakker.

In Augustus 1867 overleed H. Bakker Cz., een der laatst overgeblevene vennooten van de alom bekende firma Schalekamp. van de Grampel & Bakker. Juist om die bekendheid, en gunstige bekendheid, was het, dat toen Bakker in 1833 als eenige eigenaar optrad, die firma haar dubbelen naam behield niet alleen, maar dien nog vergrootte met dien van Bakker, die er zijn geldelijken glans aan toevoegde.

De grondvester van dit Amsterdamsche huis in 1772 was Matthijs Schalekainp, die er later Evert van de Grampel in opnam. Bakker bepaalde zich, evenals zijn voorgangers, tot het hoofdcorrespondentschap van de meeste boekhandelaren in de buitensteden en tot het houden van een groot magazijn van schoolboeken, dat ook voor een groot deel uit eigen uitgaven bestond. De firma had zich jaren lang bij uitsluiting op werkjes voor het onderwijs toegeiegd en daarvan zulk een aanzienlijk ge-

tal verzameld, dat zij op dat belangrijk handelsgebied het rijk had weten in te nemen. Bakker, die een man was van veel kennis en onvermoeibaren ijver, legde daarbij tevens aan een depôt van alle uitgevers in hetzelfde vak. Men kon er dus op rekenen, dat men bij hem, en wel zonder wachten, terecht kon voor alles wat men voor het onderwijs zocht. Hij kreeg daardoor een uitgestrekt debiet, niet alleen onder de boekverkoopers, die zich liever tot hem wendden dan tot de verafwonende uitgevers, maar evenzeer onder de schoolhouders. Door zijn beide zoons gesteund bracht Bakker zijn firma tot grooten bloei.

Hij zelf onderscheidde zich, behalve door de genoemde eigenschappen, ook door strenge orde en stipt geldelijk beheer. Dit laatste toonde hij mede langen tijd als lid van het bestuur en penningmeester van de Vereeniging, waar zijn juist oordeel op grooten prijs gesteld werd. - Toen hij zich om ziekelijke oorzaken in 1866 aan de zaken onttrekken moest, werden deze door zijn zonen voortgezet.

H. Frijlink.

Met het einde van 1869 hield Hendrik Frijlink op, zich te tellen onder de uitgevers. Een gedeelte, van zijn fonds had hij reeds verkocht in 1841, een ander deel in 1864, en het overgeblevene was in 1869 in veiling gebracht. Alles bijeengenomen, was het een der kapitaalsten en zeker een der vruchtbaarsten geweest. Op het gebied der genees- en heelkunde had Frijlink enkele groote werken in het licht gegeven o.a. van Busch en van Bock, die tot de besten van hun tijd behooren. Voor het onderwijs zagen bij hem een aantal werkjes het licht, van hem-zelven, van Hakbijl, van den Hoonaard, Petiscus, van der Maaten, Cannabich, waarvan de meesten herdrukken noodig hadden

Maar vooral op het terrein van fraaie letteren en van romans, bovenal op dat van kinderlektuur, is hij een man van beteekenis geweest. Hij was een boekverkooper van kieschen smaak en degelijke letterkundige bekwaamheid. Deze twee eigenschappen teekenen zich bij alles, wat bij hem van de pers kwam. Hij en G.J.A. Beijerinck dongen om den voorrang in keurigheid van uitvoering zoowel in werken van smaak als in kinderboekjes; beiden zijn in dit opzicht de baanbrekers geweest van een nieuw tijdvak. Zij beschouwden hun boeken, ook de geringsten daaronder, niet als handelsartikel alleen, maar zij gaven eraan ten beste wat hun geweten hen deed beseffen dat aan die papieren kinderen toekwam: een weldoordacht innerlijk gehalte en een bevallig voorkomen. Zij waren daarin voorbeeldige voorgangers, die alleszins navolging verdienen, ook voor onzen tijd, nu het fabriekmatige en bloot voordeel belovende wel wat al te vaak een voortwoekerend kwaad dreigt te worden.

Frijlink is een merkwaardig man geweest. Wij, die er zoo op aandringen, dat iemand die zich als uitgever wil vestigen veel beschavende voorbereidiug en voor het minst wat kapitaal bezitte, wij vinden die eischen gelogenstraft in den persoon van Hendrik Frijlink. Nochtans houden wij vast aan onze bewering, omdat wij Frijlink een zeer zeldzame uitzondering achten en hem daardoor te hooger stellen. Wij weten in onzen boekhandel niemand, die zoo van klein-af begonnen is, zoo met kleinigheden zich bemoeid heeft, zoo, tot in zijn laatste levensjaren, aan die kleinigheden waarde gehecht en er de hand aan gehouden heeft; en wellicht ook daardoor een betrekkelijk groot man geworden is. Voorzichtiger uitgever is moeielijk te denken; bedachtzamer, geduldiger evenmin. Vóór dat Frijlink een onderneming, hoe schijnbaar nietig ook, begon, werd er heelwat over gedacht en gewikt; het had wat voeten in de aarde voor ze naar zijn zin klaar was. Misschien heeft hij daaraan te danken, dat hij bijna

nooit aan zijn uitgaven verloren en met velen ervan groote winsten behaald heeft.

Wij hebben van Frijlink vóór ons liggen een eigen levensbeschrijving, drie jaren voor zijn dood ons toegezonden in zijn 83e jaar: natuurlijk nog al breed uitgemeten, tot allerlei bijzaken afdalende, ook, wij zouden haast zeggen met ietwat pronkende uitpluizing van zijn armelijk begin. Maar toch is daar te veel in dat den man-zelven en zijn eigen tijd schetst, en is zij te eigenaardig van bijzonderheden en van vorm, dan dat wij zouden aarzelen, volgens zijn eigen wensch, over zijn eersten, schralen tijd, althans hier en daar hem zelv' (tusschen ‘’ aangeduid) het woord te laten en daardoor deze schets een grooter afmeting te gunnen dan aan andere. Men houde daarbij in het oog, dat hij in zijn opstel van zich zelven spreekt in den derden persoon en het dus gemakkelijk maakt onze eigen aantekeningen met de zijnen saam te voegen.

Hendrik Frijlink werd den 1en September 1800 te Amsterdam geboren, maar kreeg zijn eerste opvoeding te Alkmaar, waar zijn vader een ondergeschikte betrekking had. Deze had het alles behalve breed en werd daarenboven telkens op rantsoen gesteld door de Fransche inkwartiering, die soms bij tien- of vijftien soldaten te gelijk van de sobere keuken meêat. Toen de oude Frijlink in 1808 plotseling overleed, bleef zijn weduwe met drie kinderen achter, zonder eenig middel van bestaan. Zij trok terug naar Amsterdam, waar haar verwanten den kleinen Hendrik voorshands voor hun rekening namen en dezen op een school bestelden, met het doel hem voor kweekeling en later voor onderwijzer op te leiden. Dat gebeurde, en op zijn 12de jaar gaf de knaap reeds onderricht aan nog kleiner knapen, maar zonder belooning. Gretig nam hij dus een jaar later de plaats in van jongsten klerk, of kantoorlooper, bij den advokaat Mr. N. Sinderam, waaraan een klein weekgeld verbonden was. Bij de boodschappen, die hij van 's morgens vroeg tot 's avonds laat voor zijn

patroon te doen had, vond hij ter verpoozing onderweg een onweerstaanbare verleiding in een boekenstalletje in de buurt, waar hij een ruim gedeelte van zijn tijd en van zijn karig zakgeld zoek bracht en dat hem tot allerlei lektuur verlokte, een lust, dien hij bot kon vieren, tusschen de boodschappen in, op den zolder van Mr. Sinderam, waar eenige jaargangen van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* met die van *de Recensent* gezellig op een hoop lagen. Zoodoende kwam de jongen tot lezen en wel bij voorkeur van recensiën, 'omdat hij het zoo vermakelijk vond,' zegt hij, 'dat die beoordeelingen soms zoo lijnrecht tegen elkander inliepen.' Zoo 'begon hij er over te denken, of niet mettertijd een boekverkooper uit hem zou kunnen groeien, een vak, dat hem, naar aanleiding van de boekenstalletjes, meer dan eenig ander aantrok. Alvast begon hij zich, in zijn tusschentijd, op het innaaien en kartonneeren van halfversleten boeken toe te leggen, behalve dat hij vroeg opstond en laat naar bed ging om zich zelf vreemde talen te leeren. Met dat innaaien verdiende hij tegelijk eenig geld bij zijn patroon en bij enkelen van diens vrienden, die hem, "het klerkje van Sinderam", zooals zij hem in de wandeling noemden, nu en dan ook de levering van het een of ander boek opdroegen, dat hij bij een zijner boeken-stalletjes-vrienden met een klein rabat wist te krijgen.' Onderwijl kwam hij in kennis met den boekverkooper A. Vink, uitgever van een nieuw tijdschrift, het *Letterlievend Maandschrift*, die in het begin gebrek had aan stof en gaarne aan den knappen knaap overliet om maandelijks de ontbrekende kopij aan te vullen met vertalingen uit het *Morgenblatt* en andere buitenlandsche tijdschriften. Ook wist hij zich te doen gebruiken bij R.J. Berntrop als corrector van proeven van de geneeskundige werken door dezen uitgegeven. Zijn taal was hij vrijwel meester, en met zijn pen, dat besefte hij, moest hij voortaan gedeeltelijk zijn brood verdienen. Maar behalve een geldelijk had dit corrigeeren nog een ander voordeel. Frijlink raakte erdoor in kennis met ver-

scheidene Amsterdamsche doctoren, evenals hij door zijn klerkschap bij Mr. Sinderam, ‘waar hij nog altoos, maar nu tot werkelijk kantoorklerk opgeklommen, werkzaam bleef, in aanraking kwam met mannen van de balie en met de personen die door den advokaat bediend werden. Dit alles gaf uitzicht op eenig debiet van boeken, toen hij zich in 1823 als boekverkooper vestigde en te gelijk trouwde. Zijn vrouw zou in den tijd, dat hij op Sinderam's kantoor was, een kleine leesbibliotheek kunnen besturen, en hij-zelf zou 's avonds die boeken voor zooveel noodig opknappen en de hand houden aan een leesgezelschap van binnenen buitenlandsche tijdschriften, dat hij had opgericht.’ Zijn eigenlijke debietzaak had heel weinig omvang. ‘Een Amsterdamsch boekverkooper, uitgever van prentwerken en kinderboekjes, was aan lager wal geraakt en gedwongen zijn kleine fondsartikelen bij partijen van de hand te doen. Deze werden door hem opgekocht, tegen veel verminderden prijs in zijn winkelkast tentoongesteld, en bezorgden hem in Amsterdam den naam van den goedkoopen boekverkooper van prenteboekjes.’ Frijlink beroemt er zich op, hierdoor te hebben behoord tot de eerste tweede-hand-handelaars. ‘Daar dit artikel nu eenmaal bij hem zoo gewild was, begreep hij, toen die voorraad uitgeput raakte, zelf als auteur en uitgever te moeten optreden. Dit plan kwam ook ten uitvoer, en bestond in niets meer of minder dan in *De Historie van Klein Duimpje*, met vier gekleurde plaatjes, in zeer klein formaat, prijs 15 cents! Dit was zijn debut als uitgever van kinderboekjes’.

‘*Klein Duimpje*, uitverkocht, werd met nieuwe plaatjes herdrukt, *Roodkapje* en, *Blaauwbaard* en andere kinderwerkjes kwamen erbij, en alles vond een voldoend debiet, voorloopig nog alleen uit zijn winkel. Nu bekroop hem echter de lust om ook als uitgever van grootere werken op te treden. Vooreerst zouden dit bundels verhalen zijn, waartoe het hem aan stof niet ontbrak. De buitenlandsche tijdschriften, die hij in zijn leesgezel-

schap had, hielpen hem aan hetgeen hij verlangde. Nu vertaalde, of liever bewerkte hij eenige verhalen, die, onder den titel van *Galerij van menschelijke lotgevallen*, in drie deelen het licht zagen, gelijk mede een kleinen bundel *Luimige Verhalen* van Langbein en anderen.'

'Thans echter kon zijn betrekking bij den advokaat Sinderam natuurlijk niet meer voortduren, want zijn tegenwoordigheid in zijn woning werd volstrekt noodzakelijk. Dit was in 1828. Hij had spoedig nog een paar nieuwe kinderwerkjes gefabriceerd, doch nu wat meer elegant dan de vorige en met in koper gegraveerde plaatjes (de vorige platen waren alle houtsneden), welke plaatjes zoo gekleurd als ongekleurd het licht zagen. In het volgende voorjaar deed hij zijn eerste afrekenings- en aanbiedingsreis, die vrij aanzienlijke bestellingen opbracht, zoodat hij zeer tevreden was.'

'Onder de tijdschriften in zijn leesinrichting behoorde ook *Euphonia*, uitgegeven door den Utrechtschen predikant Dekker Zimmerman. In een der nommers daarvan las Frijlink de aankondiging eener nieuwe uitgave van de *Arabische Nachtvertellingen* in Duitschland, waarbij deze bekende bundel met eenige onlangs ontdekte verhalen vermeerderd was en thans kompleet zou zijn. Dadelijk haalde hij bij den boekverkooper Joh. Muller een exemplaar en zorgde dat dit op het stadhuis ter vertaling vertoond werd. Iets later bij van Boekeren in Groningen gekomen, vertelde deze dat prof. Roorda[1] van die vertellingen eveneens een nieuwe overzetting had willen geven, doch door den dood daarin was verhinderd geworden. Hij, van Boekeren, zou die vertaling hebben uitgegeven, maar liet haar nu aan Frijlink over, tegelijk met de daarbij behoorende fraaie illustratiën van de Fransche editie. Ook bestond er een Engelsche. Deze drie moesten vergeleken, tot één verwerkt en in goed Nederlandsch teruggegeven worden. Frijlink toog dadelijk na de reis aan het werk en bracht

1 Deze naam is in Frijlink's handschrift waarschijnlijk een schrijffout.

haar na drie jaren ten einde, met uitmuntend succes' - Dit werk vormde 9 deelen met platen en kostte *f* 21.60. - 'Gedurende dien tijd bepaalde hij zich trouwens niet tot dit artikel alleen, maar ook andere werken, meest van romantischen inhoud en door hem zelv' bewerkt, zagen het licht. Zelfs de uitgave van nieuwe kinderwerkjes mocht niet achterblijven. Daaronder behoorde een *A B boekje voor lieve kinderen*, een *Nieuw A B boekje* en *het Huis van Adriaan.* Van het eerstgenoemde heeft Frijlink meer dan 30.000 verkocht'. -

Intusschen was er een grooter plan voor zijn verbeelding gerijpt: hij begeerde een tijdschrift uit te geven, een tijdschrift met platen, dat, in onderscheiding van de reeds bestaande letterkundige maandwerken, het publiek door verslag en teekenpen op de hoogte zou houden van de merkwaardige gebeurtenissen van den dag, en dat overigens bestaan zou uit vertaalde, met zorg gekozen proeven van nieuwere buitenlandsche schrijvers. In onzen tijd, waarin wij een aantal van dergelijke tijdschriften hebben zien opkomen en ondergaan, zou zulk een plan een vrij afgezaagd, alledaagsch denkbeeld zijn. Dat was het niet in Frijlink's dagen. De twee of drie maandwerken die bestonden: de *Letteroefeningen*, *de Recensent* en het weinig beteekenend *Letterlievend Maandschrift*, hadden het rijk in en zouden moeielijk een vierde naast zich dulden, tenzij het een heel verschillend karakter had en letterlijk door iets nieuws de aandacht wist te trekken. En juist dat bedoelde Frijlink met zijn *Leeskabinet.* Hij was de eerste, die zulk een oorspronkelijk voornemen opvatte, de eerste, die het ten uitvoer durfde brengen, en dat wel zoo uitmuntend deed, dat geen enkel van de menigte zijner navolgers hem daarin nabij gekomen is. Frijlink heeft zijn leven lang een teruggetrokken bestaan geleid; hij was een man die zich persoonlijk weinig in de wereld vertoonde, die zich noode aansloot aan de maatschappij om zich heen, maar die zich des te meer weerde in zijn eigen werkkamer

en vandaar uit een bespiedend en ver-reikend oog hield op alles wat er van zijn gading in binnen- en buitenland gebeurde. Toen hij zijn *Leeskabinet* ontwierp wist hij heel goed, dat hij-zelf de man moest wezen die het leidde en vulde, en dat het van hem-alleen en van zijn eigen handigheid zou afhangen of hij zou slagen of niet. Het was bij hem niet maar het kiezen van een redactie, het zoeken van meêwerkers, het kopij zamelen en ter drukkerij zenden: het was het wikken en wegen van hetgeen het meest de belangstelling zou wekken, wat ter overneming uit den vreemde wel het allerbeste zou zijn, wat het behagelijkst zou wezen van vorm. Het was een gedachte opgeweld in een gelukkig oogenblik, vastgehouden ter gedurige overweging, langzaam gerijpt tot een bepaald ontwerp, en eindelijk met stevige hand uitgevoerd. Het was een letterkundige onderneming van gewicht, een goed berekende en welaangelegde handelsdaad; niet een poging, een proef, een lot in de loterij, zooals helaas met een groot aantal uitgaven in later dagen in ons land het geval werd. Frijlink wist wat hij deed, en hij deed het vol vertrouwen. De eerste aflevering, in 1834 verschenen, trok al dadelijk aan door haar deftig, degelijk uiterlijk en door haar fraaie steendrukprenten van H.J. Backer. Er waren wat proeven van letter- en plaatdruk geleverd, voordat hij zijn keus gedaan had en tevreden was! Hij, meer dan iemand, was er zich van bewust, hoe het uiterlijk van een boek, eveneens als dat van een mensch, van grooten invloed is op den toegang tot fatsoenlijke kringen, en hij hechtte daarom heel veel aan het kostuum van al zijn uitgaven, elk in haar bijzonder karakter. Frijlink en Beijerinck, wij herhalen, waren daarin de meesters van hun tijd. Zij waren lastig, veeleischend op dat punt; maar de boekdrukker bij uitnemendheid C.A. Spin, hoe ook door hen met proeven van tekst en omslag geplaagd, juichte erin, als hij hun smaak bevredigd zag, omdat hij-zelf, evenals zij, liefde had voor

zijn vak en er zich in verlustigde als zijn persen iets geleverd hadden dat onberispelijk van vinding en uitvoering was. Zulk een indruk maakte ook de eerste aflevering van *het Leeskabinet.* Men gevoelde, dat men zich op die onderneming verlaten kon, dat zij zou geven wat zij beloofde, dat zij in goede handen was en vertrouwen verdiende. ‘De uitkomst van deze onderneming ging de verwachting verre te boven’, schrijft hij zelf.

Ofschoon een groot gedeelte van zijn tijd, door oorspronkelijk en vertaald werk, aan zijn *Leeskabinet* wijdende, vond Frijlink, tusschen alle overige bemoeiingen in, nog uren genoeg tot het op touw zetten van nieuwe boeken, vooral romans: van Andersen, Bulwer, Dickens, Döring, Gerstäcker, Gotthelf, James, Lamb, Mac-Farlane, Marryat, Morier, Shelley, Spindler, Zschokke, een gansche reeks, waarvan hij verscheidenen zelf bewerkte en op de bewerking van anderen zeer nauwkeurig toezicht hield. Frijlink had een fijne taalkundige conscientie en een bekwame pen. Hij werkte langzaam, maar lang, denkende voor hij schreef, gedurig talmende of hij ook een beter woord, een vloeiender zin kon vinden. Hij wist, dat de waarde van een auteur ook in schijnbare kleinigheden bestaat en dat men aan diens werk kleur en geur ontfutselt, als men hem achteloos in een andere taal overbrengt. Hij genoot humoristen als Dickens, Charles Lamb, Töpfer, in iedere letter, en hij achtte het zonde, onvergefelijke, moedwillige zonde, waar hij zag hoe sommiger slordigheid zich bij het vertalen van dier pennevruchten vergreep, al achtte hij het voor zich-zelv' geen schuld, als hij die auteurs hier en daar vrijwat bekortte. Nog al kribbig van natuur op dit punt, gaf hij later onder anderen meermalen de volle laag aan zijn vijand Boudewijn (J.L. van der Vliet), toen deze in zijn *Tijd* Frijlink's *Leeskabinet*, ofschoon in gewijzigden uiterlijken vorm, op den voet navolgde en daarin ook stukken van Dickens opnam, niet zonder flaters of bokken, al was ook Boudewijn's pen

overigens handig genoeg. - Frijlink heeft zijn *Leeskabinet* met onverdeelde toewijding jaren lang bestuurd, tot het, bij den droevigen dood van zijn zoon, aan wien hij het had overgedragen, in 1874 voor den prijs van *f* 3250 - overging aan D. Noothoven van Goor. Het had indertijd een schitterend debiet genoten; zoo zelfs dat hij het getal lezers ervan in 1847 op 40.000 schatte; een belangstelling echter natuurlijk gaandeweg door de mededinging van andere tijdschriften en door het staken van veel leesgezelschappen verminderd. *Het Leeskabinet* is Frijlink's eerekroon geweest en, gelijk vroeger de *Muzen-almanak* van Immerzeel de oefenschool was voor jeugdige dichterlijke talenten, zoo heeft menig jong prozaschrijver in *het Leeskabinet* en zijn leider een vertrouwbaren en ervaren gids gevonden voor zijn letterkundige loopbaan.

Minder gelukkig was Frijlink met het jaarboekje *Tesselschade*, een vervolg of liever plaatsvervanger van zijn *Volks-almanak.* De firma J. Sacré te Brussel had in 1826 begonnen uit te geven een *Almanak voor Blijgeestigen*, later door Brest van Kempen, mede te Brussel, voortgezet. ‘De afscheiding van België had aan het debiet ervan voor Noord-Nederland een einde gemaakt. Reeds in 1830 had Frijlink dat plan gedeeltelijk overgenomen voor dit deel van ons land in zijn jaarboekje *Nederlandsche Volks-almanak.* Deze eerste jaargang (1831) echter was met te veel overhaasting in het licht gegeven om aan het oogmerk te kunnen beantwoorden. Een tweede jaargang, gesteund door verscheidene Nederlandsche schrijvers en met platen van den graveur W. Nieuwhoff, slaagde beter; er werd verkocht een oplaag van 2200 exemplaren, zelfs niettegenstaande er een mededinger was opgestaan onder den titel van *Almanak voor Hollandsche Blijgeestigen.* Dit ging zoo eenige jaren voort. Het debiet nam toe, zoodat in 1836 3700 exemplaren verkocht werden. Een groot verlies voor dit jaarboekje was het plotseling overlijden van den

bekwamen graveur Nieuwhoff, die des uitgevers rechterhand was. Daarenboven nam de uitgaaf van *het Leeskabinet* voor Frijlink zooveel tijd in beslag, dat de jaargang 1837, die nu vier steendruk- plaatjes tot illustratie had, niet zoo kon uitvallen als hij wel gewenscht had. Hem werd aangeraden naar een afzonderlijk redacteur om te zien en daartoe werd de jeugdige E.J. Potgieter aanbevolen, die die taak dan ook bereidvaardig op zich nam. Spoedig echter zag Frijlink dat er thans geen *Volks*-almanak voor den dag zou komen, die voor 75 cents geleverd kon Morden. Maar hieraan hechtte hij ook niet. Met den *Muzen-Almanak* liep het toch ten einde. Potgieter vertegenwoordigde, zoo men achtte, in die dagen het jonge Holland in zaken van letterkunde. Om kort te gaan: geen achtste jaargang van den *Nederlandsche Volks-Almanak*, maar een eerste van *Tesselschade.* zag het licht'. Drie jaargangen zijn er van dit jaarboekje verschenen. Geen artikel echter, dat bij Frijlink gedurende zijn geheele uitgevers loopbaan het licht zag, heeft, naar zijn bekentenis, hem zooveel verdriet bezorgd en is in geldelijk opzicht zoo ongunstig uitgevallen als deze ongelukkige *Tesselschade.* 'Het was alsof alles samenspande om het den uitgever onaangenaam te maken', schrijft hij. 'Er zouden hier personen genoemd moeten warden, om daarvan eenige opheldering te geven, maar daar allen in het graf liggen, mogen zij daar rusten in vrede!'

Dit verzwijgen van feiten en namen bij deze uitstorting van teleurstelling doet Frijlink's oude hart eer aan. Het ligt voor de hand, dat een kritisch talent als dat van Potgieter, die alleen het belang der letterkunde op het oog had, en een berekenend talent als dat van Frijlink, die het groote publiek te behagen zocht, niet lang samen konden gaan. Beiden, ieder op zijn eigene plaats verdienstelijk, bleven staan op hun rechten, zonder geneigdheid tot opofferen of toetreden; beiden moesten zich in elkander bedrogen zien. Niettemin heeft Potgieter later steeds

met lof over Frijlink gesproken; Frijlink van zijn kant heeft zijn ouden redacteur oprechten eerbied blijven toedragen.

'Door het aankoopen op fondsveilingen van eenige werkjes, het onderwijs betreffende,' verhaalt Frijlink verder, 'heeft hij zich als uitgever ook in dit vak niet onbetuigd gelaten. Bijzonder trok de aardrijkskunde, zijn oude voorliefde, zijn aandacht, en hij meende de uitgave zijner kinderwerkjes, zooals die door hem-zelven bewerkt en geleverd werden, en waarvan het natuurlijk aan navolging door andere uitgevers niet ontbrak, eens af te wisselen met een kleinen *School-Atlas*, die volledigheid gepaard met beknopt formaat en goedkoopen prijs in zich vereenigde. De inrichting hiervan en de opvolging der kaartjes moesten natuurlijk eerst behoorlijk en ernstig overwogen worden. Dit atlasje kwam na veel arbeid tot stand, en Frijlink had het genoegen, er in het eerste jaar reeds ruim 6000 exemplaren van voor rekening te mogen afleveren. Dit ging een jaar of wat zoo voort.' 'Deze *School-Atlas* moest natuurlijk door tekst worden toegelicht. De uitgever had kennis gemaakt met een Duitsch boekje van Cannabich en wilde daarvan een bewerking geven, ingericht naar de behoefte hier te lande. Dit werd gedaan door E. van der Maaten, te Elburg. Maar nadat er een paar drukken van uitverkocht waren, was die wetenschap snel vooruitgegaan en kou de bewerker geen tijd vinden tot de noodige verbetering. Om kort te gaan, hij moest hier, gelijk vroeger in zoo vele andere opzichten, zelf aan het werk. Had hij zich reeds van tijd tot tijd een en ander aangeschaft wat door onze naburen op het gebied van aardrijkskunde werd uitgegeven, dit werd nu op uitgebreider schaal voortgezet. Van het *Nieuw Handloek der Aardrijkskunde*, op welks titel nu de naam van Frijlink als schrijver vermeld stond, zagen vier drukken het licht, de laatste in 1866, toen het debiet zeer werd bemoeielijkt door al de veranderingen, die in rijken en staten, niet alleen in Europa, maar ook daar buiten plaats had-

den. Een *Groote Atlas* werd mede door hem bewerkt, en uitgegeven, doch moest in hetzelfde lot deelen, want vele kaarten waren nauwelijks afgewerkt of bleken door het 'annexiren' van grootere of kleine landen weder onbruikbaar te zijn geworden.'
-

Met het eind van 1869 trad Frijlink uit de zaken terug. Hij had een bijna 50jarig handelsleven achter den rug en mocht met voldoening op dat leven terugzien. Zeker, met voldoening. Want hij had zich maatschappelijk tot een hoogte opgewerkt, waarvan hij in zijn jonge jaren niet had durven droomen. Maar hij was te gelijk zijn land ten voordeele geweest, want hij had met ijverige hand, en met veel vrucht, medegearbeid aan de algemeene beschaving. Hij had dit gedaan allereerst door aan de kinderen van ons volk lees- en prenteboekjes in handen te geven, die gezonder, begrijpelijker en bevalliger waren, dan in den regel tot heden toe verschenen; hij had aan het volwassen publiek uitspanningslektuur bezorgd, met nauwgezetheid gekozen en toebereid, en daaronder werken van onderscheiden buitenlandsche meesters, die door hem voor het eerst hier te lande werden bekend gemaakt; hij had door zijn uitmuntend *Leeskabinet* den algemeenen leeslust niet weinig in de hand gewerkt en daarin te gelijk menig jong schrijver de gelegenheid tot ontwikkeling en oefening zijner talenten opengesteld; hij had door eigen en anderer arbeid aan de algemeene beoefening der aardrijkskunde grooten dienst bewezen; en wat niet het minst beteekent: hij had aan de uitgevers van zijn tijd een les gegeven in het behartigen van uitwendige vormen, van netheid, van smaak, van kunstgevoel, die vooral in zijn dagen over het algemeen veel te veel uit het oog werden verloren. Door zijn eigen uitgaven teekende hij stilzwijgend protest aan tegen het fabriekwerk van zooveel anderen en opende hij aan het publiek de oogen voor de eischen die het kon stellen bij de keus van zijn lektuur. In één woord, als vertegenwoordiger van zijn beroep had Frijlink in de groote

maatschappij een gelijken invloed, als ieder nauwgezet, welopgevoed, beschaafd en degelijk man uitoefent in den ietwat lager staanden kring zijner eigen omgeving: hij voedde op door zijn voorbeeld.

Frijlink is de zeldzame verschijning van een aanzienlijk uitgever, die schier nooit, die alleen bij uitzondering met de auteurswereld in aanraking kwam. Hij wist zich zelf te helpen en had nu en dan alleen handen noodig om hem in het vertalen van zijn romans bij te staan. Voor *het Leeskabinet* werden de bijdragen hem toegezonden. Hij plaatste ze, als zij hem geschikt voorkwamen; maar noodig had hij ze niet. Zoo had hij iets onafhankelijks over zich gekregen, dat zich moeielijk plooien kon naar de inzichten van anderen. Hij heeft liever alleen en hard willen werken, dan met of onder anderen. Om dat te doen moest hij een groote maat van eigen kracht en eigen fonds bezitten. En die beide had hij buitengewoon. Hij is in zijn vak een voornaam man geweest, en dat had hij aan niemand te danken dan aan zich zelv', aan zijn eigen scherpen blik, zijn eigen berekening, zijn eigen werkzaamheid, zijn eigen talent. Ook niet aan de toegenegen medewerking zijner vakgenooten. Frijlink was bij den boekhandel niet wat men noemt populair. Persoonlijk kende men hem haast niet, en bij de enkele noodzakelijkheid dat hij met vakgenooten in aanraking moest komen, was hij niet innemend door zijn voorkomendheid. Hij had iets stugs, ten gevolge van zijn eenzelvige afzondering. Maar niettegenstaande die ontoeschietelijkheid zag men werkelijk uit voller hart tegen hem op, omdat men zijn verdiensten waardeeren en benijden moest. Frijlink behoort tot de vruchtbaarste en beste uitgevers, waarop ons vaderland zich beroemen mag.

In zijn rust is hij niet werkeloos gebleven. Op zijn ouden dag, altoos teruggetrokken in zijn stille kamer, heeft hij zich beziggehonden met taal- en letterkundigen arbeid, waarvan o.a.

zijn vertalingen van gedichten van Goethe en Schiller en Burger, een vertaling van *de Jobsiade*, zijn *Rijmwoordenboek*, zijn *Gevleugelde Woorden*, zijn *Uitspraak van vreemde eigennamen*, zijn *Punctuatie*, zijn *Leven van Wolff en Deken* en van *A. Fokke Simonsz*, zijn laatste werk, op 84jarigen ouderdom, de in het licht gegeven bewijzen zijn.

J.C. Sepp & zoon.

In Januari 1868 stierf op 57jarigen leeftijd Cornelis Sepp, in den boekhandel de laatste naamdrager van een beroemd geslacht. Weinig namen, zelfs ook in het buitenland, zijn met zooveel glans omstraald geweest als die der Hollandsche Sepp's. Zij blonken evenzeer uit door wetenschappelijke verdiensten als door uitgeversmoed. De catalogus hunner fondswerken is een eerbiedwekkend monument.

De grondlegger van deze firma was Jan Christiaan Sepp, den 8sten November 1739 te Amsterdam geboren. De familie was uit Goslar afkomstig, waar Jan Christiaan's grootvader conrector was aan de latijnsche school. Jan Christiaan's vader, Christiaan, vol liefde voor wetenschap en kunst, trok naar Amsterdam, waar hij zich naam maakte door zijn ervarenheid in het vervaardigen van land- en zeekaarten en zijn keurige, sierlijke schrijfkunst. Hij, tegelijk een groot beminnaar van nasporingen op entomologisch gebied, waaraan hij vooral zijn etsnaald en graveerijzer dienstbaar maakte, ving te Amsterdam de uitgaaf aan van zijn beroemd werk over *de Insecten*, van welk werk de 30 eerste platen met den tekst aan hem-alleen te danken zijn. Bij de latere afleveringen werd hij geholpen door zijn zoon Jan Christiaan, die, om te voldoen aan stedelijke keuren, ter wille van die uitgaaf alleen boekhandelaar werd.

Jan Christiaan, evenals zijn vader entomoloog, teekenaar en graveur, bleef onvermoeid bezig aan deze zijn eerste, zijn

hoofduitgaaf. Dra volgden eenige andere uitgaven: Philips, *Over de Perspectief of Doorzichtkunde*, Nozeman en Houttuyn, *De Nederlandsche Vogelen*, met platen van Sepp; Edwards -en Catesby, *Over Uitlandsche Vogelen*; *Afbeelding van Marmers en van Houtsoorten*; Knorr, *Zeldzaamheden der Natuur*; Stoll, *Cicaden en Wantsen*; Stoll, *Zabel- en Trek sprinkhanen*, Inmiddels had hij met zijn vriend den werktuigkundige Willem Writs de grondslagen gelegd voor de maatschappij 'Felix Meritis', en was in 1781 door de doopsgezinde gemeente 'der Oude Vlamingen1' te Amsterdam tot leeraar gekozen; iets dat meer gebeurde: zooals met Jan Nieuwenhuijzen, die omstreeks dien zelfden tijd boekverkooper te Haarlem was en te gelijk het ambt van liefdeprediker bij de doopsgezinden waarnam. Met den Utrechtschen hoogleeraar Jan Kops ondernam Sepp de uitgaaf van de *Flora Batava*, nadat hij mede diens *Afbeeldingen Beschrijving van Artsenij-gewassen* ter perse had gelegd. In 1773 had Jan Christiaan zijn zoon Jan als deelgenoot in zijn zaken opgenomen en was die gaan drijven onder de firma J.C. Sepp & Zoon. De nieuwe firma, die tot nog toe van haar grootsche natuurwetenschappelijke ondernemingen, ook door aanmerkelijk debiet in het buitenland, genoeg aftrek gevonden had om ze voort te zetten, had intusschen ook andere uitgaven aangenomen, zooals bijv.: *Bijdragen van Buitenlandsche Godgeleerden.*

Jan Christiaan stierf in 1811 in den ouderdom van 72 jaar, een beroemden wetenschappelijken naam en een ongeloofelijken arbeid als teekenaar, graveur en uitgever nalatend.

Zijn zoon en opvolger Jan zette met hulp van vrienden, waaronder de H.H. d'Ailly en Ver-Huell, de uitgaaf van het voorvaderlijk werk over *de Insecten* voort. Hij zelf was wel geen onverdienstelijk entomoloog, maar kon niet in de schaduw staan van zijn vader en grootvader. Na hem zou onder zijn nakroost alle spoor verdwijnen van zijns vaders liefde tot 'het zichtbare onderzoek der wonderen Gods in de minst geachte schepselen',

maar met eer overgaan naar het gebied der wetenschappelijke godgeleerdheid, door onzen tijdgenoot C. Sepp zoo voortreffelijk beoefend. Ook vond hij als uitgever van den kant van het publiek weinig aanmoediging. De inteekenaren op de zoo kostbare werken gingen langzamerhand verloren en nieuwe koopers kwamen er niet bij. Het boek der *Vogelen* werd in zijn tijd voltooid, het werk over *de Insecten* onder leiding van Snellen van Vollenhoven, de *Flora Batava* onder die van Miquel voortgezet, en zelfs een nieuw werk over *de Surinaamsche Vlinders*, en een ander, *Bloemkundig Woordenhoek*, door hem ondernomen. Maar de tijd voor natuurwetenschappelijke prachtwerken was hier te lande voorbij. Jan Sepp stierf in 1853. Toen zijn oudste zoon, Cornelis, zijn opvolger, in 1868 overleed, was de uitgevers-firma van aard veranderd, in omvang gekrompen en was haar einde gekomen, nadat zij langer dan een eeuw haar roem had weten staande te houden.

Haar fondscatalogus, tot aan den dood van Jan Sepp, ligt vóór ons. Om de woorden, dat hij een eerbiedwekkend monument is, te bewijzen, noemen wij uit zijn 120tal titels de volgende:

Nozeman en Sepp, *Nederlandsche Vogelen*, 5 deelen, met 250 platen	*f* 525. -
Kops en Sepp, *Flora Batava*, 10 deelen, met 800 platen	*f* 418.50
Sepp, *Nederlandsche Kapellen*, 6 deelen, met 300 gekl. platen	*f* 309.60
Edwards en Catesby, *Uitlandsche Vogelen*, 9 deelen, met 473 gekl. platen	*f*284.-
Cramer, *Uitfandsche Kapellen*, 4 deelen, met 400 gekl. platen	*f*272.-
Knorr, *Zeldzaamheden der Natuur*, 4 deelen, met 288 gekl. platen	*f*216.-
Surinaameche Vlinders, 30 afl., met 152 gekl. platen	*f*150.-

Trew, *Zeldzame Planten*, met 100 gekl. platen *f* 90.-

Houttuyn, *In- en uitlandsche Houten*, met 100 gekl. platen *f* 81.-

Verzameling van Marmers, met 100 platen *f* 80.-

Stoll, *Cicaden en Wantsen*, 2 deelen, met 72 gekl. platen *f* 80.-

Icones Plantarum Medicinalium, met 700 gekl. platen *f* 75.-

Stoll, *Spooken*, *Sprinkhanen*, *Krekels*, met 72 gekl. platen *f* 65.-

Welk uitgever in Nederland is de firma J.C. Sepp & Zoon in stoutheid van ondernemingen nabij gekomen; wie is er zoo met eigen talent en hand in werkzaam geweest?

V

BOUWSTOFFEN VOOR EEN GESCHIEDENIS VAN DEN NEDERLANDSCHEN BOEKHANDEL.

1870 tot 1879.

Boekenlijsten.

Rechts- en Staatswetenschap.

Cremers, *Aanteekeningen op de Ned. Wetboeken* 75.60, - v. Boneval Faure, *Het Burg. Wetboek* 3.90, - v. Emden, *Burg. Wetboek* 2.25, - de Savornin Lohman, De Ned. *Staatswetten* 5.50, - Fruin, *De Ned. Wetboeken* 18. -, zakformaat 4.90, - Bartstra, *Wetgeving op de Registratie* 6. -, Hertzveld, *Wetten op Dir. Belastingen* 3.40, - v. Boneval Faure, Ned. *Procesrecht* 7.80, - Levy, *Rekening courant* 8.50, - Bietz, *Handl. der wet op het regt van successie* 3.60, - de Savornin Lohman, *Staatsblad der Ned.* 67.90, - Troelstra, *Cursus voor het vak van belastingen* 7.25 (2 drukken), - Bremer, *Wetten op Dir. Belastingen* 15.20, - Noordziek, *Beraadsl. 2e Kamer over Wetboek van Koophandel* 3 -, Sutro, *Leerb. der Instituten* 12.90, - den Beer Poortugael, *Oorlogsrecht* 4.50, - Zilcken, *Bevoegdh. v. Consul. Ambtenaren* 6. -, Keukenmeester en Engelbregt, *Handl. voor postambtenaren* 3.70, - Schreuder, *De Plaatselijke Strafwetgeving* 17. -, Hoog, *Wet op besmettelijke ziekten* 4.75, - Hoog, *Wet op het begraven van lijken* 5.75, - Bruinsma, *Geneesk. Wetboek* 3. -, *Bibliotheca Juridica*, - van Emden, *Rechtspraak Administrative beslissingen* 4.75, en *Aanteekeningen* op verschillende Wetten, van denzelfden schrijver, - Modderman, *Handl. Romeinsch Recht* 7.65, - van Oppen, *Ned.*

Pasicrisie 75. -, de Geer, *Wet op het Hooger Onderwijs* 5.75, - Hubrecht, *De Onderwijswetten* 33.80, - Pols, *Crimineel Wetboek Krijgsvolk* 6. -, Hertzveld, *Het recht van Patent* 9. -, van Citters en v. Rosendaal, *Wetten op Spoorwegen* 8.75, - v. Zinnicq Bergmann, *De Salische wet* 3.50, - Hertzveld, *Wetboek Dir. Belasting* 3.40, - Asser, *Handb. Burg. Recht* 12.60, - van Nooten, *Grondwetten van Burg. en Strafwetgeving*, *met aanteekeningen* 3. -, Douwes en Feith, *Kerkelijk Wetboek* 3. -, v.d. Helm, *Handb. Ambtenaren Burgert. Stand* 5.60, - Drucker, *Bezitverkrijging en Bezitverlies* 3.25, - Roos, *Handleiding voor Gemeentebesturen* 5. -, Hoogvliet, *Wetten op de Notarieels practijk* 1.50, - Kruyf, *Handleiding v.h. Notariaat in N. Indië* 7.50, - Vroom, *Wetten op het Notariaat* 6.70 (2 drukken), - Stuart Mill, *Staathuishoudkunde* 12.50, - N.G. Pierson, *Grondbeginselen der Staathuishoudkunde* 4.15, - Fransen v.d. Putte, *Parlementaire Redevoeringen* 7.10, - Wintgens, *Redevoeringen in de* 2*e Kamer*, 4.50, - Multapatior, *De* 19*e eeuw*, 4.25 (2 drukken), - Feringa, *Democratie en Wetenschap* 2.75 (2 drukken), - Quack, *De Socialisten* 10.80, - Quack, *Studiën op Sociaal gebied* 3.25, - *De elementen der Sociale wetenschap* (vert.) 4.50 (2 drukken), - Busken Huet, *Nationale Vertoogen* 4.50, - v. Oosterwijk, *Beschouwingen Staatsrecht* 5. -, van Houten, *God*, *Eigendom en Familie* 2.50, - Levy, *Engelsch Katheder-Socialisme* 7.50, - G. de Vries Az., *Dijk- en Molenbestuur der Grafelijke regeering* 10. -, A. Kuyper, *Ons Program* 15.25[1], - Prins, *Het Kerkrecht der Ned. Herv. Kerk* 2.50, - Goudsmit, *Kritische Aant. op Gajus* 2.10.

Over koloniale belangen: N.P. van den Berg, *De Bataviasche Bank-courant* 2.50, - *Kolonisatie in Suriname* 15. -, van

1 Een veelbesproken en veelbeschreven anti-revolutionnair standaardwerk, onder medewerking van Bn. de Geer van Jutphaas, B.J. Gratama en A.F. de Savornin Lohman.

Lith en Spanjaard, *Staatsinstellingen van Ned. Indië* 4.80, - van den Hout, *Milit. Rechtspleging in Ned. Indië* 7. -, Multatuli, *Over vrijen arbeid* (4 drukken), - Posno, *Handb. voor O. Ind. Ambtenaren* 19.10, - van den Berg, *Begins. Mahomedaansch recht* 5. -, de Louter, *Staats- en Admin. recht in Ned. Indië* 6. -, v. Delden, *Blik op Ind. Staatsbestuur* 5. -, Verkerk Pistorius en v.d. Lith, *Grondslagen van Britsch-Indisch bestuur* 6.75, - Bool, *Wetten beleid Ned. Indië* 4. -, N.G. Pierson, *Koloniale Politiek* 3.75, - Boudewijnse en van Soest, *Indo-Neerl. Wetgeving* 76.50, - de Waal, *Indische Financiën* 8.80, - Albrecht, *Klapper Wetten Ned. Indië* 12. -, Verbeek, *De Mijnwetten in Ned. Indië* 4. -.

Voorts k l e i n e r e w e r k e n en g e s c h r i f t e n betreffende de *arbeiderskwestie*, *coöperatie*, *armbestuur*, *weezenverpleging*, enz. enz.

Ook verschenen de volgende t i j d s c h r i f t e n : *Weekblad voor Notarisambt en Registratie*, red. Arendzen en Armand Sassen 5.60 (beg. in 1867), - *Het Paleis van Justitie*, red. van Lier 4.60 (beg. in 1872), - *Vragen des tijds*, red. Borgesius, van Houten, Heineken, Kerdijk e.a. 8.40 (beg. in 1875), - *Weekblad voor administratie Dir. Belastingen* 5. - (beg. in 1873), - *Stemmen over staatkundige en maatschappelijke vraagstukken*, redactie Nijhoff e.a. (1877-79), - *Rechtsgeleerde Literatuur* 1.50 (beg. in 1879), - *Tijdschrift voor Rechtsgeleerdheid en Notariaat*, red. P. Pet 5.50 (1874-75).

Genees- en Heelkunde.

Oorspronkelijk: *Bijdragen t.d. Geneesk. Plaatsbeschrijving*, 12. - (uitgeg. door de regeering), - Asman, Geneesk. *plaatsbeschrijving v. Leeuwarden* 3.40, - Sänger, *Handb. Verloskunde* 6.90, - Coster en Opwyrda, *Handb. Pharmacopoea* 20. -, Opwyrda, *Recepteerkunst* 4.60 (2e druk 1874), - Coster, *Bijz. Geneesmiddelleer* 7. -, Kerbert, *N. Klin. Memorandum* 3.90, - Gori, *Chirurgie*

militaire 4.50 (2 drukken), - Dozy, *Geneesk. Gids voor Indië* 2.90, - *Bijzonderheden uit de Therapie der laatste vijf jaren* 6. -, Lubach en Coronel, *Opvoeding*, - v. Dommelen, *Transport de blessés* 8. -, G.J. Mulder, *De Geneeskunst-oefenaren naar de Ned. Wetten* 5.65.

K l e i n e r e g e s c h r i f t e n van Folmer, van Duyl, Admiraal, Schoevers, Opwyrda, Helfreich, van Cappelle, Berns, Sluijs, Joosten, Coronel, Halbertsma, Le Roy, de Boer, Milo, Bruinsma, Fock, Heynsius, Mulder, Huizinga, Winkler e.a.

Vertaald: Winckel, *Ziekten van het kraambed* 3.60, - West, *Vrouwenziekten* 4.75, - Goeury Duvivier, *Geslachts-werktuigen* 4.75, - Langer, *Ontleedkunde van den mensch* 6. -, Niemeijer, *Leerb. Pathologie* 15.60, - Büchner, *Gerechtelijke Geneeskunde* 4.15 (2e dr. 1877), - Vierordt, *Physiologie* 8. -, Schweigger, *Oogheelkunde* 5.50, - Werber, *Giftleer* 2.40, - *Een boek voor Doctoren* 2.50, - Bamberger, *Spijsvertering* 4.80, - Oppoltzer, *Voorlezingen Ziektekunde* 8.10, - Oppoltzer, *Voorlezingen Ademhaling* 4. -, Hebra en Kohn, *Huidziekten* 4.20, - Steiner, *Comp. Kinderziekten* 5.50, - Ultzmann, *Onderzoek van Urine* 9. -, Ziemsen, *Pathologie en Therapie* 7.50, - Geigel, *Handb. Gezondheidsregeling* 3.90, - Reclam, *Levensregelen* 3.30, - Reclam, *Gezondheidsleer* 3.60, - Erismann, *Gezondheidsleer* 2.40, - Kleinmann, *Recepten Tandartsen* 2.90, - Klencke, *De Vrouw in het huwelijksleven* 2.80, - Klencke, *Vervalschingen* 2.40, - Löwy, *Ziektegevallen bij Kinderen* 3.20, - Waitz, *De ziekten der Kinderen in heete gewesten* 4. - (2 drukken).

K l e i n e r e g e s c h r i f t e n van Bock, Osiander, Schmidt, Niemeijer, Lewes, Pitha, Vogel, Veit, Joseph, Klencke, Wertheimer, Pagenstecher, Kreutz, Libert, v. Pettenkofer, Wegmann, Pfannenschmidt, Hagen, Werber, Kleinmann e.a.

Voorts verschenen de volgende t i j d s c h r i f t e n : *Maandschrift v. licham. opvoeding* 2. - (1871-73), - *Geneeskundig Archief voor de Zeemacht*, red. van Leent 4. - (1872-76), - *Geneeskundige*

Literatuur. Nieuw verschenen boeken 1. - (beg. in 1875), - *Nederlandsch Militair Geneeskundig Archief van de Landmacht*, red. Gentis en Post 8. - (beg. in 1877), - *De Gezondheid. Tijdschrift voor den beschaafden stand* 3.90 (beg. in 1877).

Natuur- en Wiskundige wetenschappen.

Natuurkunde.

Degenhardt, *Wandelingen door de bezielde schepping* 15. -, Schoedler, *Boek der natuur* (vert.) 7.20 (nieuwe druk)[1], - Tyndal, *Warmte als beweging* (vert.) 5. -, Rossmaessler, *De vier jaargetijden* (vert.) 5. -, *Natuurk. Voordrachten in Diligentia* (beg. in 1872), - Donders en Engelmann, *Onderzoek Physiol. Laboratorium*, - Balfour Stewart, *Natuurkunde* (vert.) 3.25 (2e druk 1878), - Jamin, *Natuurkunde* (vert.) 4.75, - Schoute, *Kostmografie* 9.20, - Sterne, *Worden en vergaan* (vert.) 4.50, - Büchner, *Kracht en stof* (vert.) 2.80 (2e druk 1878), - Salverda, *Kennis der Natuur* 5.50, - Enklaar, *Grondbeg. Natuurkunde* 4.50, - v. Otterloo, *Natuurk. Wandkaarten* 9.60, - Nieuwenhuijzen Kruseman, *Het behoud van arbeidsvermogen* 2.25.

K l e i n e r e g e s c h r i f t e n van v.d. Stadt, Staring, Macé, Dub, Maury, v.d. Broek, Gressler, Tyndal, Diesterweg, Winkler, Figuier, Vorsterman v. Oijen, Polak, Buys Ballot, Dibbits, Muller, Flammarion, Everts, Verne, Edijk, Page, Lorenz, Specht, Le Roy, Gleichman.

T i j d s c h r i f t e n : *Maandblad voor Natuurwetenschappen*, uitgeg. door het Gen. voor Natuur-, Genees- en Heelkunde 1.50 (beg. in 1870), - *Maandldad voor Telegraphie en aanverwante wetenschappen* 1.80 (beg. in 1872), - *Humboldt*, *Een Volksboek*, red. H. Roelfsema 4.50 (1873-75), - *Tijdschrift voor Photographie*,

1 Bewerkt naar de 17e oorspronkelijke uitgaaf.

uitgeg. door de Amsterdamsche Photographen-Vereeniging 3. - (beg. in 1873), - *Nederl. Meteorologisch Jaarboek*, uitgeg. door het Meteorolog. Instituut 2.50 (1879).

Scheikunde.

Gunning, *Beg. Scheikunde* 7.45, - Sonnenschein, *Gerechtelijke Scheikunde* (vert.) 5.40, - Fittig, *Organ. Scheikunde* (vert.) 4.50, - Koppeschaar, *Leerb. Chemie* 7.80 (2e en 3e dr.), - Hager, *Chemisch Onderzoek* (vert.) 4.40, - Richter, *Organ. Scheikunde* (vert.) 5.25, - Elsner, *Pharmac. Scheikunde* (vert.) 3.75, - Franchimont, *Koolstof en hare verbindingen* 10. -, Haver Droeze, *Leerb. Scheikunde* 7.80, - Will, *Scheikundige Analyse* (vert.) 2.40, - Enklaar, *Leerb. der anorg. Scheikunde* 2.50 (2e dr. 1875), - Koppeschaar, *Toegepaste Scheikunde* 2.75, - Wagner, *Chemische Technologie* (vert.) 4.75.

K l e i n e r e g e s c h r i f t e n van Will, Roscoe, Jones, Wurtz, de Loos, v.d. Burg, Stewart, Enklaar, Gunning, Groshans, Heynsius, Opwyrda, Ditmar, Koppeschaar, Klencke.

Voorts het t i j d s c h r i f t : *Maandblad voor toegepaste Scheikunde*, red. Opwyrda 2.40 (beg. in 1870).

Sterrekunde.

Brinkman, *De Sterrenwereld* (naar Guillemin) 12.75[1], - *Atlas der Sterrekunde*, - Janse, *Sterretafelen* 7.90, - Petit, *Sterrekunde* 4. -, v.d. Sande Bakhuijzen, *Annalen Sternwarte Leiden*, - Schlegel, *Uranographie Chinoise* 18. -, Fritz, *Sonnenflecken* 6. -, van der Ven, *De physische toestand der Zon* 2.25, - van der Ven, *Het Zonnestelsel* 2.25.

K l e i n e r e g e s c h r i f t e n van v. Deinse, v.d. Ven.

Zeevaartkunde.

Koning, *Marine-Zakboek* 13.50, - v. Alphen, *Kennis Scheeps-*

1 De schrijver was R.K. priester.

werktuig 4. -, Veening, *Zeemans-Wegwijzer* 5e druk 4. -, Janse, *Zeevaartk. tafelen* 7.90, - v. Mulken, *Gepantserde schepen* 8.40, - Janse, *Zeevaartk. formulen* 3.45, - Visser, *Marine Stoomwerktuig* 6. -

K l e i n e r e g e s c h r i f t e n van Weyer, Cramer, Janse.

T i j d s c h r i f t : *De Zee. Tijdschrift voor de belangen der Nederl. Stoom- en Zeilvaart* 4.80 (1879).

Wiskunde.

Onnen, *Beschr. Meetkunde* 2.25, - Vorsterman van Oijen, *Theorie Algebra* 4.50, - Vorsterman v. Oijen, *Lessen Cijferkunst* 3. -, v. Wageningen, *Analyt. Meetkunst* 3. -, Versluys, *Handb. Meetkunde* 3. -, Oskamp, *Differentiaalrekening* 4.40, - Vorsterman v. Oijen, *Meetkunde* 5.40, - Ninck Blok, *Leerb. Wiskunde* 7.05, - Oskamp, *Integraalrekening* 4.40, - Versluys, *Rekenkunde* 3.65 (2 drukken), - Versluys, *Stereometrie* 2.25, - Schols, *Landmeten en Waterpassen* 4.40.

K l e i n e r e g e s c h r i f t e n van v. Geer, Hofs en v. Gorcum, Bierens de Haàn, Brutel de la Rivière, Kouwenaar, Landré, Versluys, Everett, Mantel, Eger, Cattie, Matthes, v. Pesch.

T i j d s c h r i f t e n : *Tijdschrift voor Rekenkunde*, red. Kramers 1.90 (beg. in 1871), - *Tijdschrift voor Rekenkunde voor meisjes*, red. Moll 1. - (1871-72), - *Nieuw Archief voor Wiskunde*, red. Bierens de Haan 4. - (beg. in 1875), - *De beoefenaar der Rekenkunde*, red. de Jong 1.25 (beg. in 1876), - *Tijdschrift voor Vormleer*, *Rekenkunde en Wiskunde*, red. Versluys 2. - (1879).

Natuurlijke Historie.

Darwin, *De afstamming v.d. mensch* (vert.) 13.60, - Darwin, *Uitdrukking van gemoedsaandoeningen* (vert.) 7.70, - Ferrière, *Het Darwinisme* (vert.) 3.90, - Büchner, *De Mensch* (vert.) 3.50, - Cattie, *Natuurl. Historie* 13. -, Lubach, *Dierkunde* 2e druk

3.25, - Serrurier, *Quadrupèdes Japonais* 6.-, Salverda, *Dierkunde* 3.90 (3 drukken), - Snellen van Vollenhoven, *Wespen* 31.50, - Snellen v. Vollenhoven, *Hemiptera heter. Neerlandica* 10. -, van der Wulp. *Diptera Neerlandica* 10. -, Waalewijn, *Dierkunde* 3.-, Huizinga, *Dierkunde* 2.90, - Rombouts, *Dierkunde* 2.50, - Rombouts, *De Dieren van Nederland* 2.90, - Huizinga, *Schetsen uit het leven* 2.25, - Burgersdijk, *Blikken in den bouw der dieren*, - Mulder Bosgoed, *Bibl. Ichthyologica* 6. -.

K l e i n e r e g e s c h r i f t e n van Hoffman, Weijenberg, Salverda, Bleeker, Harting, Snellen v. Vollenhoven, Thomé, Everts, Davis, Enderes, Witkamp, Michelet, Büchner.

T i j d s c h r i f t e n : *Niederländisches Archiv für Zoölogie*, red. Hoffmann 6.75 (beg. in 1872), - *Tijdschrift der Nederl. Dierkundige Vereeniging*, red. van Bemmelen e.a. 6.- (beg. in 1874).

Suringar, *Wildgroeiende planten* 3.25 (4e druk 1879), - v. Riemsdijk, *Kruidkunde* 5.55, - Holkema, *Plantengroei Eilanden* 3.90, - v. Hall, *Kruidtuin Middelburg* 4. -, *Album. A.C. van Eeden* 28.40, - *Nederl. Kruidkundig Archief* 2e serie, - Suringar, *Musée botanique Leide* 5.-, Coster, *Atlas van Plantkunde*, 4.50, - *Flora en Pomona* 55.-, Treub, *Le meristème de la racine* 6.-, Filet, *Plantk. Woordenb. Ned. Indië* 4.-, Miquel, *Flore de l'Archipel Indien* 15.-, Strentz, *Geschiedenis onzer planten* 3.25, - Witte, *Tuinen en Buitenplaatsen* 12.-, Abeleven, *Grondbeg. Plantkunde* 2.60 (2e dr. 1879), - Huizinga, *Plantkunde* 3.15 (2 drukken), - Hugo de Vries, *De voeding der planten* 2.40, - Hugo de Vries, *Het leven der bloem* 2.25 (2 drukken), - Bohnensieg en Burck, *Repert. litt. period. Botan.* 3.25.

En k l e i n e r e g e s c h r i f t e n van Hugo de Vries, -Suringar, van Eeden, Miquel, Halle, Treub, v.d. Sande Lacoste, van Tuinen, Uilkens, Treub, Petzold, Salverda, Moll, Slingsby van Hoven, van Hall.

T i j d s c h r i f t e n : *De Gids in het Plantenrijk. Tijdschrift voor*

Tuinbouw en Plantkunde 2.90 (1871-73), - *De Tuinbouw-Illustratie*, red. Krelage 3.- (1872-75), - *Sempervirens. Weekblad voor den Tuinbouw*, red. Witte 4.50 (beg. in 1872), - *Sieboldia. Weekblad voor Tuinbouw*, red. Witte 4.90 (beg. in 1875).

Staring, *Landbouwkaart v. Nederl.* 2e dr. 10.-, Reinders, *Handb. Landbouw* 17.50 (2 drukken), - Vorsterman van Oijen, *Behandeling Fruitboomen* 2.85,- Breithaupt, *De Landman* 2.70,- Zipperlen, *Veeartsenijkundig handboek* 8. -, Hinze, *Het hoefbeslag* 3.60, - Ritzema Bos, *Landbouwk. Dierkunde* 8.75.

Geologie.

Winkler, *De mensch vóór de geschiedenis* 5.50, - Hartogh Heys, *De Aardschors* 3. -, Martin, *Tertiärschichten auf Java* 10. -, *Jaarboek voor het Mijnwezen in Ned. Indië* 5.- (beg. in 1873).

K l e i n e r e g e s c h r i f t e n van Martin, Seelheim, Fuchs, de Haan, Schorn.

Waterbouw- en Werktuigkunde.

Weisbach, *Kennis Stoomwerktuig* (vert.) 6.90, - van Gendt, *Technische Bibliotheek* 3.85, - Poiré, *De Nijverheid en hare werktuigen* (vert.) 5.90, - Ritter, *Mechanica* (vert.) 5.20, - Karmarsch en Heeren, *Technologisch Woordenboek* (vert.) 5.75, - Grothe, *Kennis v. Werktuigen* 4.85, Schouten, *Leerb. Mechanica* 3. -, Hoorweg, *Platen Natuur- en Werktuigkunde* 5. -, v.d. Sande Bakhuijzen, *Werktuigkunde* 2.60 (2 drukken), - Cluysenaer, *Aanleg spoorwegen op Sumatra* 17.50, - Reuvens, *De Waal- en Rijn-dijken* 15.- (2e druk 1873), - *Waterbouwkunde*, bewerkt door Henket e.a., - Eland, *Versterkingskunst* 7.20 (3e dr. 1874), - *Jaarboekje voor Telegraphie* 1.25 (1871-75).

K l e i n e r e g e s c h r i f t e n van Cluysenaer, v.d. Sande Bakhuijzen, Conrad, Tideman, Graue, Caland, Besier, Huet.

Bouwkunde.

Gugel, *Geschiedenis der Bouwstijlen* 16.-, van Grieken, *Burg. Bouwkunst* 25. -, Ritter, *Kap- en Brugconstructies* 4.75,-Sipman, *De reuzenwerken van onzen tijd* 4.50, - Stratingh Tresling, *Arbeiderswoningen* 11.25, - Smit, *Bouwk. Vraagb.* 9.75, - Schwatlo, *Praktische Metselaar* 8.85, - Berghuis, *Handboek voor Wateren Burg. Bouwkunde* 25.-, Boersma, *Het Ornament* 9.-, Scheffelaar, *Burgerl. Bouwkunde* 3.90, - Promnitz, *De practische Timmerman* 11.50.

K l e i n e r e g e s c h r i f t e n van Harres, v. Gendt, Kröhnke, Vogel, Plate, Terneden, Kempees, Boersma, Kanitz, de Kruyff, Bücher, Muijsken.

T i j d s c h r i f t e n : *Kunst en Industrie. Maandwerk van modellen*, red. Schnorr 7.20 (1873), - *Sint Eloy. Tijdschrift voor Goud- en Zilversmeden*, *Juweliers enz.* 0.95 (beg. in 1875).

Godsdienst en Wijsbegeerte.

Bijbel van Keur, (V. Velzen) 2.75, - P. Huet, *Prentbijbel voor Kinderen* (de Hoogh) 8.70, - *Bijbel*, met aant. van Dächsel (de Hoogh) 45. -, Oort en Hooikaas, *Bijbel v. jonge lieden* 14. -, Gerdes, *Bijbel v.d. jeugd* 10. -, *Bijbel van Doré*, volksuitgaaf (Thieme)[1], - *Bijbel v. Huisgezinnen* (Campagne) 8.-, Borstel, *Bijbel v. Israëlitische Huisgezinnen* 12.-, Oort, *Kinderbijbel* 6. -, *Bijbel naar Luther* (Allart) 35.-, *Bijbel*, met aanteek.-Bronsveld (Akkeringa) 30.-, *Bijbel van Keur* (Sijthoff) 9.-, *Kinderbijbel*, met platen van Doré (Kirberger) 3.-, Mevr. v. Meerten, *Kinderbijbel* 4e druk 3.90, - *De vier Evangeliën*, platen v. Bida (Roelants), - *Bijbelprenten* naar J. Schnorr v. Carolsfeld, met bijschriften van pastoor Muré (v.d. Weijer) 12.50.

1 Met 100 platen; de groote uitgaaf had 200 platen.

Cramer en Lamers, *N. Bijdragen Godgeleerdheid* (1870-77), - Egeren, *Notationes Theolog. Semin. Ryzenburgensis* (1870-79), - Doedes, *De leer van God* 3. - (2 drukken), - Scholten, *Het Paulinische Evangelie* 4.80, - v.d. Wijck, *Zielkunde* 4.90, - v. Oosterzee, *Christ. Dogmatiek* 12.75 (2e druk 1877), - Grevinghovius, *Fondamentboeck der Christ. religie* 3. -, Nöldeke, *Kanonieke en Apocriefe Boeken*, - Gerrevink, *Brief aan de Romeinen* 3. -, Parker, *Kerkleer en Christendom* (2 drukken), - Gärtner, *Bijbel en Geologie* 7.90, - Vos, *De Synodale Bijbelvertaling*, - v. Oosterzee, *Voor Kerk en Theologie* 6.50, - *De Kerkvaders Augustinus*, *Bernardus en Anselmus* 3.50, - v. Oosterzee, *De Theologie des N. Verbonds* 3.50, - Dyserinck, *De Apocryfe boeken* 4.90, - Godet, *Commentaar Evang. Johannes* 9.70, - Delitzsch, *Commentaar op de Psalmen* 8.40, - Bungener, *Paus en Concilie*, - Luther, *Het regtveerdigend geloof'* 4. -, Roskoff, *Geschiedenis van den Duivel* 4. -, Stemler, *De vier Evangeliën* 3. -, Chonia, *Rome contra Utrecht* 6.75, - Vos, *Oorsprong van het Christelijk geloof* 5. -, Watzon, *Theologische en practische Werken* 6. 40, - Hoedemaker, *Godsdienstonderwijs* 3. -, v. Toorenenbergen, *Marnix van St. Aldegonde's Godsdienstige geschriften* 15. -, Vos, *Het leven van Jezus* 10.20, - Grau, *Ontwikkel. Geschiedenis N. Testaments* 3.90, - Straatman, *Paulus* 4.50, - Brill, *Bijbelstudiën* 5.25, - Kuenen, *De Profeten* 6. -, Pierson, *Levensbeschouwing* 3.90, - Maronier, *Inrichting der Christ. Gemeenten* 3.75, - Heeres, *Bijbelsche Geschiedenis v.R. Katholieken* 15. -, Heerspink, *De Godgeleerdheid te Groningen* 5.50, - Gunning, *Spinoza* 3. -, Dyserinck, *De Psalmen* 4. -, Herderscheê, *Oudste Godsdienstige geschriften* 3. -, Maronier, *Theodoor Parker*, - Pffeiderer, *Geschiedenis van den Godsdienst* 5. 40, - Duker en van Manen, *De Oud Christelijke letterkunde* 5.80, - Sepp, *Geschiedenis van het godgeleerd onderwijs* 9.60, - Rovers, *Geschiedenis der N. Test. Letterkunde.* 4. -, Jansen, *Theologia*

dogmatica (R. Kath.) 4. -, v. Oosterzee, *Praktikale Theologie* 7.50, - von Reeken, *De nieuwe levensbeschouwing* 3.75,- Thoden van Velzen, *Wetenschap van ons geestelijk leven* 3.75,- v. Ronkel, *De H. Schrift* 5.20, - Luthardt, *Christelijke moraal* 3.25, - Happé, *Geschichte des Pietismus* 5.25, - Keil, *Inleiding Oude Testam.* 7.70, - Oehler, *Theologie van het O. Testament* 8.50, - Slotemaker, Levensbeschouwing der modernen 3.20, - Marris, *Institut. Doctrinae. Theologicae* (R. Kath.) 15.-, Gunning, *Overlevering en Wetenschap* 2.25, - Max Müller, *Oorsprong van den, Godsdienst*, - Spruyt, *Leer der aangeboren begrippen* 3.50, - Hoedemaker, *Handboek voor Godsdienstonderwijs* 3.-, Meyboom, *Hoofdbeginselen der nieuwe Christelijke ridding* 2.50 (2 drukken).

K l e i n e r e w e r k e n van Nöldeke, Prins, Scheffer, Oort, Doedes, Matthes, Diehl, v.d. Gheijn, Dyserinck, Wiskemann, Meinholt, Heukelom, Muurling, Vos, Gretry, Max Muller, Cramer, Réville, Scholten, Smits, Heynen (R.K.), Gunning, v.d. Burgt (R.K.), Gorter, Creutzberg, Meyboom, Was, l'Ange Huet, Strauss, Diemont, Bolanden (R.K.), Dankelman (R.K.), Zahn, (*Bijbelsche Geschiedenis* 32e duizend; *Geschied. Chr. Kerk* 9e druk), Rutgers v.d. Loeff, Rauwenhoff, Hase, Nippold, Smeding, de Geer, v.d. Horst (R.K.), Baumstark (R.K.), Brinkman (R.K.), Ruseck, Esser, Binneweg, Weis, Kerdec, Rovers, Stuart Mill, Cumming, Opzoomer, Scheffer, de Bussy, Warren, Weygoldt, Martensen, Laurillard, Gerrevink, Hooykaas, Lohr, v. Toorenenbergen, Funcke, Godet, Pierson, Grundlehner, v. Herwerden, v. Manen, Thoden v. Velzen, Beynen, Clarke, Farncombe, de Pressensé, Ch. de la Saussaye, Betz, Nestle, Thijm, v.d. Ham, Baumgarten, v. Koetsveld, Rotteveel, Draper, Cannegieter, Curci, Koekebakker, Keijzer, Paillard, Jansen (R.K.), Brutel de la Rivière, v.d. Flier, Huntington, Rhys Davids, Schot, Sepp, Thoma, Wenger, Opmeer.

T i j d s c h r i f t e n : *Katholieke Ascetische en polemische Bibliotheek* 3. -, (beg. in 1871), - *De Wachter*, red. Schaepman en Nuijens 5. - (beg. in 1871), - *Onze Wachter* 5. - (beg. in 1875). - Beuker. *De vrije Kerk* 3. - (beg. in 1874), - *Ecclesiastes. Oratorisch Maandschrift voor R.K. Geestelijken*, red. Mulder 3.60 (beg. in 1875), - *Protestantsche bijdragen*, red. Chantepie de la Saussaye 4.50 (1870-74), - *Studiën. Theologisch Tijdschrift*, red. Chantepie de la Saussaye, Valeton en van Dijk (1875-76) - *Wekstem. Getuigenissen uit de Christ. Afg. Geref. kerk in Nederland*, red. Donner e.a. N. reeks 8.- (beg. in 1873), Mevr. van Calcar, *Op de grenzen van twee Werelden* 4. - (beg. in 1877).

Stichtelijke lektuur.

Ook hier slechts weder een kleine keus uit een overgrooten voorraad. Wij brengen daarbij in herinnering wat wij daaromtrent vroeger gezegd hebben.

Waarachtige geschiedenis der vrome martelaren 4.50, - Cohen Stuart en Doré, *Beelden der H. Schrift* 7.20[1], - v. Koetsveld, *Des Christens huisaltaar* 3.60 (2 drukken), - Beets, *Stichtelijke uren* 3e druk 16.80, - ten Kate, *De Psalmen* 16. -, Prentiss, *Bergopwaarts* (3 drukken), - Sonstral en v. Lummel, *Jaarboek v. het Godsbestuur* 2e druk 6. -, v. Oosterzee, *Het jaar des heils* 6.50,- Gewijde tafereelen 18. -[2], Bunyan, *Christens reis* 7.50, - Bunyan's *Levensgeschiedenis* 5.40, - van Calcar, *Uit het leven* 4.90, - Ahlfeld, *Het leven in het licht van Gods Woord* 1.50, - Comrie,

1 De platen, 50 in getal, zijn chromolithographische navolgingen van Doré's Bijbelplaten.
2 Weder 60 chromolithographiën naar platen van Doré, met bijschriften van onderscheiden predikanten. Met twee premieplaten.

De Heidelb. Catechismus 3.75, - Floor, *Al de eenvoudige Oefeningen* 10. -, Gunning, *Het leven van Jezus* 15. -, Philpot, *Levensbijzonderheden* 4.50, - Laatsman, Bladen v.d. levensboom 7.20, - Duytsch, *Wonderlijke leiding Gods* 2.40 (4 drukken), - *Geloofsgetuigen*, *Galerij van Christ. Vrouwen* 9.-.

L e e r r e d e n e n van A. Kuyper, Sypkens, Beets, Spurgeon, de Hartog, de Liefde, v. Oosterzee, Wennikendonk, Ballot, Spijker, Kohlbrügge, Moolenaar, Simons, Hooykaas, Tiele, v. Gezelle Meerburg, Chantepie de la Saussaye, Stroes, Nahuys, Pearsal Smith, v. Leeuwen, Guldenarm, Wolff, Krummacher, Doedes, Jorissen, Boonacker, van Lodenstein, Oldeman, Cohen Stuart, Hoffacker, Meyboom.

K l e i n e r e w e r k e n van Phelps, ten Kate, Hermans, Winslow, Tydeman, Spurgeon, Lyons, Koch, Cumming, Reid, Duytsch, Laurillard, Vitringa, de Liefde, Laatsman, Eilers Koch, de Ridder, v. Lodensteyn, Arndt, Hoffacker, Brewster, Faber, v. Asch v. Wijck, Vermehr, Ahlfeld, Fries, Martens, Valeton, Stowe, Everard, Rijnders, Walton, Martin, Offord, Burow, Prentiss, Ring, Klimop, Vollmer, Macduff, Snellen, Bosch, Wolff, Quendt, Walch, Ambrosius, Tryfosa, Knap, Veenendaal, Dolman, Statius Muller, West, Smiles, Hullington, Geerding, Shipton, Robertson, Gibbon, Warneck, Bronsveld, Hardy, Looman, Phillips, Dalton, Heukelom, van Spanje, Bunyan, Diltz, Mackenstein, Hertzberg, Mallet, Nelson, Parker, Krythé, Hooykaas, Montgomery, v.d. Burgt, Wormser, Adama van Scheltema, Terwogt, Rau. Doedes, Hebert, Straatman, Kuiper, Businger, Moody, Gunning, Pittar, Lang, Gerdes, Parcel, Maronier, Daniël, Sankey, Bromby, v.d. Brugghen, Gerth v. Wijck, van Calcar, Elmhausen, Alleine, Caird, Alcott, Wiersma, Pressel, Pamans, Heisteck, Charlesworth, Schimsheimer, de Hartog, Francke, Bölte, Gispin, Schröder, Mansen, Martens, Richardson, Cotton, de Geer,

Sipkes, v.d. Andel, Arthur, Bonar, Gravemeijer, Hoedemaker, Lobstein, Mackay, v.d. Steen, Cole, van Andel, Beets, Webb.

R.K. werken van Rosenthal, Rudis, Pittar, Faber, Ignatius, v.d. Anker, v.d. Horst, Torré, Brinkman, Aerssen, Heeres, Dankelman, Wynen, Willems, Dupanloup, Wiseman, Jansen, Claassens, Mulder, Muré, Marris, Michaud, Opmeer, - *Katholieke Bibliotheek* (1871-79) 2.50 per jaar.

Voorts verschenen de volgende t i j d s c h r i f t e n : *Protestantsche Bijdragen*, red. Chantepie de la Saussaye 4.50 (1870-75), - *Weekblad voor Israëlitische huisgezinnen* 3.60 (beg. in 1870), - *Godsdienstig Album. Stichtelijke lectuur uit Nederland en uit den Vreemde*, red. de Keyser en van Hamel 2.75 (1871-77), - *Christelijke lectuur* 3. - (1871), - *Christelijk Volksblad van de Christ. Historische richting* (1871-72), - *Correspondentieblad van den Frieschen Jongelingsbond*, red. Romeyn 0.60 (1873-77), - *Protestantsche Illustratie* '*de Zaaijer*' 1.80 (beg. in 1873), - *De Vrije Kerk. Vereen. van Christelijk Geref. Stemmen*, red. Beuker 3. - (beg. in 1874), - *Volksbibliotheek*, uitgeg. door de Vereen. tot handhaving van het liberale beginsel, red. Hugenholtz e.a. 3. - (beg. in 1874), - *De Christelijke Verpleegster. Maandblad van de Utrechtsche Diaconessen-inrichting* 0.75 (beg. in 1874), - *Onze Godsdienst-prediking*, red. Lieftinck en van Manen 2.10 (beg. in 1875), - *Maandblaadje voor Zondagschool en Huisgezin* 0.60 (beg. in 1875), - *De Katholieke Missiën. Geïllustreerd Maandschrift* 3.60 (beg. in 1875), - *De Zondagschool-Onderwijzer* 1.50 (beg. in 1875), - *Brood des levens. Evangelisch Dagschrift*, red. Drost en Moll 3.- (beg. in 1876), - *Onze oude Vriend. Geïllustreerd Christ. tijdschrift voor het jonge Volk*, red. Gerdes 2. - (beg. in 1877), - *Stichtelijke Blaadjes* (beg. in 1874), - *De Kleine Hervormer*, nieuwe serie 1.50 (beg. in 1878), - *Stichtelijke Overdenkingen. Maandschrift voor de Gemeente van Christus*, red. Laan

2.60 (beg. in 1878), - *Stemmen uit de Vrije Gemeente*, red. Hugenholtz 2.40 (beg. in 1878), - *De blijde boodschap* (R.K.) 1.30 (beg. in 1878), - *De nieuwe Christoterpe* 2.50 (beg. in 1879), - *Christelijk Stuiversmagazijn. Zondagslectuur voor Protestanten* 2.50 (beg. in 1879), - *De Christelijke Verzamelaar voor burger en boer*, red. Vergers 2. - (beg. in 1879), - *Jaarboekje voor Christelijke Jongelings-Vereenigingen* 0.35 (1874 - 76).

Geschiedenis.

Algemeene en Buitenlandse he Geschiedenis.

Geschiedenis van den dag in platen 1 - 5, - Bührmann, *De Fransch-Pruissische Oorlog* 5. -, Huber, *De reuzenstrijd in* 1870 7.20, - Heusinger, *Tooneelen van den Amerikaanschen oorlog*, - Hahn, *Duitschlands krijg tegen Frankrijk* 4.20, - Bumüller, *Algemeene Wereldgeschiedenis* 5.60, Rüstow, *De Fransch-Duitsche oorlog* 11.50, - Erckmann Chatrian, *Gesch. v.d. Fransche revolutie* 6. - (2 drukken), - IJssel de Schepper, *Christiern II*, - Gruau de la Barre, *La Branche aínée des Bourbons*, - Lorentz en Scherer, *Gesch. v.d. Elzas* 3.80, - Jahn, *De oorlog in* 1870 4.20, - Wachenhusen, *Dagboek Fransch-Duitsche oorlog* 4.50, - Keller, *Het belegerde Parijs* 4.50 (met 200 illustratiën), - Keller, *Het vermoorde Parijs* 3.50 (met 85 illustratiën), - Kepper, *De oorlog van Frankrijk en Duitschland* 7.50[1], - Doorenbos, *Voorlezingen over geschiedenis* 6.60, - Thiers, *Geschiedenis van het Consulaat* 24.70, - Findel, *Geschiedenis der Vrijmetselarij* 6.60, - Kohl, *Geschiedenis der Europeesche Volken* 10.70[2], - ten Gate, *Muller's Wereldgeschiedenis v.d tegenw. tijd* 4.40, - Vergers, *Geschied, der*

1 Binnen vier weken uitverkocht, waarna een volkseditie verscheen.
2 Met premieplaat ‘Wintergezicht’ naar Koekkoek.

laatste 200 *jaren* 5.40, - Pierson, *Herinner. uit Pruisens Geschiedenis* 3. -, teil Cate, *Geschiedenis van* 1869 *en* 1870 6.40, - Strauss, *Voltaire* 3.60, - van den Bergh, *Bewindvoerders en Vorsten* 4.90, - Jäger, *Wereldgeschiedenis* 1848 - 70 9. -, Weber, *Geschied. van het Israël. Volk* 3.35, - da Costa, *Israël en de Volken* 4.90 (2 drukken), - Maarschalk, *Gesch. der Vrijmetselaren* 4.75, - van Lummel, *De oude en nieuwe wereld* 22.50, - Oort, *Laatste eeuwen van Israëls Volksbestaan* 3.80, - Michaud, *Gesch. der Kruistochten* 15. -, Dozy, *Historische Atlas* 5. -, v.d. Linde, *De Kerkvaders der Schaakgemeente* 4,50, - de Roo van Alderwerelt, *Ondergang van het* 2*e Keizerrijk* 8.40, - d'Azeglio, *Mijne herinneringen* 5.75, - de Amicis, *Herinneringen* 1870 - 71 3.25, - Hofstede, *Gesch. v.d. Oranje Vrijstaat* 3.25, - Kepper, *De oorlog Rusland-Turkije* 5.35, - Chantrel, *Handb. Alg. Geschied.* 8.50, - Henne Am Rhyn, *Ontwikkelings-geschiedenis der menschheid* 28.80, - Kollewijn, *Kleio* 10. -, Busch, *Graaf Bismarck* 4.80, - Droste, *Overblijfsels van gehengenis* 7.50, - Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber* 7. -, Northcote, *Grafschriften der Catabomben te Rome* 3.75, - Vorsterman v. Oijen, *Geslachtsregister Waldeck-Pyrmont* 15. -, Vreede, *Le Souabe après la paix de Bâle* 4.50, - Snieders, *Gedenkboek v.d. oorlog in* 1877 5. -[1], Pické, *Schets Alg. Gesch.* 4.35.

T i j d s c h r i f t e n : *Mannen van beteekenis in onze dagen* 4.25 per jaar (beg. in 1870), - *Onze eeuw*, red. H. Tiedeman 4.80 (1871 - 72).

K l e i n e r e w e r k e n van Was, Douwes, Martin, Bange, Naundorf, Heusinger, Gunning, Strauss, IJssel de Schepper, Sarcey, Kepper, Lorentz, Sicherer, Calisch, Villetard, Wickede, Bührmann, Koenig, ten Brink, Taine, Lübke, Opzoomer, Mac-

1 Oplaag 50.000 exx. (bij Sijthoff) groot fol. met platen.

kenzie, Chambers, Schwartz, Le Clercq, Schotel, Gruau de la Barre, Streckfuss, Pierson, de Jonge, Hoffman, Parker, de Goeje, Hofstede de Groot, Leemans, Vorstman, Bodenstedt, Chamacé, v. Gottschall, de Hartog, Max Ring, v. Vloten, Dozy, Gallé, Oliver, Knuivers, Ekama, Kern, Findel, Beynen, v. Oordt, Rasch, Gill, Pleyte, Marouier, Strodtman, B. de Vries, van Koppen, de Amicis, Lubbock, Reitsma, Tiele, Perk, Crousse, Meinsma, Semeyn, van Meurs, Snieders, Margadant, Kraijenhoff v.d. Leur, Storck, Chappuis, Meissner, Wiselius, Jorissen.

Waaronder vele geschriften over den Fransch-Duitschen oorlog.

Vaderlandsche Geschiedenis.

Van Vloten, *Leven van O.Z. van Haren* 6.20, - Soutendam, *Keuren van Delft* 16*e eeuw*, - Martin, *Erasmus en zijn tijd* 2.50, - *Publications Société Historique de Limbourg* I - XVII 70. -, d'Ablaing van Giessenburg, *Wapenboek*, *Ridders Balye van Utrecht* 12. -, van Doorninck, *Gecommitteerden van Overijssel* 1610 - 1794 7.50, - Gevers v. Endegeest, *Het Hoogheemraadschap van Rijnland* 8. -, Fred. Muller, *De Nederl. Geschiedenis in platen*, - Allan, *Geschiedenis van Haarlem*, - Annie Foore, *De Vrijheidszin onzer vaderen* 15. -, de Geer, *Archieven Balye v. Utrecht* 45. -, de Bruin, *Hist. Geogr. Woordenboek* 12.50, - v. Vloten, *Neerlands opstand tegen Spanje* (2e druk) 6.80, - Meinsma, *Gesch. O.I. bezittingen* 8.25, - Sloet, *Oorkondenboek Gelre en Zutfen* 18. -, Perelaer, *De Bonische Expeditie* 9.60, - Wijnne, *Geschied. der Nederlanden* 4.90, - de Bosch Kemper, *Geschied. der Nederlanden* na 1830 27. -, *In Memoriam. Tafer.* 80*jarige strijd* 19. -[1], - Gerdes,

1 *In Memoriam*, eerste druk, was een prachtwerk, merkwaardig om de keurige etsen van Unger, naar oorspronkelijke Hollandsche teekeningen. Dit werk kostte aan uitvoering *f* 16.000. -.

Onze drie Koningen 6.40, - *Oorkondenboek v. Holland en Zeeland* 26.25, - Hofdijk en v.d. Keilen, *De Kloosterorden in Nederland* 12.30, - Vergers, *Prinsai van Oranje Nassau* 14.40, - Andriessen, *Oranje Nassau* 6. -, Fijnje, *Leven van F.W. Conrad* 5. -, v.d. Heim, *Archief van Heinsius* 12.55, - ten Cate, *Neerl. roem ter zee* 12. -[1], - *Bijdragen Gesch. Overijssel* 17.25, - Wybrands, *Het Amsterdamsch Tooneel* 6. -, ten Cate, *Neerlands glorie* 17.50, - Motley, *Leven van Oldenbarneveld* 7. -, Stamkart, *Nat. Gedenkzuil* 6. -, Vreede, *v.d. Spiegel en zijn tijdgenooten* 10. -, Gerlach, *Ned. Heldendaden in O. Indiè* 17.50[2], - de Voogt, *Gesch. Muntwezen* 8.60, - Groen van Prinsterer, *Maurice et Oldenbarnevelt* 6.50, - Andriessen, *Panorama van Neerl. Verleden* 9. -, *Hoofdgebeurtenissen der Vaderl. Geschiedenis* 10.80, - d'Ablaing v. Giessenburg, *De Ridderschappen van Nederland* 9. -, ter Gouw, Amsterdamsche tafereelen 10.50, - Kalff, *Amsterdam in plaatjes en praatjes* 7.50 (2 drukken), - Hofdijk, *Lauwerbladen* 24. -[3], - *Verzameling Stukken Overijsselsch recht* 9.60, - *Friesche Oudheden* 9.60, - Boeles, *Frieslands Hoogeschool te Franeker*, - Hofdijk, *De oude Schutterij* 12.50, - Hamaker, *Rekeningen oude Grafelijke regeering* 20.20, - Sillem, *Het leven van Valckenaer* 9.50, - Hofdijk, *Historieschilderingen* 12. -, Vergers, *Merkwaardige personen uit de Nederlandsche Geschiedenis* 7.20, Vergers, *De bloedstrijd onzer Vaderen* 10.80, - ter Gouw, *Amstellodamia* (3e druk) 8.10, - *Journaal van Constantijn Huygens* 14.40, - Vergers, *Blikken in het verleden* 20. -, Scheffer en Obreen, *Rotterdamsche Historiebladen*, - van Lennep,

1 Met een chromolithographische premieplaat: ‘de Ruyter gekwetst’, naar Pieneman.
2 Met een in staal gegraveerde premieplaat:’Les deux amis.’
3 Met een chromolithographische premieplaat: ‘de Graaf van Egmont’. naar Gallait.

Gesch. van Noord Nederland (6e druk) 14.85, - *Meijer, J.C. Baud geschetst* 7.50, - Nuijens, *Geschiedenis des Ned. Volks* 2e druk 22.25, - Pleyte, *Nederl. Oudheden*, 100. -[1], v. Rootselaar, *Amersfoort* 777 - 1580 12. -, de Beaufort, *Brieven van v.d. Gabellen v.d. Poll* 10.80, - Geddes, *Leven van Joh. de Witt* 9.60, - P.L. Muller, *De Staat der Vereen. Nederl.* 2.50 (2 drukken), - Dirks, *N. Ned. Gildepenningen* 15.--, ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam* 16.25, - S. Muller Fz., *Mare Clausum* 4. -, S. Muller Fz., *Geschiedenis der Noordsche Compagnie* 4.50.

K l e i n e r e w e r k e n van van Lennep[2], Souteudam, van der Linde, van Rees, Acquoy, van der Willigen, Fijnje, Jorissen, Nagtglas, Hofdijk, ten Brink, Linschoten, Worp v. Thabor, Baudet, Vorsterman v. Oijen, Bergman, Gevers v. Endegeest, Dyserinck, Leupe, van Dale, van Vloten, Groen van Prinsterer, Janssen, Kassies, Elberts, Kniphorst, Vreede, de Jonge, Ekama, Bührmann, Schotel, Peypers, v. Toorenenbergen, van Bergen, S. Muller Fz., Lasonder, Ledeboer, Suringa, Juste, Bolh. v. Zeeburgh, de Witte van Citters, Banck, Winkelman, v. Coeverden, ten Brummeler Andriesse, Scheltema, Ver-Huell, Kleijn, Enklaar, Ruitenschild, Huberts, von Hellwald, v.d. Veen, Dekker, ter Gouw, Rössing, Arntzenius, Alb. Thijm, Kinderman, van Visvliet, v. Riemsdijk, v. Zinnicq Bergmann, Fruin, der Kinderen, Penon, Vervou, V. de Stuers, de Lange, Nuyens, Schotel, Vergers, Broers, Uitterdijk, Wap, v. Cleef, Roos, Enschede, Gosschalk, Busken Huet, v. Vlijmen, v. Lier, Dercksen, Jonxis, Volckman, v.d. Bergh, Rovers, de Geer van Oudegein, Haaxman, v. Schevichaven, Roorda, Broers, Havard, Lee-

1 Photographisch prachtwerk bij E.J. Brill.

2 Van J. van Lennep's *Herinneringen uit den worstelstrijd met Spanje* legde de uitgever A.W. Sijthoff, met het oog op de nationale feesten, in 1872 een *zesden* druk ter perse van 25.000 exemplaren, een volksuitgaaf van 25 cents.

mans, Goudschaal, Kan, Kesteloo, Harting, v.d. Ley, v. Heerde, Beynen, v. Hogendorp, Moltzer, de Jager, Brill, Krayenhoff, Fromentin, Vermeulen, Vosmaer, Niermans, Kruijt, v. Amstel, Rochemont, Scheffer, Kollewijn, v.d. Muelen, Worp.

T i j d s c h r i f t e n : *Heraldieke Bibliotheek Tijdschrift voor Wapen-*, *Geslacht- en Zegelkunde*, red. Rietstap 6. - (beg. in 1872), - *Archief voor Nederl. Kunstgeschiedenis*, red. Obreen 9. - (beg. in 1876), - *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht* 5.20 (beg. in 1878), - *Nederlandsch Familie-Archief*, bewerkt door Scheffer.

Kerkelijke Geschiedenis.

Schutjes, *Kerkgeschiedenis Bisdom 's Hertogenbosch* 21.80, - Muller, *Bonifacius* 6.90, - Schotel, *Geschiedenis openbare Eeredienst* 5.65, - B. Janssonius, *Geschiedenis der Oud Roomsche Kerk* 6.25, - Tideman, *Stichting der Remonstr. Broederschap* 9.80, - v. Beuningen, *Het geestelijk Kantoor te Delft* 3.20, - Nippold, *De Christelijke Kerk in de* 18*e eeuw* 6. -, ten Gate, *Het Vaticaansche Concilie* 3.50, - Friedrich, *Dagboek Vaticaansch Concilie* 4.50, - Hofstede de Groot, *De Oud-Katholieke beweging* 4.60, - Richter en Dove, *Katholiek en Evangelisch Kerkrecht* 10.50, - Baur, *Mart. Luther* 3.60, - Born, *Pius IX en zijn tijd* 11. -, Sluys en Hoofiën, *Geschiedenis der Joden* 12.25, - Kruger, *Kerkgeschiedenis Bisdom van Breda* 14.60, - *Bijdragen Geschied. Bisdom van Haarlem* 30.-, Sepp, *Geschiedk. Nasporingen* 9.60, - Diest Lorgion, *Kerkgeschied. van Nederland* 4.80, - Kruyff, *Gesch. Anglo Katholicisme* 3.50, - de Hoop Scheffer, *Geschiedenis Kerkhervorming in Nederland* 2e druk 5.50, - ter Haar, *Historiographie der Kerkgeschiedenis* 7.75, - Rathwitz, *Slagtoffers der Jezuieten* 5.60, - Cohen Stuart, *Gedenkschr. Christ. Alliantie* 12. -, *Archief van het Aartsbisschopdom Utrecht* 24. -, Maronier, *Inrichting Chr. gemeenten* 6.75, - v. Slee, *Kloosterver-*

eeniging van Windesheim 3.60, - Wylie, *Gesch. v.h. Protestantisme* 9.25[1], - de Hoop Scheffer, *Doopsgezinde Bijdragen*, - Heerspink, *De Godgeleerdheid te Groningen* 5.50, - Acquoy, *Het Klooster te Windesheim* 10. -, Rogge, *J. Wtenbogaert en zijn tijd* 12.80, - Habets, *Gesch. Bisdom Roermond* 3.90, - Carpentier Alting, *Beelden en typen Christ. Wereld* 6.40, - Rogge, *Brieven van J. Wtenbogaert* 42. -, Verhagen, *Geschied. der Christ. Gereformeerde Kerk in Nederland* 5. -, Verhagen, *Geloofshelden en Bloedgetuigen* 4.50, - Nippold, *Die R.C. Kirche in den Niederlanden* 7.25, - Rosenthal, *Galerij van bekeerlingen* (R.K.) 36. -, Miller, *Algemeene geschied. der Christ. Kerk* 7.80.

K l e i n e r e w e r k e n van v. Beuningen, Rau, Thiele, Krull, Lang, Corstius, Griesiuger. Beyschlag, Allard, Maronier, Craandijk, de Castro, Cladd, v.d. Horst, Pierson, Knuttel, v. Loon, Raabe, Straatman, Habets, Opmeer, Baur, Heppe, Max Müller, Miller, Rhys Davids, Sepp, Verhagen.

Aardrijkskunde.

Land- en Volkenkunde. Reisbeschrijving.

Witkamp, *Aardrijksk Woordenboek van Nederland* 9. -, L.P.C. v.d. Bergh, *Middelned. Aardrijkskunde* 2e druk 3.50, - *Histoire du Pays Spitzbergen* 12.50, - *Trois Lettres sur la découverte de Yokatan* 10. -, Tiele, *Ontdekkingsreizen sedert de* 15*e eeuw* 3.50, - *Java*, *Tooneelen uit het leven* 9.60, - *Uit vreemde landen* 6. -, Lycklama à Nyeuholt, *Voyage à Russie* 23.60, - Wood, *De onbeschaafde Volken* 30. -[2], Veth, *Java* 24. -, Gille Heringa,

1 Met een staalgravure naar van Trigt als premie.

2 Hij J.G. Robbers. Om de inteekening des te smakelijker te maken, werd aan de 2000 eerste koopers als premie toegezegd een jaargang van de *Kunstkronyk* voor 1874, waaraan een lot verbonden was in de verloting van een aantal kostbare voorwerpen: een pianino, een pendule, twintig schilderijen enz. en die tot hoofdprijs had een kompleet ameublement, zeer uitlokkend afgebeeld in het prospectus. - Van dit werk werd de oplaag van 3000 exx. binnen een paar jaren uitverkocht.

Aardrijksk. Woordenboek 3e druk 3.50, - *Mededeelingen over Landen Volkenkunde 15.* -, Kan en Posthumus, *Atlas Natuurk. Aardrijksbeschrijving* 5.80, - Kuyper, *Atlas Natuurk. Aardrijksbeschrijving* 5.75, - Craandijk en Schipperus, *Wandelingen door Nederland* 36.25, - van der Lith, *Nederlandsch Oost Indië beschreven* 6.30, - Baudet, *Leven van W. Jansz. Blaen*, - Cohen Stuart, *Zes maanden in America* 8.75 (2 drukken), - *De Rijn geïllustreerd 25.* -[1], Bos en Ri jkens, *Aardrijkskunde in schetsen* 5.25, - Ritter, *Java* 2e druk 4.80, - de Hollander, *De Ned. bezittingen in Azië en Amerika* 3.50, - van Campen, *The Dutch in the Arctic Seas* I, 6. -, *De Tijdstroom*, *Merkw. ontdekkingen en reizen* 17. - (1875 - 78), - Keller, *Europa in al zijn heerlijkheid* 46.80[2], - Buys, *De Wereld rond*, afl. 1 - 34 18.70, - de Lange v. Wijngaarden, *Beschrijving v. Gouda* III. 6.40, - *Repertorium op de. Koloniale Litteratuur*, door Hooykaas en du Rieu 22.75, - Cohen Stuart, *Uit Scandinavië* 3.90, - de Amicis, *Constantinopel; Marocco; Spanje; Nederland* 13.25, - Kruyt, *Atjeh en de Atjehers* 4.50, - Jacolliot, *Ceylon* 7.50, - Noble, *Zuid Afrika* 4.50, - Bruins, *Het Wereldrond* 3.15, - Kramers, *Geogr. Woordenboek* 2e druk, -

1 Bij van Egmond en Heuvelink. Deze gaven tot premie een bon voor de verloting van niet minder dan een Villa Rhenana, gebouwd aan den Velperweg bij Arnhem en ter waarde van 20 mille. Een fraaie afbeelding daarvan prijkte aan het hoofd der bestellinglijst.

2 Bij J.G. Robbers. De 3000 eerste inteekenaren ontvingen twee prachtige gravures, ter waarde van *f* 40. -. Van dit werk werden 2400 exx. bij inteekening geplaatst. Deze onderneming en die van Wood's *Onbeschaafde Volken*, beide van J.G. Robbers, bewijzen hoe ook kostbare boeken onder handige exploitatie hier te plaatsen zijn.

Pütz, *Vergel. Aardrijkskunde* 2.90, - Krecke, *Natuurk. Aardrijkskunde* 4e druk, - von Hellwald, *De Werelddeelen* 1-12, - Perelaer, *De Dajaks*, - D.M. Wallace, *Rusland* 6.50, - A.R. Wallace, *De natuur der tropen* 4.50, - *Reizen naar Guinea*, met aant. van Rob. v.d. Aa 5. -, Witkamp, *Aardrijksk. Woordenboek der Nederlanden*, goedk. uitg. 3,90, - *The Arctic N. East and West Passage* 20. -, Beijerman, *Algerie* 4.25, - v.d. Mey, *Noorwegen* 4.50, - Kan, *Ontdekkingsreizen v.d. nieuweren tijd* 4.25, - *Rotterdamum illustratum*, - Bos, *Leerb. der Aardrijksk.* 3.75, - Dornseiffen en Kuyper, Handb. *der Aardrijksk.* (7e en 8e dr.).

K l e i n e r e w e r k e n van Oberlander, Perelaer, v. Alphen, Heynen, Bleeker, Wachenhusen, Westrik, Lantsheer, Kesteloo, Allan, Millies, Robidé van der Aa, Obreen, Schlagintweit, Veth, Gerlach, Read, Rasch, de Bruyn, Kuyper, Verkerk Pistorius, Franke, Thackeray, Calisch, Havard, van Sloten, Meister, Groneman, Matthes, v. Höevell, de Goeje, Perk, Lion Cachet, de Lespinasse, Harvey, Baker, Pütz, v. Wijk, Bos, Jacolliot, de Boer, Wolters, Schouw Santvoort, de Clercq, v.d. Wijk, Crousse, Noble, Greenwood, Troulhias, Nachenius, Kan, Hofstede, Geist, Muller, Nanninga Uitterdijk, Oudemans, Booms, Schussler, Semeyn, Tromp.

REISBESCHRIJVINGEN van de Vaynes v. Brakell, Mühlbach, Wilson, v. Alphen, Witte, Brumund, Staats Evers, Keller, Uden Masman, Rickman, Andersen, Funcke, v.d. Chijs. Greiner, Trollope, Rosenberg, Caballero, Quarles van Ufford, Wiselius, Lanthiolle, Serrurier, Marc. Emants, Semeyn, Ebers, Verschuur, Aart Admiraal, Gram, v. Andel, de Ras, Koolemans Beynen, Bottoni, Busken Huet, Weremeus Buning en Kruyt, Diehl.

T i j d s c h r i f t e n : *Uit vreemde landen. Keur van Reisbeschrijvingen* 3. - (1870-73), - *Schoonheden uit de Land- en Volkenkunde*,

verz. door Teerlink en P. Beets 3. - (1871), - *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, red. Kan en Posthumus (beg. in 1874), - *Aardrijkskundig Weekblad*, red. Dozy (N. Ser.) 6.30 (beg. in 1879), - *De Indische Gids*, uitgeg. door C.E. v. Kesteren (beg. in 1879).

K a a r t e n : *Algemeene atlassen* van Veth, van Dozy, van Bos (3e druk 1879), van Geerling, van ongenoemden bij Nooth. van Goor (2e druk 1877), bij Wolters (4e druk 1879), bij v. Santen (4e druk 1878), bij Voltelen (7e druk 1879); - *Historische* van Dozy (6e druk 1877); - *Natuurk. Aardrijkskundige* van Kan en Posthumus; - *Natuurk. Aardrijksbeschrijvende* van Kuyper; - *Hydrogr. en Staatkundige* van Kan en Posthumus: - *Atlassen van Nederland* van het onderwijzersgenootschap, van Veth, van Witkamp, van Jansen, van Posthumus, van Rijkens (5e druk 1879), van Zeegers; bij Voltelen, bij v. Santen (6e druk); - *Geschiedkundige* van Witkamp; - *Kaarten van Nederland* van Abel, van Dornseiffen, van v. Meurs, van Slaterus en Ummels, van Witkamp, van Knottenbelt, van de Geldersche onderwijzers-vereeniging, van Schierbeek, van Elberts (3e druk 1876), van Stellwagen; bij Voltelen (3e druk 1879), bij Wolters (3e druk 1876), bij Nooth. van Goor, bij Smulders, bij Seyffardt; - *Statistieke* van Kuyper; - *Staatkundige* van Viruly Verbrugge; - *Nederl. Zeegaten* bij Gebr. van Cleef; - *Provinciale* van Pické en Lambrechtsen, van Brouwer, van Bolman, van v. Bleeck van Rijsewijk, van v. Lummel, van Witkamp en verschillende ongenoemden; - *Schetskaarten* van Kruyder; - *van Europa* van Allan, van Boersma en Jansen, van Puls, van Elberts, van Raab, van Gerlach, van Schierbeek; - van *O.-Indië* van de Geest, van Akkeringa, van de Hollander, van Melvill van Carnbée, van Dornseiffen, van Lans, van Pijnappel, van Schmidt auf Altenstadt, van Serné, van ongenoemden bij Seyffardt, Smulders: - *Wereldkaarten* van Puls, van der Vliet, bij Nooth. van Goor; - *Natuurkundige Wandkaarten* van v. Otter-

loo; - *Oorlogskaarten*, *Plattegronden*, *Spoorwegkaarten*, *Wandelkaarten*, *Stedekaarten*, *Leikaarten.*

Encyclopedische werken, Taalkunde, Onderwijs.

Van Dale, *N. Woordenb. der Ned. taal* 6.50[1], - de Jager, *Woordenb. der Ned. frequentativen* 25. -, Halbertsma, *Lexicon Frisicum* 7.50, - Verdam, *Tekstkritiek Middelned. Schrijvers*, - Winkler, *Ned. en Friesche dialecten* 9 50, - Lulofs, *Taalk. Werken* 4e dr. (door de Jager) 7.50, - de Jager, *Bilderdijk's Voorlezingen over taal* 3.60, - de Jager, *Taal- en Letteroefeningen*, - Whitney, *Taal- en Taalstudie* 4.80, - Zeeman, *Ned. Spreekwoorden* 6. -, Cosijn e.a., *Taalkundige. Bijdragen* 8. - (1876-79), - Whitney, *De taal in haar leven* 2.90, - Bogaers, *Taalkundige opstellen* 2.90, - v. Deventer, *Woordenb. der Lat. taal* 2e dr. 2.80, - v. Capelle en Ekker, *Latijnsch Woordenboek* 9.75, - Schlimmer, *Romeinsche Antiquiteiten* 3.90 (2 drukken), - v. Hoëvell, *Latijnsch Woordenb.* 3.90, - v.d. Es, *Grieksch Woordenb.* 3e druk 9.75, - v. Capelle, *Latijnsche Grammatica* 3. -, Kan, *Latijnsche Grammatica*, 4.50, - Speijer, *Latijnsche Spraakk.*, - Borking, *Latijnsche. Spraakk.* 3.75 (2 drukken), - v.d. Es, *Grieksche Spraakk.* 2.75, - Enger, *Grieksche Spraakkunst* 1.40 (4e en 5e druk), - Pijnappel, *Maleisch Woordenboek* 8. -, van Eck, *Balineesch Woordenboek* 6.75, - Geerdink, *Soendaneesch Woordenboek* 12. -, Matthes, *Boegineesch Woordenboek* 20. -, Dozy, *Supplem. Dictionnaires Arabes* 9. -, Jansz, *Javaansch Nederl. Woordenboek* 11. -, Jansz, *Nederlandsch Javaansch Woordenboek* 3e druk 650, - Badings, *Maleisch Woordenboek* 2. - (3 drukken), - Roorda v. Eysinga, *Holl. Maleisch Woordenboek* 2e druk 1.25, - Grashuis, *Soenda-*

1 Onder den arbeid aan dit woordenboek werd de zoo kundige schrijver op 44jarigen leeftijd door den dood weggenomen, Mei 1872.

neesche tolk 2e druk 2.90, - Morel, *N. laag Maleisch Woordenb.* 2.60, - Vreede, *Madoereesche taal* 4. -. Hoffmann, *Japannesische Sprachlehre* 11. -, Susan, *Hoogd. Woordenb.* 2e druk 3.90, - S. de Bruin, *Fransch Woordenboek* 3.90, - Calisch, *Woordenboek in* 4 *talen* 3e druk 10. -, Kramers, *N. Dict. Français* 7.50, - Akveld, *Hoogd. Woordenb.* 1-19 per aflev. 0.40 (1870-79), - Kramers, *N. Diction. Français* 2e druk 7.50, - Kramers, *Neues Tasckenwörterb.* 3e druk, - Kramers, *New Pocket-dictionnary* 3e druk, - S. de Bruin, *Leercursus Holl. taal* 7.20, - Bebel, *Proverbia Germanica* bearb. von W.H.D. Suringar 7. -, Dubois, *Grammaire* 2.40 (4 drukken), - Spruijt, *Inleid. Hoogd. taal* 1.25 (2 drukken).

Voorts verschenen de volgende t i j d s c h r i f t e n :

De Monitor. Weekbl v.h. huisgezin en de school 4. - (1870-72), - *Excelsior. Tijdschr. v. onderwijzeressen* 5. - (1871), - *Maandschr. gewijd aan de lichamelijke opvoeding der jeugd*, red. de Jong 1.60 (1871-73), - *Ons Recht. Weekblad voor opvoeding en onderwijs volgens de R.K. Kerk* 4. - (1871-75), - *Schoolblad. Wekelijksche Courant voor Lager-*, *Middelbaar- en Gymnasiaal onderwijs*, red. Versluys 6. - (1871-75), - *Ons Ouderwijs. Tweemaandelijksch tijdschrift*, uitgeg. door het Nederl. onderwijzers-genootschap 2. - (1873-75), - *Het Onderwijs in het Buitenland*, red. Lalleman en IJzerman 2. - (1872), - *Paedagogische Bijdragen*, verz. door Schaberg e.a. 2. - (beg. in 1873), - *De Nieuwe School- en Letterbode* 3. - (beg. in 1873), - *Volksonderwijs*, orgaan van de Vereeniging v. Volksonderwijs 1. - (beg. in 1874), - *Paedagogische Bibliotheek*, red. Versluys (beg. in 1878), - *De Volksschool*, red. Kuipers en Labberton 3. - (beg. in 1878), - *Noord en Zuid. Taalkundig tijdschrift* 4. - (beg. in 1878), - *Taalstudie*, red. Rode, Stoffel en de Beer 5. - (beg. in 1879).

Algemeene, oude en nieuwe Letterkunde.

Francken, *Conjectanea critica ad Lucilium* 2.40, - v. Herwerden, *Studia critica in Poet. Graec.* 2.70, - Cobet, *Variae Lectiones* 11.50, - Scholte, *Observat. in Sat. Juvenalis*, - Schlimmer, *Luciani Selecta* 1.75, - Mehler, *Homerische Vormleer* 1.25, - Kroon, *Mythologisch Woordenboek* 4.80, - Bergman, *Suppl. ad Elogium Hemsterhusii* 1.50, - v.d. Vliet, *Studia crit. in Dion. Halicarnass.* 1. -, Suringar, *Glandorpii Disticha* 1.75, - v. Herwerden, *Euripidis Jon.* 3.75, - v.d. Sande Bakhuijzen, *De Parodia Aristoph.* 3. -, Francken, *Plauti Aulularia* 1.50, - Cobet, *Miscellanea critica*, - Vullers, *Firdusii Liber Regum* 27. -, Mulder, *Getuigenissen Hooger Onderwijs* 5.60, - Cobet, *Observationes in Dion. Halicarnass.* 3.50, - van Herwerden, *Plutarchea et Lucianea* 1.25, - Naber, *Quaestiones Homericae* 4.20, - Woltjer, *Lucretii Philosophia* 3. -, Cobet, *Hyperidis Orationes* 1.50, - Schwartz, *Dion. Halicarnassensis Reliquioe* 2.50, - Cobet, *Collectanea critica* 7. -, Baehrens, *Miscellanea critica* 2.90, - Juynboll, *Jus Shafiiticum* 5.25, - H. Peerlkamp, *Opuscula oratoria* 2.10.

Rogge, *Algemeene Bibliotheek* (bestaande uit 100 kleine geschriften van 15 cents, betreffende verschillende vakken van letterkunde), - Jonckbloet, *Gesch. der Nederl. Letterkunde* (2 drukken), - Niemann, *Bloemlezing Maleische geschriften*, - Mosselmans, *Kruimels*, - van Vloten, *Bloemlezing Prozaschrijvers*, - Forster, *Leven van Ch. Dickens* 6.80, - Taine, *Vijf portretten* 3.50, - Campbell, *Annales de la Typographie* 10. -, Kern, *Aryabbathya* 4.40, - Nijhoff, *Beroemde Schrijvers* 6. -, Clement, *Beroemde Toonkunstenaars* 13.75 (2 drukken), Alb. Thijm, *Portretten J. van den Vondel* 5. -, *Bibliographische Adversaria* 2.50 (beg. in 1873), - Moltzer, *De middeneeuwsche dramatische poëzy* 7.50, - van Vloten, *Bloemlezing uit Dichters der* 18*e eeuw*, - van Lennep,

Vermakelijke Anecdoten, - Gunning, *Dante Alighieri*, *Een studie*, - Wolters en Rogge, *Heemskerk's Arcadia*, - Lindo, *Meesterstukken van het Buitenl. Tooneel*, - Frijlink, *Gevleugelde woorden*, - Multatuli, *Duizend en eenige hoofdstukken*, - Diest Lorgion, *Letterk. nalatenschap*, - K. v. Boekeren, *Kappipo*[1], - Geel, *Onderzoek en Phantasie* 4e dr., - de Veer, *Zwervers*, - Gorter, *Letterkundige studiën*, - Gunning, *Schillers Taucher*, *Een studie*, - Multatuli, *Millioenen Studiën* (1e dr. 1871, 2e 1878), - Multatuli, *Minnebrieven*, - Bruyn, *Letterk. Silhouetten*, - v. Lennep, *Verspreide*

1 *Kappipo*, uitgegeven door R. Koopmans van Boekeren 1871. Weken vóór de verschijning van dit boekje vond men in alle couranten en op aanplakbiljetten telkens het enkele woord *Kappipo*, zonder eenige verdere aanduiding. Het spreekt van zelf, dat dit de aandacht trok en dat men zich afvroeg wat deze aankondiging toch beteekende? Was het de naam van een kunstenaar, een goochelaar? Was het die van een of ander wonderdier, of van een muziekstuk, een kinderspel, of een geheimzinnige correspondentie? Iedereen sprak over het raadsel *Kappipo.* Eindelijk kwam het *Nieuwsblad van den Boekhandel* met de oplossing voor den dag, dat het een boek was, 'dat furore zou maken'. Het werd ingeleid als het wonderwerk van een jongen tusschen de 8 en 10 jaar, die op zijn eigenaardige wijs zijn lotgevallen, natuurbeschouwingen, invallen en gewaarwordingen beschreef, en dat schitterde door allerlei voortreffelijkheden. De heer K. v. Boekeren was het handschrift machtig geworden en de uitgever Sijthoff zou het in het licht geven, geheel als facsimile, met al de oorspronkelijke illustratiën, hanepooten, krabbels, tot zelfs de inktvlekken erbij. Bij uitkomst bleek deze mystificatie niets anders dan *reclame* voor een vrij alledaagsch boekske; een zeer onschuldig bedoelde grap, maar die aan schrijver en uitgever vrijwat verdriet kostte door een algemeene misrekening en door tal van teleurgestelde boekverkoopers, die met hun vooruitbestelde exemplaren bleven zitten. Hadden de achtenswaardige uitgevers ervan kunnen voorzien, dat hun deze malligheid zoo kwalijk zou genomen zijn, zij hadden haar zeker nooit gedaan. Zij waren trouwens de eenigen niet, die wel eens over een misgreep te rouwen hebben.

Opstellen, - Gorter, *Een jaar levens aan de Dagbladpers*, Matthes, *De vier Heemskinderen*, - Dijkstra en Boonemmer, *Friske Winterjune-Nacht*, - *Thet Oera Linda Bok*[1], - Gunning, *Goethe's*

1 Evenveel, of eigenlijk nog veel meer opspraak dan *Kappipo* wekte het in hetzelfde jaar 1871 aangekondigde werk getiteld: *Thet Oeria Linda Bok.* De uitgever H. Kuipers zeide ervan in zijn prospectus: 'Onder dezen algemeenen titel wordt eene verzameling van geschriften aangeboden, van welke het eerste tot opschrift draagt: '*Thet bok thère Adela folstar*' en geschreven is door *Adela*, de vrouw van *Apol Gvèvetman ovir tha Linda wrda*, het tweede door *Apollónia* hare dochter: de overige door hare latere nakomelingen *Frèthorik* en *Wiljow*, hun zoon *Konerèd*, en kleinzoon *Bèden*, welke alle den toenaam *oera Linda* voeren. De beide eerste stukken geven allerbelangrijkste berichten omtrent het land, het volk, den maatschappelijken toestand en den godsdienst der Friezen in de vroegste eeuwen. De latere stukken bevatten eene geschiedenis van Friso en zijne opvolgers.
'De schrijfsters en schrijvers doen zich kennen als tijdgenooten van de gebeurtenissen, die zij verhalen, of geven rekenschap van de herkomst der berichten, welke zij mededeelen. Het geheel is eene merkwaardige bijdrage tot de oude Friesche letterkunde, die tot nu toe alleen vertegenwoordigd werd door eene verzameling van wetten, het Friesche Rjuchtboek in zijne verschillende bewerkingen. Doch de bovengenoemde geschriften onderscheiden zich boven dit laatste door eene grootere zuiverheid van taal en spelling'
Het werk zou vertaald en bewerkt worden door Dr. J.G. Ottema en ongeveer 20 vel druks beslaan.
Uitgever en bewerker waren geheel ter goeder trouw en in de vaste overtuiging dat zij een allermerkwaardigst geschrift wereldkundig mankten. een geschrift welks echtheid zij wilden handhaven tegenover enkele wetenschappelijke twijfelaars. De zaak had zich aldus toegedragen.
In 1867 kreeg Dr. E. Verwijs, toenmaals archivaris van Friesland, bericht van een oud-Friesch handschrift, dat zich ten huize van Cornelis Over de Linden, aan den Helder, bevond. Na een vluchtig kijkje van dit stuk bij deze familie genomen te hebben, en na de facsimile van eenige bladen van den eigenaar te hebben ontvangen, meende Dr. Verwijs op het spoor te zijn geraakt van een oud-Friesch dichtwerk, dat voor de wetenschap van zoo groot gewicht was, dat hij den eigenaar verzocht hem het geheele stuk tot afschrijven te willen afstaan. Dit werd toegestaan, en het handschrift werd onder de Friesche taalgeleerden bekend en besproken. Sommigen, ook Dr. Verwijs, schudden het hoofd en betwijfelden de echtheid; anderen daartegenover meenden het een allermerkwaardigste vondst te zijn, afkomstig uit de 13e eeuw, en zetten zich schrap tegen elken aanval. Heftige en geleerde woorden werden er in tijdschriften en couranten over gewisseld; van weerskanten werden letters, woorden, uitdrukkingen, historische berichten mikroskopisch nagegaan. Vijf jaar lang hield die strijd aan, totdat Dr. Ottema in het volle geloof van zijn goed recht het geschrift, voorzien van aanteekeningen en ophelderingen, ter perse gaf.
In den eersten tijd nadat het uitgegeven was werd er weinig aandacht aan geschonken. Maar allengs verlevendigde zich de oude kamp, en wel op veel breeder terrein. Zelfs de *Augsburger Zeitung* maakte er de geschied- en taalkundigen opmerkzaam op, een Engelsche vertaling maakte het boek alom bekend, en verscheiden Engelschen kwamen over om dit wonder van oudheid in het oorspronkelijk handschrift te bekijken. Dat maakte de vroegere tegenstanders op nieuw gaande. In congressen, vergaderingen, in dagbladen en vlugschriften stonden geloovigen en ongeloovigen andermaal tegen elkaâr over, totdat in 1876 J. Beckering Vinckers, op grond van zes jaar lange nasporingen, tot de bewering kwam, dat het gansche handschrift een misleiding, en niemand anders dan de nu onlangs overleden eigenaar, de scheepstimmerman C. Over de Linden, de schrijver ervan was. Deze goede, zonderlinge man, die in zijn vrije uren wat oude taal en historie beoefende en zich had laten diets maken, dat zijn geslacht van overoude Friesche afkomst was, had uit de grap en in het geheim dit stuk in oude vormen opgesteld en was in het laatst van zijn leven met zich zelven verlegen geweest, omdat hij zooveel geleerde hoofden op hol gebracht had. Het Januari-nommer van *de Gids* 1878 behelst de geheele geschiedenis van dit zonderlinge geval, maar verzuimt te vermelden, dat men al dat geleerde geharrewar had kunnen voorkomen, indien men begonnen

Faust, *Een studie*, - Bisschop en E. Verwijs, *W. van Hildegaersberch's Gedichten* - de Vries en Verwijs, *Maerlants Spieghel historiael* 28.50, - de Keyser, *De Ned. Letterkunde*, 19*e eeuw* 13. -, B. Huet, *Literarische Phantasiën*, - Verdam, *Episoden uit Maerlants Hist. van Troye*, - Nolet de Brauwere, *Proza*, - van Nievelt, *Fantasiën* (2e druk 1879), - Betsy Perk, *Mijn ezeltje en ik*, - ten Brink, *Letterk. Schetsen*, - Mina Kruseman, *Meester Kritiek*, - te Winkel, *Maerlants Roman van Torec*, - Brooshooft, *Akademische Dissolving Views*, - Kneppelhout, *Allerlei*, - Potgieter, *Verspreide en Nagel. Werken* 26.40[1], - Hildebrand, *Camera Obscura*, geïllustreerd 21.50, - Aart Admiraal, *Schetsen en Beelden*, - v. Nievelt, *Winter- en Zomerbeelden*, - ten Brink, *Beknopte Geschiedenis der Letterkunde*, - van Vloten, *Jonckbloets zoogenoemde Geschiedenis der Letterkunde*, - van Helten,

ware meteen onderzoek, waarmeê men eindigde, namelijk het handschrift te laten zien aan deskundigen. Immers toen in de eerste helft van 1877 de inlichting van Frederik Muller en P. Smidt van Gelder werd ingeroepen, verklaarden beiden, dat het papier, waarop het handschrift geschreven was, afkomstig was uit een Maastrichtsche fabriek en na 1843 moest vervaardigd zijn.

1 E.J. Potgieter's *Werken.* Potgieter's *Proza*, een bloemlezing uit het tijdvak van 1837-45, verscheen in 1864. De schrijver-zelf had weinig hoop op bijval bij het publiek. En hij had gelijk. Zijn *Proza*, even als zijn later verschenen bundel *Poëzy*, maakte weinig opgang. Eerst op het laatst van zijn leven werden zijn meesterlijke verdiensten iets meer gewaardeerd en kwam er gang in het debiet. Na zijn dood werden, onder leiding van Joh. C. Zimmerman, zijn verspreide werken uit allerlei tijdschriften, voornamelijk uit *de Gids*, bijeengezameld, en werd Potgieter op eens de gevierde man. Het was alsof men aan de schim van den doode vergoeden wilde, wat men den grooten criticus, prozaschrijver en dichter bij zijn leven had te kort gedaan. Hij kwam letterlijk in de mode. Iedereen had den mond vol van Potgieter, al waren er maar bitter weinigen die zijn hoog talent, vooral zijn verzen, konden genieten. Zelfs kwam er van zijn *Florence* een uitgaaf *voor schoolgebruik!* Arme jongens! Potgieter zou de eerste geweest zijn om daartegen op te komen, en het zijn beste voldoening geacht hebben, genoten te worden, verstaan en genoten, door de weinigen die hem in al zijn meesterschap konden waanleeren.

Anna Byns, - de Jager, *Asselijns werken*, - Leopold, *Van de Schelde tot de Weichsel*, - Nassau, *Geschriften*, - Jan Holland, *Darwiniana* (le druk 1876, 2e 1878), - van Vloten. *Baker- en Kinderrijmen*, - v. Vloten, *Kinderdeuntjes en Wiegeliederen*, - Haverschmidt, *Familie en Kennissen*, - Busken Huet, *Nederl. Belletrie* 1857 - 76, - te Winkel, *Maerlants Werken*, - Lulofs, *Kunst mond. voordracht*, - B. Huet, *Van Napels naar Amsterdam*, - Heins, *Walcherens Boerenleven*, B. Huet, *Potgieter*, - J. van Ondere, *Van Hemel en Aarde*, - B. Huet, *Oude Romans*, - Dijkstra, *For de praatstoel en de hirdshoecke*, - K. v. Boekeren, *Los kruit en scherpe patronen*, - - v. Vloten, *Maerlants kleine Verhalen*, - v. Oosterzee, *Verspreide Geschriften*, - Kinker, *Dicht en Ondicht*, - Leopold, *Hoofdpersonen uit de Ned. Letterkunde*, - v. Vloten, *Uit Bellamy's nagelaten papieren.* - (Keiler), *Het Servetje, van Oefening kweekt kennis*, - - Aart Admiraal, *Oudheden*, - ten Brink, *Haagsche bespiegelingen*, - Fantasio (B. Huet), *Europeesche Brieven*, - Elise Haighton, *Beelden*, - Jan Holland (Vitringa), *Nette menschen* (1e en 2e druk 1878, 3e 1879), - v. Sandwijk, *Boert en ernst*, - v. Santen Kolff, *Een soirée bij Rubinstein*, - De Oude Heer Smits, *Kompleete werken*, - v.d. Veen, *N. Drenthsch Mozaiek*, - Jorissen, *Vondels Palamedes en Gijsbrecht*, - Alb. Thijm, *Verspreide Verhalen*, - de Bergh, *Haagsche penkrassen. - Moaije for en Fryske letterkroone*, - Halbertsma, *Rimen en Teltjes*, M. Kalff, *Beelden uit het Volksleven*, - ten Kate en Reiger, *Uit het Schilder- en Dichterleven*, - van Nievelt, *In bonte rij*, - Alb. Thijm, *Karolingische Verhalen*, - Potgieter, *Studiën en Schetsen* 11.65.

In 1871 verschenen vertalingen van twee kleine, half politieke, half letterkundige boekjes, die om inbond en vorm groot debiet vonden. Van het een, *The Dames Europa's School* (door H.W. Pullen), werden dadelijk bij de uitgaaf in Engeland 190.000 exx. verkocht; van het andere *The Battle of Dorking*

(toegeschreven aan George Cresncy) was het debiet nog grooter. Ook hier te lande vonden de vertalingen een buitengewonen bijval. Beiden waren satires op den staatkundigen en maatschappelijken toestand.

Dichtkunst.

Meesterstukken uit Vondel's Werken, - Tollens, *Gezam. Dichtwerken*, volksuitgave, - Reigersberg, *Gedachten en Zangen*, - Kok, *Dante's Hel*, - Alb. Steenbergen, *Goethe's Faust*, - Visser, *Luimige Gedichten*, - Gazinjet, *Dichterlijke Verscheidenheden*, - Allard, *Vondel's Werken*, - de Génestet, *Kompleete Dichtwerken*, goedkoope uitgave, - *Tennysons Compl. Works*, ed. Loffelt[1], - B. ter Haar, *Gedichten*, prachtuitgaaf 30. -[2], ten Kate, *N. Photographiën*, - Adama van Scheltema, *Kinder-*

1 Nadruk, bij J.G. Robbers. Hiervan verscheen in 1874 een 2e druk, 1878 3e druk. Behalve dezen verschenen van Tennysons *Poems* nog nadrukken bij Gebr. Binger in 1860, bij K.H. Schadd in 1868.

2 *Gedichten van* B. ter Haar, *geïllustreerd door Nederlandsche schilders*, 1870. D.A. Thieme, de smaakvolle en degelijke uitgever, aan wien onze letterkunde zoo veel verplicht is, wees er in zijn prospectus op, hoe in het buitenland de illustratiën bijv. van een Doré en Kaulbach ertoe bijdroegen om de werken van dichters te verheerlijken en te verspreiden. Wat elders gebeurde wilde hij hier beproeven met een Nederlandsch schrijver. In het bezit van het recht van uitgaaf der volledige dichtwerken van Bernard ter Haar, wenschte hij daarvan een proef te nemen met een geïllustreerde prachtuitgaaf en droeg hij aan onze voornaamste schilders een aantal aquarellen op, alle naar aanleiding van onderwerpen uit 's dichters verzen. Deze aquarellen zouden door de teekenaars-zelven op hout worden overgebracht en evenzeer, ter volmaakter kopie, dienst doen bij het graveeren. Op die wijs vleide hij zich, dat zijn folio-prachtuitgaaf van ter Haar niet te ver zou achterstaan bij hetgeen in het buitenland in dat opzicht geleverd werd. Thieme's goede bedoeling werd door de karige belangstelling slecht beloond.

liederen, - ten Kate, *Gedichten van Byron*, - Nolet de Brauwere, *Gedichten*, - Philomusis, *De Rederijker*, - Bogaers, *Gez. Dichtwerken* door Beets, - *Gedichten van den Schoolmeester* (v d. Linde), geïllustreerd)[1], - de Keyser, *Een Bloemkrans*, - v. Helten, *Kluchtspelen der* 17e *eeuw*, - de Bull, *Gedichten*, goedk. uitgave, - Geka, *Gezangen*, - ten Kate, *De Jaargetijden* (2e dr. 1876), - v. Alphen's *Dichtwerken*, volksuitg.[2], - v. Griethuijzen, *Veldbloemen*, - V. Sandwijk, *Meikevers*, - Honigh, *Mijne Lente*, - Spoor, 's *Levens Lente*, - de Rop, *Duinzangen*, - Staring's *Gedichten*[3], - Vosmaer, *Vogels van diverse pluimage*, - B. Janssonius, *Dichtwerken*, - Lachman, *Kortums Jobsiade*, - Kok, *Shakespeare's Dramatische Gedichten*, - Opzoomer, *Shakespeares Plays*, - *Heines Sämmtliche Werke*[4], - *Tien Bladzijden uit de Gesch. d. Vaderlands*, goedk. uitg., - van Beers, *Gedichten*, - *Al de werken van* Jacob Cats, - Schouten, *Bloemen Vrijmetselarij*, - Laan, *Poëzy*, - v. Maas, *Onzer Vaderen Strijd*, - de Génestet's *Dichtwerken* 3.-, Beets, *Dichtwerken* 22.60 (2e dr. 1876, 3e 1878)[5], - ten Kate, *De Psalmen*, 16.- (2e dr. 1879), - Frans de Cort, *Liederen*, - Leopold, *Uit Zuid Nederland*, - v. Zeggelen, *Gedichten*, volksuitg., - Cremer, *Gedichtjes*, - Rau, *Orfeus*, - v. Sandwijk, *Boert en Ernst*, - Vosmaer, *Londinias*, - Goeverneur, *Gez. Gedichten*[6], - Heije, *Uw Konink-*

1 Des schrijvers naam: G. van de Linde Jzn., weid bij deze uitgaaf nog altoos verzwegen. Het heette op den titel: *uitgegeven door* Mr. J. van Lennep.
2 Van van Alphen's *Dichtwerken* kwam een uitgaaf in 1835, 1856, 1871.
3 Van Staring's *Gedichten* verscheen een uitgaaf in 1861, 1869, 1871.
4 Nadruk, bij H.C.A. Campagne.
5 de *Dichtwerken* van Beets, met het restant der exx., werden op de fondsveiling van de Erven Bohn door Kirberger gekocht voor *f* 5185. -.
6 J.J.A. Goeverneur's *Gezamenlijke gedichten en rijmen.* 'J.J.A. Goeverneur heeft werkelijk veel vrienden', zoo begint de uitgever J.B. Wolters zijn prospectus. 'Van zijn optreden af in 1830 tot heden 1873 toe, heeft hij door zijne ernstige en boertige zangen beurtelings het publiek geboeid. Jan de Rijmer en Jan Jacob Antonie (de een was de dubbelganger van den ander) hebben om den vroolijken humor en het diepe gevoel hunner verzen dezelfde aanspraak op aller vriendschap en hoogachting.' De uitgever achtte zich gelukkig het werk dezer beide dichters. onder den éénen naam van Goeverneur, zijnen landgenooten aan te bieden.

rijk kome, - Spoor, *Sproken*, *Legenden*, *Gedichten*, - Ankersmit, *Ahasverus*, - Beeloo, *Verspreide en onuitgeg. Gedichten*, - ten Kate, *Bloemlezing Poezy*, - v. Heijst, *George van Lalaing*, - Geibels *Gedichte*[1], - Thoden v. Velzen, *Dante's Goddelijke Komedie*, - Tebbenhoff, *Nederland en Oranje*, - German (N.D. Doedes), *Gedichten*[2], - Ankersmit, *Ik zal handhaven*, - Justus v. Maurik, *Een bittere pil* (blijspel), - Wap, *Bloemlezing zijner Gedichten*, - Heije, *Kinderliederen* (4 drukken), - v. Sandwijk, *Sneeuwklokjes*, - *Bladen voor Rederijkers*, - ten Kate, *Milton's Verloren Paradijs*, platen v. Doré 36. -, Schimmel, *Verspreide Gedichten* (2e druk), - Slessah (Hassels), *Versjes en Rijmen*, - Marc. Emants, *Julianus de Afvallige*, - Hasebrock, Ondicht, - - ten Kate, Eunoë, - Laurillard, *Gedichten* (2e druk 1879), - Soera Rana (J. Esser Jr.), *Licht en Schaduw*, - Potgieter, *Poëzy*, - Multatuli, *De Vorstenschool* (4e dr. 1875, 6e 1879), - Wallis (Mej. Opzoomer), *Der Sturz des Hauses Alba* (Trauerspiel), - ten Kate, *Uit den Vreemde*, - Guido (Drabbe), *Aan de Kunst gewijd* (drama), - Mohr, *Die Unverantwortlichen* (Trauerspiel), - Wallis, *Johann de Witt* (Trauerspid), - Hoek, *Een Oom uit Amerika* (tooneelspel), - ten Kate, *Dichterl.*

1 Nadruk, bij Blomhert en Timmerman.
2 Achter enkele schuilnamen voegen wij de ware. Voor verdere ontsluiering raadplege men J.J. van Doorninck, *Vermomde en naamlooze schrijvers*, Leiden E.J. Brill, 1881.

Album voor Vrouwen, - J.H. v. Lennep, *Gedachten en Gedichten*, - Bodenstedt, *Liederen van Mirza Shaffy*, - v. Heijst, *Sneeuwklokjes*, - Betsy Perk, *De Sterren liegen niet* (drama), - Heine, *Buck der Lieder*[1], - Welter, *Liederen*, - Willemsen, *Distels en Bloemen*, - Barger, *Bloemen en Knoppen*, - Werther, *Mengelingen*, - Timine, *Shakespeare s Coriolanus*, - Kern, *Een Indische Sage*, - Broedelet, *Körners Rosamunde*, - Holda, *Das Hohelied*, - Beets, *Kompleete Dichtwerken*, volksuitg., - Heije, *Poëzy op den levenstoeg*, - v. Senden, *Uit hart en leven*, - Bohl, *Dante's Goddelijke Komedie*, - Elliot Boswel, *Gez. Gedichten*, - Poelhekke, *Vondels Dichtjuweelen*, - Huberts, *Hamerling's Ahasverus*, - de Rop, *Sprookjes van Moeder de Gans*, platen v. Doré, - ten Kate's *Dichtwerken*[2], - van Beers' *Gedichten*[3], - Schimmel, *Geibels Sofonisba*, - Eichstorf, *Tegnèr's Frithiofs Sage* 3e druk, - Fl. v. Westervoort, *Brunhilde*, (tooneelspel), - de Rop, *Gedichten*, - v. Moser, *Ultima* (blijspel), - Leesberg, *Letterloover*, - Hamerling's *Poëtische Werke*[4], - ten Kate, *Dante's Hel*, platen v. Doré 14. -, R. en V. Loveling, *Gedichten* 2e druk, - v. Leent, *Flora*, - da Costa's *Dichtwerken*, goedk. uitg. 3.90[5], - v. Ackere Dorlaeghe, *Vereenigde Dichtwerken*, - de Vrije, *Zangen des tijds*, - v. Zeggelen, *Gedichten*[6], - Yertha (L. Stratenus), *Wilde Rozen*, - Rehbinder, *Jezus van Nazareth* (Trauerspiel), - Scheffel, *De trompetter van Säkkingen*, - v. Leent, *Nederl. Dichterschat*, - Pekelharing, *Shakespeare's Hamlet*, -

1 Nadruk, bij H. Altmann.
2 Van ten Kate's *Dichtwerken* verscheen een uitgaaf in 1861, 1876.
3 Van v. Beer's *Gedichten* verscheen een uitgaaf in 1872, 1876.
4 Nadruk, bij H.C.A. Campagne.
5 Van da Costa's *Dichtwerken* verscheen een uitgaaf in 1860, 1868 en 1876.
6 Van v. Zeggelen's *Gedichten* verscheen een uitgaaf in 1850, 1868, 1874 en 1876.

Vondel's *Dichtwerken*[1], - Louise Stratenus, *Ericas*, - Mohr, *Natur und Gesellschaft* (Schauspiel), - Reiger, *Zangen en Beelden*, - v.d. Pot, *Proza en Poëzy*, - Wolterink, *Cats' Dichtwerken* 25.30[2], - de Génestet, *Eerste Gedichten*, geïllustreerd, - ter

1 Van Vondel verscheen een uitgaaf in 1830, 1851, 1864, 1870, 1877.

2 Van Cats' *Werken* kwam een uitgaaf in 1831, 1835, 1844, 1855, 1862, 1866, 1869, 1873, 1878.
Jacob Cats, *Alle de werken so oude als nieuwe* kwamen voor het eerst, en wel voorzien van een menigte kopergravuren, in het licht bij Jan Jacobsz. Schipper, gewoonlijk Schipper Jan genoemd, te Amsterdam in 1655. Van dit kostbare werk werden 750 exx. gedrukt. Men achtte die weelderige uitgaaf zoo overmoedig, dat de dichter Westerbaen, en met hem velen, ‘meynde:

> Dat de man syn opset souw vervloecken,
> Die hem tot soo een druck syn dienst had willen bien.
> Soo kostelyk een werk, de pracht van soo veel prenten,
> Scheen, dat niet lichtelyk souw raecken aan den man;
> Men riep, eer dat men dit ten oorber uyt kon venten:
> ‘Soo sit hy aan den grond de goede *Schipper Jan!*’

De uitgever zelf had er anders over geoordeeld. Hij durfde deze prachteditie aan op grond van des dichters buitengemeene gezochtheid, hieruit blijkende, zegt hij in het voorbericht: ‘Van '*t Huwelijk* weet ick bij de vyftigh duysent gedrukt te tellen, van *d'Emblemata*, *Maegdeplicht*, *Zelf-strijt* en *Manlyke achtbaarheyt* weet ick so naeu 't getal niet, maar kan d'een door d'ander weynig min zijn; de *Spiegel van den ouden en nieuwen tijdt* stel ik op 25 duysent vast, de *Trouring*, hoewel verscheyde jaren na d'andere werken uytgekomen, overtreft dat getal.’ Schipper Jan had goed gezien. Reeds in 1658 zag hij zich genoopt een tweeden, vermeerderden druk uit te geven.
Toen de eerste kompleete folio druk van de *Werken ofte Poesien* van Jacob Cats gereed was, zond de dichter een keurig gebonden en met zilver beslag gemonteerd exemplaar ten geschenke aan de Staten van Holland en West-Friesland. De ingenomenheid der Staten met den dichter en zijn werk blijkt uit de volgende ‘Resolutie’, waarmede dat geschenk beantwoord werd: ‘De Raedt-Pensionaris heeft ten versoecke van den Heere Jacob Cats, Ridder ende Oudt-Raedt-Pensionaris van deze vergaderinghe, ende Bewaerder van den Groote Zegele, mitsgaders Stadthouder van de leenen deser Provincie enz. aen haer Edele Groot Mog. gedaen, desselfs gantsch onderdanige gebiedenisse, met toewenschinge van alle heyl ende geluckige regeringe, oock wyders ten versoecke als boven, ter Vergaderinge over-gelevert seecker groot Boeck in Folio, continerende alle de *Werken ofte Poesien*, soo oude als nieuwe van den gemelden Heere Cats, ende daer benevens haer Ed. Groot Mog. te kennen ghegeven, dat voor aen in het voorschreve Boeck was gestelt ende ghedruckt een Gedicht, bij den voorschreven Autheur met eygen handt onderteyckent, ende jegenwoordigh geemployeert wordende in plaetse van een brief, die andersints over het voorschreve werck aen haer Edelen Mog. geschreven soude sijn gheweest, daer hy voegende ten versoecke als boven, dat den gemelden Autheur, omme het meergeroerde werck cierlycker te maecken, op de Slooten ende Muyten daer aen gehecht, eenige gedenckwaerdige verthooningen hadde doen drijven, waer uyt klaerlyck soude wesen af te nemen, dat alle tydelycke saecken als Jeught, Wellust, Adel, Ryckdom, Fame, alle vervallende met de wereldt, van de tydt daer henen werden gesleept, hoe verders de tydt selfs door de doodt werdt verheert, ende hoe eyntelyck de doodt door de eeuwigheydt werdt vernietight; versoeckende tot besluyt in den name ende van weghen als boven gantsch onderdanighlyck, dat haer Edele Groot Mog. het voorschreve werck gunstelyck souden gelieven aen te nemen ende hetselve te houden, als een eerbiedigh pandt van des voorschreven Autheurs onderdanighe toegenegentheydt. Waer op synde ghedelibereert, oock alvoorens lecture gedaen van het gedicht in den beginne deses geroert, hebben haer Edele Groot Mog. hetgene voorschreve is voor aengenaem gehouden; oock wyders goedtgevonden ende verstaen, dat sulks door den Secretaris van Beaumont, in name van haer Edele Groot Mog. aen den gemelden Heere Cats bekendt gemaeckt ende betuyght sal worden, met byvoeginge van soodanighe expressien ende complimenten als in de selve

Haar, *Gedichten*, volksuitgave[1], - Hasebroek, *Sneeuwklokjes*, - Vosmaer, *Homeros Ilias*, geïllustreerd 14.40, - Laurillard, *Bloemen en Knoppen*, - H.C. Muller, *Gedichten*, - Roodhuizen, *Gedichten*, - Burgersdijk, *Shakespeare's Dramatische Werken*, - ten Kate, *Kunst en leven* (photograph.), - ten Brink, *Bloemlezing Nederlandsche Dichters*, - Dercksen, *Zwervelingen*, - Marc. Emants, *Lilith*, - de Génestet, *Nalezing*, geïllustreerd, 7.25; kompleet 27.50[2], - Hasebroek, *Winterbloemen*, - ten Kate, *De Psalmen*, goedkoope uitgave, - ten Kate, *Godsdienstige Poëzy* 10. -, Metz, *Bloemkrans van 't Noorden*, - de Rop, *Duinbloemen*, - ten Kate, *Schiller's Lied van de Klok*, platen naar Liezen Mayer 22. -, Thieme, *Bloemen der graven*, - Tollens, *Gez. Dichtwerken*, volksuitgave 3.90[3], - *Uit Tollens' Dichtwerken*, geïllustreerd, - v.d. Veen, *Memento mori*, - ten Kate, *Een Zomerkrans*, - Kok, *Shakespeare's Sonnetten*, - Steenbergen, *Goethe's Faust*, geïllustr. 55.25[4], - ten Kate, *Goethe's Faust*, geïllustreerd 32. -[5].

ghelegentheydt, naer de intentie van haer Edele Groot Mog. syn gerequireert; dat wyders het voorschreve Boeck, ter eeren van den meer-ghemelden Autheur, onder de Charters in de Archiven van haar Edele Groot Mog. tot een eeuwighe memorie sal werden bewaert; ende werden de Heeren Gecommitteerde Raeden oock midts desen versocht ende gelast, den Dienaar van meer-gemelten Heere Cats, die het voorschreve Boeck aen de Kamer van haer Edele Groot Mog. gebracht ende gepresenteert heeft, met eene somme van hondert ende vyftigh Carolie guldens te doen vereeren.'

Omtrent de verschillende uitgaven van Cats' kompleete of afzonderlijke werken zie men de lijst in de Jonge van Ellemeet's merkwaardig *Museum Catsianum.*

In 1873 bezorgde de uitgever Rodants van Cats' *Volledige Werken* een goedkoope volks-uitgaaf, groot 60 vel druks, voor *f* 3.90, en gaf aan de eerste vijf duizend inteekenaren een in staal gegraveerd portret van den dichter op den koop toe. Zijn oplaag bedroeg 10.000 exemplaren.

1 Van ter Haar's *Gedichten* verscheen een uitgaaf in 1870, 1878.
2 Van de Génestet's *Dichtwerken* verscheen een uitgaaf in 1868, 1870, 1871, 1873, 1879.
3 Van Tollens' *Gez. Dichtwerken* verscheen een uitgaaf in 1855, 1870 en 1879.
4 Platen naar Liezen Mayer.
5 Photographiën naar Kreling.

Romans en Verhalen.

Bosboom Toussaint, *Romant. Werken*, - Cremer, *Docter Helmond*, - Schimmel, *Romant. Werken*, - Gram, *De Familie Schaffels*, - Wilson, *De Duivel op Java*, - v. Buren Schele, *De Erfoom van zes millioen*, - Schimmel, *Het gezin van baas van Ommeren* (2e druk 1874), - Brunings, *Wildrick*, - Gerdes, *De loop van het geld*, - *Schetsen leven Militaire Akademie*, - Bosboom Toussaint, *De Delftsche Wonderdoctor* (2e druk 1872), - v.d. Veen, *Herinnering Drentsch Schuttersleven*, - Henr. Maria L., *Viertal Novellen*, - Cath. van Rees, *De Duitsche Eik*, - Klokman, *Schetsen en Novellen*, - Cremer, *Kruuzemuntje*, - Meijer, *Pastorie en Dorpsschool*, - Diest Lorgion, *De predikant van Vrijberg*, - Buys, *Leunemaet de Dorpsschipper*, - Francisca Gallé, *Agnes*, - Betsy Perk, *Elisabeth van Frankrijk*, - Annie Foore, *Een Familiegeheim* (G.E.), - de Veer, *Frans Holster*, - Mevr. Courtmans, *Christine van Oosterwey*, - J. de Vries, *Een roos onder de doornen*, - van Geuns, *Ondeugende scherts*, - Nienhof, *Gods hand*, - Huf van Buren, *In 't vuur van den verkiezingsstrijd*, - Keller, *Over-kompleet* (G.E.), - K. van Boekeren, *Robert de Moor*, - Scato, *Juffer Sanne*, - A.J. ten Brink, *W. v. Harpens leerjaren*, - Philips, *Hoe ik taalmeester werd*, - Cremer, *Novellen*, - Panchaud, *Het Kasteel Formosa*, - Rosmade, *Vader en Zoon*, - v. Limburg Brouwer, *Romant. Werken*, - Brendius, *Geen Schoondochter*, - Gerdes, *Emmerode*, - Cremer, *Bella Roel* (2e druk 1875), - Kepper, *Gustaaf van Buren*, - J. ten Brink, *De Schoonzoon van Mevr. Roggeveen*, - Franc. Gallé, *De ziel van Wilg en Beek*, - Brandt, *De ondermeester van Alwerd* (G.E.), - Uxores, *Caroline*, - Brandt, *Gaston Dormenville*, - 1572. *Historisch Verhaal*, - v. Belkom, *Schetsen uit het leven*, - Mevr. v. Westrheene, *W. Leevend* (G.E.), - Graven, *De familie Villiers*, - v. Bemmel Suyck,

De Horse, - Constantijn, *Hilda* (3e druk 1877)[1], - v.d. Sprong, *Onder Vreemden*, - Dercksen, *Een Poortersdochter*, - Annie Foore, *Florences droom* (2e druk 1874), - Weissen, *Njonne Koo en Tante Leen* (Halve Guldens Editie No. 1), - Ada Nore, *Wendela*, - Franc. Gallé, *Bertha*, - Mevr. v. Calcar, *Kinderen der eeuw*, - Romondt, *Dientje van 't Veer*, - v. Bommel v. Vloten, *Wat eene Vrouw vermag*, - *Verborgenh. der galante wereld*, - Mevr. Zwaardemaker, *In de Bruidskorf*, - Christemeijer, *Negen Verhalen*, - v. Limburg Brouwer, *Akbar* (3e dr. 1878), - Henri, *Mijn vriend Pik*, - de Veer, *Trou-ringh* 2e bundel. - v. Bergen, *Donkere nachten eener familie*, - Brunings, *Twee Novellen*, - *Nemesis*, *Tafer. Lijfstraff. Rechtspleging*, - v. Amstel, *De Vlaamsche Visscher*, - Elisabeth, *Ada v. Veelen*, - *De Rijndonks van de Veluwe*, - C. v. Rees, *Koningin zonder kroon*, - Scheltema, *N. Schetsen*, - Cremer, *Hanna de Freule* (2e druk 1874), - Mathilde, *Voor God en Koning*, - Keller, *Gederailleerd*, - J. ten Brink, *Ned. Ind. Dames en Heeren*, - Gerdessen, *Vijf jaren gedetacheerd*, - *De macht der liefde*, - Wilson, *De Koningin v.h. Oosten*, - Swarth, *Jonker van Attenrode* (G.E.), - Gram, *Zeven Spruiten*, - v.d. Sprong, *De Notulen van den Secretaris*, - Donker, *Vier tonnen gouds*, - v. Reyn, *Une idée fixe*, - J. v. Braband, *Gedenkschriften van een Burgemeester*, - Mina Kruseman, *De moderne Judith*, - *Lotgevallen v. S. Panche op Goedkoopenburg*, - Schuuring, *De Pleegzuster*, - Mina Kruseman, *Een huwelijk in Indië*, - Wilson, *Door vuur en water*, - Brunings, *Spelevaart*, - *Voetangels en klemmen in Londen*, *Weenen*, *Berlijn*, - Dekker, *Blikken in het leven*, - v. Lummel, *De Smitsgezel*, - v. Koetsveld, *Volksgeschriften en Novellen*, - ter Spill, *Een rijke partij* (G.E.), - v. Megen, *Onkruid en Bloemen*, - v.d. Berg, *Jonker*

1 Dit verhaal, dat eerst in *de Gids* verscheen, maakte grooten opgang. De auteur verkoos onbekend te blijven.

van Adrichem, - Groneman, *Bladen Ind. Geneesheer*, - Wolters, *Beatrice*, - Conscience, *Evert Serclaes*, - Wilson, *Elk zijn deel*, - Brunings, *Twee Verhalen* (G.E.), - Veenmans, *Vorstin en Vrouw*, - Emma Es (M.A. Sipman), *Twee om één*, - Wartenburg, *Het doel heiligt de middelen*, - v. Bommel v. Vloten, *Peer Miegmals*, - v. Walcheren, *Penserosa* (3e dr. 1878), - Aart Admiraal, *Een schoofje distels*, - Brunings, *Een Vrouwenhater*, - Conscience, *N. Novellen*, - Kits v. Heyningen, *Uit het volle menschenleven*, - Otto Walster, *Aan het weefgetouw v.d. tijd*, - H. v. Loo, *Voor het oog der wereld*, - Melati van Java (Mej. Sloot), *De Jonker van Groenenrode* (2e druk 1877), - Schwartz, *Anne's geheim*, - Fr. Gallé, *Het Zangers kind*, - *Den Haag en de Hagenaars*, - *Rotterdam bij dag en bij nacht*, - Floris v. Westervoort, *Dientje*, - Bosboom Toussaint, *Majoor Frans* (2e druk 1875), - Katja Mata, *Een natuurlijk kind*, - Werther (J.T. Oosterman), *Emancipatoria* (2e druk 1877), - Hoek, *Kinderen Bellevue*, - E. Swarth, *Lucia*, - Panchaud, *De wraak eens Indiaans*, - *Wat raars en wat waars*, - Melati van Java, *De familie van den Resident*, - v. Santen Kolff, *Muzikale Novellen*, - Annie Foore, *Een*, *maar deelbaar*, - Panchaud, *De Baron de Vaudrey*, - Conradi, *Uit het jonge leven*, - Taurel, *Te Brugge en Leuven*, - Atchin, *Driemaal begraven*, - Quanjer, *Een Pleegzoon*, - Witte, *Het driekleurig Viooltje*, - Donkersloot, *Drie Novellen*, - v.d. Hoeve, *Bijna gelukt*, - Panchaud, *Ernst van Degenstein*, - v. Bommel v. Vloten, *Zijn er zoo?* - Albada, *Uit de oude en nieuwe doos*, - Hester Wene (Mevr. v. Westrheene), *De Oudvelders* (2e druk 1878), - Wolters, *Uit het Friesche Zeeleven*, - Cremer, *Tooneelspelers*, - Duparc, *De Oude Knecht* (G.E.), - Schimmel, *Sinjeur Semeyns* (2e dr. 1878), - Brandt, *De Armband uit Japan*, - Betsy Perk, *Neef Joseph*, - Ising, *Freule Marie* (G.E.), - Corn. Spieker, *Reisgenooten*, - Engel, *Voorjaarsbloemen*, - v. Sorgen, *Viertal Novellen* (G.E.), - J. v. Oudere, *Mijn bezoek aan Bismarck*, -

Daum, *Oneffen paden* (G.E.), - Gram, *Een nieuw kleed* (G.E.), - Molenaere, *Huwelijken in Indië*, - van Lennep, *Romant. Werken*, volksuitgaaf, - Chappuis, *Op de Beukenhorst*, - Poelman, *Toen ik nog een kind was*, - Scheidius, *Ulbo Garvema*,- Melati van Java, *In de lente vergaard*, - ter Spall, *Ons kind* (G.E.) - v. Walcheren (Mej. v.d. Feen), *Van kind tot trouw* (3e druk), - Constant, *De eerste vlucht*, - Maria B, *Beproefd goud*, - Catharina, *De Schoonzusters*, - Gram, *Een Haagsch fortuin.* - v.d. Hoeve, *Marie*, - Annie Foore, *De Koloniaal en zijn Overste*, - Henr. v. Loo, *In verkeerde handen*, - de Bull, *Velerlei. Novellen*, - Frank, *Hoe zij oude vrijster werd*, - Chappuis, *Réné*, - Becker, *Rothenstein*, - de Veer, *Onovertroffen*, - I.C.W. Quack, *Zoo tijden*, *zoo zeden*, - v.d. Sluys Lehr, *Typen van Militair en Burg. leven*, - Henri, *De dochter van den rentenier*, - ten Brink, *Jeannette en Juanita*, - Brunings, 1815, - Huf van Buren, *Kroon van Gelderland*, - Cath. van Rees, *De familie Mix Pickle* (G.E.), - Cremer, *Romant. Werken*[1], - Uilkens, *De dochter van den Toovenaar*,- H. van Overzee, *Friede de Montigny*, - v.d. Ven, *Fantasia*, - C. Huijgens, *Helena van Bentinck*, - v. Deventer, *Rozen onder distelen*, - Brunings, *Bella. - Waarheid en Fantasie*, - Swarth, *Afhankelijk*, - Chr. Muller (Mevr. Walrée-Gobée), *Wilmerdonck* (2e druk 1879), - de Veer, *Toen en nu*, - v. Bommel v. Vloten, *Wie is de misdadiger?* - Wolters, *De Voorzoon*, - v. Baarnhout, *Wraak van den Venetiaan*, - Brunings, *De Jager- Koningin*, - *Dat is mijn man*, - de Reus, *Scherp en zacht*, - *Hortenses illusie*, - Wallis, *In dagen van strijd* (2e druk 1879), - Emma Es, *Liderose*, - Cremer, *Japik en Pleunje*, geïllustr., - Scheidius, *Isabella Stanley*, - Brunings, *De drie vrienden*, - Agatha, *Haar historische roman*, - Frank, *Celines opvoeding*, - K. v. Boekeren,

1 Op de fondsveiling van P. van Santen werd het kopijrecht met 2150 exx. verkocht voor *f* 13.500. -.

Aan den Booze verkocht, - Frank, *Oude liefde roest niet*, - *Bibliotheek van Nederl. Schrijfsters* 1878-79: van Calcar, *Eigen meester blijven*, - Fr. Gallé, *Twee vreemdelingen*, - V. Loveling, *Drie Novellen*, - Aart Admiraal, *Krisje*, *de Gier*, - Andriessen, *Regina*, - Arno, *In engen kring*, - Benjamin, *Rotterdam bij nacht en dag*, - ten Brummeler, *David Forster*, - Bosboom Toussaint, *Langs een omweg*, - Chappuis, *Dora Woelaar*, Chappuis, *Santanella*, - Conradi, *Tempelier en Volksman*, - Dercksen, *Uit drie eeuwen*, - Gramberg, *Palembang*, - van Hage, *Truida's kind* - E. Haighton, *Louise's liefde*, - Hartsink, *Wassenheim*, - van Hasseld (Mej. Maclaine Pont), *Mevr. Holtings vrienden*, - Herfrieda (Mej. H.F. Bosscha), *De liefde eener Vrouw*, - v.d. Hoeve, *Een zonnetje in huis*, - v.d. Hoeve, *Bijna gelukt*, - Jan Holland, *Darwinia*, - Huijgens, *Uit den strijd des levens*, - Julia, *Gravin en Vrouw*, - Kalff, *De Oomes*, - K. van Boekeren, *Aan den rand des afgronds*, - Mathilde, *Euphrosyna*, - Melati van Java, *Fernand*, - Melati van Java, *Fantasïen*, - Panchaud, *Licht- en schaduwbeelden*, - Scheidius, *Lichte en donkere dagen*, - Scheltema, *Uit het leven*, - Schimmel, *Herinneringen*, - *Het schouwtooneel onzer dwaasheid.* - Stratenus, *Novellen*, - Swarth, *Ab intestato*, - Swarth, *Gepleisterde graven*, - Swarth, *Moderne struikroovers*, - de Veer, *Kerstvertellingen*, - Piet Vluchtig (Smit Kleine), *Haagsche hopjes*, - Zomer, *Clara*, - v.d. Amstel (J.C. Neuman), *Het Huis Enghien*, - Antoinette, *N. Miniaturen*, - van Assendelft de Coningh, *Ontmoetingen*, - Bekker en Deken, *Sara Burgerhart*, - Brunings, *De Valkenburgen*, - ten Brink, *Het verloren kind*, -Buis, *De Dochter van den Overste*, - Constantijn, *Fred. Marrens*, - Dercksen, *Een Vondeling*, - Eigeman, *Bloem en blad*, - M. Emants, *Een drietal Novellen*, - Frank, *Bij storm en helder weer*, - Frank, *Dwalende harten*, - Frank, *Eenige jonge Dames*, - Frank, *Leonores huwelijk*, - Giese, *Lentestormen*, - Glaser, *Uit*

A. Scheffer's jongelingsjaren, - Groenendaal, *Verhaal zonder titel*, - Groneman, *Waar of onwaar*, - Grootes, *De Vlasvinken*, - ten Hoet, *Het Woud der vier perken*, - Mina Kruseman, *Willen en handelen*, - J. van Maurik, *Uit het Volk*, - Otto, *Hand aan hand*, - v. Rees, *Uit het verledene*, - Kramer, *Banjaert*, - Stratenus, *Een granaatbloem*, - Swarth, *André*, - Warna, *Mej. Lullu*, - Rooze, *Engelsche Schetsen*, - Schlimmer, *Kinderen van den Winter*, - Smissaert, *Charles du Plessis*, - van Sorgen, *Oom George*, - Stratenus, *Droomen*, - Terburch (J. Esser Jr.), *Hillegonde van Duyvenvoorde*, - de Veer, *Halfbloed*, - Verveen, *Adda*, - Voorhoeve, *De linde*, - v. Westrheene, *Benijd en beklaagd*, - Wolters, *Anna de Ronde.*

V e r t a l i n g e n van Fred. Bremer's *Rom. Werken* 8 dn., - Wilkie Collins' *Rom. Werken* 17 dn., - Erckmann-Chatrian's *Rom. Werken* geïllustreerd, - Dickens' *Werken*, geïllustreerd[1]. Voorts r o m a n s van Marlitt, Spielhagen, Mühlbach, W. Collins, Signelay, Duffus, Rodenberg, Robinson, Yates, Auerbach, G. Eliot, Tietz, Born, St. Pierre, Mühlwasser, Fritze, Caballero, Reade, Wood, Hackländer, Quandt, d'Israeli, Schubert, P. de Kock, Whyte, Melville, Hiltl, F. Gartney, Wright, Hipplestone, Marryat, Fr. Bremer, Sauer, Welter, Russel, Locker, Trollope, Born, Frits Reuter, Scheffel, Miss Yonge, E. Polko, Schrader, W. Scott, Thackeray, A. Trollope, Gerstäcker, Kimball, Raimond, Sacher Masoch, Rasch, Andersen, Miss Oliphant, Klausberg, Dietz, Bulwer, Sonderman, Hall, Lever, Hahn-Hahn, Freitag, Ainsworth, Tornow, Sue, Vollert, Am. Godin, Mutzelberg, Greenwood, Mylius, H. Rau, Smith, Mülock, Wildermuth, Schmid, Volckshausen, Stowe, Werner, Dumas, Erckmann Chatrian, Montgomery, Wachenhusen, Fl. Marryat, Born, Philips, Farjeon, Felder, Ponson du Terrail, Cherbuliez, Tourgeneff.

1 Oplaag 8000 exx.

Alcott, Smyth, Werner, L. Schücking, Lelièvre, Siward, Bret Harte, Kompert, Lewald, Marshall, Schrader, Bodenstedt, Hope, Black, Wichert, Salm-Salm, Bolanden, Samarow, Isenkorn, Jokai, Winterfield, Wetherell, P. Heyse, Detloff, Cron, Putlitz, Hermann, Edwards, Fulborn, Greyson, Klaus Groth, Bell, V. Hugo, Eotvös, Dincklage, Westenberg, Mac Donald, Louise François, H. Schmid, Kingsley, König, de Montepin, Möllhausen, Fleming, Broughton, Hilarius, v. Stengel, Ouida, Byr, v. Hartenfels, Lynn Linton, Parker, Aldrich, v. Maltitz, Droz, Gaboriau, Schwartz, Miss Peard, Görlitz, Leclercq, Avenarius, v. Hillern Birch, Broughton, Farrer, Hamerling, Bauer, Miller, Wallace, de Amicis, Hardy, Kohn, Verne, Dickson, Molmenti, Detlef, Daudet, Stratton, Tillier, Masterman, Malot, Holdsworth, Bulwer, Mayo, Tornow, Jenkins, Max Ring, Ebers, Buchanan, Granville, Haller, Franzos, J. Lië, Newman, Streckfuss, Blüthgen, Kavanagh, Brachvogel, Björnsen, Marc Twain, Boisgobey, Cummins, Felix Dahn, Deslys, von Glümer, Gottschall, Murray, Gréville, Hauff, Jensen, Kühne, Leone, Lindau, Maral, v. Meyern, Mosenthal, Quitzow, Ring, Weditz, Worboise, de Semein, v. Paschkowsky, Barrili, Butt, Castelar, Cimino, Farina, Feuillet, Forrester, Heimburg, Jenkins, Lohde, May, de la Motte Fouqué, Nicolai, Petersen, Rodenberg, Schaumberger, Storch, Thoresen, Walford.

Schoone Kunsten en Plaatwerken.

Havard, *Les quatre derniers siècles* 36.50[1], - B. Huet, *Het*

1 Met teekeningen van Madou, gephotographieerd door Wegner & Mottu; een fraaie, kunstlievende onderneming van den uitgever J.M. Schalekamp.

land van Rubbens, - M. Kalff, *Schoonheidsleer voor Tooneelspelers*, - Gruttmann, *Aesthetisch Gebarenspel*, - Vosmaer, *De Kunst voor ieder* 15. -, Vosmaer, *Rembrandt et son oeuvre* 10. -, Ver-Huell, *Corn. Troost en zijne werken* 5. -, v.d. Willigen, *Les Artistes de Harlem*, - Ver-Huell, *Jac. Houbraken et son oeuvre* 5.50, - Franken, *Adr. v.d. Venne* 3. -, V. de Stuers, *Notice hist. des tableaux Musée Royal* 5. -, A. de Stuers, *Kunstonderwijs in Engeland* 3.50, - Lübke, *Schets Kunstonderwijs*, - van Vloten, *Ned. Schilderkunst* 14*e* - 18*e eeuw* 3.50, - Muysken, *De Kunst in de handwerksnijverheid*, - Salvatico, *De Kunst in het leven der Kunstenaars* 6.45, - Boersma, *Het Ornament* 9. -, Bos, *Het Ornament* 4.15, - Bos, *Teekenmethode*, - Fock, *Symmetrie; bevallige proportiën* 5. -, Molkenboer, Natuurteekenen 5.70, - Braet v. Ueberfeldt en Bing, Voorbeelden teekenen 15.50, - Vosmaer, *De Schilderschool* 11.70, - *Kunst en leven*, *photogr.*, tekst ten Kate 15. -, *Ecole Hollandaise en Oléographie* 108. -[1], *Album v. photographiën* (Binger) 36. -, *Friesche Oudheden* 9.60, - Salm, *Java*, lithogr. Greive 36. -, *De Hedendaagsche Schilderkunst*, photographiën 18. -, Wilson, *Bôrô-Boedoer op Java* 180. -, de Grijs, *Insulinde* 15. -, Havard, *Objets d'art*, *Eaux fortes* 10. -, Ver-Huell, *Jeugd* 14.40, - Ver-Huell, *Zijn er zoo?*, nieuwe uitgaaf 14.40, - Ver-Huell, *Zoo zijn er*, nieuwe uitgaaf 15.60, - Ver-Huell, *Ziedaar!* 14.40, - Ver-Huell, *Scherts en Ernst* 16.60, - Hilverdink, *Vaderl. Historieplaten* 24. -, Ising, *Het Binnenhof te 's Gravenhage*, - Havard, *Merveilles de l'art Hollandais* 15. -[2], - Unger, *Etsen naar Frans*

1 Naar 12 voorname meesterstukken, door Amand bewerkt. Voor deze uitgaaf ontving de uitgever J. Leenderts de Eikenkroon.

2 Photographiën naar oude kunst. Tot groote teleurstelling van uitgever en publiek bleken de eerste platen onzuiver afgedrukt. D.A. Thieme getroostte zich, ruim als hij was, al de platen tegen verbeterde drukken kosteloos in te ruilen.

Hals 30. -[1], Unger, *Musée national d' Amsterdam*, 32 *Eaux fortes* 96. -, *Museum van dar Hoop*, gravuren C.L. van Kesteren, - *De Hollandsche School. Museum Sir*, gravuren Kaiser, - *Het Rijksmuseum* (*Trippenhuis*), gravures Boland, - A. Durer, *Révélation de St. Jean* 25. -[2].

Kunst en Industrie, redactie Schill, 8.70 begonnen in 1876), - *De Nederlandsche Kunstbode*, red. van Vloten 6. -, (1873-77), - *De Nederlandsche Kunstbode*, redactie J. ten Brink 13. - (begonnen in 1879), - *Archief voor Nederl. Kunstgesch.*, door Obreen 4.50 (beg. in 1876).

Voorts een aantal gravures naar oude en nieuwe meesters, door J.W. Kaiser, D.J. Sluijter, W.F. Wehmeyer, B. Taurel, J.H. Rennefeld, L. Löwenstam, C.L. van Kesteren e.a. - Lithographiën van E. Spanier, C.W. Mieling, Tresling, Amand, H. Weissenbruch, S. Lankhout, P.W.M. Trap, Emrik en Binger. - Photographiën van Binger, Chits en vele anderen.

Tijdschriften.

Algemeene Letterkunde.

Onze roeping, red. Betsy Perk 3.25 (1870-73), - *Ons stre-*

1 Met tekst van Vosmaer in vier talen. De ondernemende uitgever Sythoff leverde hierin, even als de firma Buffa & Zoon in de volgende werken, een waar prachtwerk en een voorbeeld van handelsgeest. Sijthoff verzamelde later al zijn uitgaven van Unger in één werk, *Les oeuvres de W. Unger*, *Eaux fortes d'après les maitres anciens et modernes*, *commentées par* C. Vosmaer, 14 *livraisons* 224. - Een prachtuitgaaf eenig voor ons land.

2 Dit werk en Durer's *Vie de la Ste. Vierge* zijn door de vinding van P. v.d. Weijer zulke onberispelijke teruggaven, dat de kopieën van de oorspronkelijke gravuren bijna niet te onderscheiden zijn.

ven. Weekblad voor vrouwen en meisjes, red. Agatha 5.60 (1870-77)[1], - *Onze tolk. Letterk. Nieuwsblad*, red. Dozy 1.50 (1870-76), - *Uilenspiegel. Humoristisch-Satirisch Weekblad* 6.60 (beg. in 1870), - *Nieuw Leeskabinet* 10.80 (1870-72), - *Het Katholieke Stuiversmagazijn*, red. Markof 2.60 (beg. in 1870), - *De Nieuwe Kinderbibliotheek* 1.50 (1870), - *Bibliotheek van Volksvoordrachten*, red. Scheltema 1.90 (1870-71), - *De Vrijheid. Orgaan van het Volk*, red. Rodenbach 4.20 (1871), - *Studenten-Weekblad* 3.50 (1871-74), - *Forgit my net. Tidskrijt utjeren fen 't selskip for friske tael end schriftenkennisse* 1.20 (beg. in 1871), - *De Olijftak* (vroeger *Geïllustreerd Stuiversmagazijn*) red. ten Hove 4. - (1871), - *Uitspanningslectuur voor Katholieken. Hist. Rom. Bibliotheek* 3. - (beg. in 1871), - *Maandschrift voor Rederijkers* 3. - (1871 - 74), - *Het Nederlandsch Tooneel. Kroniek en Kritiek*, red. van Hall 6. - (beg. in 1871), - *Weekblad voor de Nederlandsche jeugd* 2.50 (1871 - 73), - *Het Gildeboek. Tijdschr. voor Kerkel. Kunst* 4. - (1872 - 76), - *De vrije gedachte*, red. Feringa 5. - (1872 - 74), - *Ons heden. Populaire bladen gewijd aan de vragen en gebeurtenissen van den dag*, red. Kepper 1.90 (1872), - *Spar en hulst*, red. M. Emants en Smit Kleine 1.15 (1872), -

1 *Ons Streven. Weekblad gewijd aan de ontwikkeling der Vrouw* werd met 1870 onder redactie van Mej. Betsy Perk uitgegeven bij de firma van Dijk & Co. te Schiedam. Al heel spoedig, in Februari, kregen redactrice en uitgevers verschil, dat niet binnen's kamers, maar in de dagbladen vrij luidruchtig behandeld werd. Want tegelijk dat Mej. Perk zich beklaagde, berichtte zij, dat zij onmiddellijk een nieuw weekblad onder den titel van *Onze Roeping* zou doen verschijnen bij de pas gevestigde firma Joh. Ykema te Delft, terwijl *Ons Streven* onder een andere redactie voortging uit te komen bij van Dijk & Comp. Geen der beide mededingsters gaf kamp. De inteekenaren verdeelden zich. De twee tijdschriften sleepten hun bestaan voort, *Onze Roeping* tot 1873, *Ons Streven* tot 1877.

De Banier, red. M. Emants en Smit Kleine e.a. 10. - (beg. in 1875), - *Eigen Haard*, red. de Veer, Hubrecht en Renneveld 5.20 (beg. in 1875), - *Minerva. Algemeen Ned. Studenten-Weekblad* 3.50 (beg. in 1876), - *Bibliotheek van aangename lektuur voor Katholieken* 3. - (beg. in 1876), - *Voor 't jonge volkje*, red. P.J. Andriessen 3.90 (beg. in 1876), - *De Familiekring* (R.K.) 2 - (beg. in 1877), - *Bibliotheek voor Nederl. Schrijfsters*, red. Cath. v. Rees (beg. in 1878), - *Te huis. Tijdschrift tot gezellig onderhoud* 5. - (beg. in 1878), - *Bibliotheek voor alle standen* (R.K.) 3.90 (beg. in 1878), - *Geïllustreerd Familieblad* 2.50 (beg. in 1879), - *Het Familieblad. Wekelijksch Stuiversmagazijn*, red. Kepper 3. - (beg. in 1879), - *Indische Polichinel Geïllustreerd humor. Weekblad* 3.50 (beg. in 1879), - *De Portefeuille. Letterkundig Weekblad*, red. de Beer 3. - (beg. in 1879).

Van gemengden inhoud en aard.

Militair Weekblad 3. - (1871), - *Militair tijdschrift*, red. Kielstra (1872), - *Handel en Nijverheid. Geïll. Maandblad van de Indische Mercuur* 5. - (beg. in 1879), - *Volksheil. Orgaan der N. en Z. Nederl. Gymnasten* 2.50 (beg. in 1876), - *Tijdschrift der Vereeniging voor Weezenverpleging* 2.25 (1870-79), - *Brandweer-Courant*, red. Pasteur 2.50 (1872), - *De Financier. Wekelijksche Beurscourant*, red. Hartogh Heijs 6. - (beg. in 1877), - *De Nieuwe Financier en Kapitalist* 5. - (beg. in 1875), - *Financiëel Weekblad*, red. Hartogh Heijs 6. - (beg. in 1879), - *De Dageraad. Maandschrift voor wetenschappelijke en zedelijke vraagstukken* 5. - (beg. in 1879), - *De Huisvrouw. Weekblad voor Dames*, red. Mevrouw van Amstel 6. - (beg. in 1872), - *Het Dames-toilet* 12. - (1872 - 73), - *Heeren-modes-gids* 7. - (beg. in 1872), - *Heeren-mode-telegraaf* 5. - (beg. in 1872), - *Dames-mode-gids* 10.40 (beg. in 1873), - *De Fransche Modiste*

3.90 (beg. in 1873), - *Het Toilet. Modejournaal* 4.40 (beg. in 1876).

Almanakken en Jaarboekjes.

Algemeene Letterkunde.

Almanak Uilenspiegel 1.25 (1872-77), - *Nieuwe Zeeuwsche Volksalmanak* 0.60 (beg. in 1875).

Van gemengden inhoud en aard.

Jaarboekje voor Adelborsten 1.50 (beg. in 1871), - *Jaarboekje v.h. Ned. Vredebond* 0,25 (1873-76), - *Nederlandsche Almanak* 0.75 (beg. in 1876).

Scheurkalenders.

S c h e u r k a l e n d e r s : *Internationale* 0.75 (beg. in 1870), - *Hollandsche* 0.75 (beg. in 1871), - *Wekelijksche* 0.50 (beg. in 1871), - *Voor de huiskamer* 0.90 (beg. in 1872), - *Voor de jeugd* 1. - (beg. in 1873), - *Voor Christenen* 0.75 (beg. in 1873), - *Door de Vereeniging ter bevordering van den Gezondheidstoestand* 0.90 (1873), - *Voor het Christelijk huis* 0.75 (beg. in 1874), - *Van de Katholieke Illustratie* 0.75 (beg. in 1874), - *Ned. Indische* 1.50 (beg. in 1874), - *Dichterlijke* 0.75 (beg. in 1875), - *Dickens*' 0.60 (beg. in 1876), - *Militaire* 0.90 (beg. in 1876), - *De Géneste's* 0.90 (beg. in 1877), - *Pantekoek's* 0.90 (beg. in 1877), - *Shakespeare's* 0.90 (beg. in 1877), - *Cats*' 0.75 (beg. in 1877), - *Vondel's* 0.75 (beg. in 1877), - *Laurilland's* 0.90 (beg. in 1878), - *G. Eliot's* (beg. in 1878), - *Auerbach's* 0.90 (beg. in 1878), - *Oude Heer Smits'* 0.75 (beg. in 1878), - *Humoristische* 0.60 (beg. in 1878), - *Voor Landbouw* 0.75 (beg. in 1878), - *Multapatior's* 0.90 (beg.

in 1878), - *Nederlandsche* 0.75 (beg. in 1878), - *Nationale* 0.75 (beg. in 1878), - *Humoristisch-Satirische* 0.75 (beg. in 1878), - *Historische* 0.75 (beg. in 1878), - *ten Kate's* 0.90 (beg. in 1879), - *Van Lennep's* 0.90 (beg. in 1879), - *Heije's* 0.90 (beg. in 1879), - *Elegante* 0.95 (beg. in 1879), - *Maçonnieke* 1.25 (beg. in 1879), - *Muziekale* 0.90 (beg. in 1879), - *Roelants*' 0.90 (beg. in 1879), vier soorten.

Boeken-overzicht.

Aan het hoofd van dit laatste overzicht achten wij ons verplicht, te waarschuwen tegen een voor de hand liggende gevolgtrekking. Wij dienen daartoe nogmaals in herinnering te brengen, dat deze overzichten niets anders ten doel hebben dan in een beknopt bestek een herhaling te geven van hetgeen in de boekenlijsten iets breeder opgenoemd was en alzoo een gemakkelijker oppervlakkigen blik te doen slaan op den gang der beweging in de onderscheiden richtingen van het geestelijk leven. En wel bepaald voor zooveel dit onzen boekhandel betrof. Onze bevoegdheid reikte niet verder; onze bekwaamheid nog minder. De man van studie raag daarom op onze opgaven-alleen niet al te veel bouwen. Onze keus ging uit van louter stoffelijke belangen: van uitgebreidheid, van prijs, van verkoopbaarheid, van handelswaarde. En vermits nu in den loop der jaren kostbare boeken al meer en meer plaats maakten voor goedkooper uitgaven, en grooter plannen gesplitst werden in onderdeelen of uitgevoerd in minder kostbaren vorm, zoo kromp het getal der eersten gaandeweg in en werd natuurlijk ook onze opgaaf kleiner, die eenigermate aan geldelijke prijzen zich gebonden had. Vroeger betaalde men gaarne een blijvend boek met 20. -, waarvoor men er thans tien van 2. - koopt; vroeger vond het boek zijn bestemming in een deftige bibliotheek en was het het weel-

derig opgedischte voedsel voor geleerden en geletterden, thans is het tevreden met een veel bescheidener bergplaats en is het een dagelijksch brood voor alle beschaafden. Men verlieze dezen veranderden toestand, in betrekking tot onze betrouwbaarheid ten aanzien van den wetenschappelijken voor- of achteruitgang, niet uit het oog, evenmin als de herinnering, dat alle regels hun uitzonderingen hebben.

In verband met den geest des tijds was ook in de laatste jaren het uitgeven van kleinere geschriften, en niet minder dat van volkstijdschriften, aanzienlijk toegenomen. Al wat de publieke belangstelling gaande maakte diende, al ware het maar voorloopig, zijn behandeling te vinden in gedrukte mededeelingen, ook buiten de alles opnemende dagbladpers om. Geen gebeurtenis van eenig maatschappelijk of wetenschappelijk gewicht deed zich voor, of het vond zijn bespreking en toelichting in den omvang van eenige weinige vellen druks. Zelfs de man van strenge studie vond zich soms genoopt niet te talmen met de openbaring van zijn gevoelen daar, waar het verspreiden van licht invloed kon oefenen op de oogenblikkelijke schatting van het algemeen. En zoo werd menig klein geschrift iets veel meer dan een vlugschrift, iets veel beters waard dan het vluchtig, ras vergeten bestaan van enkele dagen.

Aangezien vooral de staatkundige en kerkelijke aangelegenheden van den dag steeds aanleiding gaven tot allerlei zulke geschriften van meer blijvende waarde, meenen wij deze gelegenheid te moeten waarnemen tot het mededeelen van een klacht, ons van buitenaf aangebracht, maar die zoo alleszins gegrond is, dat er ook hier wel een plaats voor mag worden ingeruimd. In de *Economist* van 1875 namelijk komt, onder het opschrift *Onze brochures*, de volgende opmerking, aan het adres van den boekhandel voor:

‘Een onzer medewerkers vestigt de aandacht op de ondoelmatige wijze van uitgifte onzer vaderlandsche brochures, in zeer

verschillend formaat verschijnend, met gelen of vaalgrijzen omslag en meestal zonder rugtitel; daardoor wordt het bezit van veel brochures in een bibliotheek inderdaad lastig. Wij vereenigen ons geheel met deze grief, die wij reeds zoo vaak vernamen. De uitgevers moeten zich verplaatsen op het standpunt der verbruikers hunner artikelen, en zullen dan moeten erkennen dat die slappe, lange, dunne boekjes onaangenaam zijn op de boekplanken. Veel van hetgeen bij ons dagelijks uitkomt, behoort tot de brochure-literatuur. Wil men nu althans het beste daarvan in zijne verzameling opnemen, dan rangschikt men natuurlijk de onderwerpen bij elkaâr, als: belastingen, onderwijs, koloniale onderwerpen, credietwezen, enz. Maar dan moet men al dadelijk de daarvoor bestemde hoogte regelen naar het grootste formaat, en veel onnutte plaats gaat verloren. Daar nu ieder slechts een bepaalde ruimte voor zijn boekerij kan bestemmen, is het gevolg daarvan, dat men spoediger genoodzaakt wordt verderen aankoop te staken. Het *zeer ongelijk formaat* veroorzaakt dus veel leege vakken in de bibliotheken, 't geen *doode ruimte* blijft, dus ten nadeele des boekhandels.

‘Op het voordeel van omslagen met zeer sprekende en verschillende kleuren is mede reeds meermalen gewezen. Zooals thans de gebruikelijke kleur onzer brochures is, kan men in de aschgraauwe massa zonder rugtitels hoogst moeielijk zijn weg vinden. Wij blijven dus aanbevelen, even als wij reeds vroeger gedaan hebben:

1°. gelijkvormig, beknopt formaat, bijv. het kleinste oct°.

2°. eenigzins stijven omslag, dat de boekjes althans *kunnen* staan, en zonder te plooien kunnen ingeschoven worden.

3°. schrille, sprekende kleuren voor de omslagen (ook liefst van *glanzig* papier, als minder stoffig), en voorts

4°. *sine qua non*: rugtitels.

Onze boekverzamelingen zouden daardoor zeker winnen aan

bergvermogen, bruikbaarheid en vroolijker aanzien. De uitgevers weten niet, hoe dikwijls de op bezichtiging gezonden brochures eenvoudig worden teruggezonden met de gedachte: 'ik heb er toch maar last van op mijn boekenplanken', en wij achten de vier genoemde punten inderdaad voor de Vereeniging van den boekhandel een grondige bespreking overwaardig. Zoo enkele voorname uitgevers zich eenige jaren aan die regels hielden, zoude het daardoor ondervonden gemak de overigen spoedig doen volgen.' -

Onze boekhandel neme dezen wijzen raad ter harte.

In aansluiting met de vorige overzichten gaan wij thans op de gewone wijs voort.

Bij vergelijking met vorige tijdvakken, leverde de rechtsgeleerdheid veel minder groote werken gedurende 1870-79 op, dan in vorige jaren. Van werken in dit tijdperk gedrukt hadden voorshands die van Toelstra, Vroom en Feringa een 2e oplaag noodig; die van Cremers, Fruin, de Savornin Lohman, Bremer, Schreuder, van Oppen, Asser muntten in uitgebreidheid uit. Daarentegen handhaafde de staathuishoudkunde haar bloei en gaf de klimmende bemoeiing van het groote publiek met ons staatsbestuur, niet te vergeten onze koloniën, aan de periodieke en bijzondere persen vrijwat te doen. Als grootere werken wijzen wij op die van Albrecht, Posno, de Waal, Boudewijnse en v. Soest. In kostbaarheid en getal van rechts- en staatkundige werken staat dit tijdperk ver ten achter bij zijn voorgangers; in aantal van kleinere geschriften was er geen overvloediger. De geest van kritiek, die zich overal openbaarde, deed zich wellicht nog meer dan elders gelden op staatkundig terrein. De strijd van verschillende staatspartijen, waarin ook de kerk zich niet weinig weerde; de volksbewegingen, die daarvan het natuurlijk gevolg waren; de politieke bemoeizucht, door de uitbreiding der dagbladen opgewekt; de toestanden in onze over-

zeesche bezittingen: dit een en ander, dat alles behalve op rust en vrede geleek, gaf in den boekhandel een bedrijvigheid en beweging, voor uitgevers en debitanten eer voor- dan nadeelig, en een gunstig tegenwicht voor het verlies van zooveel degelijker ondernemingen.

Ook de genees- en heelkunde liet al minder en minder in werken van uitgebreidheid van zich hooren. Oorspronkelijke boeken werden alleen geleverd door Sänger, Coster, Opwyrda, Gori, Kerbert, Dozy, bij enkele kleinere geschriften van anderen. Vertalingen verschenen van Winckel, Goeury-Duvivier, Vierordt, West, Bamberger, Oppoltzer, Hebra, Kohn, Steiner, Ultzmann, Ziemsen, Niemeijer, Waitz, Langer, Büchner, Schweigger, om die van kleinere werkjes niet te noemen. Gezondheidsleer nam ook nu weder betrekkelijk veel grooter ruimte in dan geneeskunde. Opmerkelijk is het hoe dit vak van wetenschap, wat den boekhandel betreft, daalde. Tot de mogelijke oorzaken daarvan kan gerekend worden ten eerste, dat men de uitkomende boeken bij voorkeur las in de oorspronkelijke talen, en ten andere, dat de tijdschriften voor een groot deel de boeken verdrongen. Maar ook deze laatsten hadden, voor het minst hier te lande, op weinig uitzondering na, hun bestaan moeten opgeven; in dit tijdvak werd geen enkel algemeen wetenschappelijk tijdschrift hier opgericht. Omtrent hun gaandeweg verdwijnen verwijzen wij naar onze lijsten.

Was door de veranderde toestanden in het onderwijs de natuurwetenschap gedurende het vorige tijdvak tot een zich verdringenden overvloed opgedreven, waarvan voor enkele al te gretige uitgevers de nadeelige gevolgen niet uitbleven, in dit laatste tijdperk toonde zij zich zeker niet zoo vruchtbaar, maar wel zooveel degelijker. Mannen als Darwin en Tyndall gingen voort met de verspreiding van hun onderzoekingen en lokten, vooral de eerstgenoemde, ter ondersteuning of bestrijding, velerlei pen-

nen te wapen. In andere opzichten verrijkten Donders en Engelmann, Salverda, Enklaar, Otterloo en Degenhardt de oorspronkelijke literatuur der algemeene natuurkennis, en hielpen daartoe mede vertalingen van Rossmaesler, Stewart, Büchner, Jamin, Schoedler e.a. - Het prachtwerk *Flora en Pomona* 55. - en het *Album A.C. van Eeden* 30. - deden, wat kostbaarheid aangaat, eer aan de plantkunde, gelijk van kleiner omvang de werken van Suringar, van Riemsdijk, van Hall, Holkema, Coster, Treub, Witte, Huizinga, Hugo de Vries. - Coster en Opwyrda gaven een handleiding voor de pharmacopaea, en de scheikunde kreeg nieuwe krachten in Gunning, Koppeschaar, Franchimont, Haver Droeze en Enklaar, naast vertalingen van Sonnenschein, Fittig, Hager, Richter en Elsner. - Sterrekunde vond nieuwe schrijvers in pastoor Brinkman, van de Sande Bakhuyzen, Schlegel, Janse en Petit, en wiskunde in van Wageningen, Oskamp, Ninck Blok en Versluys. - Dierkunde bloeide in Snellen van Vollenhoven, Salverda, Ritzema Bos, Lubach, Cattie en Huizinga. - De zeevaartkunde bracht weinig voort; zij toonde zich veel minder dan vroeger; thans bijna alleen in Koning, van Alphen, van Mulken en Visser. - Burgerlijke en waterbouwkunde gaf nieuw leven in werken van Ritter, v. Grieken, Sipman, Stratingh Tresling, Smit, Schwatlo, Scheffelaar, Boersma, Gugel, Berghuis, Reuvens en Eland. Eindelijk werd ten behoeve der werktuigkunde menig goed boek geleverd door van Gendt, Grothe, v.d. Sande Bakhuyzen, Schouten, Hoorweg, bij vertalingen van Karmarsch, Wagner, Promnitz en Poiré.

De Fransch-Duitsche oorlog en de rampzalige gebeurtenissen in Parijs, op welker gevolgen wij in het volgend hoofdstuk terugkomen, waren voor onzen boekhandel, wat de beweging op geschiedkundig terrein betreft, een veld van ruimen oogst. Was men door de gedruktheid des tijds over het algemeen schroomvallig om zich aan uitgebreide ondernemingen te wagen, de politieke en

kerkelijke verwikkelingen door geheel de wereld heen trokken zooveel belangstelling en brachten zooveel pennen op het papier, dat de boekhandel in dit opzicht nooit zoo overvloedig geweest was als in de laatste jaren die wij behandelen. Omtrent den Fransch-Duitschen strijd en wat daarop volgde kwamen, met meer dan gewoon debiet, geïllustreerde werken en beschrijvingen uit van de Roo van Alderwerelt, Keller, Kepper, Huber, Bührmann, Snieders, Hahn, Rüstow, Wachenhusen, Erckmann Chatrian, Jahn, en menig naamloos. Ten Cate, van Lummel, Kohl, Bumüller, Chantrel, Jäger schreven algemeene geschiedenissen, naast de herdrukken van Gervinus, Schlosser en Weber. Fruin, Doorenbos, Vergers, Maarschalk, Vreede, Nijhoff, Kollewijn, Vorsterman van Oijen, Vreede, Havard, Thiers, Forster, d'Azeglio, de Amicis, Busch, Nöldeke, Spencer, gaven beschouwingen over tijdvakken, feiten en personen. - Op kerk-historisch gebied trekt het aandacht, dat de onderscheiden Nederlandsche bisdommen hun archieven gaan uitgeven. De katholieke historische literatuur breidt zich uit en vindt o.a. haar vertegenwoordigers in Schutjes, Krüger, Born, Habets. De oud-roomsche kerk wordt beschreven door B. Janssonius. De remonstrantsche broederschap door Tideman. Duker en v. Manen wijden zich aan de oudchristelijke letterkunde; Sepp, Schotel, ter Haar, Diest Lorgion, de Hoop Scheffer, Maronier, v. Slee, Heerspink, Acquoy, Rogge, Rovers en Oort behandelen tijdvakken en gebeurtenissen uit de geschiedenis der prot. kerk. Sluys en Hoofiën geven een geschiedenis der joden, en van da Costa's *Israël en de Volken* verschijnt een 2e druk. - De vaderlandsche historie beleeft haar bloeitijd. Strenge studiewerken en volks-geschriften dingen om den voorrang. Uitgevers en debitanten hebben volop werk. Het is alsof na de jongste oorlogen het nationale bewustzijn zich krachtiger wil doen gelden, en de herinnering, na 300 jaren, van onzen vrijheidsstrijd tegen Spanje roept den volksgeest wakker.

Aan het gedenken dier roemrijke dagen danken wij naast herdrukken van Groen van Prinsterer en van v. Vloten, een prachtwerk als *In Memoriam*, en geïllustreerde en meer of min kostbare boeken van Hofdijk, Annie-Foore, Vergers, Andriessen, ten Cate. P.L. Muller en S. Muller Fz. - Nederlandsche plaatsbeschrijving en geschiedenis, die belangrijke bronnen voor een degelijker historiekennis, vinden haar beoefenaars in ter Gouw, de Geer, Sloet, Wybrands, de Voogt, d'Ablaing van Giessenburg, Hamaker, Obreen, Scheffer, v. Rootselaar, Dirks, Kalff, Allan, behalve in zooveel uitgaven van archiefstukken en kleinere monographiën. Mannen van historische beteekenis, als de van Haren's door van Vloten, Wtenbogaart door Rogge, Joh. de Witt door Geddes, Oldenbarneveld door Motley en door Groen v. Prinsterer, v.d. Spiegel door Vreede, Valckenaer door Sillem, Vondel door Alb. Thijm, Rembrandt door Vosmaer, Baud door Mijer, v.d. Capellen v.d. Poll door de Beaufort; voorts C. Huygens, Spinoza, Bilderdijk, da Costa, Datheen, de Witt, Thorbecke, Hogendorp, Rumphius, Leeuwenhoek, Blaeu en vele anderen worden weêr tot leven gebracht. De levensbeschrijving begint, bij het kritisch-historisch onderzoek in alle richtingen, een belangrijke plaats in te nemen. Jonckbloet, van Vloten en Moltzer geven literatuurhistoriën. De Bosch Kemper behandelt de geschiedenis der laatste dertig jaren; van v. Lennep's *Noord-Nederland* komt een 6e, van Nuyens' *Vaderl. Geschiedenis* een 2e druk uit. De O.-I. koloniën vinden haar geschiedvorschers in Meinsma, Perelaer, Gerlach. - De boekhandel had niet te klagen. Als een staaltje van leven op dit gebied kan dienen, dat in 1872, bij gelegenheid van de Aprilfeesten ter viering van de 25jarige regeering van koning Willem III en bij het bijna gelijktijdig herdenken van de 300jarige herinneringsdagen van de feiten uit den Spaanschen oorlog, een merkwaardige overvloed van kleine geschriften, het een al warmer dan het ander, van de pers vloog. J.L. Beijers gaf

daarvan een afzonderlijke lijst uit, die ongeveer 500 titels bevat, meest kleinigheden, maar toch een teeken van opgewekte volksgezindheid, die te loven is.

Ook de aardrijkskunde wint in beoefening veld. Het buitengewoon debiet aan het geïllustreerde werk *De Aarde en haar Volken* ten deel gevallen gaf aanleiding tot navolging, zoo als in Wood's *Onbeschaafde Volken*, Keller's *Europa in al zijn heerlijkheid*, Buys' *De Wereld rond* en v. Hellwald's *De Werelddeelen*; ook in *Uit vreemde landen* en *Mededeelingen over Land- en Volkenkunde*, *de Tijdstroom* enz. De *Wandelingen door Nederland* door Craandijk en Schipperus maken verdienden opgang. De reisverhalen van Keller, Cohen Stuart, Keyzer, Beijerman, van der Meij, de Amicis, Havard en zoo menig van kleiner omvang, vinden overvloedige koopers naar mate de lust tot reizen toeneemt en de belangstelling in de buitenwereld grooter wordt. Wetenschappelijker werken van Kan, L.P.C. v.d. Bergh, Posthumus, Kuyper, Witkamp, Dozy, worden naar verdiensten op prijs gesteld, en de leerboeken van v. Heusden, Kramers, Pütz, Krecke, Bos, Dornseiffen worden op nieuw herdrukt. Onze overzeesche bezittingen worden al meer en meer bekend gemaakt in de werken van Veth, van der Lith, Ritter, Hollander, van Campen, Kruyt en anderen.

Werken over Ned. Oost- en West-Indië nemen al meer en meer toe, dank zij ook de medewerking van het Bataviaasch genootschap, de kon. natuurk. Vereeniging te Batavia, het kon. Instituut voor taal-, land- en volkenkunde van Ned. Indië en het Ned. aardrijksk, genootschap. - In den catalogus der afd. Nederlandsche koloniën van de Internationale koloniale tentoonstelling te Amsterdam in 1883 vindt men een uitvoerige bibliographie de koloniën betreffende.

Atlassen en kaarten verschenen in overgroot aantal en van zeer verschillenden prijs Zij werden al meer en meer een merkwaardig handelsartikel. Als de voor den handel voornaamsten worden

vermeld die van Huberts, Boersma, Jansen, Wilkens, Brugsma, Swart, Kan, Posthumus, Kuyper, Kruyder, Allan, Bos, Witkamp, Versteeg, Knottenbelt, van Lummel, Rijkens, Puls, Frijlink, en zooveel anderen zonder naam der vervaardigers uitgegeven bij de firma's vroeger vermeld. Men voege daarbij de nieuwe vindingen van blinde kaarten, spoorwegkaarten, kaartennetten, schetskaarten, stedekaarten, platte gronden, wandelkaarten, oorlogskaarten en wat dies meer zij.

Op het terrein der theologie is nog wel altoos meer dan gewone beweging, maar toch merkbaar minder dan vroeger. De godsdienstwetenschap is een afzonderlijk deel der godgeleerdheid geworden. Onze vaderlandsche geleerden houden in dit opzicht den roem onzer akademiën staande; namen als die van Kuenen, Rauwenhoff, Tiele, Chantepie de la Saussaye, van Oosterzee, van Toorenenbergen, Sepp, Acquoy e.a. worden, ook in het buitenland, met hooge eer erkend. Maar de eigenlijke strijd tusschen de partijen op wetenschappelijk gebied heeft grootendeels opgehouden; ieder handhaaft meer zijn eigen richting dan dat hij die van een ander aanvalt, ten minste niet in gedrukte bladen; wel binnen de kerkmuren op den rumoerigen preekstoel. De kerkelijke behoefte begint veel meer over te hellen naar den behoudenden dan naar den modernen kant. Beide partijen, waar zij de drukpers te baat nemen, hebben kloeke en geleerde woordvoerders, wier werken zeer gezocht zijn. Van Oosterzee, Ch. de la Saussaye, Hoedemaker, van Toorenenbergen, Doedes, Brill, Valeton, Gunning, Kuyper aan de eene zijde, Kuenen, Scholten, Pierson, Straatman, Herderschee, Slotemaker, aan den anderen kant, geven achtbare boeken in het licht, naast menige gewichtige vertaling uit het buitenland, in onze lijsten vermeld. Veel opspraak en debiet maakte *Ons Program* van A. Kuyper, een boek van 15.25 (1879), dat de kerkelijke en staatkundige beginselen inhield van de zich baan brekende streng-orthodoxe Dordtsche partij. -

Roomsch katholieke theologie toonde zich in werken van Jansen, Mulder, Marris, van der Horst, Baumstark, Torré.

Onder de uitgekomen bijbels was Roelants' boek *de Vier Evangeliën*, met platen van Bida, een fraaie onderneming.

Op het gebied van stichtelijke lektuur is een merkbare verandering gekomen. Al blijft het getal der tijdschriften ruim, toch is het in verhouding tot vroeger zichtbaar ingekrompen. De literatuur der nieuwere richting neemt jaarlijks af, terwijl die van den behoudenden en zuiver Dordtschen kant gedurig aanwint. Sinds de natuurwetenschappen op den voorgrond zijn getreden, en vooral sinds de wet op het middelbaar onderwijs van 1863 die wetenschappen onder alle beschaafde kringen heeft gebracht, heeft zich de invloed daarvan al sterker en sterker getoond. Een groot deel van het lezend publiek, het vrouwelijk niet uitgezonderd, kon zich niet langer tevreden stellen met de lichte, flauwe lektuur die vroeger schering en inslag was. Natuurstudie, wijsbegeerte, praktische moraal, werden onderwerpen van gesprek en overweging, veel meer dan tekst-beschouwingen en preeken. Het jonge Holland en het zich zoo noemende denkende publiek werden voor een groot deel van kerk en van godsdienstige boeken vervreemd. Daarentegen heroverde met nieuwe vooringenomenheid het oude geloof zijn rechten. Ook onder hen, die hulde brachten aan de natuurwetenschappen en die zelve met liefde beoefenden, waren er velen, steeds aangroeiend velen, die het bovennatuurlijke afscheidden van het onderzoekbare en terugkwamen tot de kerk met haar zich steeds uitbreidenden invloed. De hoogere en lagere standen ontmoetten elkander daarin; de middenstand kon zich bij de oude kerkleer en kerkmacht niet meer zoo aansluiten. Het feit openbaarde zich hoe langer hoe sterker, dat de moderne richting in de kerkelijke gemeente haar plaats moest ruimen en het onderspit delven tegenover het gezag. De behoudende en de anti-revolutionnaire ideeën wonnen jaarlijks meer veld: wel een zon-

derling verschijnsel tegenover de uitdrijving van de afgescheidenen in 1835 en den tijdelijken opgang, dien de moderne richting twintig jaar geleden in den lande gemaakt had. - Dat dit verschijnsel zich wel allereerst in de boekenwereld vertoonde, ligt voor de hand. Het aantal rechtzinnige geschriften, en daaronder van de beste vaderlandsche en vreemde auteurs, nam dagelijks toe en vond te grooter debiet naar mate het meer schriftuurlijk van stijl was. Streng gereformeerde lektuur werd in deze tien jaren meer dan ooit gezocht. Het *Nieuwsblad van den boekhandel* bevat telkens advertentiën, meestal afkomstig uit kleinere plaatsen waar zich pas een boekverkooper had neêrgezet, om werken in commissie te ontvangen vooral van Comrie, Brakel, Smijtegelt, Owen, Love, van der Groe, Thomas, Boston, Bunyan, Calvijn, Hellenbroek, Costerus, Koelman, Vermeere, Lodenstein, van Niel, Schortinghuis, Miserus, en om daarentegen verschoond te blijven van alles wat den geest der nieuwe richting raakt. Tal van goedkoope stichtelijke boekjes worden gedrukt en verspreid door kleine firma's, die in den handel weinig of niet bekend zijn en die zich bij uitsluiting, zooals zij berichten, ‘op theologie toeleggen’. Boekskens, onder titels als dezen: ‘*Roepstem van ouderen en jongeren*, *welker zielen meestens plotseling en zonder bewustzijn naar de ontzachgelijke eeuwigheid verhuisd zijn*, à 15 cents, vinden aftrek bij duizenden. - De hoeveelheid stichtelijke boeken en boekjes bleef in dit tijdvak nagenoeg dezelfde, maar zij werd voor het groote meerendeel verplaatst naar een overwegenden kant. Als een merkwaardig staaltje van felle rechtzinnigheid, ook in betrekking tot den boekhandel, verdient vermelding een advertentie in de *Nieuwe Groninger Caurant* van 23 November 1878, waarbij aan een boekhandelaar, met naam genoemd, het avondmaal wordt ontzegd door den kerkeraad der Christelijk gereformeerde gemeente aldaar, waarvan hij lidmaat is, omdat hij niet openbaren wilde den naam van den schrijver eener brochure, het vorige jaar bij hem uitgekomen, ge-

titeld: *Een vrucht in twee jaren rijp nog niet gewild.* Prijs 10 cent.

Cobet, Naber, Woltjer, Francken, van Herwerden, handhaven de studie der oude klassieken. Onze eigene letterkunde groeit steeds aan in beoefenaren. Ons proza bloeit door de bekende namen van van Lennep, van Vloten, Lindo, Multatuli, M. de Vries, Nassau, Eelco Verwijs, Busken Huet, Knoppelhout, Potgieter, van Oosterzee, Hofdijk, Alb. Thijm, ten Kate, Vosmaer, en door nieuwe als die van Gram, van Nievelt, Gunning, Wolters, Rogge, Frijlink, Diest-Lorgion, Koopmans van Boekeren, Gunning, Gorter, de Veer, de Keyser, ten Brink, Brooshooft, Aart Admiraal, M. Kalff, Leopold, Jan Holland (Vitringa), Haverschmidt.

Onze Hollandsche ‘zangberg’ - een der leelijkste gemeenwoorden die in onze taal een burgerrecht hebben verkregen - is op nieuw druk bevolkt, en een groot publiek, den boekhandel ten profijte, staat aan zijn voet met open ooren. Slaan wij een blik naar vijftig jaar vroeger terug, dan heeft er op het gebied der kunst, der kunst in 't algemeen, een groote hervorming plaats gegrepen. Schilderkunst, graveerkunst, tooneelkunst en evenzeer taalkunst, hebben gaandeweg machtige vorderingen gemaakt, ook in waardeering onder alle standen der maatschappij. Hoe men ook klagen moge over veel wat klachten verdient, ontegensprekelijk is het, dank zij het zooveel uitgebreid en veelzijdiger onderwijs onder alle standen, dat ons volk, te gelijk met alle andere volken, vooruit gegaan is in geestelijke beschaving en dientengevolge in levensgenot. De boekhandel bewijst het, en heeft er voor een deel de eer van, hoe teekenstift en graveernaald zich aan de letterkunde hebben aangesloten; hoe de drukkunst met strenger zorg wordt behartigd; hoe de smaak voor vormen fijner wordt; hoe de algemeene ontwikkeling en het gevoel voor het schoone zijn toegenomen; hoe in één woord het peil van kennis en kunst merkbaar gestegen is. Alle wetenschap,

en een groot deel der beeldende kunst, uit zich door middel van den boekhandel, terwijl die handel te gelijk de blijken in handen heeft in hoever het publiek die uitingen weet te schatten en haar bevordert.

Op het gebied der dichtkunst geeft ook dit tijdvak merkwaardige teekenen te zien. Terwijl in het begin van onze overzichten de letterkunde in een drift verkeerde van onderlinge ophemeling en bewierooking, een natuurlijk verschijnsel bij elke nationale wedergeboorte, waren in later tijd ijverzucht en een beter kunstgevoel wakker geworden en hadden deze aanleiding gegeven tot dien geest van kritiek, die nu sinds jaren bezig is al scherper en scherper met zijn wan te ziften en met zijn roede te tuchtigen. Vooral de dichters hadden wel beter geleerd dan dat zij gezalfden des hemels waren. Aan alle opschroeverij, aan alle onnatuur was onbarmhartig de oorlog verklaard, en zelfs de gevierdste naam kon niet ten schild strekken om pijnlijke slagen te keeren. De tijd van zuivering, de tijd van waarheid, de tijd van kunst-om-de-kunst was aangebroken, ten koste van zooveel gemoedelijks en droomerigs. Het liet zich berekenen, dat er weldra een tijd zou komen, die aan gansch andere eischen te voldoen zou hebben, dan waarmeê men zich tot heden toe tevreden had gesteld. Het was alsof dichters, uitgevers en publiek dit als bij voorgevoel begrepen. Men raakte eraan gewend, dat een auteur bij zijn leven zijn eigen kunstleven afsloot en zijn verzamelden of volledigen arbeid neêrleî in het archief van zijn tijd. Wat men alzoo deed met eigen werk, deed men natuurlijk met te meer gewetenszorg ten opzichte van vereerde voorgangers en meesters, en de uitgevers van hun zijde beijverden zich, om door beknoptheid van omvang en goedkoopheid van prijs deze kompleete werken zooveel mogelijk toegankelijk te maken voor de velen, die bewezen er belang in te stellen. Zoo kwam er alweder een goedkooper uitgaaf van Cats, van Vondel, van Bilderdijk,

van van Alphen, van Tollens, van de Génestet, van Bogaers, van da Costa, van van Lennep, en zoo zamelden hun gedeeltelijke of kompleete dichtwerken bijeen: Beets, ten Kate, Heije, Goeverneur, ter Haar, de Bull, Schimmel, van Beers, als om daarmede te kennen te geven, dat zij het hunne gedaan hadden, maar natuurlijk altoos onder voorbehoud van daaraan toe te voegen wat zij nog zouden goedvinden in het vervolg te leveren. Wat dit laatste betreft, daarvan gaf ten Kate het bewijs door nog ettelijke dichtwerken, waaronder de prachtuitgaven *De Jaargetijden*, *De Psalmen*, Milton's *Paradijs*, Dante's *Hel*, Schiller's *Lied van de Klok* en Goethe's *Faust*, laatstgemelde vier met platen naar Doré en Liezen Mayer. Op vruchtbaarder dichter heeft ons land zelden roem mogen dragen.

Ook in dit tijdvak werden buitenlandsche meesters meesterlijk in Hollandsche verzen vertolkt. Vooral Dante en Shakespeare waren de gehuldigden. Naast Hacke van Mijnden's keurige en weelderig uitgegeven vertaling van *De Goddelijke Komedie* - een werk, dat in deze jaren kompleet kwam en buiten den handel bleef - werden van ditzelfde reuzenwerk vertalingen bezorgd door Bohl, door ten Kate, door Kok en door Thoden van Velzen. Vijf vertalingen van Dante in een klein land als het onze! Al de drama's van Shakespeare werden overgebracht door Kok en aan een andere overbrenging werd begonnen door Burgersdijk, terwijl enkele daarenboven vertolkers vonden in Timme en Pekelharing, en Opzoomer van Shakespeare's *Plays* een Engelsche uitgaaf met noten bezorgde. Goethe, Schiller, Hamerling, Scheffel, Bodenstedt, vonden een nauwgezette overbrenging bij wijs van keurlezing. Zelfs Homerus' *Ilias* kreeg een klassiek-keurigen tolk in Vosmaer, die in denzelfden antieken dichtvorm zijn veelgelezen *Londinias* dichtte. Eigenaardige verschijningen waren voorts: vier drama's in de Hoogduitsche taal, van de hand van Mohr en Wallis (Mej. Opzoomer); de opgang, dien vrij kostbare geïllu-

streerde uitgaven van de Génestet's gedichten en die van den Schoolmeester maakten, niettegenstaande van beide boeken reeds ettelijke en daaronder zeer goedkoope drukken bestonden; de dure dichterlijke plaatwerken, die even goed hun debiet vonden als dichtgedrukte en bescheiden uitgevoerde volksuitgaven, en de beweging ontstaan in de tooneelliteratuur, blijkbaar uit onderscheiden veelgelezen drama's en geleid door mannen als Schimmel, Alb. Thijm, J.N. van Hall en door de opgerichte tooneelschool. Al meer en meer sloten de Vlaamsche letterkundigen zich bij de onzen aan. Als jeugdige dichters op vaderlandschen bodem traden op Honigh, de Rop, Spoor, van Heyst, Reiger, Louise Stratenus, Marcellus Emants.

Hetzelfde wat wij bij de dichters opmerkten was ook bij onze romanschrijvers het geval; het verzameld-uitgeven van hun werken in goedkoopen vorm had plaats ten opzichte van van Lennep, Schimmel, v. Limburg Brouwer (den vader), Cremer, den Ouden Heer Smits. De bijval, aan zulke minkostbare uitgaven te beurt gevallen, was aanleiding dat een aantal romans, die vroeger met belangstelling ontvangen waren, thans in een kleiner formaat op nieuw in den handel kwamen. Het wemelde van herdrukken, hetzij in de *Guldens-editie*, de *Halve Guldenseditie*, de *Bibliotheek van oorspronkelijke schrijvers*, hetzij afzonderlijk, en veelal in uitlokkende bandjes. Bepaald met dit doel werden op ongebonden auctiën kopijen aangekocht en op nieuw ter perse gelegd: goedkoope ondernemingen, wier kosten spoedig gedekt waren en die voor de verspreiding van onze vaderlandsche letterkunde zeer ten goede werkten. Het mag dan ook waarlijk wel getuigd worden, dat onze oorspronkelijke schrijvers hoe langer hoe meer gewaardeerd werden: een verblijdend feit in vergelijking van vroeger, toen er zeker geen land was, waar alle nieuw uitkomende Fransche en Engelsche romans zoo verslonden werden als bij ons, bij name in aanzienlijke kringen, terwijl onze eigen

literatuur met schouder-ophalen werd voorbijgezien. Kwam er thans in het licht eenig nieuw werk van Mevr. Bosboom, van Cremer, van Schimmel, en die waren in dit tijdvak vele en uitstekende, dan konden zij er staat op maken, dat zij in bijna alle kringen tot de onderwerpen van het dagelijksche gesprek behoorden. Niet zoo vruchtbaar als deze drie, maar op hun eigen wijs even verdienstelijk en als zoodanig erkend, waren Keller, de Veer, ten Brink, Alb. Thijm, van Koetsveld en menig ander reeds vroeger vermeld. Opmerkelijk daarbij is, dat onze romantische letteroogst al meer en meer voor een groot deel begon te komen uit de pennen van vrouwen. Behalve Mevr. Bosboom, Mevr. van Calcar, Mevr. van Westrheene en enkele andere, wier werken tot de bekenden behooren, openbaren zich, onder eigen of schuilnamen, de talenten van Catharina van Rees, Francisca Gallé, Annie Foore (Mevr. IJzerman-Junius), Constantijn, Melati van Java (Mej. M. Sloot), Christine Muller (Mevr. van Walrée-Gobée), Agatha (Mej. de Goeje), Betsy Perk, Mina Kruseman, Cornélie Huygens, M. van Walcheren (Mej. van der Feen), Maria Mastenbroek, van Hasseld (Mej. Maclaine Pont), Louise Stratenus, en niet te vergeten bovenal A.S.C. Wallis (Mej. Opzoomer), die zich in 1877 met haar *In dagen van strijd* zulk een glansrijke baan opende. - Groote, uitgewerkte romans in twee of drie deelen werden veel schaarscher geleverd dan voorheen. Bij voorkeur bleek het jongere Holland zich op de novelle of maatschappelijke schetsen toe te leggen. Nieuwe auteurs gaven allerlei proeven en in grooten getale. En wanneer wij daarvan noemen de namen allereerst van v. Limburg Brouwer (den jongere), wiens *Akbar*, helaas, zijn éénige werk moest wezen, en voorts die van Huf van Buren, Gram, Dercksen, A. van den Amstel (J.C. Neumann), H.T. Chappuis, Swarth, Brunings, Wolters, Aart Admiraal, van Santen Kolff, Ising, Vitringa (die onder de namen van Jan Holland en

J. van Oudere schreef), Andriessen, Assendelft de Coningh, Terburch (Esser), Justus van Maurik, Marc. Emants, Piet Vluchtig (Smit Kleine), Geertr. Carelsen (Mej Amy de Leeuw), Holda (Mevr. Clant v.d. Mijll-Piepers), Herfrieda (Mej. Bosscha), dan is dit reden genoeg van blijde hoop voor de toekomst.

Vertalingen uit het Duitsch, Engelsch en Fransch zijn nog overvloediger dan vroeger. Wij lezen de romans van ongeveer 250 buitenlandsche auteurs, waarvan Duitschland ons de meesten bezorgt. Onder dezen zijn de meest gezochten: Marlitt, Mühlbach, Auerbach, Hackländer, Fr. Reuter, Scheffel, E. Polko, Gerstäcker, Sacher Masoch, Freytag, Eotvös, Hamerling, Ebers, Franzos, Brachvogel, Felix Dahn. Van de Engelschen nog altoos Dickens, G. Eliot, d'Israeli, Kingsley, Bulwer, Thackeray, B. Stowe, met nieuwen als Flor. Marryat, Ant. Trollope, Bret Harte, Robinson, Mulock, Montgomery, Alcott, Marshall, Ouida, Lynn Linton, Black, Marc Twain. Van de Franschen Erckmann-Chatrian, V. Hugo, Cherbuliez, Daudet, Droz, Malot, Feuillet, Jules Verne. Van de Italianen de Amicis en Farina. Van de Spanjaarden Castelar.

Onze taalstudie toont zich in dit tijdperk op nieuw door tal van woordenboeken, waaronder die van Oostersche talen een merkwaardige plaats beslaan. Ook de oude talen worden bij den herbloei onzer gymnasiën meer in beoefening gebracht, terwijl het Nederlandsch in wetenschappelijk onderzoek steeds vooruitgaat. - Het gansche gebied van het onderwijs, hooger, middelbaar en lager, wekt, theoretisch en praktisch, ingespannen belangstelling, die zich toont in de oprichting van allerlei tijdschriften aan deze vakken gewijd.

Geïllustreerde werken, even weelderig gedrukt als gebonden, zijn aan de orde van den dag. Nauwelijks is er in het buitenland een of ander plaatwerk verschenen, of onze uitgevers haasten zich, daarvan afgietsels machtig te worden en het in ge-

bonden of ongebonden vertaling onzen landgenooten aan te bieden. Vooral uit Frankrijk werden die clichés gezocht, en onder dezen die van één kunstenaar bij voorkeur.

Gustave Doré, een van de grootste en vruchtbaarste kunstenaars van de 19e eeuw, was een wonder van arbeidskracht. Van 1847 tot 1879 gingen er van hem telken jaar menigte van illustraties uit, hetzij geheel oorspronkelijk, hetzij naar aanleiding van klassieke letterkundige werken op onderscheiden gebied. Door de geniale opvatting en meesterlijke behandeling zijner teekeningen heeft hij invloed gehad op de kunst- en letterkundige ontwikkeling van de geheele beschaafde wereld. Zijn schetsen, door de voornaamste Fransche graveurs in hout gesneden, werden door clichés het eigendom van uitgevers in alle landen en gaven aanleiding tot verspreiding en vertaling van de verschillende boeken die door hem geïllustreerd werden. Van Taine's *Voyage aux eaux des Pyrenées*, 1855, verschenen 10 uitgaven in Frankrijk, 2 vertalingen in Engeland, 1 in Duitschland, 1 in Denemarken; Van Ségur's *Contes de fées* 6 in Frankrijk, 1 vertaling in Spanje; van Mayne Reid's *L'habitation du désert* 6 Fransche uitgaven, 3 vertalingen in Rusland, 1 in Engeland, 1 in Spanje; van Dante's *Divina Comedia* 3 Fransche uitgaven, 2 vertalingen in Holland, 2 in Spanje, 1 in Engeland, 1 in Amerika, 1 in Italië, 1 in Rusland, 1 in Zweden, 1 in Duitschland; van *Aventures dn Baron de Munchhausen* 3 Fransche uitgaven, 1 vertaling in Engeland, 1 in Amerika, 1 in Holland; van Chateaubriand's *Atala* 1 Fransche, 1 vertaling in Engeland, 1 in Amerika, 1 in Spanje, 1 in Portugal, 1 in Zweden; van Cervantes's *Don Quichotte* 2 Fransche vertalingen, 1 vertaling in Amerika, 1 in Engeland, 1 in Duitschland, 1 in Spanje, 1 in Portugal, 1 in Oostenrijk, 1 in Rusland; van den *Bybel* 1 Fransche uitgaaf, 1 in Amerika, 1 in Engeland, 2 in Duitschland, 1 in Spanje, 1 in Portugal, 1 in

Rusland, 1 in Polen, 1 in Zweden, 1 in Hongarije, 1 in Holland; van Milton's *Paradise lost* 1 in Engeland, 1 vertaling in Holland; van Lafontaine's *Fables* 1 Fransche uitgaaf, 3 vertalingen in Amerika, 1 in Engeland, 1 in Duitschland, 1 in Rusland, 1 in Spanje, 1 in Holland; van Davillier's *L'Espagne* 1 Fransche uitgaaf, 1 vertaling in Engeland, 1 in Amerika, 1 in Duitschland, 1 in Rusland, 1 in Spanje, 1 in Portugal, 1 in Denemarken; van Michaud's *Histoire des Croisades* 1 Fransche uitgaaf, 1 vertaling in Spanje, 1 in Amerika, 1 in Duitschland, 1 in Portugal, 1 in Holland; van Ariosto's *Rolando furioso* 1 Fransche vertaling, 1 in Engeland, 1 in Duitschland, 1 in Spanje, 1 in Portugal. - Behalve deze illustreerde Doré nog een menigte andere werken.

Noemen wij bij uitzondering dezen vreemdeling in het overzicht van onzen vaderlandschen handel, wij meenden dit een plicht van erkentelijkheid te zijn, aangezien onze boekhandel aan het talent van Gustave Doré buitengewoon veel verschuldigd is. De buitenlandsche boeken door hem geïllustreerd vonden bij ons grooten aftrek en brachten in den debiethandel een aanzienlijk kapitaal; de clichés zijner gravuren gaven onzen uitgevers menige voordeelige onderneming aan de hand, en het voorbeeld zijner vertolking van tekst in beeld werkte zoo verlokkend op de navolging van onze eigen kunstenaars en op de veredeling van den smaak van ons publiek, dat Doré ook voor Holland een man van beteekenis genoemd mag worden.

Wat uitgaven op kunstterrein aangaat, waren wij nooit zoo overvloedig als in den jongeren tijd. De nieuwe vindingen of toepassingen der photographie, der oleographie, der houtsnij- en der etskunst gaven daar als van zelf aanleiding toe. Meesterstukken onzer oudere en nieuwere school worden op verschillende wijzen vermenigvuldigd. Het groote publiek komt tot kennis van een menigte kunstzaken, die vroeger zijn belangstelling voorbijgin-

gen. Het wordt een mode, over kunst en zelfs over kunstschool en kunststijl te spreken, en al is het algemeene kunstbegrip nog zeer sober, de kunstliefde neemt gaandeweg toe. In de salons der welgegoeden liggen buiten- en binnenlandsche kunstalbums; een groot deel van het gezelschapsonderhoud is in den regel aan het bezien en bespreken van zulke werken gewijd. Aan de wanden der vertrekken prijken keurige gravures en etsen, en in de huizen der minder bedeelden pronken de veelkleurige oleographiën, als premiën op werken bij inteekening bemachtigd. Zeker kan gezegd worden, dat de kunst op nieuw is opgetreden in het algemeene leven. Uitmuntende vertolkingen dankt dit tijdvak aan graveerstift en lichtdruk, maar bovenal aan de etsnaald van Unger, die in Sijthoff en de firma Buffa[1] uitgevers vond zijner waardig.

Een Engelsche teekenares, Kate Greenaway, deed op het gebied van kinderprentjes een ware uitvinding. Haar figuurtjes, haar groepjes, haar karakteristieke en geestige schetsen, maakten op eenmaal zulk een opgang, dat niet alleen een stroom van kinder-

1 Ofschoon de eigenlijke kunsthandel in deze bladen slechts als in het voorbijgaan kon behandeld worden, mag deze gelegenheid toch wel niet worden verzuimd om een woord van hulde te brengen aan de firma Fr. Buffa & Zonen, te Amsterdam, en in het bijzonder aan haar hoofd A. Caramelli. Deze, van kindsbeen af te midden van kunst en kunstenaars opgegroeid, heeft zich voor het vaderland hoogst verdienstelijk gemaakt door de uitgaaf zijner talrijke lithographiën en gravures, aan oudere en nieuwere meesters van eigen bodem ontleend. Eerst in Utrecht gevestigd en sinds 1838 deelgenoot van het huis Fr. Buffa & Zonen te Amsterdam, heeft hij, in weerwil van zoo weinig aanmoediging bij onze niet zeer warme landgenooten, niet opgehouden de waarde onzer Hollandsche kunst, ook in den vreemde, te doen erkennen. Onze graveurs vonden althans bij Caramelli een waardigen steun tot het doen waardeeren van hun talent. De hoofdmannen onzer geleerde en aanzienlijke wereld mochten er trotsch op wezen, hun portretten onder zijn kieschkeurig toezicht bewerkt en in den handel gebracht te zien. In de teruggaaf van van der Helst, Jan Steen, Rembrandt, Israëls e.a. vond de graveernaald van Kaiser, Sluyter e.a. een middel tot openbaring van haar talent. Onze landen volkenkunde werd ruim bevorderd door de uitgaven dezer firma van plaatwerken over O. en W. Indië. Op het gebied van den kunsthandel stond de firma Buffa en haar waardig hoofd Caramelli lange jaren eervol bovenaan.

boekjes, maar allerlei voorwerpen van kunst en smaak met teekeningen *à la Kate Greenaway* versierd werden. Het was geen zeldzaamheid, dat dergelijke boekjes in Engeland een debiet van duizenden bij duizenden vonden. Geen wonder, dat zij ook hier te lande, gelijk over de heele wereld, nagevolgd werden. Zij gaven evenwel aanleiding tot nog iets anders. Twee lithographische inrichtingen, die van Emrik & Binger en die van van Leer, beiden te Haarlem gevestigd, legden zich erop toe om naar oorspronkelijke schetsteekeningen, die haar uit Engeland of Frankrijk toegezonden werden, chromo-lithographiën te maken, die beter en goedkooper waren, dan ze ergens elders konden vervaardigd worden. Bij het aannemen van dergelijk werk bedongen zij de voorwaarde, dat zij het recht zouden hebben, diezelfde platen, met vertaalden tekst, ook te verkoopen in het buitenland; en zoo werd langzamerhand Haarlem de stapelplaats, waar kinder-prenteboekjes geleverd werden voor Engeland, Frankrijk, Italië, Rusland, Polen en Amerika. Volkomen daarop ingericht door bekwame, handige teekenaars, kundige kleurmengers en voorzichtige drukkers, werden deze steendrukkerijen letterlijk fabrieken van allerlei keurige kinder-prenteboekjes, waarbij evenzeer de steendrukkerijen van Amand en Tresling te Amsterdam en die van Trap te Leiden melding verdienen En zoo gaven deze dan ook weêr als van zelf aanleiding, dat firma's als Sijthoff, G.B. van Goor Zonen, Leendertz, de Haan, J.M. Schalekamp, D. Noothoven van Goor, IJkema, Campagne, aangemoedigd werden geheele reeksen van

kinderboekjes uit te geven, die doorgaans een gretig vertier vonden. Jaarlijks kwam hier een honderdtal kinderwerkjes uit, terwijl dit vroeger, twintig of dertig jaar geleden, maar een vierde gedeelte daarvan bedroeg.

Vroegere schrijvers als v. Charante, v. Koetsveld, Keller, ten Kate, bleven hun pen den kinderen toewijden. Goeverneur was onuitputtelijk in steeds nieuwe en voortreffelijke vers- en prozabundeltjes[1]; Koopmans van Boekeren, Gerdes, Agatha gaven boekje op boekje, en de verdienstelijke Andriessen hield niet op de kinderbibliotheek te verrijken met altoos nieuwe en frissche vaderlandsche vertellingen. Ook andere schrijvers kwamen op de baan, en de geschriften van Degenhardt, de Rop, Linschoten, van Lummel, van Leent, Spoor, Vergers, Parson, Louwerse, Overbeek, Gram, Duisdeiker, maakten welverdienden opgang. Niet te vergeten Heije's voortreffelijke kinderliederen. Uit den vreemde bleven nog altoos de verhalen van Gerstäcker, Dielitz, Macé, Schmid, Nieritz en Hoffmann zeer gewild. Van de drie laatstgenoemden verschenen nieuwe kompleete herdrukken en van Schmid's *De Kersavond* afzonderlijk de 10e oplaag. Aimard bleef altoosdoor nieuwe reis- en jachtverhalen leveren, en evenals vroe-

1 Al houden wij ons op betamelijken afstand van de beoordeeling of waardeering van schrijvers, zoo kan het ons toch niet van het hart, hier niet uit te spreken, hoe onbillijk het ons dunkt, dat noch van hooger hand, noch van de zijde des publieks ooit eenig blijk van erkentenis - in dezen tijd van huldeblijken en jubilé's! - gegeven is aan dezen oude van dagen, dezen thans vergeten burger, die, meer dan eenig ander, duizenden bij duizenden, ja schier alle kinderen onzes volks, uit alle rangen en standen, verkwikt en gevoed heeft met de weldaden zijner voortreffelijke pen. - Hij staat daarin trouwens niet alleen onder de wetenschappelijke en letterkundige grootheden, die zich in dit opzicht, indien zij er niet te fier voor waren, te beklagen zouden hebben. Maar niemand toch in heel Nederland heeft grooter en gretiger publiek gehad dan, met zijn snoeperige kinderversjes, Jan Goeverneur.

ger van Marryat en Cooper werden nu romans van Bulwer en Dickens en Walter Scott tot lektuur voor jongelieden omgeschapen. Maar bovenal trokken de uitnemende werkjes van Jules Verne de aandacht, die de laatste vindingen der natuurkundige wetenschappen in allerboeiendsten vorm wist meê te deelen. Zijn *Onderzeesche reis*, *Tochten over den Oceaan*, *Avonturen van drie Ruseen*, *Rondom de Wereld* e.a. waren weldra stukgelezen jongensboeken. - De meeste kinderwerkjes verschijnen thans of in sterk gekleurde sierlijke omslagen, of in bandjes, rijk verguld, die al meer en meer wedijveren in netheid en smaak. Lithographie, binderij en boekhandel beleven een gouden tijd van handel in kinderlektuur.

Het tijdschrift *Voor 't jonge Volkje*, in 1876 door Joh. IJkema of het touw gezet, geniet een welverdienden opgang.

Aan het einde van dit korte overzicht mogen wij niet nalaten een opmerking meê te deelen, die wij aan een onzer vrienden, den in het vak van kinderboekjes zeer ervaren uitgever J. de Haan, te danken hebben. Zijn bedenking, dat, niettegenstaande den schijnbaren bloei, deze tak van handel voor de toekomst met eenig verval bedreigd wordt, achten wij alles behalve zonder grond en wel een waarschuwing waard. In de jongste fabriekmatige voorziening van onze markt schuilt een groote maat van achteruitgang wat het gehalte van kinderboekjes betreft. Terwijl vroeger onze voornaamste uitgevers in dit vak, zooals Beijerinck, Frijlink, ten Brink & de Vries, Fuhri, Tielkemeijer, H.J. van Kesteren, Leendertz, G. Th. Bom, Brinkman en de Haan zelf, zich met alle nauwgezetheid erop toelegden om oorspronkelijk en tekst en oorspronkelijke prentjes te geven en daartoe de hulp zochten van onze beste vaderlandsche schrijvers en dichters, is het van lieverlede een jacht geworden op buitenlandsch werk, dat, vaak zonder oordeel of overweging, alleen voordeelshalve op onzen bodem wordt overgebracht. Bij de

fabriekmatige mededinging en de daarmeê gepaard gaande verlaging in prijs, wordt het voor den degelijken uitgever zelfs onmogelijk, groote kosten te wagen aan echt-Hollandsche uitgaven voor de jeugd. Wat leesboekjes betreft kregen in den laatsten tijd de vertalingen van Aimard, Verne en de omgewerkte romans van buitenlandsche auteurs verreweg de overhand; wat prenteboekjes aangaat worden onze kleinen vermaakt met grappen aan Engeland en Duitschland ontleend. En al is nu overal de kinderwereld vrijwel hetzelfde, toch mag de aankweeking van een eigen nationaal bewustzijn bij de jeugd niet uit het oog verloren worden. Daartoe strekken kinderboeken wel in de eerste plaats, evenals zij tot het tegendeel verleiden. De vloed van het vreemde dreigt het vaderlandsch werk weg te stroomen. Onze Hollandsche toestanden, onze Hollandsche geschiedenis, door Andriessen e.a. nog zoo kort geleden zoo meesterlijk behandeld, loopen gevaar verdrongen te worden door prikkelende lektuur uit het buitenland; onze oude voorstellingen van eigen kinderkamer en huisgezin worden vervangen door opgepronkte groepen en karikaturen uit den vreemde. Zucht naar kleur en klatergoud krijgen den boventoon over eenvoud en smaak, en de ernstige vraag rijst, of onze volksopvoeding geen schade gaat lijden bij een betrekkelijken bloei van dezen handel.

Al geldt het hier een zaak van schijnbaar zoo ondergeschikt belang, toch worde het hier op nieuw den uitgever op het hart gebonden, hoe hij ook in dit opzicht bij het drijven van zijn beroep de gewichtige plaats in het oog houde, die hij ten voor- of ten nadeele van zijn volk en vaderland inneemt.

Handels-toestand.

Inhoud.

Het beleg van Parijs en de Fransche handel. Werkstakingen. - Herleving van handelsgeest. - Overvoortlrenging. Gevolgen daarvan. - Boetpredikers en lofredenaars. - Verbetering in stijl en taal. Ook bij vertalingen. - De dames-vereeniging Tesselscha. - Het bestelhuis. - De nieuwe postwet: Verlaging van briefport. Vermindering van vracht voor gedrukte stukken. Invoering van briefkaarten. Het innen van kleine betalingen. Invoering van bestelkaarten. - Bloei van den tweede-hands-handel. - De maatschappij 'Elsevier'. - Het bekendmaken van Hollandsche boeken in het buitenland. - Hollandsche boeken in het buitenland vertaald. - Tentoonstellingen: te Londen, te Philadelphia, te Parijs. - Prijsvragen. - Bibliographie en geschiedenis. - Dr. A.M. Ledeboer. - Duitsche nadrukken. -Voorgenomen traktaat met Duitschland. - Otto Mühlbrecht en C.L. Brinkman. - Boekverkoopers-gezelschappen.

De wijs van behandeling, die wij bij het opstellen dezer bladen hebben aangenomen, heeft dit groote gebrek, dat wij de geschiedenis zich laten indeelen in willekeurig door ons afgebakende

tijdvakken. Dat schaadt minder bij het schikken der gebeurtenissen, dan daar, waar het geldt een beschouwing van den zoogenoemden geest des tijds, van een karakter, een beeld der beschreven dagen. In dat opzicht kent de loop der dingen geen bepaalde tijdvakken, alsof ze door een grens waren afgescheiden. Het eene volgt het andere zoo ongevoelig op, het tegenwoordige smelt zoo samen met het verledene en knoopt zich weêr zoo onmerkbaar aan het toekomstige vast, dat het al heel moeielijk valt, behalve bij plotselinge en ingrijpende hervormingen, van tijdvakken te spreken. Alleen bij benadering is eenig oordeel te vellen over het verschil in toestanden tusschen de jaren 1850-60, '60-70, '70-80 enz.

Aan het begin onzer vluchtige beschouwing van dit laatste gedeelte veroorloven wij ons, voor wij op het bovenstaande terugkomen, een uitstap te maken buiten onze grenzen en te verwijlen bij een feit, dat, al raakte het ons niet rechtstreeks, toch zoo buitengewoon en voor den boekhandel in alle landen een tijdlang zoo belemmerend was, dat het ook in de geschiedenis van den onzen niet mag voorbijgezien worden. Wij bedoelen den zoogenoemden reuzenstrijd tusschen twee der machtigste volken van ons werelddeel.

De Fransch-Duitsche oorlog van 1870 en de daarop gevolgde communestrijd waren aan den eenen kant onzen boekhandel tot voordeel om de menigte grootere en kleinere geschriften die zij in het leven riepen, maar aan de andere zijde van gewichtige schade, aangezien daardoor tijdelijk alle verkeer met Frankrijk, vooral met Parijs, belemmerd werd. In de Fransche hoofdstad stond alle handel stil. Er was aan alles, zelfs aan de eerste levensbehoeften, gebrek; alles wat wapenen dragen kon was tot zelfverdediging geroepen. Maar al waren er ook misschien handen geweest om de drukpers gaande te houden, er was gebrek aan de noodige grondstof, papier enz., en ook aan verzendingen naar

buiten viel niet te denken. Boeken, tijdschriften, couranten werden geschorst; het rampspoedige Parijs was in allen opzichte der diepste ellende ter prooi.

Opmerkenswaardig nochtans is de geestkracht, die zich ook in deze dagen bij enkelen bleef betoonen. De wereldstad van de wereld afgesneden - hoe zou zoo iets denk- en draagbaar kunnen wezen! Zoolang, bij het eerste beleg, de insluiting nog niet volkomen was, bestonden er nog onderscheiden middelen om berichten naar en van Parijs over te brengen. Ondernemende personen, waaghalzen, als boeren verkleed en zich voor bewoners van den omtrek uitgevend, bezorgden die met gevaar voor hun leven. Op donkere nachten voeren zwarte bootjes met omwoelde riemen langs de Seine, waarmeê ter sluiks pakken brieven en bescheiden vervoerd werden. Maar spoedig maakte de verdubbelde waakzaamheid der vijandelijke wachters ook dergelijke kunstgrepen hopeloos en moest men naar andere middelen uitzien.

Nu werden de luchtballons te baat genomen. Tot de wolken kon het Pruissisch geweer niet reiken, en werd er nu en dan bij het oplaten of neêrdalen al een enkele door het scheurend lood getroffen, zegepralend zouden de meesten toch wel het gevaar weêrstaan. De eerste ballon steeg den 23^{en} September 1870 op. Hij werd door 63 andere gevolgd, waarvan de laatste in Januari 1872 dienst deed. Van deze 64 zijn er 5 in handen des vijands gevallen, 2 in zee verongelukt, maar de 56 overigen bereikten hun doel. Zij brachten gezamenlijk 91 personen en ruim *negen duizend kilogram* brieven over. Bovendien vervoerden zij 363 postduiven.

Dit laatste gedeelte van hun vracht was niet het minst belangrijke. Immers, kouden ook al de ballons het verkeer onderhouden uit Parijs naar het overige nog onbezette deel van Frankrijk, voor die in omgekeerde, richting, naar Parijs heen, waren zij ten eenenmale ongeschikt. De kans dat een ballon,

te Bordeaux of Tours opgestegen, juist te Parijs zou kunnen nederdalen, was zoo gering, dat niemand die ooit beproefd heeft. In dit gemis moesten nu de duiven voorzien, die, uit Parijs met een ballon naar buiten gebracht, daar werden vrijgelaten, nadat elk voor Parijs beladen was met een of meer berichten, uiterst fijn op dun papier geschreven.

Elke duif kon evenwel slechts met een zeer beperkt gewicht aan papier worden belast. Het was dus wenschelijk, om op de allerlichtste stof en binnen de minst mogelijke ruimte de meest mogelijke hoeveelheid letters bijeen te brengen, al zou ook de mikroskoop te hulp moeten worden geroepen om die te ontcijferen. Daartoe bood de photographie zich aan. Een geniaal man, Dagron - zijn naam mag wel met lof bewaard worden! - kwam op de gedachte, een groot vel gedrukte berichtjes te photographeeren op een daartoe door hem toebereid zeer dun en licht vlies van gelatine. Zijn plan bleek volkomen uitvoerbaar te zijn, en op den 12^{en} November 1871 vertrok de moedige Dagron zelf met een ballon uit Parijs, om daarbuiten zijn armen stadgenooten van onwaardeerbaren dienst te worden. Zijn ballon en nog een andere, waarin zijn helpers opstegen, werden wel is waar na een gevaarvolle reis bijna aan het eind van hun tocht door de Pruissen neêrgeschoten, maar het gelukte den reizigers niettemin, met hun voornaamste werktuigen te ontkomen en den 21^{en} November te Tours in veiligheid te zijn. Daar begon Dagron onmiddellijk aan zijn arbeid. Behalve staatsbelangen, kon ieder, die betrekkingen binnen Parijs had, berichten en mededeelingen brengen aan zijn drukkerij, waar al deze stukken, als in een courant gedrukt, op ongeloofelijk fijne wijs gephotographeerd en zoo in een penneschacht door duiven vervoerd werden naar een bureau te Parijs, dat het vliesje, door electrisch licht bestraald, tot den oorspronkelijken vorm vergrootte en de berichten aan de belanghebbenden deed toekomen. De uitgever van het *Album der Natuur* stelde zich,

na het bekend worden dezer praktijk, onmiddellijk in betrekking met Dagron te Tours en mocht hem overhalen, een aantal afdrukken van zulk een vliesje voor zijn tijdschrift te vervaardigen; men vindt het in de Februari-aflevering van 1872. Op dat vliesje, 5 bij 3 centim. in omvang, ziet men met het bloote oog dat de oppervlakte uit 16 afzonderlijke vakken bestaat. Onder het mikroskoop blijkt elk dier vakken te bestaan uit drie kolommen, elk van 105 regels. Op elken regel staan gemiddeld 35 letters. Op dit kleine vliesje staat dus het bijna ongeloofelijk getal van 176,400 letters, de inhoud van vijf vellen kompressen druk, uitmakende *drie duizend* berichten. Het gewicht was zoo gering, dat elke duif in één penneschacht achttien zulke vliesjes zonder eenig bezwaar vervoeren kon. Houdt men daarbij in het oog, dat verschillende duiven met denzelfden last verzonden werden en er dus weinig gevaar voor algeheel verloren-gaan bestond, dan is dit wonder van gemeenschap en berichtenwisseling tegelijk een wonder van weldadigheid geweest voor alle ongelukkige Parijzenaars, die zoo lang van alle andere gemeenschap waren afgesloten.

Maar de nood schept inderdaad wonderen. Ook binnen Parijs bleek dit. In weerwil van al de ellende bleef de boekhandel wakker. Gelijk altoos: des eenen nood zou des anderen brood zijn. Terwijl bijna alle tijdschriften en dagbladen gestaakt waren, ging niettemin de *Revue des deux mondes* haar gewonen gang en zorgde ervoor, dat dadelijk na de heropening der vervoerswegen de achterstallige nommers naar het buitenland verzonden werden. Grooter inspanning nog toonde het tijdschrift *l'Illustration*. In weerwil van den benarden toestand, die alle hoofden en handen voor gansch andere dingen dan de gewone dagtaak in beslag nam, slaagde het bestuur erin haar weekblad de omstandigheden niet alleen te doen trotseeren, maar ze zelfs dienstbaar te maken tot den toekomstigen opgang van dat blad. Een brief daarom-

trent, uit Frankrijk hier te lande bij een boekverkoopersfirma in die dagen ontvangen, is te eigenaardig, en te echt Fransch, dan dat wij dien hier niet een plaatsje zouden inruimen:

‘Quand nous avons vu Paris cerné par les armées prussiennes privé de toute communication avec nous;

Quand nous avons cessé de recevoir ses journaux; quand nous avons appris qu'un certain nombre de ces feuilles, faute de papier, faute de combustible, avaient été forcées d'interrompre leur publication;

Nous l'avouons, nous avons tremblé que *l'Illustration* elle-même, *l'Illustration* la feuille d'actualité par excellence, n'eût été obligée, pour les mêmes raisons, de cesser momentanément de paraître.

Mais il n'en est rien.

Un de nos amis, de qui nous recevons une lettre, nous apprend que *l'Illustration*, grâce à la prévoyance de sa direction habile, n'a jamais été menacée, même une minute; que, redoublant d'efforts, au contraire, elle s'est, s'il est possible, dans la seconde phase de cette horrible guerre - le siège de Paris - surpassée elle-même.

“Vous n'avez aucune idée de ce que se passe ici”, nous écrit-il. “Nous habitons maintenant un Paris que vous ignorez, et que *l'Illustration* seule vous fera bien connaître. Paris-Capoue n'existe plus; vive Paris-Lutèce! Ville casquée et cuirassée, elle a rejetté loin d'elle la flûte des invitations à la valse, pour empoigner le clairon des commandements épiques.

Et naturellement ces tiers accents ont trouvé leur écho dans *l'Illustration.*

Les dessinateurs et les écrivains de ce journal ont, en effet, tout visité, tout vu, tout représenté, tout décrit: l'enceinte et ses bastions, les forts et leurs marins, nos redoutes, nos postes avancés, nos ambulances, la garde nationale, la mobile, l'armée.

Tout ce qui s'est passé durant le siége se retrouve dans ce recueil précieux: reconnaissances, combats, batailles; les modèles de tous les engins de guerre improvisés sous le feu de l'ennemi, les ateliers de fabrication de ballons, de fusils, de réparation d'armes, les moulins à farine: les effets du bombardement; les mille scènes de la rue: chez les marchands, aux portes de boucheries, sur les places publiques, où la population entière s'exerce au maniement des armes. Grandes et petites scènes, le tableau d'histoire et le tableau de genre, le drame et la comédie tout est là, et, dans son ensemble, n'est que là...”

Ainsi nous écrit notre ami, et nous voilà tout affriandés, nous qui tenons à nous faire une juste idée de la physionomie inattendue de ce Paris, que nous avons connu si différent.

Et nous ne sommes pas les seuls.

Aussi est-ce avec empressement que nous portons à la connaissance de nos lecteurs:

1° Que dès que les communications de Paris avec l'extérieur seront rétablies, l'administration de *l'Illustration* enverra immédiatement à ses abonnés la collection des numéros qui leur manquent jusqu'à la fin d'octobre;

2° Que les abonnements souscrits jusqu'au 31 décembre seront servis, pour les numéros de novembre et de décembre, au fur et à mesure de leur réimpression;

3° Qu'enfin, les personnes non encore abonnées au journal et désireuses de posséder le répertoire complet des faits de guerre contenus dans *l'Illustration*, devront, en souscrivant un abonnement, le faire remonter au ler juillet 1870.’

(Was gedateerd 12 Jan. 1871 en geteekend:)

le Directeur de l'Illustration, AUG. MARC.

In een volgenden brief wordt nog melding gemaakt van een

afzonderlijke uitgaaf van *le Siége de Paris dessine d'après nature et raconté par l'Illustration.* Alles wachtte slechts op de verschillende bestellingen, om op een of andere wijs te worden verzonden zoodra de gebeurtenissen weêr eenig handelsverkeer zouden toelaten.

Niemand, die zich de vreeselijke gruwelen herinnert, waarmeê het diep rampzalige Parijs geteisterd werd, zal eenig gevoel van weerzin kunnen onderdrukken, als hij zich te midden van al die ellenden personen voorstelt, die zelfs daarvan tot hun voordeel partij zochten te trekken. Beseft men daarentegen hoe twee kolossale ondernemingen als de *Revue des deux mondes* en *l'Illustration* haar vernietiging of bloei afhankelijk zagen van de geestkracht harer leiders, dan zal men toch ook wat eerbied dienen te hebben voor een alles trotseerenden moed als dezen.

Maar ook bij ons gaf de gebeurtenis, die Europa in rep en roer bracht, aanleiding tot het betoon van kloeken ondernemingsgeest. Onze wakkere D.A. Thieme had nauwelijks vernomen, dat de redactie van *l'Illustration* en anderen zelfs te midden van het beleg niet hadden opgehouden door teekenstift en graveernaald de feiten van den dag in herinnering te bewaren, of hij maakte zich vaardig, daarvan voor onzen Hollandschen boekhandel partij te trekken. Hij vond zijn vriend Keller bereid om hem daarbij met zijn talentrijke pen ter zijde te staan, en de toegang tot Parijs was ter nauwernood vrij, toen Thieme's deelgenoot Stemberg en Keller zich naar de ontredderde hoofdstad begaven, de een om de hand te leggen op afgietsels van de vervaardigde houtgravuren, de ander om met eigen oog de plaatselijke toestanden te bespieden, die hem de stof zouden geven voor zijn historische tafereelen. Het plaatwerk, dat daardoor ontstond, dat in afleveringen uitkwam en ruim 200 grootere en kleinere afbeeldingen bevatte, onder den titel van *Het belegerde Parijs*, maakte, hetgeen te verwachten was, grooten opgang en bezorgde de firma Thieme een ruime belooning voor haar handige en

welberekende onderneming. En toen in 1871 daarop de gruwelen der commune volgden, werd door Thieme, Stemberg en Keller andermaal de puinhoop van Parijs bezocht, om door een tweede deel, *Het vermoorde Parijs*, de beschrijving van deze vreeselijke feiten te voltooien.

Eindelijk waren ook de dagen van den Franschen schriktijd voorbij. Alsof de verdrukking de veeren te sterker gespannen en te krachtiger omhoog gedrongen had, zoo stapelde, na 1872, in de boekenwereld de eene onderneming zich boven de andere, over heel Europa heen Er was een levendigheid in den handel gelijk nooit te voren. Frankrijk, Engeland, Duitschland zonden bij heele balen hun achtergehouden nieuwe boeken naar onze grenzen; de debitanten kregen weder handen vol werk. Ook hier te lande, ons boekenoverzicht getuigde ervan, wierp de pers haar bladen uit met kwistige weelde. Onze journalistiek, onze tijdschriften-literatuur, onze zucht tot geïllustreerde en prachtwerken, onze uitgaaf bij inteekening, onze voortbrenging van grooter en kleiner boeken in allerlei richting, wist van geen moê worden. Tot aan het overmoedige toe repte zich de ondernemingszucht allerwege, als om feest te vieren over den herwonnen vrede.

Zoo was er stof tot loven. Zou er tot klagen geen aanleiding gevonden zijn? Een eerste donkere wolk gaf in het begin van ons tijdvak menigeen reden tot bezorgdheid. In navolging van andere landen en van andere nijverheidsvakken, deed zich ook hier omstreeks 1870 een gebeurtenis voor, die storend werkte op den gang der drukkerijen en al wat daarmeê in betrekking stond, bovenal op de geregelde verschijning van dagbladen en tijdschriften. Opgewonden door heethoofden of kwaadwilligen, vertoonde zich ook onder onze boekdrukkersgezellen een geest van ontevredenheid met het gewone loon en werd verhooging daarvan aangevraagd, niet op

billijke gronden en fatsoenlijke manier, maar botweg als een eisch met bedreiging van werkstaking. Op verschillende plaatsen, bovenal in Amsterdam, vertoonden zich zulke *strikes* tusschen 1869 en '73. Tot lof van onze typografen moet evenwel gezegd worden, dat deze opstandjes een vrij wat minder boosaardig karakter toonden dan het geval was bij de arbeiders op zoo menig ander gebied van fabriekwezen. Meestal waren zij spoedig onderdrukt, aan den eenen kant door het bezadigd gedrag der bekwaamste werklieden, aan de andere zijde door de verstandige houding der werkgevers. Gemeenschappelijk overleg leidde weldra tot een middelweg. Wel moesten dientengevolge de prijzen der zet- en drukloonen verhoogd worden, maar die opoffering was niet van zooveel gewicht, dat zij op den handel in het algemeen van grooten schadelijken invloed was.

Ook de oude grieven waren met het jaar 1869 niet afgesloten; de oude kwalen waren met het jaar 1870 wel zeer zeker meê over de grens getrokken; het tijdvak van 1860-69 had zijn bagaadje alleen op een nieuw voertuig laten overschrijven. Er was wat afgegaan, er was wat bijgekomen, maar de algemeene inhoud was al tamelijk wel dezelfde gebleven.

Eén ding was veranderd, was beter geworden. Sedert het *Nieuwsblad*, de groote vergaarbak van aller beklag, het orgaan der Vereeniging was geworden, een deftiger plooi had aangenomen en onder voogdij stond, was men schroomvalliger geworden met het inzenden van allerlei vinnige aantijgingen. Een advertentie werd iemand niet meer onverhoeds als een steen naar het hoofd geworpen. Waar deze of gene aangevallen werd, kreeg hij in hetzelfde blad het recht tot verdediging. Hij kon zijn tegenstander op staanden voet in het aangezicht zien. De protesten bleven dezelfde; maar de vorm van protest had een welvoegelijker kleed aangetogen.

Zoo werden dan de grieven meestal te berde gebracht in wel-

overdachte opstellen, soms ernstig, soms luimig, nu eens streng, dan weêr gemoedelijk; maar in den regel goed geschreven, den boekhandel niet tot oneer. Alle zaken werden van dubbelen kant bezien. Op die manier mocht er hemelsbreed verschil van inzicht zijn, toch leidde dat onderscheid, zoo niet altoos tot verbetering, zeker veel minder dan voorheen tot verbittering.

Ditmaal werden de pijlen voornamelijk gericht op de overmaat van oplaag; op het zand in de oogen strooien van het publiek; op het lokaas der premieplaten; op het in prijs verminderen van een pas verschenen boek; op het schromelijk veldwinnen van de tweede hand, met al de kunstgrepen daarmeê verbonden.

Was dat degelijke handel, werd er geweeklaagd, om van eenig boek driemaal zooveel exemplaren te drukken als het vermoedelijk debiet zou zijn, en de restanten van een oplaag reeds van te voren te bestemmen voor het modern antiquariaat? Onze voorgangers telden hun overschot liever tot misdruk, dan hun boeken, hoe oud ook, voor verminderden prijs van de hand te doen: in dien goeden ouden tijd, toen het papier uit zuivere lompen bestond en zelfs als kastpapier zijn waarde had! - Was dat eerlijk spel, den debitant bij een aanbieding te overrompelen met de verheerlijking van prullig fabriekwerk, met schijnbaar hoog rabat, met verleidelijke bandjes, waarop men veilig Lafontaine's woord kon toepassen: ‘d'un magistrat ignorant c'est la robe qu'on salue’? - Was het den boekhandel tot eer en vertrouwen brengen, door in een prospectus een klein getal afleveringen voor te spiegelen, maar het werk, als men de inteekenaars gevangen had, te doen uitdijen tot het dubbele, of den onnadenkende te verlokken door een smakelooze oleographie, een kunstmoord, die den oorspronkelijken schilder uit ergernis zich zou doen omkeeren in zijn graf? - Was dat bedrog of niet, een kostbaar boek van enkele jaren oud op een fondsveiling te doen, of bij getallen te verschacheren

aan een uitdrager en voor een spotprijs te laten adverteeren, tot verbittering van hen, die er ter goeder trouw nog pas een handvol gelds voor hadden besteed? - Werd de fatsoenlijke boekhandel niet in het aangezicht geslagen door de harlekijns-aankondigingen in de dagbladen, heele kolommen vol, van de tweede-hands-mannen, die de beste werken onzer beste auteurs aanboden voor een bagatel, of het misdruk ware? die ze soms, de hemel betere het! nog voort wilden helpen door de premie van een kist sigaren? of, gelijk onlangs als bij wijs van verrassing geadverteerd werd: 'DE KOMPLEETE *BEETS*. EN NOG EEN AARDIGHEIDJE TOE!'? - Was het niet om schaamrood te worden, dat een stel van wetenschappelijke en letterkundige werken werd aangesmeerd door een bon, die den gelukkigen trekker een buitenkans beloofde, uitgeschreeuwd in deze woorden:

'Geen Villa!
Maar wel een ELEGANTE EQUIPAGE!
of EEN BED!

Een Bed! Hoe komt ge daartoe? hooren we u zeggen. 't Wordt bespottelijk!..... Maar wacht even! Dat is geen Bed om meê te spotten! Want op zoo'n Vorstelijk Bed, bestaande uit 60 pond enkel spierwitte zuivere Zwanenveêren, met twee stellen puik Beddengoed, slaapt waarlijk iedereen niet!'

Was deze boekhandel uit de tweede helft onzer eeuw dien der vaderen waardig? Of had hij zich tot een 'bric-a-brac'handel verlaagd, waarvoor ieder beschaafd man de oogen had neêr te slaan?!

Zij, die zoo jammerden, hadden niet in alles ongelijk. Er waren, het viel niet te ontkennen, in de laatste jaren ongemanierde verschijnselen in den handel voorgekomen. Uit kleine beginsels ontsproten, wTaren zij voortgewoekerd en hadden afmetingen gekregen, die zelfs den meest vrijgezinde de wenkbrauwen deed fronsen. Het ontzaglijk debiet door sommige ondernemin-

gen behaald, was niet uit zuivere bron van boekenliefde voortgevloeid. De zucht tot opschik, de verleiding van een loterij hadden er het grootste aandeel in. ‘Als razende Roelands’, zeî een klager, ‘hebben uitgevers en publiek de ateliers van de lithografen Tresling en Amand bestormd en geplunderd. De meeste huiskamers zijn voorzien van premie-gravures en oleographiën, die meer of min aan het monster voldoen wat uitvoering en teekening aangaat, en de boekenrekken of étagères zijn volgepropt met ongelezen werken, die, afleveringsgewijze verschenen, bij den binder zijn te logeeren geweest, die de onhebbelijke massa, door ze in een paar banden te zetten, wat in fatsoen heeft gebracht, zoo, dat ze nu ten minste het nut opleveren dat ze dienen als ornament, evenals een stuk porcelein. Brengt dat beschaving voort? Is dat de vooruitgang, die, zoo men zegt, steeds meer en meer doordringt, ook in alle takken van handel en industrie? Ik kom op tegen die bewering, ten minste waar het ons vak geldt! “There is something rotten in the state”, die eerder voor achteruitgang pleit. Waar met kunst- en vliegwerk een tak van handel moet worden in het leven gehouden, daar heeft die tak van handel de tering, en geen medicijnmeester is er zoo snugger, zoo gelukkig, het kwaad uit te roeien zóó, dat het lichaam weêr gezond en normaal wordt.’

Dergelijke jammerkreten bleven natuurlijk niet onbeantwoord. Het jonge Holland deed er luid zijn stemmen tegen hooren en verdedigde zich op menig punt. Dat het niet alles rozengeur was, werd gaaf toegegeven. De toenemende kwakzalverijen vooral konden niet genoeg gewraakt worden. Maar zoo algemeen toegepast was die grief toch hoogst onbillijk. Omdat eenige enkele firma's zich aan die feiten bezondigden, moest daarom de geheele boekhandel over denzelfden kam worden geschoren? Omdat er hier en daar een woekerplant onder het koren groeide, moest daarom

de geheele akker worden afgekeurd? Moest dan liet jonge Nederland geduldig blijven huppelen naar de pijpen van het oude? Moest het wachten tot de raven kwamen aanvliegen met brood? Was de boekverkooper in de maatschappij alleen aangesteld als een keurmeester, wiens plicht het was op ieder boek dat ter markt gebracht werd toe te zien, of het inwendig en uitwendig wel aan de allerhoogste eischen voldeed? Was hij niet vóór alles koopman, die waren moest hebben voor àlle behoeften, de onzedelijke alleen buitengesloten? Was een volksboek met een groote oplaag, met een lokkende premieplaat, later met een smakelijken band, zoo te misprijzen, en moest er niet veeleer in gejuicht worden, dat het boek heden ten dage kwam waar het voorheen nooit geweest was? Neen waarlijk, toegegeven de rechtmatige grieven, toegegeven de gebreken, toegegeven alle doornen en distels, waarover de kleinzeerigen ach en wee riepen, het jonge geslacht, dat zijn tijd en zijn plicht kende, had geen reden zich over het tegenwoordige te beklagen of de toekomst zoo donker in te zien. Viel er dan toch inderdaad ook niet te roemen in de dagen die de onze waren? Was de boekhandel niet altoos nog een goed vak? Was er voor hem die hoofd en handen wist te gebruiken niet een fatsoenlijk bestaan in te vinden? Waren wij niet in de laatste jaren, schrede voor schrede, opmerkenswaardig vooruitgegaan? Vijftien jaar geleden behoorde het nog tot de zeldzaamheden, op drukkerijen van middelmatigen omvang een snelpers te zien; wie dorst er thans meêdoen zonder? - Waren de oplagen van vele onzer uitgaven niet minstens verdubbeld; niet om aan onvoorzichtige overmaat voet te geven, maar louter omdat de vraag zooveel grooter geworden was? - Sloegen wij niet soms de handen in elkaâr, als wij van sommige volksboeken, van allerlei aard, de oplaag en het debiet vernamen? Hadden wij niet nog onlangs verbaasd gestaan, toen wij, ten behoeve van onze tentoonstelling te Londen, de ongeloofelijk lange

lijst onzer tijdschriften onder het oog kregen[1]; en wisten wij het vroeger zelfs bij benadering wel, welk een menigte couranten, deels te danken aan de afschaffing der zegelwet, in ons klein landje een bestaan vond? - Al vroegen de ouderen van jaren telkenreis half verzuchtend zich af, welk nieuw plan zij toch wel op het touw zouden zetten op het zoo ten eenenmale afgewerkte terrein: werden zij niet ieder oogenblik verrast en beshaamd door jonger uitgevers, die met onuitputtelijke vindingrijkheid en met voorbeeldige inspanning nieuwe onderneming op onderneming stapelden, krachtig aangegrepen, prachtig uitgevoerd en benijdenswaardig door een welverdienden uitslag? - Werd er op onze talrijk toenemende fondsveilingen ook zooveel geld besteed als tegenwoordig? - Vloeiden, door de ook in haar waarde te erkennen tweede hand, de soms zeer aanmerkelijke restanten onzer oplagen niet als door een wonder weg onder het publiek; en niet een scherpe handelsblik uit lang verstorven kopijen vaak nog goudkorrels te rapen? - En of ook onze *oude*, half of heel vergeten boeken opgeld deden: vraagt het aan de antiquaren onder ons, wier zendingen naar de bibliotheken van verschillende landen zich gaandeweg uitbreidden en wier handelsgeest niet alleen, maar wier bibliographische bekwaamheden bovenal, den roem van onzen boekhandel in het buitenland deden huldigen. - Wáár wij ook om ons heen zagen, neen waarlijk, geen kwaden tijd, geen stof tot mistroostig klagen, geen hoofdschudden over een teringkwaal! Konden wij ons ook al in de verste verte niet meten met een taal en terrein als zoo vele grootere rijken om ons heen, toch, voor onze bescheidene wenschen was ons klein land een goed land en onze tijd een vruchtbare.

1 Zie later, bij de vermelding der tentoonstelling.

Zoo werd er van weerskanten gevraagd en geantwoord. Aan wien onze bijval?

Eén teeken des tijds wat onze boekenwereld aangaat mag hier, onder de anderen, niet voorbijgezien worden. Werd het uiterlijk aanzien onzer boeken, wat papier, druk-, plaat- en bindwerk betreft, doorgaans met vrij wat meer zorg behandeld dan een dertig jaar te voren, ook was het geweten wakkerder geworden voor des uitgevers plichten in betrekking tot de taal. Tegen slordigheid in stijl en correctie werd meer gewaakt dan vroeger. De geest, of liever de geesel der kritiek, die vooral in dezen tijd met onbarmhartige gestrengheid, zoo niet met kwaadaardige hekelziekte, vonnis velde over alles wat binnen haar bereik viel, had althans dit goede uitgewerkt, dat schrijvers en vertalers, en dus ook de uitgevers, wat nauwer waren gaan toezien op zuiverheid van vorm. Voor den voorvaderlijken corrector - in oude dagen op drukkerijen zulk een man van gewicht! - was weêr een nederig bestaantje geopend, en het lezen der drukproeven behoorde evenzeer al meer en meer tot de dagtaak, tot den dagplicht van den uitgever. Zoo was hij op zijn hoede, of behoorde het althans te wezen, dat hetgeen bij hem het licht zag het licht mócht zien. Uitzonderingen op dien gulden regel kwamen, helaas, nog wel al te overvloedig voor; maar verbetering was te merken en grooter verbetering behoorde tot de wenschen voor de naaste toekomst.

Een donkere bui, die daaromtrent even dreigde, dreef gelukkig vrij spoedig voorbij.

De dames-vereeniging ‘Tesselschade’’ namelijk, die zich voornamelijk ten doel stelde, werk te verschaffen aan fatsoenlijke vrouwen en meisjes die daaraan behoefte hadden, besloot in 1873, volgens haar openbaar gemaakt verslag, om zich voortaan ook op letterkundig gebied te bewegen. ‘Zooals men weet’, werd daar loffelijk ge-

tuigd, ‘behoort het tot den werkkring onzer vereeniging om onze verarmde zusters de hand te reiken en haar een weg aan te wijzen om tot een zelfstandig bestaan te komen. Na onderzoek is het ons nu gebleken, dat vertaalwerk zeer goed betaald wordt, doch moeielijk te krijgen is, en dat in dit opzicht de hulp der bestuurderessen wordt ingeroepen. De vereeniging heeft daarom besloten, om, waar zij kan, letterkundigen arbeid te steunen, artikelen geschikt ter vertaling of omwerking te zoeken en aan te wijzen, en het terrein van vertalen voor hare werksters te trachten in te nemen.’

Een zich bitter gekwetst voelend uitgever trok zich in het *Nieuwblad* dit onbesuisd plan heftig aan en gaf zijn hart volgenderwijs lucht: ‘Behalve dat wij vreezen, hoe jammerlijk de illusie dier dames op het punt van belooning voor vertaalwerk zal beschaamd gemaakt worden, vooral bij ongeoefenden, gaat het toch maar niet aan, om vertaalwerk, even als naai- of breiwerk, aan de eerste de beste brekebeen op te dragen! Onze letterkunde is, Gode zij dank, nog geen naaiwinkel geworden, die alleen handen-arbeid vereischt of een machine die gedachteloos voortprikt!’

Kalmer bestrijding vond dit voornemen in de waardige bestuurderesse van het weekblad *Ons streven*, die in haar blad, als ware zij zelve lid van het gild der uitgevers, aantoonde, hoe onoverwogen dit menschlievend plan was. ‘Meest ieder in ons land’, zeide zij, ‘die een eenigszins beschaafde opvoeding kreeg, leerde twee of drie talen. In den regel wordt die kennis verkregen door uit de vreemde taal in de eigene over te zetten, en zoo is “vertalen” iets dat velen wel zoowat kunnen. Een natuurlijk gevolg hiervan is weêr dat ieder, die wat wenscht te verdienen, al heel spoedig zijn heil van de pers verwacht en zich bij de uitgevers aanmeldt om vertaalwerk. Deze worden daardoor zóó overstroomd met aanbiedingen, dat eenigen zelfs gedrukte weigerende antwoorden gereed hebben. - Vertalen, goed

vertalen en een daar natuurlijk uit voortvloeiend en meê gepaardgaand omwerken, is geen handwerk, maar een kunst-, of liever studiewerk, dat maar niet door de eerste de beste kan worden verricht. Er is méér voor noodig dan wat taalkennis; er is in de eerste plaats voor noodig algemeene ontwikkeling, goede smaak en bovenal een diep besef van de verplichting, die men op zich neemt tegenover den oorspronkelijken schrijver en het publiek.' -

Dit ware woord was ieder rechtgeaard uitgever uit het hart gesproken. Laat het herhaald worden! Onder de kleine rampen van het uitgevers-leven behooren inderdaad die tallooze aanvragen om vertaalwerk, die schier wekelijks, met meer of minder gemoedelijken aandrang, voorkomen. De menigte predikanten met zoo veel tijd, zoo veel kroost en zoo weinig traktement; dat aantal pas gepromoveerden zonder praktijk: maar bovenal, die overvloed van oudere en jongere eenzame dames, die 'haar tijd nuttig willen besteden', is een telkens weêrkeerende beproeving. De pen wordt waarlijk geoefend om een weigering op te stellen zoo beleefd, zoo zacht, dat zij den aanvrager of de aanvraagster niet kwetst, of ten minste de teleurstelling zoo hoffelijk mogelijk toedient. Want of het behoefte aan arbeid, of, nog erger, behoefte aan brood is, de bede om vertaalwerk wordt zoo vaak door een meêlijdenswaardigen nood aangegrepen als redmiddel.

En valt men dan soms voor de verzoeking, wie zal de pijnlijke uren van berouw tellen, als de arme uitgever zich afslooft op de verbetering der proeven! Als het blijkt, dat het vertalende hoofd bijna niets begrepen heeft van den eigenaardigen stijlvorm van den auteur, of de vertalende pen geen regel dragelijk Nederlandsch wist te schrijven. Als de zetter u klaagt dat hij alles op nieuw in den haak moet nemen en hij u de kopij terugzendt met de klacht, liever niet te zetten, dan zóó te moeten corngeeren. Als gij, tot wanhoop gedreven, de onbekwame hand

op haar broddelwerk waagt te wijzen, en een antwoord uit de hoogte ontvangt: ‘dat alle menschen bij het voorlezen de vertaling toch zoo verwonderlijk lief vonden’!

Natuurlijk, bij buitenlandsch werk van grover allooi komt het er minder op aan, dat de vertalende pen wikke en wege of ze ook een onvoorzichtigheid begaat. Maar daar zijn ook auteurs, wie men niet anders dan met geschoeide handen nadert. Tusschen schrijvers en schrijvers is onderscheid gelijk er afstand is tusschen schilders en schilders. Als ge een fabriekmatigen steendruk vóór u krijgt van den *Schuttersmaaltijd*, van een *Doelenstuk*, van den *Nachtwacht*, dan moge u eenig denkbeeld aanwaaien van de groep, die deze bekende meesterstukken voorstellen, maar ge hebt van der Helst, Frans Hals of Rembrand niet. Er scheelt veel aan. Maar wanneer ge een man als Unger dagen lang op die doeken hebt zien turen, om ze te lezen, te verstaan, te vatten in alles en alles, in al de tooverkracht dier kunstmacht, en wanneer gij hem daarna hebt zien tobben om met zijn etsnaald V op het metaal over te brengen lijn, kleur, toets en tint, met de honderde grepen en spelingen van het schier onnavolgbaar talent, dan zeker krijgt gij getrouwer afspiegeling in den smedigen inkt van hetgeen de meester gaf met de kleuren van zijn palet. Ook de schrijver is schilder. De taal is zijn grondstof, de pen zijn penseel. In den bouw en de buiging zijner volzinnen, in de greep zijner woorden, in de keus zijner vocalen en medeklinkers, in die tallooze wendingen der taalmuziek spiegelt hij af wat hij uw verbeelding te zien, uw begrip te verstaan, uw smaak te gevoelen wil geven. Wilt gij hem nabootsen in uw eigen spraak, martel hem niet met uw onverstand of onhandigheid. Heb eerbied voor den meester, dien ge te vertolken waagt. Maak hem niet te schande met uw roekeloos knutselwerk. Bezondig u niet aan zijn taal, en heb wat geweten voor de uwe.

Een der weldaden van de menschlievende dames-vereeniging

'Tesselschade' is wel gewis deze geweest, dat zij het vertalen van haar program heeft teruggenomen, en het beste streven van *Ons streven* was het, dat het een waarschuwenden vinger heeft gelegd op een verlokkende taak, waarvoor zoo weinigen berekend zijn.

Van de teekenen des tijds in onzen werkkring gaan wij over tot zijn daden.

Onder de zaken van den boekhandel, die langen tijd al heel veel te wenschen overlieten, behoorden wel in de allereerste plaats de middelen van gemeenschap, in de wandeling het correspondentiewezen geheeten. Jaren bij jaren had er in de manier van doen daaromtrent niet de minste verandering, laat staan verbetering plaats. Ieder jong boekverkooper, die zich in een buitenstad vestigde, koos zich in Amsterdam, het middelpunt van alle handelsverkeer, zijn correspondent. Deze ontving voor hem alle pakjes en brieven, zamelde die op en verzond ze, zooals dat van te voren bepaald was, maandelijks of wekelijks, met beurtman, vrachtwagen, diligence, of later spoortrein, aan zijn committent. Wederkeerig zond deze al wat hij te verzenden had, bestelbriefjes, pakketten, teruggaand commissiegoed enz., aan zijn hoofdcorrespondent. Aangezien voor dat correspondentschap betaald moest worden en vele Amsterdamsche boekverkoopers daarvan een bijzaak maakten, was er op dat gebied heel wat naijver en deed de een het al goedkooper dan de ander. Daar kwam bij, dat de correspondent te gelijk depûthouder was van zijn committent-uitgever en een extra winst genoot van alles wat bij spoedeischende bestelling uit dat depot gevraagd werd.

Wie een kijkje nam bij zulk een correspondent, of zooals men hem eigenlijk noemde hoofdcorrespondent, zag vreemde dingen. Deze was natuurlijk in de allereerste plaats boekverkooper-debi-

tant, dat wil zeggen iemand, die erop uit moest zijn, zijn begunstigers behoorlijk in zijn welgeordend boekenmagazijn te ontvangen en te bedienen. Dat ging evenwel zoo ver als het voeten had. De winkeldeur bleef geen vijf minuten gesloten. Elk oogenblik werd ze opengestooten door een smerigen loopjongen, die onder het uitgalmen van een adres, zijn pakken op vloer of toonbank smeet, zich met zijn bestelbriefjes in het gesprek mengde en voor zich de eerste bediening eischte. Ieder pak werd op zijn eigen hoop geworpen, en naarmate de correspondent veel of weinig committenten had, ruimer of bekrompener behuisd was - en dit laatste was in den regel het geval - vertoonde de boekwinkel een verzamelplaats van grooter en kleiner stapels van pakketten, waartusschen geen doorkomen was en die soms tegelijk voor zitplaats strekten voor de bezoekers. Was de dag van verzenden gekomen, dan werden die stapeltjes tot hoopen opgemetseld, tusschen pakpapier en touwen gesjord, op kruiwagens geworpen en weêr neêrgesmakt in het een of ander expeditiekantoor. Nog erger ging het toe op elken eersten der maand, wanneer alles wat in het land uitgegeven werd naar Amsterdam toevloeide om vandaar naar alle richtingen verspreid te worden. Duizende pakjes en brieven moesten dan door de correspondenten gewisseld worden; voor inpakken en verzenden was geen oogenblik te verliezen; aan het gegooi en gesmijt was geen eind; knechts en jongens draafden met hun last, tusschen koorden gewrongen, op rug en hoofd of met wagens het woelige Amsterdam door en wierpen die als uiteenspattende bommen in de verschansing der correspondenten.

Dat door deze woeste wijs van doen een aantal abuizen moesten plaats grijpen, ligt voor de hand; dat uw arme nieuwe boeken, waaraan uw hart en uw geld hingen en waaraan ge zooveel zorg besteed hadt, van zulk een mishandeling de slachtoffers waren, spreekt van zelf. Bovenal de pakken gebrandmerkt met het

adres: ‘teruggaand commissiegoed’ moesten de nietswaardige speelballen zijn voor de boekverkoopers-straatjongens; en indien verhoord waren geworden alle verzuchtingen en verwenschingen, het verontwaardigd gemoed ontschoten van uitgevers bij het in het voorjaar terugontvangen van het beduimelde, versjouwde, verduwde, verdorven onverkochte, dan waren al de plagen van Egypte neêrgedaald op de hoofden van het ras der hulptroepen van de correspondenten in Neêrlands hoofdstad.

Die correspondenten-zelve hadden niet minder te klagen. Zij hadden hard werk voor schraal loon en vrij nadeelige kansen daarenboven. Reeds in 1836 staken de voornaamsten onder hen, W. Brave Jr., J.C. van Kesteren, G. Portielje, M.H. Schonekat en L van Bakkenes, de hoofden bijeen en vroegen bij algemeenen brief verhooging van bezoldiging, op grond van hun onvergolden arbeid, en met de alles afdoende berekening, dat ‘indien een committent 20 jaren zijn correspondent trouw betaald had en hij in het 21^{e} in gebreke bleef, de laatste aan den eerste niets verdiend had.’ Geen wonder, dat deze en gene van lieverleê voor zulk een bijbaantje bedankten, maar even natuurlijk dat er vijf andere liefhebbers voor dien eenen in de plaats zich aanboden. Het adresboek van 1852 geeft reeds 40 hoofdcorrespondenten op tegen de nog slechts enkelen van 1836, en uit dat van 1860 tellen wij er 42, waarvan de onderstaande firma's de voornaamsten waren:

C.L. Brinkman	met 142
Schalekamp, v.d. Grampel & Bakker	met 79
H.J. van Kesteren	met 70
J. Noordendorp	met 43
P.M. van der Made	met 37
C.L. van Langenhuijsen	met 25
G. Portielje	met 23
J.D. Sybrandi	met 22
C.L. Schleijer & Zoon	met 15

G. van Peursem	met 14
Wed. J.C. van Kesteren	met 14.

De overige buitenboekverkoopers waren onder 31 anderen verdeeld.

Het *Weekblad*, dat gedurende zijn kort maar gezond bestaan den boekhandel zooveel diensten bewees, maakte in 1851 voor het eerst het correspondentiewezen tot een punt van algemeene bespreking. Het mat in het breede al de grieven uit, die tegen den tegenwoordigen toestand aan te voeren waren; het klaagde erover, dat die onverantwoordelijke wanorde tot heden toe altoosdoor had voortgeduurd; het riep alle welgezinden op om daarin eindelijk hervorming te brengen. ‘Wil men vlugheid, orde en zekerheid in ons correspondentiewezen ingevoerd zien,’ zoo eindigde het, ‘dan moet in de eerste plaats de hoofdcorrespondent niets anders omhanden hebben; hij moet niets zijn dan expediteur en depôthouder voor den boekhandel. Wil men de genoemde vereischten in de hoogste mate, dan moet er niets zijn dan *een enkel huis*, dat zich met de expeditie voor den ganschen Nederlandschen boekhandel belast, waar de goederen *van allen* worden ontvangen en *aan allen* worden verzonden. Dan kan men op groote schaal stelselmatig te werk gaan.’

Twee jaar later, toen er bij de Vereeniging spraak was van het stellen van depôts van alle fondswerken te Amsterdam, maar een voorstel daaromtrent te groote bezwaren vond, kwam het *Weekblad* met nieuwen aandrang op zijn vroeger geuiten wensch terug tot het oprichten van een ‘Algemeen huis van depôt en correspondentie’.

Misschien gaf deze herinnering aan A. Plantinus te Dragten aanleiding om bij de algemeene vergadering van 1860 het voorstel in te dienen tot ‘opheffing van alle hoofdcorrespondentschap en vereeniging van alle bemoeiingen in één hoofdkantoor voor den boekhandel, waarvan de daaruit voortvloeiende voordeelen zouden strekken tot een op te richten weduwenfonds’: een voor-

stel, dat toen nog zoo ontijdig bleek, dat het met 70 tegen 13 stemmen verworpen werd.

Ook dit kind der hoop zou eerst na lange verwachting onder smarten en weeën ter wereld komen.

Twee kloeke mannen, A.W. Sijthoff en W.T. Werst, drongen er in 1864 op aan, dat men deze zaak toch eens in handen mocht stellen van enkele leden der Vereeniging, verschillende takken van handel vertegenwoordigende. Waarom niet? De Vereeniging had nooit tegen commissiën opgezien, en ook in dit geval kon die maatregel geen kwaad. Misschien zou hij licht brengen in de nevelen, en in elk geval was er niets meê verbeurd. Zes leden: A.W. Sijthoff, als een der voorstellers, C.L. Brinkman, als een der grootste belanghebbenden, H.J. van Kesteren, C. van der Post Jr., W.F. Dannenfelser en H.A. Tjeenk Willink, zetten zich, op verzoek hunner beroepsgenooten, tot overweging en raadgeving neêr. In een uitvoerig verslag, het volgend jaar uitgebracht, betoogden de geroepenen in hoofdzaak het volgende: Al de gerezen klachten waren waar. Maar ze zouden nooit uit de wereld te maken zijn. Abuizen bij verpakking en verzending zouden er zelfs nog meer te vreezen zijn, indien één gebouw die gansche massa pakjes en brieven verzamelen zou. En wie zou niet duizelen van de verwarrende drukte op de maandelijksche verzenddagen! van de bergen opgehoopte vrachten van teruggaand commissiegoed in het voorjaar! van de driftige beweging tegen St. Nicolaas en Kersttijd! Toch mochten zulke bezwaren een proef tot verbetering niet in den weg staan. Die proef zou ten bate van het algemeen belang moeten zijn, maar toch ook niet ten nadeele mogen strekken van de bestaande hoofdcorrespondenten. Deze laatsten waren in den boekhandel onmisbare tusschenpersonen. Zij waren de vrienden hunner vrienden, de halve voogden over hun jeugdige committenten. Zij gaven inlichting, raad, des noods waarschuwing. Zij getroostten

zich allerlei kleine zorgen en oplettendheden, die een dood kantoor van beheer niet bij machte was te vervangen. Daarbij, wie zou het wagen zijn handelsbroeder het brood van den mond te stooten? Alzoo moest een middelweg gevonden worden. En dat was mogelijk. De Vereeniging zou op haar risico en onder haar toezicht een goedkoop gebouw zien te huren in het midden van Amsterdam. Daar moesten alle pakken en brieven, ook van de Amsterdamsche uitgevers, vergaard en weêr gesplitst worden. Ieder hoofdcorrespondent liet met wagens vandaar afhalen hetgeen voor zijn committenten bestemd was en zorgde verder voor de verspreiding. Zoo werd er ten minste iets aan orde en regel gewonnen en hadden de hoofdcorrespondenten hun voorhuizen niet steeds vol van de hoopen boeken, die daardoor zooveel schade leden. De kosten van lokaalhuur en beheer dienden pondspondsgewijs te worden omgeslagen over de committenten, die daarvoor weder op eenige vermindering van betaling bij hun hoofdcorrespondent zouden kunnen aanhouden. - De dêpots moesten blijven waar ze waren.

Deze halve maatregel bleek niemand te voldoen. Hij lokte alleen een storm uit in het *Nieuwsblad*, een storm bovenal op de vergadering. Van eenige hoofdcorrespondenten was aldaar een booze brief ingekomen met de opzegging van hun lidmaatschap, indien dit voorstel werd aangenomen. Ook het bestuur meende het niet te kunnen verdedigen, en de leden spraken vele en vinnige woorden. Zoo werd het in de doos gedaan.

Trouwens niet voor goed. In 1868, na zeventien jaar talmens, trad de zaak in nieuwe gisting. Het was toch wel wat al te dwaas, betoogde een ongenoemde in het *Nieuwsblad*, dat bij alle versnelling van verkeer en vereenvoudiging van huishouding, onder alle handelsvakken alleen de boekhandel een sleur bleef volgen een kwart eeuw ten achteren, en zulks alleen ter wille van enkele belanghebbenden. De Vereeniging wilde zich de handen

niet branden en had ervan gewaagd, dat niet zij, maar wel een doortastende persoonlijke hand de hervorming ondernemen moest. De Vereeniging had daarin een teeken van laakbare zwakheid getoond. Herhaald was de klacht geuit, dat zij zoo veel voor uitgevers, zoo weinig voor debitanten deed. Welnu, dit was nu eens een gelegenheid om te toonen, hoe zij het belang van allen behartigen wou. Er moest een algemeen bestelhuis worden opgericht, het ging hoe het ging. Men had aan de hoofdcorrespondenten onderling zelven de eer willen laten; maar deze lieten steeds op zich wachten. Nu was het geduld ten einde. Het moest een coöperative onderneming worden, en de kas der Vereeniging had alleen de zaak op het touw te zetten en de voorloopige onkosten voor te schieten. Men zou het ervaren: de zaak zou bloeien, indien ze maar ferm wierd aangepakt.

In gelijken geest liet spoedig daarop B. van Dijk, de handige penningmeester van het bestuur, zich uit. Hij gaf bovendien een weldoordacht plan aan en een berekening van vermoedelijke uitgaven en inkomsten, die er zelfs verleidelijk uitzag. Men zou het hem wellicht euvel duiden, schreef hij, dat hij met een ongevraagd advies voor den dag kwam. Maar hij had het goede doel alleen op het oog. Hij had de koe bij de horens willen grijpen; misschien had hij misgetast en haar bij den staart gevat. Welnu, dan moesten anderen hem maar een handje helpen. Als het beest maar gevangen wierd.

Na deze beide warm geschreven stukken was de vonk in het kruit geworpen. Geen week ging er voorbij, of het orgaan, het *Nieuwsblad*, bracht grooter of kleiner geschriften in de wandeling. Zelfs nam de boekhandelaar C.W. Draijer het voornemen op om voor eigen rekening een algemeen expeditie-kantoor te vestigen, een plan dat trouwens, in afwachting van de dingen die komen zouden, in duigen viel. Ook een viertal hoofdcorrespondenten: C.L. Brinkman, H.J. van Kesteren, J. Noordendorp en Scha-

lekamp, van de Grampel & Bakker maakten bekend, dat het hun voornemen was, vereenigd op te richten een bestelhuis voor den Nederlandschen boekhandel. Iets later sloot een negental hoofdcorrespondenten zich bij dit viertal aan, uit welke vereeniging vijf firma's, bij nadere berekening, zich weder terugtrokken. Ook de overigen konden het onder elkander niet eens blijven, zoodat binnen een halfjaar deze geheele hoofdcorrespondentenbond uiteenrafelde.

Al deze dingen maakten, dat het bestuur der Vereeniging begreep, zich thans niet meer buiten de kwestie te kunnen houden en op de punten van behandeling voor 1869 het voorstel plaatste ‘tot het benoemen van eene commissie van vijf leden, belast met het opmaken van een plan tot verbetering van het correspondentiewezen in den boekhandel, hetwelk binnen drie maanden moest ingeleverd zijn’. ‘De naaste aanleiding tot dit voorstel’, zoo luidde de toelichting, ‘was de toezegging, die het bestuur ontving van een plan tot het oprichten van een bestelhuis. Nam de vergadering dit voorstel aan, dan werd zij geacht zich daarmede te verklaren vóór een betere regeling van het correspondentiewezen en tevens ondersteuning te willen verleenen uit de geldmiddelen der Vereeniging, om dit doel te bevorderen.’ De vergadering was er voor, en schonk haar vertrouwen aan M.H. Bezemer, G. van Kesteren, G.L. Funke en H.A. Tjeenk Willink tot het maken van een plan.

Intusschen was er een storende kronkel in den kabel gekomen. De firma Schalekamp, van de Grampel & Bakker, de voornaamste aller hoofdcorrespondenten, had met reden ingezien, dat een groot deel van haar bestaan gevaar liep, indien de Vereeniging haar mededingster werd. Met haar eigen belang op het oog, begreep zij het zoo ver niet te mogen laten komen, maar, het gras maaiende waar zij het vinden mocht, naar de kans te moeten omzien om de stoppels over te laten aan haar voorname belaagster. Met

kracht van woorden, toegezegde voordeelen, luid geklag in gedrukte brieven en met persoonlijke bezoeken wist zij, handig genoeg, bijna den geheelen boekhandel buiten Amsterdam te harer gunste over te halen, zoo zelfs dat zij weldra niet minder dan 450 boekverkoopers had weten te verlokken om van haar aanstaand ‘expeditie-lokaal’ gebruik te maken. Die daad was alleszins vergefelijk, maar, natuurlijk, kwaad voor het van andere zijde bestaande plan.

Desniettemin was de commissie aan haar opdracht gebonden. Zij liet zich niet ontmoedigen. Zij overwoog en cijferde. En alsof juist de gerezen tegenkanting haar krachtiger in plaats van lauwer gemaakt had, zoo kwam zij op den gezetten tijd met een verslag voor den dag, zoo weldoordacht, zoo flink, zoo innemend, dat de kans van verwezenlijking nooit zoo goed gestaan had als op het oogenblik dat het felste gevaar haar bedreigde. Met een klemmend betoog van het onhoudbare der vroegere toestanden ging zij het gebeurde van de laatste jaren na, in het volle licht brengend het onverantwoordelijke, dat het belangrijkste deel van onze handelsbeweging, ons onderling verkeer, de wisseling onzer goederen, in dezen tijd van spoorweg en stoom tot nog toe geketend was gebleven aan den slakkengang van beurtman en trekschuit. Eer den mannen, die eindelijk, ten langen leste, de wenschen naar verbetering tot een daad begeerden te maken. Maar thans, op het punt dat de Vereeniging stond te volvoeren hetgeen zij sinds lang had behooren te doen, had een verdienstelijk mededinger getracht haar de taak uit de hand te nemen. Hulde aan dien ijver, hulde aan dien echten koopmansgeest, die langs open en eerlijken weg voor eigen belang waakte en werkte. Maar was daarmede nu het doel genoegzaam bereikt? durfde de commissie vragen. Geenszins! was haar onbewimpeld antwoord. Op dit oogenblik had de prijzenswaardige voortvarendheid van één enkele firma het grootste getal der boekverkoopers

aan zich verbonden. Zoodra de laatste kleine concurrent door de groote zaak zal zijn overvleugeld, heeft alle mededinging opgehouden Dan zal de tegenwoordige of latere bezitter van het alvermogende en alles omvattende centraalhuis een zware verzoeking moeten wederstaan om niet òf heerschzuchtig òf zelfzuchtig te worden gelijk zoo veel andere monopoliën. Dan zal het bereiken van het groote doel, de eenheid, hoogst waarschijnlijk spoedig gevolgd worden door nieuwe scheuring, als het blijkt dat de heilzame invloed der concurrentie, die ons in alle andere opzichten scherpt en voortzweept, ook in de correspondentiezaken niet kan gemist worden.

Elk monopolie is drukkend. Het strijdt tegen den aangeboren vrijheidszin. Drukkend zal het zijn, als een partikulier persoon, die zijn voorliefde en genegenheid kan hebben; die wellicht ook andere belangen behartigt dan de expeditie onzer goederen; die als bezitter van fondsartikelen, als aannemer van leverantiën; die met ons te onderhandelen, misschien geschil te voeren heeft over prijzen en voordeelen: als die partikulier persoon met souvereine macht, zonder hooger beroep, over ons verkeer kan beschikken, en wij tot herstel onzer gegronde of vermeende grieven geen ander redmiddel hebben, dan het beproeven eener revolutie tegen zijn alomvattend gezag. Wie zou zulk een alleenheerscher wenschen? Zou zelfs het bezit dier alleenheerschappij benijdenswaardig zijn?

Nog iets. Het hoofdcorrespondentschap was tot nog toe altijd bijzaak geweest. In partikuliere handen zou het bijzaak blijven. Bijzaak zelfs voor den bezitter van een eenig expeditielokaal. Bijzaak, omdat men den partikulieren ondernemer niet kon beletten de expeditie te verbinden aan een magazijn, dat hem meer winsten opleverde dan het matige correspondentie-loon. Bijzaak, omdat men den partikulieren ondernemer niet kon verbieden, op de ondervinding als magazijnhouder opgedaan

ondernemingen te bouwen, die hem sterker aantrokken dan de belangen van anderen.

Neen. Een blijvend goede toestand was alleen te vinden langs anderen weg: de vereeniging van het correspondentiewezen op één punt, onder één beheer, in één expeditielokaal, waar één directeur het bewind voerde. Maar dan wel een lokaal, dat het eigendom was van den ganschen boekhandel, of van een groot aantal belanghebbenden, met een directeur, verantwoordelijk voor zijn doen en laten aan een commissie van toezicht, gekozen door de Vereeniging. Zoo alleen kon men een inrichting krijgen, waar het werk verricht werd door ambtenaren, die zich geheel konden wijden aan het nauwgezet vervullen van dien plicht, die door geen handelsbetrekking voorliefde konden hebben voor den eenen committent boven den anderen, en die bij verzuim of nalatigheid desnoods zouden kunnen worden vervangen. Zoo alleen kregen wij een inrichting, die niet door overlijden of verkoop in minder bekwame of minder onbaatzuchtige handen kon overgaan, een inrichting, die de noodzakelijke onkosten zich het vergoeden, maar geen grooter winsten behoefde af te werpen dan noodig waren om haar blijvend bestaan te verzekeren; een inrichting, die zich enkel met haar plicht bezig hield, geen steun zocht in bijzaken, geen handel dreef, geen krediet verleende, met niemand concurreerde - een onzijdig middelpunt met gelijk recht voor allen.

Op deze gronden durfde de commissie met alle vrijmoedigheid, zelfs bij de opgekomen mededinging, aanraden, dat de Vereeniging de onderneming doen zou, bij aflosbare aandeelen een kapitaal bijeenbrengen van *ƒ* 40,000.-, een huis koopen en verbouwen, dat inrichten voor verschillend gebruik, en zoo spoedig mogelijk een bestelhuis vestigen. - Bij dit plan en de begrooting, die zij daarbij overlegde, had zij het vroeger ontwerp van van Dijk tot grondslag genomen. Was de zaak maar eens in werking, meende zij, dan mocht men verwachten, dat van jaar tot jaar

een grooter aantal deelnemers zou toetreden, en dat eerlang allen zouden vereenigd worden, vooral wanneer de tegenwoordige hoofdcorrespondenten zouden inzien, dat de nieuwe inrichting hen verloste van een aftobbende bemoeiing en hun tijd zou laten voor een ruimer en voordeeliger werkkring als magazijnhouders.

Het pleit niet minder voor de overredende betoogkracht van de commissie dan voor den uitstekenden takt van den voorzitter der Vereeniging D.A. Thieme, dat de vergadering van 1870 bij groote meerderheid van stemmen een bestuursvoorstel aannam, waarvan de hoofdinhoud deze was: '1° dat de Vereeniging naar aanleiding van het gehoorde verslag het initiatief zou nemen tot oprichting van een bestelhuis; 2° dat zij, in verhouding tot haar financieele krachten, de zaak geldelijk steunen zou door het nemen van aandeelen en door garantie van rente; en 3° dat zij, nadat alle aandeelen zouden zijn afgelost, van dat bestelhuis eigenaresse zou wezen'.

In handen van een commissie, bestaande uit P.M. Bazendijk, C.L. Brinkman, S.C. van Doesburgh, G.L. Funke en A.W. Sijthoff, in overleg met het bestuur, werd het nemen van de voorbereidende maatregelen toevertrouwd.

In haar eerste verslag, in 1871 uitgebracht, kon deze commissie er met voldoening op wijzen, dat zij haar taak met voorloopig gelukkigen uitslag volbracht had. De statuten voor de nieuwe inrichting waren vastgesteld en 'hadden de koninklijke goedkeuring verworven, en wat, met allen eerbied gezegd, van nog grooter belang was, de sympathie van den boekhandel'; het maatschappelijk kapitaal, dat tot 50 mille verhoogd en in 200 aandeelen van *f* 250. - gesplitst was, was zoo goed als volteckeud; onderhandelingen waren met de bestaande hoofdcorrespondenten aangeknoopt tot het, tegen behoorlijke schadeloosstelling, overnemen hunner committenten, en naar een voldoend terrein ter stichting van het bestelhuis werd omgezien. Daarmede had

de voorloopige commissie, onder medewerking van het bestuur, aan haar opdracht voldaan en het verder beleid overgedragen aan de in de gehouden vergadering van aandeelhouders benoemde commissie: B. van Dijk, G.L. Funke, K.H. Schadd, C.L. Brinkman, G. van Kesteren en H.A. Tjeenk Willink, de beide laatstgenoemden later vervangen door W.H. Kirberger en J.W. Lutkie.

Met dat al bleek het met de zaak nog geen gesneden brood. De hoofdcorrespondenten, al betoonden zij zich de nieuwe inrichting niet vijandig, werkten haar toch natuurlijk alles behalve in de hand. Zij waren niet zoo aanstonds gereed hun committenten aan het bestelhuis over te doen op de voorwaarden die het hun voorsloeg. Ook was er onder de boekverkoopers een zekere geest van verzet ontstaan, op grond van de meening dat een mededinging als deze aan bestaande handelsfirma's afbreuk deed, een lichaam als de Vereeniging onwaardig. Meêgetroond door de welsprekende overredingskracht van leden van bestuur en commissie, die zich wel de moeite hadden willen getroosten om ten behoeve der zaak als zendelingen een rondreis te maken, had men zich voor een of meer aandeelen in de geldleening laten vangen, maar zelf van hoofdcorrespondent te veranderen en van een ouden vriend over te loopen naar het bestelhuis, dat ging niet aan. Zoo bleef er heel wat te tobben voor men eenigszins op streek kwam. Zelfs waren er, die aan den goeden uitslag begonnen te wanhopen en zich hun deelneming beklaagden. De mededeelingen in 1872 waren gauschelijk niet bemoedigend. De onderhandelingen met de hoofdcorrespondenten waren afgebroken, omdat de voornaamste onder hen, de firma Schalekamp c.s., zoo weinig inschikkelijk bleek, dat er aan verdere pogingen niet gedacht kon worden. Met den aankoop van een huis was men mede niet gelukkig geweest. Perceelen in het midden van Amsterdam waren alleen voor grof geld te bekomen, en in een achterhoek kon men

zich toch niet gaan begraven. Toch gaf men daarom den moed geenszins verloren. ‘Gelijk haast iedere onderneming,’ zoo eindigde het verslag, ‘die, om iets goeds tot stand te brengen, den strijd van het algemeen tegen het individueel belang aanvaardt, hebben ook wij te verhalen van tegenspoeden. Toch is dit, voor òns allerminst, eenige reden om niet krachtig op het doel af te blijven gaan. Al duurt het tot stand komen van ons bestelhuis dan ook vrij wat langer dan wij ons hadden kunnen voorstellen, toch zijn wij overtuigd, dat wij met geduld en wakkerheid ons mandaat kunnen vol voeren.’

Eindelijk werd ten minste een der vele wenschen vervuld. Commissarissen slaagden erin, een gebouw volgens hun verlangen te vinden, en wel het bekende societeitslokaal *het Vosje*, op het Rokin, een stand in het midden der stad en als uitgekozen door zijn nabijheid van de expeditiekantoren van de spoorwegen en die van van Gend & Loos, het postkantoor en verschillende stoombooten en beurtschepen. Zonder aarzelen hadden zij dit perceel uit de hand gekocht voor een bedrag van ruim *f* 51.000. -, een som, die de begrooting ver overschreed. Met machtiging der aandeelhouders echter hadden zij daarop een hypothecaire leening gesloten van *f* 32.000. -, zoodat het maatschappelijk kapitaal met inbegrip van verbouwing, inrichting enz. verhoogd werd tot *f* 72.000. -, welker rente, zelfs zonder bestelhuis, voorloopig te vinden zou zijn uit de verhuring van verschillende bovenvertrekken. Maar dat bestelhuis zelf mocht nu toch niet langer achterwege blijven. Op hoop van zegen werd het gekochte huis aanstonds verbouwd, de benedenverdieping voor magazijn in orde gebracht en alles zoo geregeld, dat het voor het ontvangen en afzenden van goederen kant en klaar was, zoodra zich nu maar gebruikers zouden willen opdoen. Zelfs werd tot directeur aangesteld de oud-boekverkooper A. Belinfante, een man van zulk een veeljarige ervaring, dat men in hem een waarborg had voor

een onberispelijk beheer[1]. Van al deze dingen gaven commissarissen den boekhandel den 1^en^ 11 October 1873 kennis, met het bericht, dat met 1° Januari 1874 het BESTELHUIS VAN DEN NEDERLANDSCHEN BOEKHANDEL in werking zou treden. De volgende orde zou daarbij tot regel strekken:

Het lokaal zou geopend zijn alle werkdagen, gedurende de zomermaanden van 's morgens 7 tot 's avonds 9 uur, en gedurende de wintermaanden van 's morgens 8 tot 's avonds 9 uur, tot ontvangst der goederen van en voor de deelnemers, zoowel in als buiten Amsterdam. - De goederen zouden zoo dikwijls en op die wijs verzonden worden, als dit door de lastgevers verlangd werd. - De bezorging der brieven en goederen in Amsterdam zou geschieden regelmatig driemaal daags, terwijl in spoedvereischende gevallen, zoowel van brieven als enkele pakjes, extra betaling zou geschieden. Bovendien zou op nader te bepalen uren zesmaal daags gelegenheid worden gegeven tot het afhalen van brieven en goederen. - Op verlangen zouden bij alle pakken lijsten gevoegd worden van den inhoud, en zou van alle aan het bestelhuis te ontvangen goederen aanteekening kunnen geschieden. - Bij deze algemeene regelen was tevens gevoegd een gedrukt stuk, bevattende ‘voorwaarden voor de expeditie van brieven en goederen’, een tarief en kleinere beschikkingen aangevende. Voor de berekening van het expeditieloon had men den maatstaf van het gewicht en een betaling naar evenredigheid als het zuiverst en billijkst aangenomen. - Van een verbinding van een depôt aan het bestelhuis had men afgezien, vooral na de onlangs zoo uitstekend ingerichte depôts van de firma's Schalekamp, van de Grampel & Bakker en J. Noordendorp, en ten

1 A. Belinfante werd in 1877 op zijn verzoek eervol ontslagen en in zijn plaats als directeur benoemd N.C. Smith, vroeger hoofd van een der expeditiekantoren van van Gend & Loos.

einde daaromtrent een ieder de meest mogelijke vrijheid te laten.

'Dat de Nederlandsche boekhandel', zoo luidde het slot van deze verblijdende mededeelingen, 'thans deze overwegende belangen zal inzien, mogen wij met grond verwachten, evenals dat velen zullen deelnemen in het bestelhuis, nu een zoo vaak uitgesproken wensch staat vervuld te worden. Een groot aantal confraters heeft geld in deze onderneming geplaatst, zeker niet met het uitzicht op hooger, maar veeleer op een veel kleiner dividend, dan de vruchten, die deze kapitalen in den gewonen boekhandel kunnen afwerpen. Thans kunnen *allen* helpen om eene inrichting te doen bloeien, die, zal zij aan het doel beantwoorden, een zaak moet worden, die *voor* en *door* allen wordt gedreven, in *aller* gemeenschappelijk belang, zooals oen zaak van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels behoort gedreven te worden, om een harer sieraden te kunnen zijn in de tweede halve eeuw van haar bestaan.'

Dit alles was fraai gezegd; maar het was gezegd als met een bloedend hart. Wat er ook gedaan werd om het bestelhuis in goeden naam te brengen, ontkend worden kon het niet: de vlieger wou niet opgaan. In het laatst van 1878 waren weder een paar commissarissen op reis getogen tot het aanwinnen van deelnemers. Maar ook de firma Schalekamp c.s., niet stilzittend, had dienzelfden weg ingeslagen, en wel met veel gelukkiger gevolg. Terwijl laatstgenoemde met den aanvang van 1874 kon bogen op een getal van niet minder dan 549 committenten, telde het bestelhuis er slechts 52. Die uitkomst was al heel ver van bemoedigend. Er ging dan ook overal spraak uit, dat de Vereeniging aan een roekelooze daad zich had schuldig gemaakt en dat men best zou doen hoe eer hoe liever tot een ontbinding over te gaan. Zelfs de ontwerpers en de commissarissen hadden zulk een volslagen nederlaag niet durven vreezen. Was hun plan dan niet weloverwogen geweest? Had de boekhandel dan geen be-

hoefte aan zulk een inrichting? Hadden zij zich in geweten een onvoorzichtige, laat staan onedele handelwijs te verwijten? Op al die gemoedelijke vragen klonk in hun binnenste een krachtig neen. Zelfs waren zij heel handig geweest bij al hun maatregelen. Alleen was een ander nog handiger geweest dan zij, en dat was hun tegengevallen. In hun vaste overtuiging van het goede werk dat zij op het oog hadden, hadden zij gehoopt op de tegen billijke vergoeding gevraagde toenadering van de bestaande hoofdcorrespondenten. Maar hierin was buiten den waard gerekend. Vooral van één zijde was hun de oorlog, een open en eerlijke oorlog verklaard, en tegen dezen machtigen strijder met zijn vele hulptroepen waren zij niet opgewassen.

Toch was er bij niemand hunner eenige gedachte van zich terug te trekken. Daarvoor had men andere namen te dragen dan die van de genoemde commissarissen en bestuursleden als Thieme, Nijhoff en van Dijk. Dat het geloof bergen verzet, hadden zij in eigen handelszaken meermalen ervaren, en waarom zou hun dan nu die kracht begeven, nu zij gezamenlijk werkten aan een daad, wier heilzame vruchten ten bate van allen, ja zeker van allen, boven elken twijfel stonden?

Intusschen diende er naar nieuwe middelen tot het in stand houden der kwijnende inrichting te worden uitgezien. In Februari 1874 kwamen Thieme en Nijhoff met een plan te berde, dat althans levensvatbaar was. Zij stelden in het licht, hoe, vooral in omstandigheden als de tegenwoordige, de spoed bij de bezorging van bestelde boeken een eerste voorwaarde was voor een goede handelsregeling. Aan dien eisch gingen zelfs de bestaande depôts mank. De debitant vond er lang niet alles wat hij er dacht te vinden en verloor dan alweder tijd door zich tot den uitgever te wenden. Ook verloor hij een deel van zijn winst, indien hij het noodige van den depôthouder trok. De uitgever daartegenover had, ook voor volgende ondernemingen, er belang

bij, te weten wie zijn boeken plaatste, en die band werd verbroken, zoodra een depôthouder de tusschenpersoon was, daargelaten nog het rabat dat hij door die bemiddeling kwijt was. Aan dezen voor allen even nadeeligen toestand kon het bestelhuis een einde maken. Zij stelden alzoo voor, dat deze inrichting zich voortaan zou belasten met het afleveren van fondsartikelen, voor rekening en op faktuur der uitgevers die de expeditie hunner goederen aan het bestelhuis opdroegen. Voor die aflevering zou de kostende prijg voor administratie aan de uitgevers pondspondsgewijs in rekening worden gebracht. De uitgevers hadden dan te zorgen, dat steeds aan het bestelhuis voorhanden was een getal van het meerendeel hunner uitgaven met een aantal blanke fakturen. De debitanten konden hun aanvragen in open briefjes richten aan het bestelhuis, dat onmiddellijk aan die bestellingen voldeed en wekelijks die briefjes aan de uitgevers om in te boeken overmaakte.

Dit plan, vooruit bekend gemaakt, wekte om zijn praktische strekking algemeene belangstelling. Niet minder wekte het de bijzondere aandacht van de firma Schalekamp c.s., die als zeer aanzienlijk hoofdcorrespondent zeer aanzienlijke winsten trok van uitgevers en debitanten uit de percenten, die beiden haar betaalden voor de aflevering van artikelen in depôt. En toen nu op een daartoe beschreven vergadering van aandeelhouders het voorstel Thieme-Nijhoff ter tafel kwam en J.G. Robbers in bedenking gaf om vóór men tot uitvoering besloot nog een laatste onderhandeling te beproeven met de firma Schalekamp, bleek deze voorslag het langgewenschte middel aan de hand te doen tot een toenadering van beide partijen. Het huis Schalekamp toonde zich bereid, tegen billijke vergoeding, al zijn committenten over te doen aan het bestelhuis, mits dit hem zijn bestaand depôt overliet. Toen op een volgende bijeenkomst dit verdrag geteekend was, verkondigde de uitgestoken vlag aan den gevel,

dat de boekhandel zijn algemeen bestelhuis en dit, bij zijn overwinning, zijn welgevestigde toekomst had.

Om nochtans aan een der voorwaarden van de overeenkomst te voldoen, namelijk deze, dat Schalekamp's depôt en kantoor naar het gebouw van het bestelhuis zouden overgaan, bleek *het Vosje* te klein. Geen nood. In de behaalde zegepraal moedig, tot overmoedigheid toe, werd weldra het pas betrokken verblijf voor een nieuw opgegeven. In de Spuistraat werden twee pakhuizen, voor een nieuw gesloten leening, aangekocht; de inderdaad benijdenswaardige ruimte boven en onder onderging de vereischte indeeling; doelmatig, zonder weelde, had de geheele inrichting plaats; met zuinig overleg werden de beschikbare gelden liever besteed aan praktische bestemming van het inwendige, dan aan eenig sierlijk vertoon van buiten. Niet het gebouw-zelf, maar het doel waartoe het bestemd was; de invloed, dien het zou hebben op onze geheele handelsbeweging; de afscheiding tusschen den ouden sleur en de nieuwe hervorming; de vooruitgang waarvan het de eerste banierdrager was; de trots en het voorbeeld van onzen handel tegenover achterstaande rijken van het buitenland: dat alles gaf aan het thans verwezenlijkte plan zijn hooge waarde, een waarde, die geen hulde genoeg kan doen brengen aan de mannen, die er voor gestreefd en gestreden hebben.

Den 1^{en} Januari 1875 prijkte een eenvoudige gevel in de Spuistraat met het opschrift: BESTELHUIS VAN DEN NEDERLANDSCHEN BOEKHANDEL.

Omtrent den verderen loop der zaken tot het jaar, dat van dit overzicht het laatste moet wezen, kunnen wij kort zijn. Hij, die van het bestelhuis op zich zelf een geschiedverhaal zou willen samenstellen, zou vrij wat meer te doen hebben. Hij zou moeten ophalen van den strijd tot het inwinnen van vroeger geleden verliezen; van een kleinen burgeroorlog over te hoog tarief; van een opstand onder de Amsterdamsche boekverkoopers vooral,

die wel in de lusten, maar niet in de lasten wilden deelen; van nu en dan gerezen moeielijkheden met spoorweg-expeditiën enz.; allen feiten van huishoudelijken aard, die erg genoeg waren, maar overal te dagelijks voorkomen en te spoedig geschikt worden, dan dat zij blijvende vermelding verdienen. Ook zou dan, wellicht voor het vervolg, te pas komen het omschrijven van een poging tot invoering van het Duitsche *baar-systeem*, mislukt om zijn te weinige bekendheid, en wat zijn barbaarschen naam betreft gevonnisd door onzen taal-lievenden P.N. van Kampen.

Al deze bijzonderheden liggen buiten ons bestek. Ons voegt alleen te boekstaven, dat het bestelhuis alle bezwaren en gevaren roemvol te boven kwam en in 1879 zich vleien mocht met het uitzicht op een steeds in bloei winnende toekomst. Blijkens het maakten in dat jaar van de inrichting gebruik 674 boekverkoopers, hadden er ongeveer 50.000 verzendingen plaats gehad, was het getal verwerkte kilo's voor de buitensteden (dus Amsterdam er niet onder begrepen) 1.503,892, en was de stand der geldmiddelen gunstig genoeg om een vrij aanzienlijke afschrijving toe te laten en daarenboven op een vermindering van tarief hoop te kunnen geven.[1]

1 In het jaar 1876 waren in deze expeditiezaak verwerkt 1,465,812 kilo's boeken, kaarten, atlassen en wat er meer in onzen handel voorkomt. De 25 firma's, die de hoogste cijfers in de vracht vertegenwoordigden, waren:

Kruseman & Tjeenk Willink	45,188 kilo's
A.W. Sijthoff	36,658 kilo's
J.B. Wolters	33,175 kilo's
P. van Santen	31,029 kilo's
D. Nooth. van Goor	30,170 kilo's
D.A. Thieme	27,744 kilo's
P. Noordhoff	27, 073 kilo's
Gebr. Belinfante	23,680 kilo's
H.A.M. Roelants	19,590 kilo's
Kemink & Zoon	17,762 kilo's
W.E.J. Tjeenk Willink	16,234 kilo's
H.C.A. Campagne	14, 533 kilo's
Erven F. Bohn	13,603 kilo's
G.B. van Goor Zonen	13,536 kilo's
Joh. Ykema	13,223 kilo's
Mart. Nijhoff	12, 965 kilo's
J.F. van Druten	12,714 kilo's
Dannenfelser & Co	11, 980 kilo's
S. & W.N. van Nooten	11, 037 kilo's
W.C. van Heusden	10,777 kilo's

Toen A.W. Sijthoff te Leipzig, en in 1880 het ijverig lid der commissie B. van Dijk in de *Cercle de la Librairie* te Parijs over deze Hollandsche instelling een mededeeling deed, wekte zij evenveel waardeering als jaloerschheid bij den Duitschen en Franschen boekhandel. Men vroeg uit Parijs statuten en berekeningen en begeerde voor Frankrijk wat Nederland reeds sinds vijf jaren bezitten mocht

Met de vergunning om kopij op gelijken voet als drukproeven te verzenden; met de beperking van de ambtenaren in het drijven van boekhandel; met de invoering der postzegels, maar bovenal met de afschaffing van de zegelbelasting voor dagbladen[1]

P. Gouda Quint	10,270 kilo's
D. Mijs	10,241 kilo's
Van Egmond & Heuvelink	10, 171 kilo's
Otto Petri	10,146 kilo's

1 Meermalen hebben wij doen blijken, dat wij in deze bladen ons alleen bij den boekhandel bepalen en niet in bijzonderheden treden wat aangaat de vakken die daaraan grenzen: journalistiek, drukkerij, illustratie, binderij, enz. enz., vakken die allen hun eigen geschiedenis hebben en een afzonderlijke beschouwing ten volle waardig zijn. Wat de journalistiek betreft, daaromtrent zijn wij reeds in het gelukkig bezit van de monographiën van enkele couranten door Mr. Santijn Kluit en van der Meulen's pas verschenen merkwaardig boek *De Courant*, *Oorspong en geschiedenis*, een werk, waarin de verdienstelijke bibliothecaris van het Rotterdamsche leeskabinet op nieuw getoond heeft, hoeveel hart hij nog altoos heeft voor zijn oud beroep, den boekhandel.
Een korte meêdeeling van een gewichtige toepassing van een vinding dezer halve eeuw in betrekking tot het dagblad, en alzoo tot een der middelen van bekendmaking langs den weg der drukpers, vinde in dit benedenhoek je een onderkomen.
Langen tijd leefden politieke couranten alleen van hun correspondenten in de hoofdsteden. Slechts de groote bladen hielden er zulke kostbare medewerkers op na, en de kleinere namen hun berichten, wat later, over. Na de revolutie in 1830 kwam een Duitscher op den inval, door middel van eigen correspondenten politieke berichten en beschouwingen te zamelen en deze, lithographisch vermenigvuldigd, bij abonnement aan diplomaten en courantiers te verkoopen. Twee jaar lang had hij daarvan een onbetwist middel van bestaan. In 1832 vestigde zich een dergelijk bureel in Parijs, onder de firma *Correspondence Garnier.* Louis Philippe begunstigde deze onderneming, ook om een voor Frankrijk gunstig doel. Een mededinger daarin vestigde zich, ook te Parijs, in de firma Bornstein in 1841, die zijn inrichting den naam gaf van *Correspondence Allemande*, en bij wie ieder die zulks begeerde zich voor 600 francs abonneeren kon. Dergelijk lithographisch correspondentie-kantoor vestigde zich in 1848 te Brussel en in 1850 te Londen.
Intusschen kwam de telegraaf. In het begin werkte deze nieuwe vinding gebrekkig, slechts tusschen enkele groote plaatsen, en was zij bij uitsluiting in handen der regeeringen. In 1849 werd een draad van Berlijn naar Frankfort gespannen en was de troonrede van dat jaar waarschijnlijk de eerste telegraphische mededeeling aan de *Frankforter Zeitung*: een waar wonder! Na 1850 werd de gemeenschap hoe langer hoe uitgebreider. Reuter in Aken richtte in dat jaar op een berichten-kantoor, voornamelijk voor handelsmannen, tusschen Berlijn en Aken, en tusschen Brussel en Parijs. En aangezien er nog geen verbinding tusschen Aken en Brussel was, bediende hij zich tusschen beide steden van een duivenpost. In 1851 verplaatste Reuter zijn bureel naar Berlijn en begon hij zich toe te leggen op het leveren van berichten aan dagbladen. In hetzelfde jaar 1851 gaf de onderzeesche telegraafkabel gemeenschap tusschen Dover en Calais en kwamen Engeland en Frankrijk met elkaar in verbinding. Reuter verhuisde toen onmiddellijk naar Londen. Kort daarop maakten zich Havas te Parijs, Stefani in Italië, Schlesinger te Londen, Wappen te Brussel, een compagnie

en gedrukte stukken, waren in het vorige tijdperk groote stappen gedaan op den weg van vooruitgang.

Het jaar 1870 zou een nieuwe postwet aanbrengen, die met 1 Januari 1871 in werking trad. De voorrechten daarbij verleend waren zelfs in het wetsontwerp niet gering. Maar toch werd in dat ontwerp de vracht voor gedrukte stukken, tegenover de mildheid jegens de dagbladen, drukkend genoeg gesteld, dat de boekhandel, en alle handel in het algemeen, daar dringend tegen opkwam. Een frankeergeld van 2 cent voor ieder stuk drukwerk was waarlijk al te hoog tegenover dat van 1 cent voor elke gewone courant, vooral daar het vroeger op 1 cent bepaald was. In de onderscheiden adressen daartegen ingebracht werd

te Weenen, Wolff te Berlijn, een compagnie te Nieuw York, van een telegraphische correspondentie meester, waaruit later twee groote compagnieschappen ontstonden, die thans over de heele wereld haar vertakkingen hebben.

de minister gewezen op het feit door hem zelv' in zijn memorie van toelichting aangevoerd, dat sinds de afschaffing van het zegel in 1869 niet minder dan vijf millioen gedrukte stukken meer waren verzonden dan in 1868 vóór de afschaffing. Bleek hieruit, welk een ontzaglijken invloed de wegneming van de zegelbelasting gehad had op de verzending van prijscouranten, circulaires, prospectussen, in één woord op alle handelsbeweging in haar geheelen omvang, dan zou weldra duidelijk aan het licht komen hoe dat verkeer verdubbelen en verdriedubbelen zou, indien de frankeerkosten voor gedrukte stukken deelen mochten in

gelijke verlaging als aan dagbladen was toegestaan. De boekhandel en drukkerij hadden daarbij wel in voorname plaats belang. - Bij de beschouwingen dienaangaande in de kamers gewisseld, werd aan de eene zijde betoogd, dat de regeering door een al te groote vrijgevigheid de inkomsten van 's rijks schatkist al te nadeelig verkorten zou, terwijl van tegenovergestelden kant werd volgehouden, dat de posterij minder als bron van staatsvoordeel moest worden beschouwd dan wel als hefboom voor het volksbelang, en dat de winsten die zij opleverde in de allereerste plaats moesten gebezigd worden om haar dienst ten algemeenen nutte te verbeteren en uit te breiden. Het laatste beginsel behield de overhand. Dientengevolge werden in het ontwerp nog zeer belangrijke wijzigingen gebracht en verscheen de nieuwe postwet met hoogst verblijdende verrassingen.

Allereerst dient daaronder gewezen te worden op de invoering van een algemeen port van 5 cent over het geheele rijk voor brieven onder en tot een gewicht van 15 gram, met de bepaling dat daarvoor het dubbele zou geëischt worden, indien de brieven niet vrachtvrij, door het opplakken van postzegels, verzonden werden; een voorschrift, dat tegelijk zoo goed als de gedwongen frankeering meêbracht en een groote dienstvereenvoudiging in de handwerkte. Voorts op de gunstige beschikkingen ten aanzien van de dagbladen. Onder dag- en weekbladen werden blijkens de memorie van toelichting verstaan alle regelmatig, op vaste of nagenoeg vaste tijdstippen, eens of meermalen 's weeks in het licht verschijnende uitgaven op het gebied van staat- en letterkunde, van handel en nijverheid, kunst en wetenschap, in den meest uitgebreiden zin, plaatwerken, geïllustreerde magazijnen enz. enz. De frankeerkosten daarvoor werden niet langer berekend naar de vlaktemaat, maar, even als brieven en pakketten, naar het gewicht; zoodat dagbladen, die 25 gram of daaronder wogen, belast werden met ½ cent, boven de 25 gram 1 cent,

met opklimming voor zwaarder gewicht en bijbladen. Tot de oude portberekening werden teruggebracht alle drukwerk, circulaires, prospectussen, enz. enz. hetzij in boek- of steendruk, photographie of wat dies meer zij, voor 1 cent van 1-20 gram. Boekwerk, vroeger met 2 cent per vel belast, werd naar het gewicht geschat, volgens opklimmend tarief van zwaarte, zoo, om een voorbeeld te stellen, dat een boek van 25 vel gewoon papier, vroeger bij postverzending 50 cent kostende, voortaan voor 20 cent bezorgd werd. Ook was daarbij de vrijgevige vergunning om daarin den naam van den afzender of het woord 'present-exemplaar', of eenige andere uitdrukking van toewijding, te schrijven. Drukproeven, en daarmede gelijk gestelde kopij, werd evenzeer op de frankeervracht van 1 cent voor 20 gram gesteld, onder toelating van correctiën, aanteekeningen van den corrector kennelijk tot de proef betrekking hebbende, en aanwijzingen voor den zetter of drukker. Ook belastte de posterij zich met de bezorging als drukwerk van ongevouwen plattegronden, landkaarten, muziekpapier, afdrukken van koperen staalgravuren, steendrukken enz., met de bepaling evenwel, dat de afmeting in lengte, breedte of hoogte, 45 centimeter niet mocht overschrijden.

Een andere groote verbetering was de invoering van 2½ cents briefkaarten, een verkeersmiddel dat in 1869 in Oostenrijk zijn oorsprong had, overal nagevolgd was en vooral in den jongsten tijd gedurende den Fransch-Duitschen oorlog, ten behoeve van de legers, een buitengewoon verbruik gevonden had. Deze nieuwigheid was hier te lande bovenal voor den boekhandel van veel waarde. Bij onze kleine bestellingen en betrekkelijk kleine verdiensten had men ertegen opgezien een duur briefport van 10 cent daaraan ten offer te brengen en liever den langen weg over zijn correspondent te Amsterdam gekozen. Nu was met deze onbeduidende onkosten de rechtstreeksche baan geopend en de

spoed aanmerkelijk bevorderd. Had eenig verbruiker er belang bij, dan had men het gewenschte boek met den eenen post te ontbieden en kon men het, als drukwerk gefrankeerd, voor een onbeteekenende vracht met den keerenden post ontvangen en afleveren. De eindelooze briefwisseling over kleinigheden, vooral in den boekhandel zulk een noodzakelijk kwaad, vond in de goedkoope en gemakkelijke briefkaart een onschatbaar hulpmiddel.

Een laatste maatregel, die onzen handel, bij de stapels van zijn kleine betalingen, zeer te stade kwam, was het minkostbare openstellen der postkantoren voor het innen van geringe bedragen. Al had de boekhandel bij het lezen, van het wetsontwerp er mede bij de regeering op aangedrongen, dat er ook rekening mocht gehouden worden, tegen nóg geringer kosten, met zijn wisselbriefjes van *f* 5. - en minder, voor abonnementen op tijdschriften en werken bij aflevering, toch mocht hij, zelfs bij het niet vervullen van dien wensch, zich gelukkig achten, bij voorkomende gevallen het postkantoor tot zijn kassier te hebben; te meer, toen bij aanvullings-besluit van 17 Juni 1871 ook het overmaken van gelden door middel van gedrukte en in te vullen postwissels al heel gemakkelijk gemaakt werd.

Om eenig overzicht te geven van het gemak en de bezuiniging verkregen bij deze nieuwe postregeling, diene het onderstaand

Tarief van frankeeringen.
a. **Voor brieven en pakketten.**
Gewicht: maximum 1 kilo = 1000 gram.

Van	**1 tot en met**	**15 gram**	**5 ct.**
Boven	15 tot en met	50 gram	10 ct.
Boven	50 tot en met	100 gram	15 ct.
Boven	100 tot en met	150 gram	20 ct.
Boven	150 tot en met	200 gram	25 ct.
Boven	200 tot en met	300 gram	30 ct.

Boven	300 tot en met	400 gram	35 ct.
Boven	400 tot en met	500 gram	40 ct.
Boven	500 tot en met	750 gram	45 ct.
Boven	750 tot en met	1000 gram	50 ct.

b. **Voor drukwerk.**
Gewicht: maximum 3 kilo = 3000 gram.

Van	1 tot	20 gram	1 ct.
Bov.	20 tot	40 gram	2 ct.
Bov.	40 tot	60 gram	3 ct.
Bov.	60 tot	80 gram	4 ct.
Bov.	80 tot	100 gram	5 ct.
Bov.	100 tot	120 gram	6 ct.
Bov.	120 tot	140 gram	7 ct.
Bov.	140 tot	160 gram	8 ct.
Bov.	160 tot	180 gram	9 ct.
Bov.	180 tot	200 gram	10 ct.
Bov.	200 tot	220 gram	11 ct.
Bov.	220 tot	240 gram	12 ct.
Bov.	240 tot	260 gram	13 ct.
Bov.	260 tot	280 gram	14 ct.
Bov.	280 tot	300 gram	15 ct.
Bov.	300 tot	320 gram	16 ct.
Bov.	320 tot	340 gram	18 ct.
Bov.	360 tot	380 gram	19 ct.
Bov.	380 tot	400 gram	20 ct.
Bov.	400 tot	500 gram	22 ct.
Bov.	500 tot	600 gram	24 ct.
Bov.	600 tot	700 gram	26 ct.
Bov.	700 tot	800 gram	28 ct.
Bov.	800 tot	900 gram	30 ct.

Bov.	900 tot	1000 gram	32 ct.
Bov.	1000 tot	1100 gram	34 ct.
Bov.	1100 tot	1200 gram	36 ct.
Bov.	1200 tot	1300 gram	38 ct.
Bov.	1300 tot	1400 gram	40 ct.
Bov.	1400 tot	1500 gram	42 ct.
Bov.	1500 tot	1600 gram	44 ct.
Bov.	1600 tot	1700 gram	46 ct.
Bov.	1700 tot	1800 gram	48 ct.
Bov.	1800 tot	1900 gram	50 ct.
Bov.	1900 tot	2000 gram	52 ct.
Bov.	2000 tot	2100 gram	54 ct.
Bov.	2100 tot	2200 gram	56 ct.
Bov.	2200 tot	2300 gram	58 ct.
Bov.	2300 tot	2400 gram	60 ct.
Bov.	2400 tot	2500 gram	62 ct.
Bov.	2500 tot	2600 gram	64 ct.
Bov.	2600 tot	2700 gram	66 ct.
Bov.	2700 tot	2800 gram	68 ct.
Bov.	2800 tot	2900 gram	70 ct.
Bov.	2900 tot	3000 gram	72 ct.

In 1876 werd dit oorspronkelijk tarief voor drukwerk nog in dier voege verminderd, dat voortaan betaald zou worden 1 cent voor elk gewicht van 25 gram of gedeelte daarvan, tot een gewicht van 400 gram; daarboven voor elke 100 gram of gedeelte daarvan 2 cent.

Tarief van inkasseeringen.

1-10 gulden	10 cent.
10-20 gulden	20 cent.
20-30 gulden	30 cent.
30-40 gulden	40 cent.
40-50 gulden	50 cent.
50-60 gulden	60 cent.
60-70 gulden	70 cent.
70-80 gulden	80 cent.
80-90 gulden	90 cent.
90-100 gulden	100 cent.
100-110 gulden	110 cent.
110-120 gulden	120 cent.
120-130 gulden	130 cent.
130-140 gulden	140 cent.
140-150 gulden	150 cent.

Welk een invloed deze weldadige regeling van het postwezen reeds dadelijk te weeg bracht, bleek uit het regeeringsverslag over 1871, waar, omtrent de verzending van *gedrukte stukken*, het volgende bericht werd:

‘Naast het toenemend getal brieven komt zich thans sedert 1871 een veel aanzienlijker verzending van gedrukte stukken vertoonen; de *binnenlandsche* verzendingen van drukwerk die, in rond getal, over 1870, een cijfer van 15 millioen bedroegen, bereikten in 1871 het getal van 22 millioen, ca. 47 pct. toeneming.

‘Men houde in 't oog dat er thans 3 klassen van gedrukte stukken zijn, namelijk:

1*ste klasse*, dag- en weekbladen van 1 cent per nommer of exemplaar;

2*de klasse*, dag- en weekbladen van ½ cent per nommer of exemplaar;

3*de klasse*, alle andere stukken (van boek-, steen- of plaatdruk, of photographie) tegen een port van 1 cent per 20 gram, enz.

'In 1871 nu zijn binnen 's lands verzonden:

van de eerste klasse	7,476.000
van de tweede klasse	9,892,000
van de derde klasse	4,698.000
Te zamen	22,066.000

(De drukwerken der derde klasse worden niet per stuk geteld, gelijk de overige, maar *bij het getal omslagen onder afzonderlijk adres*).

'In 1870 waren de cijfers geweest:

getal dagbladen, ad 1 ct. per ex.	11,987.000
andere gedrukte stukken, tegen 2 cent per vel.	3.012.000
Te zamen	14,999.000

'In 1871 waren er dus ca. 7 mill. of 47 ten honderd meer dan in 1870.

Duidelijk blijken thans de aanzienlijke verzendingen der 2e kl. of zoogen. *kleine pers*, voor welke niet zonder moeite het *halve cents porto* werd verkregen. Het doelmatige van dat beginsel zal nog duidelijker kunnen spreken over 1872, wanneer overeenkomstig de onlangs genomen verduidelijkingswet, de bijvoegsels niet meer afzonderlijk worden berekend, doch de wet overeenkomstig hare oorspronkelijke bedoeling wordt toegepast.' -

Wie een vinger krijgt, vraagt gaarne de geheele hand. In menig opzicht werd dit spreekwoord ook bij den boekhandel bevestigd. Dankbaar, maar niet voldaan, wendde hij zich in Juli 1872 tot den minister met een verzoek, dat hem bij de verzending van boekwerken met de post de vergunning mocht worden verleend, daarbij een faktuur te voegen, waarop de naam van den geadresseerde, de titel van het boek en de prijs vermeld waren. Hij kon daarbij op Duitschland en Zwitserland wijzen

als voorbeelden ter navolging. Ook aan dezen wensch werd bij kon. besluit van 19 October voldaan.

Door dit gevolg aangemoedigd, wendde de Vereeniging als uit naam van den boekhandel zich in Juli van het volgend jaar 1873 op nieuw tot de regeering, het verlangen te kennen gevende, dat het Z. Excell. den minister van binnenlandsche zaken mocht behagen het vervoer van kleine pakketten binnenslands door de post te doen plaats hebben, of althans zijn invloed te doen gelden tot het verkrijgen van een minkostbaar handelsverkeer. Met tal van voorbeelden wees zij in haar adres op den zooveel gunstiger toestand in het Britsche rijk, maar bovenal in Duitschland, waar tegen het volgend jaar een wet in werking stond gebracht te worden, die de vracht van pakjes tot 5 kilo voor afstanden van 75 kilometer op 15 ct. en voor alle grootere afstanden in het uitgestrekte rijk op slechts 30 ct. bepaalde. De duurte hier te lande, door een vervoer langs de spoorlijnen of andere gelegenheden, stond daar treurig tegenover. Verkieselijkst zou wezen, dat onze staat, even als de Pruissische, het vervoer zelf aan zich behield; maar mochten daartegen wellicht vooralsnog onoverkomelijke bezwaren bestaan, dan kon toch de regeering bij het geven van haar concessies aan spoorwegmaatschappijen zulke tarieven bedingen, dat daarmeê het verzenden van kleine vrachtgoederen niet zoo, als tegenwoordig, belemmerd werd. In de eerste jaren der spoorwegen vormden zich reeds expeditie-ondernemingen, die den kleinhandel tegen een lager tarief bedienden dan de spoorwegen. Door doeltreffende maatregelen waren de kleinere ondernemingen van dezen aard in den grond geboord, en de firma van Gend & Loos, die als geroepen scheen om hier te lande te zijn wat de staat elders was, had zich door het toestaan van bijzondere voordeelen laten binden om niet beneden het tarief en niet dan met opstapeling van vracht volgens het tarief van elk doorloopend traject goederen over de

spoorwegen te vervoeren. ‘Meer bijzonder meende zij de tusschenkomst van den minister te mogen inroepen tot het bekomen van wijzigingen in de tarieven der Exploitatie-maatschappij, die meer dan andere maatschappijen rechtstreeks van de regeering afhankelijk was. Dat reeds zou een groote verbetering zijn. Want ergerlijk was het inderdaad, dat juist de staatsspoorwegen, die millioenen bij millioenen uit 's rijks schatkist gekost hadden, zich onderscheidden door een tarief, dat hoogst ongunstig afstak bij dat van andere maatschappijen en het vervoer van pakjes op kleine afstanden per spoor zoo kostbaar maakte, dat men zou kunnen beweren dat men door het aanleggen van spoorwegen van staatswege in dit opzicht eer achter- dan vooruit was gegaan. Op al deze gronden werd de minister eerbiedig verzocht, in afwachting van afdoende groote maatregelen, zooveel mogelijk bij het verleenen van concessies of het maken en vernieuwen van contracten ook op de belangen van het kleine vervoer te willen indachtig zijn.’

Aan dit verzoek viel geen gunstig antwoord ten deel. De minister gaf, na raadpleging van zijn ambtgenoot voor financiën, aan de adressante te kennen, dato 12 September 1873:

1°. ‘dat door eene verlaging van het tarief voor vervoer van kleine pakjes op de staats-spoorwegen, zoo daartegen overigens geen bezwaar was, de uitkomst, door Bestuurders der Vereeniging bedoeld, niet zou bereikt worden, daar bij het vervoer over lijnen van verschillende ondernemingen toch aan elk harer eene redelijke vergoeding voor het vervoer en de bezorging zou moeten toegekend worden en de totale vrachtprijs, gelijk met de som dier vergoedingen, in vergelijking van de regeling in Duitschland, hoog zou blijven;

2°. dat tegen uitbreiding van het vervoer van zulke pakjes, door de dienst van den brievenpost, gelijk in Duitschland, groote bezwaren zijn, wegens de inrigting der brievenposterij,

van de daarvoor bestaande localen en middelen van vervoer.' -

In de hoop op beter tijden, die eenmaal zeer zeker zouden aanbreken, moest de boekhandel al zoo, voorloopig althans, in de vrij drukkende verzending zijner kleine vrachtgoederen berusten.

Het departement van financiën toonde zich trouwens onzen handel waarlijk niet ongenegen. Dat was reeds dikwijls genoeg gebleken en werd in 1877 door een nieuwe beschikking herhaald. Sedert korten tijd waren in het Duitsche rijk, voor het postwezen het meest praktische, geheel ten bate van den boekhandel zoogenoemde 'Bücher-Bestellzetter' ingevoerd, welke, in den vorm van briefkaarten, op de achterzijde mochten bevatten den gedrukten naam des afzenders met de geschreven titels der verlangde boekwerken, tijdschriften of dagbladen, onder aanduiding van de wijs van verzending, en die voor 3 Pfennige door het geheele rijk konden worden verzonden. Aangezien onze briefkaart, hoe geedkoop overigens, voor het ontbieden van kleinigheden, brochures, afleveringen, schoolboekjes enz. enz., toch voor een spoediger bestelling nog altoos een betrekkelijk bezwaar was, richtte het bestuur der Vereeniging zich tot de regeering met den wensch, dat ook deze maatregel hier te lande navolging mocht vinden. Met voorbeeldige mildheid werd dit verzoek, alléén ten behoeve van onzen handel, ingewilligd, en weldra stond in de staatscourant de volgende beschikking:

'Bij Kon. besluit van 3 Aug. (1877) is, met uitbreiding van het bepaalde bij de besluiten van 30 November 1870 en van 19 October 1872, bepaald, dat, te rekenen van 1° October a.s. af, open kaarten ter bestelling van boek- en plaatwerken, dag- of weekbladen, tijdschriften en muziekstukken op den voet van gedrukte stukken met de post kunnen wrorden verzonden, zoodat schriftelijke bijvoegingen of veranderingen, onderstrepingen of doorhalingen op de gemelde kaarten zijn toe te laten, een en

ander overeenkomstig de daaromtrent door den Minister van Finantiën te geven nadere voorschriften.'

Deze bestelkaarten gingen dan ook niet van het rijk uit. De boekhandel had ze zelf te drukken, naar een formulier, dat bij de posterij te krijgen was. En dat van die kaarten geen gering gebruik werd gemaakt, door boekverkoopers en partikulieren over en weêr - want ook laatstgenoemden waren ter bestelling van boeken in het verlof begrepen - kan blijken uit de mededeeling van een firma te Utrecht, die in October bericht gaf, dat zij van een door haar gedrukte kaart toen reeds aan verschillende verbruikers niet minder dau 56,000 exemplaren geleverd had. - Vermits evenwel zulke kaarten ook door anderen gedrukt werden en er daardoor een verschil in vorm en kleur bestond, alleszins lastig en verwarrend voor postbeambten, begreep de regeering dienaangaande een algemeen voorschrift te moeten geven en maakte zij in Maart 1878 het volgend besluit bekend in de staatscourant:

'Met intrekking der bestaande bepalingen omtrent het gebruik en de inrigting der bestelkaarten voor boekwerken enz., wordt ter uitvoering van het Koninklijk besluit dd. 3 Augustus 1877 (*Staatdblad* N°. 164) nader, met ingang van 1 April e.k., het volgende vast gesteld:

a. De bestelkaarten moeten vervaardigd zijn van *licht grijs* gekleurd kaartpapier, van geene mindere stevigheid dan het papier der brief kaarten.

b. De afmetingen der kaarten moeten zijn:

niet *minder* dan 9 centimeter in de breedte en 12 centimeter in de lengte; en

niet *meer* dan 13 centimeter in de breedte en 18 centimeter in de lengte.

c. De kaarten zijn aan de voorzijde bovenaan te voorzien van het volgende gedrukte opschrift:

in duidelijke letters ter hoogte van minstens 4 à 5 millimeter. De voorzijde der kaart mag verder volstrekt niet anders bevatten dan het adres van den persoon, voor wien zij is bestemd.

d. De bestelling, welke aan de achterzijde der kaart is te plaatsen, moet geheel of gedeeltelijk gedrukt zijn. Voor zooveel het gedrukte gedeelte betreft, is het formulier te volgen van de model-bestelkaart, welke op de postkantoren ter inzage voorhanden is, en waarvan aan elken binnen den kring van het postkantoor gevestigden boekhandelaar op zijne aanvraag één exemplaar kosteloos wordt uitgereikt.

e. De schriftelijke bijvoegingen, doorhalingen of onderstrepingen in het sub *d* bedoelde formulier der bestelling zijn beperkt tot den titel, het getal en den prijs van het bestelde, opgave of het werk gebonden, ingenaaid of los is af te leveren en aanduiding der wijze van verzending.

De vermelding van de plaats van afzending, de dagteekening en den naam of de firma des afzenders, is ingevolge de bestaande bepalingen mede geoorloofd.

Berigten of mededeelingen van anderen aard zijn verboden.

f. Bestelkaarten, welke niet aan de vorenstaande bepalingen beantwoorden, worden niet ter verzending toegelaten; behoudens evenwel wat de kaarten betreft waarvan overlegging aan en goedkeuring door de postadministratie reeds heeft plaats gehad. Met het gebruik der laatst bedoelde kaarten kan tot aan het einde van het loopende jaar worden voortgegaan.' -

Het bestuur der Vereeniging vervulde een plicht van erkentelijkheid, door uit naam van den boekhandel een adres van hulde te richten aan Jhr. Mr. H.J. van der Heim, den minister, aan wien de invoering dezer bestelkaarten te danken was.

Wat den boekhandel niet minder te stade kwam dan de vracht-

verlaging, was de versnelling van de middelen van verkeer en verzending.

Wij herinneren aan den toestand van vóór 1840, toen onze briefjes over den langen weg der correspondenten te Amsterdam soms meer dan een week noodig hadden om bij de uitgevers terecht te komen, en hoe langs dien zelfden weg de maandpakken met vrachtkar en trekschuit hun adres bereikten. Stel daar tegenover allereerst de hervormingen in ons postverkeer. Vóór 1850 geschiedde de bestelling van brieven door de postbeambten in de meeste steden slechts tweemaal daags. Na 1860 gebeurde dit viermaal. Vóór den aanleg van spoorwegen had het brievenvervoer tusschen Amsterdam en Rotterdam éénmaal op een dag plaats en werd het platteland bediend door postkarren, die de brieven uit de naastbij gelegen stad afhaalden. In 1857 werden te Amsterdam de eerste 19 ijzeren briefkasten op onderscheiden afstanden geplaatst, om den langen gang naar het postkantoor te verkorten. - De gevolgen van een en ander bleven niet uit. In 1850 waren over heel Nederland verzonden 3.915.564 brieven; na de verschillende tariefsverlagingen was dit getal in 1870 gestegen tot 26.800.000, en in 1879 tot bijna het dubbele daarvan. De boekhandel met zijn dagelijksche bestellingen trok van deze verlaging veel partij. Toen kwam de invoering der briefkaarten. Bij de invoering van den telegraaf, in 1853, bedroeg het cijfer van binnenlandsche seinberichten het eerste jaar 45.674; in 1879 2.683.253, en wel door middel van 185 rijks- en 201 bijzondere kantoren[1]. Voeg daarbij de verbeteringen in het vervoer der pakgoederen langs spoorwegen, later ook langs het postkantoor, denk

1 Den 10^{den} Maart 1879 werd door C.W. Field te New York, den eersten ontwerper, het 25jarig feest gevierd van het leggen van den eersten telegraafkabel door den oceaan. Op dat oogenblik lagen 585 kabels, ter lengte van 70.000 mijlen door alle zeeën heen en zou weldra een onderzeesch telegraafnet de gansche wereld omvatten.

aan ons niet hoog genoeg te roemen bestelhuis, en laat ons dan erkennen, dat in het verkeer, ook bij den boekhandel, de maand tot een dag herleid was en de gevolgen daarvan onberekenbaar zijn.

In het tijdvak, waarover wij thans eenige bijzonderheden vermelden, kwam de tweede-hands-handel tot een tot nog toe ongekenden bloei. Dat hij hier te lande niet oorspronkelijk te huis behoorde, maar uit den vreemde tot ons was overgewaaid, bewijzen zijn gebruikelijke namen van ‘second-hand’ en ‘modernantiquariaat’[1]. Ook dagteekent zijn bestaan niet van dezen tijd. Hij is zeker zoo oud als de handel zelf. Maar handelswedijver is altoos meer of minder lichtschuw. Hij werkt liefst achter de schemen en vraagt tijd eer hij zich open en bloot vertoont. Hij weet, dat waar hij optreedt de benadeelde partij gereed staat hem te ontvangen met de weinig vleiende namen van onderkruiper ij, knoeierij en wat dies meer zij. En al is hij ook overtuigd, *indien* hij dat kan zijn, van zijn eerlijken gang, dan vermijdt hij toch liefst zulke aantijgingen in het openbaar; natuurlijk.

Het eigenaardige van den handel in boeken brengt meê, dat deze langer dan eenige andere van de mededinging door goedkooper prijzen verschoond bleef. Onze *commissiehandel* was daartegen

1 In het *Nieuwsblad* van 21 April 1879 komt P.N. van K(ampen), en zeer terecht, op tegen het gebruik van het woord *second-handel*, door de firma Bolle en anderen in den laatsten tijd zoo menigmaal bij hun adverteeren gebezigd. ‘Heb ik vroeger’, zegt hij, ‘geijverd tegen het onhebbelijke woord *baarsysteem*, nu maakt men het nog erger met het bovengenoemde. Die Heeren weten toch wel wat *secondhand* beteekent, en kunnen zij dan met een ernstig gezicht den handel in *secondhand-books* ‘second-handel’ noemen? 't Is haast niet te begrijpen! - Laten wij toch zorgen ons fatsoen als handelaren in de voortbrengselen van letteren en wetenschap tegenover het beschaafde publiek op te houden, door ons zorgvuldig voor dergelijke ondoordachte taalketterijen te wachten.’

een veilige waarborg. Elk uitgever had het recht zijn prijzen te bepalen, en niemand, aan wien hij zijn eigendom, tegen rabat bij verkoop, in leenbruik zond, had verlof om aan dien vastgestelden prijs iets te kort te doen. De uitgevers van vroeger dagen dachten er niet aan om zelfs goedkoope drukken te maken. Integendeel, zoolang eenig boek zijn koopers vond, bleef men het op zijn oorspronkelijken prijs houden, veel liever zijn winst zoekend in weinig maar duur, dan in veel maar minkostbaar. Het publiek was daaraan gewend. Bij onze vaderen moest een boek, even als elke andere koopwaar, zijde, linnen, meubels enz. dubbel en dwars degelijk van gehalte zijn, en voor die eigenschappen had men gaarne zijn geld over. Het lichte en dichte was bij ons deftig voorgeslacht een gruwel. Een boek, dat eens in de mode was, zou een deel van zijn naam verloren hebben, indien het in goedkooper vorm herdrukt ware geworden; en onze toenmalige uitgevers, die veel minder uitgaven maar veel grooter oplagen drukten, maakten van een boek dat goedging een melkkoe. Tot een staaltje daarvan halen wij aan wat P. Meijer Warnars ergens verhaalt: ‘In het jaar 1775 of daaromtrent,’ zegt hij, ‘verscheen bij mijn grootvader Pieter Meijer de eerste druk van Gellert, *Zedekundige lessen.* Deze is door vele drukken gevolgd, en daar men er in dien tijd niet vóór was het publiek op de juiste hoogte van het debiet te stellen, is er schijnbaar niet meer dan de 5e, maar inderdaad de 8e druk van verschenen. De eerste oplaag was 4400 en van alle de anderen minstens 2200 exemplaren, en nergens heb ik kunnen ontdekken, dat er vóór 1818 één ex. voor verminderden prijs de deur uit is gegaan, terwijl in 1818 bij uitzondering voor het eerst door boekverkoopers voor 300 exx. tegen iets hooger rabat *geteekend* is.’

Zulke buitenkansen bracht de nieuwere tijd niet meer meé. De eene uitgaaf begon de andere te verdringen, en waren er ook al enkele boeken, zooals Hildebrand's *Camera Obscura* en de Génestet's

Dichtwerken, alweder bij voorbeeld, die zich met een langdurig en zeldzaam debiet mochten gezegend zien, dan werd dat, voor een gedeelte althans, mede veroorzaakt door de verschillende fraaie en eenvoudiger vormen, waarin die boeken telkens aan het publiek werden voorgelegd.

Prijsverlaging nochtans, dat wil zeggen het verminderen van een vastgestelden partikulieren prijs, den prijs voor het publiek, van eenige uitgaaf welke ook, dat bleef langen tijd een boekverkoopers doodzonde. Er was een tijdperk van overgang noodig om daartoe te geraken.

Dat tijdperk lag in het onder boekverkoopers aanbieden van verouderde boeken bij stellen. De uitgever, die of zijn zolders wat al te vol kreeg, of nieuwe drukken op het oog had, of om geld verlegen was, zamelde eenige artikelen bij elkander en bood die den handel te koop aan tegen een prijsje. De debitant maakte van die gelegenheden gebruik om op goedkoope manier zijn winkel te voorzien, maar was van het oude zuurdeesem nog veel te veel doortrokken, dan dat hij het gewaagd zou hebben het publiek in zijn voordeelen te doen deelen. Dat gebeurde eerst later, toen die aanbiedingen hand over hand toenamen. De stellen van oude romans gaven daar de-eerste aanleiding toe. Tusschen 184-0 en 1850 hadden de leesbibliotheken een gretig gebruik daarvan gemaakt. Maar toen die aanbiedingen zich uitbreidden, de samengevoegde stellen al grooter werden, allerlei goed op fondsveilingen werd ingekocht bepaald met het oogmerk - wij wezen er reeds op: 1^{e} deel bladzij 96 en 241 - om die aan bibliotheekhouders te verpassen en enkele boekverkoopers van deze soort van handel een afzonderlijk vak begonnen te maken, toen ging die goedkoope aanbieding ook over naar het groote publiek, en wel allereerst om daarvan leesgezelschappen op het platte land te voorzien. Tot een voorbeeld dient, dat in November 1860 de firma H.G. Koster HGz., te Amsterdam, een aanbieding deed van 65 deelen

romans, ‘allen van vignetten voorzien’, waarvan de partikuliere prijs ruim 160. - bedroeg, voor 23.40. De debitant legde daar 50 percent bovenop en verkocht zulk een stel aan een dorps-magistraat, die er met zijn geburen een vol jaar lektuur voor had in een leesgezelschap.

J.H. van der Beek, te Amsterdam, die reeds in 1847 het ijs gebroken en zich met zijn goedkoope aanbiedingen rechtstreeks tot het groote publiek gewend had, begon met 1860 zijn slag beter te slaan. Tot nog toe was hetgeen hij te koop gesteld had in den regel niet veel bijzonders geweest, een bont zoodje allerlei, waarin prikkelende titels de meeste aantrekkingskracht hadden. Zoo had hij dan ook niet veel zaken gemaakt. Maar gaandeweg was hij beter boeken machtig geworden. Enkele firma's, den slakkengang moede, verkochten aan van der Beek de restanten hunner oplagen, voornamelijk algemeene lektuur, later ook artikelen van meer bijzonderen aard. En niet zoodra was hij met één huis van aanzien in die betrekking getreden, of hij maakte er een natuurlijk gebruik van door de volgende aankondiging in zijn eigenaardige manier:

‘Bij den eersten blik in onderstaande aanbieding zal men terstond ontwaren dat het meerendeel der daarin voorkomende werken uit de handen van een onzer geachtste en meest solide firma's in de mijnen zijn overgegaan. Bij den eersten indruk zal dit misschien wel eenige verwondering baren: bij nader inzien echter zal men den handelaar recht doen wedervaren, die met voorbijzien van alle vooroordeel zijn goed daar ter markt brengt, waar hij bij dadelijke betaling en loyale wijze van handelen de hoogste prijzen kan bedingen. Buitendien beginnen de nevelen van *domheid*, *nijd*, *kleingeestigheid* en *vooroordeel* langzamerhand op te trekken. De boekhandel begint in te zien, dat de tijd van vasthouden en inzouten lang voorbij is; dat, den geest des tijds volgende, het oude moet worden opgeruimd, om voor het nieuwe

plaats te maken, en dat de handelwijze van den ondergeteekende in meer dan één opzigt aan den handel belangrijke voordeelen heeft aangebragt, die echter door eenigen uit den gezegenden pruikentijd en een klein getal jonge betweters nog niet regt begrepen worden. Er ware over dit punt nog veel bij te voegen; dan het zij genoeg, dat door deze aanbieding op nieuw het bewijs geleverd wordt, dat de voornaamste uitgevers in Nederland niet schromen met den ondergeteekende in handelsbetrekking te treden, en hunne papieren kinderen, aan wier eerste opvoeding zij al hunne teederste zorgen wijdden, ter verdere opleiding aan hem toe te vertrouwen.

Dat deze aanbieding veel nemers zal vinden, betwijfel ik niet; of ik echter aan alle aanvragen zal kunnen voldoen, zal een andere vraag zijn, daar de voorraad gering en de prijs zeer aannemelijk is.'

Van nu af begint de tweede-hands-handel een meer geijkt beroep te worden. In het najaar van I860 leggen J.H. van der Beek en C.L. Brinkman, te Amsterdam, een publieke verkooping van nieuwe, d.i. ongebruikte, onopengesneden boeken aan, daartoe bijdragen zamelende van debitanten, die met zulk goed verlegen zaten. In 1862 trekt van der Beek te velde tegen een bericht in een officieel stuk, en wel in dezer voege:

Aan den Boekhandel.

'De commissie tot regeling der handelszaken zegt in haar Verslag aan de Vereeniging voor den Nederl. Boekhandel, dat er in Nederland geen eigenlijke Second-hand bestaat, die restes van oplagen aankoopt; de ondergeteekende gelooft dat er in Rotterdam (J.F.K. Schwaebe) en Amsterdam wel degelijk mannen bestaan die sedert een aantal jaren juist van dezen handel hun fort maken en aau menigen Uitgever die in donker zat licht ver-

schaft hebben, terwijl de ondergeteekende alleen in het bezit is van eenige honderden restes van oplagen, meerendeels met regt van copy van de voornaamste Uitgevers in Nederland, terwijl het niet twijfelachtig is of de verslaggevers zelve zullen te eenigertijd daadwerkelijk ondervinden dat het in Nederland aan geen Second-hand ontbreekt.'

In 1864 zet K.H. Schadd, te Amsterdam, in het *Nieuwsblad* van Februari:

Modern Antiquariaat.

'HH. Roekverkoopers die fonds of sortiment wenschen te zien opgenomen in mijn 4en Katalogus van tegen verminderde prijzen bij mij verkrijgbare boeken, gelieven zich daartoe spoedig aan te melden.'

Ook Gebr. Koster aldaar, en D. Bolle te Rotterdam, breiden hun zaken uit. En zoo volgt de een den ander op een nieuwen handelsweg, die vroeger van alle kanten eerst hevig aangevochten, toen geduld, daarna met luide stem verdedigd werd. Dat laatste was in den aanvang gansch niet onnoodig. Menigeen, aan den ouden gang verwend, fronste het voorhoofd tegen dezen dreigenden kanker. Waar het op die manier heen moest! was de verzuchting van niet weinigen. En het was alzoo volstrekt niet overbodig, dat een bezadigde en beschaafde pen in het *Nieuwsblad* van 20 April 1865 een krachtig pleidooi hield ten gunste van deze boeken-makelaars, bij zoo velen nog met den naam van handelbedcrvers en stroopers gedoodverfd.

De schrijver brengt bij wijs van terugblik daarin in herinnering, hoe, na 1813, het ontwraken onzer letterkunde uit haar tijdelijken doodslaap een nieuw leven gaf aan den vaderlandschen boekhandel en hoe enkele uitgevers van die zoo gezegend veranderde omstandigheden de wittebroodskinderen mochten wezen. Geen wonder, dat de overlevering omtrent deze gelukkigen Nederland in betrekkelijk korten tijd met uitgevers als overstroomde, maar dat

daaronder zich ook tal van teleurgestelden moesten bevinden, die te laat inzagen, dat, als eenmaal de rijkste ader is geopend geworden, de mijn verarmt, naarmate zij wordt uitgegraven en het getal delvers toeneemt. Eerst kraakten de persen, toen kraakten de zolders onder de vracht van onverkochte fondsartikelen.

Onder den ijzeren druk van een overgeleverd handelsverbod, zegt de schrijver, getroostten de eigenaren dier voorraadschuren zich liever dagelijks, al was het ook zuchtend, tot die stapels boeken op te zien, dan den moed te hebben ze voor geringeren dan den oorspronkelijken prijs van de hand te doen. Zij zouden er hun goeden naam meê gewaagd hebben, indien zij zelve hun boeken voor het publiek hadden afgeslagen. Zoo zaten zij jaren lang bekneld tusschen hun zoogenoemde soliditeit en de koopmans-eischen van een vlottend handelskapitaal.

'Zoo is men er allengs toe gekomen', zegt hij, 'om in de praktijk te erkennen, dat oudere artikelen, waar zij in gehalte of uitvoering tegen de nieuwere niet kunnen opwegen, ook hun ouden prijs niet meer waard zijn, en heeft menig uitgever er langer geen bezwaar in gevonden om prijs en waarde in betere onderlinge verhouding te brengen. Voor hen treedt de modern-antiquaar als tusschenpersoon op. De modern-antiquaar plaatst zich kloekmoedig op het standpunt van den koopman. Voor hem zijn de boeken niets dan gewone koopwaar, die hij alleen van de hand kan zetten, indien haar prijs geëvenredigd is aan de waarde die zij heeft voor 't groote publiek, en zonder aarzelen of bij-overweging tracht hij de juiste verhouding te leeren kennen om zich daarnaar te rigten bij zijne handelsöperatiën, en zijn kapitaal zoo dikwijls mogelijk om te zetten.

'Niemand kan het den modern-antiquaar euvel duiden, dat hij met hetgeen zijn eigendom geworden is naar goedvinden op fatsoenlijke manier winst bejaagt, vooral de debitant niet, die tel-

kenreize een aandeel in die winst zich toevloeijen ziet, als de nieuwe exploitatie nieuw leven brengt in 't debiet. Toch zullen van deze zijde wel eens klaagtoonen opgegaan zijn, somwijlen zich grondende op een nadeel in een bijzonder geval ondervonden, maar meestentijds voorzeker voortkomende uit de vrees, dat het publiek den lust tot het aankoopen van nieuwe boeken verliezen zal. En inderdaad, in sommige omstandigheden zijn die klagten niet geheel te wraken. Wie evenwel onpartijdig oordeelen wil, moet meer acht geven op den algemeenen invloed dan op eenig bijzonder voorval. Geen enkele nieuwe toestand is er, hoe goed en gewenscht hij zijn moge, die niet dezen of genen krenkt in zijne bijzondere belangen; maar indien men zich overtuigd mag houden, dat er voor allen te zamen meer voordeel vloeit uit de nieuwe bron, dan nadeel voor enkelen, moeten de bijzondere belangen achterstaan voor de algemeene. En uit dit oogpunt beschouwd, zal 't wel geen uitvoerig betoog behoeven, dat indien door prijsvermindering en doelmatige exploitatie een nieuw leven in 't debiet van een bestaand boek wordt verwekt, de meeste handelaars daarvan meer voordeel dan schade zullen ondervinden. Bovendien is het voor hen in zekere mate vrij onverschillig of oudere dan wel nieuwe artikelen gekocht worden, mits 't totaal bedrag van hun omzet niet vermindere.

‘En het publiek? - Ja ongetwijfeld, dat klaagt nu en dan, en wederom maken somwijlen de omstandigheden die klagten niet ongegrond, maar ook menigmaal dienen zij slechts tot voorwendsel om een boek niet te koopen, waarin men geen belang genoeg stelt om er den nieuwen prijs voor over te hebben. Ook staan hier twee partijen tegenover elkander. De een kocht vroeger tegen hooger prijs en beklaagt zich, de andere kan thans tegen minderen prijs koopen en verheugt zich. Intusschen vergeten de klagers veelal dat zij de dienst, die de boeken hun deden, of 't genoegen dat deze hun gaven, in mindering behooren te brengen

van 't geen ze hun zoo veel vroeger gekost hebben, gelijk men dat doet bij elk ander artikel van behoefte of weelde.' -

Nadat deze en vele dergelijke woorden geschreven waren, en voornamelijk na 1870, breidde zich de tweede-hands-handel met ieder jaar al wijder en wijder uit. Hij nam een plaats in, welke die van den gewonen handel schier te boven ging en wist zich van een eerst geminacht vak allengs te verheffen tot een beroep dat een boventoon voerde. Allermeest door den boekhandel-zelv' met schuwe oogen aangezien, begon hij van lieverleê bij de uitgevers gewaardeerd te worden en menigeen tot een weldaad te zijn, al gingen de debitanten hem ook, hetgeen natuurlijk was, al meer en meer haten met een doodelijken haat. Vooral drie firma's: Gebr. Koster te Amsterdam, D. Bolle, opvolger van C. Arrenberg, te Rotterdam, en Gebr. Cohen te Arnhem en te Nijmegen, voerden hun vroegeren kleinhandel op tot gewichtige handelshuizen, waartegen geen enkel ander uitgever of debitant opkon. Sinds 1870 beheerschten deze firma's bijna de markt. Fondsveilingen weerden door haar als het ware leêggekocht; ondershands werden zij eigenaar van een aantal restantoplagen; wat in de magazijnen of op zolders als onverkoopbaar lag, wisten zij door prijsvermindering overvloedig aan den man te brengen. Niet alleen, gelijk in den aanvang, romans en boeken van den dag, maar gaandeweg al degelijker en zelfs de degelijkste werken over wetenschap, letteren en kunst kwamen in haar handen. De dagbladen vonden in deze genoemde mannen een goudmijn. Dag aan dag verlokten reusachtige advertentiën, soms met vrijwat hinderlijk kermisgeraas en trompetgeschetter, de blikken en beurzen der lezers. Boekenlijsten en catalogen fladderden bij honderdduizenden over het publiek, en de vervoermiddelen te water en te lande vonden een nieuwe bron van inkomst in de duizende pakjes boeken, die, met een postwissel vooruit betaald, tot naar de kleinste plaatsen van het rijk moes-

ten worden afgeleverd. Voornamelijk tegen het eind van het jaar stapelden zich in de stationsmagazijnen de pakketten van Koster, Bolle en Cohen allerhande werken voor geschenken, zoowel kleine kinderboekjes als groote prachtwerken, inhoudend, berghoog op. Als een voorbeeld van het verbazend toenemen van dezen handel kunnen wij mededeelen, en het strekt hun tot eer, dat de Gebr. Cohen, vroeger leesbibliotheekhouders te Nijmegen, binnen betrekkelijk korten tijd, zich meester maakten van meer dan 2000, en daaronder zeer voortreffelijke, met roem bekende fondsartikelen van allerlei aard en jaarlijks ongeveer *viermaal honderdduizend* boekdeelen afleverden. Bij uitverkoop van een of ander gingen zij onmiddellijk over tot herdrukken en verschaften ook daardoor aan de drukpers niet weinig bedrijvigheid. Toen zij met hun woning te Arnhem naar een nieuw gebouw verhuisden, schreef de hoofdredacteur G. Keller daarover het volgende in de *Arnhemsche Courant:*

'Uit de kleine woning in de Nieuwstraat te Arnhem verplaatste na weinig jaren de heer E.G. Cohen zijne zaak naar de Oeverstraat; maar ook dat ruime gebouw was op verre na niet meer voldoende; verscheidene pakhuizen, in de stad verspreid, moesten den voorraad opnemen. Thans heeft hij zijn boekenpaleis opgericht op den hoek van de Rijnstraat en de Nieuwe Kraan in een fraai gebouw, waarvan de vroegere zalen, stallen, koetshuis en zolders, naar de plannen van den architect Geijsbeek Molenaar zijn ingericht tot bewaarplaats van het millioen en meer boeken, die de fondsartikelen uitmaken der gebroeders Cohen. - Onder de openbare bibliotheken mogen er zijn misschien, die meer deelen bevatten, geen boekhandelaar of particulier zal op zulk een boekenschat kunnen wijzen. Oude en nieuwe letterkunde; werken van wetenschap en smaak; standaard-uitgaven en geschriften van den dag; klassieken en romans, maar voor de groote meerderheid Nederlandsche boeken zijn hier bijeen; men

vindt er de beste namen en de fraaiste uitgaven; van sommige duizenden, van andere enkele exemplaren, en men staat versteld over de vruchtbaarheid van den menschelijken geest, die aan dit alles het aanzijn schonk en den moed en den ondernemingsgeest, om dit alles te verzamelen, ten einde die vruchten binnen ieders bereik te brengen. In de duizelingwekkende massa, in tal van kasten geplaatst in de verschillende ruime zalen, is een orde en stelselmatige indeeling gebracht, die het mogelijk maakt daarin den weg te vinden, terwijl winkel, kantoor en werkplaats zoodanig zijn ingericht en verbonden, dat het mogelijk is de reuzen-zaak der Gebroeders Cohen te besturen en het publiek zoo spoedig mogelijk te bedienen. Wie het boeken-paleis van de heeren Cohen ziet, moet eerbied hebben voor het talent, het doorzicht, den ijver en de volharding van hem, die door eerlijke middelen eene zaak, zóo klein in den aanvang, tot zulk eene hoogte wist op te voeren.' -

In gelijke verhouding groeiden de huizen van hun mededingers Koster en Bolle aan, al legden deze in den regel zich niet zóó bij voorkeur toe op het bezit van wat men gewoon is degelijke kopijen te noemen, iets wat bij het doen van zuiver koopmanschap dan ook minder in aanmerking komt. Waar de boekhandel alléén handel wordt, is geld verdienen de hoofdzaak, en de eenige bij uitsluiting. En in dat opzicht, en van haar standpunt te billijken, wisten deze beide firma's haar tijd bij uitstek waar te nemen, vooral door het zoogenoemde pakkettenstelsel met daarin weggeborgen verrassingen van bons of loten.

Wij hebben reden te vermoeden, dat de uitvinder dezer laatstgenoemde uitvinding van bons in het uitvindende Amerika te huis behoort. Althans wij treden van deze praktische goochelarij het eerste voorbeeld op groote schaal aan in den boekhandel van de nieuwe wereld. De firma J.W. Thomas te Philadelphia wenschte haar fortuin te maken met het nadrukken van Duitsche klassie-

ken en kondigde daartoe in het jaar 1858 een reeks aan van de beste werken van Goethe, Schiller, Auerbach, Hauff, Alex, von Humboldt en anderen. Voor deze onderneming stelde Thomas *honderdduizend* premiën beschikbaar. Voor ieder dollar, die men aan zijn boeken besteedde, kreeg men een ticket in een loterij. Zoodra de 100.000 tickets in handen waren, begon de uitloting der toegezegde premiën, die o.a. bestonden in een huis van 5000 dollars, een ander van 2000, en overigens in porselein en aardewerk, piano's, pendules, zijden japonnen en overgordijnen, shawls, horloges, sigarenkokers en allerlei soort van snuisterijen, waarvan de overgroote meerderheid bijna geen geld kostte. De man had voldoening van zijn handigheid, herhaalde een dergelijke onderneming nog ettelijke malen, en werd schatrijk.

Sinds kwam bij den boekhandel in alle landen van de oude wereld dit middel in zwang, en wel onder de verschillende vormen van loterijen, premiën bij inteekening enz. enz.; ook in niet geringe maat in ons vaderland, gelijk wij vroeger aangetoond hebben. Daarvan was ook een gevolg het pakketten-stelsel bij den tweede-hands-handel, d.w.z. het bijleggen in een bundeltje saâmgeraapte boeken van een bon, die kans gaf op eenigen prijs, welken ook, in een daarbij te houden verloting. Louter een aardigheid, zeiden velen; maar dan toch een aardigheid, die voor de groote menigte een machtige aantrekkingskracht bleek te bezitten en die aan de genoemde firma's, bij luidruchtig bazuinblazende advertentiën, een debiet bezorgde van duizenden bij honderdduizenden boeken. De firma's, die het modern-antiquariaat tot zulk een hoogte wisten op te drijven, maakten alle drie fortuin.

De verrassende opgang van den tweede-hands-handel was een der merkwaardigste verschijnselen in den boekhandel van dit tijdvak. Het deed den gewonen debiethandel beven en ontroofde, zoo weeklaagde men, den uitgevers allen moed tot het doen van

nieuwe ondernemingen. Ook gaf het aanleiding tot allerlei vinnig verwijt over het verminderen van kortelings vastgestelde prijzen, iets dat aan het koopend publiek alle vertrouwen moest benemen. De degelijke boekhandel had nooit zulk een tijd van angst en zorg beleefd. Hij werd reddeloos van de baan geschoven, om plaats te maken voor een uitdragerij en schellingsbazaar!

Het kan niet ontkend worden, dat er tot zulke jeremiaden reden bestond. Een hard gelag was het voor menigeen; een tijd van beproeving voor bijna allen. Maar het had ook zijn keerzijde, die wel wat te veel uit het oog verloren werd. Was ook al voor het oogenblik de invloed van dit goedkoope koopmiddel een goudmijn voor enkelen, maar voor de meesten een merkbare achteruitgang, in de toekomst zou het thans uitgestrooide zaad tienvoudig vrucht dragen. Over het gansche land werd een nieuw en breed publiek geschapen. Menschen, die er nooit aan gedacht hadden boeken te koopen, werden tot lektuur verlokt. De tweede-hands-handel zond zijn waar naar allerlei nieuwe wegen uit, naar het platte land en den achterhoek, naar den burgerman die op koopjes aasde, naar jongelieden die er hun spaarpot aan besteedden, naar zooveel gegoede en rijke gezinnen waar zelden of nooit eenig boek ter tafel placht te komen, maar het overvloedige geld liever verdaan werd aan fijne schotels of opzichtige, wansmakelijke, klatergouden dingen van weelde. Overal trok het goedkoope boek heen als zendeling voor een aanwassende beschaving. Daar sprak het zijn taal tot ontwikkeling van sluimerende krachten. Daar legde het den grondslag tot betere behoeften. Daar opende het hoofden en harten voor letteren en kunst, voor wetenschap en eigen onderzoek: oppervlakkig zeker in den beginne, toch groeiend met den tijd en bloeiend, wie zou zeggen hoe welig, zeer bepaald in de toekomst. Zooveel wegen als er op deze wijs gebaand werden, zooveel

uitgebreider zou het veld worden, waarop de boekhandel zijn werkkring zou vinden. Onder minder gegoeden en rijken, onder weinig beschaafden hetzij bij de kleineren of de grooteren der aarde, zou een vierde-stand-naar-den-geest opgedreven worden tot een hooger ontwikkelingsrang; zou die gewonnen worden voor zijn rechten en plichten ook op het gebied des verstandelijken levens; zou die medearbeider worden aan de verruiming van het rijk van het goede en schoone.

En op dat terrein tiert het boek. Wat schade was tijdelijk, zou winst geven blijvend.

Een ander verschijnsel, dat zich op het laatst van dit tijdvak voordeed en dat in de toekomst van groote beteekenis kan worden, was de oprichting van de 'Maatschappij Elsevier'.

In 1879 sloten zich eenige boekverkoopers, G. Kolff, G.L. Funke, K.H. Schadd, J.H. de Groot, op aandrang en naar het plan van J.G. Robbers, aaneen, om voor gezamenlijke rekening, zoo die op fondsveilingen voorkwamen, kostbare kopijen te koopen en daarvan herdrukken te bezorgen. Zij gingen uit van de overtuiging, dat somtijds goede ondernemingen achterbleven uit gebrek aan kapitaal of om reden van een zeer natuurlijke voorzichtigheid, en meenden dat zij door een onderlinge vereeniging ten minste eenige jaren een proef konden nemen in hoe ver die gelegenheden zich zouden opdoen en kunnen worden gebruikt. Het voorloopig kapitaal, door aandeelen bijeengebracht, bedroeg voorloopig 100.000.[1] - Tot directeur der vennootschap

1 Een dergelijk plan was reeds in 1860 door J.J. Weeveringh ontworpen en den boekhandel bij circulaire van 1 September aangeboden, onder den naam van 'Maatschappij tot het uitgeven van Boek-, Plaat-, Kaart- en Muziekwerken'. Hij wenschte aan die onderneming zoo veel mogelijk deelnemers te verbinden en stelde daarom het aandeel op *f* 50.- voor een kapitaal van *f* 50,000. -. Zijn plan ging niet op.
Als een voorganger van de maatschappij Elsevier kan ook gerekend worden de vereeniging der Rotterdamsche boekverkoopers in 1855 tot het aankoopen en op nieuw uitgeven van de werken van Mr. J. van. Lennep; en later het driemanschap D.A. Thieme, Mart. Nijhoff en A W. Sijthoff.

werd aangesteld de uitgever J.G. Robbers te Rotterdam. In Maart 1880 werd de overeenkomst gesloten.

De jonge maatschap nam den naam aan van maatschappij ‘Elsevier’ en toonde - wij gaan even buiten ons bestek - onder haar wakker hoofd, al spoedig haar kracht. Zij maakte zich op de fondsveiling van van Santen meester van de boeiende romantische verhalen van Gust. Aimard en gaf daarvan een herdruk van 12 deeltjes, met platen van Rochussen. De oplaag was 5000 exx. - Toen op de fondsveiling van C.L. Brinkman de *Geïllustreerde Encyclopedie* in veiling kwam, werd die door haar voor de aanzienlijke som van *f* 22.000. - aangekocht. Nadat de overgebleven exemplaren opgeruimd waren, gaf de maatschappij van dit uitstekend werk een zeer verbeterden en vermeerderden herdruk in het licht, ruim geïllustreerd en voorzien van kaarten en groote platen, met een oplaag van 5000 exx; een uitmuntend uitgevoerde en welgeslaagde onderneming, die onzen boekhandel eer aandoet. - Nog werd door de maatschappij bezorgd een nieuwe uitgaaf van de *Werken* van de Génestet, met een oplaag van 15.000, van van Zeggelen's *Dichtwerken* met een oplaag van 20.000; van Heije's *Volksdichten* met een oplaag van 5000; van de *Gedichten van den Schoolmeester* met een oplaag van 7000 exx. - De *Werken van Multatuli* werden door haar op de fondsveiling van G.L. Funke aangekocht voor de aanzienlijke som van *f* 20.000. - om ook daarvan bij tijd en wijle een herdruk te geven.

Dergelijke kolossale oplagen waren tot heden toe nooit in ons kleine land beleefd.

De oprichting dezer maatschappij geeft de vingerwijzing, dat ondernemingen, te machtig voor een enkele, slagen kunnen door samenwerking. Ons vaderland heeft zijn kostbaarste, zijn beroemdste uitgaven ook uit vroeger eeuw daaraan te danken.

Had, tot aller leedwezen, Mart. Nijhoff in 1867 zich gedrongen gezien, de taak tot het bekend maken onzer beste oorspronkelijke titels in buitenlandsche bibliographische tijdschriften op te geven, zijn opvolger J.L. Beijers toonde zich aanstonds bereid, zijn voorganger in diens zoo hoogst verdienstelijken arbeid na te streven. Ook van hem de jaarlijksche verslagen op den voet te volgen, zal wel de beste manier zijn om eenig overzicht te geven van hetgeen verder op dezen weg voorviel.

Beijers hield de door Nijhoff aangeknoopte betrekkingen getrouwelijk vast en deed al het mogelijke om daaraan nieuwe vast te binden. Niet zoodra, zoo berichtte hij, had de Duitsche uitgever Wuttig zijn *Literarischer Wochenbericht* ter perse gelegd, of ook voor de Hollandsche uitgevers werd daarin een plaats gevraagd en verkregen. Bij den stuggen *Bookseller* werd een nieuwe poging gewaagd, ditmaal met de genadige vergunning, dat aan eenige wetenschappelijke titels een plekje werd ingeruimd. Was deze kleine toenadering niet van heel veel beteekenis, zij leidde er toch tevens toe, dat 's *Bookseller* 's mededinger, *the Publishers Circular*, vroeger even onhandelbaar, een jaar later toeschietelijker bevonden werd. Ook de *Bibliographie de la France* opende gewillig haar bladen, maar sprong met haar keus uit de aangeboden opgaven veelal zoo allergrilligst om dat onze letterkunde met die plaatsing in den beginne weinig eer behaalde. Beter werden onze uitgaven later in *Le Livre* bejegend. - De Duitschers bleken in dat opzicht vrij wat strenger. Zij stelden zelv' belang in de degelijke

aanvulling hunner catalogen. Hinrichs drong erop aan, dat onze lijsten, beter dan in zijn *Vierteljahrs*-, voortaan in den *Halbjahrs-Catalog* geplaatst zouden worden, en de Berlijnsche uitgever Adolf verleende in zijn pas opgerichte *Historisch-politische Bibliographie* gaarne eenige ruimte aan onze beste geschied- en staatkundige geschriften. Dat men daar te lande voor onze taal in het bijzonder vrijgevig was, bleek uit een lijst van meer dan 500 titels van Hollandsche boeken en tijdschriften, die sinds 1872 achter het 2e deel van Hinrichs' *Catalog* voorkwam, een feit van te grooter belang, omdat die lijst naar verschillende landen van Europa en ook naar Amerika ruim verspreid werd. In laatstgenoemd land hadden zich gaandeweg reeds over de honderd Duitsche boekhandelaren gevestigd, en het was, voor het opnemen onzer boeken in de vele openbare bibliotheken, van groote waarde, dat zij ook daar bekend werden. Voortaan was dan ook de Duitsche cataloog de meest praktische voor het bekend maken van onze boeken, vooral toen hun opgaaf in groepen gevat werd, waarboven in het Duitsch de inhoud vermeld stond. In den regel werden daarin, wat Holland betreft, titels opgegeven in deze verhouding:

Encyclopediën, tijdschriften, letterkundige geschiedenis	41
Godgeleerdheid	62
Staats- en rechtswetenschap	94
Geneeskunde	17
Natuur- en scheikunde	40
Wijsbegeerte	7
Opvoeding en onderwijs	13
Oude en oostersche taal- en letterkunde	18
Nieuwe taal- en letterkunde	21
Geschiedenis	36
Aardrijks-, land- en volkenkunde	36
Wis- en sterrekunde	10

Krijgskunde	14
Technische wetenschappen	18
Land- en tuinbouw	11
Fraaie letteren	144
Schoone kunsten	24

Vreemd evenwel mocht het, bij al deze pogingen in den vreemde, geacht worden, dat onze uitgevers er wel veel prijs op stelden hun koopwaar in het verre buitenland te verspreiden, maar met dat al zoo geheel de naaste nabuurschap verwaarloosden.

Niet anders dan eigen schuld toch was het, dat zij geen uitweg zochten voor hun fondsartikelen in België. Wel zond deze of gene zijn boeken in commissie naar een depôt te Antwerpen, maar verder placht men niet te gaan. Dat was inderdaad een droevig verschijnsel, alleen te wijten aan persoonlijke onverschilligheid. Dat mocht toch niet zoo blijven. De Belgen, of liever de Vlamingen, waren nog bij lange na niet zulke afnemers op onze boekenmarkt, als wij zouden mogen verwachten. De Noord-Nederlandsche uitgevers klaagden over den Belgischen boekhandelaar, de Belgische boekhandel over het publiek, en de Belgische letterkundigen op hun beurt over den Noord- en Zuid-Nederlandschen boekhandel[1]. Daar kon wellicht wat aan gedaan worden. Waar iedereen klagend en knorrend met de handen in den schoot zat, was het misschien de taak van ‘de commissie tot het bekend maken van onze boeken in het buitenland’ - een commissie sedert jaren uit één persoon bestaande - om te trachten hier-

1 Op het 15e letterkundig congres in 1876 te Brussel gehouden, hadden onze afgevaardigden D.A. Thieme en Mart. Nijhoff altoos weêr op nieuw te strijden tegen het vooroordeel ‘ter Belgen, alsof de Hollandsche boeken zoo peperduur waren en de Vlaamsche voortbrengselen hier stelselmatig geweeni werden. Zij lieten de warme tegenspraak niet onder zich. - Hetzelfde was het geval op de volgende congressen te Mechelen en te Kampen.

aan het hare te doen. Dat de Belgische boekhandel slecht, of liever in het geheel niet geregeld was, en dat, op een enkele uitzondering na, niemand van de boekverkoopers zich geroepen gevoelde voor de Nederlandsche letterkunde iets te doen, was wel treurig, maar daarom niet ontmoedigend. Een proef tot verbetering kon genomen worden door geregelde opgaven van nieuw uitgekomen Hollandsche boeken in een paar Vlaamsche bladen, bijvoorbeeld *het Volksbelang* verschijnende te Gent, en *de Zweep* uitgegeven te Brussel. Daarbij diende trouwens in acht genomen te worden wat een Vlaamsch schrijver aan hem, Beijers, had meêgedeeld: 'Niet *alle* Nederlandsche boeken kunnen hier liefhebbers vinden. Boeken over theologie worden hier volstrekt niet gelezen Vertalingen van Hoogduitsche, Engelsche of Fransche romans vinden ook geen vertier: zij kosten te veel, en wij hebben geen leesgezelschappen, die alles verslinden. Oorspronkelijke belletrie, letterkundige geschiedenis, middel-Nederlandsche dichters, algemeene Nedcrlandsche geschiedenis, mogen hier ter markt worden gebracht met gegronde hoop ze aan den man te krijgen'[1].

Naast al deze pogingen, die op kosten der Vereeniging gedaan werden, zoo vermaande Beijers verder, mochten toch de uitgevers hun eigen belang wat meer leeren inzien! Boeken-lijsten waren goed, maar boeken-inhoud was beter. Wat een commissie niet *kon* doen, maar wat ieder uitgever *moest* doen, was: zijn werken zenden aan tijdschriften in het buitenland om ze daarin te laten beoordeelen, of er eenig verslag van, door een welbekende hand opgemaakt, ter plaatsing trachten heen te krijgen. Wie kon eenig vertier verwachten op een titel alléén af? De inhoud moest wijzen op het eigenaardige, het belangrijke. Gelijk het hier te lande, waar men

1 Aan dezen wenk werd door de Vereeniging gaarne gehoor gegeven en een som beschikbaar gesteld voorloopig tot het plaatsen van boekenlijsten in *de Zweep*, hetgeen een jaar later tot *het Volksbelang* uitgestrekt werd.

zooveel talen leerde, met buitenlandsche literatuur ging, zoo was het in den vreemde, waar men het Hollandsch zoo weinig verstond, wat onze boeken aangaat nog erger. Men kocht ze niet voor men wist, dat ze het koopen en bestudeeren waard waren. En daartoe konden alleen tijdschriften, voornamelijk vak-tijdschriften helpen, die de kennis van eenig boek onder de oogen brachten van belanghebbenden.

Mocht nu alweder de vraag te berde komen: welk nut en voordeel brengen die opgaven en de daarvoor gemaakte kosten ons aan? dan moest het bescheid alweder luiden: Wie zal dat uitwijzen? Ook daaromtrent verkeerde de uitgever in raadselen hier op aard. Maar dat zij iets uitwerkten, haar invloed hadden, haar gevolgen meêbrachten, dat kon ook in dit tijdvak in algemeene termen worden aangetoond.

Hoe langer hoe meer kwamen vooral bij antiquaren, die den meesten handel op het buitenland dreven, bestellingen in, uit Hinrichs' cataloog aangewezen. En dat niet alleen van boekverkoopers, maar evenzeer van geleerden. Een van deze laatsten had zelfs om een woordenboek en een spraakkunst geschreven met het doel om zich het Hollandsch eigen te maken[1]. Door de belangstelling, die zich al meer en meer voor Hollandsche letterkunde begon te openbaren, had de firma Brockhaus, naast zijn Engelsche, Italiaansche, Spaansche en Poolsche keurlezing, ook een *Nederlandsche Bibliotheek* op het touw gezet. De Duitsche

1 Schrijver dezes kan hetzelfde getuigen van een Fransch botanicus, die prof. Oudemans' *Flora van Nederland* en Staring's *Bodem van Nederland* begeerde te verstaan, en tot proef van zijn ernst een jaar later aan d^{r}. Staring een Hollandsch briefje schreef - al was het er dan ook naar. - In later tijd is voor de beoefening onzer taal in den vreemde veel toegebracht door de uitgaaf van Hollandsche spraakkunsten voor het buitenland, waaronder die ten behoeve van Franschen, Engelschen en Duitschers, hij Mart. Nijhoff, aanzienlijke oplagen en herdrukken noodig hadden.

schrijver von Hellwald maakte het Hollandsch tooneel tot het onderwerp eener studie. Het vertalen van Hollandsche boeken nam ieder jaar toe; zelfs in het Deensch werden er overgebracht. Vreemde tijdschriften plunderden onze romanliteratuur. België begon even veel waardeering te gunnen aan onze Hollandsche taal, als wij aan de Vlaamsche, en beider schrijvers kregen over en weêr hun burgerrecht. Frankrijk, het eenzijdigste land der wereld, had uit Nederland boeken aangevraagd ter bespreking in het *Journal des Economistes*, en in de *Publicazioni del Circolo geografico Italiano* nam men kennis van de werken door ons Aardrijkskundig genootschap uitgegeven. Tijdschriften gelijk het *Literarisches Centralblatt*, von Sybel's *Historische Zeitschrift*, de *Revue Critique*, de *Revue Historique*, het *Magazin für die Literatur des Auslandes* e.a. leverden kritieken, verslagen of besprekingen van Nederlandsche uitgaven, en deze waren weder oorzaak, dat openbare bibliotheken in Duitschland, Engeland en vooral in het daarin zoo rijke Amerika, al meer en meer plaats gaven aan onze oorspronkelijke werken in allerlei vakken van letterkunde en wetenschap. Dat onze boeken werkelijk bekend werden, leed geen twijfel. In de nieuwere werken over eenig onderdeel van studie werd onze taal even goed aangehaald als iedere andere. De tijd was voorbij, dat men beweerde niet te weten dat Holland een eigen literatuur bezat. -

Dat alles, hetgeen vroeger Mart. Nijhoff en later J.L. Beijers meêdeelde, was welsprekend genoeg en een afdoend antwoord op de bekrompen verzuchting, of het geld aan onze boekenlijsten ten koste gelegd niet beter besteed, of liever bespaard kon worden? Neen waarlijk niet! De poging, nu sinds zooveel jaren aangewend, *had* vruchten gedragen en zou dat doen tienvoudig, twintigvoudig. De Vereeniging mocht er trotsch op zijn, dat zij met háár middelen gedaan had wat die van bijzondere personen niet zouden toelaten. Zij werkte daarmeê in het belang van den

boekhandel, tot de bevordering van de eer des vaderlands. En recht had ook Beijers, om zijn verslag over 1879 te besluiten met deze woorden. ‘Stelt uwe vergadering er prijs op, dat de Nederlandsche literatuur voortdurend onder de oogen der vreemdelingen kome, dat voortdurend het bestaan onzer letterkunde gekend worde, dat het buitenland zie hoe Nederland uitgevers bezit, die met zijne uitgevers kunnen wedijveren, dan ga zij moedig voort met het bekend maken der Nederlandsche boeken in den vreemde!’

Ter aanvulling van het bovenstaande meenen wij het niet ongepast hier te wijzen op eenige onzer boeken, die in het buitenland een vertaling vonden. Zijn ze al bij lange na niet zooveel in aantal als wij zelv' gewoon zijn aan om ons heen liggende volken te ontleenen, toch mogen zij een blijk geven, hoe onze Nederlandsche pers in den vreemde niet zoo gansch en al onbekend is als men hier soms wel geneigd is te meenen. Wij mogen in dit opzicht ons ook niet te aanmatigend aanstellen. Wij spreken nu eenmaal een taal, die niet veel verder reikt dan onze eigen landpalen. Maar wij staan daarin niet alleen. Hoe weinigen in ons werelddeel, behalve de landgenooten zelven, verstaan Zweedsch, Deensch, Russisch, Poolsch, Hongaarsch, Spaansch, Portugeesch. Toch bezitten ook deze talen haar literatuur, soms veel rijker dan anderen wel vermoeden, en van wier vruchten door vertolking ons slechts nu en dan als bij verrassing iets onder de oogen komt. Naast al dezen heeft Holland zich waarlijk niet te beklagen. Althans in de laatste jaren niet, nu wij getracht hebben al meer en meer ons zelv' bekend en daardoor gewaardeerd te maken. Onze vaderlandsche geleerden in ieder vak van wetenschap, het mag met betamelijken trots getuigd worden, worden ver buiten onze grenzen in hun verdiensten erkend. In buitenlandsche organen worden hun namen met onder-

scheiding genoemd en wordt met aandrang op hun arbeid gewezen. Velen van hun werken werden zelfs in hun geheel vertaald. Wij noemen Kappeyne v.d. Coppello's *Verhandelingen over het Rom. Recht* in het Duitsch; Kiehl's *Staathuishoudkunde* in het Duitsch; Harting's *Het Mikroskoop* in het Duitsch; van Donders onderscheidene werken in het Duitsch en Engelsch; al de werken van G.J. Mulder in het Duitsch en velen in het Engelsch; Kaiser's *De Sterrenhemel* in het Duitsch; van der Hoeven's *Dierkunde* en anderen in het Duitsch; v. Dam van Isselt's *Kogelbaan der Vuurwapenen* in het Duitsch; Scholten's *Het Evangelie naar Johannes* en anderen in het Duitsch; van Oosterzee's *Practische Theologie* en anderen in het Duitsch; Kuenen's *De Profeten onder Israël*, zijn *De Godsdienst van Israël* en anderen in het Engelsch, zijn *Inleiding tot de Boeken des Ouden Verhonds* in het Fransch; Tiele's *Egyptische en Mesopotamische Godsdiensten.* zijn *Geschiedenis van den Godsdienst* in het Fransch en in het Duitsch; Dozy's *Het Islamisme* in het Fransch, zijn *Israëlieten te Mekka* in het Duitsch; de Hoop Scheffer's *Gsschiedenis der Hervorming* in het Duitsch; da Costa's *Israël en de Volken* in het Engelsch: Beets' *Paulus* in het Duitsch en Zweedsch, zijn *Stichtelijke uren* in het Duitsch; Jonckbloet's *Geschiedenis der Ned. Letterkunde* in het Duitsch[1]; Junghuhn's *Java* in het Duitsch; Bock's *Reis in Borneo* in het Duitsch, Engelsch en Deensch; von Rosenberg's *Reis in den Ind. Archipel* in het Duitsch; v.d. Hoeven's *Akademiereis* in het Duitsch. Onze letterkunde. doet daar niet voor onder. Van Lennep's *De Roos van Dekema* werd vertaald in het Fransch en Duitsch, zijn *Ferdinand Huyck* in het Fransch, zijn *Klaasje Zevenster* in het Duitsch en Fransch; van Koetsveld's *De Pastorie van Mastland* in het Duitsch en Engelsch; Mevr.

1 Door Mevr. Lina Schneider, die in de laatste jaren ook een aantal Nederlandsche novellen en gedichten zoo door vertaling als voordracht bij haar Duitsche landgenooten bekend maakte en aan wie onze letterkunde inderdaad groote verplichting heeft.

Bosboom-Toussaint's *Het Huis Lauernesse* in het Duitsch en Engelsch, haar *De Delftsche Wonderdoctor* in het Duitsch, haar *Majoor Frans* in het Engelsch en Fransch; Hildebrand's *Camera Obscura* werd geheel of gedeeltelijk vertaald in het Fransch, Duitsch, Engelsch, Italiaansch; Multatuli's *Max Havelaar* in het Fransch, Duitsch en Engelsch: J. ten Brink's *O. Ind. Dames en Heeren* in het Fransch en Duitsch, zijn *De Schoonzoon van Mevr. de Roggeveen* in het Duitsch, zijn *Het vuur dat niet wordt uitgebluscht* in het Duitsch en Zweedsch; Vosmaer's *Amazone* in het Fransch, Engelsch en Duitsch; Busken Huet's *Lidewyde* in het Duitsch; Alb. Thijm's *Geertruid van Oosten* in het Fransch; van Limburg Brouwer's *Akbar* in het Engelsch, Duitsch en Deensch; Wallis' *In dagen van strijd* in het Engelsch, haar *Vorstengunst* in het Engelsch; Chr. Muller's *Lief en leed* in het Duitsch en Engelsch; van Walcheren's *Penserosa* in het Italiaansch; verschillende novellen van Cremer, Keller, Haverschmidt en anderen in onderscheiden buitenlandsche tijdschriften; ten Kate's *De Schepping* in het Duitsch en Zweedsch. - Licht, zijn er nog vrij wat meer te vinden. Maar waarlijk al blijken genoeg, dat Nederland ook in zijn taal heden ten dage op de wereldmarkt geen vergeten burger meer is en onder al Europa's volken van tijd tot tijd met waardigheid het woord vraagt.

Een ander, en een alles behalve te versmaden middel om naar buiten te werken, gaven de internationale tentoonstellingen aan de hand, die ook in dit tijdperk gehouden werden. Een daarvan was die te Weenen in 1873, waar geen verzamelde menigte heenging, maar waaraan enkelen onzer uitgevers op eigen gelegenheid deelnamen. - Twee anderen verdienen meer vermelding.

In de eerste dagen van 1872 ontving de Vereeniging een brief van den minister van binnenlandsche zaken, waarin kennis gegeven werd, dat er in den loop van Maart te Londen zou ge-

houden worden een internationale tentoonstelling van uitmuntende voortbrengselen van de drukpers uit alle landen, en meer bepaald van de dag- en weekbladen, die in elk land werden uitgegeven. Ten dien einde werd wat ons land aangaat de hulp der Vereeniging ingeroepen. Het bestuur begreep dat het aan dit verzoek gehoor moest geven en mocht aan den altijd welwillenden redacteur van het *Niewsblad* C. Zwaardemaker opdragen, om zoo mogelijk een aflevering van alles van dien aard bijeen te brengen wat hier te lande op 1 Februari het licht zag; te gelijk met het doel om na afloop der tentoonstelling die geheele verzameling ten geschenke aan te bieden aan het Britsch museum.

Al was die taak alles behalve geraakkelijk, toch werd zij verwonderlijk vlug en volledig uitgevoerd, zoodat in Maart naar Londen tot dat oogmerk verzonden werd een vracht van 294 Hollandsche dag- en weekbladen, met een gedrukte lijst, waarin tevens de prijzen, de manier van uitgaaf en de namen der uitgevers vermeld waren. Zij waren samengebracht uit 88 steden en dorpen. Daaronder uit Amsterdam 57, 's Gravenhage 27, Rotterdam 18, Arnhem 9, Groningen 7, Leiden 6, Deventer 5, 's Hertogenbosch 5, Haarlem 5, Leeuwarden 5, Utrecht 5, Nijmegen 5, Middelburg 4, Breda 4, Zwolle 3, en uit Indië 10.

Ook de verzameling van tijdschriften was van niet minder omvang. Zij bevatte een getal van 234 titels, volgenderwijs ingedeeld:

Encyclopedie. Bibliographie	34
Fraaie letteren	27
Tooneel	4
Godgeleerdheid, Stichtel. lektuur, Kerkgeschiedenis	40
Zendingszaak	10
Opvoeding en onderwijs	14
Werken voor de jeugd	6

Rechtsgeleerdheid. Notarisambt	17
Staatkunde, Staathuishoudkunde. Statistiek	5
Geschiedenis, Oudheidkunde, Genealogie	5
Aardrijkskunde, Land- en Volkenkunde	8
Krijgskunde, Militaire administratie	6
Genees- en Heelkunde, Hygiëne	8
Wis- en Natuurkunde, Natuurlijke historie	15
Landbouw, Tuinbouw, Plant- en Kruidkunde	7
Handel, Scheepvaart, Nijverheid	13
Burg. Bouwkunde, Waterbouw- en Werktuigkunde	3
Schoone kunsten Spelen. Modes	9
Reisgidsen	3

Daarvan kwamen uit in Zuid-Holland 81, in Noord-Holland 71, in Gelderland 28, in Noord-Braband 13, in Overijssel 12, in Utrecht 11, in Friesland 8, in Groningen 8, terwijl de overigen over onderscheiden plaatsen verdeeld waren. In 52 van deze tijdschriften was een gedeelte gewijd aan boekbeschouwing en beoordeeling.

Toen drie jaar later, in April 1875, van de Nederlandsche commissie voor de internationale tentoonstelling te Philadelphia aan het bestuur der Vereeniging een uitnoodiging kwam om ook deze tentoonstelling door inzending van boeken en aanverwante zaken te steunen, meende men, hier, waar het Amerika gold, die nieuwe wereld van Hollanders uitgegaan en nog altoos door zooveel Hollanders bewoond, op nieuw tot een krachtigen maatregel, en wel, evenals in 1855 te Parijs, tot een algemeene inzending te moeten besluiten. Aan een commissie van vier Amsterdamsche leden, C.L. Brinkman, Jan D. Brouwer, B. van Dijk en Tj. van Holkema, werd dit plan ter uitvoering opgedragen, en voor de te nemen maatregelen een krediet van *f* 1000 opengesteld. De Nederlandsche hoofdcommissie stelde zelve zooveel belang in deze inzending - groot verschil met die van 1855

te Parijs! - dat zij zelfs haar eigen geldelijke ondersteuning verzekerde, op voorwaarde dat men vooral ook op een kompleete verzameling van periodieken en van de beste schoolboeken, kaarten enz. bedacht zou zijn. Het ijverige viertal Amsterdamsche leden nam zijn taak met liefde op en vroeg in een warm gestelden brief de hulp der uitgevers, terwijl zij aan de goede zorgen van C. Zwaardemaker met vertrouwen overliet om op nieuw een verzameling van dag- en weekbladen bijeen te brengen. In Augustus hadden 130 uitgevers het hunne ingeleverd. Ten einde in manier van uitstalling niet achter te staan bij anderen, werd het plan voor een fraaie kast in renaissance-stijl opgedragen aan den ingenieur-architect C. Muysken en de uitvoering daarvan in handen gegeven van de HH. de Zwaan en Koper. In Januari 1876 was de commissie met haar arbeid gereed en noodigde zij alle belangstellenden uit tot een voorloopige tentoonstelling in het paleis voor volksvlijt. Aan de sierlijke uitstalling was niets gespaard. Zij besloeg een lengte van 6.50 bij een breedte van 4 meter. Een middenkast, een soort van kiosk, geflankeerd door twee groote zijkasten, gaf gelegenheid, de fraaiste boeken, banden en plaatwerken op den voorgrond te laten komen. Buiten de periodieken bevatte de geheele verzameling, door een goed bewerkten catalogus toegelicht, 2098 nommers, waarvan 846 onderwijs en opvoeding betroffen, theologie 148, rechtsgeleerdheid 134, aardrijkskunde en geschiedenis 165, koloniale literatuur 49, natuurwetenschappen 216, philologie en letterkunde 342, schoone kunsten 45, kinderlektuur 82. Aan de dag- en weekbladen, benevens de tijdschriften, was een afzonderlijke plaats ingeruimd. Al de dag- en weekbladen, in 1875 in Nederland uitgekomen, waren, door een proefblad vertegenwoordigd, in twee groot folio banden ingebonden en alphabetisch geschikt. Zij waren 351 in getal, waarvan er verschenen 34 dagelijks, 19 driemaal 's weeks, 58 tweemaal 's weeks, 204 wekelijks, 9 tweemaal 's maands,

19 maandelijks en 8 op onbepaalde tijden. De Indische bladen waren door 13 nommers vertegenwoordigd. Eindelijk werd de catalogus besloten met een zoo goed als volledige verzameling van tijdschriften, 235 in getal, welke, systematisch ingedeeld, in acht doelmatige portefeuilles waren bijeengebracht.

Vermits het vroeger, ook omtrent andere handelsvakken, gebleken was, dat een tentoonstelling en een catalogus alléén al heel weinig beteekenden zonder persoonlijke toelichting, en evenzeer ten behoeve van veiligheid, werd aan C.L. Brinkman Jr., den bekwamen zoon van den kundigen vader, de vereerende last opgedragen de Hollandsche boeken naar Philadelphia te vergezellen. Deze jonge vakgenoot toonde zich dit vertrouwen alleszins waardig. In een reeks van brieven aan het *Nieuwsblad* gaf hij een boeiend geschreven verhaal van zijn wederwaardigheden en opmerkingen, en verzuimde niet daarbij gedurig het doel zijner zending op den voorgrond te zetten. Achtereenvolgens gaf hij een overzicht van de boeken en drukwerken door andere natiën ingezonden, een overzicht vooral leerzaam voor uitgevers, die daardoor kennis kregen van de gewichtigste ondernemingen van den nieuweren tijd. Om jaloersch van te worden tevens, wegens de groot- en grootschheid van plan en uitvoering, en niet minder om het kolossale debiet aan sommige boeken ten deel gevallen, Bij het lezen dier verslagen dient het toch al meer en meer te blijken, hoe uitgevers juist op zulk een tentoonstelling gelegenheid hebben een vruchtbare les, een studie te nemen omtrent de behoeften van hun tijd, omtrent uitvoering en vorm, omtrent exploitatie, in één woord omtrent alles wat er van wetenschappelijk en handelsbelang bij zulk een wereld-wedstrijd te leeren valt. Waarom gaan allerlei andere vakmannen naar zulk een tentoonstelling, bepaald met het oogmerk om zich door zien en vergelijken, door opschrijven en afteekenen, door ernstige waarneming op de hoogte te zetten van hun bedrijf, en doet de

jonge uitgever in die dingen zoo zelden meê, tot schade voor het publiek belang en het zijne? Een paar weken lang, maar alléén in zijn eigen vak, den oogen de kost te geven en het hart op te halen aan de meest beteekenende en kloeke ondernemingen van het buitenland; te raad te gaan in hoe ver zulke voorbeelden zonden na te volgen zijn in ons eigen land; beschaamd te staan tegenover anderer wilskracht; verfrischt te worden door anderer gedachten; opgewekt te worden door anderer ijver, en te huis te komen met verjongden moed en nieuwe zucht tot eigen inspanning: dat zijn indrukken, die rente afwerpen voor het leven. - Tot zulk een verzuchting komt men van zelf, wanneer men, door Brinkman geleid, in gedachten de afdeelingen 'boekhandel' doorwandelt van Amerika, Engeland, Frankrijk, Duitschland, in één woord van alle beschaafde landen, tot de Sandwichs-ei landen toe.

Uit een handelsoogpunt was Brinkman's gevoelen het volgende: dat er voor den uitvoer van onze nieuwere boeken naar Amerika voorshands niet veel uitzicht bestond, omdat er, behalve in burgerorthodoxe kringen, weinig Hollandsch gelezen werd; dat het bloeiende en handige Amerika ook eigenlijk onze boeken, met uitzondering van enkele streng wetenschappelijke werken, niet noodig had; dat er in de nieuwe wereld geen geschikte correspondent was die zich met onzen boekhandel bemoeide en de belangen daarvan zou kunnen bevorderen; maar dat de Vereeniging in elk geval een goed werk gedaan had door zoo luisterrijk van ons bestaan aan andere natiën blijk te geven. Hij beriep zich te dien aanzien op deze uitspraak van een der voornaamste Amerikaansche bladen: 'De Nederlandsche boekhandel heeft niet alleen de eer van zijn land opgehouden, maar ten volle de spreuk zijner Vereeniging gehandhaafd: *Door Eendracht sterk*'.

Zulk een uitspraak was wel geschikt om onze eigenliefde te

streelen, een zwak, dat ieder volk, maar het onze niet het minst, als aangeboren is. Onze boekhandel bovendien is er soms wel wat heel veel op uit om met zich zelv' nog al ingenomen te zijn. Het viel daarom bitter tegen, toen op het diploma, hetwelk de Vereeniging voor haar inzending kreeg, de volgende beoordeeling te lezen stond: 'Dit is een collective tentoonstelling van boeken, bijeengebracht door verschillende uitgevers van Nederland. Ofschoon er niet veel vooruitgang is waar te nemen wat betreft het papier, de lettertype en de wijs van inbinding die voor dertig jaren in dat land in gebruik waren, is toch deze tentoonstelling, als een geheel genomen, acht slaande op deze omstandigheden, goed te noemen'.

Een schrale pluim. Maar een krachtig geneesmiddel. Ieder, die de hand in eigen boezem steekt, zal de waarheid dezer uitspraak, al is het ook met een gefronst oog en een blos, moeten beamen. Over het algemeen, en niemand te na gesproken, wordt er over de uiterlijke vormen onzer boeken veel te licht heen geloopen. Zij dragen veel te weinig blijken van geweten, van liefde, van opofferende zorgen, plichten die des uitgevers zijn, de zijnen bij uitnemendheid. Het kiezen van papier, letter, band; het zorgen voor een smaakvol geheel; het keurig-afwerken van het gezamenlijke: bij àlle vormen zulk een eerste vereischte, wordt te veel over het hoofd gezien; de man van handel heeft in ons binnenste hooger woord dan de man van kunstnijverheid. En dat mag toch zoo niet wezen. Wij zijn eerbied verschuldigd aan het boek, aan ons beroep, aan onze auteurs, aan het publiek, allermeest aan eigen conscientie. Waar wij ons in het openbaar vertoonen als boekhandel; waar wij een wedstrijd aandurven met andere volken; waar wij uit eigen beweging ons laten zien op een internationale tentoonstelling: daar hebben wij ons fatsoen op te houden niet alleen door gehalte, maar even waardig door gestalte; door de blijken dat de Nederlandsche uit-

gever zijn vak verstaat en zijn plaats weet. - De uitspraak der jury van Philadelphia moge wakker maken wie sluimeren! Indien de Vereeniging voor haar verzameling met goud ware bekroond, zou ieder zich een deel daarvan hebben toegeëigend. Waarom nu ook niet van haar diploma? -

Op de internationale tentoonstelling in 1878 te Parijs deed onze boekhandel zich weinig of niet zien. Het was zeer natuurlijk, dat de Vereeniging zich niet bij elke dergelijke gelegenheid met een verzamelde inzending kon inlaten. Alleen aan partikuliere belangstelling was het alzoo overgelaten, of men aan deze tentoonstelling verlangde deel te nemen of niet. Dien ten gevolge hadden slechts enkele uitgevers, waaronder uitblonken de firma's E.J. Brill en A.W. Sijthoff, hun fondsartikelen naar Parijs gezonden. Het officieële rapport, dat in 1880 omtrent de afdeeling boekdrukkunst en boekhandel in het licht verscheen, kon dan ook wat Holland betreft weinig mededeelen. In ander opzicht was nochtans dat verslag zeer merkwaardig. Het gaf een overzicht van de voornaamste huizen in Frankrijk en leverde daarin het bewijs, welken bewonderenswaardigen omvang enkele bekende firma's in den laatsten tijd verkregen hadden. Zoo leverde de firma Mame te Tours elken dag niet minder dan 20.000 boekdeelen (meest R.K. kerkgoed); die van Hachette & Co. te Parijs, met haar benijdenswaardig devies *Instruire*, in tien jaren tijds 1660 uitgaven, waaronder 14 groote dictionnaires, 921 werken over onderwijs, 38 reisgidsen, 115 letterkundige werken, 121 romans en 371 geïllustreerde werken. Het jaarlijksche cijfer van haar debiet bedroeg gemiddeld 15 millioen francs, terwijl elke maand 18000 balen boeken naar alle streken der aarde werden heengezonden. Zij had in haar magazijnen 300 menschen aan het werk en bovendien over de 700 personen, die haar winkels aan de spoorwegstations bedienden, en 250 innaaiers en vouwers. Zijn zulke voorbeelden, die met andere als van Didot,

Plon, Michel Levy, Hetzel, te vermeerderen zouden wezen, voor onze Hollandsche oogen verblindend (al zijn ze te gelijk opwekkend, als men in het oog houdt dat de oude Hachette als hulponderwijzer zijn kleinen handel begon), in andere opzichten bevat het rapport mededeelingen, die ieder land, ook het onze, zich ten nutte kan maken. Reeds sinds geruimen tijd heeft zich de Fransche boekhandel vooral, zoowel de debiet- als de uitgevershandel, al meer en meer gaan splitsen en zich toeleggen op een enkel bepaald vak. Zoo hebben de firma's Delalain en Belin onderwijs, Humaine krijgswetenschap, Lacroix mathesis en werktuigkunde, Delagrave leerboeken, Palmé kerkgeschiedenis, Baillière en Delahaye geneeskunde, Masson natuurkunde, Desfossez kunstnijverheid, Ducher bouwkunde, enz. enz. gekozen: een algemeen beginsel, dat niet anders dan ten voordeele van handelaar en verbruiker kan strekken. Het ligt voor de hand, dat ieder uitgever en debitant daardoor een meester op zijn eigen terrein kan worden, een man om zoo te zeggen van warenkennis, een vraagbaak, soms leider der wetenschappelijke wereld. Ook voor ons land, waar wij ons als uitgevers en debitanten zoo plegen te verbrokkelen, zoo van alles-wat te zijn, is hier een les uit te halen. Al zijn wij in alles zooveel bekrompener en minder beteekenend, toch zou menigeen zich zelv' en het publiek een dienst doen, indien hij zich, na ernstige bibliographische voorstudie, in een der groote steden neêrzette, hetzij als uitgever hetzij als magazijnhouder, in een of meer bepaalde vakken van wetenschap. Wij hebben er ook in onze vroegere historie voorbeelden van, hoe rechtsgeleerdheid, genees- en heelkunde, bouw- en werktuigkunde, theologie, zeevaart- en sterrekunde, letterkunde, onderwijs, haar aangewezen vertegenwoordigers hadden; en al heeft dit nog heden ten dage bij enkelen plaats, toch kan het geen kwaad dezen wenk nog eens te herhalen, een wenk waardoor de degelijke beoefening van ons vak nooit anders dan

winnen kan. Bij zulk een richting wordt de boekhandel zeker hoe langer hoe voordeliger en meer eervol.

Een uitmuntende gelegenheid tot studie werd mede geopend door de tentoonstelling van hulpmiddelen bij het middelbaar onderwijs in September 1872 gehouden te Utrecht en uitgegaan van de vereeniging van leeraren aan inrichtingen voor M.O. Zulke vakverzamelingen zijn, ook voor boekverkoopers, ware leerscholen.

Wie zijn handel liefheeft, houde zijn oogen open, overal en altoos!

Het vorige tijdvak had het getoond, en het ingetredene zou het op nieuw bewijzen, hoe het bestuur onzer Vereeniging niet alleen de belangen trachtte te behartigen harer leden, maar hoe het een open oog en een ijverigen wil had, om hoe langer hoe meer bevorderlijk te wezen aan het algemeene welzijn. In dat opzicht was er een hoog te loven onderscheid bij vroeger. Moesten vóór het halve eeuwfeest zijn bemoeiingen grootendeels gewijd zijn aan zaken van inwendig beheer, aan reglementeeren, aan het bijleggen van geschillen, aan het voeren van processen om door een rechterlijke uitspraak beslist te zien wat in de wetgeving twijfelachtig was, aan het te keer gaan van misbruiken, aan het behandelen van kopij- en vertalingsrecht, aan het bestrijden van zooveel dat te bestrijden viel; langzamerhand waren de toestanden tot meer rust en was de tijd gekomen, dat ook over de grenzen der Vereeniging heen de werkzaamheid van het bestuur zich kon uitstrekken. De algemeene boekhandel zou voortaan al meer en meer deelen in de zorgen voor het gedeelte dat zich tot een bond had saamgesloten, en de gedachte zou daad worden, dat die Vereeniging de bevordering van de belangen van allen tot leus had. Dat was in de jongste jaren gebleken uit haar pogingen

in betrekking tot het postwezen, in de hervorming van haar orgaan het *Nieuwsblad*, in den strijd tegen den buitenlandschen nadruk, in de voorbereiding van een betere wetgeving, in het bekendmaken van onze boeken in den vreemde, in de oprichting van een ondersteuningsfonds, in de vestiging van een algemeen bestelhuis, en in zooveel anders.

Gold dit alles de stoffelijke belangen, ook aan die van geestelijken aard kou ernstiger gedacht worden dan voorheen. De bibliotheek had haar eigen woning gekregen en bood haar diensten iedereen aan, die bij haar te raad wilde gaan. Bleken de gasten niet velen, toch hadden de verslagen van den bibliothecaris erop kunnen wijzen, dat ook daarin vooruitgang merkbaar was. De verzameling was voor de meesten nog vreemd, voor buitenaf wonenden als een gesloten boek. Er diende iets gedaan te worden, om de waarde van dien geestelijken schat te doen beseffen door allen.

Die bewustheid gaf aan het bestuur der Vereeniging de gedachte in, om het oude middel van prijsvragen op nieuw in praktijk te brengen en daardoor den lust tot verstandelijke oefeningen op te wekken bij oud en jong. Als een ware verrassing verscheen dan ook op de punten ter behandeling op de vergadering van 1870 het bestuurs-voorstel tot het uitloven van een prijs van *f* 100. - aan den inzender van het beste antwoord op een nader vast te stellen vraag betreffende den boekhandel. Het voorstel was volgenderwijs toegelicht: ‘Het doel van het bestuur met dit voorstel is, zoowel de bedienden en leerlingen in den boekhandel, als boekhandelaren zelve, en ook anderen buiten den boekhandel staande, op te wekken tot het bewerken van een onderwerp van bibliographie, of betrekking hebbende op de geschiedenis en praktijk des boekhandels, of ook tot de geschiedenis en het recht verstand van het letterkundig eigendomsrecht. Het bestuur stelt zich voor, dat een dergelijke aanmoediging,

gedurende eenige jaren voortgezet, een gunstigen invloed kan uitoefenen op eene meer degelijke beoefening van onzen handel, en vooral nuttig kan zijn aan de ontwikkeling van onze aanstaande confraters, terwijl zij wellicht het aanzijn schenkt aan een tal van opstellen, die den geheelen boekhandel groote diensten kunnen bewijzen.'

De commissie van beoordeeling, bestaande uit Fred. Muller, J.H. Gebhard en A.C. Kruseman, meende de bedoeling eenigszins nader te moeten toelichten door het ter bewerking aan de hand geven van enkele onderwerpen als voorbeelden:

1°. Beschrijving van den boekhandel in Europa, met aanwijzing der verschillen in de praktische uitoefening.

2°. Is, bij de ontwikkeling die de boekhandel in Nederland in de laatste jaren ondergaan heeft, en bij het steeds toenemend getal boekhandelaars, in commissie-zending van nieuw verschijnende boeken vol te houden?

3°. Eene handleiding tot vereenvoudiging en verbetering der gcheele administratie in den boekhandel (de boekhouding gerekend als onderdeel der administratie).

4°. Een vergelijkend overzicht van de wetten op het kopijrecht en den boekhandel in de voornaamste landen van Europa.

5°. Is het zoogenaamde vertalingsrecht, bij latere ontwikkeling en den gewijzigden toestand van den boekhandel sedert de invoering der vertalings-praeferentie, nog houdbaar?

6°. Schets van de mercantiele werkzaamheid van een of meer voorname Nederlandsche uitgevers, als Luchtmans, de Hondt, Allart, Immerzeel, enz.

7°. Chronologisch overzicht der fondsveilingen, de opbrengst van de belangrijkste kopijen, hunne reproductie en vermoedelijk debiet.

8°. Bijdragen tot de geschiedenis van den boekhandel in Nederland, gelijk die van Leeuwarden door W. Eekhoff, of volgens provinciën.

9°. Bijdragen tot de geschiedenis der journalistiek hier te lande.

10°. Bijdragen tot de geschiedenis der boekdrukkunst hier te lande gedurende de 19e eeuw.

11°. Eene bibliographie der Nederlandsche letterkunde in de laatste 25 jaren over een of meer der volgende onderwerpen: handel, nijverheid, werktuigkunde, landbouw, ontginning, enz. of over eenig ander vak van wetenschap of kunst.

12°. Eene geschiedenis van den Nederlandschen papierhandel van de oudste tijden af tot voor 10 of 20 jaren.

13°. Een historisch overzicht en beschrijving van de boekbinderij in Nederland van de oudste tijden af tot nu toe.

De commissie deelde in 1872 meê, dat er op deze zeer ruim gestelde vraag slechts twee antwoorden waren ingekomen, die evenwel om de al te gebrekkige behandeling geen van beiden voor een bekroning in aanmerking konden komen. De eene had de geschiedenis van het huis Luchtmans tot onderwerp, de andere gaf een kritiek van den commissiehandel. De commissieleden wenschten de inzenders door hun, beredeneerd, oordeel alles behalve te ontmoedigen, maar veeleer tot nadere, ietwat degelijker bewerking aan te zetten om daarna een volgend jaar hun arbeid op nieuw in te leveren. - Aan dezen wenk werd trouwens geen gehoor gegeven. In 1873 bleven beide inzenders weg, maar voor hen in de plaats was een ander gekomen, met: '*Eene lijst van boeken over- en in Aziatische talen in Nederland verschenen van* 1800 *tot* 1872; *waarin tevens zijn opgenomen de stukken*, *welke over dit onderwerp in tijdschriften voorkomen.*' Twee der leden van de commissie van beoordeeling bekenden tegenover deze inzending volkomen hun onmacht. Gebhard en Kruseman begrepen terecht, dat zij met hun namen onder een kritiek van zulk een zuiver bibliographisch opstel een mal figuur zouden maken, en verzochten alzoo een ander in hun plaats, waartoe, het kon niet beter, Mart. Nijhoff naast Fred. Muller werd aangewezen. De verslagen

daarover, door ieder afzonderlijk ingezonden, en gedrukt, waren, behoudens enkele aanmerkingen, gunstig genoeg om den onbekenden schrijver aan te raden, zijn stuk naar aanleiding van die vingerwijzingen nog ietwat aan te vullen. Toen hieraan gevolg gegeven en de inzending met die van nog een ander stuk: '*Een catalogus van boeken*, *plaatwerken en kaarten*, *in de laatste* 25 *jaren hier te lande verschenen*, *over bouwkunde*, *werktuigkunde*, *machinewezen en aanverwante vakken*' vermeerderd was, werd bij penne van Fred. Muller, hoewel ook de verdiensten van het tweede erkennende, het eerste als der bekroning alleszins waardig aanbevolen. Bij de opening van het naambriefje, staande de vergadering, werd als schrijver daarvan bekend P.A.M. Boele van Hensbroek, werkzaam in het antiquariaat van Mart Nijhoff. Toen spoedig daarop de bekroonde binnengeleid was en door den voorzitter met de gewonnen lauweren geluk gewenscht werd, was een daverend handgeklap het teeken van aller waardeering dezer behaalde zege, die evenzeer den overwinnaar als zijn leermeester tot eer strekte. Het stuk-zelf, waarover de schrijver de vrije beschikking behouden had, verscheen in 1875, onder den titel *De beoefening der Oostersche talen in Nederland en zijne overzeeschr. bezittingen* 1800-1874, als een waardige onderscheiding, tot feestgeschenk bij het 3e eeuwfeest der Leidsche hoogeschool, bij de firma E J. Brill in het licht. - De jonge man, die zich deze kroon had waardig gemaakt, werd eenige jaren daarna deelgenoot in Nijhoff's firma, later ook diens schoonzoon, en bleek voorbestemd om onzen boekhandel en onze letterkunde tot eer te zullen zijn.

Deze gunstige uitslag bracht er het bestuur als van zelf toe om een herhaling van deze proef tegen 1877 aan te bevelen. Het deed dit met te meer grond, nu ook de onbekroonde *Bibliographie der technische kunsten* enz., omgewerkt en vermeerderd, door den schrijver R. v.d. Meulen bij de firma C.L. Brinkman was uitgegeven en de bockhandel door de vroegere prijsvraag

alzoo twee bibliographische monographiën rijker geworden was. Om te voorzien in de gebleken leemte, wenschte het bestuur met de benoeming eener commissie, zeer voorzichtig, te wachten tot er antwoorden zouden zijn ingekomen en overeenkomstig den aard dier opstellen de beoordeelaars aan te wijzen.

Eerst in 1879 mocht de Vereeniging zich verheugen in de ontvangst van twee nieuwe pennevruchten, de eene getiteld: *Beschouwingen over de oude dagbladpers in Holland en België*, de andere: *Bibliotheca Roterodamensis*. Het eerste bleek aan de leden der commissie van beoordeeling, Mart. Nijhoff, Mr. A.J. Enschedé en A.C. Kruseman, in verdiensten achter te staan bij het laatstgenoemde, dat een merkwaardig-volledige opgaaf behelsde van hetgeen er in betrekking tot de geschiedenis en plaatselijke gesteldheid van Rotterdam in geschrifte bestond. Naar aanleiding van het hierover uitgebrachte verslag hield de Vereeniging haar bekroning niet achter, maar werd deze met algemeenen bijval toegewezen aan den bibliothecaris en archivaris van Rotterdam J.H. Scheffer.

Het was alzoo zonneklaar gebleken, hoeveel nut de Vereeniging bezig was door deze prijsvragen te stichten, al waren de antwoorden ook niet zoo overvloedig. Zij had aan de wetenschap der bibliographie belangrijken dienst gedaan, niet alleen door de reeds bekend gemaakte bijdragen, maar veelmeer door het opwekken van den ijver om op dit uitgebreide veld werkzaam te zijn ten bate der boekenkennis van ons vaderland. Maar beter nog werkte haar invloed, door vooral aan jongelieden, zich voor ons beroep voorbereidende, op het hart te binden, hoe voor een beschaafd boekverkooper nog andere dingen te weten en te doen zijn dan boekhouden en balans maken, en hen te wijzen op onze bibliotheek als een steeds geopende leerschool voor allen, die in onzen handel iets meer willen erkennen dan een kostwinning.

Zij hadden bovendien ook voorbeelden in het leven. Het mag niet voorbij gezien worden, dat de ernstige beoefening van den boekhandel, vooral van den ouden-boekhandel, in dezen tijd vooral al meer en meer te roemen viel. De firma Fred. Muller had haar betrekkingen over heel Europa en Amerika weten uit te breiden en door haar vakcatalogen groote diensten bewezen aan het Nederlandsch antiquariaat. Waren van haar - wij wezen er reeds op in onze inleiding - gaandeweg uitgegaan zeer belangrijke vak-catalogen: 1851-54 over rechtsgeleerdheid; 1857-65 over godgeleerdheid; 1857-74 over Oostersche letterkunde; 1858 over Nederl. waterbouwkunde; 1859 over Nederl. geschiedenis en plaatsbeschrijving; 1868-79 over Grieksche en Latijnsche schrijvers; over wis- en natuurkunde; over algemeene geschiedenis; over letterkundige geschiedenis; 1870 over Scandinavische geschiedenis, taal- en letterkunde; 1873 over calligraphie; over juridische dissertaties verschenen tusschen 1650 en 1879: - was door Muller's onvermoeibaren arbeid een verzameling tot stand gekomen van meer dan tienduizend Nederlandsche pamfletten, verschenen tusschen 1500 tot 1702, zoo uitstekend door P.A. Tiele beschreven, en evenzoo van 7000 portretten van Nederlanders en van buitenlanders tot Nederland in betrekking staande; - was op dit alles de kroon gezet door zijn *Beredeneerde beschrijving van Nederl. historieplaten*, *zinneprenten en historiekaarten*, een werk in drie lijvige boekdeelen - het kon wel niet anders, of zulk een doorluchtig voorbeeld moest anderen aanvuren tot navolging. Bovendien hadden velen het voorrecht gehad onder Muller's leiding in zijn zaak werkzaam te zijn en hadden dezen, hetzij zij zich tot eigen handel vestigden, hetzij zij tot andere letterkundige betrekkingen geroepen werden, van hun verworven studiën kostelijke blijken getoond. Zoo had P.A. Tiele zich, behalve door bovengenoemden, zich met onderscheiden bibliographischen arbeid verdienstelijk gemaakt: zijn *Mémoire*

bibliographique sur les journaux des Navigateurs Neerlandais; zijn *Catalogus van de Amsterdamsche Bibliotheek;* zijn studie getiteld: *Christophe Plantin et le Sectaire mystique Henric Niclaes*; over welken Niclaes ook J.H. Hessels schreef, mede een van Muller's leerlingen en later werkzaam aan de universiteit te Cambridge. Het antiquariaat en de uitgebreide boekenkennis van Mart Nijhoff, wij komen daar in een volgend hoofdstuk op terug, hadden zich, naast die van Fred. Muller, in binnen- en buitenland een eervollen naam gemaakt; T.J.T. Arnold, J.H. Hessels, T. de Bruin, J.F. van Someren, allen geheel of gedeeltelijk bij Muller grootgebracht, strekten hun leermeester tot roem door veelzijdigen bibliographischen arbeid. Voeg daarbij de werkzaamheid van J.L. Beijers, de firma's E.J. Brill (later van Oordt en de Stoppelaar), J. van Baalen & Zoon (later van Hengel en Eeltjes) en anderen, wier catalogen van niet minder loffelijk streven getuigden. Maar ook van verschillende andere kanten toonde zich een meer wetenschappelijke zin voor boeken- en boekenkennis, die zich al meer en meer op allerlei wijs uitte. Een en ander gaf aanleiding, dat antiquariaat, bibliographie en het systematisch catalogiseeren schering en inslag werden in het mengelwerk van het *Nieuwsblad.* Het uitschrijven van een prijs van tien pond sterling voor de beste bibliographische proef, uitgeloofd door den Engelschen boekverkooper Whitaker in *the Bookseller* van 1870, gaf aan Fred. Muller stof tot een beschouwing van de waarde der bibliographie, een opstel, dat later werd opgenomon in de *Bijdragen tot de Geschiedenis van den Nederlandschen Boekhandel.* Aan monographiën, gelijk Tide's *Nederlandsche reizen*; Mulder Bosgoed's *Ichthyologische Bibliographie*; van der Meulen's *Bibliographie van Technische Kunsten en Wetenschappen*, en diens *Register op de Naamlijst van boeken* 1850-75; Dr. Ledeboer's *Register van de Boekdrukkers en Boekverkoopers in Nederland*; v. Doorninck's *Bibliotheek der Ned. anonymen en pseudonymen*; Hol-

trop's *Monuments typographiques*; Campbell's *Annales typographiques*; Nijhoffs *Bibliotheca Juridica*, *Historico-Neerlandica*, *Neerlando-Indica;* Bodel Nijenhuis' *Bibliographie der Nederlandsche Plaatsbeschrijvingen*; W. Eekhoff's *Archief en Boekerij van Friesland en Leeuwarden*; J.C. Altorffer's *Plaatsbeschrijvingen van Zeeland*; Korndorffer's *Bibliographiè'n van het Notariaat*; Brinkman's *Naamlijsten* enz., werd een breedvoerige bespreking en beoordeeling gewijd door Fred Muller, Arnold, van Someren en anderen, niet bij wijs van eervolle vermelding of kritiek alleen, maar evenzeer met dringend betoog van de in onzen tijd al meer en meer sprekende behoefte aan een wetenschappelijk beoefenen van den boekhandel. Naast al deze werken behoort wel een eereplaats aan het *Repertorium der verhandelingen en bijdragen betrekk. de Geschiedenis des Vaderlands* van Fruin, du Rieu e.a., en waarnaar bewerkt werd het *Repertorium op de Koloniale Literatuur* van J.C. Hooykaas, ter perse bezorgd door Dr. W.N. du Rieu, een boek in vier stukken, ruim 21000 titels bevattende van boeken en bijdragen tusschen 1595 en 1865 in het licht verschenen.

In 1873 maakte Mart. Nijhoff zich op nieuw verdienstelijk door het oprichten en uitgeven van een werk, in afleveringen op onbepaalde tijden, getiteld *Bibliographische Adversaria*[1]. De redacteur-uitgever geeft in een warm geschreven prospectus rekenschap van deze uitgaaf. ‘Gewaagd’, zegt hij, ‘moge het schijnen een tijdschrift, uitsluitend aan de wetenschap der bibliographie gewijd, hier te lande in de wereld te zenden, de verschijnselen der laatste jaren doen vermoeden, dat het velen niet

1 Prof. Doedes geeft deze uitgaaf, in haar eerste deeltje, den bijnaam van ‘Vereeniging ter bescherming van oude boeken’ en prijst haar ook in dit opzicht allen boekliefhebbers aan.

onwelkom zal zijn een orgaan te bezitten waarin zij hunne ondervinding kunnen mededeelen, opmerkingen kunnen maken, vragen kunnen doen over boeken en handschriften, de dragers en getuigenissen der menschelijke wetenschap en beschaving in alle eeuwen, de onmisbare gezellen van ieder die een deel dier wetenschap tot het onderwerp zijner studie maakt.'

Bij het einde van ons tijdperk bestonden van dit tijdschrift reeds drie deelen, een schat van bibliographische aanteekeningen bevattende en voortdurend open tot het meêdeelen van alles wat de goede geest in den boekhandel omtrent boekenkennis getuigen wil.

Eén feit verdient afzonderlijke vermelding. In 1872 verraste Dr. A.M. Ledeboer, langen tijd geneesheer te Rotterdam, later ambteloos burger te Deventer, die zich reeds vroeger verdienstelijk had gemaakt, door zijn *Het Geslacht van Waesberghe* en zijn *Notices bibliographiques des livres imprimés avant* 1525, den boekhandel met een hoogstbelangrijk historisch geschenk, de vrucht van jarenlange studie en nasporing, getiteld *De boekdrukkers*, *boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland*, een werk van 414 bladzijden, groot 4°, op eigen kosten gedrukt, niet in den handel, maar door den schrijver met milde hand belangstellenden aangeboden. Voor de kennis van den boekhandel vóór de 19e eeuw is dat boek van onschatbare waarde. Met onvermoeibaren ijver had de geleerde verzamelaar al zijn beschikbaren tijd besteed aan het naspeuren van stedelijke archieven, gildeboeken en andere bescheiden, om daaruit naamlijsten van boekverkoopers bijeen te brengen, zooveel mogelijk met biographische en bibliographische mededeelingen. Vier jaar later, in 1876, hervormde Dr. Ledeboer, op aanzoek van den kundigen bibliograaf en uitgever J.L. Beijers, dit werk tot een *Alphabetische lijst*, waarin te gelijk nog vele wijzigingen en aanvullingen waren aan-

gebracht. Beide werken zijn te waardeeren als de eerste grondslagen voor een geschiedenis van den boekhandel uit vroeger eeuw en als een krachtige aansporing voor jonge en oude vakgenooten om op die gegevens voort te werken. De boekhandel erkende terecht Dr. Ledeboer's hooge verdiensten door hem in 1873 te benoemen tot eerelid der Vereeniging en hem op zijn 80e jaar, den 31 en Maart 1877, een kostbaar geschenk te vereeren, met een album der dankbare schenkers. Dr. Jan J.F. Wap zond op dien feestdag den jubilaris de volgende dichtregelen toe:

> ‘God gaf, tot tachtig jaar, den Man een wakkren geest,
> die op 't Verlichtingspad een leidstar is geweest
> voor wie in Nederland 't Beschavingswerk doorzoeken,
> met Kosters zaad gestrooid in duizenden van Boeken.
> Wat Ledeboer volbragt, vereischte reuzenmoed,
> met taai geduld gepaard, door kenniszucht gevoed,
> bekend reeds in de School der Esculaapsche Wijzen. -
> Hem komt de Lauwer toe, die elk den kloeken, grijzen
> en rijk-ervaren Arts en Boekenkenner biedt.
> Hij smade bij die hulde ook mijne erkentnis niet,
> maar neem haar, met den wensch, mij uit het hart gerezen,
> dat God nog lang voor hem een hechte staf moog wezen,
> en eenmaal voor zijn oog, als 't zich voor 't aardsche sluit,
> de Zon doe opgaan, waaruit de eeuwge Wijsheid spruit.’

Wij hebben, helaas, ook minder gunstige verschijnselen te herdenken, althans voorvallen van twijfelachtige gezondheid.

Onder de gebeurtenissen tusschen 1850-60, bladz. 559 e.v. van het 1e deel, is een betrekkelijk groote plaats ingeruimd aan den strijd over de vraag, in hoe ver het nadrukken van boeken uit den vreemde oorbaar was of niet. Omtrent het wettig-geoor-

loofde was geen tegenspraak; waar het nadrukken niet door traktaten verboden was, was het niet strafbaar. Een andere, teederder vraag was, of het volks- en handelsgeweten het dulden mocht? De gevoelens daarover liepen lijnrecht tegen elkander in. Over het voor en tegen, wij hebben het gezien, vielen van welgewapende zijden vele woorden, maar van een te treffen verdrag kon, bij een gemoedskwestie als deze, geen spraak zijn. De partijen bleven even ver van elkander verwijderd als vroeger.

De strijd was alzoo niet uitgestreden. Hij kon zich bij elke nieuwe gelegenheid andermaal voordoen. En hij deed dat.

In 1872 legde de firma H.C.A. Campagne, te Tiel, een nieuwen nadruk van Heine's *Werke* ter perse, en wel in mededinging tegen een hier reeds bestaanden. Daarover ontstond, wat van zelf spreekt, een vinnige advertentie-wisseling tusschen de beide uitgevers. Ook was ten zelfden tijde een nadruk van Geibel's *Gedichte* bij A. Timmerman, te Nijmegen, verschenen, en kwam later ook een nadruk van Hamerling's *Werke* bij Campagne uit. Voor het prikkelbaar gestel van den vurigen Frederik Muller was deze verlokking te sterk om niet oogenblikkelijk weder van leer te trekken en, gelijk vroeger, tegen dezen ‘roof’ los te gaan. De *Nieuwsbladen* van het jaar 1873 werden alweder het krijt van der kampioenen steekspel. De oude wapenen, de oude korzelige hanteering, de oude klimmende grimmigheid rustten zich van wederzij ten kamp, een kamp, die niet minder dan bijna drie jaren, met tusschenpoozen van wapenstilstand, duren zou. Gold het niet een zaak van te ernstigen aard, men zou het spreekwoord gebruiken: de poppen gingen aan het dansen.

Het had er iets van. Waren er oorspronkelijke inzichten geopend, frissche betoogen geleverd, afdoende rechtsgronden aangevoerd, dan zou er kans bestaan hebben, dat er een beslissing der meerderheid gevallen ware. Nu bleef het bij schermutselen,

zonder eenige overwinning, welke ook. Een andere vorm voor dezelfde gedachte; een andere taal voor dezelfde overtuiging. Maar alles, helaas, iets scherper, iets kribbiger. Zoo iets wekt wel aandacht, maar het werkt niets uit. Dat is hoofden heet maken en het onpartijdig verstand doen bevriezen. Vervreemden, niet bevrienden. Dat is ieder op zijn eigen terrein baloorig doen post vatten, en met schroot bedreigen al wie hem te na komt. Muller, Nijhoff, Kruseman hadden van dat euvel iets beet en gingen zelfs zoo ver van openlijk hun medestanders op te roepen tot een publieke vertooning, bij wijs van openbaar protest. Loman, Kirberger, Binger, die aan dezelfde kwaal mank gingen, noemden dit, met ietwat kiescher woorden, een gemoedelijke kwakzalverij. - De bestrijders scholden het nadrukken een laf teren op andermans beurs, een karakterlooze vrijbuiterij, een lamzalige manier om aan den kost te komen, en hielden zich aan de leer: wat gij niet wilt dat u geschiede, doe dat ook niet aan anderen. De verdedigers deden hulde aan die zachtaardige broederliefde, maar beweerden dat deze in den handel, zelfs in den eerlijksten handel geen hout sneed. Een zedeleer als deze was voor den koopman te kras. Doorgevoerd, werd die stelling kinderachtig, vermakelijk. Op die manier zoudt ge met de handen in den schoot blijven zitten, om uw buurman vrij spel te laten; zoudt ge voor iedere wakkere greep, voor iedere uitvinding, verbetering, voor elken pas geopenden handelsweg den hoed afnemen, maar voor de toepassing tot eigen profijt de oogen sluiten. Het is uitstekend, beginselen te hebben. Maar er zijn ook averechtsche. Zoolang mij in de handelswereld een weg open staat, mag ik er gebruik van maken; zoodra de wet mij het verbiedt, blijf ik er af. Zoolang er geen traktaten zijn, behoef ik mij om den buitenlander niet te bekommeren; zijn ze er, dan weet ik ze te eerbiedigen. Wij allen, ieder op zijn eigen plaats in het maatschappelijk leven, vragen wetten, wetten om ons in

ons tijdelijk bezit te waarborgen, om ons doen en laten te regelen, om ons te verantwoorden tegenover anderen en tegenover ons zelven. Zoolang die er niet zijn, werp toch geen steenen op uw naaste, die met u, even ernstig, even overtuigd, even eerlijk, in gevoelen verschilt! - 'Welk een leer!' riepen de bestrijders, 'die haar éénig gezag ontleent aan een geschreven wet en aan den koopman allerlei achterdeuren openzet!'

Op deze manieren werd het oude lied op nieuw gezongen.

Naast de vroegere pleiters kwamen er tal van nieuwen op de baan. Als bestrijders B. van Dijk, Gualth Kolff, J. Bijleveld, als verdedigers A. ter Gunne, R.C. d'Ablaing van Giesenburg en tal van ongenoemden. Onder hen, die het nadrukken uit beginsel in bescherming namen en daarvoor eigen gronden bijbrachten, mogen wij den naam van J.A. Alberdingk Thijm niet verzwijgen. Integendeel, wij hebben voor dien naam in zoo menig opzicht al te groote waardeering, dan dat wij hem op het gebied van onzen handel geen recht zouden laten weêrvaren. In het hangende geschil gaf deze in het *Nieuwsblad* twee opstellen, die wij overnemen om te gelden naast de in het vorige deel geplaatsten. Aanleiding tot die inzending was een stukje van B. van Dijk, die onzen geleerden beroepsgenoot hard gevallen was over een in het congres te Maastricht gehouden toespraak, het in het vooruitzicht gegeven traktaat met Duitschland betreffende. Het eerste, gedagteekend 1 Sept. 1875, luidde aldus:

'De Heer B. van Dijk geeft in uw n^{o}. van 31 Aug. zijne bevreemding te kennen, dat ik, op het Maastrichtsche Kongres, mijne stem heb verheven tegen het aanmoedigen onzer Regeering om een traktaat met Duitschland te sluiten 'tot bescherming van den letterkundigen eigendom'.

Ik wensch van deze mijne houding hier rekenschap te geven.

Het komt mij zeer natuurlijk en billijk voor, dat een auteur belooning voor zijn arbeid eischt. De werkman is zijn loon waard.

Kan de auteur voor hetgeen hij levert geen voldoenden prijs bedingen, tenzij de staat onder den naam van kopijrecht het privilegie beschermt, dat aan zekeren uitgever, bij uitsluiting van anderen, de bevoegdheid geeft, door middel der drukpers, het werk van den auteur te verveelvoudigen, - dan, dunkt mij, dat de staat de algemeene regeeringsbeginselen niet ontrouw wordt met zulk een kopijrecht in het leven te roepen, en het genot daarvan te verzekeren aan den auteur en zijne rechtverkrijgende uitgevers.

Maar men moet dit privilegie (want dat is het) niet tot een natuurlijk recht willen verheffen; men moet niet, zich vergapend aan eene vergelijking met eigendomsrechten van eene gants andere orde, willen volhouden, dat het zoogenaamd nadrukken van een boek (in een staat, wiens wetgeving geen kopijrecht kennen zoû) uit den aard der zaak een diefstal zoû wezen.

Een stoffelijk voorwerp is vatbaar voor eigendomsrecht in den eigenlijken zin, en dus ook voor overdracht daarvan. Een stoffelijk voorwerp komt, door het *bezit* van zijn *eigenaar* tot zijne eerste en voornaamste bestemming. Maar uitgesproken *gedachten* vallen uit den aard der zaak niet onder het bereik van het gewone en algemeen erkende eigendomsrecht. Eene gedachte wordt integendeel uitgesproken met het doel om ze zoo veel mogelijk tot *gemeen goed* te maken. De auteur bereikt een hoofddoel van zijn arbeid, als hij zijne gedachte zoo volledig mogelijk in den geest zijner natuurgenoten overprent; hij moet gaarne zien, dat die gedachte onvervalscht herhaald, verveelvoudigd worde. Het zij dat dit gebeure door den *klank* der levende stem, het zij door het *geschreven* woord, het zij door eenig ander middel van vermenigvuldiging. Eene gedachte, eenmaal uitgesproken, behoort den auteur niet meer toe; is gemeen goed geworden. Wil men desniet-te-min, uit zeer verklaarbare bezorgdheid voor de stoffelijke behoeften van den auteur, de uitgesproken gedachte toch nog

tot zekere hoogte ter zijner (of zijner rechtverkrijgenden) beschikking laten, - dan kan dit niet anders gebeuren dan bij eene speciale wettelijke regeling, waartoe de staat alleszins het recht heeft; maar het hieruit voortvloeyende recht is geenszins een natuurlijk recht, en daarom moet men iemant, die dat recht niet zoü eerbiedigen, *in een staat*, *waarin de wetgeving het niet zoû geschapen hebben*, geen dief noemen.

Een boek *nadrukken* in zulk een staat is niet méér diefstal dan een huis *na te bouwen.* Het is nooit in iemant opgekomen te zeggen: die bouwheer of bouwmeester heeft zijn buurman bestolen, door een huis te bouwen juist als het zijne. Die kleêrmaker of naaister heeft een diefstal gepleegd, door een jas of japon te vervaardigen, die geheel met een bestaanden jas of japon over-een-komt. Die gevallen staan volkomen gelijk. De nadrukker, de nabouwer, de nasnijder vinden een *ontworpen gedachte* uitgedrukt in zekeren vorm, en bootsen die uitgedrukte gedachte letterlijk na in de stof (papier en inkt, steen en hout, wol of zijde), die hun eigendom is.

Niernant beschuldigt van diefstal den deklamateur, die een gedicht opzegt, dat hij den vorigen dag ergernis gehoord of gelezen heeft; en men spreekt van diefstal, bi j het opzeggen van volzinnen door verschillende deklamateurs, die samen een tooneelgezelschap uitmaken! Men heeft daarbij het droit *d'auteur* niet geëerbiedigd! In de natuurlijke orde ondertusschen bestaat dit *droit d'auteur* niet; het wordt alleen in 't leven geroepen bij over-een-komst en om bizondere redenen. Eenmaal deel van de wetgeving uitmakend, is het even geldig als het onteigeningsrecht van den staat. De staat kán eigendom scheppen en eigendom vervallen verklaren; maar zulke rechten volgen niet uit de natuurlijke voorwaarden eener redelijke maatschappij: het zijn rechten, die, met minder of meer redelijkheid, door den staat in het leven worden geroepen.

Dit wat de beginselen aangaat.

Het kopijrecht is dus geen natuurlijk recht. Het ontleent zijne onschendbaarheid aan de staatswet. Die staatswet bindt niet verder dan de staatsgrenzen; tenzij er internationale verdragen tot stand komen, die eene verdere strekking geven aan het beveiligd privilegie. Er kan dus, wanneer zulke verdragen niet bestaan, onmogelijk met redelijkheid sprake van diefstal en vrijbuiterij zijn, als men in Nederland een boek nadrukt, dat in Duitschland verschenen is. Men snijdt in Nederland zoo vele kleedingstukken na, die in Parijs zijn uitgekomen; en nooit heeft iemant daarbij aan diefstal of vrijbuiterij gedacht (gedachte + vorm = boek = kleedingstuk).

Om dus het duitsche kopijrecht voor Nederland verbindend te maken, moet men zich niet op de algemeene eerlijkheidsbeginselen beroepen. Die hebben daar niets meê te doen. Eerbied is men schuldig aan de wet; dus ook aan de traktaten; daarom moet men zich ontzien nadeelige traktaten aan te gaan.

In gezonden koophandel moeten kooper en verkooper, de beide ruilers, even zeer door den koop of ruil gebaat worden. Die anders handelt, handelt dwaas; althands, als koopman, niet normaal.

Een traktaat tot bescherming van het internationaal kopijrecht is een koopverdrag. Is er bij het sluiten niet te winnen, dan moet men het niet aangaan. Nu is het duidelijk, dat het nederlandsche volk meer gebaat is met het recht de dure duitsche boeken hier na te drukken, dan Duitschland met het recht hollandsche boeken ten zijnent na te drukken. In den vreemde bekreunt bijna niemant zich om hollandsche boeken. De vreemde regeeringen kunnen dus licht het recht prijsgeven hollandsche boeken te verveelvoudigen; maar *wij* zijn wél gebaat met de vrijheid der drukpers ten opzichte van vreemde voortbrengselen, en kunnen er nog veel méér voordeel van te gemoet zien, naar mate

het lezen van vreemde talen bij ons toeneemt en de duitsche boekenprijzen klimmen zullen naar gelang dat Duitschland zich het monopolie van zijn boeken (tegenover andere staten) meer en meer zal verzekeren.' -

Deze bewering bleef door de bestrijders natuurlijk niet ontegengesproken.

Reeds in het volgend blad werd zij aldus beantwoord door Mart. Nijhoff:

'Het woord over het letterkundig eigendomsrecht van den heer Alberdingk Thijm in het laatste Nr. van het *Nieuwsblad* zal zeker velen verbaasd hebben. Het is toch van algemeene bekendheid, dat de letterkundige eigendom als zoodanig in de laatste jaren bij de wetgeving van alle beschaafde natiën is erkend. Voor ruim 20 jaren ging er nog eens eene stem daartegen op van den radicalen Amerikaanschen republikein Carey, die o.a. betoogde, dat Dickens zijne scheppingen aan het publiek had ontleend en dat dus het publiek door zijne werken na te drukken niets anders deed dan terug te nemen wat het ontnomen was! Diezelfde radicale gevoelens deelt nog de heer A. Th., maar het is hem ontgaan, dat onder letterkundig eigendom niet de gedachte, maar de vorm waarin die gedachte gekleed is, wordt verstaan. Bij een gebouw of een kleedingstuk is de vorm = de gedachte.

Dit wat de beginselen aangaat.

Het kopyrecht is dus wel degelijk eigendom. Daarom heeft men dit, gelijk ieder ander eigendom, ook door internationale traktaten trachten te beschermen. De 'eerlijkheidsbeginselen' brachten mede, dat wanneer een recht eenmaal erkend is, dit zoowel binnen als buiten de grenzen van een land behoort te gelden. Nederland heeft ook dergelijke traktaten gesloten met België, Frankrijk en Spanje, waarom zou men het niet doen met Duitscliland, Engeland, Italië, enz.?

'Omdat in den vreemde zich niemand om Hollandsche boeken

bekreunt,' zegt de heer A. Th. Ik ben van het tegendeel overtuigd[1]; maar ware dit het geval, mag die reden opgaan waar het geldt het toepassen van erkende beginselen van recht en billijkheid? Kan hierover nog twijfel bestaan? Een nadere toelichting is dunkt me geheel overbodig, maar gaarne verwijs ik den heer A. Th. en die nog zijn gevoelen deelen, naar de overigens zeer bekende werken van Renouard, Wächter, het *Compte-rendu du Congrès de la propriété littéraire et artistique*, en zoo vele anderen, die deze onderwerpen, men zou durven zeggen, uitgeput hebben.' -

Deze tegenspraak gaf Alb. Thijm aanleiding tot onderstaand antwoord van 14 September:

'Met genoegen zie ik, dat de Heeren Mart. Nijhoff en Gualth. Kolff[2] opkomen voor hetgeen zij gelooven het bedreigde recht der auteurs en der aankoopers van handschriften te zijn. Het doet hun hart alleszins eer aan. Dit zeer edel orgaan speelt echter, in pleidooyen, zeker ander vermogen dikwijls zonderlinge parten. Dat andere vermogen is het oordeel.

Aan het oordeel nu der genoemde achtenswaardige Konfraters mag ik geen onvoorwaardelijken lof geven.

Het getuigt niet voor kracht, juistheid en zelfstandigheid van oordeel, wanneer men, in eene zaak, die dood-eenvoudig tot het gebied der rede behoort, zijne tegenpartij door een beroep op eene min of meer algemeene opinie tracht te verslaan. Men dient argumenten te bezigen.

1 Ook op het congres te Maastricht is dit weersproken door een Ned. letterkundige, die zich over verkorting van zijn rechten als schrijver in Duitschland beklaagde, en ook op die gronden het voorstel deed, dat de wenschelijkheid van een traktaat met Duitschland door het congres zou uitgesproken worden.

2 Een ander nadruk-bestrijder.

De Heer Nijhoff zegt de gedachten zijn niet vatbaar voor de toepassing van het natuurlijk eigendomsrecht; maar wel de *vorm*, waarin die *gedachten* gekleed worden. Dat is dus (in het onderwerp, waarmeê wij ons bezighouden) het hoorbaar of zichtbaar ensemble der woorden, der volzinnen, waar een schrijver zijn gedachten in uitdrukt. De vraag is dus: verbiedt het natuurlijk rechtsgevoel het ensemble van woorden of volzinnen te herhalen, te verveelvoudigen, waarin een schrijver o p e n l i j k zijne gedachten heeft uitgesproken: is de *vorm* eener gedachte in dien zin het eigendom van den spreker of schrijver, dat iemant, die eerlijk wil blijven, dien openlijk bekend gemaakten en den publieken geest als ingedrukten vorm, niet mag herhalen, namaken, vermenigvuldigen?

De vorm eener architektonische gedachte is o.a. - het *gebouw.* De vorm van zekere beweegkracht, waarin oorzaken en gevolgen werkzaam zijn, is o.a. - de *machine.* De vorm van zekere diepe beweging der ziel is o.a. - het *lied.* De vorm van zeker besef van stoffelijke en aesthetische behoefte is o.a. - de *mantel.* De vorm van zekeren schok van charakters is o.a. - de *roman.* Mag men, wanneer eenmaal die maaksels, zonder expresselijk vastgestelde staatsbeveiliging, zich aan het receptakel van het publiek waarnemingsvermogen hebben prijsgegeven, mag men dan die maaksels herhalen - ja, of neen? Mag men, als er geen oktrooi of privilegie is uitgevaardigd, geen speciale wet, - mag men dan van de ons toebehoorende stof - steen, ijzer, menschenstem, laken, papier en drukinkt - die maaksels, al of niet namaken? - Geeft mij daar een kategoriesch antwoord op.

De voorbeelden, die de Heer Kolff aanhaalt van de wijze, waarop een ingeniëur of modiste slachtoffer van roof kan zijn, komen bij den gewonen nadruk niet te pas. Zij staan gelijk met het heimelijk of gewelddadig wechnemen en kopieeren van een manuscript dat de auteur in zijn schrijftafel veilig gerekend had.

Wij spreken hier van gedachten, die men reeds in zekeren vorm aan het algemeen heeft prijsgegeven.

De dichter *sème son àme au vent.* Dat doet de kunstenaar, dat doet de staatsfilozoof, dat doet de landontdekker, dat doet de held: dat doen alle geniën. Daar is niets aan te veranderen. Als iemant het middel zoü ontdekt hebben, dat zeewater, tot een zekeren graad van hitte gebracht en afgekoeld in een aarden vat, drinkbaar werd, zoü men hem voor die vinding rijkelijk kunnen beloonen, - maar men zoü niet durven beweeren, dat het een diefstal was haar op een schip, bij gebrek van drinkwater, toe te passen. Men kan, men mag des-niet-te-min de schromelijke oekonomistische inkonsequentie begaan eigendomsrechten van uitgesproken gedachten te scheppen; de voortplanting van ideën in daaraan geëvenredigden vorm te belemmeren, - ter liefde van de stoffelijke behoeften des uitvinders.

Ik herhaal, ik keur dit, als bizonderen maatregel, niet af. De werkman is zijn loon waard. Durft een eerste uitgever, met wien een auteur onderhandelt, de exploitatie op het gebied der *vrijheid* niet aan, uit vreeze van door de konkurrentie te worden overvleugeld, - 't is mij wel: laat men wetten op het letterkundig eigendom maken.

Dat ze echter niet in de algemeen menschelijke behoefte en in het algemeen rechtsgevoel gegrond zijn, bewijst wel het veelvoudigst persverschijnsel onzer dagen - de joernalistiek. De dagbladen plegen nadruk in 't groot - onder toejuiching van de strengste protektionisten.

Ik sta, met mijne denkbeelden over deze aangelegenheid, trouwens hier te lande niet alléén. Ik beroep mij op het voorbeeld van den Raadsheer (mijn stadgenoot) Mr. Abr. de Vries, die vóór 34 jaren, in zijne akademische dissertatie over het pikante onderwerp van brievenschrijven, de ijdelheid van een natuurlijk kopijrecht reeds heeft aangetoond: *De commercio epistolarum ex*

juris principiis aestimato. (P.N. van Kampen 1841). Zie inzonderheid bl. 119 - 125.'
-

Dit was evenwel niet het laatst gesproken woord. Alles behalve. De kogels bleven vliegen; de partijen deinsden niet. Ook bleef de strijd niet beperkt tot ons *Nieuwsblad* alleen; daarbuiten, in onderscheiden dagbladen en tijdschriften, wekte hij volle beweging. Wie alle daartoe betrekkelijke stukken zou willen napluizen, zou wellicht een niet onverdienstelijke daad doen, maar handen vol werk hebben en zeker niet tot veel ander licht komen, dan wij in ons oppervlakkig en, zoo wij hopen, onpartijdig overzicht hebben gepoogd te geven. Door een veelheid van aanhalingen wordt een geschied-verslag wel grooter, maar niet altoos helderder; en een eindelooze herhaling van een zelfde betoog brengt dat betoog in kracht geen stroobreed vooruit.

Intusschen had er een gebeurtenis plaats, die de aandacht op dit punt al meer en meer vestigde. Al wat er in Holland met en over den nadruk bedreven en geschreven was, was al spoedig naar Duitschland overgewaaid en had daar geen geringe spanning gewekt, allereerst onder de letterkundigen, daarna onder hun uitgevers. Drie mannen van naam: Freiligrath, Geibel en Hoefer hadden zich aan het hoofd eener beweging gezet en in 1873 bij den Duitschen 'Reichstag' een adres ingediend, waarin zij de grieven der schrijvers tegenover den Hollandschen boekhandel blootlegden en op een traktaat tusschen de beide landen aandrongen. In den jongsten tijd, betoogden zij, had vooral in Holland de nadruk van de beste Duitsche dichters een driestheid verkregen, die alle perken te buiten ging. In aansluiting van den bij de firma Cotta in Stuttgart pas verschenen 72en druk van Emanuel Geibel's *Gedichten* had zich wederrechtelijk en onbeschaamd in Nederland een 73e aangesloten, terwijl twee uitgaven van Heinrich Heine en een van Ferd. Freiligrath daar bijna

gelijktijdig de pers verlaten hadden. Tegen zulk een wandaad kwam alle gevoel van recht en billijkheid op. Welke onberekenbare schade werd daardoor Duitschen auteurs en uitgevers toegebracht; hoe ontmoedigend moest zij in werken op den arbeid van dichters, schrijvers, componisten, kunstenaars, en hoe tergend was het besef, dat het machtige Duitsche rijk zijn eigendom niet beschermen kon tegen de inbraak van gewetenlooze dieven! Met Engeland, Frankrijk, Italië en Zwitserland had Duitschland verdragen gesloten; niet nog met Amerika en Rusland, de Scandinavische rijken en Holland, waar zijn meesterstukken onverlet vertaald, zelfs nagedrukt werden. Om alle welke redenen alzoo de Duitsche 'Reichstag' toch mochte besluïten zoo spoedig mogelijk met den staat der Nederlanden een traktaat aan te gaan ter wederkeerige bescherming van letterkundigen en kunsteigendom. - Een dergelijk adres ging spoedig daarna uit van de firma's J.G. Cotta, Hoffmann & Campe, A. Kröner, Fr. Bruckmann, Ed. Trewendt en H. Costenoble, te Stuttgart, Hamburg, München, Breslau en Jena, als gemachtigden van den 'Börsenverein für den Deutschen Buchhandel' en den 'Königlich Preussischen Literarische' Sachverständigen Verein'.

Reeds vroeger had de 'Börsenverein' een boos oog op ons land gehad. Hij had de nadrukken die er nu en dan verschenen waren, maar bovenal de vele vertalingen die er van Duitsche boeken in het licht kwamen met ergernis waargenomen. Maar om in zijn oordeel en grieven niet mis te tasten, had hij de hulp ingeroepen van den bekwamen Berlijnschen boekhandelaar Mühlbrecht, die in Holland eenige zijner leerjaren doorgebracht had en dus geacht kon worden geheel op de hoogte te zijn van de toestanden aldaar. Dat stuk, in 1871 ingeleverd, zou blijven liggen tot tijd en wijle dat het het best dienst zou kunnen doen. En die tijd was nu gekomen. Onder den titel van *Denkschrift be-*

treffend eine eventuelle Literar-Convention zwischen Deutschland und dem Königreich der Niederlande verscheen in Januari 1874 dit uitgebreide opstel als ter toelichting der beide adressen aan den 'Reichstag'.

Mühlbrecht splitste zijn *Denkschrift* in drie afdeelingen: 1° de Hollandsche wet op de drukpers: 2° de verhouding van Duitsche schrijvers en van den Duitschen boekhandel in Holland; en 3° de middelen om de bestaande gebreken te verbeteren.

In zijn eerste afdeeling behandelde hij de wet van 1817. Hij wees erop, hoe de binnenlandsche nadruk aan strenge strafbepalingen onderworpen was, maar hoe de nadruk van buitenlandsche boeken daarbij volstrekt niet in acht was genomen. En dat liet zich hooren. Het getal schrijvers en componisten in Holland was heel klein, gelijk in dat kleine land niet anders te verwachten was. Maar het publiek was er vrij ontwikkeld, en ofschoon het er meer dan elders vreemde talen leerde, ging het, om aan zijn leer- en leeslust te voldoen, voor het hem aan eigen voortbrengselen ontbrekende te markt bij den vreemdeling, liefst nochtans door diens werken te vertalen. Die vertalingen vonden meestal grooten aftrek en waren voor de uitgevers een gemakkelijke en rijke bron van inkomsten. Holland vond er steeds niet weinig voordeel in, om onbeperkt te kunnen rondtasten in de schatten van den vreemde, geldelijk voor den handel, geestelijk voor de ontwikkeling van het volk, zonder dat daarvoor het buitenland iets van Holland in de plaats kreeg.

Vandaar dat de Hollandsche regeering het sluiten van elk traktaat zoo lang mogelijk had tegengehouden. Zoodra er van zulk een onderhandeling spraak was geweest, was de heele bevolking, bovenal de boek-, kunst- en muziekhandel, met luide stem daartegen opgekomen. Alleen gedwongener wijs was Holland ertoe overgegaan, verdragen omtrent geestelijken eigendom te teekenen met Frankrijk in 1855 (met aanvulling in 1860), met België

in 1858, met Spanje in 1863. Van het meeste belang was daaronder het traktaat met Frankrijk, waarbij den Hollander alle nadruk van Fransche werken ontzegd werd, een verbod waartegen hij 15 jaar lang, van 1840 tot 1855, zich verzet had en dat de keizerlijke Fransche regeering eindelijk had doorgedreven. Een leemte in die overeenkomst was echter, dat er omtrent vertalingen geen genoegzame bepalingen in waren opgenomen, zoodat tegenwoordig alles wat maar bruikbaar was in het Hollandsch werd overgezet, zonder dat de oorspronkelijke auteur er het geringste voor genoot. Bij een eenmaal te sluiten traktaat tusschen Duitschland en Holland mocht hierop wel degelijk gelet worden, aangezien het vertalen van Duitsche schrijvers minstens even schadelijk was als het nadrukken.

Wat het 2e punt aanging, de verhouding van Duitsche schrijvers en van den Duitschen boekhandel in Holland, daaromtrent viel al heel wat te klagen. Al werd de nadruk van muziekwerken aldaar nog op veel grooter schaal gedreven dan die van boekwerken, toch waren die laatsten bij lange na geen zeldzaamheid. In den regel waren die nadrukken wel van slechte zorg, maar het koopende publiek zag meer naar goedkoopheid dan naar degelijkheid. En somtijds was er ook op het uiterlijke weinig aan te merken, gelijk bij Geibel's uitgaaf. Tot die buit-verklaarde boeken behoorden in den laatsten tijd ook Heine's en Freiligrath's werken, behalve de onderwnjsboeken van Plötz, Seinecke, Herrig en meer andere, die meer als ter sluiks verschenen.

Maar in die eigen nadrukken zat het kwaad niet alleen. Landen, waarmeê geen traktaat gesloten was, drukten allen na en wisselden die nadrukken onderling. Dat was even erg, zoo niet nog erger. Zoo werden bij voorbeeld de Amerikaansche uitgaven van Duitsche klassieken, Goethe, Schiller, Lessing, Börne, Heine enz. enz. bij honderdtallen naar Europa gezonden en

zelfs, van den kant van Holland uit, in Duitschland zelf binnengesmokkeld. Het was niet genoeg, dat andere landen de rechten der Duitsche schrijvers niet erkenden, zij onderkropen door dien invoer die ook binnen hun eigen vaderland. Daar kwam nog bij, dat de Hollanders zich niet ontzagen nog op andere wijs bedrog te plegen; en wel door geschriften uit Hollandsche pen te laten doorgaan onder Duitsche vlag en Duitsche gevierde namen, zooals eenige jaren geleden gebeurd was met die van Friedrich Gerstäcker en Richard Schmidt-Cabanis, welke schrijvers dan ook niet verzuimd hadden tegen dat schandelijk misdrijf openlijk op te komen. De verleiding tot zulke wandaden was telkens weêr te wachten in een land, waar de Duitsche letterkunde en haar beoefenaars zoo hoog stonden aangeschreven als in het naburige Holland, waar men gewoon bleek de voortbrengselen van den geest uit andere deelen der wereld zoo maar goedsmoeds tot eigen voordeel zich toe te eigenen.

Wat vertalingen betrof, het nadeel, dat deze aan de oorspronkelijke uitgaven berokkenden, was onberekenbaar. Schrijver, Otto Mühlbrecht, had uitgeteld, dat er in ongeveer vier jaren zoowat 800 van de beste Duitsche werken in Holland vertaald konden zijn. Daaronder kwamen de namen voor van Auerbach, Scheffel, Rodenberg, Dingelstedt, Hiller, Bodenstedt, Paul Heyse, Spielhagen, Gützkow, Lewald, Brehm, Hackländer, Gerstäcker, Fritz Reuter, Brachvogel, Hoefer, Wachenhusen, Elise Polko e.a., naast wetenschappelijke ondernemingen zooals Schlosser's *Weltgeschichte*, Niemeyer's *Pathologie und Therapie*, Rossmaesler's *Jahreszeiten*, Brehm's *Thierleben*, Dächsel's *Bibelwerk*, von Rüstow's krijgskundige geschriften, en volksboeken als Bock's *Buch vom Menschen* en Zschokke's *Stunden der Andacht.* In één woord, alle vakken waren in die 800 titels vertegenwoordigd. - Nu was het wel waar, dat al die 800 aangekondigde werken niet feitelijk vertaald waren geworden, maar al stelde men het getal

daarvan op de helft, dan was de schade voor Duitschland aanmerkelijk, tegenover de voordeelen voor Holland, waar, van de daar te lande gemiddeld 2000 à 3000 titels jaarlijks, ruim 25% vertalingen waren van een keur der buitenlandsche letteren. Al die geestelijke en geldelijke waarde eigende de Hollandsche handel zich kosteloos toe. Dat mocht Duitschland toch maar niet zoo gedwee aanzien.

Die onhoudbare toestand, ten 3e, kon alleen door een traktaat verholpen worden. Om daartoe te geraken was het wenschelijk, dat de Duitsche schrijvers en uitgevers al hun grieven bijeen zamelden, opdat, daarvan gebruik makende, de Duitsche regeering des te krachtiger stoffelijken en zedelijken invloed zou kunnen oefenen op de Hollandsche, die wel zeer zeker alles behalve gezind zou bevonden worden dergelijke winst-wegnemende overeenkomst aan te gaan. Men moest daarmeê geduld hebben totdat Holland eens in omstandigheden geraakte, waarin het Duitschlands hulp noodig had en dan het een tegen het ander uitwisselen. -

Bij den Duitschen boekhandel werd dit *Denkschrift* met niet weinig opgewondenheid begroet; bij den Hollandschen wekte het aanstoot aan vele kanten. Wat laatstgenoemden aangaat, niemand nam het òf den Duitschers in het algemeen òf den verslaggever Mühlbrecht kwalijk, dat zij voor hun belangen opkwamen. Ook was het opstel niet zonder kennis van zaken en, in den regel, in bezadigden, waardigen toon geschreven. Maar gansch vrij van eenzijdigheid was het niet, en heel vleiend voor Holland ook niet. Er viel vrijwat op af te dingen, vrijwat in tegen te spreken. Het was broodnoodig, dat zulks niet achterbleef. De Duitsche bladen, en helaas ook sommige Hollandsche, liepen met de onthullingen van onzen boekhandel te koop, alsof die van allerlei onbillijkheden aan elkander hing, zich aan allerlei ontfutseling schuldig maakte en het oog niet zou durven opslaan

tegenover dien in andere landen. Dat ging niet aan. Zoo was het in geenen deele. Aan onze zelfbewustheid was te kort gedaan, de eer onzes lands was gekrenkt. Had Mühlbrecht als een handig pleiter de zaak van zijn partij voorgestaan, ook voor den beschuldigde diende de handschoen te worden opgeraapt. Daar moest protest, een ernstig protest worden aangeteekend tegen zulk een aanval uit de hoogte.

Vóór dit van gemeenschappelijken kant, door de Vereeniging, kon worden gedaan, was de voorvechter al opgestaan. Met een moed en kracht, die men van die zijde nog niet in staat geweest was te waardeeren, trad C.L. Brinkman op den voorgrond met een uitvoerig verweerschrift: *Nadruk van boeken in Nederland*, dat, met feiten gewapend, tintelde van manlijke verontwaardiging.[1] Hij begon met er op te wijzen, hoe wij er, al was het met billijke ergernis, aan gewoon waren geworden door den vreemdeling, bovenal door den Duitscher, niet alleen met den rug te worden aangezien, maar van alle soort van ongerechtigheden beticht te worden. Hij beriep zich daarbij op verschillende voorbeelden, aan reisverhalen en volksbeschrijvingen ontleend. Dat dit herhaaldelijk gebeurde door reizigers, die zelv' getuigden ons land in eenige dagen te hebben doorgevlogen, was, zoo al niet schuldeloos, toch natuurlijk. Maar dat een man als de schrijver van het *Denkschrift*, die te Amsterdam drie jaren in de uitstekende boekhandelszaak van Seyffardt had doorgebracht, onzen handel zoo oppervlakkig en boos bejegende, dat kon er niet door. Ook hier bleek weder de waarheid van het spreekwoord, dat men den balk in eigen oog voorbij ziet om wee te roepen over den splinter in dat van zijn buurman. - Nadruk en vertaling werden als de goudmijntjes aangegeven voor den Hollandschen boekverkooper.

1 Dit opstel, eerst in een bijvoegsel tot het *Nieuwsblad* bekend gemaakt, werd, vermeerderd, later afzonderlijk in den handel gebracht.

Beginnen wij met den nadruk, betoogde Brinkman. Mühlbrecht haalde de namen aan van Heine, Freiligrath en Geibel ‘in de eerste plaats’, en maakte ons daardoor verdacht alsof er nog heelwat meer te noemen waren. Het feit, dàt van deze auteurs (en dat wel van de beide laatsten alleen één deeltje) werken waren nagedrukt, viel niet te ontkennen, al had een groot deel van de Hollandsche boekhandelaren daarover zijn leedgevoel meermalen en duidelijk uitgesproken. Maar waar was de overige menigte? Behalve de *Bibliothek für Geschichte*, *Philosophie und Theologie*, die bij Josue Witz (EEN DUITSCHER) te Arnhem verschenen was, waren er in Holland gedurende *zestig* jaren in het geheel *acht en twintig* Duitsche boekwerken nagedrukt, waarvan *vier en twintig* DOOR DUITSCHERS in Nederland gevestigd. Mühlbrecht noemde in zijn aanklacht ook de onderwijs-boeken van Plötz, Seinecke en Herrig, maar vergat daarbij te zeggen, dat die met Hollandsche aanteekeningen voor Hollandsche scholen waren ingericht en leverde geen bewijs, dat deze boeken zonder medeweten van de oorspronkelijke auteurs in de wereld waren gekomen. Inderdaad was het alarm overdreven. Maar hoogst eenzijdig bovendien. Vergat Duitschland dan, hoe het veel zondiger was? Moest er nog gewezen worden op den plunder-hardloop van Duitsche uitgevers onderling, om door nadruk elk een stuk machtig te worden van Goethe en Schiller, toen voor eenige jaren het kopijrecht dezer dichters verstreken was en deze buit betwist werd aan de firma Cotta, die er tot nog toe eigenaar van geweest was? Of op die menigte Fransche nadrukken vóór het traktaat, en op die reeks van Engelsche door Friedrich Fleischer (den stichter van den Börsenverein), den nadruk van Moore's *Works* door E. Fleischer, Byron's *Works* door Brönner, en op het *voortdurend* nadrukken van Fransche boeken te Naumburg, zelfs nà het traktaat met Frankrijk?

Wat vertalingen betreft, zeer zeker Holland leverde die, en

wel zeer vele. Toch was Mühlbrecht's berekening onjuist. Van het cijfer van 800 door hem opgegeven kon veilig 2/3, als wel aangegeven maar niet doorgegaan, worden afgetrokken. Het overblijvende derde was meestendeels een keurlezing, en leverde, behoudens de vele uitzonderingen, het was waar, den uitgevers winst op. Was dit ten nadeele van de oorspronkelijke uitgaven? Integendeel. De ervaring leerde het elken dag, dat het debiet dier uitgaven steeg, naar mate de schrijvers door vertalingen waren bekend geworden. Ook waren in den regel auteurs en uitgevers, in alle landen, dankbaar, wanneer aan hun werken het voorrecht van vertaald te worden te beurt viel. Dat overbrengen van de eene taal in de andere was over de heele wereld zoo goed als vrij. En Duitschland allerminst had zich daarover bij anderen te beklagen! Leefden de Duitschers dan alleen van hun eigen werk? Gingen ook zij niet bij het buitenland te markt? In de Duitsche boekenlijst van 1873 stonden ongeveer 11000 titels, en daaronder vond men aangeduid als vertaald: 150 uit het Engelsch, 136 uit het Fransch, 26 uit het Latijn, 24 uit het Italiaansch, 17 uit het Deensch, 14 uit het Hongaarsch, 14 uit het Nederlandsch, 12 uit het Zweedsch, 8 uit het Russisch, 6 uit het Chineesch, 5 uit het Spaansch, 4 uit het Vlaamsch, 1 uit het Portugeesch, 1 uit het Grieksch, 1 uit het Hebreeuwsch, 1 uit het Arabisch, 1 uit het Syrisch, en 15 met het woord: *übersetzt*, zonder vermelding uit welke taal; te samen 436 vertalingen, dat is op de 25 of 26 titels 1. Duitschland had zich daarover volstrekt niet te schamen. Maar het had dit ook niet te vergeten, waar het een vonnis velde over anderen. En als het ons toevoegde, dat wij ons sieren met de vederen hunner wetenschap en letteren, dan wezen wij wederkeerig in hun dos op pluimen als G.J. Mulder, Kaiser, Harting, Opzoomer, Scholten, Kuenen, van Oosterzee, Doedes, van Lennep, Beets, Toussaint, Cremer, Gram, Keller, Jonckbloet, Busken Huet,

en zooveel meer. - Onedelmoedig, en onvoorzichtig, was het, ons voor de voeten te werpen, dat een onzer aan een zijner uitgaven bedriegelijk den naam van Gerstäcker verbonden had en een ander dien van Schmidt-Cabanis. Want het laatste was onwaar, en het eerste gebeurde alweder door een DUITSCHER hier te lande. En indien wij daarop wraak begeerden, zouden wij ergerlijke geschiedenissen te verhalen hebben omtrent een lid van den hoogen Rijksdag, die een vertaling uit Hildebrand's *Camera Obscura* voor eigen werk uitgegeven had; van een minder hooggeplaatste, die dit deed met drie novellen van onzen Gram; van een ander, die zoo handelde met de *Fabriekskinderen* van onzen Cremer, en van een professor te Stuttgart, die een werk van onzen N.G. Pierson als het zijne uitgaf niet alleen, maar het als zoodanig opdroeg aan den hertog van Saksen Meiningen!

Durfden zulke feiten slechts fluisterend te worden aangeroerd, één tegenspraak diende luid te klinken. Hetgeen in het *Denkschrift* beweerd werd, dat Holland, wat een traktaat betrof, niet tot een tegemoetkomen, ja zelfs niet tot een vrijwillige schikking te bewegen zou zijn, was een beschuldiging volkomen uit de lucht gegrepen. De Hollandsche regeering was nooit tot eenig traktaat gedrongen gewerden. Zij had zich daartoe steeds bereid getoond, waar dit gevraagd werd. En ook voor Duitschlands wenschen zou zeer zeker hier een open oor gevonden worden, mits dat verlangen geuit wierd ernstig en waardig. Waar recht en billijkheid spraken, was Nederland gewoon te hooren en te volgen. -

Van dit opstel werden, in het Duitsch vertaald, 600 exemplaren onder de voornaamste schrijvers en uitgevers in Duitschland verspreid.

Was de Hollandsche boekhandel hulde verschuldigd aan de ferme kloekheid, waarmede Brinkman diens aangevallen eer verdedigd en gewroken had, aan Mühlbrecht kon het talent niet worden ontzegd, dat hij bij zijn opdracht als pleitbezorger voor

de belangen zijner landgenooten getoond had. Beiden, elk van zijn kant, hadden aanspraak op waardeering. Maar waar wij gaarne den Duitschen vakgenoot den lof gunnen, die hem op zijn standpunt toekomt, daar roemen wij van onze zijde toch liever en hooger een handelsbroeder als Brinkman, die, door nobele liefde voor ons beroep en voor ons vaderland gedreven, onze eigen vlag hoog wist te houden tegenover de driestheid van het overmoedige buitenland.

Ook op het letterkundig congres in 1875 te Maastricht gehouden, en bijgewoond door B. van Dijk, Mart. Nijhoff en J.L. Beijers, kwam het traktaat lang en breed ter spraak, en daarbij natuurlijk de kwestie over kopij- en vertaalrecht. Onze afgevaardigden volgden, tegenover de tegenpartij, het waardige voorbeeld van Brinkman.

Van een traktaat tusschen Duitschland en Holland, om welke staatkundige redenen dan ook, was voorloopig geen spraak. Wel deed de Duitsche regeering daartoe de eerste stappen en werd zij in haar voorstellen door de Hollandsche welwillend te gemoet gekomen, maar tot het vaststellen en sluiten der wederkeerige overeenkomst werden geschikter tijden, buiten onzen handel om, afgewacht.

De verschijning van een nieuwen nadruk hier te lande in 1876, en wel van Robert Hamerling's *Poëtische Werke*, pas nadat Brinkman's verweerschrift in de wereld was, was voor de bestrijders van den nadruk, en niet minder voor den Duitschen boekhandel tegenover den onzen, een nieuwe doorn in het vleesch. Zelfs drong deze beschamende verschijning Fred Muller tot het openlijk voorstel, dat de Nederlandsche boekhandel-zelf op een traktaat met Duitschland zou aandringen, al ware het maar alleen om thans door een soort van wet te doen regelen wat sinds zoo lang bandeloos bestond en door het geweten van den een werd

verafschuwd, terwijl dat van den ander er gaandeweg al meer en meer vrijheid voor begon te vinden. De boekhandel kon met dit plan niet meêgaan. Hij bleef verdeeld gelijk vroeger. Nieuwe wrijving van weerszijden; licht geen vonkje meer. De boekhandel begreep te moeten afwachten de dingen die komen zouden en aan den tijd te moeten overlaten wat redeneeringen niet bij machte bleken te beslissen. Gelukkig kwamen dan ook op dat punt na 1876 de geesten en de pennen tot rust.

Met een enkel woord zij hier ten slotte nog melding gemaakt van de plaatselijke boekverkooperskringen, die zich, tot bevordering van een broederlijk en gezellig verkeer, hier en daar gevestigd hadden. Voor de geschiedenis van den eigenlijken handel zijn ze van te weinig ingrijpenden invloed geweest, om hun bestaan in bijzonderheden te vermelden. Meestal hadden zij òf plaatselijke belangen op het oog, òf wijdden zij zich aan een vriendschappelijk samenzijn. Nu en dan slechts wendden zij zich, als één geheel, tot den boekhandel of tot de Vereeniging, wanneer er gewichtige vraagpunten hangende waren. Hun stem was dan meermalen van kracht. Van tijd tot tijd, waar zulks te pas kwam, is daarvan in deze bladen gewag gemaakt.

In 1879 bestonden nog:

Societeit Onze Kring, te Amsterdam, 38 leden. Boekverkoopers-vereeniging Ons Doel, te Amsterdam, 30 gewone leden, 20 buitenleden. 's Gravenhaagsche boekhandelaars-vereeniging, 29 leden. Het boekverkoopers-college te Groningen, 26 leden en 3 honoraire leden. Het boekverkoopers-college: Laurens Jansz. Koster, te Haarlem, 13 leden en 1 honorair lid. Het boekverkoopers-college Eendragt, te Utrecht, 26 leden en 1 eerelid.

Geschillen. - De vereeniging.

Inhoud.

Vertalingen en vertalingsrecht. - Nadruk. - Proces: D.B. Centen contra G.W. v.d. Wiel & Co. - J. Beerendonk contra J. van Poll Sugkerbuyk. - Formaliteiten tot verkrijging van kopijrecht. - Kerk- en schoolboeken. - Nadruk in Indië. - Benoeming van een vasten secretaris. - Het Nieuwsblad. - De bibliotheek. - Het ondersteuningsfonds. - Uitzicht op de wet op het auteursrecht.

Toen D.A. Thieme als voorzitter de algemeene vergadering van 1877 opende, bracht hij in herinnering, dat de Vereeniging op dien dag haar 60jarig bestaan beleefde. Sinds het halveeeuwfeest waren alweder tien jaren voorbijgegaan. ‘Hoe heeft zij dat tijdperk van haar leven besteed?’ vroeg hij. En de eerste beantwoording dier vraag deed hij met deze woorden: ‘Het hoofdoogmerk der Vereeniging is altoos geweest, om door gemeenschappelijke krachten elkander te helpen in het bewaren van ieders wettig verkregen eigendom en alle geschillen zoo mogelijk te vereffenen. Handhaving van het kopijrecht, tegenover de ge-

breken van de wet van 1817, was het voornaamste doel der oprichters. Krachtig traden zij daarvoor op, en overal waar hij zich vertoonde werd de nadruk hevig bestreden. Spoedig behoorde hij tot de zeldzaamheden. Dien ten gevolge ook de procedures. Ook in de laatste tien jaren werden alle geschillen, ook die omtrent vertalingen als anderzins, langs minnelijken weg en ten genoege der benadeelde partijen vereffend.'

Dat woord was waar. Als wrij het laatste tijdvak dat wrij beschouwen in vergelijking brengen met de vroegeren, dan springt het in het oog, hoeveel minder werk onze handel aan de rechtbank bezorgde en hoeveel meer de Vereeniging in eigen kring bepleitte en plooide. Zeer zelden kwamen er rumoerige geschillen voor. De kleine botsingen die er plaats vonden werden als in de binnenkamer afgedaan, en eerst als de jaarlijksche verslagen, die niets verzwijgen mochten, in het licht kwamen, bleek het, hoe de onderlinge grieven wel alles behalve uit de wereld waren, maar te gelijk toch ook, hoe het bestuur hier niet een goed woord, daar met een kleine geldelijke opoffering, elders met een besliste uitspraak de voorgekomen breuken had weten te heelen.

Het spreekt van zelf, het vertalingsrecht was en bleef altoosdoor de gevoelige snaar. Nu dat recht zijn bestaan weder voor een onbepaalden tijd gehandhaafd zag, gaf het ook elk jaar zijn botsingen. En aangezien de Vereeniging sedert jaren de trouwe hen was, die alle kuikens onder haar beschermende vleugelen heil beloofde, placht men al meer en meer bij elk gevaar of bezwaar haar moederlijken bijstand in te roepen, zonder zich zelf de moeite van eigen verdediging te geven. Zoo wemelden dan die jaars-verslagen van allerlei bijgelegde geschillen, natuurlijk telkens onderscheiden in aantal, maar even natuurlijk altoos gelijksoortig.

Een enkel (1870) was hierom eenigzins merkwaardig, omdat

het Friesch daarbij als een zelfstandige taal werd beschouwd op grond van de bestaande spraakkunst enz., en in tegenoverstelling van dialecten, gelijk het Geldersch, Overijsselsch enz. Het werd dus voor den boekhandel uitgemaakt, dat een afzonderlijke vertaling in het Friesch een bestaande Nederlandsche niet in den weg trad. - Overigens zou het slechts een herhalen zijn van vroeger vermelde zaken, indien hier op nieuw in het breede al de oorzaken te berde werden gebracht, die aanleiding gaven tot onderling geharrewar. Dubbele vertooning; verzuim van wedervertooning of van de inlevering van zes bladen; misleiding door veranderde titels; verkortingen van grooter werken; de vraag of het eene boek een vervolg op het andere dan wel een zelfstandig was; het overnemen van eenig brokstuk; het gekochte recht van den oorspronkelijken uitgever tegenover het ongekochte van een handig vertooner; de onverzettelijke mededinging van niet-leden met leden, al die gebeurtenissen kwamen schier ieder jaar terug, tusschen andere boeken, tusschen andere personen, maar, gelukkig, meestal met denzelfden loop: ‘dat het bestuur door de inschikkelijkheid der betrokken partijen er in had mogen slagen deze kwestiën in der minne te kunnen vereffenen.’ Zoo waren er van 1870-79 weder 34 kleine stormpjes bezworen, met dit lovenswaardig verschijnsel nochtans, dat het getal der vertalingsgeschillen in de laatste vier jaren tot een zeer gering cijfer ingekrompen was. Onder die laatsten was er een, dat tot moeielijkheden aanleiding gaf en zelfs processen kostte: een voor het kantongerecht te Sneek, een, in hooger beroep, voor de arrond. rechtbank te Leeuwarden Het betrof een dubbele vertaling, ter goeder trouw, van een van Jules Verne's romans en de daarover geëischte schadevergoeding. Voor het beginsel van het vertalingsrecht was deze kwestie van te weinig waarde, dan dat wij zouden meenen aan die rechtsgedingen eenige ruimte te moeten afstaan. Zij zijn te vinden in de *Handelingen* der Vereeniging

van 1879 en 1880. De eind-uitspraak bevestigde alleen de macht onzer reglementaire bepalingen op het punt van vertalingsmonopolie.

Het mocht wel een stout bestaan, zoo niet erger, gerekend worden, dat, na alles wat voorgevallen was, in 1873 het ministerie-Gebhard - in vroeger tijd een der meest behoudsgezinden - ertoe durfde overgaan met het volgend bestuurs-voorstel voor den dag te komen, naar aanleiding van voortdurende klachten van debitanten over het onhoudbare der belemmering in het verkoopen van zoogenoemd wederrechtelijk vertaalde boeken. Dat voorstel was:

'Art. 12 § 17 van het reglement (met betrekking tot het vertalingsrecht) luidende:

"*De leden verbinden zich ter goeder trouw*, *het debiet van eene onrechtmatige uitgave op geenerlei wijze te bevorderen*"

buiten werking te stellen.'

Het voorstel, in goeden gemoede als een tusschenweg aanbevolen, raakte niettemin het heilige huisje en kon alzoo wel weder staat maken op het oude verzet. Dat liet zich ook niet wachten. Reeds voor de algemeene vergadering kwamen er, behalve de lange opstellen in het geduldige *Nieuwsblad*, brieven in van tegenkanting, en op de bijeenkomst zelve leed het volkomen schipbreuk. Wilde men voor de zooveelste maal aan dat plechtankerachtige artikel tornen, dan liever àlles overboord dan slechts een gedeelte der lading. Dreigde men daarin het zedelijk beginsel te willen doen wegvallen, wat bleef er dan over van het wettelijk? Stond het iedereen vrij, zoowel de onrechtmatige als de beschermde vertaling te verkoopen volkomen naar eigen believen, waarom zou een uitgever die zich op vertalingen toeleî dan lid blijven der Vereeniging? Dan liever nòg maar weder eens een beroep op de volksstem: vertalingsrecht of niet!

Arm bestuur, zet u maar weder te werk! Uw arbeid zal monnikenwerk zijn en blijven. Sedert jaren is het niet langer de vraag, wat er voor en tegen te pleiten valt: dat arsenaal is inderdaad leêggedragen; maar bloot wat de meerderheid in haar voordeel acht. En in het verloop van zoo weinig tijds zal die stemming wel niet veranderd blijken. Wilt gij er u op nieuw aan bloot geven, doe uw plicht en wacht uw lot.

In 1874, gehoorzamend aan het besluit der vorige vergadering, stond dan ook gedwee op de punten van beschrijving: ‘Het Bestuur stelt voor:

1. § 2 en volgende van art. 12 van het reglement, de bepalingen bevattende betredende het uitsluitend vertalingsrecht, buiten werking te stellen.

2. Den tijd wanneer het vertalingsrecht zal ophouden van kracht te zijn, te stellen op 1 Januari 1875.

‘Op grond van rechtvaardigheid tegenover hen die geen leden der Vereeniging zijn; op grond van de veranderde begrippen omtrent recht en handelsvrijheid, verbonden met geheele verandering der omstandigheden; op grond van het wel begrepen belang der Vereeniging zelve, wier bestaan, zoo niet nu reeds, dan toch in de toekomst bedreigd wordt door het onophoudelijk getwist over vermeende rechten en over niet of slechts in schijn te verleenen rechten, acht het Bestuur den tijd gekomen, om de quaestie op nieuw met ernst, maar vooral onbevooroordeeld, te bespreken.’

Er was iets weemoedigs in, toen dit voorstel aan de orde kwam, hoe de voorzitter zich aftobde om het te verdedigen op de oude gronden van 1848, 1857, 1858, 1863, 1864, 1865, 1866, 1873. Het getuigde aan den kant der vergadering van een gevoel van meêwarigheid, toen zij, zonder bijna eenige pijnlijke woordenwisseling, het voorstel binnen eenige minuten afmaakte met een meerderheid van 53 tegen 42 stemmen.

In 1878 werd eindelijk ten minste één stap voorwaarts gedaan, door het eerbiedigen van het recht van hem, die dat recht *gekocht* had van den oorspronkelijken schrijver of uitgever.

En hiermede leggen wij, na er onzes ondanks zoovéél bladzijden aan te hebben moeten wijden, de pen over het vertalingsrecht neder. In de geschiedenis van onzen boekhandel heeft het een groote rol gespeeld. Het blijve of vervalle, nimmer keere er een tijd terug, aan den verledenen gelijk in woorden, woorden, woorden! -

Wat Thieme bij het 60 jarig bestaan der Vereeniging getuigde omtrent de bescherming van elkanders wettig verkregen kopijrechten, was over dit laatste tijdvak mede ten volle waar. Meest alle kwesties liepen met een sisser af. Een booze aanklacht; een bezadigd antwoord; een kalm onderzoek; een bemiddelend voorstel; een betuiging van ‘zonder opzet’; een dergelijk van ‘om het beginsel’; een weêrzijdsche toenadering; een kleine boete; een edelmoedige toegevendheid - en de vrede was geklonken. Zoo ging het gelukkig met de herhaling van allerhande inbreuken, gelijk wij er bij vorige gelegenheid zoo velen hebben moeten opnoemen. In aantal waren zij ditmaal niet minder; in beteekenis van weinig belang; een paar gevallen uitgezonderd meest binnenbranden zonder uitslaande vlam. Zoo, om ze even aan te roeren, al ware het alleen bij manier van waarschuwing, was het bij het overnemen van brokstukken of gelegenheidsverzen, nu eens in een bundel (1875, 1877), in een courant (1871, 1872), tot bedelbrief (1878, 1879), op muziek gezette dichtstukjes (1870, 1872), R.K. gebeden uit een of ander kerkboek (1870, 1870, 1877, 1878), meestal ter goeder trouw of veroorzaakt door misverstand. Zoo waren uitgevers soms de zondenbokken voor auteurs, die zich met meer of minder voorbedachten rade vergrepen had-

den aan het werk van anderen, door dit als eigen arbeid te gelde te maken (1871, 1872, 1874, 1875). Zoo werd in 1876 en 1879 het gebruik van een titel betwist, die reeds voor een ander boek bestond. Zoo werd in 1877 de nadruk aangegeven van een schoolboek, hier te lande ter goeder trouw geleverd als bestelling voor de Kaap. Evenzoo drie schoolboekjes ten behoeve van katholieke scholen in Noordbraband. Al deze grootere en kleinere zonden werden met wat berouw en boete uitgedelgd, vergeven en ras vergeten. Erger was een misdrijf, in 1872, van een uitgever, die verschillende stukken van vaderlandsche schrijvers zonder toestemming van de eigenaars, en dus wederrechtelijk en daarbij voorbedacht, had opgenomen in een bloemlezing, zijn onaantastbaarheid grondende op eenig vormelijk verzuim tot staving van het kopijrecht. Was hierbij ook de arm der rechtbank ontdoken, die der algemeene veroordeeling ontging hem niet, en hij deed wèl, na lang verzet, schuld te bekennen en zijn vergrijp te herstellen door een offer van *f* 500. - ten behoeve van het ondersteuningsfonds. Daarmeê toonden ook zij, wier recht hij beleedigd had, goedwillig zich voldaan, een gelukkig bewijs alweder dat berouw nooit te laat komt en dat de vergevensgezindheid ook onder boekhandelaren niet uit de wereld is.

Een paar ernstiger feiten verdienen trouwens eenige uitvoeriger vermelding. Het eerste geldt een eigenaardige opvatting van de wet van 1817.

De geneeskundige raad van Gelderland en Utrecht had in 1877 besloten, in navolging van andere provinciën, een provinciale armentax vast te stellen en daartoe het ontwerp aangenomen, opgemaakt door een commissie van drie leden uit zijn midden. Gedeputeerde staten van Gelderland keurden dat ontwerp goed en maakten het dien ten gevolge als besluit bekend, in 1878, in het provinciaal blad van Gelderland, uitgegeven bij

G.W. van der Wiel & Co. te Arnhem. Al spoedig bleek het, dat deze prijslijst van geneesmiddelen bijna niet anders was dan een letterlijke nadruk van een geschrift van R.J. Opwyrda, getiteld *Proef eener rationeele prijsbepaling der meest gebruikelijke geneesmiddelen*, in 1875 uitgegeven bij D.B. Centen te Amsterdam. Met alle reden achtte de uitgever hierdoor zijn belang geschaad. Niet alleen dat zijn boekje van bladzij 4 tot het einde zonder zijn voorkennis was nagedrukt, maar het opnemen daarvan in een provinciale courant maakte het van zelf tot algemeen eigendom, zoodat ieder die zulks verkoos het weder kon nadrukken op zijn eigen wijs. Hij beklaagde zich daarover bij de firma van der Wiel, die zijn klacht toestemde, maar zich zelv' verontschuldigde met een beroep op haar overeenkomst met het provinciaal bestuur als haar lastgever, nochtans *f* 25. - aanbiedende als schadevergoeding. De uitgever Centen toonde zich daarmeê niet voldaan en beriep zich voor zijn goed recht op de Vereeniging. Het bestuur meende alleszins reden te hebben, deze zaak over te nemen, wendde zich tot den officier van justitie te Arnhem, vond bij dezen bezwaar ter vervolging, en vroeg alzoo aan de vergadering machtiging tot het des noods instellen eener civiele actie. De loop dezer handeling mag inderdaad opgemerkt worden als een - gelukkig laatst! - staaltje van de gebrekkigheid van de 60jarige wet. De gronden namelijk, waarop de officier van justitie den rechtsingang weigerde, waren: 1° dat leden van een regeeringscollegie niet individueel strafrechterlijk konden worden vervolgd, en 2° dat de nadruk was gepleegd zonder kwaadwilligen toeleg, geheel ter goeder trouw. Al lag hierin voor den rechter al geen grond voor vrijspraak, zoo was het daardoor toch te billijken, dat het openbaar ministerie meende de zaak niet te moeten vervolgen. Ten slotte drukte de officier als zijn gevoelen uit, dat een civiel-rechterlijke actie ook zonder strafvervolging kon worden ingesteld. - Na deze ervaring wendde zich het be-

stuur, onder bestrijding dezer gronden, tot den procureur-generaal. Deze verwees het eenvoudig naar de rechtbank. De rechtbank beweerde, dat de zaak bij den hoogen raad behoorde, omdat de commissaris des konings erbij betrokken was. De hooge raad besliste, dat er geen termen tot strafvervolging bestonden. - Bij dezen stand van beschouwingen was er wel geen kans van slagen ook bij een civiele actie. De treurige afloop dezer zaak gaf den voorzitter der vergadering van 1879, J.C. Loman Jr., in zijn voorafspraak de volgende klacht op de lippen, een klacht die weêrklank vond bij allen:

'Intusschen heeft de geschiedenis van het afgeloopen jaar opnieuw het bewijs geleverd, hoe onvoldoende die wet van het jaar 1817 is, die, in spijt van haar slechten naam en van haar vergevorderden ouderdom, nog maar altijd blijft voortleven. Haar hoofdgebrek, dat de aandacht van ons, niet-wetgeleerden, allicht ontgaan kon, is door de mislukte pogingen, om recht te krijgen in een geval van onbetwistbaren nadruk, in het helderste licht gekomen voor ieder die kennis van de zaak wil nemen; want nu is gebleken, dat de benadeelde, zelfs met het bewijs der overtreding in de hand, zich geen recht kan verschaffen, tenzij het Openbaar Ministerie bereid is voor zijn zaak op te komen. Deze samenkoppeling van straf- en civielrecht, die de schadeloosstelling van den benadeelde afhankelijk stelt van de waardeering des strafrechters, zou inderdaad voldoende zijn, om ons dringend verlangen naar eene nieuwe wet te rechtvaardigen. Dit weten de rechtsgeleerden sedert lang, maar wij, die vooral oog hebben voor haar practische leemten, krijgen door deze ondervinding gelegenheid onze talrijke grieven tegen haar aan te vullen. Of het ons baten zal? Wij weten het niet. Maar moge het voor het oogenblik raadzaam zijn te zwijgen en te berusten, wij blijven hopen op eene gunstige gelegenheid om de zaak nogmaals ter sprake te brengen, en op een Ministerie kalm en duurzaam

genoeg, om dit, naar het schijnt zoo hachelijk punt van wetgeving tot een goed einde te brengen.'

Een andere rechtvaardige zaak moest evenzeer schipbreuk lijden, en wel op een verzuim van vorm. In 1870 werd door den uitgever J. Beerendonk te Amsterdam de hulp der Vereeniging ingeroepen tegen den door J. van Poll Suykerbuyk te Rosendaal gepleegden nadruk van het door eerstgenoemde uitgegeven werkje: *Gezangen*, *in gebruik bij de Aartsbroederschap der Heilige familie Jezus*, *Maria*, *Joseph.* In 1866 was dit werkje (zie bladz. 199) evenzeer nagedrukt door de firma Lenfring te Amsterdam, maar, op grond van ingewonnen rechtskundig advies, niet vatbaar verklaard voor volkomen handhaving, bij gebrek aan enkele bewijsstukken van inlevering. Thans begreep de Vereeniging het pleit door een geding te moeten laten uitmaken. De officier van justitie te Breda, die zich eerst bereid verklaarde de zaak te vervolgen, draalde met de vervulling zijner toezegging zoo lang en bleek voorts voor alle aanmaningen zoo doof, dat het bestuur zich eindelijk genoopt zag, zich te wenden tot het ministerie van justitie. Het antwoord van deze zijde hield in, dat het openbaar ministerie geen grond tot vervolging gevonden had, omdat noch op den titel van den 4^{en} druk, noch elders, de tijd van uitgaaf was aangewezen; dat ook op den titel van den 5^{en} druk die aanwijzing niet voorkwam, en dat van dezen 5^{en}, in 1860 uitgegeven, niet vóór of bij de uitgaaf, doch eerst den 4^{en} November 1865 drie exemplaren aan het gemeentebestuur van Amsterdam waren overgegeven, zoodat niet aan de formaliteiten van de wet van 1817 was voldaan. Dat buitendien de klager, naar het oordeel van het O.M., niet geacht kon worden het kopijrecht wettig te bezitten, omdat hij niet was de auteur van de in gemeld boekwerk voorkomende gezangen en dat recht ook niet had van den auteur of de auteurs, of van hen die het justo titulo

hadden verkregen, daargelaten drie of vier gezangen, waaromtrent zulks nog twijfelachtig bleek. Mocht klager zich met dit bescheid niet tevreden achten, dan had hij zich te wenden tot de arrondissements rechtbank te Breda.

Op raad van Mr. T.M.C. Asser gaf het bestuur aan den laatsten wenk gehoor en leverde bij genoemde rechtbank een adres in, waarin, onder mededeeling van 's ministers schrijven, gezegd werd, dat het bestuur tegen deze uitspraak bezwaar inbracht, op grond dat de nadruk gepleegd was bij den 6^{en} druk, omtrent welken druk wel degelijk de formaliteiten in acht genomen waren, even als dit in der tijd bij den 1^{en} druk had plaats gehad, zoodat er grond was voor de meening, dat kopijrecht en herdruk gewaarborgd waren; dat bij werken, niet onder den naam of de namen der schrijvers uitgegeven, de uitgever in dier plaats optrad zoolang de schrijvers hun rechten niet deden gelden, maar dat ten overvloede de bewijzen van afstand van de voornaamste medewerkers voorhanden waren, welke stukken hierbij werden overgelegd. Redenen waarom strafvervolging des nadrukkers op nieuw werd aangevraagd.

De arrond. rechtbank te Breda weigerde nochtans de zaak te behandelen, op grond van de door den minister opgenoemde redenen.

Hetzij naar aanleiding van dit geval of van wat anders, spoedig bleek, dat de regeering-zelve dergelijke verzuimen zooveel mogelijk begeerde te voorkomen. Althans in December 1872 werd aan H.H. commissarissen des konings in de onderscheiden provinciën de volgende brief gericht namens Z.E. den minister van binnenlandsche zaken:

'De wijze waarop tot dusverre uitvoering werd gegeven aan Art. 6 der wet van 25 January 1817 (Stbl. No. 5), schijnt te wenschen over te laten.

In het belang van de uitgevers heb ik de eer U daarom te

verzoeken de aandacht van de Gemeentebesturen in Uw gewest op de volgende punten te vestigen:

Opdat de afgifte van het reçu, bedoeld in Art. 6, lett. C. van die wet geen ijdele formaliteit blijve, zoo als tot nu toe het geval schijnt geweest te zijn, niet strookende met de belangen der uitgevers, zullen Burgemeester en Wethouders zoodanig reçu niet behooren af te geven, dan na zich overtuigd te hebben, dat aan alle voorschriften van Art. 6 naauwkeurig is voldaan. Blijkt bij de inlevering dat dit niet het geval is, dan zullen zij de uitgevers daarmede bekend dienen te maken.

De bij het Gemeentebestuur ontvangen werken, ten opzigte waarvan aan de voorschriften van Art. 6 is voldaan, behooren door Burgemeester en Wethouders en niet, zoo als meermalen geschiedt, door den Gemeente-Secretaris aan mijn Departement te worden ingezonden. Die inzending behoort plaats te hebben gelijk de Wet uitdrukkelijk voorschrijft *dadelijk* nadat aan het Gemeentebestuur zal zijn gebleken, dat aan de voorschriften van meergemeld Art. zal zijn voldaan; daarmede mag niet worden gewacht, tot dat een aantal werken bijeen verzameld is.' -

Het bestuur der Vereeniging verzuimde niet, dezen brief in het *Nieuwsblad* ter algemeene kennis te brengen, met herinnering aan al de voorschriften, door de wet van 1817 bepaald, en met aandrang op de stipte naleving daarvan.

In Februari 1876 verscheen op dezen ministeriëelen brief een vervolg in de *Staatscourant*, en wel dit: 'dat het niet raadzaam was Kerk- en Schoolboeken bij de Gemeente-Secretarie in te zenden, daar het kopijrecht daarop niet werd beschermd door de wet van 1817.' - Het bestuur der Vereeniging achtte zich geroepen tegen deze bijvoeging op te komen, en terwijl het den boekhandel aanbeval wel degelijk met die inzending voort te gaan, sprak het daaromtrent zijn gevoelen uit in het volgend adres aan den minister:

‘Geven met verschuldigden eerbied te kennen, de Ondergeteekenden, Bestuurders der Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels:

Dat zij met leedwezen in de *Staats-Courant* lazen de kennisgeving, waarbij Uwe Excellentie aan belanghebbenden herinnert, dat het inzenden aan haar departement van Kerk- en Schoolboeken, ter verzekering van het kopierecht, niet raadzaam is, daar het kopierecht op die werken niet wordt beschermd door de Wet van 25 Januari 1817;

Dat zij echter tegen het opvolgen van dien raad, door Uwe Excellentie gegeven, ernstig bezwaar hebben, omdat, bij het groote verschil van gevoelen dat er kan rijzen over de vraag wat, in den zin der genoemde wet, moet verstaan worden onder Kerk- en Schoolboeken, het verzuimen der formaliteiten betreffende het depôt, zeer stellig de handhaving van het kopierecht onmogelijk maakt;

Dat daarentegen bij nadrukken van Kerk- en Schoolboeken, die behoorlijk overeenkomstig de wet zijn gedeponeerd, voor den uitgever de weg open blijft om de uitspraak des rechters in te roepen, om door dezen te doen beslissen of het nagedrukte valt onder die boeken, welke, volgens de wret van 1817, voor geen kopierecht vatbaar zijn;

Dat, om de mogelijkheid voor zoodanige rechterlijke uitspraak niet ten eenenmale af te snijden, zij Uwe Excellentie met de meeste bescheidenheid verzoeken, het behoorlijk deponeeren van alle uitgaven, ook die voor het onderwijs bestemd, als tot dusverre wel te willen blijven bevorderen, daar toch de bij Uw departement in den laatsten tijd genomen maatregelen, - wij erkennen het met dankbaarheid, - in dit opzicht, uitmuntend werken;

Dat zij hieruit bovendien aanleiding nemen Uwer Excellenties aandacht opnieuw te vestigen op de gebrekkige wet van 25

Januari 1817, welke, zoowel in het belang van onze letterkunde als van den Nederlandschen boekhandel, dringend verbetering eischt;

Dat zij derhalve opnieuw, met den meesten eerbied, het verzoek, ten vorige jare tot Uwe Excellentie gericht, herhalen, om de bovengenoemde wet weldra, zooal niet aan een geheele, dan toch aan een gedeeltelijke herziening te onderwerpen.' -

In Maart daaraanvolgend kwam ten antwoord van den minister bij het bestuur het bericht: 'dat de bedoelde herinnering, omtrent het rechtsgevolg van het deponeeren van Kerk- en Schoolboeken, uitsluitend ter inlichting in het belang van schrijvers en uitgevers was voorgekomen, zonder dat dit deponeeren daardoor op eenigerlei wijze werd belemmerd.'

Een laatste lastige kwestie omtrent kopijrecht had plaats in 1877. Zij ging wel is waar ten deele buiten de bemoeiing der Vereeniging om, vermits zij door partijen-zelve voor de rechtbank gebracht werd, maar zij mag, ter waarschuwing, hier wel vermeld worden. De uitgever J. Beerendonk te Amsterdam had op een fondsveiling gekocht, met kopijrecht, het bekende schoolboekje van van Heijningen Bosch *Vader Jacob.* Bij de levering bleken de bewijzen van eigendom te ontbreken. Reden waarom de kooper de betaling weigerde, die door den verkooper bleef geëischt worden. De rechtbank stelde den kooper in het gelijk. Aangezien het hier een zaak gold bloot van koop en verkoop, die niet binnen den kring van het reglement der Vereeniging lag, moest zij alzoo door de belanghebbenden worden beslecht. Maar de gewone gang der fondsveilingen, waar toch soms zulke belangrijke sommen verhandeld werden, bleek ook nu weder niet altijd voldoende waarborgen meê te brengen voor de deugdelijke waarde der kopijen, en het bestuur deed dus in alle opzichten wèl, in zijn orgaan te herinneren aan de in 1867 vastgestelde

middelen ter verbetering der ongebonden verkoopingen, hiervóór meêgedeeld op bladzij 266.

‘Bepalingen tegen den nadruk in Indië zouden zich nog jaren laten wachten’, was de slotzin daarover in ons verslag over het vorige tijdvak. Dat woord werd met reden gezegd. Want ook in deze tien jaren kwam de boekhandel daarin geen stap verder. Ons adres van 1860 was met een zacht lijntje van de baan geschoven; dat van 1862 werd zelfs geen antwoord waardig gekeurd. De nadruk van prof. Opzoomer's verhandeling *De vrije wetenschap*, in de *Javabode* van December 1869, gaf aanleiding om op die oude adressen in 1870 met een nieuw en dringender terug te komen en de ministers van koloniën en van binnenl. zaken als op de knieën te bidden, dat kopijrecht, even als dit bij alle bezit het geval was, toch eindelijk door wettige regeling mocht beschermd worden. In December kwam daarop wel een antwoord, maar een antwoord in den zelfden geest als de Vereeniging in haar archief reeds een heele verzameling bezat, en wel van dezen inhoud:

‘In antwoord op het adres door het bestuur der Vereeniging tot bevordering van de belangen des boekhandels, onder dagteekening van den 23^{en} October l.l. ingezonden, heb ik de eer, namens den Minister van Koloniën ad interim mede te deelen, dat in het voorloopig ontwerp van wet, tot regeling van het kopijregt bij het departement van Justitie in bewerking, bepalingen zijn opgenomen, betreffende den nadruk in Indië van in Nederland uitgegeven werken.’

De boekhandel had geleerd, dit muntpapier nog niet voor gedegen goud aan te nemen.

Terwijl alzoo de hooge regeering voor deze aangelegenheid oost-indisch doof bleef, wekte zij hier, en evenzoo in de koloniën, al meer en meer opspraak. De vraag rees, in hoe ver de wet

van 1817 ook op onze overzeesche bezittingen van toepassing was; of nadruk over en weêr strafbaar was of niet? Sommigen beweerden, dat Indië in dat opzicht niet anders was dan een deel van Nederland; dat de grondwet in haar 1e artikel sprak van een 'Koningrijk der Nederlanden, dat *in Europa* bestond uit' enz., en dus ook een grondgebied *buiten Europa* aannam; dat het 3e artikel 'gelijke bescherming beloofde voor *allen*, die zich op het grondgebied van het Rijk bevinden', waaronder natuurlijk verstaan moesten worden alle onderdanen van dezelfde kroon. Anderen hielden vol, dat aangezien Indië een eigen grondwet had, de Nederlandsche wetten niet altijd op Indië toepasselijk waren, en dat er wat de koloniën betrof geen enkele bepaling was die daar den nadruk verbood. Zelfs waren er, die tot nadruk aanmoedigden 1° om de overdreven duurte van Hollandsche boeken, en 2° om Indië te laten deelen in een klein weinigje Nederlandsche beschaving tegenover de groote stoffelijke winsten, die het moederland van overzee zich toeëigende. Zonder deze staatkundige vraag te willen aanroeren, trad, te midden van dien strijd, als verdediger zijner Indische landgenooten de nobele Gualth. Kolff op met het betoog, hoe, onder zijn vakgenooten althans, de goede trouw hooger placht te staan dan de wet. Nadruk in Indië! De verleiding was er waarlijk groot toe. Hoe gretig verlangden de Hollanders op Java soms naar het een of ander gewichtig voortbrengsel der pers, op welks toezending zij maanden te wachten hadden. Hoe dringend was vaak de behoefte aan schoolboeken, die niet, of in zeer onvoldoend getal, in voorraad waren. Hoe was er goud te verdienen geweest met een nadruk van Multatuli's *Max Havelaar* en diens latere geschriften. En niettegenstaande dergelijke dingen als onbewaakt voor de hand lagen; niettegenstaande het publiek erom riep en rechtskundige raadsmannen het gewaande wanbedrijf tot een weldaad wisten te vergulden - hoe weinig werd aan al die verlokkingen het oor geleend. Zeker,

de dagbladen namen fragmenten over; hun feuilleton was soms aan een Hollandsche novelle ontleend; het *was* gebeurd, dat men in hoogen nood een enkel schoolboekje nagedrukt had, maar dan toch zonder het belang des oorspronkelijken uitgevers te kwetsen. Waren al die feiten zoo uitermate zondig? Had de Hollandsche boekhandel reden zich daarover zoo strijdlustig te paard te zetten? Was door het bekend maken van brokstukken de weg voor veel boeken niet gebaand? En had men voor de duizenden exemplaren van den *Max Havelaar* naar alle streken van Indië aan Nederland niet het debiet opengelaten? Niet hij, Kolff, zou den nadruk verdedigen. Ganschelijk niet. Integendeel. Hij had zich in Holland geschaard aan de zijde van hen, die het eigendom niet lieten bepalen door de letter van een wet, maar door een eigen opvatting van recht en onrecht. Zonder uit de hoogte op te komen tegen de, zeker ter goeder trouw, volgehouden stellingen van sommige Hollandsche confraters-uitgevers, dat de nadruk van buitenlandsche boeken niet berispelijk was, zou hij zijn eigen leer van het tegendeel blijven aanhangen en het Indië tot een eer rekenen, dat daar, bij al den twijfel over de vrijheid der wet, op het gebied van den boekhandel over eigenlijken nadruk niet dan bij zeldzame uitzondering te klagen viel.

Betoogen van gelijke strekking werden in de dagbladen gehouden door Dr. T.C.L. Wijnmalen, F.H. Kroon e.a., vooral ook gericht tegen de opruiende en in gansch anderen toon geschreven opstellen van een uit Indië teruggekeerden advocaat Mr. C.P.K. Winckel.

Dat het trouwens alles behalve onnoodig was om de verhouding tusschen Nederland en zijn koloniën wat het kopijrecht aangaat op vasten voet te regelen, bleek ook van andere zijde in 1876, toen H.J. Prins, boekhandelaar en uitgever, handelende onder de firma G.C.T. van Dorp & Co. te Samarang, zich tot de kamers der staten generaal wendde met een beklag over

het schenden van zijn eigendomsrecht op de vervolgen van Gericke's *Javaansch Woordenboek*, samengesteld door P. Jansz., en geheel overgenomen door wijlen prof. Roorda in diens *Woordenboek* uitgegeven bij de firma Joh. Muller te Amsterdam, en van rijkswege zelfs belangrijk ondersteund.

Naar gelang de geschillen over kopij- en vertalingsrecht spoediger dan voorheen in der minne werden geschikt; de rekeningen aan rechtsgeleerden, bij het verminderen der processen, niet langer zoo hoog opliepen; het aantal leden toenam; de algemeene geest beter werd; de geldmiddelen ruimer werden, en het oog van iedereen scherper om zich heen zag, naar die maat werd ook de werkkring der Vereeniging op al breeder en flinker leest geschoeid. Nochtans werden natuurlijk dien ten gevolge ook de werkzaamheden ernstiger. Dat was bovenal het geval met den arbeid van den secretaris, die de historische vraagbaak moest wezen van de afwisselende bestuursleden, maar dat niet altijd zijn kon, omdat hij zelf op zijn beurt door een ander vervangen werd. Ten einde aan dit gebrek te gemoet te komen, was het wenschelijke van een vasten secretaris, als ambtenaar der Vereeniging, meermalen ter spraak gebracht. In 1875 kwam dit tot een beslissing en werd deze betrekking opgedragen aan N.G. van Kampen, waardigen zoon van een hooggeachten en in zake der Vereeniging met kennis en ervaring doorkneeden vader. Met zulk een steun kon de Vereeniging met vertrouwen een nog werkzamer leven te gemoet gaan. En dat deed zij.

Haar bestuur was niet langer bij voorkeur alleen een soort van rechtbankje. Het had zijn taak algemeener leeren opvatten. Indien hier, met inachtneming van de bescheiden miniatuurverhouding, een beeld mag gebruikt worden, zou men de Vereeniging in haar geschiedenis kunnen vergelijken bij een wel-

geordenden staat, die, nadat buitenlandsche oorlogen en binnenlandsche veten bedwongen zijn, zich erop toelegt om zijn inwendigen toestand jaar op jaar te verbeteren en de welvaart van het volk langs allerlei weg en middel te bevorderen. Het laatste tijdvak onzer beschouwing levert daarvan de hoog te roemen blijken[1]. Wij hadden reeds gelegenheid te wijzen op de pogingen om onzen handel uit te breiden over onze grenzen door het bekend maken onzer boeken langs de wegen van lijsten en tentoonstellingen; op onze prijsvragen, die de wetenschappelijke

1 Die vergrooting van werkkring maakte het bestuur erop bedacht, ter voorkoming van licht te rijzen moeielijkheden, in 1876 tot zijn rechtsgeleerden raadsman de vraag te richten, in hoe ver de Vereeniging, ten gevolge van haar langdurig bestaan als zedelijk lichaam, rechtspersoonlijkheid had verkregen? Het ontving daarop het volgend geruststellend antwoord:

'Voor eenigen tijd is mij door uwen heer Secretaris de vraag gesteld: of uwe Vereeniging regtspersoonlijkheid bezit, en of het anders niet raadzaam ware de noodige stappen te doen om die te verwerven.
Ik heb als mijne meeningte kennen gegeven dat uwe Vereeniging ongetwijfeld als regtspersoon is te beschouwen, zoodat er geen stap vereischt wordt om haar daartoe te maken.
Uwe Vereeniging is een zedelijk ligchaam volgens de bepalingen van het Burgerlijk Wetboek (Derde Boek, 10e titel) is een wettig bestaand zedelijk ligchaam bevoegd tot burgerlijke handelingen, even als bijzondere personen. Tot 1855 was voor het wettig bestaan van eene Vereeniging, als zedelijk ligchaam, niet noodig eene erkenning of toelating van het openbaar gezag.
Eerst bij de Wet van 22 April 1855, St. n°. 32, is de regtspersoonlijkheid eener vereeniging afhankelijk gesteld van eene erkenning bij Koninklijk Besluit of bij de Wet. Maar art. 15 dier Wet bepaalt dat vereenigingen, welke vóór het in werking komen dier wret bestonden, beoordeeld worden naar de wetten, waaronder zij zijn opgerigt. De erkenning, bij die Wet voorgeschreven, is dus voor uwe reeds vroeger bestaande Vereeniging niet noodig.'
Aug. Philips.

vorming onzer aankomelingen in de hand zouden werken; bovenal op het voor het algemeen handelsverkeer zoo onschatbare bestelhuis, een kind der Vereeniging, in dit tijdvak gewonnen en geboren.

Behalve hetgeen later nog te noemen valt, leggen wij hier voor een oogenblik den vinger allereerst bij het *Nieuwsblad.* Wie zich toestanden van vóór 1850 herinneren mag en voor zijn verbeelding terugroept dat onoogelijk, onbeteekenend blaadje, elke week op onzen lessenaar geworpen en ter nauwernood ingezien, en daarbij vergelijkt het tegenwoordig tweemaal 's weeks verschijnend orgaan, met zijn uitslaande bladen en zijn rijken inhoud, zal toch ook wel in dit opzicht van niet geringen vooruitgang moeten gewagen. Ook dat is door de bemoeiing der Vereeniging tot stand gekomen. Toen het in 1870, met een aanzienlijke schuld belast, in vrijen eigendom aan de Vereeniging overging, achtte menigeen dit een vrij roekelooze daad, waarover men zich geldshalve later wel te berouwen zou kunnen hebben. Maar de moedige mannen, die zulks doorgedreven hadden, wisten wat zij deden. Zij hadden hun berekeningen en plannen gemaakt, hun tijd begrijpende en de toekomst voorziende. Nadat zij den in alle opzichten zoo bekwamen Funke als redacteur hadden moeten verliezen en uit de vele liefhebbers, die zich hadden aangemeld, met 1871 C Zwaardemaker tot de vervulling der betrekking van bezoldigd redacteur-administrateur gekozen hadden, was, met diens medewerking, door de commissie van toezicht tegelijk een hervorming vastgesteld, voor de inrichting en het doel van het blad van groote beteekenis. Voortaan zou elk nommer ingedeeld zijn in vier vaste groepen: 1° het zoogenoemd officieel gedeelte, waarin alle mededeelingen van het bestuur en van verschillende commissiën zouden plaats vinden; 2° lijsten van aangeboden vertalingen, nieuw uitgekomen boeken in binnen- en buitenland, aanwijzing van boekbeoordeelingen, veilingen en wat dies meer zij; 3° advertentiën; 4° geschiedkundig en bibliographisch men-

gelwerk en berichten van allerlei aard. Werd de om vang daardoor grooter, de kosten daaraan besteed zouden gevonden worden uit de verhooging der contributie tot *f* 10. -, waarvoor de leden het *Nieuwsblad* omniet ontvangen zouden. Aangezien de nieuwe titularis, zonder eenige andere betrekking daarneven, om zoo te zeggen ambtenaar werd voor een onder voorafbepaalde instructie hem opgedragen post, zou hij daaraan al zijn tijd, al zijn talent, al zijn zorg kunnen toewijden en zich aan het hoofd gesteld zien van een onderneming, waaraan evenzeer zijn eer als zijn belang verbonden was. Voor den degelijken inhoud was zijn beproefde kennis borg; voor het geldelijk-speculative, vooral wat uitbreiding van aankondigingen, ook uit het buitenland, betrof, had hij tijd en middelen in overvloed; en waar hij hulp behoefde stond een commissie van bekwame en vroede mannen hem ter zijde.

Wie omtrent de uitvoerige geschiedenis van het *Nieuwsblad* op de hoogte wil komen, verwijzen wij nogmaals naar het uitgebreide verslag van Mr. W.P. Sautijn Kluit in het 2e deel der *Bijdragen.* Met het oog daarop kunnen wij volstaan met de herinnering, hoe de uitkomst bleek den arbeid der hervormers te bekronen. Reeds in 1876 was de som van aankoop, niet minder dan *f* 10.000 gulden, binnen den tijd van zes jaren afgelost; terwijl het getal geabonneerden, *buiten* de leden der Vereeniging, in 1879 gestegen was tot 358; in dat jaar de inkomst van advertentiën een som beliep van p.m. *f* 4,500. -, en het *Nieuwsblad* aan de Vereenigingskas afwierp een winst van ongeveer *f* 2500. - 's jaars. Maar wrat meer en beter beteekent dan deze geldswaarde: de Nederlandsche boekhandel mocht zich gelukkig achten een vakblad te bezitten, dat er naar streefde niet minder degelijk te worden dan soortgelijken in het buitenland, en niet genoeg te waardeeren voor den vaderlandschen boekhandel in het algemeen.

Waarom nam de vergadering van 1875 - een overblijfsel van den ouden zuurdeesem van kleingeestige handelsvrees! - het

bekrompen besluit: ‘dat de administratie van het *Nieuwsblad* zich van de toezending van het blad aan *particulieren* zou hebben te onthouden’!?

In de tweede plaats komen wij hier nog even terug op de bibliotheek, welker geschiedenis met een algemeen overzicht reeds behandeld is in het eerste deel bladzij 259. De meer praktische inrichting daarvan gedurende deze jaren geeft er aanleiding toe.

De geregelde verslagen toch, die in den laatsten tijd bijna jaarlijks omtrent den toestand en het gebruik van de boekerij werden bekend gemaakt, moesten er van zelf toe bijdragen om de aandacht meer op haar waarde te vestigen. Met een soort van jubelkreet, dat er in dat jaar meer dan 50 aanvragen om boeken waren ingekomen, ving Fred. Muller zijn verslag over 1870 aan, daar tegenover stellende, hoe het tot nog toe tot de witte raven behoord had, wanneer men om eenig nommer bij hem aanklopte. Maar hoeveel weemoediger, ja zelfs eenigszins bitter klonk zijn klacht, toen hij drie jaar later vermelden moest, dat die aanvragen telken jaar eer verminderden dan toenamen. ‘De geringschatting der Bibliotheek door de meesten onzer leden’, zoo eindigde hij, ‘heeft mij echter niet kunnen noch mogen verleiden of overreden, dáárom onze Bibliotheek gering te schatten, hare verdere verzorging onnoodig te achten en bijzondere gelegenheden om merkwaardige stukken te verkrijgen ongebruikt te laten voorbijgaan. In den loop van dit jaar (1873) toch werd de bibliotheek van ons honorair medelid Mr. J.T. Bodel Nijenhuis te Leiden verkocht, en op die veiling kwamen tal van nummers voor, die voor onze boekerij van groot belang waren. Doch ook thans bleek het evenzeer als op de veiling van de bibliographische bibliotheek van ons vroeger medelid P. van Cleef te 's Hage, dat er bijna geen klasse, van boeken is, die *buitenslands*, zoowel

in Duitschland, Frankrijk en België, als in Engeland en Amerika, méér begeerd en beter betaald wordt, dan die welke over de geschiedenis en wetgeving van ònzen handel loopt. De ondervinding op die beide auctiën opgedaan heeft dan ook de overtuiging bij mij versterkt, dat het kapitaal, door onze Vereeniging in hare bibliotheek belegd, blijken zou ruime rente gegeven te hebben, indien die bibliotheek ooit door verkoop uit elkander ging - eene gebeurtenis evenwel, die ik hoop dat mijne verste nazaten niet zien zullen en die ik eene onuitdelgbare schande voor onzen Nederlandschen Boekhandel zou achten!' - 'Om mijn jaarlijksche klacht over het weinig gebruik zoo min mogelijk aan mij zelv' te wijten te hebben', schrijft hij in 1875, 'doe ik thans de mededeeling, dat ik thans in mijn huis eene geheel afzonderlijke kamer voor deze boekerij heb ingericht en dat het mij aangenaam zijn zal, indien daarvan, behalve door mij en de mijnen, ook door anderen, *namelijk door de Leden onzer Vereeniging of hunne bedienden*, gebruik werd gemaakt! Bij mijn jongst bezoek te Leipzig en bezichtiging der Typographische Tentoonstelling aldaar, is het mij gebleken hoeveel nut en leering het nageslacht trekken kan uit de bijeenvergaderde bronnen voor de geschiedenis van het tegenwoordig levend geslacht, en nog meer ben ik daarvan doordrongen, nu de "Company of Stationers" te Londen hare Archieven, die tot 1554!! opklimmen, *uitgeeft*; waarin alle bijzonderheden over de corporatie der boekhandelaars, hare sterkte, geldmiddelen, notulen enz. en de titels der toen nieuw verschijnende boeken voorkomen (jammer tegen den duren prijs van *f* 65. - per deel in 4°). Tot eene bewaarplaats van dergelijke bronnen van ònze Geschiedenis moet de Bibliotheek en het Archief onzer Vereeniging dienen. Ik geloof dat het hoog tijd is *nu* nog te trachten dàt bijeen te verzamelen wat ons voorgeslacht in dezen verzuimd heeft. Het zij mij vergund vooral bij het Bestuur onzer Vereeniging aan te dringen

op eene zoo volledig mogelijke bijeenbrenging van alle geschreven en gedrukte stukken, die op onze Vereeniging betrekking hebben en tot nu toe gedeeltelijk in de Bibliotheek te vinden zijn, doch die eigenaardiger in haar Archief te huis behooren. Wellicht is voor de latere jaren hiermede een begin gemaakt; over de vroegere jaren ontbreekt veel; eene zamenvoeging van het geheel zou een verdienstelijk werk zijn, en alzoo Bibliothecaris en Archivaris elkaâr ten dienste van den Nederlandschen Boekhandel de hand kunnen reiken.'

Het volgend jaar moest, helaas, getuigenis geven dat de gastvrije poging weinig vruchten ten goede had opgeleverd. De bezoeken waren schaars geweest en de aanvragen luttel. Het gebruik van de bibliotheek was eer achter- dan vooruitgegaan. Vanwaar toch die lauwheid, om er mistroostig onder te worden? Was het aanleggen der boekerij dan een dwaasheid, een overtolligheid geweest? Moest haar praktisch nut betwijfeld worden? Mocht men bij dergelijke twijfelvragen dan maar het oog slaan naar het buitenland! Onder anderen was, nà de onze, te Leipzig een bibliotheek voor den boekhandel opgericht, en de 'Börsenverein' had er niet tegen opgezien, onder zooveel kosten meer, dit jaar een som van niet minder dan *f* 6000. - te besteden voor een verzameling boeken, brieven en banden door den boekverkooper Lempertz te Keulen bijeengebracht, terwijl hij jaarlijks als vaste som p.m. 7000 mark voor aankoopen bestemde. Van alle streken van het groote Duitsche rijk kwamen wekelijks vragen in om boeken en bescheiden uit die waarlijk reeds nu onschatbare bibliotheek, en de bibliothecaris had de handen vol werk om aan de belangstelling te voldoen[1].

1 Het plan van een bibliotheek had de 'Börsenverein' aan Holland te danken, althans was het laatste daarin Duitschland voorgegaan. In ander opzicht was onze Vereeniging de navolger van den 'Börsenverein' geweest. Het gelijkgezind streven dezer beide Vereenigingen gaf als van zelf aanleiding, dat toen in 1875 de 'Börsenverein' in Leipzig zijn 50jarig bestaan vierde, van onze zijde drie vertegenwoordigers daarheen gingen, met de opdracht onderstaanden officieelen brief van gelukwensching den feestvierenden te overhandigen:
Dem hochverehrten Vorstande des Börsenvereins der dentschen Buchhändler in Leipzig.
Verehrteste Herren!
Es gereicht dem Vorstande der 'Gesellschaft zur Förderung buchhändlerischer Interessen' in Niederland zur grossen Freude, aus dem befreundeten benachbarten und stammverwandten Holland zum heutigen Jubilaeum einen herzlichen Glückwunsch bringen zu können und dazu ein Wort des Dankes für den wohltätigen Einflusz, den das rege Schaffen des jüngeren Schwesterbundes oft auf den älteren ausgeübt hat.
'Das Wirken des 'Börsenvereins' in den 50 Jahren seines Bestehens ist so rege und unermüdlich gewesen, die Stiftungen waren so zahlreich, der Einflusz auf Litteratur und Wissenschaft, auf Recht der Schrift, auf Freiheit des Wortes so mächtig eingreifend und segenreich, dass in ganz Deutschland und überall, wo die deutsche Zunge klingt, dieses Jubilaeum zu feiern ist.
Wer könnte genügend preisen die Verdienste des Börsenvereins in Vernichtung des Nachdrucks, Begründung der Rechte von Schriftsteller und Verleger, Abwehr der Censur, Regulirung des Rechnungs- und Handlungswesens, um practische Hebung der Handlung durch Börse, Börsenblatt, Bibliothek, Buchhàndlerschule, - moralische Hebung durch Handhabung guter Sitte, Wahrung der Billigkeit wo die Rechtsnorm fehlt, und Hülfe für Wittwen und Waisen?
Vor 50 Jahren hatte in dem zersplitterten Deutschland jeder Staat seine eigene Rechte über Zoll, Münze, Zunft, Privilegiën, Autorrecht, Censur u.s.w.; der Nachdruck wucherte üppig und unverschämt, das Eigenthum war schwer zu beschützen, die Richter waren unbekannt mit dem Recht welches zu sprechen sie berufen waren, die Censur schwang hämisch und strenge die Geissel, Organe des Handelsverkehrs fehlten, Hader zwischen Berufsgenossen war keine Ausnahme, Eigennutz und Unwissenheit der Lehrherren keine Schande, Wittwen und Waisen waren verlassen.

Eindelijk, in 1877, waren er beter teekenen aan den horizont te onderkennen. De bibliotheek had haar eigen te huis gevonden in een der lokalen van het nieuw gestichte bestelhuis, waarheen ook, in 1874 het archief der Vereeniging verplaatst was. Frederik Muller had zijn lievelingskind zijn woning, waar

Da hat der hehre Muth und die Hoheit der Gedanken der Stifter dieses Vereins Tag geschaffen, wo es Nacht war! Sie haben das Reis gepflanzt das unter der energischer Sorge und Hut der Nachfolger zu dem schönen Baum gewachsen ist, der für ganz Deutschland die edlen Früchte trägt. Ehre und Segen ihrem Andenken! Grosses haben sie geschaffen! sie haben sich Verdienst gemacht durch ihre Arbeit, überall wo deutsche Wissenschaft geehrt, deutsche Sprache gesprochen wird. Heute steht der deutsche Buchhandel in Wesen, Einrichtung und Gediegenheit da als ein hehres Beispiel für alle andern Länder, eine Perle an der Krone des deutschen Reiches.
In Tagen wo Deutschlands Einheit eine hohle Phrase war haben die Deutschen Buchhändler die Einheit angestrebt und in ihrem Kreise geschaffen. Jetzt ist Deutschland einig, mächtiger und schöner als die Stifter dieses Vereins es je geträumt haben! Möge Deutschland der Schutz des Vereins, dieser eine Zierde Deutschlands bleiben! Das walte Gott!
Der Holländischer Schwesterbund hat seine Mitglieder Frederik Müller aus Amsterdam, A.W. Sythoff aus Leiden und G. Kolff aus Batavia beauftragt dem Börsenverein diesen Glückwunsch hochachtungsvoll und freundschaftlichst zu überbringen.
Der Vorstand der Gesellschaft zur Förderung Buchhändlerischer Interessen in Niederland.

het in 1846 geboren was, zien verlaten, opdat het met zelfstandige kracht een eigen bestaan te gemoet zou gaan. Te gelijk had hij als pleegvader afscheid genomen en de leiding aan andere handen toebetrouwd. Maar hij mocht het doen met opgerichten hoofde en met een gerusten blik in de toekomst; de

vooruitzichten waren bemoedigend. ‘Voorzeker zal liet u aangenaam zijn te vernemen’, zoo sprak hij voor het laatst als bibliothecaris de vergadering toe, ‘dat het gebruik van het mercantiele en bibliographische gedeelte onzer Bibliotheek toeneemt, en vooral in het laatste jaar grooter dan vroeger geweest is. Ofschoon het er verre van daan is dat wij allen bibliographen moeten worden, en de meesten onzer daarvan maar weinig, slechts enkelen er véél van moeten weten, zoo zullen wij toch met belangstelling ontwaren, dat zich langzamerhand een kring van jongelieden vormt, die er naar streven hunne kennis van boeken en handel uit te breiden. Wij mogen hopen dat hunne kennis later door praktische vaardigheid ondersteund en gedragen zal worden, ten voordeele van hen zelve, ter eere van onzen handel. - Die kennis te bevorderen is het doel dezer bibliotheek; *ons* streven moet het zijn, hen die aan ons toezicht zijn toevertrouwd, tot die praktische vaardigheid - *en waardigheid* - van onzen handel op te leiden!’

Louis D. Petit, die tot opvolger van Muller aangewezen was, aanvaardde zijn taak in 1877 met jeugdige liefde en ijver. De menigte overgebrachte boeken en geschriften werden door hem in hun nieuwe lokalen geschift en geschikt. Al spoedig viel het hem in het oog, hoe zijn voorganger, overeenkomstig diens persoonlijke eigenaardigheid, aan het bibliographisch gedeelte het leeuwendeel zijner zorgen besteed had en hoe, in verhouding daartoe, het historische en praktische ten achter was gebleven. Daarin te voorzien zou zijn eerste streven wezen. Want het gebrek daaraan was wel een der oorzaken, waaraan het zoo weinig gebruik maken der boekerij moest toegeschreven worden. Waar hem voorloopig het geld tot aankoopen ontbrak, moesten er andere middelen worden aangewend om althans voorloopig eenigermate dat gebrek te verhelpen. Dien ten gevolge richtte hij in Januari 1878 een brief aan al de leden der Vereeniging, met

uitnoodiging hem door geschenken te hulp te komen. ‘Doe mij het genoegen’, zoo schreef hij, ‘uwe verzameling eens nauwkeurig met dat doel na te zien en mij ten behoeve onzer Bibliotheek te zenden en af te staan *alles* wat gij missen kunt. Het gebied, waarop ik mij voor bijdragen aanbeveel, is uit den aard der zaak zéér ruim. Ik noem u slechts: letterkundig eigendomsrecht, vrijheid van drukpers, geschiedenis en beoefening van den boekhandel in het algemeen, kwestiën tusschen boekhandelaren onderling en met geleerden, bibliographische en bibliopolische bijdragen (afdrukken uit tijdschriften en couranten), journalistiek, uitvinding en beoefening der boekdrukkunst, papierfabricatie, belangrijke papiermonsters, lettergieterij en verdere technische afdeelingen van ons vak, belangrijke catalogi van verkoopingen of van openbare boekerijen, levensschetsen en portretten van boekhandelaren, belangrijke of curieuse prospectussen, letterproeven van boekdrukkerijen en lettergieterijen, kopperalmanakken (vooral uit vroegeren tijd), kortom van alles (onverschillig in welke taal) wat ook maar eenigszins den Boekhandel of aanverwante vakken raakt.’

De goede poging gelukte al dadelijk in dubbelen zin. Geschenken, grooter en kleiner, vloeiden toe en, hetgeen evenzeer beteekenis had, de belangstelling in de bibliotheek werd wakker. Met voldoening mocht Petit in zijn eerste verslag, 1878, erop wijzen, dat er 36 aanvragen om boeken gedurende het afgeloopen jaar bij hem waren ingekomen, al moest hij daartegenover, zeer teleurgesteld, bekennen, dat hij bijna elken Donderdag op het bepaalde uur te vergeefs naar bezoekers had uitgezien:

‘Sass ich viele Tagce
Sass viel Wochen lang,
Harrend ohne Schmerz und Klage,
Bis die Thüre klang;’

verzuchtte hij, met ridder Toggenburg's bekende jeremiade.

In 1879 trouwens mocht die treurtoon in blijder galm overgaan. ‘De aangename plicht’, aldus begon hij zijn verslag, ‘rust op mij u mededeeling te doen van de lotgevallen van onze boekerij, gedurende het vereenigingsjaar 1878-79. Te aangenamer voor mij, daar ik kan betuigen, dat dit jaar zich kenmerkte èn door zeer grooten vooruitgang in het gebruik dat van onze bibliotheek gemaakt wordt, èn door het groot aantal cadeaux, die mij van verschillende kanten als toestroomden. Hoewel die talrijke vermeerdering nu en dan tot minder aangename oogenblikken aanleidiug gaf, ligt het toch op den weg van den bibliothecaris, tot het voortzetten dier vermeerderingen op te wekken, zelfs op gevaar af vaak in verlegenheid te zijn, wáár die boekenmassa te bergen. Gebrek aan ruimte toch is het eenige wat het beheer onzer bibliotheek nu en dan minder aangenaam maakt.’ - ‘Hoewel de persoonlijke bezoeken steeds schaars bleven’, verhaalt hij verder, ‘kan ik toch met voldoening berichten, dat tegenwoordig *veel gebruik* van onze boekerij gemaakt wordt. Aan ruim 140 aanvragen om boekwerken werd door mij voldaan, en voor een paar aangekochte nieuwe werken, waarvan ik de aanschaffing in het *Nieuwsblad* bekend maakte, ontving ik zóóveel aanvragen, dat ik (een ongehoorde gebeurtenis wellicht in de geschiedenis onzer Bibliotheek) een rooster moest maken om de aanvragers naar volgorde te kunnen bedienen! - Onder de personen, die zich tot mij wendden tot het bekomen van inlichtingen en boeken, behoorden o.a. ook twee studenten, welke eenige literatuur-opgaven en catalogi voor hunne dissertation noodig hadden, een der wethouders van Amsterdam, en een advocaat; voorzeker een verblijdend teeken, dat ook buiten onzen handel van liet bestaan onzer Bibliotheek nota genomen wordt. Mij vleiende geheel in den geest der Vereeniging en der oprichters onzer bibliotheek te handelen, en tevens als eene poging om het gebruik daarvan uit

te breiden, richtte ik eene circulaire aan dc bedienden in ons vak, hen uitnoodigende en opwekkende van onze Bibliotheek gebruik te maken, aan welke uitnoodiging reeds door velen gevolg gegeven werd.'

Dàt was de weg. Bij het jonge geslacht de gretigheid op te wekken, beter te worden dan het oude, dat is, en moet blijven, het onfeilbaar middel tot onafgebroken vooruitgang! Toen Petit, in 1879 tot de eervolle betrekking van conservator der akademische bibliotheek te Leiden geroepen, zijn post moest neêrleggen, kon hij het doen met de bewustheid, dat hij in de twee korte jaren van zijn werkkring als bibliothecaris lang en goed geleefd had. De schimmen van Frederik Muller en J.C.L. Jacob zouden zegenend op hem neêrzien, en het levend geslacht zou hem hulde brengen voor het uitgestrooide zaad.

Dat zaad te doen ontkiemen en tot wasdom te doen gedijen, zou het werk zijn van zijn opvolger R.W.P. de Vries. Dat die arbeid in goede handen was, bleek reeds aanstonds en heeft zich in later dagen, die niet binnen onze beschouwing liggen, glansrijk bevestigd. In het eerste verslag, in 1880 over het afgeloopen jaar uitgebracht, deelde de nieuw opgetreden bibliothecaris mede, dat hij een getal van 110 boeken had uitgeleend. Maar aan het gebruik der boekerij, betoogde hij, kon als het ware een nieuw leven worden gegeven door het herdrukken van den geheelen catalogus. Sedert de uitgaaf toch van den eersten in 1855 en het supplement in 1868 was de bibliotheek zoodanig vermeerderd, dat een tweede druk alleszins noodzakelijk kon worden geacht. De verschillende rubrieken tot één geheel gebracht zouden den rijkdom der verzameling te beter in het licht stellen, terwijl een register de bruikbaarheid kon verhoogen. Die moeielijke taak tot de zijne te maken, zou zijn eerste arbeid zijn.

Hij, die deze geschiedenis-bladen zal vervolgen, zal beginnen

met de vermelding, hoe uitstekend dit voornemen tot verwezenlijking gekomen is.

En eindelijk wenschen wij erop te wijzen, hoe de Vereeniging niet alleen trachtte te zorgen voor de belangen der levenden, maar hoe zij het zich al meer en meer tot plicht maakte ook de dooden te eeren, door ten steun te zijn voor weduwen en weezen.

Het ontstaan van het ondersteuningsfonds is hiervóór vermeld. Zijn verdere lotgevallen zijn kortelijk meê te deelen. Zijn vestiging was met liefde begonnen, zijn verdere uitbreiding werd met toenemende liefde ter hart genomen. Het werd als het ware een troetelkind der Vereeniging. Want het was een kind der hoop. Hoe meer aan zijn jeugd besteed werd, des te dankbaarder zou het zich toonen in zijn rijpe jaren. Geen liefelijker toonbeeld van echte meêwarigheid, dan zulk een fonds, dat in stilte ontvangt, in stilte weldoet, in stilte groeit, zonder met zijn wrasdom te willen prijken; dat door de gaven van iedereen, grooten en kleinen, gevoed wordt, dankbaarheid tot oorsprong heeft en broederlijke hulp tot doel; zonder ophef, zonder vertoon een plicht vervullende, die zich tot deugd adelt, naarmate hij zich door bescheidenheid geleiden laat.

Door vrijwillige bijdragen van boekverkoopers saamgebracht bezat het ondersteuningsfonds op het eind van 1869 een nominaal bedrag van *f* 9000. - op het grootboek. Toen het in 1876 tien jaren bestaan had bedroeg die inschrijving reeds *f* 24,000. -. De bijdragen waren steeds aangegroeid, en alleen een drietal weduwen hadden een kleine jaarlijksche toelaag genoten. Het liet zich aanzien, dat het kapitaalbezit, in de eerste jaren althans, aanmerkelijk stijgen zou. Naar aanleiding van deze gunstige voorteekenen meenden commissarissen in overweging te moeten geven, of het nu ook tijd werd het fonds een

uitgebreider doel te verschaffen en het van een ondersteuningstot een weduwenfonds te verheffen en daarnaast een levensverzekering- en lijfrentenfonds op te richten. Zij waren daartoe des te meer geleid, vermits menigeen te kennen had gegeven, wel zijn hulp tot het laatste, maar niet tot het eerste te willen leenen.

Tegen deze voorstellen rezen op de vergadering van 1876 gewichtige bedenkingen. Men vond er bezwaar in, een gedeelte van een fonds, dat door schenkingen, deels zelfs van reeds overleden personen, voor een bepaald doel bijeengebracht was, thans tot een ander oogmerk te bestemmen; men vreesde het eene door het andere te benadeelen; men achtte een levensverzekering- en lijfrentenfonds, bij de vele dergelijke bestaande inrichtingen, ten eenenmale overbodig. Het eerste voorstel van commissarissen werd dien ten gevolge met 49 stemmen tegen 36 verworpen, en het verdere plan, als thans onuitvoerbaar, door de voorstellers ingetrokken.

Niettemin rekenden commissarissen zich door deze uitspraak, in een belangrijke zaak als de hangende, niet verantwoord. Hun was de zorg voor achterblijvende hulpbehoevenden opgedragen, en een vaste, verplichte jaarlijksche uitkeering aan weduwen was voor velen een veel te verlokkend uitzicht, om het plan daartoe maar zoo op eenmaal prijs te geven aan de overstemming van een kleine meerderheid. Zij zonden dus in November van dat zelfde jaar den volgenden brief aan de leden der Vereeniging uit:

‘Uit het Verslag der Algemeene Vergadering van Aug. l.l. zal het u bekend zijn, dat het voorstel tot afstand van een gedeelte van het kapitaal van het Ondersteuningsfonds, als grondslag van een door de Vereeniging opterichten Levensverzekering- en Lijfrentefonds, is verworpen, en aan Commissarissen werd opgedragen zich tot de leden der Vereeniging te richten, met uitnoodiging hunne denkbeelden over een ander plan dan het ingediende, en

tevens omtrent wijziging of uitbreiding van het Reglement van het Ondersteuningsfonds, schriftelijk intezenden.

Naar aanleiding van dit besluit rust op Commissarissen de verplichting zich tot u te wenden, met de volgende vragen:

1°. Is er, volgens uwe meening, een plan van een Weduwenfonds of een Fonds van Levensverzekering dat de voorkeur verdient boven het voorgestelde, en welke zijn de gronden waarop dat is aan te bevelen?

2°. Wordt van het thans vigeerend Reglement van het Ondersteuningsfonds wijziging of uitbreiding door u wenschelijk geacht, en in dat geval, welke?

Commissarissen achten hier de herinnering niet ongepast, dat niet de oprichting door de Vereeniging van een Weduwenfonds of een Levensverzekeringfonds, als zoodanig, is verworpen, maar alleen de afstand van een gedeelte van het kapitaal van het Ondersteuningsfonds als grondslag. De oprichting van een Fonds met vaste uitkeering, ten behoeve van Weduwen en Weezen, in welken vorm ook, blijft dus voor nadere discussie vatbaar.' -

De antwoorden op deze vragen waren van dien aard, dat men, voorloopig geen weduwenfonds verlangende, zich tevreden betoonde met het ondersteuningsfonds, behoudens enkele wijzigingen in het reglement.

Die wijzigingen werden het jaar daaraanvolgende den leden aangeboden. Eén daarvan trof een beginsel. Commissarissen namelijk wenschten aan de stemming der vergadering over te laten de beslissing over deze nieuwe vraag: of het ondersteuningsfonds zijn uitkeering zou beperken tot de nagelaten betrekkingen van leden der Vereeniging-alléén, of die ook zou kunnen uitstrekken tot de familiën van niet-leden. Omtrent dit punt ontstond een lange strijd tusschen gevoelige harten en voorzienige hoofden. De laatsten behielden de overhand: de leden zouden de bevoorrechten blijven.

De nog overgebleven wijzigingen, van te ondergeschikten aard om die hier te behandelen, werden in 1878 ter tafel gebracht en, voor zoover zij goedgekeurd werden, in acht genomen bij het nieuwe reglement, dat wij als bijlage achter dit deel hebben aangehecht.

Het ondersteuningsfonds, dank zij den loffelijken ijver van zijn elkander afwisselende beheerders, groeide met elk jaar tot grooter hoogte aan. In 1879 was het geklommen tot een jaarlijksche bijdrage van p.m. *f* 1000. -, en tot een inschrijving op het grootboek van *f* 40,000. -. Zoo had dan een goede gedachte een nog betere daad tot stand gebracht. Niemand onzer zal instemming weigeren aan de woorden van den secretaris Jan D. Brouwer, waarmede deze zijn verslag over dat jaar besloot: 'Mogen wij steeds bemoedigd worden door vernieuwde bewijzen van belangstelling in deze zoo schoone instelling onzer Vereeniging, die, hoe betrekkelijk weinig vruchtbaar ook voor òns, eenmaal zeker, tot grooten bloei gekomen, een waardig getuige zal zijn van den degelijken zin van den boekhandelaar der 19e eeuw. Zij het innige besef der grootsche taak, waaraan wij vakgenooten thans arbeiden, een prikkel voor velen om ons te schragen in de bereiking van het edele doel, dat aan ons fonds ten grondslag ligt!'

De oprichters der Vereeniging hebben den omvang niet kunnen vooruitzien, dien hun stichting in den loop der jaren krijgen zou. De 19 mannen, die op den 11^{en} Augustus 1815 de eerste 'Acte van Verbindtenis' onderteekenden, konden niet droomen, dat in 1879 de broederschap tot 415 gewone en 7 eereleden zou zijn aangewassen. De kleine kring, die met zijn aaneensluiting niets meer bedoelde dan de bescherming van elkanders eigendom, kon den invloed niet berekenen, dien zijn daad door de daden zijner nazaten op den ganschen Nederlandschen boekhandel er-

langen zou. Wie zal profeteeren wat onze Vereeniging nog zal uitwerken in haar toekomst? Zeker en vast staat dit eene: haar kracht tot de bevordering van de belangen des boekhandels in het algemeen zal stijgen en steviger worden, naarmate zij in medewerkers toeneemt en haar beginselen, welbegrepen handelsvrijheid, recht en goede trouw, aangekweekt en in praktijk gebracht worden door velen.

Haar werkkring is niet afgepaald, niet belemmerd door muurvaste voorschriften. Zeer zeker niet. Behoort zij in haar wezen tot een verleden tijd; heeft zij het karakter behouden van de verouderde gilden: in haar oude vormen kan zij opnemen al wat de nieuwere behoeften haar aan de hand geven. Zij kan het oog openhouden tot het vooruitbrengen van al wat goed is in welke richting ook. Zij mag niet oud worden naar gelang harer jaren. Zij houde zich vrij van den kanker van een sleurgang! Aan haar de plicht, de teekenen des tijds waar te nemen en de bakens te verzetten naar het verloop van het getij. Aan haar de roeping, waar het noodig mocht blijken, verjaarde gewoonten te hervormen, nieuwe middelen te beramen ten vooruitgang, monopoliegeest te vervangen door een verstandige vrijheid, een vrijheid die de ziel en het leven is van elken eerlijken wedijver. Onze dagen leiden ertoe, dat menig vak van handel en nijverheid het gildewezen van vroeger in gewijzigde vormen voor zich zelf terug zou wenschen. Waar het dat verlangen uitspreekt wijst het, en mag het ten voorbeeld wijzen, op onzen boekhandel, die aan zijn Vereeniging, was ook niet al goud wat blonk, lovenswaardige dingen te danken heeft en nog meer te danken zal hebben, naar gelang zij niet alleen den broederlijken en handelsgeest, maar evenzeer den levenwekkenden geest van kennis en beschaving onder de vakgenooten voortplant.

Het korte overzicht, dat wij aan het einde van het eerste deel

gaven omtrent de gebeurtenissen met het in 1860 door de Vereeniging bij de regeering ingezonden ontwerp tot een betere wet ter regeling van het kopijrecht, eindigde met dezen zin: ‘Een belangrijk feit in den boekhandel was hiermede vooreerst afgedaan. Later - al was het dan ook thans tot aller bittere teleurstelling op nieuw ter zijde gelegd - zou het weder worden opgerakeld.’ Die woorden golden vooral de punten en grondstellingen, waarmeê de akademie van wetenschappen ons ontwerp van de baan geschoven en haar eigen meening daarvoor in de plaats den minister ter overweging gegeven had. Zij wezen er te gelijk op, dat die overweging wel wat lang zou kunnen aanhouden.

Zoo was het. Hier niet de toepassing van de spreuk: haast u langzaam, maar de loome stelregel: haast u in het geheel niet. Ook was dit welbeschouwd geen wonder. In zijn voorafspraak op den vereenigingsdag van 1878 wees de voorzitter Loman er terecht op, dat men op dat punt dwaas gedaan had, zijn verwachtingen wat hoog te spannen. In de laatste 40 jaar toch waren wij niet minder dan 22maal veranderd van minister van justitie. Met die opmerking had de voorzitter gelijk. Onder zulk een wisselvallig bestaan was de bestgezinde minister weder afgetreden eer hij met zijn overweging van een bijzaak, als een wet op het kopijrecht, in het reine kon wezen. Dat was voor de belanghebbenden wel alles behalve aangenaam, maar het strekte der regeerende macht toch ook wel eenigermate ter verontschuldiging. Dat kopijrecht moge voor òns, boekverkoopers, tot ons dagelijksch brood behooren, het is dat lang niet voor iedereen. Wat gaat in den regel der goê gemeente een bezitrecht op voortbrengselen van den geest aan? Welk lid van de volksvertegenwoordiging geeft niet aan honderd andere dingen den voorrang? Welk minister van justitie of van binnenlandsche zaken grijpt zulk een wet het allereerst uit zijn overvolle portefeuille? Slechts zeer enkelen onder de excellentiën, gelijk de minister Mr. J. Heemskerk

Az., die zelf in 1856 een zeer belangrijk geschrift uitgaf *Over den eigendom van voortbrengselen van den geest*, hadden een open oog en een warm hart ook voor dit stukske volksbelang.

Nadat in April van 1862 de akademie haar 14 grondstellingen als rapport op het aan haar in handen gegeven ontwerp had ingediend, was dit bij alle andere wachtende stukken stillekens ter sluimering neêrgelegd. In de kamerzitting van November 1863 trachtte de heer Heemskerk, toen lid der kamer, den minister Thorbecke aan den slapende te herinneren, bij de behandeling van afd. VIII, kunsten en wetenschappen. 'Ieder weet', zeide hij, 'dat de bestaande wet op het kopijrecht van 1817 leemten heeft, en dat in de laatste jaren de regeeringen van alle beschaafde landen zich hebben bezig gehouden met eene verzekering der rechten van schrijvers en kunstenaars op de vruchten van hunnen geest. Wel zijn op een initiatief, uit Parijs uitgegaan, menigvuldige traktaten gesloten, maar deze laten de wetgevingen in de verschillende landen zooals zij zijn. Nu heeft in den afgeloopen winter de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, waarschijnlijk opgewekt door de werkzaamheden van het Kunstcongres te Antwerpen, zich met die belangrijke kwestie van wetgeving bezig gehouden, en bij het Departement van Binnenlandsche Zaken een voor-ontwerp omtrent die vraag ingediend. Ik wensch dus te vragen, of de Regeering voornemens is, binnen korten of langeren tijd ons met dat gewichtig en aangenaam onderwerp bezig te houden?'

Eigenaardig is het antwoord op die interpellatie, in het kamerverslag medegedeeld:

'De Heer Thorbecke, Minister van Binnenl. Zaken:

Eigenlijk de wetgeving ten aanzien van hetgeen men noemt de *propriété littéraire.* Ik heb niet gehoord, dat de geachte afgevaardigde uit Amsterdam (de Heer Heemskerk) ook de *propriété artistique* bedoelde. Van de Akademie van Wetenschappen is niets

tot mij gekomen, en tot dusverre is mij de vraag, voor zoo veel behandeling bij mijn Departement aangaat, ten eenenmale vreemd. Ik herinner mij niet, dat mij een rapport van de Akademie van Wetenschappen is voorgelegd *om het te overwegen.* Zoo het mij voorgelegd is, dan geschiedde het alleen als ingekomen stuk.'

En toen daarop een ander kamerlid, de heer Dirks, zijn excellentie een misvatting onder het oog wilde brengen en herinnerd had aan zijn vroegere mededeeling, ook in zijn kwaliteit als lid der akademie, dat namelijk de regeering indertijd aan dat lichaam advies had gevraagd omtrent een aangeboden ontwerp; dat de akademie daarop geantwoord had met een veertiental grondstellingen; dat die stellingen in druk waren verschenen en ongetwijfeld officieel bij de regeering waren ingezonden; was het bescheid daarop van den minister aldus: 'Ik vraag den laatsten geachten spreker verschooning. Doch misvatting van mijne zijde is er niet. Ik heb gezegd, dat mij, Minister, niets was voorgelegd ter overweging. Er kon wel een stuk zijn ingekomen. Nu beroept zich de geachte spreker op iets wat hij reeds vroeger schijnt gezegd te hebben omtrent een veertiental stellingen. Ik vraag verschooning, dat ik mij dit niet herinner.'

In een latere zitting, 26 November, kwam evenwel de minister op deze interpellatie terug met de Volgende woorden:

'Ik ben nu in staat de dagteekeningen op te geven van eene correspondentie met de Kon. Akademie van Wetenschappen, die door den geachten spreker uit Leeuwarden (den Heer Dirks) werd aangehaald. De zaak is deze: In Juli 1860 is bij het Gouvernement een adres ingekomen van de Vereeniging tot bevordering van de belangen van den Boekhandel, ten doel hebbende eene vervanging der Wet van 1817, tot grootere verzekering van den letterkundigen eigendom. Men meende in dat adres een streven te zien tot de bevordering van de belangen der Uitgevers, meer

dan van die der Schrijvers, en zond het stuk in den beginne van 1861 ten advieze zoowel aan de Akademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam, als aan de Kon. Akademie van Wetenschappen. Daarop is in April van 1862 het antwoord op die 12 of 14 stellingen bij het Gouvernement ingekomen. En dit antwoord is nog niet in overweging.'

Met deze woordenwisseling was deze zaak in de kamer voorloopig weêr afgedaan.

Maar daarbuiten gelukkig niet.

In het voorjaar van 1862 was de kwestie van den letterkundigen eigendom ook in Frankrijk, waar zij vrijwat meer te beteekenen had, bij de regeering ter spraak gekomen. Mannen van den eersten wetenschappelijken en letterkundigen rang, de beste vertegenwoordigers van beeldende en dramatische kunst, en enkelen der voornaamste uitgevers, waren door keizer Napoleon, onder voorzitterschap van den minister van staat graaf Walewski, in commissie gesteld tot de samenstelling van een nieuw wetsontwerp daaromtrent. De voorzitter had met een breede historische en rechtskundige, van ernstige studie getuigende redevoering de beraadslagingen ingeleid. Niet minder dan zeventien zittingen waren door een subcommissie besteed aan het regelen van gevraagde inlichtingen, het opmaken van verslagen en dergelijke voorbereidende maatregelen meer. Een vol jaar van hard werken was ermeê heengegaan. In alle landen van Europa was er over den letterkundigen en kunsteigendom een meer of mindere gisting ontstaan en werd het wel degelijk een vraag van gewicht, in hoe ver de rechten van een schrijver of kunstenaar zich uitstrekten buiten de grenzen van zijn land, en hoe lang die rechten moesten duren. Al waren die dingen voor òns land betrekkelijk een bagatel, wij zouden er toch eenmaal aanmoeten, wilden we niet alleen staan. Onze regeering zou tot het inzicht moeten komen, dat de verbetering van de wet van 1817 geen boekver-

koopers-opstootje alléén was, maar dat er ook andere menschen belang bij hadden.

Had de akademie van wetenschappen, vrij wel uit de hoogte, dat boekverkoopers-ontwerp - dat trouwens een studiewerk van Mr. Aug. Philips was - geen inzien waardig gekeurd, maar een stelling of wat van harentwege daarvoor in de plaats gesteld; had zelfs een man als Thorbecke zich laten verluiden, dat het alleen 'een streven was tot bevordering van de belangen der uitgevers,' men zou toch eindelijk, ook op gezag van een man als Mr. Heemskerk Az., gaan begrijpen, dat er toch iets aan die zaak diende gedaan te worden.

Reeds in 1863 had Mr. T. van Hettinga Tromp te Leeuwarden, onder het licht der bescheiden van zijn uitgever Suringar, in een voortreffelijke kritische studie de punten en grondstellingen van de akademie onder het ontleedmes genomen. Punt voor punt had hij voor ziek verklaard in vergelijking met het ontwerp onzer Vereeniging en onverholen, toen hij afscheid nam van het laatste punt, als zijn gevoelen verklaard: 'Vatten wij thans ons oordeel over de laatste stelling van de Akademie te zamen, dan moeten wij ook deze bepaling evenzeer afkeuren, als wij bijna den geheelen verderen inhoud van het Advies hebben veroordeeld. Door de oppervlakkigheid der behandeling is het Advies niet geworden, wat het moest zijn, een oordeel over het Ontwerp der Vereeniging van den Boekhandel, en evenmin, wat het heet te zijn, eene ontwikkeling van de 'grondstellingen betreffende den zoogenaamden letterkundigen en kunsteigendom'. Gaat de Regeering over tot eene nieuwe wettelijke regeling van dit onderwerp, dan zal zij minstens met groote behoedzaamheid de erlangde voorlichting der Akademie moeten gebruiken. Mocht zij die voorlichting ongebruikt ter zijde leggen, wij gelooven, dat haar arbeid daarbij niet zal verliezen.'

Niet zoozeer naar aanleiding van deze beschouwing en van

dergelijken meer, als wel uit onvermoeibaar plichtsbesef en de voorspiegeling dat de aanhouder wint, deed de Vereeniging in 1864 andermaal bij den minister een beroep op haar nooden, zich eerbiedig beklagende, dat zij zich niet vereerd had mogen zien noch met eenig antwoord op haar adres, noch met eenige mededeeling omtrent de voornemens, welke te dien aanzien bij de regeering mochten bestaan. In 1869 herhaalde zij alweder haar smeekschrift. In 1870 woei haar de fluistering te gemoet, dat er een ontwerp hangende was. In 1871 veranderde het ministerie en maakten de bestuursleden Mart. Nijhoff en Loman zich op, om den nieuwen minister van justitie die hangende zaak op het hart te binden. In 1872 werd die poging nogmaals beproefd. In 1875 ging er alweder een adres, thans aan de beide ministers van justitie en van binnenlandsche zaken, en met den mistroostigen afslag, dat, indien geheele herziening onmogelijk bleek, er dan toch in gedeeltelijke wijziging mocht voorzien worden, vooral in betrekking tot het kopijrecht van boeken voor het onderwijs. D.A. Thieme en S.C. van Doesburgh boden dit. persoonlijk den minister aan en vonden, vooral bij Z. Exc. van binnenl. zaken, Mr. Heemskerk, ditmaal een veel meer bevredigend gehoor.

Intusschen was in den loop der jaren gaandeweg ook van den kant der onzijdige drukpers al meer en meer hulp gekomen. Reeds in 1819 was Bodel Nijenhuis gepromoveerd op een dissertatie *De Juribus Typographorum et Bibliopolarum in Regno Belgico*, in 1841 H.J. Swaving op een *De jure dominium litterarium*; in 1835 had Mr. B. van den Velden een boek geschreven over *Het kopijregt in Nederland*, vermeerderd in 1837 met eenige *Bedenkingen*; in 1853 had Mr. J.H. Kool een akademische proeve uitgegeven over *Het begrip van Eigendom en Eigendomsregt*, en Mr. Evertsen de Jonge een *Verhandeling over de regten van Schrijvers en Kunstenaars;* in 1868 had Mr. J. Fresemann Viëtor

in het licht gezonden *Eene bijdrage tot het leerstuk van den intellectuelen eigendom;* in 1875 was Nic. de Ridder, lid der firma Kemink & Zoon, tot doctor in de rechten bevorderd met een proefschrift: *Eenige beschouwingen over Kopijrecht;* twee jaar later verscheen, ter verkrijging van denzelfden graad, een proefschrift van H.A. Viotta, *Het Auteursrecht van den Componist;* in 1877 had Mr. G. Belinfante in het tijdschrift *Themis* een verhandeling geplaatst over *Het recht van den Auteur*, die later afzonderlijk in den handel was gebracht. Al deze stemmen hadden het hare gedaan om de zaak meer ter algemeene spraak te brengen, al was het nog niet gekomen tot een afdoende daad.

Des te grooter was daarom aller verrassing, toen, zonder dat iemand van eenige voorbereiding iets bemerkt had, ook zonder dat de boekhandel erin gekend was, in 1877 openbaar werd, dat bij de 2e kamer was ingediend een ONTWERP VAN WET TER REGELING VAN HET AUTEURSRECHT! Toen kort daarop in de algemeene vergadering van de Vereeniging door den voorzitter Thieme deze heuchelijke tijding bevestigd werd en hij de aanwezigen opriep om voor die zoo eindeloos lang begeerde weldaad hulde en dank te brengen aan de drie ministers, Heemskerk, van Lijnden van Sandenburg en Alting Mees, van wie dat ontwerp was uitgegaan, daverde de zaal van een uit voller hart losgebarsten juichkreet.

Het ontwerp zelf, en dit maakte de voldoeniug des te grooter, was meerendeels ontleend aan en een uitbreiding van dat, hetwelk in 1860 door de Vereeniging was aangeboden. Het bevatte niet alleen de rechten op letterkundige werken, maar evenzeer dat op plaat-, kaart-, muziek-, tooneelwerken en mondelinge voordrachten. Schilder- en beeldhouwwerken waren er trouwens niet in opgenomen. Wel de uit- en opvoering van muziek- en tooneelwerken in het openbaar in hun geheel. Ook strekte het zich uit tot vertalingen. Den duur van het kopijrecht van oorspron-

kelijke werken stelde het op 50 jaar na de eerste uitgaaf; dat van vertalingen op 5 jaar. Inbreuk op kopijrecht werd gestraft met een boete van *f* 25. - tot 2000. -; verspreiding van strafbare werken met een van *f* 3. - tot 600. -. Vrij van auteursrecht waren wetten, besluiten, verordeningen en hetgeen voorts in woord of schrift door of van wege eenige openbare macht ter algemeene kennis werd gebracht. Kopijrecht, verkregen krachtens de wet van 1817, bleef gehandhaafd, mits de kopijgerechtigde binnen een jaar na het in werking treden der wet daaromtrent een verklaring inzond bij het ministerie van justitie. - De wet was ook verbindend voor Nederlands Indië.

Het kon wel niet uitblijven, dat een ontwerp, zoo lang verbeid en thans blijkbaar van zooveel uitgestrekter beteekenis dan voor boekverkoopers alleen, de algemeene aandacht gaande zou maken. Niet alleen maakten couranten en tijdschriften, o.a. de *N. Rotterd. Courant* en *het Vaderland*, het *Alg. Dagblad van Ned. Indië*, het tijdschrift *Euphonia*, er zich aanstonds meester van om hetzij met kritische, hetzij met politieke bedoeling, het van alle kanten te bezien, aanbevelende of afkeurende naar gelang zulks in ieders partijkraam te pas kwam; maar, buiten alle staatkundige kleur om, gold het hier een gewichtig punt van het recht, den eigendom, en dáárover hadden de rechtsgeleerden natuurlijk velerlei woorden meê te praten. Het was bekend, dat, naar aanleiding van alles wat er in heel Europa in de laatste jaren omtrent het letterkundig en kunsteigendomsrecht was voorgevallen, de Nederlandsche juristen-vereeniging deze kwestie op haar program van Augustus 1877 ter behandeling had gesteld. ‘Naar welk hoofdbeginsel moet de staat de rechten van schrijvers en kunstenaars op het product van hun arbeid regelen?’ was de hoofdvraag, die daar, onder voorzitterschap van den oud-minister Mr. G. de Vries Az., door de meest gezaghebbende maunen zou besproken

worden. Zeker, men moest den minister Heemskerk dank weten dat hij eindelijk de hand aan den ploeg had geslagen. Maar waarom had hij den uitslag van den juristendag niet afgewacht? Nu hij dit niet gedaan had en, gansch onafhankelijk, zoo kort vóór die vergadering een eigen voorstel in de wereld had gezonden, was dit, ja, een moedig bestaan; maar misschien niet wat overmoedig te gelijk? In elk geval zou nu dit staatsstuk het punt van uitgang kunnen zijn voor een des te warmer gedachtenwisseling.

Mr. J. Freseman Viëtor was de eerste weltoegeruste baanbreker, die, den juristendag vooruit, reeds den 7^{en} Augustus, in een open brief van 166 bladzijden groot, over *Het Auteursrecht* zijn kritiek betreffende het ontwerp van wet blootleï. Buitendien nam hij, met Mr. N. de Ridder, op zich, praeadviezen uit te brengen ter inleiding van de beschouwingen op de juristen-vergadering van 23 Augustus. Op dien dag-zelv' namen aan het onderling debat deel de Mrs. A.F. de Savornin Lohman, J.A. Levy, B.J. Gratama, J.W. Tydeman, J. Freseman Viëtor, N. de Ridder, G.J. Th. Beelaerts van Blokland, C. Asser, A.A. de Pinto, W. Terpstra, O.Q. van Swinderen, C.H.B. Boot Jr., W.A. Bergsma, H. Ph. de Kanter, e.a.

Het spreekt van zelf, dat wij ons niet zullen vermeten, van dezen geleerden kampstrijd eenig verslag te geven. Wij schamen er ons niet al te erg over, te bekennen, dat dit ons vermogen te boven gaat: wij herinneren er daarentegen aan, dat ons doel is, den gang van feiten meê te deelen, niet om ons te verdiepen in betoogen buiten onzen kring. Wie zich, en dat is als persoonlijke toeleg alles behalve onverdienstelijk, van het letterkundig en kunst-eigendomsrecht een studie wil maken, hebben wij eenige literatuur aan de hand gegeven en wijzen wij daaronder vooral ook op het lijvig *Verslag van de achtste juristen-vergadering*, uitgegeven bij Gebr. Belinfante. Alleen achten wij, voor een

historisch belang, het niet ongepast, hier te vermelden de besluiten, waartoe deze rechtswetenschappelijke gedachtenstrijd aanleiding gaf. Wij vatten die samen in de stemming over de verschillende vraagpunten:

I. ‘Moet de wetgever, bij het regelen der rechten van schrijvers en kunstenaars op de vruchten van hun arbeid, uitgaan van het denkbeeld:

a, ‘van letterkundigen of intellectueelen eigendom?’

Wordt ontkennend beantwoord met 40 tegen 9 stemmen.

b. ‘dat de arbeider recht heeft op het loon van zijn arbeid, en dat ieder, die zich zonder grond met eens anders loon verrijkt, verplicht is tot teruggave?’

Wordt ontkennend beantwoord met 42 tegen 7 stemmen.

c. ‘van een stilzwijgend beding, hetwelk geacht moet worden bij den verkoop van elk exemplaar in de bedoeling van partijen te hebben gelegen, krachtens hetwelk de kooper eigenaar wordt van het gekochte onder voorwaarde van het niet te zullen nadrukken, en er niet toe te zullen bijdragen dat het door anderen tot nadruk worde gebezigd?’

Wordt ontkennend beantwoord met algemeene stemmen min één.

d. ‘dat *in het algemeen belang* door de wet een recht tot uitsluitende reproductie moet worden gegeven?’

Wordt bevestigend beantwoord met 36 tegen 10 stemmen.

II. ‘Moet het recht, den schrijver of kunstenaar op welken grond dan ook toegekend, binnen eene bepaalde tijdruimte worden besloten?’

Wordt toestemmend beantwoord met algemeene stemmen min één.

a. ‘Moet deze tijdruimte afhankelijk zijn van des schrijvers of kunstenaars levensduur?’

Wordt ontkennend beantwoord met algemeene stemmen min twee.

b. ‘Of verdient de voorkeur een vaste termijn van een vooraf bepaald aantal jaren?’

Wordt bevestigend beantwoord met 34 stemmen tegen 2 ontkennende en 11 onzijdige.

Van al deze oordeelen, uitgegaan in boek, tijdschrift, dagblad en vergadering, werd door den boekhandel met wel te verwachten belangstelling kennis genomen. De Vereeniging peilde het gewicht der door de volksvertegenwoordiging te nemen besluiten. Zij begreep, dat zij zoo spoedig en zoo degelijk mogelijk van zich moest laten hooren, opdat het ontwerp niet in de kamers zou behandeld worden vóórdat de kamerleden ook van praktische zijde, van de handelaren in boek- en kunstwerken, behoorlijk op de hoogte waren gebracht omtrent dier oordeel en bezwaren. Alzoo werd aan het bestuur en een tiental leden der Vereeniging: J.H. Gebhard, Tj. van Holkema, P.N. van Kampen, W.H. Kirberger, P. Kraaij Jr., A.C. Kruseman, Fred. Muller, Mr. N. de Ridder[1], G.T.N. Suringar en D.A. Thieme de last opgedragen, met inachtneming van al het daaromtrent geschrevene en gesprokene, het ontwerp ter hand te nemen en aan de regeering kenbaar te maken wat zij in het belang van den boekhandel gepast zouden achten.

Aan deze opdracht werd, onder leiding van Loman, met wikken en wegen voldaan. De commissie leverde het verslag van haar gemeenschappelijk overleg weldra bij de Vereeniging in, en het gevolg daarvan was een in October bij de ministers ingediend en verder alom openbaar gemaakt uitvoerig adres.

De commissie had zich trouwens niet te haasten gehad. Vóórdat het ontwerp in beraadslaging was gekomen, had het ministerie-Heeinskerk alweder plaats moeten ruimen voor een mini-

1 Wegens een rechterlijke benoeming moest Mr. N. de Ridder zich aan de commissie onttrekken.

sterie-Kappeyne. Ministrieele portefeuilles hebben hier te lande al heel kort eigendomsrecht. Het gevaar, dat het ontwerp bedreigde, dreef echter gelukkig voorbij. Een aantal wetsvoorstellen van den afgetreden minister werden door den opgetreden bewindvoerder natuurlijk op zijde geschoven, maar dat tot regeling van het auteursrecht vond toch genade in zijn oogen. Het werd in de afdeelingen onderzocht, en het was een verblijdende ervaring, dat daar de opmerkingen van ons adres wel degelijk de aandacht hadden mogen trekken. Dit bleek uit het voorloopig verslag der afdeeling, ingediend den 23^{n} Mei 1878.

Toen kwam er weêr rustenstijd, lange rustenstijd. Van voortgang was niets te bespeuren. Der boekverkoopers harten begonnen weder angstig te kloppen. De vrees was niet te bedwingen, dat aller hoop teleurgesteld zou worden. Het hing thans niet van één enkelen minister af, maar van drie. Justitie, binnenlandsche zaken, koloniën, al deze departementen waren in het ontwerp betrokken. Hoe zou er ooit een moment aanbreken, dat deze gelijktijdig gelegenheid hadden tot een samentreffen? Een commissie uit het Vereenigingsbestuur toog, half mistroostig, als ter smeekende bedevaart naar den Haag. In 1879 berichtte zij der vergadering, dat de minister van justitie, tot wien zij allereerst waren opgegaan, ‘nog altijd een levendig belang in de zaak bleek te stellen, maar dat de minister van binnenlandsche zaken haar daarentegen den indruk had gegeven, dat een spoedige behandeling van het ontwerp niet te gemoet kon worden gezien, in ieder geval niet als zeker kon worden aangemerkt.’ In 1880 was het bericht in het bestuursverslag over 1879, ‘dat onder het tegenwoordig ministerie de gelegenheid nog niet was gekomen, om aan het ontwerp te beginnen. Toch was men niet geheel en al zonder hoop.’ ‘Op het gevaar af’, zei het bestuur, ‘van bij de jarenlange opeenhooping van teleurstellingen, die we u moesten bereiden, eene nieuwe te voegen, meenen we u toch

mede te mogen deelen, dat, zooals we uit goede bron vernamen, Z.E. de minister van justitie de afdoening van deze zaak tot zijne eerste werkzaamheid rekent. Wij hebben dus alle reden te verwachten, dat spoedig het antwoord der regeering op het verslag van de Tweede Kamer zal worden ingediend, waarbij ook van ons adres is gebruik gemaakt.'

Gelijk zoo vaak gebeurt, gebeurde ook hier. Toen het water aan de lippen was, was de redding nabij. Twee maanden na deze, door een enkele aanblazing van hoop verlichte verzuchting, in October van den jare 1880, verscheen 'het auteursrecht' op de rol der kamerberaadslagingen en diende de regeering daaromtrent een gewijzigd ontwerp in, vergezeld van een breede memorie van toelichting. Onverwijld werd van wege onze Vereeniging de commissie van negenen, thans versterkt met de bestuursleden Gualth. Kolff, T. Kouwenaar, Mart. Nijhoff, J.L.W. Seyffardt en J.K. Tadema - helaas, dat D.A. Thieme aan het negental ontvallen was! - te werk geroepen, ten einde dit gewijzigd voorstel nog eens nauwgezet na te gaan en hun bedenkingen saâm te vatten in een laatst adres, dat onder dagteekening van 11 November bij de tweede kamer werd ingediend.

Werd van deze opmerkingen, behoudens één enkele uitzondering, geen gebruik gemaakt, toch had hiermede de Vereeniging van haar kant ten volle aan haar plicht voldaan.

Den laatsten dag van Mei 1881 kwam het ontwerp, door de voortvarendheid van den minister van justitie Modderman en van den president der 2e kamer Mirandolle, eindelijk aan de orde. Het was alsof een goede geest van milde verbroedering de parlementaire vergadering op dat oogenblik met zijn vleugelen overschaduwde. Na korte wisseling van verdraagzame woorden werd den 2^{n} Juni 1881 het wetsontwerp AANGENOMEN, met 60 tegen één stem.

Met korte woorden hebben wij de gebeurtenissen, welke aan

de nieuwe wet voorafgingen, aangegeven. Haar in werking treden op 1 Januari 1882 valt buiten onze grenzen. Haar mededeeling, met al de daaraan verbonden voorbereidingen, beschouwingen, toelichtingen, adressen, besprekingen in de beide kamers, zou tot een uitvoerigheid leiden, die dit deel al te onbescheiden zou doen uitdijen. Mocht onze taak van kronijkschrijver later door een ander worden voortgezet, welk begin zou dan verkieslijker zijn dan de behandeling der wet, die voor onzen boekhandel een gansch nieuw verschiet opende? De lotgevallen van onzen handel onder de oude bedeeling behooren tot de geschiedenis; het planten eener nieuwe mijlpaal bakent de lijn van ons gebied als van zelve af.

Persoonlijke waardeering.

Inhoud.[1]

H. Höveker. - D. van Haren Noman. - G.B. van Goor. - E.J. Brill. - P.F. Bohn. - Kemink & Zoon. - M.H. Binger. - Jac. Noorduyn. - De Erven Loosjes. - P.N. van Kampen. - Gebr. Belinfante. - Tjeenk Willink. - W. Eekhoff. - Frederik Muller. - A.W. Sijthoff. - S.E. van Nooten. - J.B. Wolters, *E.B. ter Horst. - van Druten & Bleeker. - W.P. van Stockum. - H.A. Kramers. - P. van Santen. - H.A.M. Roelants. - C. van der Post Jr. en C.G. van der Post. - M. Wijt & Zonen. - D.A. Thieme. - W.H. Kirberger. - G.L. Funke. - J.C. Loman Jr. - Mart. Nijhoff. - D. Noothoven van Goor. - Gebr. Kraaij. - Gualt. Kolff. J.L.W. Seyffardt. - A. ter Gunne. - C.L. Brinkman. - J.H. Gebhard. - G.T.N. Suringar.*

H. Höveker.

De boekhandel van H. Höveker, in 1870 H. Höveker & Zoon geworden, is, van zijn begin in Mei 1831 af, wat men noemt

1 Onder de volgende persoonlijke waardeeringen komen er ook voor van nog onder ons levenden. Wij verwijzen daaromtrent naar het gezegde dl. I bladzij 358. Maar wij moeten er hier nog bijvoegen, dat, mogen onze opgaven (die niet verder dan 1879 gaan) soms onjuist zijn, zulks gedeeltelijk te wijten is aan het achterhouden van vrijwillige mededeeling, ook tijdens de uitgaaf van dit boek. In elk geval, een later napluizer brenge den nog levenden na hun dood een vollediger hulde dan kieschheid ons vergunde hier naar hartelust uit te spreken. - Wat de overledenen betreft, die reeds in het 1e deel der *Bijdragen* voor hun nagedachtenis een plaats vonden, aan dezen mochten wij, om overbodig werk te sparen, met vingerwijzing daarheen, hier slechts een kort woord als herdenking of ter aanvulling wijden.
Eenig gewichtig feit in het bestaan der firma's, of het overlijden van haar hoofden, heeft de volgorde geregeld.

een specialiteit geweest. In ons land een merkwaardigheid. Höveker heeft als debitant en als uitgever op één enkel vak zich toegelegd, zonder daar ooit van af te wijken. In dat ééne leefde hij, hij ging er geheel in op, het was hem alles. Men moge zijn richting deelen of niet, voor zulk een streven en volharden dient ieder, wie ook, eerbied te hebben. Höveker's boekhandel heeft een onberekenbaren invloed geoefend op zijn tijd en zijn volk en is een der merkwaardigste voorbeelden van de macht, die een uitgever kan hebben te midden van de maatschappij waarin hij zich beweegt. Het zou alleszins dwaas zijn te beweren, dat van hem is uitgegaan die groote overhelling tot rechtzinnig-christelijke gevoelens, waarvan onze tijd getuige is. Maar dat hij daartoe veel heeft bijgedragen, dat is onbetwistbaar. Evenzeer is het boven bedenking, dat Höveker zijn handel zou hebben aangelegd alleen op stoffelijk winstbejag. Hij heeft uit zijn arbeid groote voordeelen getrokken, dat is zeker. Maar nooit, nooit is dat zijn eenig doel geweest. De bevordering van hetgeen hij, zijn eigen persoonlijkheid, waarachtig goed en het éénnoodige achtte, heeft bij hem als hoofdzaak bovenaan gestaan. Toen Höveker zijn 50jarig jubilé als boekhandelaar mocht vieren, verspreidde hij onder zijn handelsgenooten en vrienden een

geschrift bij wijs van dankoffer, en als volkomen oprecht gemeend nemen wij daaruit deze gevoel volle woorden van den 73-jarigen grijsaard over:

'God heeft dezen boekhandel gesticht. Ik wensch dit luide te verkondigen en aan een ieder duidelijk te verstaan te geven. De geschiedenis getuigt het. Een jongeling zonder eenige opleiding, zonder eenige wetenschappelijke kennis, zonder maatschappelijk onderwijs zelfs, heeft in alle eenvoudigheid den strijd tegen den tijdgeest begonnen en overwinnend gevoerd, en dit is geschied omdat hij geen andere wijsheid en geen ander verstand had dan dat hij Gods Woord had doorzocht en daardoor op den levenden God zijn vertrouwen heeft mogen stellen.'

Höveker's werkzaamheid was voorbeeldig. Zijn fonds beslaat honderden titels, groot en klein. Van oude theologie heeft hij herdrukken gegeven van Avinck, à Brakel, Banyan, Erskine, van der Groe, Koelman, van Lis, Lodenstein, Myserus, Newton, Owen, Romaine, Smijtegelt; van nieuwere auteurs gaf hij werken en geschriften uit van Beets, Bonnet, Bonar, Capadose, da Costa, Detmar, Godet, Groen van Prinsterer, Gunning, Hasebroek, Hoedemaker, P. Huët, ten Kate, Knapp, Krummacher, de Liefde, Looman, Moody, de Pressensé, van Rhijn, Adama van Scheltema, Schimsheimer, Sonstral, Spurgeon, Chantepie de la Saussaye, Schwartz, Volmar, Gerth van Wijck, Wormser. Onder zijn tijdschriften noemen wij: *Het Mannakruikje*, *De Gids der jeugd*, *De Veremiging: Christelijke stemmen*, *Zondagsblad*, *De Kindervriend*, *De Handwijzer*, *Timotheus*, *De Christelijke Verzamelaar*, *De Christenbode*, *Geïllustreerd Zendingsblad*, *De Heraut.*

D. van Haren Noman.

In Juni 1870 overleed te Bellevue nabij Parijs op 65jarigen leeftijd Dirk van Haren Noman, hoofd van den boekhandel Joh.

Noman & Zn., die door zijn vader in 1806 te Zaltbommel was opgericht.

De oude Noman was een man van groote handelskracht geweest. Begonnen in een tijd, waarin de toestand van ons land alles behalve gunstig was, had hij niettemin van alle omstandigheden partij getrokken en als uitgever zich bijna meer dan eenig ander geweerd. De eerste 25 jaren van onze eeuw was een hoogst moeielijk tijdperk voor den boekhandel. Een uitgever uit die dagen had meer dan later te worstelen om zijn zaken eenigen omvang te geven en werd soms als van zelv' ertoe geleid, middelen te baat te nemen, die een ernstig beroepsgenoot van onzen tijd minder met zijn naam en geweten zou kunnen overeenbrengen. Joh. Noman was, evenals vele van de toenmalige uitgevers, meer een fabrikant, dan iemand van letterlievende conscientie. De catalogus van zijn fondsveiling in 1845 levert een bont allerlei van ruim 400 titels, geheel op verkoopbaarheid aangelegd, rijk in school- en kinderboekjes en overigens een gemengde lijst van streng wetenschappelijke tot zeer ondergeschikte zaken toe. Meestal zijn het artikelen van kleinen omvang: handboekjes, zakboekjes, reglementen, wetten, leerredenen van alle richtingen, ook R.C. kerk- en schoolboekjes, prenteboekjes, boertigheden, kinder- en gezelschapsspelen, deviesen voor ulevellen en almanakskluchten, die bij het riem verkocht werden. Onder de schoolboekjes vóór 1819 - een gevolg van de goede zaken, die toen ter tijd daarmeê te maken waren - waren zelfs vrij wat nadrukken; een der redenen waaraan de Vereeniging haar ontstaan te danken heeft. Maar naast dit grillig mengelmoes staan kapitale ondernemingen, als getuigen van Noman's moed en handelstact: *Tijdschrift voor Mathematische Wetenschappen*, *Bijdragen tot beoefening der Wiskunde*, wetboeken, woordenboeken; nieuwe drukken van Martinet's *Katechismus der Natuur* 6 deelen, Stuart en Kuijper's *De Mensch* 6 deelen, Vosmaer's *Natuurkundig kabinet*, van Laar,

Tuinboek 24 stukken; *Tafereelen van de Staatsomwenteling in Frankrijk* 28 deelen, werken van van Hasselt, Gunther, Bussching, Martinet, *Ons Vaderland* 3 deelen; Mevr. van Meerten's *De Nederlanden* 5 deelen; reizen van 5 en 6 deelen; een menigte van stichtelijke lektuur, en letterkunde van allerhanden slag.

Dirk van Haren Noman (die zijn bijnaam aan zijn afstamming van het beroemde geslacht der van Haren's te danken had), in de zaken van zijn vader opgeleid en na diens dood in 1833 als hoofd optredend, volgde in enkele opzichten de oude overleveringen, maar wist door eigen doorzicht en ijver zijn firma nieuw leven te geven. Daarvan getuigen zijn zelf-opgerichte en overgenomen tijdschriften, *Penningmagazijn voor de jeugd*, *De Honigbij*, *Tijdschrift voor de Registratie*, *Christelijk Album*, *Aglaja* en zijn jaarboekje *Vergeet mij niet;* zijn rechtskundige uitgaven van van der Feen, Hooijer, de Jongh, v.d. Linden, G.K. van Hogendorp, zijn *Wetboeken* en vooral zijn kloeke onderneming van *De Nederlandsche Staatsbladen*, welke laatste hem van regeeringswege op een proces joeg, dat evenwel door den hoogen raad in zijn voordeel werd uitgewezen. Daarvan getuigen de degelijke boeken over werktuigkunde, kunst en voor onderwijs, maar bovenal die betreffende onze koloniën, waardoor Noman niet alleen een gansch nieuwe richting aan zijn werkkring gaf, maar waardoor hij zich tevens tot een onwaardeerbaar man voor den geheelen boekhandel maakte. Nauwelijks toch was Noman vrijgesproken ten aanzien van zijn overdruk der *Ned. Staatsbladen*, of hij legde ook die van Ned. Indië met de *Koloniale Wetboeken* ter perse. Hij opende zich hierdoor een weg naar onze overzeesche bezittingen, die al spoedig van groot belang zich betoonde. Weldra, in 1850, verscheen bij hem *De Indiër*, het eerste Nederlandsche dagblad dat geheel aan koloniale belangen was gewijd; het *Tijdschrift voor Ned. Indië*, achtereenvolgens door van Höevell, Bleeker e.a. met zooveel talent bestuurd en een schat van kennis en

voordeel aanbiedende voor het moederland; zoo mede die onderscheiden werken over Indische aangelegenheden van Roorda, van Höevell, Veth, Warburton, Verlegh, van Rees, de Jongh, Perelaer, Verkerk Pistorius, Winckel, enz. enz., die zijn naam in Indië zoo bekend maakten; een gansche reeks, door prof. Veth in het *Tijdschrift v. Ned. Indië* van December 1870 opgenoemd als het waardigste monument op zijn graf. Ook in den prachtigen *Atlas van Ned. Indië*, door Melvill v. Carnbée bij zijn broeder te Batavia uitgegeven, had hij de leidende hand, aangezien die kaarten hier te lande moesten vervaardigd worden. Maar onder al die vele en vruchtbare ondernemingen door, vatte hij tevens het kloeke plan op, om voor de Nederlandsche boekenmarkt een uitweg te openen naar al onze koloniale gewesten, door daar vertakkingen van zijn firma te vestigen, in plaats van den tot heden toe zoo gebrekkigen uitvoer. Door Noman's kapitaal en ondernemingsgeest geholpen, vestigden zich sedert 1849 achtereenvolgens boekhandels-firma's en drukkerijen in de hoofdplaatsen van Ned. Oost-Indië, later ook in West-Indië en aan de Kaap de Goede Hoop. Jarenlang was het nederige Zaltbommel de stapelplaats, vanwaar voor duizenden 's jaars aan Hollandsche en buitenlandsche boeken werd verzonden naar die verwijderde deelen der wereld, door middel van kantoren, door toedoen van D. van Haren Noman in het leven geroepen. Aan hem heeft onze boekhandel de uitbreiding te danken van het zoo vruchtbare terrein dat buiten onze eigene grenzen ligt, een daad, die zeer hooge waardeering verdient van tijdgenooten en nageslacht.

Noman was een man van zeldzame veerkracht. In zijn huiselijk leven overviel hem ramp op ramp. Zijn eerste vrouw en al zijn kinderen, waaronder twee volwassen dochters en de zoon die tot zijn opvolger was voorbestemd, werden hem kort na elkander door den dood ontnomen. Dreef zijn geschokte gezondheid hem metterwoon naar het buitenland, ook van daar uit, al was het

met bloedend hart en ondermijnd gestel, bleef hij zijn zaken besturen, zich bewust dat zijn plicht hem riep tot werken zoolang het dag was, ten nutte van anderen. Persoonlijk schier vergeten bij zijn vakgenooten stierf hij in den vreemde. Wie hem in zijn fier en mannelijk karakter hebben mogen kennen, brengen zijner nagedachtenis een hulde van waardeering en eerbied.

Bij zijn overlijden werd hij opgevolgd door zijn leerling en vriend P.H. van Alfen, sinds 1850 bij hem werkzaam en den naam der nog altoos bloeiende firma handhavend.

G. B. van Goor.

In Juni 1871 verloor de boekhandel een zijner meest ondernemende mannen in Gerard Benjamin van Goor. Leerling van de firma Joh. Noman & Zoon had hij zich in 1838 te Gouda gevestigd. Hij behoorde tot de richting, die het uitgeven van boeken opneemt als een gewone koopmanschap, even als alle andere takken van nijverheid; een beginsel, wij getuigden het reeds vroeger, dat alleszins verdedigbaar is, al mist het daardoor de wijding van een hooger maatschappelijke bedoeling. Wij vermeten ons, als wij dit neêrschrijven, volstrekt geen kritiek, evenmin als wij daarmeê iemand ter wereld, wien ook, in naam of eer zonden wenschen te kort te doen. Integendeel, indien er geen uitgevers van die zienswijs geweest waren en bleven, zou er een hoogst belangrijk kapitaal aan den handel onthouden worden. Aan G.B. van Goor vooral komt hulde toe voor zijn zeer buitengewonen ijver, zijn moedigen, ondernemenden geest, zijn scherpen koopmansblik. Zijn fonds is een der grootsten, door een Nederlandschen uitgever ooit bijeengebracht. Het heeft in zich opgenomen van onderscheiden aard de kleinste verkoopbare boekjes naast de degelijkste en kostbare werken. Als handelaar ver-

smaadde hij het geringste niet om het groote. En dat mag onder koopmans-deugden gerekend worden. Van Goor was de eerste, zoo wij wèl hebben de eenige, die zijn uitgevers-zaak op zulk een breeden voet vestigde, dat hij, evenals vele buitenlandsche groothandelaars van naam, aan zijn inrichting een wetenschappelijk man verbond, die hem in zijn ondernemingen ter zijde stond. De als letterkundige met lof bekende Jb. Kramers Jz. was van 1847 tot 1868 uitsluitend bij en voot hem werkzaam. Sinds volgde, met bewonderingswaardige vlijt, de eene kloeke uitgaaf de andere. Als de kapitaalste en vruchtbaarste werken door van Goor ter perse gelegd kunnen geteld worden het door genoemden schrijver bewerkte: *Historisch Statistisch Woordenboek*, het *Geographisch Woordenboek*, de *Algemeene Kunstwoordentolk*, het *Vreemd-woordenboek*, het *Fransch-Hollandsch Woordenboek* naar van Moock; voorts de volgende: vertaling van Clavel's *Geschiedenis der Godsdiensten* en Clavel's *Vrijmetselarij*, beiden met Engelsche staalgravuren, Emmert's *Heelkunde*, Terwen's *Etymologisch Handwoordenboek*, Karmarsch en Heeren's *Technologisch Woordenboek*, Rietstap's *Armorial Général*, Terwen's *Het Koningrijk der Nederlanden*, een nieuwe uitgaaf van van der Palm's *Bijbel voor de Jeugd*, en bovenal zijn keurige folio *Prachtbijbel*, met 80 staalgravuren door Bartlett, een bijbel van *f* 83.60, waarvan de oplaag van 2500 exemplaren binnen weinig jaren uitverkocht werd.

Gualth. Kolff, een van van Goor's leerlingen, wijdde bij diens overlijden aan zijn meester en vriend een uitvoeriger, hartelijk woord in het *Nieuwsblad*, dat opgenomen is in de *Bijdragen*, deel I bladz. 183.

E.J. Brill.

Den 30^{n} November 1871 overleed Evert Jan Brill op den leeftijd van ruim 60 jaren.

Brill had als bij erflating een moeielijke taak te vervullen. Hij was de aangewezen opvolger in het achtbare huis S. & J. Luchtmans; en dat was geen kleinigheid. Het laatste mannelijk lid van dit vruchtbaar en uitstekend geslacht was in 1812 gestorven. In de laatste jaren van zijn werkzaam leven werd deze derde Samuel door andere betrekkingen, buiten zijn handel om, zoo met bemoeiingen overladen, dat hij in 1806 moest omzien naar hulp en die bij uitnemendheid vond in den bekwamen en algemeen hooggeachten boekdrukker Jan Brill. Van stonde af toonde deze zich het hem toebedeelde vertrouwen volkomen waardig. Gedurende de zware jaren der Fransche overheersching en onder de herleving daarna bestuurde hij de uitgebreide zaken der firma met zulk een vaste en ijverige hand, dat hij ze onverminderd kon overdragen aan Mr. J.T. Bodel Nijenhuis, toen deze, als aanverwant der Luchtmans', met 1821 als opvolger in de firma optrad. De jeugdige mede-eigenaar, ofschoon de wetenschappelijke briefwisseling voor een groot gedeelte overnemende, deed wèl den trouwen bewindvoerder onverkort in zijn bestuur te laten, te meer daar hij zelf meer tot historische studiën, dan tot eigenlijke handelszaken zich aangetrokken voelde. In dat bestuur werd de oude Brill zorgvol bijgestaan door zijn zoon Evert Jan. Beiden hielden de overleveringen en de belangen van het beroemde huis in eer, totdat de eigenaren in 1848 besloten tot een geheele liquidatie[1]. Het was een rechtmatige erkenning van zijn ver-

1 Bij de fondsveiling in 1840 bevatte de catalogus 540 kopijen, waarvan 386 Grieksche, Latijnsche en Hebreeuwsche werken, 118 Hollandsche, 30 Fransche, 4 Hoogduitsche en 2 Engelsche, van 94 der meest beroemde vaderlandsche en ook buitenlandsche geleerde schrijvers. - Het assortiments-fonds bevatte 1948 Latijnsche en Grieksche boeken, en 656 Fransche, in meest alle vakken van wetenschap; van alles twee of meer, tot 25 exemplaren toe. Van dit in ons land voorbeeldeloos rijke assortiment was nog in 1822 een catalogus verspreid onder den titel: *Cataloqus librorum compactorum*, *qui inveniuntur apud Samuelem et Johannem Luchtmans. - Supplementum: Auctores Classici Graeci et Latini.* Te zamen beslaande niet minder dan 306 bladzijden.

diensten, dat, toen E.J. Brill, na 18jarigen diensttijd, in dat zelfde jaar een eigen zaak oprichtte, de betrekkingen van de firma Luchtmans op hem, den veeljarigen bestuurder, overgingen. J. Brill overleed in 1859 in stille rust te Scherpenzeel, nadat de Vereenigiug zijn verdiensten erkend had door hem in 1855 tot haar eerelid te benoemen.

E.J. Brill besefte al de waarde van zijn plaats in den boekhandel, maar te gelijk ook al de verantwoordelijkheid. Hij sierde zich niet op met een geleenden naam, die sinds 1683 met zooveel eer binnen- en buitenslands bekleed was, maar trad onder zijn eigen naam in het voetspoor zijner voorgangers. Ook had hij eerzucht genoeg om zich een eigen baan te breken. Sedert jaren was zijn vader voor het huis Luchtmans te gelijk de drukker geweest van de Oostersche werken, die bestuurderen van het Warneriaansche legaat ter perse legden. Hierdoor met de uitgaaf van Oostersche werken vertrouwd geraakt, legde hij zich bij voorkeur toe op het aanknoopen van betrekkingen met orientalisten als Dozy, Krehl, Wright, Tornberg, Land en anderen. Niettemin uitte zijn werkzaamheid als degelijk uitgever zich ook in andere richtingen. Op het gebied van natuurwetenschap gaf hij werken uit van Beima, Blume, Bonaparte, Herklots, Pruys van der Hoeven, Lidt de Jeude, Miquel, Sandifort, Temminck, de Vriese; op dat van geschiedenis van W.G. Brill, L.P.C. v.d. Bergh, Groen v. Prinsterer, Janssen, Juynboll, Naber, Pleijte, de Goeje, Kist, Römer, Leemans, Wttewaal; op dat van letterkunde van Brill, Bake, Valckenaer, Hecker, de Jager, Cobet, van Vloten; van onderwijs van Cobet, Brill, Bröder, van den Es, Ingerslev, Kaercher, Terpstra. Hij liet bij zijn overlij-

den een niet onbelangrijk antiquariaat, een uitgebreid fonds, een drukkerij hier te lande eenig door de verscheidenheid van oostersche typen na, en een achtenswaardigen naam, die in den boekhandel blijft leven. Die naam, met de belangen en plichten daaraan verbonden, werd in 1871 overgenomen door A.P.M. van Oordt en iets later mede door F. de Stoppelaar, die beiden alleszins toonden zijn waardige opvolgers te zijn en te gelijk de navolgers van een firma als die der Luchtmans'.

Frederik Muller schreef een warm woord van hulde betreffende E.J. Brill en zijn voorgangers, dat opgenomen is in de *Bijdragen* deel I, bladzij 174.

P.F. Bohn.

Den 31^{n} Januari 1872 overleed Pieter François Bohn, op 72jarigen leeftijd. Hij ging wat jaren betreft, gelijk hij plag te zeggen, met de eeuw meê. Maar hij deed dat ook volkomen wat zijn werken aangaat. Met een speurend oog nam hij al de teekenen, ook al de talenten zijns tijds waar, en zocht ze aan zijn handel dienstbaar te maken. Toen in zijn jonge jaren het publiek naar reisverhalen en romans zocht, en de meer ontwikkelde lezer naar geschiedenis, wist hij uit binnen- en buitenland de beste auteurs te vinden. Bij gebrek aan oorspronkelijke schrijvers gaf hij nauwlettend acht op de verschijningen in den vreemde. Op dat driedubbele gebied bracht, hij de beste werken over. De reizen van Denon, Clarke, Sieber, von Sack, Mattews, Cooley, Timkowski, niet te vergeten die van prins Pückler Müskau (den ‘Afgestorvene’1), vonden, onder zooveel meer, vertalingen op zijn pers. Hij maakte ons publiek bekend met Bulwer, Spindler, Gerstäcker, Douglas Jerrold, Thackeray en de gansch onbekende Noren: Fred. Bremer, Flygare Carlèn, Bernard, Crusenstolpe, die hij veelal zelf uitstekend vertaalde. *De Algemeens Geschiedenis*

van Becker 20 deelen, van Menzel 4 doelen, van von Müller 3 deelen, waren kloeke ondernemingen; niet minder Zimmermann's *Aarde* 19 deelen. Meer dan vijftig lijvige boekdeelen gaf hij uit van prof. van Kampen, die voor een groot deel op zijn verzoek door den geleerden auteur geschreven werden. Toen omstreeks 1840 het 'jonge Holland' opstond, zagen de werken van Beets, Hasebroek en anderen bij hem het licht. Bohn was een uitgever zooals er helaas te weinig gevonden worden. Hij was alles behalve handelsman alleen, hij was evenzeer een hoogst beschaafd, een geletterd man, die zijn uitgaven liefhad. Hij waagde er een knorrig gezicht of een boozen brief aan, als hij zag dat zijn auteurs soms over inhoud en vorm heenliepen en hij hen daarop wees met het gezag van eigen wetenschap en taalkennis. Maar allermeest nam hij het ziclizelv' kwalijk, als hij merkte, dat zijn boeken niet in allen opzichte aan zijn eischen beantwoordden. Karakteristiek, en leerzaam, zijn te dien opzichte aanteekeningen, die wij in zijn nalatenschap aantroffen. Bij de vermelding van een zijner uitgaven schrijft hij: 'Bij nader inzien een prul. Voor 3/4 nageschreven uit....!' Bij een ander: 'Knoeiwerk, zamengeflanst uit wie weet welke bronnen!' Bij een derde: 'Ik heb mij laten beetnemen. De schrijver is een uil! En *ik* dan...?' Bij een vierde: 'Als ik er niet zooveel in gecorrigeerd had, had ik den auteur te schande gebragt.' Bij een vijfde: 'Schandelijk verdiend honorarium, door onhandige letterdieverij; terwijl ik-zelf genoodzaakt ben geweest, het slot te vervaardigen.'

Zoo werd ook Bohn, en welk uitgever niet?, bij zijn vele ondernemingen wel eens het slachtoffer van een al te lichtvaardig vertrouwen of eerbied voor een gevierden naam.

Ook op het gebied van onderwijs- en kinderboeken was Bohn een bevoegd beoordeelaar en handig koopman. Toen na de Fransche overhecrsching ons geheele staatswezen en daarbij in de eerste plaats onze scholen hervormd werden, trok Bohn daarvan

aanstonds partij, door onze voornaamste paedagogen tot het vervaardigen van boekjes voor het lager onderwijs aan te zoeken. Hij vond die, en wel zeer vruchtbaar, in Anslijn, Bredow, Prinsen, Muller, van Steenderen en anderen. Even gelukkig was hij in de keus zijner kinderboekjes, toen hij Robidé van der Aa, Arrenberg, Lastdrager, Vrouwe Bilderdijk en Schipper daartoe te hulp riep.

In de 48 jaren, dat P.F. Bohn alleen aan het hoofd zijner firma stond, kon hij zich beroemen meer dan 400 grootere en kleinere uitgaven in de wereld te hebben gezonden, waarvan verreweg de meesten van degelijk gehalte waren en te gelijk getuigden van een uitstekend handelsinzicht.

Een breeder levens- en karakterbeeld van Pieter François Bohn is te vinden in de *Bijdragen* deel I, bladzij 190.

M.H. Binger.

In Maart 1872 overleed in den ouderdom van 75 jaar de oud-uitgever M.H. Binger.

Marcus Hijman Binger begaf zich eerst op gevorderden leeftijd in den boekhandel. Een zijner eerste ondernemingen was de vertaling van Corvin Wiersbitzky's *Tachtigjarige oorlog*, een boek van 43.50, dat eerst van 1842 - 48 kompleet kwam. Hij legde zich vooral toe op vertalingen van buitenlandsche reisverhalen en romans, die, degelijk van bewerking en net van vorm, in ruim getal elkander opvolgden. De scherpe mededinging die hij ondervond bij zijn uitgaaf van Sue's *Wandelende Jood* schrikte hem niet af, dien zelfden wedstrijd te wagen met diens *Martyn de Vondeling* en *Zeven Hoofdzonden.* Een *tijdschrift voor Handel en Nijverheid*, dat hij in 1844 ondernam, bracht het tot zes jaargangen. Een *Huisboek der Zumenleving*, dat bestemd was om in beschaafde kringen lektuur in vijf talen te brengen

en te gelijk de Nederlandsche houtgraveerkunst wenschte te bevorderen, vond geen genoegzamen bijval om het langer dan een jaar, 1845, vol te houden. In 1850 richtte hij een boek- en steendrukkerij op en nam hij zijn oudste zonen H. en J.M. als vennooten op in zijn zaak, die van nu af gedreven werd onder de firma M.H. Binger & Zonen. In hetzelfde jaar deed Binger een uitvinding op typographisch gebied in wat hij noemde de glyphographie, dat is, de vermenigvuldiging van gegraveerde platen op de gewone boekdrukpers.

Zijn hoofdwerk zou evenwel zijn, en te gelijk zijn grootste verdienste als uitgever, de moedige en schoone onderneming van Vonders *Werken*, onder leiding van Mr. J. van Lennep, een onderneming, waarin zijn zoon Hijman, die een akademische opleiding genoten had en ook als dichter en letterkundige een welverdienden naam heeft gemaakt, voor het bijeenbrengen en regelen der stof een niet gering aandeel nam. In onze boekenlijst gaven wij van dit prachtwerk, dat M.H. Binger drie jaren voor zijn dood nog in 12 deelen kompleet mocht zien, een meer uitvoerige beschrijving. Wij zouden het op letterkundig gebied het schoonste boek durven noemen, dat hier te lande in deze eeuw het licht zag.

Behalve dit, en zijn keurige romans, gaf de firma Binger menig verdienstelijk wetenschappelijk en letterkundig werk uit, o.a. van Vrolik, van Koten, Wiggers, Hofdijk, van Lennep, Koenen, J.M. Calisch, en boeken voor het onderwijs van Bangma, Claude, Coursier, Cowan, Maatjes, Rijkens enz. Die allen waren even keurig van uitvoering als degelijk van gehalte. In 1861 werd dit fonds verkocht. Na dien tijd werd het uitgeven bijzaak, de boekdrukkerij hoofdzaak, onder de firma Gebroeders Binger.

M.H. Binger was in zijn vak een alleszins bekwaam man. Ook in het beheer van zaken. Hij bewees dit door zijn antwoord op een in 1846 en '47 door de Vereeniging uitgeschre-

ven prijsvraag tot het verkrijgen eener *Handleiding voor den Boekhandelaar tot eene goede en geregelde administratie zijner zaken.* Van het in 1848 ingekomen drietal stukken werd dat van M.H. Binger, onder de spreuk: ‘Orde regeert de wereld’, met den uitgeloofden eereprijs bekroond. Het werd het volgend jaar op kosten van de Vereeniging gedrukt en uitgegeven. De Vereeniging erkende Binger's verdiensten door hem in 1858 tot haar eerelid te benoemen.

Kemink & Zoon.

Met 1 Januari 1873 wordt de vennootschap tusschen Mevr. de Wed. de Ridder geb. Kemink en C. van Bentum, te Utrecht, ontbonden. Eerstgenoemde bleef haar voort zetten.

Volgens Ledeboer's *Naamlijst* was Dirk Kemink omstreeks 1740 de grondvester van dit belangrijk huis, dat in 1776 den naam van Kemink & Zoon aannam, nadat Hermanus Hendricus in de zaak zijns vaders was opgenoraen. Diens zoon Nicolaas Dirk trad in de firma in 1816; zijn kleinzoon Dr. Hermanus Henricus in 1840. Na het overlijden van dezen in 1861 kwam de zaak in handen van diens schoonzoon Dr. C C.J. de Ridder, die in 1871, op 53jarigen leeftijd, mede aan de firma ontviel.

De firma Kemink & Zoon levert een merkwaardig voorbeeld van uitbreiding door de afwisselende persoonlijkheid harer hoofden. Klein begonnen, zoo, dat zij, blijkens advertentiën van 1836, toen ter tijd nog een groot deel harer voordeelen zocht in allerlei Utrechtsche almanakjes (zoogenoemde *Kostertjes*) van 10 cent en minder, en in den verkoop van ‘pergament en bezaauleder bij vellen’, ging zij in 1840 een nieuw en klassiek leven te gemoet, toen zij het oude, klassieke huis van de firma Joh. Altheer tot woonplaats koos. N.D. Kemink schoeide haar van toen af op een geheel andere leest. Hij stelde zich al meer

en meer in betrekking tot het buitenland en maakte haar tot een akademischen boekhandel, zonder haar oude overleveringen te verwaarloozen. Ons heugt nog de eenvoudige tijd, dat er bij de firma Kemink op marktdagen niet te denken viel aan afrekenen, omdat Kemink en zijn echtgenoote beide op die dagen veel te veel te doen hadden met boeren en boerinnen uit den omtrek, die daar 'testamentjes' kwamen koopen en zich onderwijl te goed deden aan de toebereide koffietafel. Maar te gelijkertijd verdrongen professoren en studenten elkaâr in den winkel, om het nieuws te bezichtigen, dat in groote balen uit Duitschland of andere landen was aangekomen. Met het oog op de toekomst had N.D. Kemink zijn maatregelen genomen en zijn zoon Hermanns Henricus als zijn aangewezen opvolger een wetenschappelijke opleiding doen geven aan de universiteit. Toen deze in 1840 als doctor in de letteren in de firma werd opgenomen, kreeg de zaak gaandeweg nog aanzienlijker beteekenis. Als debietzaak (later door J.L. Beijers overgenomen) werd zij steeds grooter van omvang; als uitgever bracht zij het tot een hoogte, waarop weinigen met haar gelijk stonden. Zij werkte in alle vakken van wetenschap en letterkunde, op de degelijkste wijs. Als een bewijs harer ondernemingszucht noemen wij allereerst de reeks harer tijdschriften, die een korter of langer leven hadden: 1844 *Caecilia*, *Muziekaal Tijdschrift*; 1845 *Jaarboeken voor wetenschappelijke Theologie*: 1846 *Utrechtsche Avondpost*, opgegaan in *De Nederlander*; 1847 *Berigten aang. de uitbreiding van Gods Koningrijk*; *Algemeen Letterlievend Maandschrift*; *Tijdschrift voor oudheden enz. voor de Provincie Utrecht*; *De Weergalm*, *Ter verspreiding van licht en geloof*; 1849 Doedes, *De Herant*; 1853 *Ernst en Vrede*; 1854 *Bijdragen tot de kennis der Gymnasiên*; *De Gereformeerde Kerkbode*; 1856 *Godsdienstige Blaadjes*; *Referent voor de Theologische Wetenschap*; 1857 *Godgeleerde Bibliotheek*; *Maandschrift voor Christelijke opvoeding*; Donders und Berlin, *Ar-*

chiv für Natur- und Heilkunde; 1859 *Bijdragen tot de Godgeleerdheid uit het Buitenland*; 1862 *Magazijn voor Landbouw en Kruidkunde*; 1864 *De Morgenster*; 1865 *De Opleidingsschool*; 1868 *De Ckristenbode.*

In rechts- en staatswetenschap gaf de firma werken uit van Engels, Evertsen de Jonge, Groen van Prinsterer, Hugenpoth, v. Rees, Verloren, Warnkönig en de kostbare werken van Keuchenius, *Handelingen over het Indische Regeringsreglement*, en Holtius, *Handels- en Zeeregt*; in geneos- en heelkunde van Arlt, Bresler, Gerhardt, Hartmann, Kunze, Lebert, van der Lith, Moleschott, Tobald, Uhle en Wagner en kostbare werken van Emerins; in natuurkunde van Buys Ballot, C.C. van Hall, Krecke; in land- en volkenkunde en geschiedenis van v. Asch van Wijck (*Archief voor Kerk- en Wereldgeschiedenis*), Beucker Andreae, de Bruin, Buddingh, van Dijk, de Geer, Groen van Prinsterer (*Archives*), Hamaker, Herbet, Hofdijk, Janssen, le Jeune, Kohl, Kurtz, de Liefde, Moll, Moorrees en Vermeulen (*Groot Plakkaatboek*), O. van Rees, Rogge, Tichler, van de Velde, Visscher, de Wal, Wap, Wolbers; in theologie en stichtelijke lektuur van Ahrens, Beets, Chantepie de la Saussaye, Doedes, Ellis, Ermerins, Francken, Gildemeester, Gerrevink, ter Haar, Harting, Jorissen, Koorders, Nippold, van Oosterzee (*Het leven van Jezus* en vele andere), A. Pierson, de Pressensé, Hofmeyr, de Geer, Kemink, de Talma, van Toorenenbergen, en menigte van kleine geschriften van Ahlfeld, Bouman, Cohen Stuart, Gunning, van den Ham, Heldring, P. Huet, Kohlbrugge e.a.; in letterkunde en onderwijs van Alb. Thijm, Halbertsma, Kan en Schröder (*Latijnsch Woordenboek*), Curtius, Franck en, de Jongh, ter Haar, Harrebomée (*Spreekwoordenboek*), van Heusde, ten Kate (*De Schepping*), Karsten, van Lummel (*Platen voor het aanschouwelijk onderwijs*), Pierson, Vermeulen, Visscher, en een aantal schoolboeken; in kunst van Boland, van Eijck van Zuy-

lichem, Fock, Israëls, Kaiser, J.Ph. van der Kellen, Raab.

De firma Kemink & Zoon, haar belangrijk fonds telken jaar vermeerderende, was een der weinigen die zich niet door veiling ontdeed van oude of wellicht voor andere uitgevers bruikbare kopijen.

Ook in antiquarischen handel waren Kemink & Zoon, ook in het buitenland, gunstig bekend. Hun huis is, als debiet- en uitgeverszaak, zoo niet het voornaamste, toch een der voornaamsten, die in de laatste halve eeuw in Nederland gebloeid hebben; een echte boekhandel in al zijn verschillende vertakkingen en op breede schaal werkzaam. Bovendien zijn er leerlingen in gevormd, die het degelijk spoor hunner meesters weten te volgen.

Over het persoonlijk leven van H.H. Kemink en het groot aandeel dat deze als geleerde en als koopman gehad heeft in de uitbreiding van het handelshuis, is in de *Bijdragen* een voortreffelijk opstel overgenomen van de hand van prof. B.J.L. de Geer van Jutfaas.

Jac. Noorduijn.

In Januari 1873 overleed Jacobus Noorduijn, in 1819 stichter van de firma J. Noorduijn & Zn. te Gorcum. Onder de vele werken, die de boekhandel aan deze firma te danken heeft toen Jacobus nog alleen de zaken leidde, behooren vermeld te worden het *Practisch tijdschrift voor de Geneeskunde* onder redactie van Moll en van Eldik, dat van 1822-44 verscheen; het *Bijvoegsel op het Staatsblad*; de *Jaarboekjes voor het Leger*, *Voor de Schutterijen*, *Voor de ambtenaren der Belastingen*, en de *Naam- en Ranglijst der Officieren*, alle omstreeks 1830 verschenen en geregeld voortgezet. Voorts de voortreffelijke uitgaaf van het *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* door A.J. van der Aa, 13 deelen (1838-49 *f* 150.-) en onderscheiden belangrijke werken op krijgs- en aardrijkskundig

gebied. Ook waren in zijn fonds, dat in 1855 verkocht werd, veelgezochte schoolboeken van Noël en Chapsal, van den Hoonaard, Kooyker, de Wilde, van Zutphen, Prins, Pütz, Picard, Burger, Dornseiffen, Curtius, Lohman, Döring, Fock e.a. De zoon A.K. Noorduijn werd in 1844 in de firma opgenomen en gaf, na het uittreden zijns vaders, onder meer, uit het belangrijk boek van Grothe, *Mechanische Technologie*, Bleekrode's *Jaarboekje voor Wetenschappen en Kunsten* en Ali Cohen's *Geneeskundig Jaarboekje*, Berghaus, *De Volken van den Aardbodem*, Fock, *Etymologisch Woordenboek.* De naam der oude firma wordt met eer gehandhaafd.

De Erven Loosjes.

In 1873 had de firma Loosjes, te Haarlem, 90 jaar bestaan en gaf zij nog bij voortduring blijken van een bloeiende werkzaamheid. Zij was een van de oudsten. En een van de besten tevens. Adriaan Loosjes had haar in 1783 gevestigd.

Letterkundige ijver was in dit geslacht erfelijk. Petrus Loosjes, doopsgezind predikant, in 1813 gestorven, had o.a. eigenhandig de 10 deelen van Cérisier's *Geschiedenis van ons Vaderland* en 50 boekdeelen van het *Vervolg op Wagenaar's Vaderlandsche Historie* bewerkt. Bovendien had hij met zijn broeder Cornelis de *Vaderlandsche Letteroefeningen* helpen oprichten en de eerste jaargangen van dat tijdschrift grootendeels met eigen werk gevuld. In een fondslijst van Adriaan vinden wij niet minder dan 70 titels van werken, door dezen letterkundigen boekverkooper en uitgever zelv' geschreven: romans (wèlbekend), drama's, dichtbundels, uitmakende in de 90 dikkere en dunnere deelen. Vincent, zijn zoon, schreef er een 10tal. Voeg daarbij de menigte boeken van anderen, die bij hen van de pers kwamen en waarin zij de hand hadden, dan kunnen jongere boekverkoopers aan deze beide ouderen een voorbeeld nemen van arbeidzaamheid.

Adriaan Loosjes dreef de uitgebreide debietzaak, het uitgeven en de drukkerij, van 1783 tot 1818, Vincent, zijn opvolger, tot 1841. Toen werd de firma Wed. A. Loosjes Pz. veranderd in die van de Erven Loosjes. De beide oudsten liggen dus buiten ons bestek. Alleen mag hier niet onvermeld gelaten worden, dat Adriaan een der oprichter van onze Vereeniging was. Wie verdere berichten begeert omtrent hun leven en streven, raadplege, voor Adriaan de *Bijdragen* dl. I bladz. 17, voor Vincent de *Konst en Letterbode* 1841 bladz. 260.

Toen in 1840 en '42 beider fondsen in veiling kwamen, bevatten de catalogen omstreeks 400 titels.

De Erven, nog jong, maar gesteund door den vriend huns vaders Dr. K. Sybrandi, zetten de oude handelszaak voort op een wijs hunner voorgangers waardig. Zij gingen evenwel met spaarzaamheid in het doen van ondernemingen te werk, ondernemingen, die zich meestal bepaalden tot reisbeschrijvingen en romans. Een voorname plaats onder hun uitgaven bleef nog altoos beslaan de deftige *Konst- en Letterbode*, in 1789 door Adriaan opgericht. Toen de tijden en behoeften veranderden, verstonden de Erven, in 1854, zich met Mart. Nijhoff te 's Gravenhage, om den ouden *Bode* in een nieuwen vorm en onder een nieuwe redactie voor gezamenlijke rekening te vervolgen. Met 1861 hield hij op te bestaan en ging hij op in den *Spectator*, uitgegeven bij D.A. Thieme en Mart. Nijhoff. Ook bleven zij drukkers en uitgevers van het *Tijdschrift van de Maatschappij ter bevordering van Nijverheid* en van de werken door die maatschappij in het licht gezonden. Voorts waren zij in het bezit van degelijke kinder- en schoolboeken. Ook met hun debiethandel, mede door hun nauwe betrekking tot *Teijler's Stichting*, behooren zij tot de voornaamsten. Degelijkheid in allen opzichte was een erflating, die sinds langer dan een eeuw in dit geslacht van vader op zonen overging

P.N. van Kampen.

Met den aanvang van 1873 werd de firma P.N. van Kampen, te Amsterdam, veranderd in die van P.N. van Kampen & Zoon. Zij had toen 32 jaren bestaan en in den lande een uitstekenden naam verkregen. Zoon van den hoogleeraar N.G. van Kampen (die in zijn jeugd zelf voor den boekhandel bestemd en vier jaren leerling geweest was bij Jaques Murray te Leiden), had het Pieter Nicolaas niet aan een voortreffelijke opvoeding in huis en op school ontbroken. Na den gymnasialen cursus was hij in de leer gekomen bij G.J.A. Beijerinck, bij wien hij een zesjarige opleiding genoot. Hij volgde de deugden zijns meesters na, toen hij zich vestigde en zich vooral op het uitgeven van letterkundige werken toelegde. De stand waarin hij was groot gebracht, het kerkgenootschap der doopsgezinden waartoe hij behoorde, en, wat meer zegt, zijn eigen wetenschappelijke vorming en persoonlijkheid gaven aan zijn debietzaak een ruim en uitgezocht vertier onder de beste kringen. De uitgaaf van *de Gids*, die hij reeds bij zijn vestiging in 1841 van Beijerinck overnam, deed hem in betrekking komen met mannen van allerlei studierichting. Zoo werden hem van alle kanten kopijen aangeboden, die hij met oordeel en smaak wist te schatten en, indien hij ze aannam, uitgaf met de meestmogelijke zorg. Zijn fonds breidde zich van lieverleê uit tot een der aanzienlijksten. In het vak van rechts- en staatswetenschap leverde hij werken van N.P. van den Berg, de Vaynes van Brakell, W. de Gelder, Mees, Pierson, Quack, Staats Evers, Verwoert, Vissering; in dat der geschiedenis van Bungener, de Castro, Blaupot ten Cate, Kist en Moll, Scheltema, Sillem, Steyn Parvé; in dat van stichtelijke lektuur van Auberlen, v. Gilse, Hoekstra, Julia Kavanagh T. Kuiper, A. Pierson, Tideman, Tiele, niet te vergeten het *Bijbelsch Woordenboek voor het Christelijk gezin;* in dat van letterkunde van ten Brink, Burger, Gorter, Leendertz, Jonckbloet,

B. Koster (Joh. C. Zimmerman), Lodeesen, v. Vloten; in dat van koloniale literatuur kostbare werken van Ridder de Stuers, Veth, Hooykaas, van Höevell, Pijnappel, Junghuhn, Schwaner, het voortreffelijk boek van Wallace, *Insulinde*, en het groot *Woordenboek van Nederlandsch Indië.* Zijn uitgaven voor gymnasiaal, middelbaar en lager onderwijs waren vele en van de beste soort, blijkens de herdrukken die de meesten ervan noodig hadden. Maar tevens muntte van Kampen uit in het getal en in het gehalte zijner romans, waarvan er jaarlijks geregeld een vier- of vijftal bij hem uitkwamen; van oorspronkelijke auteurs: Böeseken, Gerdessen, Donkersloot, Aernout Drost, Christine Muller, Brunings, Constantijn, Chappuis, Francisca Gallé, Maclaine Pont, Cath. van Rees, M. v. Walcheren; en vertalingen van de meest gevierde schrijvers en schrijfsters in verschillende talen. Wat deze laatsten betreft, aan van Kampen komt daaromtrent alle eer toe voor zijn smaakvolle keus en zijn strikt toezicht voor een onberispelijke vertolking. Wie zich, zooals hij, met geweten ten taak stelt, alle jaren een bijna vast getal vertaalde romans ter perse te leggen en zijn naam in dat opzicht liefheeft, kan alleen oordeelen, hoeveel buitenlandsche kritieken, hoeveel boeken-zelve er moeten gelezen, gewikt en gewogen worden, eer uit die velen de keus bepaald is. Daargelaten nog de nooit eindigende briefwisseling met zich opdringende vertalers en de afmattende beproeving van het lezen van kopij en proeven, soms door slordige handen den uitgever toegediend. Op deze punten was van Kampen, en blijft het onder de nieuwe firma, zóó stipt zorgzaam, dat elke roman, waaronder zijn naam als uitgever staat, den betrouwbaren stempel van degelijkheid tot aanbeveling meêbrengt.

Op dat gebied vooral is het streven dezer firma gansch niet voorbij te zien. Bij de vele gepeperde lektuur, die in de romantiek aan de orde is en in den regel, helaas, het meeste geld oplevert, is het voor ons lezend publiek een weldaad te achten,

indien de uitgever zich erop toelegt om den smaak te leiden en te geven wat goed in plaats van kwaad kan doen. Romans behooren nu eenmaal tot de boeken, waarnaar jongen en ouden in hnn velen, soms véél te velen tijd de handen gretig uitstrekken. In veel gezinnen zijn ze dagelijksch brood. En dat dit brood gekruid kan zijn met vergif, dat bewijst het tal van schaamtelooze lektuur, die onverholen uit den vreemde hier wordt binnengehaald en waarbij de ernst zich de oogen roodschaamt. Maar àl te vaak wordt een roman beschouwd als een onschuldige verpoozing, zelfs in het huisgezin van den eerzamen, deftigen burger. Onschuldig, waar het oog van jongeling en maagd gaat schitteren van onreinen gloed? Onschuldig, waar zij in verbeelding heengevoerd worden naar toestanden en idealen, waarvoor de werkelijkheid geen plaats heeft? Onschuldig, waar droomen worden opgewekt, die door het nuchtere leven worden weggeblazen en die ontevredenheid, teleurstelling, bitterheid, zoo niet nog veel ergers achterlaten daar, waar zij gezonde, opwekkende, stalende kracht moesten geven voor de iedereen wachtende praktijk in huis en maatschappij? Tooneel en roman *kunnen* medewerkers zijn aan volksopvoeding in den besten en ruimsten zin - hoe vaak zenden ze verpestende dampen over ons uit, opwalmende uit den poel van zinnelijkheid en logen! - Heeft de uitgever ook in dit opzicht geen invloed en verantwoordelijkheid? De firma van Kampen heeft zich, het spreekt wel van zelf, van alle lagere of middelmatige lektuur ver gehouden, maar daarentegen in al haar arbeid alleen naar het reinste en beste gezocht en aan het publiek nooit anders in handen gegeven dan wat strekken moest tot bevordering van het goede en schoone. Zij heeft zich dat tot plicht gesteld, en in het volharden daarin heeft zij voor een deel haar voldoening en haar eer gevonden.

De gewichtige diensten, die P.N. van Kampen aan de Vereeniging bewees gedurende zijn jarenlange zitting in het bestuur

en in verschillende commissiën, zijn in elk tijdvak van dit overzicht te vinden. Waar iets goeds, iets nuttigs te doen was, wordt zijn naam nooit gemist. In onzen vaderlandschen boekhandel heeft hij zich een naam verworven zoo eervol als slechts aan weinigen te beurt mocht vallen, en voor zijn firma den ijk van de meest vertrouwbare waarde.

Gebr. Belinfante.

In September 1873 werd A. Belinfante tot directeur van het bestelhuis aangesteld. Hij wisselde dus als woonplaats 's Gravenhage voor Amsterdam, en verliet een firma, waaraan hij jaren lang verbonden geweest was. Wij nemen deze gelegenheid waar om even bij deze achtenswaardige firma stil te staan.

De stichting van dat huis dagteekent van 1804, toen de broeders Mozes Cohen en Jacob Belinfante te 's Gravenhage een boekdrukkerij en boekhandel oprichtten onder de firma Belinfante & Comp. Beiden brachten hun eerste uitgaven meê. De eerstgenoemde wijdde zich aan letterkundigen Israëlitischen arbeid, de andere was destijds verslaggever bij de zittingen der Nationale Vergadering en bewerkte voor de firma almanakken, registers en geschriften over buitenlandsche staatkunde. Een van hun eerste uitgaven was de *Almanac de la République française*, die met steeds veranderende titels den grondslag legde tot den lateren vermaarden *Rijks- en Residentie-Almanak.* Toen Lodewijk Napoleon in 1806 den troon van Holland besteeg, verschenen bij hen de *Lois constitutionnelles du Royaume de Hollande* en andere staatsstukken, op hun drukkerij gedrukt. De aanhoudende verandering van residentie door Lodewijk Napoleon noodzaakte echter de beide broeders telkens tot verhuizen. Zij verlieten den Haag om hun bedrijf te Utrecht voort te zetten. Nauwelijks daar gezeten, moesten zij hun drukkerij naar Amsterdam overbrengen, waar een

jonger broeder, Abraham, onder de firma Gebr. Belinfante, reeds een boekhandel uitoefende. In 1810, bij de inlijving van Holland bij het Fransche keizerrijk, verscheen o.a. te Amsterdam de *Naamlijst van Grootwaardigheids-bekleeders*, *Maarschalken enz. van het Fransche Keizerrijk*; in 1812 een *Code Napoléon décrété par le Corps Législatif.*

Na de omwenteling van 1813 keerden de broeders M.C. en J. Belinfante in 's Gravenhage terug en vervulde de laatstgenoemde de betrekking van tweeden redacteur van de *Nederl. Staatscourant.* De derde broeder, Abraham, bleef onder zijn eigen naam zijn boekhandel en uitgeverszaak te Amsterdam voortzetten tot 1820. Beide huizen bleven evenwel met elkaâr in betrekking, blijkens het te Amsterdam uitgegeven *Tijdschrift voor Israëlieten*, een *Israëlitisch Jaarboekje* en een werk *Gronden des Geloofs*, die door den Haagschen broeder Mozes Cohen vervaardigd werden en in Israëlitische kringen grooten bijval vonden.

Abraham (te Amsterdam) overleed in 1822, Mozes C. (te 's Gravenhage) in 1827. De derde, Jacob, werd alzoo het hoofd der Haagsche firma en bleef dit tot in 1844, toen hij de zaak overdroeg aan zijn zoon Isaac en zijn schoonzoon Aron, die haar onder de firma Gebr. Belinfante voortzetten. De voornaamste uitgaven, gedurende dit tijdperk opgericht, waren het *Weekblad van het Regt* en het tijdschrift *Themis.*

De omstandigheden brachten meê, dat de Gebr. Belinfante vooral op het gebied van rechts- en staatswetenschap als uitgevers belangrijke betrekkingen konden aanknoopen. Buiten hun boekhandel om als verslaggevers van vergaderingen en gebeurtenissen ten behoeve van dagbladen en tijdschriften werkzaam, bezochten zij ook geregeld de zittingen der gerechtshoven en kwamen daardoor in gedurige aanraking met onderscheiden rechtsgeleerden van naam. Zij stelden zich dien ten gevolge ten doel, vooral als uitgevers in dat vak op te treden en verzamelden daarin

gaandeweg een fonds, dat geen mededinger heeft. Talrijke werken betreffende staatsrecht, wetgeving, rechtsgeleerdheid en koloniën zagen bij hen het licht. Zelven bewerkten zij de *Handelingen der Grondwetsherzieningen* van 1840, 1845 en 1848 en het *Register op het Ned. Staatsblad.* Om slechts eenigen te noemen: bij hen verscheen Mr. A. de Pinto, *Handelingen tot de Ned. Wetboeken*, Melvill van Carnbëe, *Moniteur des Indes*, Mr. D. Leon, *De Rechtspraak van den Hoogen Raad*, van welk uitgebreid werk een tweede uitgaaf, in verschillende afdeelingen gesplitst en door onderscheiden schrijvers voortgezet, grooten bijval vond; *Handelingen der afdeeling Geschillen van Bestuur van den Raad van State* 25 deelen, Lagemans, *Recueil de Traités* 9 deelen, van den Honert en Winckel, *Formulierboeken*, Mr. J.A. Levy's *Kompleete Werken*, en voorts uitstekende en kostbare werken van Bassecour Caan, S. Keyzer, v.d. Lith en Spanjaard, Hertzveld, Metman, Wintgens, de Gelder, Hartmann e.a., en verschillende uitgaven van wetten en wetboeken met aanteekeningen van de Pinto, van Emden, Barstra en Kist, Huart en Salmon enz. enz., een fonds dat vermeerderd werd door den aankoop van standaardwerken van Opzoomer, Kist, Schooneveld e.a.

De firma liet het evenwel niet bij de rechtswetenschappen alleen. Zij gaf op het gebied van geschiedenis belangrijke werken uit van Eng. Gerrits, Levyssohn Norman, Gerlach, Jonckbloet, Babut, Arntzenius, Buckle. Op dat van onderwijs verscheen bij haar het weekblad *De Wekker*, het *Magazijn voor Ned Taalkunde*, het *Tijdschrift voor Rekenkunst*, *De Volksschool*, *De Polyglotte*, het *Weekblad voor Hooger Onderwijs*, Buddingh's *Archief voor onderwijs*, en een aantal schoolboeken van Knuivers, van Wageningen, Anslijn, Bartjens, Dewald, Dijkstra, Görlitz, Hemkes, Lobatto, Prinsen, Veenendnal e.a.

In 1858, toen Isaac de zaak aan zijn schoonbroeder en ven-

noot Aron overgaf, werd nog een andere richting betreden. De behoefte aan goedkoope volkslektuur had zich geopenbaard, en de firma kwam daaraan te gemoet door het uitgeven van het *Stuivers-Magazijn*, een navolging van het Engelsch *Penny-magazine*, een tijdschriftje, dat, even als haar *Familieblad*, een tijdlang een gunstig debiet had. Ook gaf zij onder den titel *de Bazar* een mode-tijdschrift in het licht, dat zich onder zijn mededingers een goede plaats wist te veroveren. Bovendien de tijdschriften *De Gemeentestem*, het *Driemaandelijksch tijdschrift*, het tijdschrift *Gezondheidsregelen* en het *Tijdschrift voor Pharmacie*, Figuier's *Wonderen der Wetenschap*, en het '*s Gravenhaagsch Advertentieblad*, benevens een paar *Jaarboekjes voor Israëlieten.* Een aantal goede romans en kinderboekjes maken later mede een deel uit van het aanzienlijke fonds van Gebr. Belinfante, zeker een van de rijksten, bovenal in rechtsgeleerde werken, onder onze uitgevers.

In 1859, toen Aron Belinfante uit de zaak zich terugtrok en dien ten gevolge het fonds, behalve de tijdschriften het *Weekblad van het Regt* en *Themis*, verkocht werd, liet hij haar over aan zijn ouden deelgenoot en broeder Isaac. Deze nam in 1867 zijn zoon August als deelgenoot in de vaderlijke firma op. Weldra wisten dezen zich een nieuw fonds te scheppen, hun overlevering waardig.

Aron Belinfante leefde een tijdlang stil, totdat hij zich in 1875 met het bestuur van het bestelhuis te Amsterdam verkoos te belasten. Gedurende de vier eerste moeielijke jaren vervulde hij met ijver zijn nieuwe betrekking. Toch voelde hij, op zijn 67jarigen leeftijd, dat die taak wel wat boven zijn kracht ging en dat hij beter deed haar in handen van een jonger opvolger over te geven. In 1877 trok hij zich terug en vestigde zich weder in zijn oude vaderstad den Haag, om daar het overige zijner dagen in rust door te brengen. Hij overleed aldaar in Juli 1881. Ook de Vereeniging verloor in hem een trouwen voorstander.

Tjeenk Willink.

Met Januari 1874 nam W.E.J. Tjeenk Willink, te Zwolle, zijn zoon J.W. als deelgenoot in zijn zaken op. Zijn firma had toen reeds 36 jaar bestaan en zich in haar verschillende vertakkingen een gunstigen naam gemaakt. Zijn vriendschap met den bekenden oeconoom E.C. Enklaar leidde hem als uitgever van zelf op een weg, dien hij van zijn beginnen af tot aan zijn dood toe met voorliefde tot zijn eigenen gekozen heeft, dezen namelijk van het ter perse leggen van werken en werkjes over den landbouw. Willink was een helder, doordenkend en voorzichtig handelsman, welovertuigd van het gevaarlijke, dat er voor een uitgever in steekt om lichtvaardig zich zoo maar aan alles te wagen wat hem voor de hand komt, zonder de waarde van zijn artikelen te kennen noch de wegen waarlangs ze verspreid kunnen worden. Toen hij in 1841 Enklaar's tijdschrift *De Vriend van den Landman*, dat van 1837 af bij D.J. Haspels te Nijmegen verschenen was, ter voortzetting overgenomen had en daarvan de kracht had leeren inzien, begreep hij terecht in dat vak te moeten voortgaan, omdat hij beter dan eenig ander in staat zou zijn om ook door middel van dit tijdschrift zijn verdere landbouwuitgaven bekend te maken ter plaatse waar zij thuis behoorden. Sinds verschenen achtereenvolgens bij hem, van Enklaar *De Boerenraadgever*, het *Leesboek over den landbouw*, het *Volksleesboek*, het *Tuinboek*, de *Akkerbouw*, de *Voederhouw* enz., niet te vergeten diens bewerking van Thaër's kostbaar boek *Grondbeginselen van den wetenschappelijken landbouw*, 4 deelen met platen 17. -, en dat tal van landbouwgeschriften, oorspronkelijk en overgebracht, van Boer, Berkhout, Witte, Haubner, Hamm, Krützsch, Wolff, Schultze, Wehlbrugge, Liebig, Breithaupt, Körte, Schneider, en zooveel anderen, waaronder ook een zeer voorname plaats beslaan Staring's veelverspreide *Almanak voor den Landman*, en L. Mulder's *Landbouw-courant* met zijn bijbladen. De firma W.E.J.

Tjeenk Willink had op dat veld haar sporen verdiend. Nochtans bewoog zij zich daarop niet bij uitzondering. Zij gaf van der Deen's tijdschrift *Nieuw Archief voor Geneeskunde* uit, verschillende andere geneeskundige werken van dien schrijver en evenzeer ettelijke zeer degelijke boeken voor onderwijs en taalkunde van Jacobs, Bojesen, Weytingh, Bergman, Meidinger, Mehler, Kuiper, kaarten van Puls en van Huberts, en van 1841 af het bekende *Tijdschrift* van Sloet tot Oldhuis *voor Staathuishoudkunde en Statistiek*, benevens de even bekende en breede *Chronologische Verzameling van Wetten en Besluiten* sinds 1813, van G. Luttenberg, vervolgd door L.N. Schuurman.

Na het optreden van den zoon als deelgenoot werden de zaken, ook wat boekdrukkerij en debiethandel betreft, nog aanmerkelijk uitgebreid. Helaas, dat er over dit huis jammerlijke rampen beschoren waren. In September 1885 ontviel aan de firma, op 41 jarigen leeftijd de zoon, in October daaraanvolgende, in den ouderdom van 69 jaren de vader. De laatste had ook in onderscheiden betrekkingen aan de Vereeniging meermalen grooten dienst bewezen.

Een jonger broeder van dezen, H.A., sinds 25 jaar boekhandelaar en voor Duitsche boeken belangrijk importeur te Arnhem, was in September van datzelfde jaar aan zijn gezin en aan de maatschappij, waarin hij in menig opzicht zoo nuttig werkzaam was, door den dood ontrukt. Ook hij had zich als uitgever een eigen pad gekozen en, vooral door het doen vervaardigen en invoeren van globes en kaarten, op het gebied der aardrijkskunde een waardige plaats verworven. Man van groote belezenheid en scherp verstand, was hij in zijn waarde algemeen erkend en meermalen in de Vereeniging tot bestuurslid gekozen, een onderscheiding, die hij, ingetogene naar het uiterlijk maar geldend voor oordeel en karakter, dubbel en dwars verdiende. Ook zijn heengaan was voor den handel een algemeen betreurd verlies.

Een vierde lid van dit geslacht, zoon van W.E.J., Dr. H.D. Tjeenk Willink, vroeger doopsgezind predikant, trad in 1874 in den boekhandel van A.C. Kruseman te Haarlem en zette dien van 1878 af op eigen naam en voor eigen rekening voort. Sedert het overlijden van de hoofden der Zwolsche firma wordt ook deze onder zijn hoofdleiding gedreven.

W. Eekhoff.

In 1874 werd de firma W. Eekhoff, te Leeuwarden, verwisseld met die van W. Eekhoff & Zoon. Na 35 jarige werkzaamheid als boekverkooper trok de vader zich uit den handel terug, om zijn overige dagen geheel aan zijn geschiedkundige studiën te wijden.

Wopke Eckhoff was een waardig man en in de geschiedenis van onzen boekhandel een voorbeeld. Zonder iets aan zijn zaken te kort te doen, integendeel, te midden van een zeer bloeienden en zich steeds meer uitbreidenden debiet-handel, heeft Eekhoff den tijd weten te vinden om zich te gelijk te vormen tot een geschiedvorscher en schrijver, waarop ons vaderland, en vooral de provincie Friesland, trotsch mag wezen.

Eekhoff, den 2^{n} Maart 1809 te Leeuwarden geboren, was van zeer nederige afkomst. Dat strekt hem des te meer tot eer; want wat hij later geworden is had hij aan eigen arbeid te danken, niet aan een zorgvuldige opvoeding. Gedrongen om al heel spoedig in eigen behoeften te voorzien, hoopte de knaap het eenmaal zoo ver te brengen, dat hij als hulponderwijzer den kost zou kunnen winnen. De omstandigheden wilden het anders. Na den gewonen leertijd op de lagere school, kwam hij, voor alledaagsche bezigheden, in Suringar's boekhandel terecht en klom later op tot bediende bij Schierbeek. In deze omgeving - wie zal de waarde van de indrukken in onze jeugd opgedaan berekenen - werd bij den jongen man de lust tot kennis wakker. De

beschaafde personen, die hij hoorde spreken over de boeken hun door hem als winkelbediende in handen gegeven; de gedrukte bladen waar hij zelf in mocht gluren; de eerbied waarmeê hij opzag tegen zooveel aangehoorde of in letters gebrachte wetenschap: dat alles wekte in hem de begeerte, den hartstocht zouden wij het willen noemen, om wat beters te worden dan een werktuig van anderen. Wat er van vrije uren hem geschonken werd, en dat was niet veel, besloot hij te besteden aan eigen vorming, door het aanleeren van talen en het verzamelen van geschriften en prenten betreffende zijn geboorte- en woonplaats, waarvoor hij een innige voorliefde koesterde.

Een betrekkelijke toevalligheid gaf hem al vrij ras de pen in de hand. Het Leeuwarder departement van het Nut schreef in 1827 een prijsvraag uit voor een verzameling levensschetsen van beroemde Friezen, en den 18jarigen boekverkoopers-bediende bekroop de eerzucht om tot de beantwoording meê te dingen. Wat hij nauwelijks had durven hopen gebeurde: zijn opstel werd de bekroning waardig gekeurd. Deze gebeurtenis was van beslissenden invloed voor zijn toekomst.

In een brochure, getiteld *Het verleden van het Friesch Genootschap* 1877, geeft Eekhoff, bij een korten terugblik op zijn leven, daarvan zelf getuigenis. Hij zegt daar: ‘Ten slotte verzoek ik u, M.H.! mij ook eene persoonlijke herinnering ten goede te houden. Het gevierde halve eeuwfeest van ons genootschap mag ook ik onder mijne gedenkdagen tellen. Het is in dit jaar ook 50 jaren geleden, dat ik als 18jarig jongeling mijn eersten stap in de letterkundige wereld waagde door de beantwoording te beproeven van eene prijsvaag der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, over levens van beroemde Friezen. Meer dan de premie van tien gouden dukaten spoorde de kennismaking met eenige aanzienlijke personen mij tot verdere inspanning en oefening aan. Toch stond ik nog zes jaren lang aan de drukpers, totdat in 1834 de

Middelzee[1] mij den toegang tot de archieven ontsloot en ook tot het Friesch Genootschap. Met hoeveel welwillendheid werd ik opgenomen in den kring van mannen, ver boven mij verheven, doch die mij met hun meerdere kennis, beschaving en bekwaamheden steunden en verder opleidden, zoodat ik met een erkentelijk genoegen kan getuigen een voedsterling te zijn van het genootschap. En wat ik met de mij verleende gaven daarvoor gewerkt, onderzocht en verzameld heb, deed ik met liefde, uit neiging, uit zucht voor vaderland en wetenschap als een pligt der erkentelijkheid, bij al de zorgen en zegeningen, welke mij te gelijk ook in mijn huiselijk- en handelsleven en in betrekking tot onze goede stad ten deel vielen. Van de 43 jaren dat ik lid ben, was ik bijna 30 jaren Voorzitter der oudheidkundige afdeeling en in dit jaar 25 jaren Penningmeester, 't Wordt dus tijd om aan aftreden te denken en de verdere voltooijing van het gebouw onzer idealen en voornemens aan jeugdiger krachten over te laten.'

Het kon wel niet anders, of deze eerste voldoening moest den jeugdigen schrijver wel eenigszins de borst doen zwellen. Hij was toen, of iets later, opgeklommen tot boekhouder of zaakwaarnemer in den boekwinkel van de Wed. H.W. Blom, en al behartigde hij daar zijn ondergeschikte taak met alle vlijt, toch achtte hij het beneden zijn waardigheid die betrekking te blijven bekleeden toen die weduwe haar zaak overdeed aan iemand, die herbergier of liqueurhandelaar schijnt geweest te zijn. Althans in het *Nieuwsblad van den Boekhandel* van 3 Januari 1838 vinden wij de volgende verontwaardigde advertentie:

'De Ondergeteekende berigt HH. Boekhandelaren, dat hij met den 1sten Januarij 1838 het Bestuur van den Boekhandel van

1 *Nasporingen betreffende de Middelzee*, door P. Brouwer en W. Eeckhoff.

de Wed. H.W. Blom (*aan den Heer J. van der Veer*, *Koopman in sterke Dranken*, *overgedragen*) zal nederleggen, en bedankt Hun Ed. voor het tot dus verre in hem gestelde vertrouwen.

W. EEKHOFF.

Hij kon dit des te eer doen, aangezien zijn ijverige nasporingen ten behoeve van Frieslands geschiedenis, ook door enkele geschriften van zijn hand, de aandacht van eenige Leeuwarder aanzienlijken op hem gevestigd hadden en deze zich bereid toonden den jongen autodidact voort te helpen. In het begin van 1838 kwam een verzoekschrift van acht deftige Leeuwarders bij het dagelijksch bestuur der stedelijke regeering in, om over te gaan tot het benoemen van een archivaris, naar het voorbeeld van andere, zelfs minder bevolkte plaatsen. In Maart werd Eekhoff met algemeene stemmen door den raad voor den tijd van zes jaren voor die betrekking aangesteld. Het behoeft niet gezegd te worden, hoe de vurige archivaris zich weerde. Dat verwaarloosde archief van onder zijn stoflaag vandaan te halen, te ordenen, te registreeren, door te snuffelen en te ontginnen, was het ideaal van zijn droomen verwezenlijkt zien. Trouwens de medaille had haar keerzij. Het traktement aan de eerepost verbonden was maar *f* 600. - en dus niet genoeg om van te leven. Het was niet te denken, dat het veel hooger zou opgevoerd worden, en er moest dus, naast zijn archivariaat, gedacht worden aan een ander hulpmiddel van bestaan, vooral daar de jonge man een huwelijk in het hoofd had. Hij kwam alzoo tot zijn oude liefde terug en vestigde zich in 1839 als boekverkooper.

Sinds vereenigden zich letterlijk twee personen in hem: de volijverige handelsman, die zijn debiet-zaak tot een uitstekende hoogte verhief, en de onvermoeibare geschiedvorscher, die wat hem aan uitgespaarden tijd overbleef besteedde aan de bevordering van Frieslands geschied- en oudheidkunde.

Wie het voorrecht had, op een afrekeningsreis Eekhoff te

huis te vinden en hem in zijn dubbele waarde erkende, zal in eerbiedige herinnering bewaren het beeld van dien eenvoudigen, gemoedelijken man, die, met zijn zwart fluweelen kalotje op de blonde kruin, met zijn langzame bewegingen en zijn afgemeten spreektoon, u meer deed denken aan een dorpsgeestelijke, dan aan het hoofd van een woelige handelszaak. Maar als de altoos gereedliggende afrekening gesloten was en de boekverkooper in hem had afgedaan, kwam de wetenschappelijke geschied vorscher te voorschijn, u rondleidende in dat kleine kamertje, zijn heiligdom, waar hij, met de fierheid van een overwinnaar, u een blik gaf in zijn *Bibliotheca Frisiaca.* En met volle recht mocht hij trotsch wezen op deze kostbare en met zooveel zorg bijeengegaarde verzameling van ruim 25000 platen en kaarten en 1500 portretten, allen behoorende tot Frieslands geschiedenis, die hem zoo na aan het hart lag. Dat laatste heeft Eekhoff metterdaad bewezen door het aantal geschriften, dat hij tijd vond te bewerken gedurende zijn langen drukken werkkring als boekverkooper en daarnà, toen hij in 1874 zijn handelszaken kon neêrleggen in handen van zijn zoon en opvolger. Hij overleed in Februari 1880.

Eekhoff werd in zijn verdiensten erkend als boekverkooper door zijn benoeming tot eerelid van de Vereeniging in 1876, als geleerde door de benoeming tot lid van onderscheiden wetenschappelijke en letterkundige genootschappen. Een onderscheiding hem van 's konings wege te beurt gevallen, werd door hem op den hoogsten prijs gesteld. ‘Tijdens het verblijf van Z.M. den Rolling in Friesland, in Mei 1873’, was een courantenbericht, dat Eekhoff u zoo gaarne liet lezen, ‘werd te Leeuwarden ook het Kabinet van oudheden van de Provincie door Z.M. bezocht. Bij die gelegenheid mocht Eekhoff het voorrecht genieten door Z.M. te worden benoemd tot Ridder van de Orde van den Gouden Leeuw van Nassau, 4e klasse, en dat wel in zijne hoedanigheid

van Archivaris der stad, Medebestuurder van het Friesch Genootschap voor Geschied-, Oudheid- en Taalkunde en Medeoprigter van Frieslands kabinet van oudheden. De benoeming werd hem door den Koning in persoon aangezegd "als erkentenis voor zijne verdiensten als geschied- en letterkundige", met de bijvoeging te gelijk, dat Z.M. "twee mannen in het vaderland kende, namelijk Nijhoff te Arnhem en Eekhoff te Leenwarden, die, bij getrouwe waarneming hunner handelszaken, zichzelven gevormd en vele uitmuntende geschriften vervaardigd hadden."'

Van Wopke Eekhoff is een uitvoerige levensschets, van de hand van zijn vriend C. Sepp, met een lijst zijner werken, geplaatst in de *Levensberichten van de Maatsch. der Ned. Letterkunde*, overgenomen in de *Bijdragen.* dl. I, bladzij 215.

Fred. Muller.

Den 1^{n} Januari 1876 werd de firma Frederik Muller, te Amsterdam, veranderd in die van Fred. Muller & Comp. Daarmeâ was een roemrijk persoonlijk tijdperk afgesloten, om toekomst te geven aan een nieuw.

Het kan, zonder aanstoot te wekken bij wien ook, getuigd worden, dat er onder de Nederlandsche boekhandelaren van de halve eeuw die wij behandelen geen naam zoo hoog gedragen werd als die van Frederik Muller. In hem herleefde de oude glorie van ons beroep; door hem werd een nieuwe eervolle toekomst gebaand. Want hij zou blijven voortleven in zijn leerlingen en in zijn voorbeeld.

Het is met Muller gegaan als met zooveel andere merkwaardige personen op onderscheiden maatschappelijk gebied. Zoolang zij er waren was hun leven zoo druk, volgde het eene feit zoo op het andere, dat men geen tijd had al die daden toteen te verbinden. Eerst als zij gestorven zijn kan het kalme oog zulk

een leven overzien, de feiten in groepen aaneenschakelen, de onderdeden tot een geheel samentrekken. En verbaasd staan.

Toen Frederik Muller den 4^{n} Januari 1881 op 63jarigen ouderdom ontslapen was, staarden vriendschap en waardeering op die loopbaan terug en deden telkens en telkens weêr nieuwe ontdekkingen uit dat rijke leven. Zij ontwaarden hoe het ontstaan, gegroeid, in lengte en breedte uitgewassen en vruchtbaar geworden was. Zij speurden het geheim na van zóóveel kracht, zóóveel daad, zóóveel vermogen. En toen van lieverleê over dat alles licht was opgegaan, werd Frederik Muller's naam omkransd met lauweren van bewondering en eerbied.

Mart. Nijhoff heeft zijn leermeester en vriend hulde gebracht in een uitstekende studie, opgenomen in de *Bijdragen*, deel I bladzij 240. Een uitvoerig opstel is hem gewijd in de *Levensberichten van de leden der Maatschappij van Ned. Letterkunde* over 1881. Binnen- en buitenlandsche tijdschriften hebben kort na zijn dood zijn lof vermeld. Gelijk wij bij reeds besproken personen plegen te doen, daarheen verwijzende, moeten wij volstaan hier alleen die feiten op te teekenen, die ons klein bestek gedoogt.

Frederik Muller, den 22^{n} Juli 1817 geboren, had het voorrecht af te stammen van een naar den geest aristokratisch geslacht. Zijn vader Samuel Muller was hoogleeraar aan het seminarie der doopsgezinden. Aan een gezonde opvoeding heeft het hem niet ontbroken. In oudere en nieuwere talen, in geschiedenis en letterkunde heeft hij ruime gelegenheid gehad zich te oefenen. Ook had hij werken geleerd. Zijn boekverkoopers leerjaren bracht hij door in de uitmuntende scholen van Joh. Muller, zijn oom, en van Jac. Radink voor de antiquarische praktijk. Die laatste richting had hij zich gekozen. Hij begon in 1843 zijn eigen zaken zonder noemenswaardig kapitaal, maar met zeer aanmerkelijk talent.

Achtereenvolgens heeft Muller meer dan honderd auctiën ge-

houden, een getal dat door niemand hier te lande was geëvenaard, en van een gehalte als wel nimmer bij het schaars worden van bibliotheken zal wederkomen. Dat verkoopen van boekerijen is, door hem voornamelijk, een zaak van wetenschappelijken aard geworden. Zijn arbeid was alles behalve veilen alleen. De vóórarbeid was bibliographische studie geweest: het regelen en ordenen van het geheel en het nauwkeurig nazien en desgevorderd beschrijven van elk merkwaardig boek Daardoor kreeg de te verkoopen bibliotheek des te grooter beteekenis, en de auctionaris des te meer kennis van boeken, dat wil zeggen wezenlijke en werkelijke bekwaamheid in zijn vak, een bekwaamheid die bij den antiquaar hoofdzaak is. In den boekhandel, zoowel in den nieuwen als in den ouden, het kan niet te vaak herhaald worden, is kunde het allereerste vereischte, veel meer dan kapitaal of handigheid van verkoopen. De man van studie of van geleerdheid komt bij zijn boekverkooper om een boek, niet gelijk men bij den koopman om eenig ander voorwerp komt; hij komt om een *boek*, om hetgeen erin staat, om de wetenschappelijke en letterkundige waarde, om zijn inhoud, zijn vorm, zijn hooger rang onder zijn medeboeken. De boekverkooper, die op die vragen niet anders dan: ‘ik weet het niet’ heeft te antwoorden, is een werktuig, een slijter, een prul. Maar hoe meer hij van zijn koopwaar afweet, dat wil zeggen hoe meer hij de boeken, die duizenden!, heeft ingezien, nagezien, overgezien, de geestelijke, de stoffelijke, de historische waarde weet te doen schatten, des te knapper en te bruikbaarder wordt hij in de maatschappij van de beschaafde wereld. Voor zijn eigen persoon, en ter navolging van anderen, heeft Muller wonderen gedaan. Hij heeft zich zulk een macht van bibliographische kennis weten eigen te maken, dat hij de vraagbaak is geworden van bijna alle binnenlandsche en van zeer vele buitenlandsche geleerden. Als koopman verzamelde hij zich een verbazend magazijn, alle vakken van wetenschap in allerlei

taal omvattend, maakte daarvan beschrijvende lijsten en verzond die door heel Europa en Amerika. Met alle openbare bibliotheken en partikuliere boekverzamelaars stond hij in briefwisseling; vreemdelingen bezochten om hem Amsterdam; onder zijn vakgenooten in het buitenland had hij een gevierden naam. Stukken en geschriften, zeldzaam of eenig, wist hij met scherpen blik in hun schuilhoeken op te sporen en te brengen ter plaatse waar zij te huis behoorden. Uit archieven en oude boekenkasten, uit zolders en kelders redde hij schatten, die buiten hem tot scheurpapier zouden gedoemd zijn. Hij wist, beter dan iemand, hoe schijnbare kleinigheden kostbaarheden kunnen worden. Hij verzamelde, groepeerde, keurde en beschreef alles wat hij vond, en deed daarmeê, behalve zich zelven, aan de wetenschap en de geschiedenis onwaardeerbaar voordeel.

Zoo bracht hij, behalve wat wij omtrent de uitgebreidheid van zijn handel reeds op bladzij XXXIV van onze inleiding en hiervoor bladzij 517 vermeld hebben, bijeen gansche verzamelingen over rechtsgeleerdheid, godgeleerdheid, bijbels en geestelijke liederen, kerkelijke geschriften en incunabelen betrekkelijk gereformeerden, lutherschen, doopsgezinden, remonstranten, collegianten, socinianen, kwakers, waldenzen, wederdoopers, r. katholieke theologie; oostersche letterkunde, hebreeuwsche, javaansche talen en antiquiteiten; indische geschiedenis, Nederlandsche waterbouwkunde; Nederlandsche geschiedenis en plaatsbeschrijving; politieke tijdschriften; Grieksche en Latijnsche schrijvers; wis- en natuurkunde; algemeene geschiedenis; letterkundige geschiedenis; Scandinavische geschiedenis, taal- en letterkunde; eenige duizenden theologische, en meer dan 100000 Nederlandsche juridische dissertation; alles in alphabetische orde geschikt en door zaakregisters en omschrijving des te bruikbaarder gemaakt. Voeg daarbij zijn beschreven verzameling van meer dan 1 5000 Nederlandsche pamfletten; zijn beschrijvenden catalogus van ruim 7000 portretten van Nederlanders,

zijn beredeneerde beschrijving van meer dan 20000 Nederlandsclie historieplaten, zinneprenten en historiekaarten, in vier dikke deelen, een verzameling die door het rijk voor *f* 30.000. - werd aangekocht ‘als een waardig monument dat het Vaderland den geleerden stichter dezer historische prentverzameling’ kon oprichten - dan hebben wij in deze gebrekkige opsomming toch een flauwe schets meenen te geven van Muller's onbegrensde werkzaamheid als antiquaar.

Muller was een beduidend uitgever tevens. Het Nederlandsch bijbelgenootschap vertrouwde hem toe het in den handel brengen van zijn bijbels in de verschillende talen van den Indischen Archipel en van andere linguistische werken. Met ondersteuning van de akademie van wetenschappen bezorgde hij de uitgaaf van het *Vervolg op van Loon's Nederlandsche Historiepenningen*; met die van het historisch genootschap te Utrecht Wicquefort, *Histoire des Provinces Unies des Pays-Bas*; met die van het kon. instituut voor taal-, land- en volkenkunde van Nederl. Indië niet minder dan 16 deelen. Met de Lange en Sijthoff was hij uitgever van de werken der maatschappij tot Nut van 't algemeen. Hij gaf uit Vissering's *Vertaling van het Nieuwe Testament*, de *Horatius* van Peerlkamp, Bakhuizen van den Brink's *Studiën en Schetsen*, J. van Lennep's *Leven van C. en D.J. van Lennep*, L.P.C. van den Bergh's *Nederl. Zegel- en Wapenkunde*, Gevers van Endegeest's *De droogmaking van het Haarlemmer meer*, Pijnappel's *Maleisch Woordenboek*, Hartog's *Geschiedenis der Predikkunde*; vele prachtwerken over Indië, o.a. Bleeker's *Ichthyologische Atlas*, het tijdschrift *Mnemosyne*, de *Doopsgezinde Bijdragen*, de door hem opgerichte en geliefde *Navorscher*: met Mart. Nijhoff te zamen de Jonge's *Opkomst van het Nederlandsch gezag in Indië*, Kuyper's *A Lasco Opera* en het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland.* Deze zijn alleen de voomaamsten.

Nooit heeft iemand gelijk Muller zijn geheelen tijd, zijn ge-

heele hart aan den boekhandel gegeven. Hij leefde voor zijn vak, hij ging erin op, het was zijn denken en doen van den vroegen morgen tot den laten avond. Niet zoo zeer uit gewinzucht als men zon kunnen zeggen uit aangeboren liefde. Hij had tot beginsel, dat één mensch een post moest bekleeden, maar dàn ook iets beteekenen kon. Tijd- en talentverbrokkeling was hem een gruwel, de schuld, volgens zijn meening, dat er zoo weinig gedaan werd in de wereld en dat het eene geslacht de luttel vruchtbare herhaling was van het vorige. Het 'Indefessus favente Deo', dat hij tot devies gekozen had, heeft hij waar gemaakt tot aan zijn stervensuur toe. Ja langer nog. Want een aanzienlijk bedrag zijnèr nalatenschap had hij afgezonderd tot de stichting van een fonds, dat strekken moest ter bekostiging van de uitgaven der supplementen op zijn bibliographische werken en van andere werken van bibliographischen en iconologischen aard, terwijl de bibliotheek der Vereeniging, zijn stichting van 1844, tien weg zal blijven wijzen aan allen, die hem als voorganger in zijn breed spoor willen volgen.

De som van *f* 10.000. -, die Muller tot vestiging van zijn fonds had beschikbaar gesteld, moest in beheer worden gegeven aan de Vereeniging. Hij zelf had de personen aangewezen, die als commissie van uitvoering de eerste leiding op zich zouden nemen. De Vereeniging aanvaardde het legaat en stichtte het FREDERIK MULLER-FONDS.

De commissie verspreidde bij haar eerste uitgaaf: P.A. Tiele's *Nederlandsche Bibliographie van Land- en Volkenkunde*, het programma van het Frederik Muller-fonds, dat wij in de bijlagen een plaats geven.

In deze stichting blijft Muller's geest leven. Moge het zijn met weldadigen invloed voor volgende geslachten, gelijk zijn persoonlijkheid dat was voor de eeuw, waarin hij onder ons werkte.

A.W. Sijthoff.

Met den aanvang van 1876 vierde A.W. Sijthoff het 25jarig feest zijner vestiging als boekdrukker-uitgever te Leiden. Het mocht inderdaad een feestdag zijn. Zelden waren persen weelderiger geweest dan de zijne. Zijn drukkerij had zich weten op te heffen tot een zeer aanzienlijke hoogte, en wat hij erop geleverd had was alles een voorbeeld van zuiverheid en smaak. Sijthoff's typographische inrichting was een der meest-beroemden van het land geworden. Evenzoo had hij zich als uitgever betoond.

Sijthoff was bij Fuhri ter school geweest. Dat was te zien. Hij was een waardig leerling van zijn ondernemenden meester. Hij dreef zijn handel in het groot, en met een ijver die verbazing wekt. In 1851 met een kleine drukkerij begonnen, plaatste hij die reeds twee jaar later naar een grooter gebouw over en voegde er een inrichting voor galvanoplastiek en een houtsnijschool aan toe, de laatste onder bestuur van den bekenden graveur R.J. van Arum. 'Aan iedere buitenlandsche drukkerij van naam', schreef hij in zijn kennisgeving, 'is tegenwoordig een houtgraveur verbonden, ten einde de uitvoering van uitgaven met houtsneeplaten te bezorgen. Met hulp van mijn directeur zal ik trachten eene LEIDSCHE HOUTGRAVEERSCHOOL op te rigten.' Dat hij daarin slaagde, blijkt uit zijn bekroning bij de maatschappij van Ned. nijverheid in 1853, ten gevolge van haar prijsvraag 'voor afbeeldingen, die ter toelichting moeten dienen voor wetenschappelijke werken tusschen den tekst, gelijk zulks tegenwoordig in het buitenland gebeurt'. Hij bracht deze versiering al dadelijk voor zich zelv' in praktijk, in 1854, door de aanvaarding van de uitgaaf van de *Tuinbouw Flora* door prof. de Vriese. Van nu af werd het ter perse leggen van allerlei geïllustreerde werken hem ernst, eerst door zijn versierd tijdschrift *Lectuur voor de Huiskamer*, zijn *Geïllustreerde Almanak*, en weldra te meer door het overnemen van twee kapitale ondernemingen van Fuhri:

Nieuwenhuis' *Woordenboek van Kunsten en Wetenschappen* en de *Kunstkronijk.* Sinds was de vruchtbaarheid zijner persen onuitputtelijk. Ieder jaar bracht geregeld de eene of andere groote editie aan het licht, men zou zeggen een *pièce de résistance*, waaromheen zich een aantal kleineren, van onderscheiden aard en vorm, groepeerden. Zoo kwam na de *Kunstkronijk*, in 1857: Delaunay's *Werktuigkunde* en Bosscha's *Boek der uitvindingen*; in 1858 de geïllustreerde reeks *Familiebibliotheek*: in 1859 zijn eerste roman van Cremer, en Kneppelhout's *Verzamelde Werken*, welke Laatste tot 11 deelen aangroeiden; in 1860 het tijdschrift *De Natuur*; in 1861 Gerdes' *Zondagsblad* en het eerste deel van ten Kate's *Volledige Dichtwerken*; in 1862 het tijdschrift *De Gracieuse*; in 1863 Rüstow's *Militair Woordenboek*; in 1864 de Algemeene *Encyclopedie*; in 1865 Gerdes' *Bibliotheek*; in 1866 de *Schoolatlas voor Natuurlijke Historie* en het *Geïllustreerd Nieuws*; in 1867 Conscience's *Werken*; in 1868 van Leunep's *Nederlands Volksleven*; in 1870 Rogge's *Algemeene Bibliotheek*; in 1871 v. Limburg-Brouwer's *Romantische Werken*, en *Gedenkboek van den Oorlog*; in 1872 een nieuwe uitgaaf van Ritter's *Java*; in 1873 de eerste voortreffelijke verzameling van Unger's *Eaux fortes*; in 1874 Milton's *Paradijs* door ten Kate; in 1875 Dante's *Hel* door ten Kate; in 1876 een *Bijbel van Keur*; in 1878 Homerus' *Ilias* door Vosmaer. Voeg daar elk jaar minstens tien of twaalf kleine uitgaven van verschillende soort bij, boeken over rechtswetenschap, geneeskunde, natuur- en werktuigkunde, geschiedenis, land- en volkenkunde, stichtelijke lektuur, letterkunde; plaats er die heele reeksen van kinderwerkjes nevens; vermeerder dat aantal met zijn vele schoolboeken; herinner u, dat Sijthoff, te zamen met D.A: Thieme en Mart. Nijhoff, het dagblad *het Vaderland* oprichtte en de uitgaaf van het *Nederlandsch Woordenboek* en van van Lennep's *Kompleete werken* ondernam - dan is het wel niet noodig den aanwas van dit fonds nader te omschrijven, of de werkzaamheden aan te toonen, die aan het

bestuur daarvan verbonden zijn. Sijthoff heeft zijn zaak dan ook tot een familiezaak weten op te voeren. Thans, terwijl wij dit schrijven - al gaan wij met onze opgaven in den regel niet verder dan tot 1879, kunnen wij niet nalaten dit hier te zeggen - is in zijn huis te Leiden werkzaam een schoonzoon en een zoon, die tevens directeur is van het *Leidsche dagblad* door den vader opgericht. Met een anderen zoon stichtte hij in 's Gravenhage de *Haagsche Courant.* De derde zoon bestuurt het *Rotterdamsche Nieuwsblad.* Een tweede schoonzoon is redacteur van *het Leeskabinet* door de firma uitgegeven en thans ook van een *Nieuwsblad voor Nederland.* Alle vijf zonen en schoonzonen zijn tevens deelgenooten in het Leidsche handelshuis. - Wie zou voor zulk een streven naar breedheid geen eerbied hebben?

Sijthoff heeft een zeldzamen vindings- en koopmansgeest getoond en blijft dat voortdurend doen, zich onafhankelijk verklarende van oudere, en zooals hij meent verouderde handelsgewoonten. Zijn firma heeft aan den algemeenen boekhandel een leven en vertier gegeven, gelijk niemand van haar tijdgenooten. Wij bejammeren het, dat onze schets, door gebrek aan gegevens, slechts tot dit vluchtig overzicht zich moet bepalen.[1]

S.E. van Nooten.

Met April 1876 nam S.E. van Nooten zijn zoon W.H.J. als deelgenoot in zijn zaken op, na die bijna 40 jaar alleen gedreven te hebben. Hij had zich 1 October 1835 in zijn vaderstad Schoonhoven eerst als boekdrukker en later ook als boekverkooper neêrgezet en zich in den handel een verdienstelijken naam gemaakt. Van Nooten levert een van de voorbeelden, dat

1 Evenzeer doet het ons leed, dat wij in deze waardeeringen alleen aan de oudere firma's een plaats konden geven en de vermelding van zoo menig jongere die wij hoogachten aan onzen opvolger moeten overlaten.

men in ons vaderland niet in een hoofdplaats behoeft te wonen om als uitgever groote zaken te doen. Het kleine Schoonhoven is de zetel van een der belangrijkste fondsen. Niet van een plaats, maar van den persoon hangt het slagen in den handel af.

Toch kunnen er omstandigheden zijn, die op dat wèlslagen beduidenden invloed oefenen. Van Nooten, grootgebracht onder een beschaafden familiekring en als leerling opgeleid in de school van J.F. Thieme te Nijmegen, bracht een letterkundige en handelsontwikkeling meê, die hem overal een weg zouden gebaand hebben. Spoediger dan hij wel meende bood zich daartoe de aanleiding aan. Nauwelijks drie jaren gevestigd kreeg hij het voorrecht, in de stad zijner inwoning C.E. van Koetsveld aldaar tot predikant beroepen te zien en met dezen een vriendschap te sluiten, die onafgebroken heeft voortgeduurd. Van Koetsveld had zich toen reeds eenigermate als schrijver bekend gemaakt door zijn *Vriend der Kranken*, in 1838 te Amsterdam uitgegeven. Weldra volgden nu, door van Nooten uitgelokt, eerst *de Oudejaarsavond* en daarna de *Schetsen uit de Pastorie van Mastland*, een bundel boeiende en stichtelijke tafereelen, die zooveel bijval vond, dat druk op druk elkaâr opvolgden en er in 1874 een 7^{e} oplaag van noodig was. Gaandeweg verschenen van dezen gevierden schrijver dat *zestigtal* titels, die van van Nooten's fondslijst de kroon uitmaken.

Gelijk wellicht van Nooten eenigermate op Koetsveld, zoo heeft zeer zeker Koetsveld op van Nooten's werkzaamheid invloed gehad. De uitgever had het verleidelijke van zijn vak leeren kennen. Reeds dadelijk na zijn vestiging had hij, ook om aan zijn drukkerij werk te geven, eenige boeken voor leesgezelschappen, zooals romans van Christemeijer en Bosdijk, met eenig goed gevolg uitgegeven, en zich ook nu en dan aan een enkele wetenschappelijke onderneming gewaagd. En toen nu al deze werken, dank zij hun innerlijke waarde, gelukten, werd van Nooten's

moed gaandeweg sterker, zijn ondernemingszucht kloeker, zijn werkkring wijder en, een zeer natuurlijk gevolg van dit alles, zijn fonds jaarlijks aanmerkelijk rijker. Als men de lange lijst daarvan overziet en de verschillende onderdeden nagaat, dan wekt het werkelijk verbazing, dat in dat beperkte stedeke, wat den boekhandel betreft, zulke groote dingen zijn geschied. - Behalve de tijdschriften *Chemisch en Pharmaceutisch Archief*, *Maria en Martha*, *Moeders schoot*, *De Dorpsbibliotheek*, *De beoefenaar der Wiskunde*, *De beoefenaar der Rekenkunde*, *De Volksschool*, *Kinderbibliotheek*, en de jaarboekjes *Almanak voor Hollandsche Blijgeestigen*, *Almanak voor kinderen*, het *Kerkhistorisch Jaarboekje* onder leiding van Moll, heeft van Nooten op rechtskundig gebied in het licht gezonden werken van de Witt Hamer, van Geuns, de Kleyn; op genees- en natuurkundig van Duflos, Kampfmüller, Stöckhardt, Verwey, Gunning, Labberton, Sobernheim, Lubach en Logeman; op godsdienstig van van Willes, Ab. Utrecht Dresselhuijs, Clarisse, van Heyningen, Mevr. van Meerten, van Spall, Mevr. v. Calcar, de Wijs, Niermeijer; op letterkundig een aantal romans. Maar vooral op het gebied van onderwijs en kinderlektuur heeft van Nooten zich een fonds verzameld zoo uitgebreid, dat het weinig mededinging heeft. Voor gymnasiaal, middelbaar en lager onderwijs heeft hij voortreffelijke boeken en boekjes uitgegeven, die meestal herdrukken noodig hadden en door zijn naam op den titel een merk droegen van degelijkheid. Vooral in de laatste jaren heeft de firma S.E. van Nooten & Zoon zich meer bij uitsluiting op dit vak toegelegd, blijkens haar fondslijst van 1878, waarin niet minder dan 215 titels van deze rubriek vermeld staan, en waaronder er 35 zijn die een 2^{en}, 23 die een 3^{en}, 13 die een 4^{en}, 10 die een 5^{en}, 9 die een 6^{en}, 5 die een 7^{en}, 6 die een 8^{en}, 3 die een 9^{en}, 2 die een 11^{en}, 1 die een 12^{en}, 2 die een 14^{en}, 1 die een 16^{en}, 1 die een 18^{en} en 1 die een 19^{en} druk behoefden.

Als bestuurslid van de Vereeniging heeft van Nooten jarenlang meêgewerkt aan de bevordering van de algemeene belangen. Het ondersteuningsfonds, waarvan de gedachte van hem uitging, heeft hij mogen zien tot stand komen, zich uitbreiden en weldadige vruchten beloven voor de toekomst.

J.B. Wolters. - E.B. ter Horst.

Met Mei 1876 was het 40 jaar geleden, dat Jan Barend Wolters zich te Groningen als boekverkooper vestigde. Niemand had minder dan hij in dat beroep zijn toekomst zich voorgesteld. Zijn zoeken was het notariaat, waar hij tot zijn 26^{e} jaar voor studeerde. Eensklaps sloeg hij van plan om en werd boekverkooper, zonder van die zaken eenig verstand te hebben. Een eenigszins met den handel bekende bediende zou hem helpen. - Wolters was een stil jongman, niet sterk, veel huiszittend, van jongs af een napluizer, een keurig werkman. Door zelfoefening was hij onderscheiden talen meester geworden. Het schrijven van notarieele stukken had hem leeren toezien op ieder woord en een zucht tot netheid en orde in hem gewekt, die hem tot een tweede natuur geworden was.

Uit deze kleine eigenschappen werd een voornaam uitgever geboren.

Wolters zag ieder boek dat hij in commissie kreeg nauwkeurig na. Hij vatte den inhoud, hij las er de kritieken over, hij vergeleek ook het uiterlijk van het een met het ander, hij oefende zich zooveel mogelijk in bibliographische kennis. Zoo leerde hij over boeken meê te praten en kreeg hij een debiet onder zijn meestbeschaafde stadgenooten. Er was een tijd dat Wolters een der grootste debitanten was.

Zijn arbeid als uitgever begon, gelijk gewoonlijk, heel eenvoudig. Een paar romans en een paar stichtelijke boeken, die

hij zelf vertaalde, waren zijn eerstelingen. Maar wie hem daarmeê bezig zagen, merkten de uiterste zorgen op, die hij ook daaraan besteedde. De keus van letter en vorm kostte hem overleg: zuiverheid was bij hem een zaak van geweten; elk proefblad werd wel vier- of vijfmaal door hem nagezien, en zoolang er maar gevaar voor eenige fout was, kreeg de drukker het niet in handen. Zoo bekwam hij den naam van een kundig en nauwgezet man en werd hij al meer en meer door Groninger geleerden tot het uitgeven hunner geschriften aangezocht. Het eerste groote werk, dat bij hem het licht zag, was het *Wetboek van Burg. Regtsvordering* door Oudeman, in 1841, gevolgd door de overige wetboeken, door die van Diephuis, en het door deze beiden in 1848 opgerichte tijdschrift *Opmerkingen en Mededeelingen.* Daarbij sloten zich andere uitgaven aan, die van Choulant's *Ziektekunde* door Ali Cohen, en een aantal theologische en stichtelijke schrifturen van de toongevers der Groninger school, o.a. het groote werk van Meyboom, *Het Leven van Jezus*, de werken van Channing en Parker, voorts de geschiedkundige boeken van Wynne en Diest Lorgion; de oud-letterkundige van Jonckbloet; menigte handboeken voor onderwijs en natuurstudie, tal van schoolboekjes, alles bezorgd met kieschen smaak wat den vorm betreft en voorbeeldeloos gelukkig van debiet. Toen Wolters in 1860 overleed, 50 jaar oud, had hij een der grootste plaatsen als debitant en uitgever ingenomen[1].

Hij liet zijn firma na aan zijn veel jongeren zwager Eduard B. ter Horst, die reeds van 1845 bij hem onder zijn leiding werkzaam geweest was. In dezelfde beginselen van rusteloos en nauwlettend werkzaam-zijn opgegroeid, heeft ter Horst de eer zijner firma koninklijk gehandhaafd. Omringd van uitstekende

1 In de *Bijdragen* dl. I bladz. 153 is omtrent J.B. Wolters een levensbericht te vinden door L.S.P. Meyboom.

raadgevers, zelf begaafd met een geoefend oog, een helder doorzicht, een onwrikbare kordaatheid en een hooge maat van prijzenswaardige eerzucht, heeft ter Horst voor ons kleine land wonderen gedaan als uitgever. Dat is niet te boud gesproken. Op de internationale tentoonstelling te Weenen in 1873 prijkte zijn fondskast met meer dan 600 editiën, waaronder niet minder dan 200 herdrukken. De lijst van de uitgaven zijner firma is een toonbeeld van degelijkheid, kostbaarheid en vruchtbaarheid. In het vak van rechts- en staatswetenschap valt te wijzen op Cremers' *Wetboeken* te zamen *f* 76.40, Diephuis' *Burgerlijk en Handelsrecht* 2e druk 81.30, het *Tijdschrift* van dezen en Oudeman, 25 deelen 94.70; Oudeman's *Burgerlijke Rechtsvordering* 4e druk 15. - de Savornin Lobman's *Staatsblad* 67.90, en op namen als die van Blaupot ten Cate, Boeles, Feith, Gleuns, van Houten, de Jong, van Milligen, Modderman, van Swinderen, Vroom, Stuart Mill; in dat van land- en tuinbouw op *De Nederlandsche Boomgaard* 70. -, *Nederl. Flora* door Witte 50. -, *Neêrlands Plantentuin* door Oudemans 27. -, *Nederl Flora en Pomona* 55. -, Ritzema Bos, *Landbouwdierkunde* 19. -, Reinders, *Landbouw en Veeteelt* 2e druk 17.50; in dat van geneeskunde op Ali Cohen's *Gezondheidsregeling* 12 50, en Coster en Opwyrda's *Neêrl. Pharmacopoea* 20. -; in dat van bouwkunde op Groneman's *Hedendaagsche Bouwkunde* 40. -, Berghuis' *Bouwkunde* 25. -, van Grieken's *Bouwkunde* 25. -; in dat van geschiedenis op Rietstap's *Wapenboek* 72. -, het 12tal werken van Wynne, waarvan 6e, 7e, 8e, 9e en 10e drukken verschenen, en de *Bijdragen tot de Geschied. van Groningen* 39. -; in dat van taal- en letterkunde op de werken van Jonckbloet, Brill, Franck, Matthes, Moltzer, Eelco Verwijs, de drie Leopold's, Nassau, de Groot, Goeverneur, de Loveling's. En voorts op dien rijkdom van allerlei werken voor gymnasiaal, middelbaar en lager ouderwijs, waardoor ter Horst meer dan eenig ander zich verdienstelijk heeft gemaakt. Aan hem en zijn raadslieden heeft het school-

wezen een gansche hervorming te danken. Hij leï het erop toe, al was dit onwillekeurig ten nadeele van vele beroepsgenooten, om voor verouderde hand- en leesboeken, atlassen, kaarten, betere in de plaats te stellen, en hij had daarbij een oog op personen en behoeften, dat benijdenswaardig was. Bovenal het lager, en wel bijzonder het aanschouwelijk onderwijs is hem zeer groote dank verschuldigd. Zijn leerboekjes met houtsneêprentjes was een ware vinding; zijn opvolgende reeks van klassen-boekjes een wèlaangelegd plan. Ook poogde hij het schoonheidsgevoel bij de jeugd in de hand te werken door den uiterlijken vorm. Het behoort letterlijk tot de groote daden, om in betrekkelijk korten tijd zulk een overwegend schoolfonds bijeen te krijgen, gelijk het ter Horst gelukt is te doen. Alle mannen van naam heeft hij voor zijn doel weten te winnen. En wanneer wij, om van 2e drukken niet te spreken, oppervlakkig in dat fonds tellen 34 3e drukken, 32 4e, 15 5e, 12 6e, 8 7e, 3 8e, 2 9e, 6 10e, 2 11e, 2 12e, 2 13e, 2 14e, 1 16en, 1 19en en 1 20en, dan heeft hij waarlijk ook wel de vruchten van zijn buitengewoon voorbeeldigen arbeid mogen genieten.

Van Druten & Bleeker.

In 1878 vierde de firma van Druten & Bleeker haar 40jarig bestaan. J.F. van Druten vestigde zich in April 1838 teSneek, zijn geboorteplaats, en wist aan zijn zaak al dadelijk eenig leven te geven door zijn ijver als debitant. In 1845 verbond hij zich met A. Bleeker, student aan het doopsgezind seminarie te Amsterdam, maar die om minder sterke gezondheid zijn wensch om predikant te worden moest opgeven. Van toen af begon de firma zich ook op het uitgeven toe te leggen, al werd de debietzaak daardoor volstrekt niet verwaarloosd. De kunde en goede smaak der beide vennooten waren een waarborg dat zij niet anders dan goede boeken zouden ter perse leggen. Gelijk meestal waren ro-

mans, en wel vertaalde romans, hun eerste keus. Achtereenvolgens gaven zij daarvan een heele reeks; Flygare Carlèn, Dornau, Ellis, James, Bulwer, Töpfer, Rawcrofft, Fred. Bremer, Kavanagh, Warren, Marsh, Zschokke, Andersen, Read, Wetherell, Kingsley, Hawthorne, Mulock, Wood, Gaskell, Trollope, Eliot, vonden bij hen waardige en zorgvuldige vertolkers. In 1855 kwamen zij op de gelukkige gedachte tot het uitgeven van een *Goedkoope Bibliotheek voor alle standen*, waarin zou worden opgenomen en goedkoop verkrijgbaar gesteld een keur van de beste buitenlandsche werken op verschillend gebied van wetenschap en letterkunde. Zij verdeelden dit plan in vier reeksen, die te zaraen een kleine honderd boekdeelen uitmaken en waarin, behalve ettelijke romans, evenzeer verschenen reisverhalen, werken over geschiedenis van Thiele, von Rotteck, Grube, Jonckers, Stoll; over natuurwetenschap van Burmeister, Johnston, Crüger, Diesterwreg, Hartwig, Elwes, Berghaus, Gressler, Whittwer, Postel, Pütz, Winkler, Felisch, Page; voor onderwijs van Assmann, Pütz, Kannegiesser, Seydlitz, Page e.a. Buitendien waren zij uitgevers van vele verdienstelijke werken over geschiedenis van Hagen, van Berkum, Poujoulat en het groote werk van Schlosser, *Geschiedenis der* 18^{e} en 19^{e} *eeuw*, 8 deelen. Op het terrein van stichtelijke lektuur verschenen bij hen werken van Gorter, Hoekstra, Zschokke, Gewin. Ook waren de schoolboeken, die bij hen het licht zagen en, behalve de genoemden, van Schlömilch, Dingemans, Fleischauer, Eger, Lobatto, Colenso, Bake, Spruijt, Muller, Calisch, Allan e.a. afkomstig waren, van goed gehalte, hetgeen blijkbaar was uit verscheidene herdrukken. In hun *Praktisch Volksboek*, een tijdschrift dat van 1856 - 70 bestond, werkten zij mede tot het verspreiden van allerlei nuttige kennis onder het groote publiek.

In 1874 werd de firma ontbonden en zette van Druten de uitgebreide zaak met dezelfde werkzaamheid voort, gesteund door

zijn beide zonen, die bestemd waren den vader in de met eer bekende handelszaak op te volgen.

W.P. van Stockum.

Met den aan vang van 1878 onttrok zich aan den handel een man, die er gedurende 45 jaren een sieraad van had uitgemaakt. Wilhelmus Petrus van Stockum, te 's Gravenhage, droeg zijn uitgebreide handelszaak aan zijn zoon over. Toen van Stockum, opgeleid in de klassieke firma van P. den Hengst & Zoon, in 1833 zijn eigen handel opzette, begon hij heel in het klein. Toch liet hij van stonde af aan aan het Haagsche publiek zien, dat men van hem iets anders te wachten had dan van een gewonen boekverkooper, die, en die regel is alles behalve verwerpelijk, bij zijn boekwinkel tegelijk een magazijntje pleegt te houden van allerlei kantoor- en schrijfbehoeften. Bij den jongen van Stockum waren die laatste artikelen niet te koop. Hij verkocht boeken, niets dan boeken; men kon dus aannemen, dat hij in die waar te huis zou zijn. Het duurde niet lang of hij toonde dat. Bibliographische en letterkundige studiën had hij achter zich en hield die dagelijks bij. Wie bij hem om eenig boek kwam, oud of nieuw, kon er staat op maken, dat van Stockum er iets van wist te vertellen. Maar hij had ook een derde studievak, dat hem niet minder vooruithielp. Hij bespiedde niet alleen de boeken, maar evenzeer de menschen waaronder hij zich bewoog. Den Haag was rijk in allerlei verscheidenheid van lezers en kunstliefhebbers. Een in alle opzichte beschaafd man als hij had niet veel noodig om door ontmoeting en gesprek de voegen in ieders harnas te leeren bespeuren. Een spaarzaam, maar doeltreffend ter inzage zenden van al het, ook in vreemde talen, nieuw uitkomende in elks bepaalde richting, baande aan zijn debiet een breeden weg; en zoo werd van Stockum een der eersten, een der

weinigen, die een boekhandel, een eigenlijken, veelomvattenden boekhandel dreef op groote schaal; die zich had weten te plaatsen in een zeer ruimen en vruchtbaren handelskring, en die door zijn publiek als een hoogst bekwame en geletterde gids op elk gebied algemeen gezocht en gewaardeerd werd. Daarvan getuigden de blijken van achting en genegenheid, die hem van zijn stadgenooten meermalen te beurt vielen, ook in het letterkundig genootschap 'Oefening kweekt kennis', waarvan hij mede-oprichter was; ook van zijn vakgenooten in het Haagsche boekverkoopersgezelschap; niet het minst in de Vereeniging, waar hem steeds een eereplaats en later het eerelidmaatschap werd aangeboden.

Naast den nieuweren handel legde van Stockum zich ook op den ouden toe. Als auctionaris hield hij geregeld veilingen, en de catalogen van de bibliotheken, die hem werden toevertrouwd, gaven de doorslaande blijken van de kunde en zorg, die hij eraan ten beste gaf. Aan zijn eigenlijken boekhandel, nieuw en oud, in verschillende talen en vertakkingen, had hij een arbeidsveld groot genoeg, om het als uitgever nog te hebben willen uitbreiden. Maar de enkele malen dat hij daartoe verlokt werd, was het door zijn voorliefde voor geschiedenis en letterkunde, gelijk o.a. door de werken van den grooten Motley, met inleiding en aanteekeningen van Bakhuizen van den Brink.

Wie zal den invloed berekenen, dien een degelijk, beschaafd, nauwlettend boekverkooper kan hebben op de ontwikkeling zijner stadgenooten, door de bevordering hier, door de opwekking elders, van wetenschap, letteren, kunst en zede!ijken ernst? Wie weet niet uit eigen jeugd of uit later dagen, hoe eenig boek, en het gesprek daarover, indrukken hebben achtergelaten ingrijpend in karakter en leven? Wie heeft niet aan de gedrukte letter te danken, of te wijten, een groot deel van zijn vorming en gehalte, van zijn beteekenis ten overstaan van de maatschappij en van zich zelven? En hij die ze ons in handen geeft, of ons

eraan onttrekt, is één van die machtige krachten, waaruit onze opvoeding, onze leiding, onze arbeid geboren worden.

Toen van Stockum na zijn bedrijvig leven de rust zocht, mocht hij de bewustheid meêdragen, dat hij wakker gestaan had op zijn post, en dat hij benijdenswaardig was in plichtsvervulling en in de erkenning daarvan bij stadgenooten en handelsvrienden.

H.A. Kramers.

Vier jaren na van Stockum, en wel met Januari 1837, vestigde zich H.A. Kramers, te Rotterdam. Beiden zijn ongeveer tijdgenooten, beiden zijn vakgenooten, beiden leverden voorbeelden van den assortimentshandel, zooals wij dien in onze inleiding trachtten te schetsen.

Het spreekt van zelf dat het niet wel doenlijk is, maar anders zou het wel eenige moeite waard wezen, na te gaan, hoe in de onderscheiden steden van ons land het boekenverbruik in getal en gehalte, de bevolking in aanmerking genomen, in verhouding staat. Daaruit zou dan eenigszins kunnen worden afgeleid, in hoe ver dat meer of minder debiet samenhangt met den ijver en de voorliefde van daar gevestigde boekverkoopers, en in welke maat deze van invloed kunnen geacht worden te zijn op den geestelijken smaak hunner stadgenooten. Want dat dit debiet hier en daar aanmerkelijk uiteenloopt, is een niet te ontkennen feit. Er zijn, onafhankelijk van haar ligging in deze of gene streek van ons land, plaatsen, waar het verbruik van boeken al zeer sober, er zijn andere, waar dit in het oog loopend aanzienlijk is. Wie onze aantcekeningen in de boekenlijsten heeft willen inzien, zal reden gehad hebben zich te verbazen, welke groote getallen van kostbare uitgaven soms hun plaats vonden in gemeenten, zelfs in den zoogenoeinden achterhoek, die men daarvoor waarlijk niet zou voorbestemd hebben.

Onder de steden, die daaromtrent in den boekhandel met een kroontje geteekend staan, behoort sinds jaar en dag Rotterdam. Rotterdam heeft weinig uitgevers binnen zijn wallen gekweekt; zelfs was het vroeger een zeldzaamheid als eenig boek een Rotterdamsche firma op zijn titel droeg. Maar wat het aantal handige boekhandelaren en het debiet betreft, welke stad was vroeger vruchtbaarder? Zelfs het groote Amsterdam stond erbij achter. De uitgever, die zijn jaarlijksche rondreis ter afrekening deed, bewaarde Rotterdam voor het laatst, om daar als het neusje van den zalm te genieten. Hij, daarentegen, die met een nieuwe onderneming ter aanbieding uitging, bezocht die stad het allereerst: hij zou er den barometer voor zijn kansen vinden.

Nooit heeft hij het wellicht zelf geweten of willen weten. Maar wanneer, bij voorbeeld, onder al de aanzienlijke debitanten aldaar, de hand van een man als Kramers uit de uwe, jong uitgever, een nieuw boek aannam, het inzag, het doorliep, het betastte, met zijn onbedriegelijk handelsoog het wikte en woog zouden we zeggen, dan bonsde u het hart van spanning, wat de uitspraak van diens orakel zou wezen omtrent de levensvatbaarheid van uw pleegkind. Het eenvoudig ontoegelicht: ‘dank je’ was uw vonnis; het even kortaf: ‘noteer me voor 25, 50 of 100 exemplaren’ was de triomf uwer hoop.

Den drempel te overschrijden van een huis als dat van H.A. Kramers was voor ieder beschaafd man een genot. Boeken, niets dan boeken, boeken in alle talen, boeken van allerlei inhoud, allerlei vorm, allerlei waarde, zuiver wetenschappelijke, uitlokkend letterkundige, kunst- en prachtwerken, deftig en schitterend van band, pronkstukken van typographischen en graveer-arbeid, lonkten daar met hun verlokkende oogen u toe. Een toonbeeld van netheid en orde was die stapelplaats, in welker midden de rijzige, rustige figuur van den tijdelijken eigenaar wèltoegerust zijn bezoekers afwachtte, om ze met zijn veelomvattende kennis

en smaak - door hoeveel oefening verkregen! - in hun keus voor te lichten. Niemand, die dezen verleidelijken cirkel binnentrad, of hij had zijn geld besteed; niemand, of hij had te gelijk de bewustheid dat hij er rijker door geworden was.

Kramers was niet op zulk een grooten voet begonnen. Toen hij op even 20jarigen leeftijd den debiethandel van zijn patroon P.H. van den Heuvell overnam, had hij weinig grondige opleiding gehad en even weinig ervaring. Met wat gewone schoolafrichting had hij het moeten stellen, en de werkzaamheden in zijn leerjaren hadden hem met niet veel anders dan met het werktuigelijk boek in kennis gesteld. Maar een groot voorrecht was als het ware hem in den schoot geworpen en bij zijn ontvankelijk gestel voor zijn toekomst beslissend. Van den Heuvell had zijn debiet bovenal gevonden onder de leerlingen van de toenmaals bloeiende Rotterdamsche klinische school. Dit weder had aanleiding gegeven, dat de lectoren aan die school, waaronder mannen als G.J. Mulder, Miquel en Moleschott, diens boekwinkel in- en uitliepen; en aan deze, al ware het vluchtige aanraking had de jeugdige bediende te danken, dat hij begon in te zien hoeveel er voor hem in zijn vak te leeren viel; dat hij door een nieuwen geest van ijver en studie werd aangeblazen, dat hij in één woord ook op zijn burgerlijk handelsgebied de waarheid leerde van de spreuk dat kennis macht is. Van toen af werd bibliographie, in het eerst vooral van medische boeken, zijn dagelijksch brood.

Een ongezochte aanleiding werkte de uitbreiding zijner zaken belangrijk in de hand. Bijna geen debitant in den lande had er tot dus ver aan gedacht, het buitenlandsch goed dat hij noodig had te trekken uit het buitenland zelf. Fransche boeken werden in den regel van de firma Dufour & Co., Duitsche door die van Joh. Muller en C.G. Sulpke, allen te Amsterdam, verkregen. Maar toen omstreeks 1888 de vermaarde Parijsche uitgever Baillière

Rotterdam bezocht, zijn boeken voor Kramers' glazen zag liggen en dezen voorstelde in het vervolg rechtstreeks zich met hem in betrekking te stellen, was er een nieuwe en breede deur opengegaan. Weinig jaren later was zijn Fransche handel zoo uitgebreid, dat Kramers het moedige plan opvatte - en in die dagen wàs dat een zaak van moed - naar Parijs te gaan en zich in verband te stellen ook met andere huizen. Kort daarop deed hij met hetzelfde doel een tocht naar Duitschland, in 1850 een naar Londen, en zoo stond binnen weinig jaren het huis Kramers in betrekking met de grootste boekenmarkten, spoedig ook met die van Italië en Amerika. Door deze rechtstreeksche verbindingen namen ook de buitensteden zijn hulp voor haar bestellingen te baat, werd in onze koloniën een breede baan voor hem geopend, en maakte bovenal niet alleen het Rotterdamsche, maar een groot deel van het Nederlandsche publiek een gretig gebruik van de rijke schatten, die dit magazijn op het gebied van iedere hedendaagsche geestesrichting aanbood. Stel daarbij op den voorgrond de persoonlijkheid van den patroon, en gij hebt den sleutel tot de oplossing, hoe in den loop van ettelijke jaren de assortimentshandel van H.A. Kramers een voor ons land eerbiedwekkenden omvang heeft gekregen en in den ruimsten en besten zin een eigenlijke boekhandel werd, waarin een ongeloofelijke menigte boeken tegen een ongeloofelijk kapitaal worden omgezet. Assortimentshandelaren als van Stockum en Kramers - wij doen anderen niets te kort - bewijzen, hoe ook de boekhandel in Nederland groothandel kan wezen.

Als uitgever heeft Kramers zich nooit vooropgezet. Prof. Mulder, die hem van zijn jonge jaren af met zijn vertrouwen en vriendschap vereerd heeft, heeft zijn ouden uitgever niet willen verlaten; zijn vertrouwen was tot vertrouwelijkheid verduurzaamd.

Kramers, die, na een ingespannen handelsleven van bijna 50 jaren,

in 1875 zijn zaken overgegeven hebbend in handen van zijn zoon en van zijn waardigen steun L.J. Schüller, voor zich zelv' een welverdiende rust gezocht heeft in de stille liefelijke natuur van Apeldoorn, moge roemen in zijn goede stad Rotterdam, niemand zal tegenspreken, dat Rotterdam voor de geest- en kunstbeschaving zijner ingezetenen aan een boekhandel als dien van Kramers evenzeer vrijwat verschuldigd is.

P. van Santen.

Toen in 1878 het eerste deel verscheen van J.J. Cremer's *Romantische Werken*, begon de gevierde schrijver zijn voorafgaand ‘woord aan den lezer’ aldus: ‘Bij het verschijnen van de *Gezamenlijke Werken*, is het den schrijver een droeve plicht, den wakkeren uitgever te gedenken, die met zooveel warmte de in 't lichtgave had begeerd en voorbereid, en, reeds voor het verschijnen van dit eerste deel, - in de volle kracht van 't leven - aan de zijnen en zijn werkkring ontvallen moest.

‘Het welslagen van van Santen's onderneming - wel eens door mij betwijfeld, op grond dat reeds zoo menige uitgave mijner vertellingen, in allerlei vorm en bijeenvoeging, in 't licht verscheen - dat w elslagen achtte hij zoo goed als verzekerd; en, nu het al meer en meer blijkt dat zijn vertrouwen niet wrordt beschaamd, getuigt zulks op nieuw voor zijn juisten blik, en zijn tact om de uitgaven zijner pers naar de eischen des tijds te doen uitvoeren.’

Dit woord van weemoedige hulde gold Pieter van Santen, die in Juli 1877 op slechts 39jarigen leeftijd ontslapen was.

Wat Cremer getuigde van diens juisten blik en tact, had van Santen in zijn kort leven herhaald bewrezen. Weinig uitgevers hebben zulke gelukkige zaken gedaan. Zich in 1860 in naam associeerende en zich alzoo vestigende onder de firma van den

Heuvell en van Santen (een naam dien hij in 1873 verbrak om daarna alleen op zijn eigen naam voort te gaan), werd hij al heel spoedig, behalve van eenige vertaalde romans, uitgever van die reeks van boeiende verhalen van Aimard, die vooral onder het jeugdig geslacht een ongekenden opgang maakten. Ten gevolge daarvan legde hij zich toe op het uitgeven bijzonder van kinderwerken, die er zeer behagelijk uitzagen en die hij, geholpen door zijn persoonlijk reizen en zijn verlokkende manieren, in grooten getale zoowel in België als hier wist te verspreiden. Ook zijn *Algemeens Geschiedenis* van Streckfuss, zijn kaarten voor schoolgebruik, zijn *Reisgids*, zijn tijdschrift *Omnibus*, zijn wetenschappelijke en geïllustreerde volksboeken, zijn vertalingen van Erckmann-Chatrian, zijn boeken voor onderwijs, voor leesgezelschappen, voor en over Indië, zijn goedkoope herdruk van Hofdijk's Ons *Voorgeslacht*, getuigden alle van zijn praktischen blik. Evenzoo behaalde hij groote voordeelen aan zijn uitgaaf van de *geïllustreerde Verhalen* van Jules Verne, die hij in 1875 begon. Van Santen was een man van vurigen ijver, wien moeiten noch opofferingen te veel waren, eerst om verkoopbare kopijen machtig te worden en daarna om ze zoo veel mogelijk aan den man te brengen. Een zijner kloekste plannen was, samen met G.L. Funke, de oprichting van *het Nieuws van den Dag* in 1870. Zijn laatste groote onderneming was de uitgaaf van Creiner's *Verzamelde Werken*, wier kopijrecht hij voor een aanzienlijken prijs gekocht had. Door de veelheid en verscheidenheid van zijn arbeid en door het buitengewoon gelukkig slagen van schier alles wat hij ondernam, trok van Santen de algemeene aandacht. Het maakte een pijnlijken indruk toen deze moedige jonge man op nog zoo frisschen leeftijd plotseling overleed, gereedstaande zijn handel te verleggen van 's Gravenhage naar Amsterdam, om dien daar op nog breeder voet uit te breiden.

H.A.M. Roelants.

In 1879 was het 83 jaar geleden, dat H.A.M. Roelants als boekverkooper en uitgever zich vestigde te Schiedam. Ook hij heeft weder een blijk gegeven, dat een man van werkkracht en wil geen hoofd- of akademiestad noodig heeft om zich in uitgebreiden kring te bewegen. Het kleine Schiedam heeft sinds jaren een grooten boekhandel in zijn veste, even als Schoonhoven en Zaltbommel dien hebben.

Roelants begon als uitgever reeds dadelijk met een paar kloeke ondernemingen: van Dissel's *Flavius Josephus* en Welter's *Wereldgeschiedenis.* Daarop volgden Hyrtl's *Topographische Ontleedkunde*, een tijdschriftje *de Kinderkerk*, en eenige romans. Alzoo, volgens onze gewoonte, een uitgever te meer, die voordeel zocht overal waar hij meende het te kunnen vinden. Op dien weg is Roelants voortgegaan. Hij heeft veel uitgegeven en goed uitgegeven. Achtereenvolgens kwamen bij hem van de pers de tijdschriften: *Christoterpe*, *De Kansel*, *Oud en Nieuw*, *Dames-Courant*, *Nederlandsch Museum*, *Stuioers-editie voor de Jeugd*, *Maandblad voor Nederlandsche taal*, *Het Vaandel*, en de jaarboekjes *voor de Nederl. Hervormde Kerk* en dat *voor Gemeentebesturen* en de *Nederlandsche Volksalmanak. Wetboeken* gaf hij uit van Greve en Stolk; ook Fransen van de Putte's *Parlementaire Redevoeringen.* Onder zijn geschiedkundige uitgaven moeten vooral genoemd worden de werken van generaal Knoop, van v. Rüstow, van de Roo van Alderwerelt, van van Vloten, van Thiers; onder die van gemengde letterkunde van S.J. v.d. Bergh, van der Hoop, Schimmel, Piet Paaltjens, Koopmans van Boekeren en een aantal goede romans; onder zijn stichtelijke lektuur die van de Charante, Piccardt, Steenberg, Statius Muller, Réville; onder zijn boeken voor onderwijs die van Nieraeijer, Kreenen, Bakker; zijn schoolboeken ten behoeve van het militair onderwijs en zijn menigte kinderwerkjes. Maar de uitgaven waarmeê Roelants het meest eer

behaalde en die tot de schoone ondernemingen behooren, waren zijn *Cats* door van Vloten, zijn *Volks-Encyclopedie*, zijn *Verzamelde werken* van Zschokke, van de Bull, van Fred. Bremer, van Thackeray, van Erckmann-Chatrian, vooral zijn *geïllustreerde editie* van Dickens. Voeg daarbij zijn uitgaaf van *Al de Leerredenen* van v. Oosterzee, zijn *Prachtbijbel*, zijn *Nieuw Testament* met platen van Bida en ten slotte zijn *Klassiek Letterkundig Pantheon*, dan behoeft het geen verdere aanwijzing, dat Roelants onder de voornaamste uitgevers zijn plaats heeft. Vooral zijn *Pantheon* was een meesterlijke greep. Toen hij, in navolging van een dergelijke Fransche uitgaaf, in 1852 deze onderneming begon, brak er een storm tegen hem los van de zijde der debitanten, die hem beschuldigden dat hij met zijn goedkoope boekjes van 30 cent hun de voordeelen ontnam aan duurder boeken verbonden. Roelants verwees hen naar de toekomst, die bewijzen zou hoe de veelheid van debiet zijner uitgaaf voordeeliger zou werken dan het weinige of niet-debiet van dure werken. En die toekomst heeft hem in het gelijk gesteld. Duizenden bij duizenden heeft hij verkocht van die gansche reeks, die tot over de 100 stuks is aangewassen. En was deze onderneming een moedige en voordeelige handelsdaad, van grooter gewicht was zij als nationale daad, omdat zij vooral de oudere letterkunde van ons vaderland bekend maakte waar zij tot heden toe een gesloten boek was geweest; omdat zij aan de scholen gelegenheid bood haar reeds aan jonge lieden in handen te geven, en omdat zij aan het gansche Ncderlandsche volk een reden te meer gaf tot nationale fierheid en ontwikkeling.

C. van der Post Jr. en C.G. van der Post.

In Februari 1879 overleed te Utrecht, in den ouderdom van 72 jaar, Cornelis van der Post Jr., na daar ter stede ruim 40

jaar als boekhandelaar en uitgever krachtig werkzaam te zijn geweest. Hij had zich door eigen arbeid en door aankoop een zeer aanzienlijk fonds verzameld. Bijna elke maand kwam bij van der Post eenig nieuw boek van de pers, dat zich meestal onderscheidde door netheid van uiterlijk. Hij had op elk terrein een scherp koopmansoog en wist aan de behoeften en aan den smaak van het publiek handig te voldoen. Zoo wisselde hij zijn uitgaven af naar gelang der omstandigheden, zonder zich echter toe te leggen op bijzonder kostbare en uitgebreide ondernemingen.

Trouwens van der Post heeft in één bepaalde richting zeer groote verdiensten gehad, verdiensten, die zijn naam stellen onder de beste uitgevers van dit tijdvak. Aan de bevordering van de genees- en heelkundige wetenschap heeft hij, met zijn broeder C. George, onwaardeerbaren dienst bewezen. Cornelis van der Post had als onderdeel van zijn uitgeverszaak de voordeelen ondervonden, die de uitgaaf van medische werken in zijn jongen tijd afwierp. De aanraking met Utrechtsche hoogleeraren was hem daarbij zeer te stade gekomen. Zij had hem opmerkzaam gemaakt op den grooten vooruitgang, dien deze wetenschap in het buitenland maakte, en op de hoogstbelangrijke boeken die daar uitkwamen. Van der Post zelf had ze in groot getal aan de studenten afgeleverd en was erin te huis geraakt. En al gebruikten deze nu bij voorkeur de oorspronkelijke talen, toch was er een andere studeerende jongelingschap, aan de klinische scholen, jongelingen, die, geen akademische opleiding noodig hebbende voor hun aanstaand beroep van plattelands heelmeester, zeker een vertaling zouden verkiezen boven een taal, waarin zij wellicht slechts half bedreven waren. Op deze had van der Post het oog, toen hij meer bij voorkeur in deze richting zich ging bewegen. De wèlgeslaagde pogingen in dit opzicht brachten hem op het plan om zich voor dit vak te vereenigen met zijn jongeren broeder, toen deze, na zijn opleiding in den genees-

kundigen boekhandel van C.G. Sulpke genoten te hebben, in 1840 zich als boekverkooper te Amsterdam vestigde. Sinds gaven beide te samen die reeks van meer dan 100 kapitale medische en natuurkundige werken uit, die in den bloeitijd dier wetenschap, tusschen 1840 en 1860, zulk een welverdienden naam hadden. De betrekking van den Amsterdamschen van der Post als uitgever van de werken der kon. akademie van wetenschappen was daarop mede van grooten invloed. Wij noemen de werken van Arntzenius, Bosch, Coster, Donders, Dusseau, Hes, Pruys van der Hoeven, Miquel, Oudemans, Schroeder van der Kolk, Vrolik, en de vertalingen van Andral, Bergmann, Braun, Budge, Burger, Canstatt, Cotton, Frerichs, Gerlach, Gorup-Besanez, Günther, Haeser, Hoefle, Ideler, Iwersen, Klencke, Lehmann, Lohmeyer, Lotze, Masse, Oesterlen, Oppoltzer, Plattner, Regnault-Strecker, Roser, Ruete, Scanzoni, Schwanda, Seitz, Seubert, Siebold, Skoda, Teale, Valentin, Virchow, Wedl, Wunderlich, Wundt: vertalingen door de kundigste mannen van gezag bewerkt en voortreffelijk uitgegeven. Onder deze zijn zeer kostbare ondernemingen, zoowel om haar om vang als om de afbeeldingen die zij vergden, maar allen onberispelijk betreffende de zorgen eraan besteed. De firma C. van der Post Jr. en C.G. van der Post heeft jaren lang haar roem op dat gebied gehandhaafd, en heeft zij zelve aan deze vakken van wetenschap groote voordeelen te danken, toch kan het niet worden ontkend dat ook de wetenschap voor haar beoefening aan deze uitgevers veel verschuldigd is.

C. van der Post Jr. liet bij zijn overlijden zijn handel na aan zijn zonen Gebr. van der Post.

M. Wijt & Zonen.

Den 1^{en} Mei 1879 herdacht de firma M. Wijt & Zonen, te Rot-

terdam, haar 75jarig bestaan. Zij mocht dankbaar op haar verleden terugzien, want zij was een der bloeiendste handelszaken geworden. In 1804 door Melchior Wijt opgericht, had zij den moeielijken Franschen tijd met inspanning van alle krachten wederstaan en zich zelfs tot een aanzienlijke debietzaak, met aanverwante binderij, weten op te werken. Melchior Wijt Jun. was sinds 1820 in den handel zijns vaders werkzaam, maar nam in 1829 de zaak over van de firma Krieger & Comp., waarin toen de later zoo beroemd geworden medische professor F.W. Krieger werkzaam was. In 1831 werden beide zaken vereenigd onder de firma M. Wijt & Zonen[1]. In 1826 werd de drukkerij eraan toegevoegd onder beheer van een der zonen, Cornelis. - In 1844 overleed de vader, in 1880 de pasgenoemde zoon, zoodat sinds laatstgemeld jaar Melchior Jr. het hoofd der beide handelstakken werd, maar daarin sinds 1856 bijgestaan door Melchior Corneliszoon en sinds 1866 door zijn eigen zoon Willem.

Als uitgever heeft de firma zich niet op den voorgrond geplaatst. Haar voornaamste ondernemingen waren een herdruk van de werken van Willem Sluyters' *Buyten- en Huysleven* (1714 - 1743), waarvan 3100 exx. verkocht werden, Buddingh's *Neérlands Oost-Indië*, dat, evenals Cohen Stuart's *Gedenkschrift van de 5e Evang. Alliantie-Vergadering*, geheel uitverkocht werd.

Door liefde tot onze vaderlandsche letterkunde gedreven, deed M. Wijt Jr., even voor de fondsveiling van P. Meijer Warnars in 1855, aan het Rotterdamsche boekverkoopers-college het voorstel, om voor gezamenlijke rekening zich van de kopijrechten van Jacob van Lennep's werken meester te maken, opdat deze

1 Op bladzij 142 van het 1e deel is de firma verkeerdelijk M. Wijt & Zoon genoemd.

in waardige handen zouden blijven. Die daad kwam tot stand en vond in het land groote toejuiching. Spoedig daarop verscheen een nieuwe uitgaaf van de *Romantische werken* met een oplaag van 3250, en een van de *Poëtische werken* met een oplaag van 2500 exx. Later, om aan deze tijdelijke vennootschap een eind te maken, werden van Lennep's werken overgedaan aan het driemanschap D.A. Thieme, Mart. Nijhoff en A.W. Sijthoff, die van de *Romantische werken* nog een uitgaaf in groot en een in klein 8° hebben uitgegeven.

M. Wijt Jr., warm voorstander van den werkkring der Vereeniging, was om de deugden van zijn karakter van oud en jong de vriend en van velen de trouwe en betrouwbare raadsman. Met een zeldzame helderheid van geest en een nimmer verouderend hart bleef hij tot zelfs op hoogen leeftijd de ziel en de kracht van zijn bloeiende handelszaak. - Hij overleed den 10^{en} Augustus 1886, door vak- en stadgenooten hoog gewaardeerd.

D.A. Thieme.

Den 11^{en} Juni 1879 overleed, op 49jarigen leeftijd, Dirk Anthonie Thieme.

Het bestek, dat wij ons hebben gesteld, laat geen uitvoerige levensbeschrijvingen toe. Waar wij Koenraad Fuhri en Frederik Muller alleen in breede omtrekken in hun beteekenis voor den boekhandel schetsten, wordt ons de hand ook gebonden omtrent Dirk Anthonie Thieme, al zou menig vriendenhart het ook anders verlangen. Thieme's leven zou een uitvoerige beschouwing waard zijn, een streng, ernstig nagaan, opdat het ten toonbeeld zou kunnen zijn, hoevéél, en hoeveel weldadigs, door één mensch in gewone maatschappelijke betrekking kan worden tot stand gebracht, indien men, gelijk hij deed, ‘te leven’ in geweten een voorrecht acht. Omtrent de beide met hem te samen ge-

noemden kan gezegd worden, dat zij zoo hoog hebben gestaan, omdat zij àl hun tijd en hun geheele persoonlijkheid, zonder eenige bijzaak, hebben toegewijd aan het beroep hunner keus. Van Thieme kan gevraagd worden: hoe is het mogelijk, dat één man zich zoo kwistig kon verdeelen en overal een man van beteekenis heeft kunnen zijn. Vraag het aan zijn geboortestad, in hoeveel inrichtingen van regeering of samenleving hij, neen niet een lid, maar de ziel was. Zie hem werkzaam in elken weg van de belangen der vaderlandsche nijverheid en in het ijveren voor het welzijn van den ambachtsstand. Volg hem, waar hij eigen tijd verkort door overal en ten allen oogenblikke in de bres te staan voor de algemeene belangen van den boekhandel. Maar meer en beter: hoor het, op dien diep weemoedigen dag zijner begrafenis, hoe, terugkomende van dat graf, waaromheen honderden uit alle rangen en rijen, van heinde en ver, hadden gestaan met tranen in de oogen, hoor het hoeveel dankbare harten daar geheimen fluisteren van genoten weldaad, van onder vonden steun, van geschonken raad, van heul en hulp, uitgegaan van dezen man, die nooit naar dank omzag, maar die zelf u zou hebben willen danken, als gij hem in de gelegenheid hadt gesteld goed te doen.

Het geslacht der Thieme's heeft in den boekhandel sinds bijna een eeuw een aanzienlijke plaats ingenomen. Toen in 1786 H. C.A. Thieme en F.A. Brockhaus te zamen als leerjongens bij den boekdrukker Becker te Wesel in dienst waren, was het wel niet te voorzien, dat de boekhandel van Holland en die van Duitschland eenmaal aan deze knapen zooveel zou te danken hebben. H.C.A. Thieme[1] heeft in het eerste vierde dezer eeuw tot de moedigsten en degelijksten onzer uitgevers behoord en

1 Zie omtrent dezen de levensschets door J. van Wijk Rz., opgenomen in de *Bijdragen* dl. I bladz. 30.

heeft voortgeleefd in zijn vier zonen C.A. Thieme, te Arnhem, J.F. Thieme, te Nijmegen, W.J. Thieme, te Zutphen, G. van Eldik Thieme, te Arnhem, en zijn twee schoonzoons C. Campagne, te Tiel, en K. Fuhri, te 's Gravenhage. Ook uit dezen zijn weder boekhandelaren ontsproten; daaronder onze Dirk Thieme uit den Nijmeegschen tak.

Zijn geboortejaar was 1830. Hij was eerst leerling bij zijn vader, later bij zijn oom Fuhri. Bij den laatste had hij gelegenheid het drijven van zaken in het groot te zien. Hij kon er zijn hart ophalen. Dat bespreken van nieuwe plannen, telkens en telkens weêr; dat becijferen en zoeken naar middelen van handel; dat op reis gaan en aanbieden; dat te huis komen met een voordeelige vangst: dat alles was voor een vurig gestel als het zijne een waar genot. Als een blijk, hoe de koopman in hem rijpte, dient dat hij en Sijthoff, die gelijktijdig met hem bij Fuhri in de leer was, een kinderboekje *Veldbloemen* samenstelden en dit voor hun eigen rekening, maar op naam van J.F. Thieme, onder de aanbiedingen van den patroon mede aanboden en in een jaar uitverkochten. Thieme herhaalde dit als bediende nog eens; nauwelijks toch had hij zich in 1853 te Arnhem gevestigd, of hij verzocht den boekhandel, een ander werkje, Fritze, *De Kleine Generaal*, van zijns vaders naam op den zijnen over te brengen, aangezien dit *zijn* uitgaaf en zijn eerste fondsartikel was. Trouwens, hij had er dadelijk een ander van meer beduidenis naast te stellen. Van Fuhri had hij het tijdschrift *De Tijdspiegel* overgenomen, dat reeds aanstonds onder zijn leiding en onder de Keyser's redactie een nieuw leven te gemoet ging. Met laatstgenoemden predikant-letterkundige en met den docent aan de Bredasche akademie Lindo werd van nu af menig uitgaaf op het touw gezet. Voor beide wakkere, heldere geesten was een jong man als Thieme goud waard; het omgekeerde was evenzoo. Men vond elkander. En nu volgden, als in geregelden

marsch, die maandelijksche facturen met tal van nieuwigheden, van Lindo of zijn spiegelbeeld ‘de oude heer Smits’, de Keyser, van der Hoeve, Lublink Weddik, Vitringa, Keller, Lodewijk Mulder, die Thieme's eerste jaren vruchtbaar maakten en den naam zijner firma hielpen vestigen.

Intusschen had hij zijn veerkracht sterker ingespannen. Kort na de opening zijner eigen zaken was hij uitgever geworden van de *Arnhemsche Courant.* Niet alleen uitgever, maar te gelijk ten deele redacteur. Thieme was voor die taak als geboren. Achtgevend op de teekenen des tijds en op de pennen die hem daarbij van dienst zouden kunnen zijn, nam hij elke gebeurtenis op het staatkundig en maatschappelijk leven met gretig oog waar en trok er voor zijn courant partij van, hetzij door artikelen van zijn eigen of van door hem aangezochte hand. Eerst toen zijn dag aan dag vermeerderende bezigheden het hem dringend geboden, gaf hij de leiding zijner courant met persoonlijke opoffering aan ander bestuur over, maar niet voordat hij haar tot naam en hoogte had gebracht. De journalistiek was hem een stokpaard. Meermalen liet hij zich later uit, hoe hij er steeds naar hunkerde aan het hoofd te staan van een groot blad, dat wijd en zijd invloed zou kunnen oefenen op de belangen van het vaderland. Dat dit hem ernst was toonde hij in 1868. Aangezocht door eenige toongevers der vrijzinnige staatspartij tot het oprichten van een groot dagblad, kon hij, hoe ook door allerlei bemoeiing gebonden, de verzoeking niet weêrstaan, dit plan als met veldheers-taktiek aan te leggen en te ordenen. Een gedeelte van de brieven over deze onderneming gewisseld ligt naast ons. Telkens rijst de verbazing over zooveel arbeid, maar meer nog over zoo groote scherpte van doorzicht, van keus, van berekening, van doorzettenden mannenmoed, van overreding en handigheid. Wie eenigszins van nabij de bezwaren kent van kapitaal en meêwerking, van het in en door de wereld hel-

pen verbonden aan een blad dat dagelijks verschijnen moet, zal zich kunnen verbeelden wat er te schrijven en te werken viel ten behoeve van een courant, die te 's Gravenhage moest uitkomen onder een hoofdleider die te Arnhem woonde. Gelukkig vond Thieme daarin een krachtigen steun in zijn beide vrienden Mart. Nijhoff en A.W. Sijthoff, die met hem en met P. Smidt van Gelder, te Amsterdam, eindelijk in Maart 1869 een onderhandsch contract sloten betreffende de oprichting van een liberaal dagblad te 's Gravenhage, in een daartoe gekocht gebouw met nieuw aan te leggen drukkerij. Den 12^{en} April 1869 werd het eerste blad verspreid. Geen wonder evenwel, dat de woonplaats van deze vier vennooten in vier steden een voortdurend struikelblok was voor den geregelden gang en voor een spoedige beslissing bij voorkomende gelegenheden. Toen *Het Vaderland* al meer en meer opgang maakte en dus ook al meer en meer zorg kostte, begreep men Thieme te moeten overhalen om Arnhem voor den Haag te verlaten. Men kon daar niet buiten hem.

Te Arnhem had hij zich onderwijl als uitgever niet weinig geweerd. Achtereenvolgens had hij naast *de Tijdspiegel* in het licht gegeven de tijdschriften *Nederlandsche Spectator* (later onder nieuwe inrichting voortgezet met Mart. Nijhoff), *Tijdschrift voor Photographie*, *Neérlands Kansel*, *Het Morgenlicht* en de *Geldersche Volks-almanak.* Hij had op rechtsgeleerd gebied werken uitgegeven van Boissevain, Staats Evers, Bietz, Olivier, Goeman Borgesius; op wetenschappelijk van Vitringa, de Haan, Grothe, Kerdec, Vogel; op godsdienstig van van Gorcum, van der Hoeve, de Keyser, Proes, Laurillard, Allard Pierson, Réville, Scheffer, Thieme; op geschiedkundig van Lod. Mulder, ten Brink, Jorissen, Hofstede, van Rees; op letterkundig van bijna al de beste dichters en prozaschrijvers van zijn tijd; op dat van kunst van A. VerHuell, Havard; romans een gansche reeks, oorspronkelijk en vertaald; boeken

voor onderwijs van de meestgebruikten. Dat alles is in weinige regels op te sommen. Maar wanneer wij wijzen op ondernemingen als de 9 deelen van *Neérlands Kansel*; de *Bibliotheek van Nederlandsche romans;* den herdruk van da Costa's *Kompleete Dichtwerken*; de kloeke greep van *Het belegerde* en *Het vermoorde Parijs*; de Keyser's voortreffelijke bloemlezing *Neérlands Letterkunde*; de *Juridische Spectator*; Fruin's *Wetboeken* (te samen met Beijers en Nijhoff); den *Prachtbijbel* met platen van Doré; de folio prachtuitgaaf van ter Haar's *Dichtwerken*; den aanleg van Mevr. Bosboom's en Schimmel's *Kompleete Romantische werken*, en op die roemrijke reeks van de *Guldens-editie*, waarin de edelste vruchten onzer nieuwere vaderlandsche letterkunde in een achtbare rij van ruim 100 deelen verzameld zijn, dat standaardwerk onzer taal, dan krijgt die vluchtige opsomming een wichtiger zwaarte.

Op dat alles werd de kroon gezet door de uitgaaf, in 1864, van het *Nederlandsch Woordenboek.* Toen, na jaren van voorbereiding, prof. Matthijs de Vries de mare in het land deed rondgaan dat het veelbesproken plan van het *Woordenboek*, waaraan alle taalkundige krachten meêgewerkt hadden, ver genoeg tot verwezenlijking gebracht was om aan de uitgaaf te kunnen denken, vereenigden zich drie van onze kordaatste firma's, ten einde zich deze grootsche onderneming niet te laten ontgaan. D.A. Thieme, Mart. Nijhoff en A.W. Sijthoff zouden deze taak aanvaarden[1].

Dat was inderdaad geen kleinigheid. Wij wezen er in onze boekenlijst op. Het werk zou van een emvang worden gelijk er zelden een in Nederland verschijnt. Het zou jaren kunnen duren. Het zou duizenden bij duizenden kosten. Het zou te bezien

1 Ditzelfde drietal vrienden gaf later voor gezamenlijke rekening uit: 1865 van Lennep's *Klaasje Zevenster*, 1867 van Lennep's *Romantische Werken*, Cremer's *Anna Rooze* en *Doctor Helmond*: 1868 van Lennep's *Poëtische Werken*; 1869 ten Kate, *De Planeten*, en voorts al de werken, die het uitvloeisel waren van de nieuwe spelling door prof. de Vries ingevoerd.

staan of het publiek eraan wilde. Het zou een groot waagstuk wezen. Maar het gold hier Hollands taal, Hollands eer, Hollands nationale eigenwaarde. Wat voor één te machtig was, werd aangedurfd door deze drie. Nu was Thieme in zijn kracht. Hij had voor een goede zaak te strijden en te overwinnen. Hij zou bergen te verzetten hebben. Maar hij zag er glimlachend tegen op; hij kon ze aan. Toen de overeenkomst tusschen redactie en uitgever gesloten was, was er geen tijd van talmen; het ijzer diende gesmeed terwijl het gloeide. Thieme en zijn medegenooten rustten niet, eer zij de kopij voor een eerste aflevering in handen hadden. En toen zij zeker waren van haar aanstaande verschijning, togen zij uit om het *Woordenboek* baan te breken, met den muurvasten wil, niet terug te keeren eer zij de zege behaald hadden. Met de warmte van zijn woord, met de kracht zijner overreding, met het onwederstaanbare van zijn gansche persoonlijkheid, brak vooral Thieme als het ware bij den boekhandel en bij het aanzienlijk publiek in en roofde aller meêwerking en steun, maar roofde ze op een wijs, dat elk zich tevreden voelde zijn gewillig ofler te hebben bijgedragen. Wat niemand gewaagd had te droomen, gebeurde: na eenige weinige weken had een getal van ongeveer 2000 inteekenaren uit Holland en België, weldra tot 5500 aangegroeid, het verschijnen van het *Woordenboek* geldelijk verzekerd. - Dit eene feit uit vele.

Thieme was in alle opzichten een breed man. Bekrompenheid en schrielheid waren hem een gruwel. Als hij iets niet royaal kon doen, deed hij het niet. Loven en bieden lag niet in zijn aard; allerminst tegenover auteurs die hij hoogachtte. Er zouden voorbeelden te noemen zijn, dat hij uit eigen beweging veel hooger honoreerde dan gevraagd werd. Hij zou zich geschaamd hebben, het rechtmatig deel van een ander te beknibbelen uit eigenbaat. Spaarzaam waar het pas gaf, was hij ruim van hand waar de billijkheid het gebood. Hij was koopman tot in zijn

nieren, een slim koopman, maar nimmer een koopman met eenigen zweem van slinksche streek. Ook handelde hij zoo ten overstaan van zijn vakgenooten. Wie zou hem ooit te beschuldigen, zelfs te verdenken hebben gehad van eenige scheve of benepen daad? Wie zou zich over Thieme ooit hebben durven beklagen?

Bij alle deugden naar hoofd en hart had Thieme een voorrecht te meer. De natuur had hem een uiterlijk gegeven van buitengewone innemendheid, een zuidelijken kop van den nobelsten type; een hooge figuur, zwaar van bouw, lenig van vormen. Hij was een geboren edelman, los van beweging, ongedwongen, fijn van manieren. Waar hij verscheen, wekte zijn binnentreden aandacht, maakte hij indruk, waren de oogen op hem gevestigd. Hij trok aan, hij boeide voordat hij een woord gesproken had. Daar lag iets ridderlijks in die houding, die u tegen haar deed opzien, maar opzien met vertrouwen. Gij gevoeldet vóór, dat gij aan dezen man veilig kondt openbaren uw gedachten, uw wenschen, uw nooden, uw geheimen zelfs. En als ge dan opmerktet, hoe onder uw gesprek die zware zwarte wenkbrauwen zich samentrokken, dat donkere oog begon te gloeien en een effenheid van ernst zich heenleï over dat vriendelijk gelaat, dan kondt ge zeker zijn dat hij zich met uw belangen bezig hield en ze aannam als de zijne. Gij kondt veilig hem laten begaan; hij zou zorgen. Hij zou zorgen, al riep hij u niet telkens toe: ‘ziet ge wel, dat ik het doe?’ Hij deed het, zonder eenigen ophef, stil, rustig, schier ongemerkt, soms, goedig als hij was en opgewonden als hij kon wezen, zelfs ietwat plaagziek en speelsch.

Een man van deze zeldzame eigenschappen, die wist te staan op eigen post, maar zich desniettemin altoos wist te geven aan anderen, kon wel niet anders dan de gevierde man zijn ook onder zijn stadgenooten. Toen Thieme, door plichtbesef gedreven, in 1874 zijn geliefd Arnhem verliet om zich te verplaatsen naar den Haag, boden meer dan honderd Arnhemsche burgers,

als dankbetuiging voor al het voortreffelijke wat hij daar op allerlei weg gedaan had, hem een kostbare gedachtenis aan en nam hij het hart meê van allen, aanzienlijken en armen. Wie ontving ooit waardiger getuigenis dan dit, dat het geschenk begeleidde:

Aan Dirk Anthonie Thieme,

'den burger, die op het algemeen welzijn meer dan op eigen rust bedacht, aan den maatschappelijken vooruitgang zijne krachten wijdde; den handhaver van Arnhems recht en belang; den ijveraar voor onderwijs en volksontwikkeling; den arbeider, die, anderen de eer gunnend, voor zich inspanning en offer koos; den reivoerder bij Arnhem's vreugd; den noô ontbeerden vriend -wenschen, bij 't weemoedig vaarwel, eenige zijner medeburgers een bewijs aan te bieden hunner waardeering en trouw.'

Het duurde niet lang of Thieme had in 's Gravenhage een dergelijke plaats heroverd als hij in Arnhem had moeten prijs geven. Hij ontwikkelde daar dezelfde kracht, hij moeide er zich met gelijke belangen. Hij werd getrokken, en liet zich trekken, overal waar men wist dat hij op zijn plaats zou zijn. Maar de verantwoordelijkheid zijner persoonlijke betrekking als directeur van *Het Vaderland*, met al den aankleve van dien, nam bijna heel zijn tijd in beslag. Hij diende zich, hoe noode ook, te beperken. Had hij, reeds te Arnhem in 1867 als deelgenoot in zijn handelszaken opgenomen zijn vriend, den vroegeren predikant J. Stemberg, en al stond deze hem nog zoo trouw ter zij, toch begreep hij dat hij zich versnipperen zou, indien hij in de woelige residentie betrekkingen op zich nam, die hem van zijn eigenlijke taak zouden vervreemden. Die taak was ten eerste het hem toebetrouwde *Vaderland*, ten tweede zijn plaats als uitgever, ten derde zijn streven ter bevordering van de belangen van den boekhandel.

Meer dan ooit spande hij zich in tot de vruchtbare werking der Vereeniging. Evenmin als wij bij andere overledenen hun

verdiensten in betrekking tot de Vereeniging afzonderlijk hebben vermeld, evenmin willen wij dat hier doen bij Thieme. Wij zouden slechts omtrent ieder te herhalen hebben wat wij in vorige bladen hebben geboekt. Waar wat goeds tot stand gebracht werd zal in de laatste vijftien jaren zijn naam nergens ontbreken. Niemand van de bestuursleden uit dat tijdvak zal ertegen opkomen, als wij hem de plaats geven boven allen; niemand, hoe veelzijdig sommiger verdiensten ook wezen mogen, die niet jaloersch zou kunnen wezen op de zijne. Aller gaven waren in hem te zamen. Hetzij hij voor de Vereeniging werkte ongezien of in het openbaar; alleen of met anderen; in stilte of optredende met de hem eigenaardige kracht: nergens werd hij overtroffen. Als Thieme op den vergaderingsdag den hamer opnam, wist ieder dat deze dag in allen opzichte goed zou afloopen. Onder zijn leiding was eenig geschil, een rumoerig oogenblik, ondenkbaar. Er zou gewerkt worden; maar ook gewoekerd met den vrijen tijd ten bate der onderlinge harmonie. Ouden en jongen, grooten en kleinen, zij waren zijn vrienden. Zij verdrongen zich om hem heen om een hartelijk woord. - Als om een vriendelijken blik doen zij het telken jare nòg rondom zijn beeld, door Schuiteinaker's teekenstift zoo treffend gemaaid en ter eerbiedige gedachtenis der Vereeniging geschonken.

In het voorjaar van 1879 vertoonden zich in het forsche gestel van Thieme ziekelijke verschijnselen. Alsof hij ze voor anderer oog verhelen wilde sloop hij uit den Haag weg naar zijn rustig zomerverblijf te Velp. De lieve frissche Geldersche lucht zou hem wel doen opleven, glimlachte hij.

Op den 14^{en} Juni was heel Velp in rouw. Daar werd hij uitgedragen naar Arnhem's kerkhof, waar hij rusten zou te midden van de velen die hij had liefgehad en beweldadigd. Rondom zijn open graf verbeidde een zwijgende schaar den somberen lijkwagen. Het waren burgers uit Arnhem, het waren vertegen-

woordigers van maatschappelijke instellingen, het waren letterkundigen en kunstenaars, het waren bovenal boekhandelaren saamgevloeid uit alle deelen van het land. Als dier laatsten tolk sprak de voorzitter der Vereeniging, J.C Loman Jr., de volgende woorden:

'Wij allen, die hier om deze groeve staan, hebben den man voor oogen, wien wij hier eene laatste en droevige hulde komen brengen. Wij allen zien haar, die rijzige gestalte, dat innemend gelaat, dat open oog, vrijmoedig opgeslagen, zoo welsprekend getuigend van een oprecht en edel gemoed.

'Over de schoone gaven, die hem geschonken waren, zal ik hier niet uitwijden; hij maakte daarvan gebruik op eene wijze, die bij allen die hem gekend hebben in dankbare herinnering blijft. Het aantal vrienden hier vergaard, geeft daarvan een krachtiger getuigenis dan ik zou kunnen uitspreken. En toch - Thieme behoefde niet te sterven om zich door vrienden omringd te zien. Waar hij kwam vond hij ze of wist hij ze te winnen, niet het minst onder ons, zijn beroepsgenooten. Wij dragen er roem op, hem een der onzen te mogen noemen; hij stelde er roem op tot ons te behooren. Al getuigt dit van zijn nederigheid, toch had hij gelijk. Hij gevoelde het, dat hij in den boekhandel de eereplaats bekleedde en dat hij die eerlijk verdiend had. Waardoor? Vraagt vrij aan ieder onzer, die van alle kanten hierheen zijn gekomen om te toonen hoe wij den gestorvene betreuren en waardeeren Vraagt ieder onzer wat er in de laatste jaren in den boekhandel, in onze Vereeniging tot stand is gekomen, en gij zult als uit één mond hooren: Zonder Thieme waren wij er niet gekomen.

'Hij behoorde waarlijk niet tot die ijdele enthousiasten, die hij al wat nieuw is luidkeels toejuichen; maar de handen thuis houden, als het er op aankomt aan het werk te gaan. Neen! Thieme hielp, als een practisch man, trouw aan het ontwerpen,

maar als het op de uitvoering aankwam zag men hem eerst in zijne volle kracht. De gave der overreding, hem zoo overvloedig geschonken, was zijn eerste wapen; de bezwaren, hem dikwijls op baldadige wijze in den weg geworpen, dienden slechts om zijn ijver te prikkelen, zijn moed te verhoogen; het was een waar genot, hem aan het werk te zien om ze uit den weg te ruimen of - als het moest - er over heen te gaan. En wie herinnert zich niet, met welke prettige, van overmoed tintelende oogen hij ons kon toeroepen; 'Wij komen er!' als hij zag dat hij zijn doel naderde. En inderdaad het was zoo. Wij kwamen er; want als Thieme zich eene zaak had aangetrokken, dan kwam zij tot stand. Hoeveel zou er nog tot de vrome wenschen behooren, als hij er niet geweest was!

'Thieme! Ik breng u een laatst vaarwel in naam van den Nederlandschen boekhandel, dien gij zoo lief hebt gehad. Wij zullen uw beminnelijke en tegelijk zoo krachtige persoonlijkheid niet vergeten. En dat gij ook bij hen die na ons komen in herinnering zult blijven, daarvoor hebt gij gezorgd door hetgeen gij hebt tot stand gebracht, woekerende met de weinige levensjaren, die u gegund waren.'

Loman had uit aller hart gesproken, en de indruk daarvan is tot op den huidigen oogenblik niet verkoeld.

In Dirk Anthonie Thieme was de laatste der drie sterren ondergegaan, die over dit tijdvak van onzen boekhandel gestraald hebben: Koenraad Fuhri, de man van ondernemingsmoed, Frederik Muller, de man van wetenschap, Thieme, de man der elken handel adelende humaniteit.

Onder den indruk van Thieme's verlies had de boekhandel er behoefte aan, zijn waardeering uit te spreken door een duurzaam teeken ter zijner gedachtenis. Voor een man gelijk hij was, praktisch van beginsel en daad, zou een grafmonument wel een

dwaasheid zijn. Men begreep terecht, dat een huldeblijk ter zijner vereering moest wezen in zijn geest: dat het niet ijdel pronkend moest stilstaan, maar werken, werken tot algemeen nut. Een versiering boven zijn lijk zou een spotvorm geweest zijn voor hem, die de menschelijke waarde dieper had gezocht dan op den vlakken grond van titel of kostuum.

Naar aanleiding van zijn verdiensten: in den boekhandel, ter bevordering der letterkunde, en als mede-directeur van de Nederlandsche maatschappij ter bevordering van nijverheid, werd alzoo, uit de mild toegevloeide bijdragen, ter zijner eer gesticht het D.A. THIEME-FONDS, waarvan het reglement als bijlage hierachter is gevoegd.

Ook daarin blijft D.A. Thieme bestaan.

W.H. Kirberger.

W.H. Kirberger is een van de gelukkigste uitgevers geweest. Hij verklaarde meermalen, tegen de klachten van anderen in, dat het voor hem een zeldzaam geval was, als hij bij de uitgaaf van het een of ander geld had moeten toeleggen. En dat had bij een fonds zoo groot als het zijne nog al wat te zeggen. Toch was de reden ervan niet ver te zoeken. Kirberger's boeken waren meestal niet groot en kostbaar; zij hadden doorgaans een sprekende kerkelijke kleur, een kleur die gewild was; en bovenal, de uitgever had door zijn kiesche keus en door zijn smaakvolle zorg aan de boeken die zijn naam droegen zulk een merk van vertrouwbaarheid gegeven, dat ze reeds daardoor alleen in zekere kringen aanstonds een ruimen aftrek vonden. Ook bij hem bleek weêr het geheim van het goed-slagen van ondernemingen: zijn persoonlijkheid, zijn liefde en zijn leven zat in zijn boeken; zij waren geen fabriekwerk, zij waren een deel van hem-zelv'. Kirberger behoorde met hart en ziel tot een kerkgenootschap van

streng-behoudende beginselen; hij kwam daarvoor uit, hij toonde het, hij hield zijn banier hoog, hij was er, bij het opgeruimdst humeur en het helderst verstand, fier op. Het was zijn zoeken en zijn zorgen om wat hij in zijn richting liefhad te bevorderen op alle wijs. En daardoor ging er geen boek van hem uit, of het was gekozen en gekeurd, het was innerlijk en uiterlijk zoo, dat het zijn aanbeveling in zich zelf meêbracht. Daarbij kwam, dat Kirberger een ruime keus had. Door zijn zeer uitgebreiden invoer-handel uit Engeland kwam van hetgeen daar van zijn gading uitkwam alles hem in handen; hij was op de hoogte van hetgeen er een meer dan gewonen opgang maakte; hij kon vooruit berekenen wat in onze taal goede rekening zou maken of niet. En wat oorspronkelijke uitgaven betreft: aangezien *zijn* naam op eenigen titel een aanbeveling was, klopten schrijvers gretig bij hem aan, wel wetende dat hun arbeid ook door zijn vlag een voordeelige vaart te gemoet ging. Behalve de menigte vertalingen, gaf Kirberger boeken in het licht van Adriani, Beets, Beynen, Bronsveld, van der Brugghen, Mevr. van Calcar, Cohen Stuart, Huydecoper, van Oosterzee, Cremer, Eigeman, Hasebroek, Mej. Hasebroek, Heldring, P. Huët, ten Kate, Laatsman, Lamers, Looman, Martens, Adama van Scheltema, Schuurman, Tinholt, van Toorenenbergen, Viehoff, Westhof. Bij hem verschenen ook de tijdschriften: *Nieuwe Bijdragen op het gebied van Godgeleerdheid*, *Het Eeuwig Evangelie*, *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, en het jaarboekje *Magdalena.* Kirberger bepaalde zich trouwens niet alleen bij theologische of stichtelijke werken; in letterkundige en romantische literatuur had zijn firma evenzeer een goeden klank. Behalve een aantal vertalingen van de beste Engelsche romanschrijvers, was hij voor een gedeelte uitgever van Mevr. Bosboom-Toussaint en van dichtbundels van Hasebroek. Vooral de aanzienlijke koop en herdruk van *de Dichtwerken* van Beets deed zijn naam en de kloekheid van zijn

ondernemingsgeest groote eer. Kinderboekjes en boeken voor onderwijs vonden bij hem ook hun plaats. Toen Kirberger in 1883, na 33jarigen arbeid, zijn zaken overgaf in handen van zijn trouwe hulp J.H. Kesper en zijn zoon, kon hij met voldoening in den catalogus van zijn fondsveiling wijzen op ongeveer 400 goede boeken, door hem in het licht gegeven, en op het aanzienlijk bedrag, dat hij gewoon was jaarlijks als vrucht van zijn arbeid uit dat fonds te genieten.

Kirberger zorgde trouwens alles behalve bij uitsluiting voor eigen belangen. Aau weinigen is de geheele boekhandel zoo veel verplicht als aan hem. Dat getuigen de voorafgaande bladen in zijn betrekking tot de Vereeniging. Als haar bestuurslid en voorzitter heeft hij jaren lang zijn groote talenten en al zijn liefde aau haar toegewijd. Wat hij voor haar en voor de algemeene belangen van den boekhandel geweest is, zal eerst later in het licht mogen worden gesteld, als dat leven, dat thans nog zoo frisch en krachtig bloeit, zijn laatste weldaden zal hebben opgeleverd.

G.L. Funke.

G.L. Funke, te Amsterdam, die den 15^{en} Maart 1870, te zamen met P. van Santen, het eerste blad uitgaf van hun kordate onderneming *De Kleine Courant*, *Het Nieuws van den Dag*, werd door de bemoeiingen en uitbreiding aan dit dagblad verbonden zoo geheel in beslag genomen, dat hij er zijn overige zaken na 1877 aan moest opofferen. Zeker was dit voor den boekhandel te betreuren. Funke, in 1863 gevestigd, had als uitgever getoond wat hij beteekende, en nog voor de toekomst te beloven had. Begaafd met zuiver oordeel, klaar inzicht, onverpoosde arbeidsdrift en een hart uitgaande naar al wat voor elken mensch in het bijzonder en voor de samenleving in haar

geheel ter beschaving en ten vooruitgang strekken kan, lag er een breede weg voor hem open, dien hij reeds met vasten voet begonnen was eervol te betreden. In de tien jaren, waarin hij eigenlijk als uitgever gewerkt had, had hij zich een fonds verzameld, dat een aanzienlijken naam gekregen en groote voordeelen opgeleverd had. Op het gebied van theologie en stichtelijke lektuur waren bij hem uitgekomen werken van Fischer, Hausrath, de Hoop Scheffer, Gorter; ook de *Doopsgezinde Bijdragen*; natuurwetenschappelijke boeken, boeken voor onderwijs, volksgeschriften hadden bij hem een waardige plaats gevonden. Maar vooral op letterkundig gebied had hij zich verdienstelijk gemaakt door de uitgaaf van werken van Cremer, Hofdijk, Eliot Boswell, de Veer, Pierson, Gram en een vertaling door Kok van *Shakespear's Meesterstukken*, een verzamelde uitgaaf van Heije's *Dichtwerken*, van Multatuli's *Werken*, van Busken Huet's *Literarische Fantaisiën en Kritieken* en een vertaling, mede door Kok, van *Dante's Goddelijke Komedie.* Alle laatstgenoemde verzamelwerken gaven hem, wat letterkundig gehalte en ondernemingsgeest aangaat, een eerste plaats onder zijn vakgenooten. Funke was een uitgever van vinding en van kracht, bovenal bewezen in zijn meesterlijke berekening van het *Nieuws van den Dag*, welk dagblad hij in weinig jaren wist op te heffen tot de meestgelezen courant in ons land. Toen hij eenmaal al zijn uitgaven voor deze eenige verwisseld had, leefde hij daar ook alleen voor. Met heel zijn hart wijdde hij er zich aan toe. Het was of hij in de journalistiek zijn eigenlijke roeping gevonden had Door de keus van de meestbevoegde redactie en medewerkers, door zijn invloed op den inhoud, door zijn handelstad; om zijn onderneming winstgevend te maken, toonde hij als directeur van het blad inderdaad zeldzame bekwaamheden, bekwaamheden waardoor hij in weinig jaren een aanzienlijk fortuin, maar, wat veel meer beteekent, een hooggedragen naam gemaakt had. Die laatste woog ook

bij hem-zelv' veel zwaarder dan het eerste. Men zou zelfs kunnen zeggen, hoe meer het geluk hem diende, des te strenger nam hij zijn taak op. Waar te werken en iets goeds te doen viel, zoowel buiten als binnen den boekhandel, daar vond men Funke in de eerste rij, te arbeidzamer naar mate hij het niet meer noodig luid te zijn, te bescheidener naar gelang hij gewaardeerd werd, te ernstiger met zijn tijd en gaven rekenend naar verhouding van een weelderige rust die hem zou hebben kunnen verlokken. Zijn onbedwingbare arbeidszncht straalde uit naar alle zijden; waar men hem riep stond hij reeds gereed; waar zijn hulp gevraagd werd deed hij, zonder ophef of uiterlijk vertoon, tienmaal meer dan men verlangd had; hij hunkerde naar goeddoen; en daarbij, zijn linkerhand mocht de ruime weldadigheid van de rechter niet zien.

De edelste bloemen duren vaak het kortst. Funke mocht nauwelijks 48 jaren oud worden. In October 1885 werd hij door een slepende ziekte ontrukt aan de vele kringen, waarin hij uitblonk door zijn helder hoofd en zijn wakkere hand, kringen waarin aller harten hem toeklopten, omdat het zijne zoo goed was.

Mijn jonge vriend, onder kransen heeft men u begraven. Bonter schaar van aanzienlijken en geringen stond er zelden om eenige lijkbaar. Uit het hart van velen stroomden verheerlijkende woorden tot uw lof, omdat zij er behoefte aan hadden u te loven; uit het oog van allen glipte een traan om uw heengaan, omdat ze voelden u te missen en niet missen wilden. Vriendschap en dankbaarheid naast de lieven van uw eigen haard brachten u ter ruste, En het was of gij ons allen, allen die daar samendrongen om uw lijkbaar, nog eenmaal de hand ten afscheid reiktet met uw lievelingswoorden van den dichter:

> Ernst is het leven! - O, zalig die 't weten!
> Arbeid is roeping en edele strijd.

De eeuwigheid vraagt naar de vrucht van den tijd:
Dwazen, die 't werkloos, gedachtloos vergeten!
Die pas te laat, aan het einde der baan,
D'ernst van het vluchtige leven verstaan!

Als uw sprekende beeltenis - weemoedig geschenk van een diepbedroefde weduwe - uit uw vriendelijk oog ons die woorden toeblikt, grijpen ook nog wij, ouden van dagen, opgewekten levenslust en levensmoed uit uw voorbeeld.

J.C. Loman Jr.

J.C. Loman Jr., in 1850 te Amsterdam gevestigd, is bij onze vaderlandsche auteurs zeer gezocht, bij zijn vakgenooten zeer gezien. Hij behoorde tot de jongelieden van deftigen huize en deugdelijken ziune, die zich aan den boekhandel wijdden. Niet van grooten om vang was zijn zaak als uitgever, maar zij droeg de teekenen van kieschkeurigheid. Op rechtsgeleerd gebied lag hij werken ter perse van Molster, Zubli, Heineken; op natuurwetenschappelijk van Lotze, Reudler, Hirschell, Mulder; op dat van geschiedenis van van der Aa, Kroon, Schotel, ‘Jorissen, Mevr. van Calcar; op dat van letterkunde van van Lennep, Schimmel, Vosmaer, Kok, Hofdijk, Wolters, Mevr. Bosboom-Toussaint, Busken Huet; en verschillende vertalingen. Als tijdschriften gaf hij uit *Nederland*, waarvan hij zelf meermalen de redactie op zich nam, *de Navorscher*, *Onze Roeping*, *Volksbibliotheek* en het jaarboekje *Christelijke Volksalmanak.* Buitendien kinderboekjes en eenige goede schoolboeken. Loman werkt nog onder ons als een man van gedegen verstand en veel kunde. Dat wordt ook ten zeerste gewaardeerd in de Vereeniging, in wier bestuur hij herhaalde malen als lid en voorzitter gekozen werd. In de vorige bladen is zijn naam te vaak genoemd, dan dat wij hier in herhaling zouden behoeven te treden van zijn

daden en verdiensten. Een der laatstgenoemde mogen wij niet verzwijgen: de onwrikbare kordaatheid, waarmede hij een eigen overtuiging pleegt te handhaven tegenover wien ook. Een man van waarheid en moed geldt in het leven vaak veel meer, dan vijftig van meêgaande arbeidskracht. Wrijving geeft licht en warmte, al kost ze soms. splinters. Door vastheid van oog, door onafhankelijkheid van overtuiging, door de bezieling van het beschaafde en soms zoo geestig woord, heeft Loman in belangrijke vraagpunten binnen den kring van den handel een plaats ingenomen, benijdenswaardig en voorbeeldig.

Mart. Nijhoff.

Met 1879 nam Martinus Nijhoff, te 's Gravenhage, zijn kundigen kweekeling P.A.M. Boele van Hensbroek - die later, in 1882, ook zijn schoonzoon werd - in zijn zaken op en won dien ten gevolge zijn firma een nieuwe, en wel een zeer veel beduidende kracht te meer aan. De nieuwe deelgenoot had door zijn bibliographischen arbeid, waartoe o.a. zijn in 1874 bekroond prijsantwoord behoorde, deze voorkeur zich alleszins waardig betoond.

Mart. Nijhoff is de zoon van Mr. Is An. Nijhoff. Hij was leerling van zijn vader, van Fred. Muller, en van de firma A. Franck, te Parijs. Een klassiek ras en een klassieke school. Hij was, kon men zeggen, voorbestemd om het beste in den boekhandel te vertegenwoordigen. Niet altoos komen die voorbestemmingen tot haar recht. Hier ten volle. Zoodra Mart. Nijhoff de werkplaats van Fred. Muller verliet en zich met 1853 in de hofstad vestigde, toonde hij wat men van hem te wachten had. Het spreekt van zelf, dat, al nam hij den nieuwen handel even gretig op, het antiquariaat zijn hoofdrichting zou zijn. Reeds in het eerste jaar begon hij die reeks van bibliotheek-veilingen, die hem in haar getal, in degelijkheid van gehalte en van bewerking.

aan Fred. Muller deden gelijkkomen en zijn naam, ook in het buitenland, een ruime bekendheid gaven. Weldra werd zijn magazijn de verzamelplaats van al wat 's Gravenhage aanzienlijks had. Natuurlijk, aanzienlijk naar den geest bovenaan. Daar vond hij de vrienden van zijn vader L.P.C. van den Bergh, Bakhuizen van den Brink, Campbell, Holtrop, de Jonge, mevrouw Bosboom-Toussaint, die hem gaandeweg in aanraking brachten met alle letterkundigen en kunstenaars van het daarin zoo benijdenswaardige den Haag. Met voornamen van stand en fortuin te gelijk. Diplomaten, regeeringsmachten, leden der volksvertegenwoordiging, allerlei hooggeplaatsten voor zoover zij voor hun goud wetenschap en kunst begeerden in te ruilen, vonden bij Nijhoff wat zij zochten: een man van innerlijke en uiterlijke beschaving, die hen met zijn raad voorlichten, met zijn daad helpen kon. Voornamelijk gold dit zijn antiquariaat. Op het voorbeeld van zijn leermeester en vriend zamelde Nijhoff al wat hij ter aanvulling van de verschillende groepen van zijn magazijn machtig kon worden en gaf daarvan nauwkeurig beschreven vaklijsten in het licht, die om haar uitgebreidheid en bibliographische waarde, zelfs in den verren vreemde, verdiende aandacht vonden.

Betrekkelijk waren zulke lijsten hier te lande iets nieuws, door Muller en Nijhoff ingevoerd. ‘Voor allen’, schrijft laatstgenoemde in zijn eersten catalogus, 1853, ‘die eenig bepaald vak van wetenschap beoefenen, is het dikwijls aangenaam en soms noodig, te weten, welke oudere en nieuwere werken, tot hun studievak betrekkelijk, voorhanden zijn in de magazijnen der boekverkoopers, die zich vooral bezig houden met de zoodanigen te verzamelen en daarin handel te drijven.

‘Buitenlandsche boekhandelaren voorzagen sinds lang in deze behoefte door het uitgeven van catalogussen, en bijna dagelijks gaan zij daarmede voort. Dezelfde behoefte doet zich in ons vaderland gevoelen; maar verschillende omstandigheden hebben

zamengeloopen, om de voldoening daaraan, in de laatste jaren, te verhinderen.

'De ondergeteekende, wenschende daaraan te gemoet te komen, volgt met den catalogus, welken hij hiermede de vrijheid neemt aan geleerden en letterkundigen aan te bieden, het voorbeeld door het buitenland gegeven. Hij vleit zich, dat deze wijze van bekendmaking hier met gelijke belangstelling ontvangen zal worden, als aan soortgelijke boekenlijsten elders te beurt mag vallen, en tevens, bij de meer een meer, vooral buitenslands, veldwinnende gewoonte, om van vroeger verschenen werken den prijs te verminderen, het publiek de voordeelen daarvan te doen genieten.'

In 1879 waren zijn verschenen magazijn-catalogen tot een getal van 160 aangegroeid. Reeds op zich zelv' zijn deze lijsten een levensdaad. Zij vullen tot heden niet minder dan 10 dikke deelen, waarvan het eerste-alleen bijna 18.000 titels bevat. Maar in den regel hadden zij een niet uit het oog te verliezen waarde. Alle en allerlei vakken van het menschelijk weten en werken werden tot onderdeelen gesplitst en kregen daarin een min of meer volledig overzicht van hetgeen er in of over ieder vak hier en elders geschreven was. De man van studie vond er de aanwijzing in voor de bronnen die hij zocht; de bezitter van een bibliotheek had er een leiddraad in ter aanvulling; den boekverkooper waren zij zooveel handleidingen tot vermeerdering zijner bibliographische kennis. Om een enkel voorbeeld aan te brengen van de waarde dier lijsten, en daarmeê tegelijk te wijzen op de verleidelijke aantrekkelijkheid van het antiquariaat, kiezen wij de onderscheiden vaklijsten omtrent ons vaderland, die opgaven bevatten van het meest beteekenende wat er uitgegeven was omtrent zijn staatkundige en maatschappelijke geschiedenis, afgedeeld in tijdperken, zijn provinciale en stedelijke historie, zijn waterstaat, zijn muntwezen, zijn plaatsbeschrijving (1365 titels), zijn zeden en gewoonten, zijn wetgeving en rechtsgeleerd-

heid (1479 titels), zijn handel, zijn nijverheid, zijn genealogie, zijn voorname personen, zijn kerkgeschiedenis, zijn wetenschap, zijn genootschappen, zijn letterkunde (alleen de lijst van geschriften der Friesche literatuur telt 198 titels), zijn koloniale belangen enz. enz. Op dergelijke wijs, in bibliographische groepen gesplitst, worden alle landen en volken in hun gedrukte openbaringen uit het verledene nagegaan. De vraag mag gedaan worden, of het antiquariaat niet behoort tot de meestbeschavende handelsvakken, steeds boeiender voor den beoefenaar, en weldadig als gids ten bate van elken man van studie op het onafzienbaar ruime veld van 's menschen leven en streven?

Maar ook in den nieuweren handel werkte Nijhoff zich langzamerhand in. Hij zag terecht in, dat een stad als de residentie behoefte had aan bekendheid ook met de hedendaagsche verschijningen in zijn vak, en met opoffering van tijd en rust en door bestudeering van kritische organen in verschillende talen zette hij zich volkomen op de hoogte van de wetenschappelijke en letterkundige beweging van den dag. Dit had hij boven zijn mede-antiquaren vooruit, dat hij in nieuwere boekenkennis even doorkneed werd als in de oudere. Geen wonder, dat hij, ook als importeur uit den vreemde, daardoor des te hooger rees in eigen ontwikkeling en in bruikbaarheid voor anderen.

Nijhoff was met deze eigenschappen niet tevreden. Op het voorbeeld van de aanzienlijkste firma's in het buitenland begeerde hij zijn boekhandel zoo breed mogelijk uit te zetten en ook als uitgever zich te weren. Meer dan iemand was hij daartoe in de gelegenheid. De kring van personen, waarin hij zich dagelijks bewoog, gaf hem meer dan overvloedige aanleiding tot het toegeven aan dat verlangen, en de helderheid van zijn koopmansoog, versterkt door zijn aanraking met alle buitenlandsche bibliotheken en liefhebbers, gaf hem den toetssteen in de hand om te weten wat ook als handelsartikel in zijn handel voordeel beloofde.

Trouwens was gewinzucht bij Nijhoff niet een drijfkracht bovenal. Hij had de deugd - die gedeeltelijk een gebrek is en, bij toegeven eraan, in een oeconomische ondeugd ontaarden kan - van als uitgever de eerzucht te hebben om zich te onderscheiden door het in het licht geven van degelijke boeken op verschillend gebied. Zijn naam en zijn opleiding, zijn eigen gewicht en geweten, deden hem zijn beroep te hoog stellen, dan dat hij zich ooit zou hebben willen afgeven met ondernemingen die bloot op geldelijk voordeel waren aangelegd. Zelfs met het voorvermoeden van schade zond hij boeken in de wereld, omdat de innerlijke waarde hem verleidde en hij van het beginsel uitging, dat hetgeen hij aan het eene verloor door het andere moest worden goedgemaakt. Hij was dus alles behalve angstvallig in het aannemen van kopijen, op deze eene voorwaarde, dat zij in haar soort tot de besten behoorden. Zijn fonds moest evenals zijn magazijn zich niet eer kunnen vertoonen. Vandaar ook dat hij de verzoeking niet kon weêrstaan om op ongebonden veilingen restanten of kopijrechten te koopen, die zoo hij meende bij hem te huis behoorden, hetzij tot herdruk, hetzij tot langzamen uitverkoop.

En zoo werd Mart. Nijhoff ook als uitgever behoorende tot den allereersten rang.

Achtbaar, deftig, is zijn laatste fondscataloog, die vóór ons ligt. Statig, ‘gentlemanlike’ is het woord, dat hij eraan laat voorafgaan:

‘Het fonds van een uitgever,’ zoo zegt hij, ‘wordt genoemd de verzamelde uitgaven door hem in het licht gezonden, hetzij voor eigen rekening of voor rekening van anderen; voorts de van andere uitgevers aangekochte artikelen, eindelijk de boekwerken waarvan hem het depot is toevertrouwd of het uitsluitend debiet aan den handel is opgedragen.

‘De volgende catalogus bevat de titels der aldus door mij of mijne firma uitgegeven, aangekochte of in den handel gebrachte

boekwerken sedert de vestiging mijner zaak op 1 Januari 1853.

'Op weinige uitzonderingen na, zijn daarin niet opgenomen een aantal brochures die wegens haar voorbijgaand belang thans alle waarde verloren hebben. Van de aangekochte werken zullen hier ook enkelen gemist worden, die in vorige fondslijsten voorkwamen, maar sedert uitverkocht zijn.

'Als uitgever was het minder mijn streven 'in bestaande behoeften te voorzien', dan wel het aanzijn te helpen geven aan oorspronkelijke werken van blijvende beteekenis betreffende Nederland's geschiedenis, staatsrecht, koloniën, kunstgeschiedenis, middeleeuwsche letterkunde en bibliographie. Door bijzondere aanleiding werd de uitgave van eenige belangrijke entomologische en van een paar novellistische werken daaraan toegevoegd, zooals ook de uitgave van het *Woordenboek der Nederlandsche taal* de aanleiding was tot de uitgave der andere lexicographische werken.'

En nu volgt een inhoud bestaande uit niet minder dan 102 werken over rechts- en staatswetenschap, 58 over natuurwetenschap, 17 over wijsbegeerte en godgeleerdheid, 138 over Ned. geschiedenis en aardrijkskunde, 16 over genealogie en heraldiek, 66 over koloniale aangelegenheden, 85 over Oostersche, Grieksche en Latijnsche taal- en letterkunde, 27 over schoone kunsten, 39 over bibliographie, en overigens uitgaven bezorgd voor de onderscheiden ministeriën, het kon. Ned. instituut voor taal-, land- en volkenkunde van Ned. Indië, het Indisch genootschap, de Ned. entomologische vereeniging, de vereeniging voor het oud-vaderlandsche recht, het kon. instituut van ingenieurs, het Ned. bijbelgenootschap, het Bataviaasch genootschap, de kon. natuurkundige vereeniging te Batavia - allen te zamen uitmakend het aanmerkelijk getal van 683 titels. Maar nog voornamer wordt deze lijst, als wij daaruit, wat wij tegenover andere fondsen meenen verplicht te zijn, de volgende namen noemen van: L.P.C. van den Bergh, Bakhuizen van den Brink,

de Witte van Citters, Gachard, H.J. van der Heim, Falck, Fredericq, Lod. Mulder, Th. Jorissen, R. Fruin, G.K. van Hogendorp, Janssen, J.C. de Jonge, J.K.J. de Jonge, Juste, Marnix van St. Allegonde, Mees, Motley, P.L. Muller, Is. An. Nijhoff, Oldenbarneveldt, M.L. van Deventer, P.J. Blok, Sloet, Thorbecke, van Wijn; - d'Ablaing van Giessenburg, van den Bergh, Rietstap; - Conrad, Elout, Gevers Deynoot, van Hoëvell, Mackay, de Louter, Verkerk Pistorius, van der Lith, Rob. van der Aa, van Rijckevorsel, Veth, de Waal, Wiselius; - Boogaard, van der Brugghen, Goudsmit, Hugo de Groot, Hamaker, Olivier, Pols, J.A. Fruin, Voorduin, Sprenger v. Eyk; - Betz, J. à Lasco, Spinoza; - Blume, Fijnje, Junghuhn, Sepp, Snellen, Snellen van Vollenhoven, Vrolik, van der Wulp; - Kern, Keyser, Pijnappel, Roorda van Eysinga, van der Tuuk; - van Limburg Brouwer, Dozy, Cosijn, van Dale, Franck, Jonckbloet, Halbertsma, Vosmaer, de Vries, Holtrop, Campbell, Willems, Rogge, Verdam, Verwijs; - Havard, Immerzeel, van der Kellen, Kramm, Max Rooses, van Westrheene, van der Willigen, W.F.G. Nicolaï.

Nijhoff stelde, even als Fred. Muller, de wetenschap der bibliographie zeer hoog. Hij besteedde er al den tijd aan, dien hij kon uitzuinigen. Zijn vaklijsten behooren tot de meest nauwkeurigen. Zijn *Bibliotheca Juridica*, *Bibliotheca Historico-Neerlandica*, *Bibliotheca Neerlando-Indica* strekken ten bewijs van zijn voortdurend streven om de Nederlandsche literatuur in alle vakken in het buitenland en wederzijds de buitenlandsche literatuur op Nederland betrekking hebbende hier te lande bekend te maken. Om de vaderlandsche bibliographie meer te doen beoefenen, vestigde hij in 1873 een tijdschrift, *Bibliographische Adversaria*, geheel aan dit doel gewijd.

Nijhoff was met D.A. Thieme en A.W. Sijthoff een der drie moedige mannen, die in 1864 de kostbare uitgaaf aanvaardden van het

Woordenboek der Nederlandsche taal door prof. de Vries e.a.; een onderneming, die verschillende taalkundige werken ten gevolge had.

Maar van al zijn uitgaven lag die van van het weekblad *De Nederlandsche Spectator* hem wel het meest aan het hart. Zij was hem een voortdurende bron van het geestige genot, waaraan hij verwend was en waar hij niet buiten kon[1]. Nijhoff had een benijdenswaardige plaats in de maatschappij. Veel wat in de residentie kennis, talent en vernuft had, kwam bij hem aan huis, dat als het ware het natuurlijk middelpunt geworden was van onderlinge ontmoeting. In Nijhoff werd de herinnering vernieuwd aan den tijd, toen de boekverkooper de aangewezen man was bij wien de geletterden samenkwamen en waarvan, wat dichters betreft, P. Uijlenbroek te Amsterdam in het begin dezer eeuw een der laatste vertegenwoordigers was. Uit die ontmoetingen werd het plan eerst tot de *Konst- en Letterbode*, later tot *de Spectator* geboren en ontstonden die vaste bijeenkomsten, eenmaal 's weeks, die van het begin af tot op den huidigen dag toe de stof moeten leveren voor elk volgend nommer; samenkomsten tusschen redacteuren, uitgever en teekenaar, die om haar geestvolle gezelligheid in den lande een naam hebben.

Ook in de Vereeniging was Nijhoff een gezien man. Men zou haast gezegd hebben, dat een bestuurs- of eenige commissievergadering niet voltallig was, indien hij er ontbrak. Vooral omtrent het bekend maken van onze boeken in het buitenland heeft

1 *De Spectator* is het eenige blad, waarin de Hollandsche humor, ook in zijn wekelijksche platen, zich vrij spel laat. In de laatsten vooral is hij plaagziek, vermakelijk, ondeugend; nooit kwaadwillig. Als een staal van zijn onpartijdigheid diene, dat in April 1864 *de Spectator* een spotprent gaf op de uitgaaf van het *Woordenboek*, voorstellende het huis Nijhoff: *Librairie ancienne et moderne*, met een vlag aan den gevel, waarop: 'GROOT ALLEEN ZALIGMAKEND WOORDENBOEK!' en een eersteharing-kroon uit een venster, waarin: 'Eerste Aflevering A-AA'.

de geheele boekhandel aan hem zeer groote verplichting. Hij heeft daartoe het ijs gebroken. In den strijd tegen den nadruk stond hij met zijn geestverwanten pal voor zijn overtuiging. Op alle plaatsen waar te arbeiden viel was hij met gezond hoofd en rappe hand vaardig. De gevierde naam der Nijhoff's werd in allen opzichte door hem hooggehouden niet alleen, hij kreeg door Martinus in den lande des te breeder leven, in den boekhandel des te hooger aanzien.

D. Noothoven van Goor.

D. Noothoven van Goor, in 1850 te Leiden begonnen, verkocht in 1879 het kolossale fonds, dat hij gedurende 30 jaar door eigen uitgaven en door aankoop zich verworven had. Het bedroeg ongeveer 600 titels van de meest uiteenloopende soort en waarde. Zonder twijfel is Noothoven van Goor een der ijverigste uitgevers geweest, een volbloed koopman, die aanzienlijke kapitalen in den handel gebracht en met voorbeeldige moed en vlijt gewerkt heeft. Op het voetspoor van anderen beschouwde hij het vak van uitgeven als een beroep van industrie en heeft duizenden riemen papier doen bedrukken tot boeken groot en klein. Het geringste recepten- en kinderboekje, geboren fabriekwerk, naast de meest degelijke wetenschappelijke uitgaven, vonden bij hem hun plaats. In het uitgeven van landkaarten ten behoeve van schoolgebruik en ook van goede kinderboeken heeft hij zich grootelijks verdienstelijk gemaakt. Onder zijn gewichtige ondernemingen behooren in de eerste plaats genoemd te worden de voortreffelijke werken: Burgersdijk, *De Dieren*; Wagner, *Handboek der Fabrieksscheikunde*; Karmarsch, *Handboek der Technologie*; de Jong, *Handwoordenboek der Natuurkundige Wetenschappen*; de Bruin, *Historisch Geographisch Woordenboek*; een volksuitgaaf van de *Gedichten* van van Zeggelen. Hij ondernam kostbare

woordenboeken, die uitmuntend geslaagd zijn, o.a. dat van Sicherer en Akveld, de Bruin, Akveld, Bomhoff, Weiland en André. Hij vestigde het tijdschrift *De Christelijke Huisvriend* en gaf een tijdlang uit Goeverneur's *Huisvriend* en *Het Leeskabinet.* Uit Leiden, de plaats zijner vestiging, vertrok hij in 1879 metterwoon naar Amsterdam, waar hij zich vooral met het bestuur en de uitgaaf van de *Amsterdamsche courant* bezig houdt. Noothoven van Goor behoorde tot de oprichters en ijverige bestuurders van ons bestelhuis.

Gebr. Kraaij.

In 1879 werd de firma Gebr. Kraaij, te Amsterdam, ontbonden.

P. Kraaij Jr. begon zijn zaak den 1^{en} Mei 1847 en maakte in 1850 zijn broeder daarin deelgenoot. Hij had zijn opleiding gehad bij P.N. van Kampen en H.A. Kramers.

Als uitgever en debitant legden Gebr. Kraaij zich in het eerst voornamelijk toe op werken de scheepvaart betreffende. Zoo zagen bij hen het licht o.a. Abbink, *Vreemde havens*, waarvan een 2e druk kwam bewerkt door Boulet; *Tijdschrift van het Zeewezen* (vroeger bij Wed. L.C. Vermande); *Handboek voor Kapiteins en Stuurlieden*; Schokker, *Kennis van den Scheepsbouw*; Dieperink, *Handboek voor Zeevarenden*; Otterloo, *Beschrijving van vreemde havens*; Stevens, *Stuwing*, *Garnering en Vrachtvaart*; en verschillende andere van Crap Hellerman, Sumner, Otterloo, Molster. Hun magazijn-catalogus bevatte omstreeks 300 voorname scheepvaartkundige werken in verschillende talen en een aantal zeekaarten. In 1859 vestigden zij het *Magazijn voor Handelsregt*, onder redactie van Molster en de Vries. Toen onze scheepvaart allengs verliep en dit terrein minder vruchtbaar begon te worden, toonden Gebr. Kraaij zich op letterkundig gebied als uitgevers van beteekenis. Behalve een groot getal oor-

spronkelijke en vertaalde goedgekozen romans, begonnen zij met 1849 het keurige jaarboekje *Holland*, onder leiding van Jacob van Lennep. Uit het fonds van Beijerinck kochten zij verscheidene eerste romans van Mevr. Bosboom-Toussaint aan. De betrekking met deze auteurs leidde als van zelf tot meer uitgaven van deze beiden en van verschillende andere voorname letterkundigen. Van van Lennep gaven zij uit twee drukken van de *Geschiedenis van Noord-Nederland*; diens met ter Gouw te zamen bewerkt *Boek der Uithangteekens* en *Boek der Opschriften*, zijn *Zeemansliedjes*, zijn *Gedichten*, *Vermakelijke Anecdoten* en *Alledaagsche bokken*; van Hofdijk vijf oplagen van de *Geschiedenis der Letterkunde.* Maar hun kapitaalste en voordeeligste uitgaven waren wel de *Dichtwerken* van de Génestet en de *Gedichten van den Schoolmeester.* Van de Génestet verscheen bij hen allereerst in 1851 de bundel *Eerste Gedichten*, die negen jaar noodig had om gewaardeerd te worden. Toen, in 1861, verscheen een 2e druk bijna gelijktijdig met de *Laatste der Eerste*, van welke beiden vijf drukken uitkwamen na de Génestet's dood, behalve vijf drukken van de *Kompleete Dichtwerken*, van een kostbare geïllustreerde editie tot een goedkoope volksuitgaaf toe. Een gelijke, of nog grooter belangstelling genoten de *Gedichten van den Schoolmeester*, die acht drukken van verschillenden vorm en prijs beleefden en een ongehoord debiet hadden. Men heeft het ongeloofelijk debiet van deze beide uitgaven wel eens met een zekere grief aangehaald als een blijk, hoe soms de uitgever ten koste van den schrijver de gouden vruchten plukt. Het tegendeel te beweren zou dwaas zijn. Maar bij die klacht verloor men uit het oog, hetgeen ook hier weêr het geval was, hoe soms het goed-slagen voor een groot deel afhankelijk is van de handigheid en den tact van den uitgever, die met zijn herdrukken in verschillende vormen zijn publiek weet te treffen op den rechten tijd. Gebr. Kraaij hebben hierin wonderen gedaan. In den regel warden herdrukken steeds goed-

kooper. Zij hebben proeven geleverd van het omgekeerde. Hun weinig kostbare, hun volkseditiën moesten den weg banen tot die dure, geïllustreerde uitgaven, die in zoo groot getal koopers hebben gevonden. De werken van de Génestet en den Schoolmeester zouden altoos, bij welken uitgever ook, een buitengewoon debiet gevonden hebben, dit staat vast; maar dat ze zoo in alle klassen der maatschappij, bij aristocraat en burger, toegang hebben gekregen, is voor een groot deel te danken aan het beleid der uitgevers; dit is evenzeer ontegensprekelijk.

Gebr. Kraaij maakten zich mede verdienstelijk door hun poging om de romantische en letterkundige literatuur op goedkooper wijs uit te geven dan tot nog toe gewoonte was. Ook vestigden zij in 1864 met Marten Westerman het opgangmakende tijdschrift voor jongens *Bato*.

Van de firma was P. Kraaij Jr. de ziel en het leven. Onvermoeid, kundig en smaakvol uitgever bewees hij aan zijn tijd groote diensten.

Ook aan de broederschap der Vereeniging. Telkens op nieuw tot lid en voorzitter van het bestuur benoemd, betoonde Kraaij zicli in allen deele een man van vooruitgang. Scherp van blik, vaardig met woord en pen, werkzaam zonder vermoeienis, was hij een persoonlijkheid, waarop gebouwd kon worden. Het vertalingsrecht vond in hem een koen en krachtig bestrijder. Niet in het minst uit gekwetst eergevoel, nadat zijn meening het onderspit gedolven had, bedankte hij in 1867 voor het lidmaatschap van het bestuur, maar ruiterlijk en eerlijk, omdat hij meende niet te kunnen blijven meêwerken tot handhaving van een recht, dat door hem niet als recht erkend werd. Ook hierin bewees hij zich, even als overal elders, een man van karakter.

P. Kraaij Jr. overleed, op den leeftijd van 61 jaren, plotseling in Maart 1885 te Haarlem, waar hij zich metterwoon had neêrgezet. In hem telde de boekhandel een zijner waardigste

vertegenwoordigers minder, de maatschappij een man van ongekreukte rechtschapenheid, zijn vrienden een trouw hart.

G. Kolff.

Vooral de Indische boekhandel heeft veel te danken aan Gualtherus Kolff. Deze, een leerling van G.B. van Goor te Gouda, bij wien hij een zeer werkzame school had genoten en te gelijk eenigszins letterkundig was gevormd door den bekeuden J. Kramers Jz., ging in 1850 naar Batavia als bediende in de zaak van W.J. van Haren Noman. Twee jaar later werd hij deelgenoot in die firma, en na nog vijf jaar werd hij er geheel eigenaar van onder den naam G. Kolff & Co. Was die zaak, gelijk in Indië meest het geval was, meer een algemeene tokohandel, waarvan boeken een klein onderdeel uitmaakten, Kolff had te veel liefde voor zijn oud vak, om dit niet in zijn nieuw vaderland te doen gelden. Hij breidde den Hollandschen boekhandel in Indië gaandeweg al verder uit en had daartoe des te beter gelegenheid toen hij in 1853 ook de helft overnam in de zaak van J.H. de Groot te Samarang, en later van zijn handel vertakkingen vestigde te Soerakarta en te Soerabaia. Door deze aanwinsten kwam Kolff te gelijkertijd in het midden van de Indische journalistiek. Te Soerakarta, waar hij een drukkerij had overgenomen, was hij eigenaar geworden van een daaraan verbonden *Javaansch Weekblad*, en te Soerabaia, waar hij Eduard Fuhri verving, van het blad *de Oostpost.* Zelf was hij te Batavia reeds uitgever van *de Javabode* en richtte vervolgens nog te Samarang *de Locomotief* op. Al die bladen gaf hij een nieuw leven door er bekwame redacteuren en medewerkers voor te zoeken en voor een groot gedeelte zelf *de Javabode* te redigeeren. Zijn verdiensten als journalist in Indië kunnen niet hoog genoeg geschat worden Kolffs eerlijk, royaal karakter, zijn beschaafde pen en zijn voorkomende manieren

brachten hem in betrekking met de bekwaamste en hoogstgeplaatste personen, en terwijl hij deze ook als medewerkende krachten voor zijn bladen wist te winnen oefende hij daardoor tevens een gewichtigen invloed op de kennis en verbetering der Indische toestanden in het algemeen. Toen hij, vermoeid van zijn onverpoosden arbeid, te Batavia zijn zaken overdragende aan P. van Vliet, te Samarang aan H.P. Grivel en C.E. van Kesteren, te Soerabaia aan W.J. Thieme, in 1868 naar Holland terugkeerde, kon hij op zijn heilzaam achttienjarig verblijf in Indië met gelukkige zelfvoldoening terugzien.

Kolff kon evenwel in Holland niet het leven leiden van een oudgast, die zijn koeien op het droge heeft. Wat hij in Indië voor het vaderland gedaan had, dat wenschte hij van hier uit voor de kolonie te doen. Weldra vestigde hij zich als uitgever te Leiden en gaf daar over en ten behoeve van Indische belangen een aantal uitstekende geschriften in het licht van Brumund, Filet, Grashuis, Hering, van Hoëvell, Keijzer, Kruyff, Luymes, Melati van Java (Mej. Sloot), Perelaer, van Rees, Roorda van Eysinga, de Sturler, Veth; niet te vergeten een tweede, goedkooper editie van den grooten atlas van Melvill van Carnbée, bijgewerkt door kolonel Versteeg. Zijn *Javaansche prenten voor de jeugd* waren een weldaad voor Hollandsche en Indische kinderen.

Zoo werkte Kolff ook hier nog als boekhandelaar, geëerd en gevierd door ieder die hem mocht kennen, hooggeschat door zijn beroepsgenooten, in wier midden hij zich op nieuw te huis gevoelde en onder wie hij spoedig een onderscheidende plaats kreeg. Zoo werd hij o.a. gekozen tot lid van het bestuur der Vereeniging en tot voorzitter benoemd van de kloeke uitgevers-vennootschap Elzevier, die hij in 1879 mede had opgericht.

Kolff's leven, dat nog zooveel beloofde, mocht hier niet lang zijn. Onverwachts en plotseling overleed hij te Leiden den 29 April 1881, in den ouderdom van 55 jaren. Zelden werd een

rouwkoets met dieper weemoed naar het graf gevolgd. Want niet alleen binnen den kring van den boekhandel, maar ook daar buiten, in ruimen om vang, had Kolff zooveel goeds gedaan, zooveel weldaden uitgestrooid, zooveel ouderen en jongeren geholpen door den moeielijken weg van het leven. Hij had het voorrecht, in waarheid betreurd te worden door velen.

Zijn vriend Gerard Keller gaf van Kolff een uitmuntend karakterbeeld in de levensberichten van de leden van de maatschappij van Ned. letterkunde, overgenomen in de *Bijdragen* dl. I bladz. 231. Ook A.W. Sijthoff bood zijn nagebleven betrekkingen een hartelijk *In Memoriam* aan.

J.L.W. Seijffardt.

Den 1^{en} September 1879 was het 30 jaar geleden, dat J.L.W. Seijffardt zich heel in het klein als Duitsch boek- en kaartverkooper vestigde te Amsterdam. Onder de zoogenoemde importeurs verdient zijn firma een plaats naast die van zijn staden vakgenooten Joh. Muller en C.G. Sulpke. Hoewel Seijffardt veel jonger was, waren de stichters dezer huizen toch nog een poos zijn tijdgenooten en trad hij, niet tot hun aangename verrassing, in 1849, als hun mededinger voor dezelfde taal op. Toch zou hij hun niet zooveel kwaad doen als zij wel vreesden. Sulpke, het andere alles behalve versmadende, had in die dagen zijn zaken al meer en meer een wetenschappelijke en vooral een natuur- en geneeskundige richting gegeven. Joh. Muller, wij hebben het vroeger gezegd, zocht zijn werkkring liefst onder de geleerden en geletterden over het heele land heen en had bij dezen een witten voet weten te krijgen. Voor den jeugdigen beginner was er nog een heel terrein open: de dagelijksche Duitsche lektuur, die men bij Sulpke zoo niet zocht en waar Joh. Muller wel een weinig uit de hoogte op neêrzag. Voor het be-

gin althans was dat voor Seijffardt een nieuw te ontginnen en vrij vruchtbaar veld. Het aantal jonge Duitschers, die vooral toen ter tijd al meer en meer naar de hoofdstad van het rijke Holland toestroomden, vonden bij Seijffardt voor de literatuur van hun land als het ware een te huis, en in zijn beschaafden omgang voor hun vaderlandsche gevoelens en belangen een warm hart niet minder. De klank van zijn naam reeds had voor hen iets aantrekkelijks, al was de drager ervan Hollander in merg en been: zoon van een Geldersch ambtenaar, kweekeling van het met zooveel lof bekende 'instituut Kinsbergen' te Elburg en later, voor zijn opleiding in den boekhandel, leerling bij R. Boelens te Zwolle. De Duitsche plooi in zijn uitspraak en voorkomen kreeg hij eerst daarna, toen hij ter verdere bekwaming naar het buitenland toog en daar zoo eigen werd, dat hij zelfs van plan was in Duitschland zich als boekhandelaar te vestigen. De woelige gebeurtenissen van 1848 evenwel, waarvan hij, meêgesleept door de omwentelings-gezinde geestdrift om hem heen, als jongmensch een niet geheel onpartijdig toeschouwer bleef, deden hem te rade zijn liever naar het vaderland terug te keeren en zich te Amsterdam voor den Duitschen handel te vestigen onder de ietwat vreemde firma 'Seijffardt's boekhandel'. Een en ander maakte hem, overigens in de hoofdstad geheel onbekend, daar nochtans in de Duitsche kringen tot een gezocht man.

Tot de personen van naam, met wie hij in gedurige aanraking kwam, behoorden o.a. de Duitsche predikant A.H.W. Brandt, wiens *Anleitung zum Lesen der Offenbarung St. Johannis* hij in 1860 uitgaf; de handelaar Ed. Mohr, wiens *Coligny*, *Trauerspiel*, in 1857 bij hem verscheen, gevolgd door de tooneelwerken *Francesco dei Pazzi* in 1862, *Capitolin* in 1872, *Schwert und Palme* in 1874 en *Germania*; en C.H. Schöffer Sen., van wien hij ettelijke handelswerkjes in het licht zond.

Van lieverleê kreeg 'Seijffardt's boekhandel', ook bij de

debitanten door heel Nederland, een ruimer om vang, vooral ook toen in 1852 de Duitsche importzaak van C.H. v.d. Bergh Taats te Amersfoort en die van J.C. v. Borcharen te Leiden in de firma overgingen.

In datzelfde jaar besloot Seijffardt aan zijn boekhandel een steendrukkerij toe te voegen, die weldra den grondslag legde tot een geheel nieuwen en vruchtbaren handelstak: de uitgaaf van kaarten. Voorafgegaan door een Plan van *Amsterdam in vogelvlucht*, verschenen gaandeweg uit deze werkplaats duizendtallen *Kaartennetten* voor schoolgebruik en die vele *Oorlogskaarten*, bij de onderscheiden verwikkelingen in en buiten Europa zoo gretig gezocht. Bovendien gaf Seijffardt uit *Kaarten van onze O. Ind. bezittingen*, in 1875 door de Société de Géographie bekroond, een *Aardrijksk. Handboek van Ned. O. Indië* door S. de Hollander, en de *Statistieke toelichtingen* bij bovengemelde kaarten, die, onder toezicht van Dr. Dornseiffen tot een *Atlas* vereenigd, vier drukken noodig hadden.

Niet minder ijverig dan in deze beide richtingen betoonde zich Seijffardt's firma in den muziekhandel, vooral door de verspreiding van goedkoope Duitsche uitgaven van klassieke toonwerken, waarin zij sinds 1860 in ons land de voorganger was van zooveel navolgers en waardoor de toonkunst hier te lande zoozeer gebaat en bevorderd werd.

Vooral in de latere jaren heeft Seijffardt's boekhandel, ook door de oprichting van een boekdrukkerij, een aanzienlijke uitbreiding gekregen. Door den ijver en de kunde van den stichter is hij van jaar tot jaar tot grooter hoogte gestegen. Uit de fondsveilingen van H. Frijliuk, de Erven Hulst van Keulen en H.A. Tjeenk Willink zijn belangrijke werken, vooral aardrijkskundige, in zijn bezit overgegaan, en wat dit huis voor de toekomst belooft kan hieruit reeds woorden voorzieu, dat de vader in den boekhandel en diens aanverwante vakken nog wel zooveel heil ziet, dat hij zijn vier wakkere zonen aan zijn zaken verbonden heeft.

Ook in verschillende betrekkingen tot de Vereeniging heeft J.L.W. Seijffardt gedurende een reeks van jaren zich voor den boekhandel verdienstelijk gemaakt.

A. ter Gunne.

A. ter Gunne, in 1830 te Deventer gevestigd, behoort tot de uitgevers, die hun beroep alles behalve lichtvaardig opvatten. Al wat hij uitgaf droeg den stempel van zorg. Hij zelf was een geletterd man, een man die een goede taal schreef en niet dulden kon, dat er uit zuinigheid of uit slordigheid zooveel knoei- en knutselwerk in de wereld kwam.

Aanvankelijk alleen debitant, vergrootte hij in 1842 zijn zaken door het oprichten eener drukkerij. Weldra werd deze bijzaak hoofdzaak, zoo zelfs dat hij er in 1858 zijn debietzaak voor aan kant moest doen.

Het meest heeft hij zich, om aan zijn drukkerij tusschentijdsch en vast werk te verzekeren, op vertaalde romans toegelegd. En die waren altijd van de besten en goed bewerkt. Kon hij er buiten, dan legde hij niets liever dan meer blijvende werken op zijn pers. Zoo had hij in 1839 reeds een zeer praktische en voor hem voordeelige uitgaaf van de *Wetboeken* bezorgd en gingen later van hem uit de uitstekende uitgaaf van Cats' *Werken*, toegelicht door prof. M. de Vries, *Het leven en de werken van* W. en O.Z. van Haren, een *Bloemlezing* uit Bilderdijk, beide laatste door Dr. J. van Vloten, Thorbecke's *Parlementaire Redevoeringen*, taal- en letterkundige werken van van Vloten, de Jager, geneeskundige van Chailly, Bischof, Ilcken, geographische van Beijer, Kohl, Marmier, von Raumer, Warren. Ook op het gebied van onderwijs en kinderlektuur gaf hij keurige boekjes uit.

Ter Gunne was een zelfstandig man. Hij zag zich niet gaarne op eenigerlei wijs in zijn vrijheid beperkt en kreeg het dien ten

gevolge dikwijls te kwaad met de Vereeniging, waarvan hij een tijdlang lid was, maar die hij spoedig weêr verliet, omdat hij zich niet aan haar reglementen en uitspraken kon onderwerpen. Vooral het vertalingsrecht vond in hem een heftig bestrijder. Meermalen lag hij met dezen en genen overhoop, en als hij zich dan uitte in geschrifte, was zijn pen doorgaans alles behalve malsch. Hij gaf den kamp niet licht gewonnen en was veel liever martelaar dan vluchteling. Dat hij met dat al den boekhandel liefhad, bewees hij o.a. door zijn, voor eigen rekening en verantwoording geschreven stuk naar aanleiding van de prijsvraag over de kwijning en het verval, door de Vereeniging in 1845 gesteld. Van dat merkwaardige opstel gaven wij ter behoorlijke plaats een overzicht. Zijn prikkelbaar gevoel van onafhankelijkheid was meermalen zijn vijand en maakte hem niet, wat hij ook niet wezen wilde, een allemansvriend. Maar niemand zal kunnen tegenspreken, dat ter Gunne was een man van karakter, een benijdenswaardig bekwaam man in zijn vak en tevens een onzer degelijke uitgevers. Hij geniet zijn ouden dag in rust, maar te gelijk in diepen rouw over den eenigen zoon, die tot zijn opvolger bestemd was, maar die, reeds op zich zelv' in den boekhandel werkzaam, op 44jarigen leeftijd hem door den dood in 1880 ontvallen moest.

C.L. Brinkman.

Toen in de laatste dagen van December 1881 de verkooping plaats had van het fonds van C.L. Brinkman, kenmerkte deze veiling zich door een eigenaardigen ernst. Het overgroot getal boekverkoopers, zelfs uit de verst verwijderde plaatsen opgekomen, hadden allen ter hand niet een eenvoudige veilingslijst, maar een keurig op zwaar papier in groot formaat gedrukt boekdeeltje, dat bovendien versierd was met een voortreffelijk portret van den erflater, gegraveerd door P.J. Arentzen. Deze hulde,

een overleden vriend toegedacht door den fondsverkooper B. van Dijk, had weerklank gevonden bij den geheelen boekhandel. Al de tegenwoordig zijnde belangstellenden hielden dezen prachtcatalogus met zekeren eerbied in de handen; over en weêr werd met ontzag gefluisterd over den omvang en de waarde van dit nagelaten fonds; geen enkel woord dan van lof voor den doode kwam van iemands lippen, en bij het telkens en telkens weêr opslaan van 's mans beeltenis herhaalde zich de weemoedige betuiging: ‘Brinkman is toch een groot man geweest!’

‘Brinkman is een groot man geweest!’ Had hij, wien die lofspraak gold, die eenstemmige uiting bij levenden lijve opgevangen, hoe zou een glimlach van voldoening een afwijzend hoofdschudden vergezeld hebben. Hij, Brinkman, de eenvoudige, nederige Brinkman een groot man! Hij, die gewoon was zich zelf achteraan te plaatsen; die altijd anderen den voorrang gaf; die nimmer aan lof verwend was, maar steeds gereed stond tot dienst en waardeering van allen en van iedereen - hij, schier voorbijgezien bij zijn leven, bij zijn dood op eenmaal onder zijn beroepsgenooten gevierd als ‘toch een grootman’! Ongeloofelijk.

Toch was dat woord in zijn volle waarde een waar woord. C.L. Brinkman wàs een groot man, zelfs vergeleken bij de besten onzer. Ook zijn bestaan heeft bij uitzondering onze bewering tegengesproken, dat men, om een degelijk boekhandelaar te zijn, een jeugd moet gehad hebben van beschaving en voorstudie. De voorteekenen van zijn jongelingschap duidden meer op dienstbaarheid, dan op gezag. Stille in den lande heeft hij zich nooit kunstmatig naar eenigen voorgrond gedrongen. Schijnbaar op zijn hoogst een ijverig werkman, bleef hij in een achterhoek, opziende naar hen die zich zijn meerderen achtten. Door stand noch betrekkingen voortgeholpen, heeft hij zich zelf moeten helpen. Alles behalve aanzienlijk voor het oog van de wereld; zijn minderheid gevoelend in uiterlijke vormen; beschroomd van aard;

zonder fortuin; zonder kruiwagens; zonder den geringsten ophef of kunstmiddelen, is hij van de onderste sport, langzaam, bedeesd, haast onmerkbaar, de maatschappelijke ladder opgeklommen, totdat hij voor onzen handel een aanzienlijke hoogte bereikt had, niet alleen wat geldelijk bezit betreft, maar bovenal wat verdiensten aangaat voor boekhandel en maatschappij.

Brinkman, in 1820 te Amsterdam uit nederige burgerouders geboren, was op zijn achtste jaar reeds vaderloos. Wat lezen, schrijven en rekenen, de gewone africhting van een gemeenteschool, was de eenige bekwaamheid, die hij voor zijn toekomst meêkreeg, toen hij als knechtje bij de firma Joh. Muller in dienst trad, en later meêbracht in ondergeschikte betrekkingen bij Schooneveld, het Bibliographisch Instituut en M.H. Schonekat. Trouwens, wie, met een eenigszins vatbaar gestel, het magazijn van Joh. Muller binnentrad, dagelijks daar de klassieke lucht inademde, uitgaande van die vorstelijke boeken op elk gebied en van de mannen van gezag hier elkander zoekend en ontmoetend; wie daar, al was het als aandrager, bij bibliographischen arbeid den jongen Frederik Muller mocht bijstaan en diens opgewonden, levenwekkende uitingen hoorde over boeken en hun geestelijke en stoffelijke waarde, moest wel als van zelf worden aangeblazen door een geest van boekenliefde en ingenomenheid met het handelsvak. Schrijver dezes heeft meermalen Brinkman's bescheiden oog zien stralen, als hij in later tijd dezen mocht vinden op Muller's werkkamer en beiden ophaalden van de herinneringen aan het Bibliopolium in de Kalverstraat en de weelde te midden van die kostbare schatten genoten. Nooit verzuimde Brinkman erop te wijzen, hoevéél hij aan Fred., Muller's bezielende mededeelingen te danken had. - Wat door den leergragen bediende uit dat Bibliopolium was meêgedragen, kreeg naderhand nieuw voedsel, acht jaar lang, in de zaken van Schonekat, oudleerling van P. den Hengst en alzoo in een voorname

school grootgebracht. Behalve in Grieksche en Latijnsche letterkunde, bewoog Schonekat's handel zich vooral ook op het gebied der nieuwere Fransche literatuur en raakte Brinkman tevens in deze thuis, in zijn vrijen tijd zich oefenend in verschillende talen, die hem, ook in zijn ondergeschikte plaats, van zooveel dienst zouden kunnen wezen.

Zoo werd de eenvoudige knaap door de omstandigheden, en bovenal door eigen stille studie, als van zelf een in veel opzichten welonderlegd man, zonder nochtans op zijn verstandelijke ontwikkeling zich het geringste te laten voorstaan. De hem aangeboren angstvallige schroom is tot aan zijn dood toe een zijner hoofddeugden gebleven. Hij werd zelf een meerdere door, hartstochtelijk leergierig, onder meerbedeelden altoos zich als den mindere te erkennen.

Zonder eenig bezit van kapitaal als hij was, zou Brinkman wellicht nooit aan eigen vestiging gedacht hebben, indien de omstandigheden daartoe niet het hare hadden gedaan. In 1849 namelijk besloot Schonekat zich te ontdoen van de lastige taak als hoofdcorrespondent van een 40tal buitenboekverkoopers. Met goedvinden van zijn patroon nam Brinkman dat correspondentschap over. Weldra vermeerderde dat aantal en werd deze betrekking voor hem een hoofdvak.

Langs dien weg werd hij van zelf de tusschenpersoon tot het leveren van schoolboekjes, raakte hij in die zaken te huis, kreeg hij kennis aan verschillende onderwijzers, werd hij de uitgever van het Nederlandsch onderwijzersgenootschap en van een steeds aangroeiend aantal kleinere en onkostbare werkjes, die gaandeweg, ook door aankoop op fondsveilingen, tot een kostelijk en kostbaar bezit uitdijden. Zijn fonds bevatte o.a. de meest gebruikte boekjes van van Dale (3^{e} drukken), Deiman (7^{e} en 9^{e} drukken), Helge (6^{e}, 8^{e} en 10^{e} drukken), Prinsen (8^{e}, 11^{e} en 15^{e} drukken), Witkamp (3^{e} en 4^{e} drukken), voorts van v.

Otterloo, Oudshoff, de Klerck, Coster, Gleuns, de Haan, Leonard, Pimentel, Valk, Bikkers, Hartmann, Cromjongh, Andriessen, Bakker, Brug, Degenhardt, Hekker, Hinse, Holst, Kievits, Krom, van der Maas, van Otterloo, Sluyters, Spaan, Swart, de Geus, Ippel, Jansen, Marin, v.d. Vegt, Verenet, Vethake, Vinet, Vink, van Wieringen Borski, van Wijk, Zeegers, Hakbijl, Honig enz. enz. Van sommige dezer was een aanzienlijk debiet; wij halen als een enkel staaltje aan die van Helge's leer- en leesboekjes, welker gezamenlijk debiet in 1878 11683 en in 1879 over de 13000 bedroeg. Meestal, wijst de catalogus aan, had elk schoolboekje voor het lager onderwijs een jaarlijkschen afzet van 2000 tot 6000 exx. en voor het middelbaar onderwijs van 1600 tot 2500 exx. Bij de hervormingen van beide vakken van onderwijs had Brinkman een benijdenswaardigen tact om de leemten te ontwaren en de personen te kiezen, die als schrijvers hem hielpen om in die behoeften te voorzien. Het schoolwezen heeft aan zijn voorzienigen blik dure verplichting.

Na de rubriek van onderwijs en opvoeding lag die van bouwkunde en werktuigkunde hem het naast aan het hart. Hij was uitgever van de tijdschriften: *De Industrieel*, onder redactie van van Koten; van *Kunst en Industrie*, eerst onder leiding van J. Schorr, later, van 1877 af, onder die van A. Schill; van dat *Voor alle takken van Volksvlijt*, onder bestuur van S. Bleekrode; van *de Ingenieur*, begonnen door A. Huet; van dat voor *Wis-*, *Natuur- en Werktuigkunde*, onder J. Acquoi e.a.; van den *Bouwkalender*, door J.G. van Gendt. Voorts gaf hij in die vakken en in natuurwetenschap werken in het licht van v.d. Broek, Brutel de la Rivière, Coster, Harting, van Otterloo, Sonnenschein, Tyndal, Ule, Uttzmann, Vignola, van Gendt, Le Clerc, Brade, Groeneveld, van Heusden, Kromhout, Krook, Scholl, van Straten, Verdam, Vogel, Weisbach, Möllinger, Muysken, Springer, Gugel, Bes, Vink, Harres, Koning, Boersma, Armengaud, de Vries Robbé,

Karmarsch, Nagel, Vosmaer, Molkenboer enz. enz. Van landen schoolkaarten bezat hij er van Braakensiek, Koot, Serné, Staring, Nordenskiöld, Kan en Posthumus. Op het terrein van geschiedenis leverde hij werken van ter Gouw, Scheltema, van Rhijn, en verschillende anderen. Ook op dat van godgeleerdheid en stichtelijke lektuur liet hij zich niet onbetuigd, blijkens de namen van van Heyningen, Tischendorff, Duker en van Manen, Reinhart, van Senden, van Toorenenbergen, Adriani enz. In één woord: niet minder dan een 600tal titels, gedurende veertig jaren met helderen blik, nauwgezet geweten on onvermoeide werkkracht bijeengebracht. Maar onder al die werken hing zijn voorkeur wel het meest aan een boek zijner eigen schepping, zijn *Geïllustreerde Encyclopedie*, welks samenstelling hij mocht opdragen aan de zoo hoogst verdienstelijke leiding van A. Winkler Prins. Gedurende de dertien jaren, dat dit groote werk onderhanden was, leefde Brinkman erin met heel zijn voorliefde. Hij geloofde in die onderneming met onverstoorbaar vertrouwen, al zou dat geloof ook zwaar beproefd worden. Bij het begin dezer uitgaaf, waarmeê duizenden guldens gemoeid waren, telde hij, bij een oplaag van 4750 exemplaren, slechts een zeer gering aantal inteekenaren. Door de degelijkheid van den inhoud in zijn waarde erkend, steeg dit getal gaandeweg tot 3900. Even voor zijn dood mocht de uitgever dien arbeid volledig zien in 225 afleveringen, te zarnen 15 deelen vormend met 225 platen, een onderneming even voordeelig als eervol voor haar kloeken ontwerper.

Brinkman had evenwel grooter verdienste, dan die van uitgever alleen. De boekhandel is hem wichtige weldaden verschuldigd. Zijn bibliographische arbeid zal zijn naam in gedachtenis doen houden, als die van andere voorname handelsmannen reeds lang vergeten zijn. Hij heeft zichzelf een gedenkteeken gesticht in zijn catalogen ten behoeve van den boekhandel. Door zijn ijvervolle omgeving geprikkeld, zat de behoefte aan eigen persoonlijken

arbeid er bij hem te diep in, dan dat hij zich zou kunnen hebben vergenoegen bij het meer lijdelijk ter perse leggen van het werk van anderen. Rusturen waren hem onbekend: genietingen buiten zijn werkkring bestonden voor hem niet; bezig zijn, altoos bezig zijn, liefst ten bate van anderen, was de stem van zijn plichtsbesef. Hij kon er niet buiten; het was hem behoefte; inspanning en uitspanning. Zou uitzicht op winst hem gedreven hebben tot de samenstelling van een jaarlijksch *Adresboek voor den Boekhandel*, of tot die maandelijksche en andere boekenlijsten, die tegenover een nauwgezette, tijdroovende en zich opofferende toewijding maar zulk een schrale opbrengst beloofden? Zou eerzucht hem geboeid hebben aan een taak, die telken jare met kritiek en ondank bejegend werd? Eigenbelang noch ijdelheid had bij beiden een woord in te brengen gehad. Een betamelijk gevoel van eerzucht wellicht. Maar liefde voor zijn vak zeker het meest.

Aan de kennis en werkzaamheid van Pieter van Cleef had de boekhandel de aanvulling van Abcoude's en Arrenberg's *Naamregisters* te danken. Hadden laatstgenoemden alphabetische boekenlijsten gegeven van 1600 tot 1787, de eerstgenoemde had die van 1790 tot 1832 voortgezet. De *Naamlijsten* van 1833 tot 1849, van 1850 tot 1862 en van 1863 tot 1875 hebben wij aan Brinkman te danken. Nadat deze in 1846 begonnen was zijn bekende jaarlijksche lijsten uit te geven, waarvan zeker een 25tal jaargangen door hem zelv' bewerkt zijn, waagde hij in 1850 de samenstelling en uitgaaf der *Alphabetische Naamlijst* over de verloopen 17 jaren en voegde daar achtereenvolgens tweemaal een deel over 13 jaren aan toe, het laatste vergezeld van een systematisch register over 1850 tot 1870. Bovendien bearbeidde hij van 1854 af het jaarlijksch *Adresboek*, dat door bijvoeging van allerlei, men zou zeggen onmisbare bijzaken al meer en meer in omvang en waarde toenam. De tijd aan al dezen arbeid ten beste gegeven laat zich nauwelijks berekenen. Het verdriet evenmin.

Men moest het karakter van een Brinkman bezitten, om te verdragen wat hem te verduren opgelegd werd. Geen jaar ging er voorbij, of de kritiek - en van welke kanten soms! - stond gereed om met alles behalve verschoonende termen hem over de eene of andere onjuistheid aan te vallen. Het vergrijp aan een titel of prijs, het vergeten van een vlugschrift, het verkeerd plaatsen van dit of dat onder een zekere wetenschappelijke groep, werd hem door betweters als doodzonde aangerekend. En had hij in zijn *Adresboek* tegenover dezen of genen dorpeling een feil begaan, hij kon zeker zijn van een in het *Nieuwsblad* hem toegeslingerden steen. Brinkman's lankmoedigheid toornde niet, maar verdroeg. Hij nam de aanmerkingen in alle gedweeheid op en verbeterde er zijn werk meê, zonder zijn aanklager donker in de oogen te zien. Hij besefte, dat hij met zijn ondankbaren arbeid den boekhandel dienst deed, nu en voor later, en ging voort wel te doen zonder om te zien.

Eenmaal ontstak dit verdraagzame, bezadigde karakter in lichtelaaie vlam. Toen in 1874, ter zake van Duitschlands rumoer om een traktaat, Otto Mühlbrecht's *Denkschrift* den Hollandschen boekhandel allerlei praktijken van nadruk en roofzucht voor de voeten wierp, steeg het bloed hem uit het hart naar de vingers en stortte hij zijn verontwaardiging uit in een tegenschrift, dat vonkte van welsprekende vaderlandsliefde. Met een hartstochtelijkheid, die niemand bij hem vermoed zou hebben, nam hij den handschoen voor zijn land en voor zijn handelsvak op en dreef hij Hollands kwaadwillige aanranders terug naar hun eigen plaats. Brinkman had zich doen kennen in een deugd te meer.

Van dien kampstrijd hebben wij ter plaatse waar zulks voegde verslag gegeven. Ook is Brinkman's naam in deze bladen verspreid overal, waar van de nuttigste instellingen onzer Vereeniging spraak was. Waar iets goeds tot stand te brengen was; waar gewerkt moest worden; waar offers van tijd en moeite

werden gevergd, daar was Brinkman's hulpzame hand de bereidvaardigste; al week hij naar achteren, waar loon of lof te rapen viel. Hij, de verstandige, de bescheidene, de trouwe, hoorde liever naar de stille fluistering van het voldane geweten, dan naar den ijdelen ophef der publieke loftuiting.

In 1879 was Brinkman om gezondheidsredenen verplicht vele zijner betrekkingen, ook die als bestuurslid der Vereeniging, neêr te leggen. Een buitenlandsch rustoord gaf hem slechts een korte verademing. Vol hoop en ijver naar eigen haard teruggekeerd, bezweek hij aan een doodelijke kwaal in September 1881, op 61jarigen leeftijd.

Toen op den 4^{en} October zijn lijk naar het graf werd gebracht, was zijn schoonste krans de breede kring van vrienden en vereerders die zich om de groeve heen geschaard hadden. In woorden werd het door enkelen uitgesproken, in het gemoed wrerd het door allen herhaald: Brinkman, de nederige bij uitnemendheid, de man die heel en al zich zelv' had gevormd, was voor den boekhandel een groot man geweest.

J.H. Gebhard.

Bijdragen te geven voor een geschiedenis van den boekhandel en daarin niet een persoonlijk woord te wijden aan J.H. Gebhard, omdat zijn uittreden en zijn overlijden buiten de grenzen van ons tijdperk liggen, zou een verzuim, wij zouden haast zeggen een misdaad wezen, die ons zwaar zou wegen op het geweten. Weinig boekverkoopers hebben zich kunnen beroemen op zooveel waardeering, op zooveel vriendschappelijke hartelijkheid, als van alle zijden aan Johan Hendrik Gebhard werd toegedragen. En weinigen hebben die ook zoo verdiend als hij. Al zijn handelsgenooten van zijn tijd, allen, hetzij ze meer of minder met hem in rechtstreeksche betrekking stonden of hem maar eenmaal in

hun leven op een vergadering van de Vereeniging ontmoetten, dragen zijn vriendelijk beeld mee in hun herinnering. Wie zou een vlek kunnen werpen op zijn karakter of daden? Wie weet van hem iets anders dan goeds? Wie heeft hem iets te verwijten; wie, die hem kende, zou hem niet voor iets, en soms voor véél te danken hebben? Door omstandigheden buiten onze kennis is Gebhard ongehuwd gebleven; de innige band van een eigen gezin, het leven te midden van vrouw en kinderen, heeft hij nooit gekend. Des te meer heeft hij den rijkdom van zijn nobel hart uitgedeeld aan zijn vrienden en aan het beroep dat hij liefhad.

Gebhard was op en top een fatsoenlijk man, een man van beschaving en fijne manieren. Wat meer zegt, hij was een man van veel en van grondige kennis. Wat allermeest zegt, hij was een innig braaf man. Met deze drieledige eigenschappen, die altoos samengingen, heeft hij gewoekerd en een lang leven geleefd, veel meer ten nutte van anderen dan ten bate van hem zelven. En een vierde deugd, die van bescheidenheid, die van het niet te willen weten, zette daar de kroon op.

Toen wij, na herhaalde teleurstellingen, erop aandrongen, dat hij eenige aanteekeningen zou maken omtrent zijn handelsleven, schreef hij eindelijk, in zijn eigenaardigen trant:

‘Eenige bijzonderheden omtrent mij zelven? Och, van een boekverkooper valt zoo weinig anders te zeggen dan het bekende: hij werd geboren, leefde en stierf. Aan de geschiedenis heb ik niets, niets te vertellen, maar als *gij* er wat van weten wilt, maak er u vroolijk meê.

Ik werd geboren in November 1809; ontving gebrekkig onderwijs, al werd het door mijn zorgvolle ouders duur betaald; verliet volgens de gewoonte van dien tijd de school reeds met mijn twaalfde jaar, den leeftijd waarin men eerst begint van het werktuiglijk geleerde iets te begrijpen, en redde uit dien poespas gelukkig de bewustheid dat ik zooveel als *niets*

wist, en wat fantasie en een zonder verdere leiding aan zich zelve overgelaten liefde voor wetenschap en kunst. Ik wenschte te studeeren, of schilder te worden. Maar ik had bij het uitspreken van dien wensch gerekend buiten onzen huisdoctor, in dien tijd veelal het factotum, ook waar 't opvoeding en keus van beroep gold. Hij raadde het af; als ik me wel herinner, “omdat een zittend leven voor mij *de dood* zou zijn.” Lieve hemel, had de man geweten, dat het eind der historie was de boekhandel, het inbegrip van zitten, zelfs somtijds van er *in* zitten! En zoo werd mij de volle vrijheid gelaten àlles te kiezen, behalve juist dat wat ik alleen kiezen wilde. - Op die wijze gingen de vijf eerste jaren, die tot onderwijs hadden moeten dienen, totaal verloren door van 't eene beroep op het andere te springen. Eerst kwam ik op een procureurskantoor (ook al volgens gewoonte van dien tijd), waar ik in 't oneindige procuraties schreef, waarvan ik niets begreep en waarin ik niet het minste belang stelde. Toen op een kantoor van kruidenierswaren, waar 't schrijven van procuraties vervangen werd door 't schrijven van rekeningen, wier inhoud liep over rozijnen, krenten en vijgen, met de etceteras die gewoonlijk tot dat vak behooren. Toen werd mij aanbevolen mijn heil te zoeken op een bureau van den inspecteur van directe en indirecte belastingen, in- en uitgaande rechten en accijnsen, waar ik van de verbijsterende titels en namen niet het allerminste begreep en 't kopieeren van kohieren schering en inslag was, waarvan het doel en de beteekenis van den inhoud mij tot langen tijd na die jongelingsjaren een raadsel bleef. Doch gelukkig was hier het einde der periode van onzekerheid en demoraliseerende verveling. Toevallig deed zich de gelegenheid op om in den boekhandel opgeleid te worden. 't Was mij alsof ik herleefde. De verveling had voor belangstelling plaats gemaakt. Ik mocht dan ook het voorrecht genieten de leerling te worden van C.G. Sulpke, toen ter tijd met Johannes

Muller de voornaamste Duitsche boekverkoopers te Amsterdam. Ik was zijn leerling niet alleen, maar werd zijn vriend; als leermeester was hij mijn wegwijzer, als vriend mijn raadgever. IJver en belangstelling, vermeerdering van kennis door volhardend onderzoek, stelde hij als voorwaarden om in ons vak te slagen, ook als in handelszaken soms de wind tegenliep. - Overeenkomstig zijn raad vestigde ik mij in 1837 als boekhandelaar te Leiden. Mijn vroegere werkzaamheid uitsluitend in den Duitschen boekhandel kwam mij daar goed te stade, doch eischte aanvulling met de bibliographie der letterkunde, ook in andere talen. 't Was verre van gemakkelijk, bij den weinigen tijd die mij overdag in mijn handelszaak overbleef; maar de grondregel ‘volhardend onderzoek’ zat er nu eenmaal in. Ik had de keus, om bij de verschillende vragen om inlichting een mal figuur te maken en daarmeê het vertrouwden mijner begunstigers eens voor altijd te verliezen, of door inspanning hun vertrouwen en aanbeveling te verwerven. Die inspanning echter bleef niet zonder vrucht: ik behield de begunstiging en verkreeg het vertrouwen bovendien. Aan Leiden heb ik de kennismaking te danken met mannen, die ik als studenten reeds leerde hoogachten en van wie ik het voorrecht had later uitgever hunner werken te zijn, zooals Mr. Opzoomer, Mr. J.G. Kist, Mr. de Bruyn Kops, Dr. R. Fruin, Dr. J.J. Kerbert e.a.

Was het tienjarig verblijf te Leiden voor mij op nieuw een leerschool geweest, die ik dankbaar herdenk, mijn huiselijk leven bleef met dat al bijzonder eenzelvig. Zij, met wie ik vriendschapsbetrekkingen had aangeknoopt, zoowel onder studenten als particulieren, verlieten de een na den ander de stad; andere bekenden, hoe welwillend ook, konden de leemte niet aanvullen. Ik snakte naar meer vertrouwelijk familieleven en waagde het daarom mij in 1849 in mijn geboorteplaats Amsterdam, waar al mijn bloedverwanten woonden, op nieuw te vestigen. Ik breidde

daar mijn zaak als uitgever, die tot nu toe van beperkten omvang was geweest, in ruimer kring uit. De kennismaking en later intieme verhouding met de HH.A.B. Maatjes, F.M. Cowan, A.H. van der Hoeve e.a.m. had ik aan die nieuwe vestiging te danken. Bovendien kwam ik er meer in bijzondere aanraking met den boekhandel en de bestuurders der Vereeniging, waaraan ik zooveel liefs in mijn leven te danken heb. - Nu acht ik het tijd om te zeggen: *Finis!* Als ik geen rust zoek, zoekt de rust mij.

Ziedaar nu het weinige wat ik over mij te vertellen heb. Een zegen dat het er uit is. Bij deze krabbige regels stuitte het mij tegen de borst telkens over mij-zelven te spreken.' -

In deze weinige woorden heeft Gebhard zijn geheele leven geschetst: hij was uitgever met zeer degelijke betrekkingen; hij vond zijn werkkring bijna bij uitsluiting in den boekhandel en diens belangen; hij vroeg een plaats, en kreeg die zoo gaarne, in de gezinnen zijner naaste bloedverwanten.

Als uitgever heeft Gebhard het meest op rechtsgeleerd gebied gedaan, getuigen daarvan, behalve de tijdschriften *de Economist*, *de Juridische Vraagal*, en diens opvolger *de Juridische Correspondent*, de werken van de Bruyn Kops, van Bell, Diemont, Faber, van der Heim, Kist, van Kuyk, Moll, Nieuwenhuis, Philips, Pijnappel, Olivier, de Wal; bovenal Opzoomer niet te vergeten, wiens 55 titels in Gebhard's fondsveiling eensdeels de bewijzen zijn van de bewanderingswaardige werkzaamheid van dezen hoogleeraar, anderdeels van de onverstoorde jarenlange betrekking, die er tusschen den schrijver en zijn uitgever bestond. In dat wèlbekende kleine zijvertrekje van Gebhard's huis aan het Rokin, dat vertrekje, zijn heiligdom, waar door wetenschappelijke mannen en beroepsgenooten zoo menig gezellig halfuur is gesleten, hing dan ook Opzoomer's groot portret. Met hoeveel dankbare bewondering kon de uitgever u aan uw stoel boeien, als hij,

door aanhalingen uit diens geschriften, den lof verkondigde van zijn gevierden auteur! - Door dezen toegenegen band had Gebhard dan ook het voorrecht in briefwisseling te staan met, en de letterkundige werken uit te geven van 's hoogleeraars dochter, die onder den naam van A.S.C. Wallis, hoe jong ze nog mocht zijn, zulk een roemrijke plaats ging innemen onder de romanschrijvers en dichters van ons vaderland. Op letterkundig gebied was Gebhard ook de uitgever van werken van Donker, van Dam van Isselt, van der Hoeve, Kwamina (A. Lionarons), Schrant, professor van der Wijck. In het vak van geneeskunde bezorgde hij uitgaven van Kerbert, Suringar, Emmert, Neumann, Schramm, Werdmüller, Winckel; in dat van geschiedenis van R. Fruin en de *Algemeene Geschiedenis* van Weber; in dat van onderwijs een aantal voortreffelijke schoolboeken van Alberda, Bosch, Degenhardt, Cowan, Maatjes, Helge, Meidinger. Bijzondere voorliefde had hij voor de kunstuitgaven van Alexander Yer-Heull, die tusschen 1848-56 bij hem liet licht zagen. Moeite noch geldsopoffering ontzag hij, om deze plaatwerken zoo onberispelijk mogelijk te doen verschijnen. Zelf, op zijn eigen wijs humorist en kunstbeoefenaar, liep hij hoog met deze in ons land overigens zoo zelden voorkomende dichterlijke fantasiën met de teekenpen. Behandelde hij al wat hem werd toevertrouwd met de striktste zorg, met het meest nauwlettend oog: aan déze plaatwerken mocht geen vlekje kleven; hij was er, kon men zeggen, verliefd op, gelijk hij al wat kunst betrof met heel zijn hart aanhing.

Wat Gebhard in zijn eigen schrijven aanduidde als een der redenen tot zijn verhuizen van Leiden naar Amsterdam: de zucht om zich te bewegen onder beroepsgenooten en in den werkkring der Vereeniging, heeft hij metterdaad betoond. Hij heeft nooit het leven begeerd van een zelfzuchtig koopman. Geld verdienen was bij hem wel alles behalve hoofdzaak. Beschaving, kennis,

kunstgenot, achtte hij voor zich zelven en in het algemeen voor veel kostelijker bezitting dan bankpapier. Hij heeft nooit eenige uitgaaf aanvaard bloot uit winstbejag. Veelmeer omdat hij achting had voor haar innerlijke waarde. Het beroep dat hij zich gekozen had beschouwde hij uit een zedelijk en maatschappelijk oogpunt van oneindig grooter gewicht, dan als broodwinning. Onder alle handelsvakken stond de boekhandel bij hem onvergelijkelijk bovenaan. Diens invloed, diens eer, diens recht te handhaven, was hem een zaak des harten. Vandaar zijn innige behoefte tot aansluiting met anderen, zijn drift om zich te bewegen op het algemeen terrein, buiten eigen persoonlijken werkkring om. Bij al zijn ongehuichelde nederigheid en bescheidenheid, was Gebhard zich wel degelijk bewust op zijn plaats iets te beteekenen en invloed te kunnen oefenen op anderen. En hij maakte daar gebruik van kordaat, onverholen, als behoorende tot zijn plicht. Hij begeerde niets liever, dan de gemoedelijke scheidsrechter te zijn bij persoonlijke geschillen; hij greep gretig elke gelegenheid aan om de raadsman te wezen van ouderen en jongeren die tot hem kwamen om zijn oordeel, en te veel is het wel waarlijk niet gezegd, dat niemand meer dan hij werk maakte van zijn leerlingen en bedienden, ten einde in hen over te storten die boekenliefde, die letterkundige beschaving, die zucht tot vooruitstrevende ontwikkeling, dat plichtsbesef, dat hooghouden van den stand van boekverkooper, gelijk die in zoo hooge maat leefden bij hem zelven. ‘Vader’ Gebhard zou zijn naam kunnen wezen, en zijn kweekelingen koesteren dan ook met het besef van zijn geestelijke zonen zijn herinnering in hun dankbaar gemoed.

In meer uitgebreide grenzen toonde zich die voorliefde tot de bevordering van de belangen van den boekhandel. Toen in 1845 de Vereeniging haar prijsvraag uitschreef betreffende het vermeende verval en de middelen die zouden kunnen worden aangewend om het gebrekkige te verbeteren, greep Gebhard dadelijk naar de

pen om zijn oordeel uit te spreken. Zijn grondige en geestige *Beschouwing*, waarvan wij ter behoorlijke plaats een kort overzicht hebben gegeven, bevatte zooveel behartigingswaardigs en was in allen opzichte zoo belangrijk, dat de beoordeelaars, niettegenstaande de bekroning aan Fuhri's antwoord ten deel viel, meenden aan Gebhard's opstel een tweede eerbewijs te moeten toekennen en het naast het andere te doen drukken. Gebhard, ofschoon zijn *Beschouwing* in velerlei inzicht van zijn mededinger afweek, mocht zich een groot deel toeëigenen van den invloed, dien beider arbeid op den boekhandel zal kunnen gehad hebben.

Maar vruchtbaarder nog ten algemeenen nutte was zijn onvermoeibare werkzaamheid in de Vereeniging-zelve. Jaren lang is hij er als het ware de ziel van geweest. Zij was hem, den ongehuwde, zou men kunnen zeggen tot vrouw en kind. In haar leefde hij, voor haar waakte hij, voor haar was elke opoffering hem een lust. Jaren achtereen verwisselde hij den voorzittershamer met de pen van secretaris; in beide betrekkingen - in welke het meest? - even bereidwillig en op zijn plaats. Geen commissie waarin hij niet geroepen werd, geen enkele waar hij achterbleef, niet een eenige waarin hij niet hard meedeed, zelfs anderen vrijwillig en bereidvaardig den lastigsten arbeid uit de handen nemende. Niemands naam is in de vorige bladen zoo veelvuldig genoemd als de zijne; niemand heeft zoo overvloedig ten algemeenen nutte gewerkt als hij.

Buiten al die verdienstelijkheden op zich zelve om, wil letten op de persoonlijkheid van den man die ze uitvoerde. Kondt ge u innemender figuur denken, dan wanneer gij Gebhard zich zaagt bewegen onder de vrienden? Dat gulronde te gemoet komen; die hartelijke handdruk; die schalksche glimlach waarmeê hij gereed stond u een anekdote of een geestigen inval ten beste te geven; die onverstoorbare opgeruimdheid te midden van de ernstigste behandeling van zaken; dat loslaten van luim bij de stem-

migste beraadslaging; dat goede hart onder dat schrandere hoofd - het waren zijn eigendom alleen. Gij kondt het uit zijn flikkerende oogen lezen, hoe gezellig hij zich te huis voelde op een vergadering van de Vereeniging, waar iedereen, oud en jong, bekend of nog vreemd, hèm zocht, en waar hij tut àllen sprak, hetzij door zijn opwekkelijke taal, hetzij door een vroolijk, snedig lied bij den vriendschappelijken maaltijd, waaraan hij het nooit liet ontbreken. Wie er bij tegenwoordig waren, herinneren zich het glanspunt van zijn leven, toen, bij de feestelijke viering van het 50jarig bestaan der Vereeniging, aangestaard door honderd vriendelijke oogen, Gebhard als voorzitter den spreekstoel beklom en toen bij zijn eerste woorden: 'Waarde vrienden, terwijl ik u allen een hartelijk welkom toeroep, dringt zich de natuurlijke vraag aan mij op: Zal *ik* u welkom zijn?1' een driewerf gedaver van Ja! Ja!! uit aller mond klonk en hij daaruit luide verstaan mocht, hoe niemand liever dan hij op die plaats werd gezien. Gebhard had de Vereeniging lief, en al haar leden zagen en wraardeerden in hem den man, die haar door zijn krachtigen, persoonlijken medearbeid grootelijks gemaakt had tot wat zij beteekende. Zonder eenigen naijver, integendeel met aller instemming, kon hij zich bewust zijn, zijn goed deel te hebben bijgedragen tot de macht van dien bond, welks verleden, in een cantate bij die zelfde gelegenheid uitgevoerd, door hem in de volgende dichterlijke woorden vol gloed en waarheid geschilderd was:

Vijftig jaren
In den oceaan
Des tijds verdwenen!
Zijt gij als de baren
Spoorloos heengegaan?
Dartiend slechts door 't koeltje voortgedreven.

Altijd woelend, zonder doel of streven,
Licht op vangend, zonder licht te geven,
Vijftig jaren!
Zijt gij zóó voor ons thans heengegaan?

Vijftig jaren
In den oceaan
Des tijds verdwenen!
Zijt gij als de baren,
Door den noodorkaan
Rustloos opgezweept en voortgedreven,
Slechts vernielend wat nog vrucht kon geven,
Doodend wat bestemd was om te leven,
Vijftig jaren!
Zijt gij zóó voor ons thans heengegaan?

NEEN!
Uit de vrije borst een krachtig: 'Neen!'
Is 't antwoord op die vragen!
De Wetenschap, de Kunst, zij mogen vrij
Op 't vijftigjarig feestgetij
Deez' Broederschap voor hare rechtbank dagen!
Zij bracht
Verspreide kracht
Tot één.
Haar leus, wàt haar ten deel mocht vallen,
Was Hecht en Goede Trouw voor Allen;
Voor Recht steeds JA! voor Onrecht:
NEEN!

In September 1881 besloot Gebhard, daartoe door verminderende krachten genoopt, zich aan den handel te onttrekken. Den 8^{en} Mei 1884 overleed hij, op ruim 74jarigen leeftijd.

‘Was hij al zóó oud?’ vroegen zijn vrienden, die weinig dagen later met droeve, vochtige oogen bij zijn graf stonden.

De reinheid van jeugd en liet gewisse van deugd hadden hem jong doen blijven zijn gansche leven lang.

G.T.N. Suringar.

De Meimaand van 1884 draagt in onze jaarboeken een breeden rouwrand. Nauwelijks was Gebhard naar het graf gebracht, of de dood ontnam ons ook Suringar. Twee hoofdmannen, zelv' door langdurige onderlinge vriendschap verbonden, door den geheelen boekhandel om het meest vereerd. Nog geen volle week lag tusschen hun verscheiden in.

Ofschoon maar zes jaren in ouderdom verschillend, behoorden nochtans deze twee tot twee onderscheiden tijdperken.

Gerard Tjaard Nicolaas Suringar was de laatste overblijver van de oude garde. Hij paste in den kring van Altheer, Beijerinck, Blussé, v. Boekeren, Bohn, van Cleef, van der Hey, Immerzeel, du Mortier, Joh. Muller, Is. An. Nijhoff, Oomkens, Sulpke. In 1824 was hij al lid van de Vereeniging. Hij had bijna haar ganschen veldtocht meêgemaakt. Hij kon, uit zijn jeugd, nog meepraten van den Franschen tijd, over de herleving van ons volk daarna, over de krachtsinspanning van den boekhandel van 1813 tot '29, terwijl de tijdrekening van anderen eerst van 1830 en later dagteekende. Het was alsof die handel uit een lang verleden een zijner beste vertegenwoordigers had willen sparen, als om te getuigen van zijn vroegere degelijkheid. Zoo stond Suringar jaren lang te midden van een jonger geslacht; een toonbeeld van de oude beginselen, maar van de beste; van de klassieke, zou het woord kunnen wezen.

Suringar is een van de gelukkigste boekverkoopers geweest. Van zijn eerste optreden af heeft de fortuin hem met bijzonder

welgevallen aan de hand genomen en zijn schreden langs liefelijke paden geleid. Daargelaten dat hij zulks ook ten volle verdiende.

Dat zou niemand in zijn jeugd vermoed hebben, toen hij reeds op zijn 10e jaar wees was. Opvoeding, leiding, voorbereiding hadden zijn ouders, bij hun vroegen dood, hem niet kunnen geven. Maar zij hadden hem iets anders nagelaten, dat medegeldt: een naam.

De Suringars zijn van een edel ras. Gerard Tjaard, oom van den onzen, was in het midden der vorige eeuw burgemeester van Leeuwarden. Diens beide zonen waren hoogleeraren, de eene in de letteren, de andere in de godgeleerdheid. Hun geslacht heeft zich ook in onzen tijd in hoogleeraren voortgeplant. De vader van onzen Suringar was groothandelaar; maar diens oudste zoon, Willem Hendrik, kreeg weder een akademische vorming en werd de gevierde philantroop. Onze Suringar was gehuwd met een dochter van den doopsgezinden hoogleeraar Cnoop Koopmans en kreeg onder zijn zonen den bekenden botanischen hoogleeraar te Leiden.

Een nobele naam is een schat op zich zelf. De overleveringen daaraan verbonden kunnen van groote beteekenis zijn. Zij vertegenwoordigen een eigen kring van gedachten, woorden, daden; levenssappen waarmede ons geestelijk wezen gevoed wordt; een atmosfeer waarin het opgroeit; behoeften waarvan het zich niet spenen laat, maar die aanwassen met de jaren.

Aan een goede afkomst zijn meestal tevens vormen en manieren verknocht; een uiterlijke beschaafdheid, die driedubbel te benijden is zoo ze gepaard gaat met beschaving van binnen.

De Suringars mogen het lot zegenen, dat beide hun toebedeelde als bij de geboorte.

G.T.N. Suringar was als kind reeds ouderloos. Maar hij had een voogdij in zijn eigen bloed; een erflating, een natuurkracht,

die slechts te ontwikkelen, te richten waren, om hem, welken kant ook uit, een eervolle baan te openen in het leven dat hij stond in te gaan.

De omstandigheden wezen hem den boekhandel aan.

Zijn veertien jaren oudere broeder Willem Hendrik had de vaderlijke taak overgenomen. Hij liet den jongen knaap een leergang geven overeenkomstig zijn stand, voor zijn toekomst wachtend op de dingen die zich openbaren zouden. Naar hoogheid en voornaamheid zagen des pleegvaders oogenniet uit: de aanstaande groote menschenkenner en menschenweldoener leefde, ook in eigen huiselijk gezin, niet bij klatergoud. Hij had den aard en den aanleg van zijn jeugdigen broeder bespied. Voor een streng eenzijdig geleerde scheen hem deze niet in de wieg gelegd; voor een werktuigelijk koopman evenmin; een keus te doen was niet licht.

Toen er als bij toe val in Leeuwarden een boekhandel te koop kwam, die van C.L. van Altena, polste Willem Hendrik zijn 17jarigen broeder, of hij soms die soort van handel aanwou. Het vak was fatsoenlijk, de stad gunstig, de vooruitzichten waren voor een jong mensch van goeden huize en goeden geeste niet verwerpelijk. Bij een eenvoudig begin was er niet veel geld, ook niet zooveel bedrevenheid voor noodig. Zijn betrekkelijke jeugd was eer een aanbeveling dan een bezwaar. Men begon in die dagen meermalen zoo jong, en hoe jonger, des te minder persoonlijke eischen. De koop werd gesloten, en in 1821 was G.T.N. Suringar boekverkooper en boekdrukker, beide in het klein.

Het zou niet lang duren of hij zou ook als uitgever optreden. Zijn eerste faktuur is van Maart 1823. Zij diende ter verspreiding van twee goedkoope werkjes en is van dezen inhoud:

‘UEd. ontvangt hierbij onderstaande Na vriendelijke groete en aanbeveling heb ik de eer met verschuldigde achting te zijn

UED. DR. G.T.N. SURINGAR.

Iets over de nadeelen van den tegenwoordige staat van het Regtswezen *in de* Nederlanden, *en van de geringe bezoldiging der Regterlijke Ambtenaren.* 16 st. verk. 20 stuivers.

JOHN HOWARD, Dichtstuk door J.L. Nierstrasz Jr. 20 st. verk. 24 stuivers.

Gelieve in het oog te houden, dat dit laatste geen Werkje is, hetwelk reeds eerder in gr. 8vo het licht heeft gezien; maar daar ik niet in die hooge prijzen wilde vallen, om het dusdoende meer algemeen verkrijgbaar te maken, geef ik het thans *dadelijk* in klein formaat uit. Bevorder hiervan, zoo veel in U is, het debiet. Gelieve het aan de bezitters der Gedichten van Helmers, Tollens en andere kleine editien, te presenteeren, ook aan die van den V e r l o s s e r door denzelfden Dichter, in 1820, bij *J. Immerzeel Jr.* uitgegeven. Ook om de *Voorrede* is dit Werkje hoogstbelangrijk.'

Die faktuur ligt vóór ons, op haar ouderwetsch, onoogelijk papier gedrukt, wij zouden haast zeggen kinderlijk van vorm en stijl. Toch staren wij erop met een zekere aandoening van eerbied, zooals wij ons gevoelen tegenover een reliek. Want daar naast ligt Suringar's fondslijst van 1869, die breede lijst van ongeveer 400 titels, en daar naast weder Mart. Nijhoff's levensstudie, met zooveel warmte geschreven.[1] Door deze drie overzien wij een arbeidsveld van een halve eeuw, benijdenswaardiger van jaar tot jaar.

Als boekverkooper had de jonge Suringar al heel spoedig zijn beschaafde stadgenooten door zijn eigen beschaving tot zich getrokken. Hij toonde voor den inhoud zijner boeken even veel

1 Bewerkt voor de *Levensberichten van de Maatsch. van Nederl. Letterkunde* 1886 en weldra, zoo wij hopen, op te nemen in ons *Repertorium.*

hart, als voor het verkoopen ervan. Hij leefde met zijn koopers meê. Wat meer zegt, door het spreken en hooren spreken over zijn koopwaar, nam hij elken dag toe in ruimheid van kennis, in veel weten, omgezet in helderheid van wetenschappelijk en letterkundig oordeel. Bibliograaf te worden lag niet in zijn weg. Titelkenner te zijn bekoorde hem niet. De geschiedenis van het boek liet hem koel. Maar door lektuur en gesprek zijn smaak te scherpen, zijn beschaving te bevorderen, zijn blik te verbreeden, dat trok hem aan bij voorkeur.

Taal- en letterliefde stond bij hem op den voorgrond. Zijn eerste uitgaaf, de *John Howard* van Nierstrasz, was als het prospectus van zijn volgend handelsleven. De uitbotting onzer nieuwere vaderlandsche dichtkunst in Bilderdijk, da Costa, Tollens, Staring, Wiselius, van Halmael, in één woord in al die heele en halve grootheden, die in die dagen den *Muzenalmanak* en den *Almanak voor het Schoone en Goede* hielpen samenstellen, sleepten hem meê. Hoe benijdde hij een Immerzeel, een Beijerinck, die, in hoofdsteden, hun uitgevers-werkkring vonden te midden van zooveel hooggedragen letterkundigen. Hoe voelde hij zijn lust en zijn handen gebonden in een uithoek als Leeuwarden.

Het lot was hem gunstig. Willem Hendrik, die voor zijn eigen koopmanszaken veel te reizen had en bij die gelegenheden vaak in aanraking kwam met de maunen van letterkundige beteekenis, baande zijn jongeren broeder den weg door voorspraak en aanbeveling De naama van Suringar had een goeden klank in den lande. Onder de aanzoeken van vele uitgevers kon men op dien welbekenden naam veilig af; hij zou onder elken titel een ijk van deftigheid geven. Zoo het zich Nierstrasz overhalen, en Tollens, en des Amorie van der Hoeven. Het samenstellen van een dichterlijke *Gedenkzuil* voor Rhijnvis Feith bracht den jongen uitgever in briefwisseling met verschillende dichters. Zijn keurige hand, zijn kiesche stijl, hier en daar een flikkering van eigen taal-

bekwaamheid, deden zien, dat men hier te doen had met een jonkman, gunstig uitstekende boven het gros zijner beroepsgenooten. De voorbeeldige zorg, die aan de uitgaaf van Tollens' *Liedjes van Claudius*, aan Feith's *Gedenkzuil* besteed was, had op die boeken een stempel van goeden smaak gelegd, aantrekkelijk voor elken auteur. De jonge boekverkooper toonde zich op zijn eigen gebied zijn geslacht waardig.

Andere omstandigheden deden het hare. De veilingen van fondsen als die van Blussé & van Braam, den Hengst, Wed. Allart e.a. brachten omstreeks dien tijd kopijen aan de markt, wier grootste waarde nog in de toekomst lag en die door Suringar werden voorgevoeld. Op dichtkundig terrein kocht hij reeds toen en later aan werken van Tollens, Feith, Boxman, de van Haren's, Bilderdijk; op theologisch en stichtelijk van van der Palm, Borger, Corstius, Ewald, Kaakeheen, Muntinghe, Goede, Verwey, Muurling, des Amorie van der Hoeven; op natuurkundig Uilkens' *Volmaaktheden van den Schepper.* Leeuwarden bleef geen achterhoek meer, maar werd gaandeweg een stapelplaats van de degelijkste ondernemingen in den boekhandel. De firma G.T.N. Suringar breidde zich van jaar tot jaar uit. Zij trad in betrekking met of werd gezocht door de voornaamste mannen van gezag in Nederland; zij ondernam in 1832, een welgekozen tijd, naar eigen plan de kloeke uitgaaf van Bosscha's *Ned. Heldendaden te land*; een herdruk van van der Palm's *Salomo*, later gevolgd door al die bundels van des schrijvers *Leerredenen*, welker debiet in onderscheiden vormen voorbeeldeloos was; evenzoo die van Borger, die zes herdrukken noodig had; de meeste werken van den ouderen en de jongere des Amorie van der Hoeven's; de dichtbundels en later, in onderscheiden formaat, de afzonderlijke en gezamenlijke werken van Tollens, bij duizenden en duizenden verspreid; de keurige nieuwe bewerking van Uilkens' *Volmaaktheden van den Schepper* als monographiën bezorgd door onze voornaamste man-

nen van naam op het gebied der natuurwetenschap. In diezelfde vakken gaf Suringar boeken uit van Humphry Davy, Darwin, van Hall, J. van der Hoeven, W.F.R. Suringar, en het tijdschrift *Blikken in het leven der natuur.* In het vak van geschiedenis werken van van Leeuwen, Visscher en Amersfoordt, van der Hoeven, Beets, Raven, Bouilly en het door hem met zooveel voorhefde bewerkte *Leven van Perthes*, den beroemden uitgever. In theologie en stichtelijke lektuur boeken van Victor Keller, Lamping, Muurling, Pareau, Roorda, W.H. Suringar, Tholuck, Thoden van Velsen, Kits van Heijningen, Buisson. Voor taalkunde en onderwijs handboeken van Roorda, Calisch, Behrns, Hoeufft, Rijkens, Schroeder Steinmetz, Bredow, Oling, Ottema, Veenstra, de Jongh e.a., het tijdschrift *De Vrije Fries*, het *Friesch Jierboekjen*, en verschillende werkjes aan de Friesche taal gewijd van Gribbertz, Hettema, Hiddes, Posthumus, Salverda, waarbij ook van zijn eigen hand, in proza en vers. In letterkunde het tijdschrift *Bibliotheek voor het huisgezin*, door hem zelv' bestuurd; romans van Flygare Carlèn, Fred. Bremer, Herbig, Ludwig, Mügge, Gerstäcker, Rellstab, Debray, Julia Kavanagh.

Mart. Nijhoff is door den blik, die hem in Suringar's nalatenschap gegund werd, in de gelegenheid geweest de geschiedenis van de hoofdwerken uit dat rijke fonds nauwkeurig na te gaan. Hij heeft ze meêgedeeld in een studie, waarvoor vooral de boekhandel hem dankbaar mag zijn. Hij heeft het leven van een onzer voornaamste uitgevers geschetst met een voorliefde en ernst, gelijk weinig pennen als de zijne dat zouden vermogen. Wij behoeven niet in flauwer vorm te herhalen wat daar in het breede geschreven staat. Slechts nemen wij er aanleiding uit, om erop te wijzen, hoe hoog Suringar ook geschat werd door de auteurs, die hem hun werk toebetrouwden. De door hem meêgedeelde brieven leveren daarvan de blijken in overvloed.

Wij wagen het, aan die belangrijke levensschets slechts een enkele kantteekening toe te voegen.

Het fonds van Suringar, hoe uitgebreid ook, is niet bovenal merkwaardig om zijn talrijkheid. Er zijn er, die in 25 jaren meer hebben gedaan dan hij in een halve eeuw. Maar het heeft een andere, een betere verdienste. Gij zult moeten zoeken naar artikelen die middelmatig van gehalte zijn, of die den uitgever noemenswaardige schade hebben berokkend. Zoo iets behoort tot de zeldzaamheden. En die deugdelijkheid ging uit van den persoon die ze samenbracht.

Suringar, wij zeiden het reeds, behoorde tot een vroeger geslacht, tot een geslacht dat eigenaardigheden had grootelijks verschillend van het onze. Wie door herinneringen in staat is vergelijking te maken tusschen voorheen en thans, zal toestemmen, dat het huiselijk en maatschappelijk leven allengs veel drukker, veel bewegelijker geworden is. De bezadigdheid, de deftigheid, het zooveel tijd hebben van onze vaders heeft plaats gemaakt voor veel meer gewoel en drift. Met goudsche pijp en trekschuit is er ook vrij wat méér opgeruimd. Ook veel deftigs en degelijks, dat wij voor ons gaarne terug zouden wenschen.

Suringar was, in de beste beteekenis, nog een kind van zijn tijd. Hij had der vaderen statigheid, langzaamheid, voorzichtigheid. In zijn heele figuur - en de natuur had hem ook naar het uiterlijke beweldadigd - lagen een kalmte, een rust, zoo niet zelfs een afgemetenheid, die niet langer van onze dagen zijn. Zij lieten zich kennen in zijn oogopslag, in zijn spraak, in zijn gebaren, in zijn tred. Daar was in zijn gansche wezen niets, dat naar haasten geleek. Integendeel, de gedachten, de overwegingen, de woorden, die zich daar van binnen vormden, moesten tijd hebben eer ze zich uitten. Maar dan kwamen ze ook voor den dag helder, toebereid, afgerond. Wij zouden niet kunnen gelooven, dat Suringar zich ooit versproken zou hebben,

dat men in eenigen brief, met die vaste, keurige hand geschreven, een enkele doorhaling zou kunnen aantreffen.

Naar den geest en naar de vormen was Suringar een fijn man, een naar geboorte bevoorrechte, een door erflating uitverkorene. De gaven des verstands, des oordeels, des goeden smaaks, zijn afkomst eigen, waren ook hem toebedeeld met ruime maat. Ze waren bovendien geborgen in een gestalte van zeldzame welgemanierdheid, hoffelijkheid, innemendheid. Naar ziel en lichaam was hij aristokraat geboren.

Al deze eigenaardigheden waren van beteekenenden invloed bij de uitoefening van zijn maatschappelijk beroep. Zij hielpen hem worden wat hij geweest is, zij hielden hem terug van wat hij in averechtsche richting had kunnen zijn.

Suringar is een uitgever geweest met een hoog geweten. Hij vatte zijn taak alles behalve luchtig op. Men kon erop aan, dat alles goed was, wat zijn naam op den titel droeg. Met strikte nauwgezetheid keurde hij zijn kopijen, of liet ze keuren. Dat laatste kwam trouwens niet veel voor, omdat hij doorgaans in het gezag zijner auteurs een waarborg had, daar waar zijn eigen toets eenige hulp behoefde. Overigens leefde hij als uitgever met zijn boeken, gelijk een trouw vader met zijn kinderen. Hij bracht ze groot gelijk het behoorde. Hij liet geen enkel aan zijn lot over. Hij zorgde voor ieder met gelijke zorg. Zeker is bij hem nooit een blad ter perse gelegd, dat hij niet met eigen oog van de laatste gebreken had trachten te zuiveren. Groot en klein traden de wereld in weltoebereid, àf. Hij had er den tijd voor genomen.

Dat alles waren deugden, gedeeltelijk van persoonlijken aard, gedeeltelijk verkregen bij overerving uit den tijd waarin hij was opgegroeid. Maar met die beginselen in het gemoed had Suringar ook een strijd te strijden. Aan den nieuweren gang van zaken kon hij zich met geen mogelijkheid gewennen. Hij was nu een-

maal geen kind van den stoomtijd. Hij was opgewassen te midden van een geslacht bedrijvig gewis, ijverig evenzeer, handig ook, maar voor het overige toch doordrongen van het haast u langzaam, van een bedaard doen, van een rustig afwachten. Dat jagen naar drukte, dat voortstuwen, dat gedrang om vooruit te komen, het hinderde hem, het stuitte hem tegen de borst waar hij het zag. Al die aankondigingen, die stortvloed van prospectussen, die colportage, die premiën, dat prijsverminderen, dat fabriekmatige in den boekhandel, al die uitvindingen en praktijken van den nieuweren tijd, doornen waren ze hem in het vleesch. Toch diende hij er, als handelsman, rekening meê te houden; want hij was niet bij machte den stroom der omstandigheden waaronder hij leefde te keeren; en hij moest toch meêleven. Het had wat ingeliad, eer hij tot een goedkoope uitgaaf van zijn klassiekste boeken kon overgaan. Het had wat voeten in de aarde gehad, voor hij zelf een colporteur gebruikte. Het zou lang duren, dat hij zijn fonds geheel of gedeeltelijk aan de markt bracht en gevaar liep zijn kostelijke kopijen voor een appel en een ei te koop te zien gesteld bij mannen van de tweede hand, of verwrongen en vcrmarteld tot een zoogenoemde volkseditie!

Geen wonder: bij àl zijn voortvarenden handelsijver was Suringar een behoudsman. Hij zou zijn tijd, zijn karakter, zijn conscientie verloochend hebben, indien hij anders geweest ware. In zijn eigen handelsbelang mocht hij er nu en dan, wilde hij niet van de baan geschoven worden, toe gedwongen worden om den geest der jongere dagen te volgen; daar, waar het groote, grondvestelijkebeginselen raakte, zou hij wijken noch wankelen. Hij had het ervoor over, gescholden te worden voor stokbewaarder, waar men de hand uitsloeg naar zijn kopijrechten. Hij verdroeg de blaam van bekrompenheid, waar hij een armen drommel voor de rechtbank daagde, omdat deze den nadruk te koop ventte van een brokstuk aan een zijner bundels ontkaapt. Onwrikbaar bleef hij staan op zijn stuk, waar zelfs

een vakgenoot een beroep waagde op zijn mildheid tot het in leenbruik afstaan van eenig fragment ten behoeve van een bloemlezing. Betitele men die daden met de namen van kleingeestigheid, karigheid of wat dies meer zij, men eerbiedige niettemin de vastheid, waarmeê een overtuiging werd gehandhaafd. Suringar bedong daarbij het onaantastbare van eenmaal verkregen eigendom voor zich zelv' niet alleen. Als voorzitter en bestuurslid der Vereeniging trad hij in de bres voor iedereen, en voor elk geval, waar over roof, hoe groot of klein ook, te klagen viel. Hij dreef het vervolgen daarvan tot het uiterste door, gelijk men voorheen gewoon was alle privilegiën en oktrooien volkomen ongerept beschermd te zien. Het was geen geldzucht, het was maatschappelijk beginsel. Vrijere begrippen hadden op dezen veteraan van een oudere school geen vat.

Niet minder krachtig streed Suringar te vuur en te zwaard voor het behoud van het vertalingsrecht. De vorige bladen geven het herhaald te lezen, hoe hij elke gelegenheid aangreep, in deze van zijn geloof getuigenis af te leggen. Hij week geen stroobreedte van zijn post, welke nieuwe en stevig toegeruste vijand zijn standpunt ook kwam belagen. En dan zelfs, waar hij zijn beginsel verdedigde, kwam er een straal van warmte over deze deftige figuur. De meest verbruikte redenen wist hij met nieuwe sier te omkleeden. De oudste gedachten werden weêr frisch onder zijn voordracht. Gedragen door zijn statig-welluidende taal, als verguld door het ridderlijke van zijn gestalte, bezield door een gloed van overtuiging, kregen zij allengs macht, zelfs over onverschilligen en tegenstanders, en wonnen zij een pleit, dat men reeds reddeloos verloren waande.

Suringar's invloed op de Vereeniging niet alleen, maar op den geheelen Hollandschen boekhandel, is bij uitnemendheid groot geweest, omdat hij er zulk een kloeke, zulk een achtbare plaats in bekleedde. Gelijk hij in werkelijken zin eerelid was van de

eerste, zal hij dat in geestelijke beteekenis blijven onder den anderen.

Want gelijk weinigen is bij een voorbeeld voor allen.

Onder de werken, die bij hem het licht zagen, is er een geweest, dat hij uitgaf met zijn volle hart. Het was *Het leven en bedrijf* van den grooten uitgever *Friedrich Perthes*, geschetst door diens zoon C.T. Perthes, hoogleeraar te Bonn. De eerste helft onzer eeuw heeft weinig mannen gekend, die bij dezen Duitschen boekhandelaar te vergelijken zijn. Zijn invloed op de maatschappelijke en zedelijke toestanden van zijn vaderland zijn van onberekenbare beduidenis geweest. Perthes had zich gevestigd onder de gemoedelijke vraag: 'Hoe kan ik, boekverkooper, als boekverkooper, langs elken weg bijdragen tot de zelfstandigheid, den vooruitgang, de welvaart van Duitschland? Hoe kan ik, boekverkooper, als boekverkooper, streven naar de bevordering van ware kunst, ware letterkunde, ware godsdienst?' En de wegen, die hij zich daartoe afgebakend had, heeft hij met onvermoeibare trouw en geestdrift van zijn begin tot zijn eind bewandeld.

Niemand noeme die gewetensvragen overdreven. Op Perthes' persoonlijk voorbeeld zijn ze in 1875 in den kring van den Londenschen boekhandel aan de orde gesteld.

Suringar had ze sinds lang tot de zijne gemaakt. En daarin lag het geheim van de degelijkheid van zijn fonds, de kracht voor zijn welslagen, zijn verdienste voor tijdgenoot en nakomeling.

Eenige cijfers en bijzaken.

Inhoud.

Bevolking van ons rijk. - Boeken: Rondgetal titels van (toeken boven f 1. - *Vergelijkende getallen van boeken boven de f* 6. - *Vergelijkende staat van boeken naar vakken verdeeld. - Naar uitgevers en prijzen. - Boeken ter vertaling vertoond. - In- en uitvoer. - Boekhandelaren: Vergelijkende staten van firma's tusschen* 1828 *en* 1879. - *In de hoofdplaatsen. - Over het geheele rijk. - Aanleidingen tot de uitbreiding van den boekhandel. - Onze boekhandel in de koloniën. - Aanteekeningen omtrent eenige aanverwante vakken: Drukkerij. - .Papierhandel. - Houtgraveerkunst. - Steendrukkerij en cartographie. - Gravure. - Bindwerk. - Versieringskunst in het algemeen. - - Slotwoord.*

Onzen aangenomen gang volgend hebben wij onze afdeelingen thans afgesloten. Zoo zijn onze bouwstoffen bijeengebracht uit, en weêr teruggebracht tot vijf tientallen van jaren, alsof dat op zich zelv' staande geheelen waren. De gebeurtenissen en verschijnselen, die zich daarin hebben voorgedaan, zijn eenvoudig meêgedeeld, zonder veel anders. Gevolgtrekkingen, redeneeringen buiten onzen handelskring omgaande, of vergelijkingen in verband met andere landen, kwamen niet in onze kraam te pas. Hoeveel aanleiding zou ertoe zijn, thans vooral, nu wij een terugblik kunnen werpen over dat heele terrein en onze lust tot samenknooping en uitweiding vrij spel krijgt. Dat mag en dat

kan niet. Wij hebben bouwstoffen aangedragen, alles behalve patent genomen als architect voor een beredeneerde geschiedenis. Ook zijn deze bladen reeds uitvoerig genoeg uitgeloopen.

In een enkel opzicht, wij bekennen het zelf, zijn wij betrekkelijk vrij breedsprakig geweest. Onze galerij van verdienstelijke firma's heeft een groote ruimte ingenomen. In sommiger oog te groot wellicht, te opgeschroefd misschien. Het zou zelfs voor aanmatiging, voor een soort van ijdeltuiterij kunnen gelden: alsof onze kleine boekhandel den eigendunk zou hebben als bij uitzondering zoo menig verdienstelijke persoonlijkheid op den voorgrond te mogen brengen, waar andere handelsvakken, bij veel meer recht tot lofspraak, met een gepaste bescheidenheid daarmeê liever niet zoo te koop plegen te loopen. Diene ter onzer verdediging de eerlijke betuiging, dat niet de minste zucht tot pralerij ons tot deze tentoonstelling verlokt heeft. Maar waar wij over het veld van een halve eeuw te beschouwen hadden onze boeken, onze gewijzigde handelstoestanden, het streven van onze gilde-vereeniging tot verbetering en vooruitgang, daar dienden toch ook wel onze voornaamste vakmannen vermeld te worden, al had de gehechtheid aan ontslapen vrienden gedeeltelijk er het gemoed niet als van zelf toe gedreven. In een historisch overzicht mochten de werkende krachten, de toongevers der praktijk, docht ons, niet worden voorbijgegaan, wilde men een eenigszins aanschouwelijk beeld krijgen van den tijd, dien wij hebben gepoogd te schetsen.

Toch eischen deze bladen nog een klein toevoegsel. Niet alles is zoo maar af te snijden en in te deelen binnen willekeurig afgepaalde vakken. Wat soms is waar te nemen over het veld van een tiental jaren, dat vergt elders om opgemerkt te worden een veel ruimer afmeting. Alleen op betrekkelijk grooten afstand vallen enkele uitersten van begin en eind verrassend in het oog.

Zulke punten van verschil, indien zij af te beelden zijn, laten zich het nuchterst, maar het meest afdoend, teekenen door cijfers.

Cijfers spreken voor zich zelven. Zij staan ieder ten dienst overeenkomstig zijn eigen standpunt en believen. Waar wij voor ons noodig oordeelen, ons overzicht van de besproken halve eeuw aan te vullen met nog enkele getalsopgaven, willen wij zoo sober mogelijk zijn en zal ook onze toelichting zich wel wachten verder te gaan, dan wij uit het oogpunt van onzen handel kunnen verantwoorden.

Nooit hebben wij het nut van de beoefening der statistiek zoo klaar ingezien als op dit huidige oogenblik, nu wij er behoefte aan hebben, haar vaste gegevens als steunpunten aan te grijpen, maar er te vergeefs naar rondtasten. Ook deze wetenschap dagteekent helaas eerst uit den jongsten tijd. Wat zij tot heden toe voor ons heeft opgeleverd zijn brokstukken, grepen hier en daar, te hooi en te gras, voorloopig meestal alleen maar proeven, als om te doen zien hoe veelbeduidend zij voor de geschiedenis van het maatschappelijk leven zou kunnen worden, indien men haar slechts de waarde toekende die haar toekomt. Aan de beteekenis van boeken als voortbrengselen van den geest is, naast zooveel klinkerder artikelen op de handelsmarkt, nog zoo heel weinig gedacht. Op de van regeeringswege uitgaande statistieke lijsten van in-, uit- en doorvoer, een kleine 500 koopwaren tellend, wordt de jaarlijksche omzet van boeken bij het gewicht van 100 kil. berekend en nemen zij een gelijke plaats in als bezems en kanariezaad. Wij maken daar geen grief van, maar wij schudden er het hoofd bij. Zelfs de hoofdmannen der statistiek betreuren dat scheren over één kam. Wijlen Mr. M.M. von Baumhauer en de latere leider bij uitnemendheid jonkhr. Mr. de Bosch Kemper klagen erover met luide klacht, dat de boekhandel zoo weinig gegevens aanbiedt voor een goede statistieke behandeling. Meer dan eenig vak, getuigen zij, is deze handel, als voertuig der volksbeschaving, van het hoogs!e gewicht. Maar de aanteekeningen daaromtrent en de inlichtingen hun verstrekt zijn zoo ge-

brekkig, dat er aan geregelde staten niet te denken valt. Zij zelven gaven dan ook in de *Algemeene Statistiek* en in het *Staathuishoudkundig Jaarboekje* in dit opzicht maar heel weinig.

Het best konden dergelijke, goed naar soorten ingedeelde en beredeneerde tabellen uitgaan van den boekhandel zelven. Maar wie had er tijd voor, wie had er lust in, wat meer zegt, hoe weinigen hadden er tot nog toe de noodige bekwaamheid toe, en dàn den tijd erbij? Bij tijd en wijle heeft deze of gene uit Brinkman's lijsten een jaars-overzicht in het *Nieuwsblad* gegeven. Maar hoe verdienstelijk die wezen mogen, ook zulke staten zijn moeielijk voor vergelijking vatbaar, indien zij niet uit één hand, volgens één stelsel van indeeling, naar één vast model zijn samengesteld.

Alles redenen genoeg om aan te toonen, dat wij, bij ons pogen om althans iets te geven wat omtrent den loop der boekenbeweging gedurende de laatste 50 jaren van eenig licht zou kunnen zijn, evenmin op volledigheid als op onfeilbaarheid kunnen bogen.

Vooraf ga de herinnering, hoe ons rijk zich heeft uitgebreid

in bevolking.

In 1830	bedroeg die 2.526.306 personen.
In 1840	bedroeg die 2.860.450 personen.
In 1850	bedroeg die 3.056.591 personen.
In 1860	bedroeg die 3.308.969 personen.
In 1870	bedroeg die 3.618.323 personen.
In 1879	bedroeg die 4.012.693 personen.

Rondgetal titels van boeken boven den prijs van *f* 1.-
(vervolgwerken daaronder begrepen.)

verschenen in		**verschenen in**		**verschenen in**	
1835	140 titels.	1838	120 titels.	1841	220 titels.
1836	140 titels.	1839	200 titels.	1842	200 titels.
1837	160 titels.	1840	200 titels.	1843	240 titels.

verschenen in		verschenen in		verschenen in	
1844	280 titels.	1856	560 titels.	1868	480 titels.
1845	280 titels.	1857	560 titels.	1869	520 titels.
1846	280 titels.	1858	560 titels.	1870	440 titels.[1]
1847	280 titels.	1859	520 titels.	1871	540 titels.
1848	260 titels.	1860	560 titels.	1872	540 titels.
1849	240 titels.	1861	520 titels.	1873	560 titels.
1850	300 titels.	1862	500 titels.	1874	540 titels.
1851	340 titels.	1863	520 titels.	1875	600 titels.
1852	420 titels.	1864	540 titels.	1876	600 titels.
1853	340 titels.	1865	480 titels.	1877	560 titels.
1854	380 titels.	1866	480 titels.	1878	580 titels.
1855	480 titels.	1867	500 titels.	1879	560 titels.

Vergelijkende getallen van uitgekomen boeken boven de *f* 6.-

tusschen	1865	1866	1867	1868	1869
f 6. - en *f* 7.-	49	41	44	56	28
f 7. - en *f* 8.-	17	13	27	25	16
f 8.- en *f* 9.-	18	15	13	13	17
f 9. - en *f* 10.-	8	9	15	10	4
f 10. - en *f* 11.-	14	14	16	20	11
f 11. - en *f* 12.-	0	5	3	5	4
f 12. - en *f* 13.-	4	6	8	11	5
f 13. - en *f* 14.-	3	2	2	2	2
f 14. - en *f* 15.-	3	2	4	7	5
f 15. - en *f* 16.-	7	4	4	3	5

1 Wellicht door den invloed van den Fransch-Duitschen oorlog.

f 16. - en *f* 17.-	-	2	1	4	2
f 17. - en *f* 18.-	-	2	-	2	2
f 18. - en *f* 19.-	-	1	1	-	2
f 19. - en *f* 20.-	1	1	1	-	-
f 20. - en hooger	11	9	7	12	10
	137	126	146	170	118

tusschen	**1870**	**1871**	**1872**	**1873**	**1874**
f 6. - en *f* 7.-	19	36	45	41	44
f 7. - en *f* 8.-	16	17	18	19	23
f 8. - en *f* 9.-	8	11	11	5	13
f 9. - en *f* 10.-	3	9	8	8	12
f 10. - en *f* 11.-	6	17	10	11	8
f 11. - en *f* 12.-	6	11	4	5	5
f 12. - en *f* 13.-	3	9	8	10	10
f 13. - en *f* 14.-	1	3	2	4	4
f 14. - en *f* 15.-	3	1	2	1	7
f 15. - en *f* 16.-	2	3	2	6	5
f 16. - en *f* 17.-	-	2	3	1	2
f 17. - en *f* 18.-	-	-	1	1	-
f 18. - en *f* 19.-	-	1	3	1	2
f 19. - en *f* 20.-	-	1	-	1	-
f 20. - en hooger	10	9	4	16	10
	77	130	121	180	145

tusschen	**1875**	**1876**	**1877**	**1878**	**1879**
f 6. - en *f* 7.-	28	38	32	42	34
f 7. - en *f* 8.-	21	22	18	19	16
f 8. - en *f* 9.-	13	12	17	9	15
f 9. - en *f* 10.-	12	9	8	9	9
f 10. - en *f* 11.-	12	15	11	12	20

f 11. - en *f* 12.-	6	5	6	5	5
f 12. - en *f* 13.-	10	11	5	11	7
f 13. - en *f* 14.-	1	-	3	8	1
f 14. - en *f* 15.-	3	3	2	5	4
f 15. - en *f* 16.-	4	3	4	5	8
f 16. - en *f* 17.-	4	-	1	3	2
Overbrengen	114	118	107	123	121

tusschen	1875	1876	1877	1878	1879
Overgebracht	114	118	107	123	121
f 17. - en *f* 18.-	2	1	3	1	-
f 18. - en *f* 19.-	3	2	1	2	2
f 19. - en *f* 20.-	1	-	-	-	-
f 20. - en hooger	17	11	13	10	10
	137	132	124	136	133

Van de laatste 15 jaren is:
1868 het vruchtbaarste geweest met uitgaven bov. de *f* 6. - nam. 170. 1870 het schraalste geweest met uitgaven bov. de *f* 6 - nam. 77.

Bij tijdperken van tien jaar:

tusschen	**1825-34**	**1835-44**	**1845-54**	**1855-61**	**1865-74**	**vijf jaar. 1875-79**
f 6 en *f* 7	103	Weg. gebrek aan vertrouwb. gegevens niet opgem.	180	405	403	174
f 7 en *f*	85		131	227	191	96
f 8 en *f* 9	49		77	130	191	96
f 9 en *f* 10	43		53	82	86	47
f 10 en *f* 11	36		34	154	127	70
f 11 en *f* 12	19		19	59	50	27
f 12 en *f* 13	28		22	59	74	44
f 13 en *f* 14	12		11	27	25	8

f 14 en *f* 15	13	11	25	35	17
f 14 en *f* 16	11	7	26	41	24
*f*16 en *f* 17	9	12	23	17	10
f 17 en *f* 18	1	4	13	8	7
f 18 en *f* 19	3	1	10	11	10
f 19 en *f* 20	3	1	9	5	1
boven de 20		44	109	98	61
	415	607	1358	1295	662

Of, ter betere vergelijking, boeken boven den prijs van *f* 6. - verschenen:

Van 1795 tot 1804	158 boeken
Van 1805 tot 1814	221 boeken
Van 1815 tot 1824	266 boeken
Van 1825 tot 1834	415 boeken
Van 1835 tot 1844	360 boeken (bij benadering).
Van 1845 tot 1854	607 boeken
Van 1855 tot 1864	1358 boeken
Van 1865 tot 1874	1295 boeken
Van 1875 tot 1879	662 boeken (slechts over 5 jaren).

Deze statistieke opgaaf is tot 1844 uit Fuhri's *Prijsantwoord* overgenomen. Hij beklaagt zich, in een noot, dat het hem onmogelijk was een goede opgaaf te doen van het tijdvak tusschen 1835-44, omdat hij die moest opmaken uit de boekenlijsten eerst van v. Cleef en later uit die van Brinkman of Schleijer, die in stelsel van bewerking verschilden. De opgaaf van 1835-44 kan dus ook wel niet volledig geacht worden. Ook zijn in dit tijdvak de tijdschriften niet begrepen, terwijl die wèl begrepen zijn onder de door ons van later tijdvakken opgemaakte cijfers. Weeken dagbladen zijn geheel buiten rekening gelaten.

Mr. M.M. von Baumhauer heeft uit Brinkman's naamlijsten van 1848 tot 1856, met bijvoeging van die van 1870, te zamen dus over tien jaren, den volgenden staat opgemaakt van getallen boeken in onderscheiden lichting uitgegeven. Wij deelen dien mede zooals hij in de *Algemeene Statistiek* vermeld is, maar kunnen hem niet met later jaren aanvullen of vergelijken, aangezien de indeeling van boeken en geschriften in een bepaalde rubriek soms geheel van persoonlijke opvatting afhangt.

v a k k e n .	**1848.**	**1849.**
Wetensch. en prakt, godgeleerdh., kerk-geschiedenis, preeken	265	258
Rechtsgeleerdheid en wetgeving	83	56
Staatkunde, staathuishoudkunde, statistiek	95	95
Genees-, heel- en verloskunde	75	63
Natuurkunde, schei- en artsenijbereidkunde	36	41
Wijsbegeerte	-	-
Taal-, letterkunde, bibliographie, beoordeelingen	123	44
Fraaie letteren en kunsten, romans, enz.	91	221
Opvoeding, onderwijs en schoolboeken	143	134
Kinderwerkjes	53	62
Geschiedenis, oudheidkunde, levensbeschrijvingen	87	79
Aardrijks-, land- en volkenkunde, reisbeschrijvingen	56	76
Reken- en wiskunde, weerkundige waarnemingen	22	19
Krijgskunde	22	32
Handel, scheepvaart, fabrieknijverheid	46	43
Bouw- en werktuigkunde	23	25
Tuinbouw, huis- en landhuishoudkunde	49	39
Dichtbundels	42	48
Tooneelstukken	12	13

Werken van algem. inhoud, tijdschriften, verzamelstukken, woordenboeken	67	118
Geschriften over gebeurtenissen van den dag, als: Grondwetsherziening	187	-
Invoering der bisschoppelijke hiërarchie	-	-
Concilie te Rome	-	-
Fransch-Duitsche oorlog	-	-
	1577	1460

Vlugschriften zijn onder de 20 eerste vakken niet begrepen.

Vakken.	1850.	1851.	1852.	1853.
Wetensch. en prakt, godgeleerdh., kerk-geschiedenis, preeken	312	430	357	446
Rechtsgeleerdheid en wetgeving	51	101	114	106
Staatkunde, staathuishoudkunde, statistiek	129	122	99	83
Genees-, heel- en verloskunde	77	60	77	81
Natuurkunde, schei- en artsenijbereidkunde	47	60	75	92
Wijsbegeerte	12	6	14	5
Taal-, letterkunde, bibliographie, beoordeelingen	79	57	75	64
Fraaie letteren en kunsten, romans, enz.	227	192	255	246
Opvoeding, onderwijs en schoolboeken	127	130	180	111
Kinderwerkjes	78	108	66	61
Geschiedenis, oudheidkunde, levensbeschrijvingen	98	81	105	131
Aardrijks-, land- en volkenkunde, reisbeschrijvingen	84	84	90	126
Reken- en wiskunde, weerkundige waarnemingen	19	21	33	44
Krijgskunde	29	23	29	26

Handel, scheepvaart, fabrieknijverheid	63	60	62	69
Bouw- en werktuigkunde	24	33	29	28
Tuinbouw, huis- en landhuishoudkunde	64	56	68	59
Dichtbundels	55	87	103	108
Tooneelstukken	7	13	14	10
Werken van algem. inhoud, tijdschriften, verzamelstukken, woordenboeken	100	87	88	50
Geschriften over gebeurtenissen van den dag, als: Grondwetsherziening	-	-	-	-
Invoering der bisschoppelijke hiërarchie	-	-	-	208
Concilie te Rome	-	-	-	-
Fransch-Duitsche oorlog	-	-	-	-
	1732	1824	1925	2144

Vlugschriften zijn onder de 20 eerste vakken niet begrepen.

Vakken.	**1854.**	**1855.**	**1856.**	**1870.**
Wetensch. en prakt, godgeleerdh., kerk-geschiedenis, preeken	462	400	349	483
Rechtsgeleerdheid en wetgeving	91	66	48	56
Staatkunde, staathuishoudkunde, statistiek	64	81	138	51

Genees-, heel- en verloskunde	57	55	28	36
Natuurkunde, schei- en artsenijbereidkunde	79	78	66	37
Wijsbegeerte	15	14	17	20
Taal-, letterkunde, bibliographie, beoordeelingen	71	86	75	102
Fraaie letteren en kunsten, romans, enz.	293	334	337	357
Opvoeding, onderwijs en schoolboeken	132	134	187	162
Kinderwerkjes	59	79	83	87
Geschiedenis, oudheidkunde, levensbeschrijvingen	68	89	112	55
Aardrijks-, land- en volkenkunde, reisbeschrijvingen	114	100	85	79
Reken- en wiskunde, weerkundige waarnemingen	22	21	25	27
Krijgskunde	21	27	16	43
Handel, scheepvaart, fabriek nijverheid	66	84	91	156
Bouw- en werktuigkunde	18	20	20	9
Tuinbouw, huis- en landhuishoudkunde	61	46	80	22
Dichtbundels	89	103	86	59
Tooneelstukken	12	10	16	53
Werken van algem. inhoud,	28	14	-	30

tijdschriften, verzamelstukken, woordenboeken				
Geschriften over gebeurtenissen van den dag, als: Grondwetsherziening	-	-	-	-
Invoering der bisschoppelijke hiërarchie	-	-	-	-
Concilie te Rome	-	-	-	19
Fransch-Duitsche oorlog	-	-	-	36
	1822	1841	1859	2001

Vergelijkingstafel

van een viertal uitcenloopende jaren
(door onderscheiden hand uit Brinkman's naamlijsten opgemaakt):

	1848.	**1857.**	**1868.**	**1876.**
Wetenschappelijke godgeleerdheid	117	139	148	95
Praktische godgeleerdheid en preeken	148	247	384	280
Rechtsgeleerdheid en wetgeving	83	66	66	94
Staatkunde en staathuishoudkunde	95	141	114	62
Genees-, heel- en verloskunde, hygiène	75	37	48	32
Schei- en artsenijbereidkunde	20	15		
Wijsbegeerte		13	17	23
Taal- en letterkunde	113	78	124	169
Fraaie letteren en kunsten		244		
Opvoeding en onderwijs	143	157	189	170
Kinderwerkjes	53	73	158	180
Geschiedenis enz.	137	105	119	116
Aardrijkskunde enz.	56	88		57
Natuurkunde	33	102		
Wis- en rekenkunde	22	28		40
Krijgskunde	23	36	58	51
Handel en scheepvaart	46	127	104	147

Bouw- en werktuigkunde	60	39	48	41
Landhuishoudkunde enz.		84	32	36
Gedichten	42	91	68	52
Tooneelspelen	12	30	61	82
Romans	39	68		
Teekenkunst, plaatwerken enz.	28	13	27	
Mengelwerken	67			
Overbrengen	1412	2021	1765	1727

	1848.	1857.	1868	1876.
Overgebracht	1412	2021	1765	1727
Werken van algemeenen inhoud				32
Natuur- en scheikunde, pharmacie, natuurl. historie			58	66
Fraaie letteren, letterkundige studiën, romans, verhalen, belletr. tijdschriften en jaarboekjes			258	236
Aardrijks-, land- en volkenkunde, atlassen, kaarten			130	
Te zamen	1412	2021	2211	2061

De aanvulling der ledige vakken is onder andere groepen ingedeeld.

Volgens de *Algemeene Statistiek van Nederland* staan door elkander genomen, over een zeker aantal jaren, de uitgegeven boeken en geschriften hier te lande in de volgende

verhouding:

Godgeleerdheid en stichtelijke lektuur	ongev. 21%
Rechtsgeleerdheid	ongev. 5%
Staat- en staathuishoudkunde	ongev. 5%
Genees- en heelkunde	ongev. 3%
Natuurkunde	ongev. 5%
Taal- en letterkunde	ongev. 4%
Geschiedenis	ongev. 5%

Aardrijks-, land- en volkenkunde	ongev. 5%
Wis-, werktuig- en bouwkunde	ongev. 7%

Landhuishoudkunde	ongev. 3%
Fraaie letteren, dicht- en tooneelkunst	ongev. 19%
Opvoeding en onderwijs	ongev. 9%
Kinderboekjes	ongev. 4%

Het overige wordt ingenomen door geschriften van den dag.

De Nederlandsche Spectator van 18 April 1863 bevat de volgende bijzonderheden, door J.L. Beijers medegedeeld, aangaande de uitgegeven boekwerken in Nederland in het jaar 1862:

Het *Adresboek voor den boekhandel*, van dat jaar, gaf een lijst van 169 plaatsen in ons land, waar de boekhandel werd uitgeoefend. Het getal boekverkoopers bedroeg 893. Van dit getal traden er in 1862 304 als uitgevers op. Ziehier een opgaaf naar het getal hunner uitgaven:

Get. d. werken	1	2	3	4	5
Aant. uitgevers	95	45	30	28	18
Get. d. werken	6	7	8	9	10
Aant. uitgevers	12	9	13	12	4
Get. d. werken	11	12	13	14	15
Aant. uitgevers	6	3	4	3	4

Get. d. werken	17	18	19	20	22	24	25
Aant. uitgevers	2	1	2	2	2	1	1
Get. d. werken	26	27	30	31	32	36	42
Aant. uitgevers	1	1	1	1	1	1	1

Over het algemeen was het verschil in het aantal boeken over 1860 en 1862 zeer gering. De *Ned. Bibliographie* van 1862 gaf de titels van 1648 boeken en

brochuren, waarbij 87 herdrukken, 17 nieuwe titel-uitgaven, 32 overdrukken uit tijdschriften of andere werken. Van die 1648 werken waren er 347 vertaald, en wel:

Uit het Fransch	55
Uit het Engelsch	89
Uit het Duitsch	190
Uit het Zweedsch	4
Uit het Deensch	2
Uit het Spaansch	1
Uit het Italiaansch	2
Uit de oude talen	4

Van de oorspronkelijke werken verschenen er:

In het Hollandsch	1212
In het Fransch	36
In het Engelsch	8
In het Duitsch	11
In het Friesch	12
In het Neger Engelsch	1
In het Latijn	11
In het Grieksch	3
In het Hebreenwsch	3
In het Javaansch	2
In het Japansch	1
In het Syrisch	1

Ten opzichte der p r i j z e n kunnen deze uitgaven op de volgende wijs verdeeld worden. Ter vergelijking ga hierbij vóór de opgaaf over 1860, uit het *Nieuwsblad van den Boekhandel*:

	1880.	**1862.**
Niet in den handel		9 stuks.
Uitgaven beneden en tot *f* 0.25	378	329 stuks.
boven *f* 0.25 tot *f* 0.50	310	335 stuks.
boven *f* 0.50 tot *f* 1.-	333	284 stuks.
boven *f* 1. - tot *f* 2.-	203	323 stuks.
boven *f* 2. - tot *f* 3.-	135	130 stuks.
boven *f* 3. - tot *f* 4.-	73	68 stuks.
boven *f* 4. - tot *f* 5 -	50	35 stuks.
boven *f* 5. - tot *f* 6.-	38	37 stuks.
boven *f* 6 - tot *f* 7.-	17	22 stuks.
boven *f* 7. - tot *f* 8.-	21	19 stuks.
boven *f* 8. - tot *f* 9.-	21	9 stuks.
boven *f* 9. - tot *f* 10.-	13	11 stuks.
boven *f* 10. - tot *f* 11 -	5	5 stuks.
boven *f* 11. - tot *f* 12.-	6	6 stuks.

boven *f* 12. - tot *f* 13.-	1	1 stuks.
boven *f* 13. - tot *f* 14.-	4	3 stuks.
boven *f* 14. - tot *f* 15.-	2	3 stuks.

Een vergelijkingstafel als deze bezitten wij maar in deze eenige.

Zij kan - de cijfers zullen niet zoo heel veel verschillen - bij benadering tot maatstaf strekken ook voor andere jaren.

Ter vertaling werden vertoond:

In het jaar	werken.	In het jaar	werken.
1835	391	1858	523
1836	368	1859	687
1837	404	1860	577
1838	433	1861	632
1839	364	1862	648
1840	306	1863	680
1841	336	1864	503
1842	470	1865	473
1843	383	1866	416
1844	428	1867	382
1845	394	1868	424
1846	411	1869	362
1847	518	1870	360
1848	526	1871	476
1849	438	1872	445
1850	587	1873	422
1851	755	1874	402
1852	726	1875	421
1853	880	1876	358
1854	758	1877	353
1855	697	1878	369
1856	635	1879	344
1857	680.		

Men houde in het oog, dat niet alles wat ter vertaling aangegeven wordt ook werkelijk vertaald wordt. Ongeveer de helft blijft doorgaans onuitgegeven.

J.F. Schleijer gaf op het congres te Brussel een berekening, dat er in den loop van het jaar 1850 hier te lande ongeveer 20000 bladzijden van vertaalde werken, met uitzondering van die in tijdschriften, het licht zagen, waarvan ongeveer 15000 onder de namen der vertalers. Onder die vertalers waren 22 of 23 personen, die het hooger onderwijs genoten hadden en den titel van Dr. of Mr. voor hun naam voerden. Zes anderen, die hun naam op den titel plaatsten, waren Mensing, Lion, van Os, Gunning, van Delden, Bosdijk. - Hij wenschte hiermeê te beweren, dat het klagen omtrent slechte vertalingen overdreven en in den regel van de uitgevers, die zich door bekende pennen trachtten te waarborgen, onafhankelijk was.

Al valt op de betrouwbaarheid van deze opgaaf door een nauwgezet man als Schleijer niets af te dingen, zouden wij haar toch niet durven doen gelden als doorgaanden regel.

In- en uitvoer van boeken.

Als inleiding tot de volgende statistieke opgaaf diene hier een korte meêdeeling, die wij gedeeltelijk reeds in het tijdvak van 1850-59 (deel I bladzij 557 en 844) hebben gedaan, maar die wij iets uitvoeriger tot deze plaats hebben achtergehouden, omdat zij met de te noemen cijfers in onmiddellijk verband staat.

Bij het sluiten van het traktaat met België was de overeenkomst met dat land bijna geheel eensluidend met die tusschen Frankrijk en Nederland, met uitzondering alleen van zeer enkele wijzigingen. Onder deze was ook een nieuw artikel 11, bepalende, dat gedurende het tegenwoordige verdrag de invoer, in de Nederlanden en in België, van de boeken die in het eene of in het andere der beide landen werden uitgegeven, geoorloofd, dat wil zeggen niet meer onderworpen aan eenig inkomend recht zou zijn. Ook deze weldaad, evenals die van de zegelontheffing, had de boekhandel aan den minister van Bosse

te danken. Van het Belgische traktaat was die bepaling waarlijk geen onbeteekenend aanhangsel, vooral ook omdat Nederland in dat opzicht de baanbreker was voor alle andere natiën.

De daarover uitgevaardigde stukken pleiten te loffelijk voor de breede bedoeling onzer regeering, dan dat wij het niet als een plicht van erkentelijkheid zouden achten, om die, wat de hoofdzaken betreft, zelfs in haar eigen woorden hier in gedachtenis te bewaren.

Bij het traktaat-zelf werd in de memorie van toelichting omtrent dit nieuwe artikel 11 gezegd:

'Brengt het hooge standpunt, dat de beschaving thans bereikt heeft, mede, dat hare verspreiding, die zich in de allereerste plaats in de voortbrengselen des geestes openbaart, van alle banden worde ontheven die haar in een of ander opzigt in den weg staan, dan moeten ook die voortbrengselen van de betaling van alle regten worden vrijgesteld. Heeft de erkenning van het copijregt der schrijvers ten doel, in het belang van den meest verheven vorm van toepassing van het menschelijk geestvermogen, een voorregt daar te stellen, dat de voortbrengselen van het verstand verheft boven de zaken die, slechts van materiëelen aard, een gewoon voorwerp van ruilhandel uitmaken, zoo heeft ook de ontheffing dier voortbrengselen van de betaling van alle regten geen andere reden van zijn. De verspreiding van de gewrochten des vernufts, dat is de verspreiding der beschaving zelve, moet geheel vrij zijn. Het ligt in de bedoelingen der Regering, den vrijen invoer van boeken, die bij de overeenkomst uit den aard der zake beperkt is tot de werken welke in Nederland of in België zijn uitgegeven, van algemeene toepassing te maken. De Regering verheugt zich niettemin het beginsel voor de eerste maal te hebben nedergeschreven in het onderwerpelijk verdrag, en zij brengt hulde toe aan de bereidvaardige medewerking en eenstemmigheid van zienswijze,

welke zij bij de Belgische Regering ontmoet heeft, en die het haar gemakkelijk hebben gemaakt daartoe te geraken. Nederland, de bakermat der boekdrukkunst, weleer het toevlugtsoord der vrijheid voor geheel Europa, ten allen tijde het land der openbaarmaking van gedachten en geschriften - Nederland mag zich, naar het oordeel der Regering, verheugen, het groot beginsel van de vrije verspreiding der voortbrengselen des geestes voor het eerst te hebben gesteld boven de materiëele belangen der schatkist, voor het eerst te hebben ingevoerd in het Europeesch positief volkenregt.' -

En dat haar deze algemeene toepassing geen groot woord, maar inderdaad ernst was, bleek uit een ministerieel schrijven, den 26^{en} Maart 1859 gericht tot de daarbij betrokken hooge ambtenaren en van dezen inhoud:

'Uw Ed. Gestr. ontvangt hiernevens het Staatsblad n° 11, waarin het Koninklijk besluit van den 4^{den} Maart 1859 is geplaatst. Het bevat de overeenkomst tusschen Nederland en België gesloten tot waarborg van den eigendom van wetenschappelijke en letterkundige werken. Deze overeenkomst moet, krachtens het bepaalde bij Koninklijk besluit van den 19^{den} Maart ll. (*Staatsblad* n° 14) op den 1^{en} April aanstaande in werking treden.

Uw Ed. Gestr. wordt in de eerste plaats opmerkzaam gemaakt op art. 5 dier overeenkomst, houdende verbod van invoer van nadruk van Belgische werken. Bijzondere toelichting is daarbij niet noodig, want dat artikel is geheel gelijkluidend aan art. 5 van de overeenkomst met Frankrijk, en daaromtrent zijn ook de nu toepasselijke voorschriften gegeven bij resolutie van den 18^{en} September 1855 n° 94.

In de tweede plaats vestig ik Uwe aandacht op art. 11 der Nederlandsch-Belgische overeenkomst, ten gevolge waarvan, te beginnen met den 1^{en} April, met vrijdom van regten hier te

lande moeten worden toegelaten de boeken, welke, in België uitgegeven, geen nadruk zijn.

Maar niet alleen deze boeken worden op den 1^en^ April vrijgesteld van invoerregten, maar, uit kracht van art. 1 der wet van den 1^en^ September 1854 (*Staatsblad* n° 126) moet, in verband met de meergenoemde overeenkomst, de vrijstelling eveneens worden toegepast op alle gelijksoortige boeken, welke uit de andere Staten worden ingevoerd, zoodat niet alleen de in België, maar ook de in Engeland, Frankrijk, Duitschland, en in alle andere landen uitgegeven boeken, welke geen nadruk zijn, met vrijdom van regten belmoren te worden toegelaten.

De post *boeken* wordt in het tarief van regten op den in-, uiten doorvoer, van den 1^en^ April aanstaande af, mitsdien aldus toegepast, dat alle *boeken* in bladen, ingenaaid of ingebonden, geen nadruk zijnde, *vrij* van regten in Nederland worden ingevoerd.

Ik heb de eer Uw Ed. Gestr. uit te noodigen aan de daarbij betrokken ambtenaren te bevelen dienovereenkomstig te handelen.'

De Minister van Financiën, (*get.*) VAN BOSSE.

Voor deze uitspraken past het niet alleen ons, maar het gansche vaderland, eerbied te hebben. Als wij nagaan, hoe gedurende langer dan 60 jaar de boekhandel te vergeefs bij de regeering heeft moeten aanhouden op het verkrijgen van een betere wet; hoe alle aanvragen daaromtrent de bitterste teleurstellingen ondervonden, nu eens door een onverschillig ter zijde schuiven, dan weêr door een paaien met beloften, aan welker vervulling nooit gedacht zou worden zoolang er, naar het oordeel der machthebbenden, voor betere dingen te zorgen viel dan voor de bescherming van de vruchten des geestes, die in den vorm van boeken maar een zeer ondergeschikte plaats innamen in den goederenhandel; - waarlijk dan moest het het hart van iederen man van beschaving goed doen, zulke woorden te hooren uit den mond

van een staatsman, die uit eigen vrije beweging de rechten van een onbelemmerd geestelijk verkeer begeerde te handhaven.

Was het geldelijk voordeel, dat ongeveer slechts 2%bedroeg, op zich zelf niet van zoo overwegend belang dat daardoor de boekhandel als het ware van eenig knellend juk ontslagen werd, toch was deze vrijstelling van zeer beduidenden invloed, 1° wel zeer zeker ook om de stoffelijke waarde van den vrijdom, 2° om de versnelling in het handelsverkeer, maar bovenal 3° om het zoo vrijgevig en koninklijk beginsel. Het was alsof de ontheffing der fiscale belemmering het publiek des te gretiger naar het gebruik der vrijheid maakte, en al was ieders persoonlijk voordeel, daaruit voortspruitend, schier niet noemenswaardig, toch werd het ontbieden van boeken uit het buitenland, nu dit zelfs van regeeringswege alzoo aangemoedigd werd, van jaar tot jaar telkens aanzienlijker. In elk geval, de Nederlandsche regeering mag er roem op dragen, dat zij in deze hulde aan de beschaving het voorbeeld gegeven heeft aan alle andere rijken.

De toenemende uitbreiding van onzen boekhandel met dien van het buitenland kan worden aangewezen uit de *Jaarlijksche Verslagen van den Handel en de Scheepvaart van het Koningrijk der Nederlanden*, sedert 1847 door het departement van financiën uitgegeven. Uit een vergelijkenden staat over de jaren 1847 tot en met 1870, dus over 24 jaar, blijkt, dat sedert eerstgenoemd jaar de algemeene invoer van boeken is toegenomen van *f* 424.105 *f* tot 1.247.330. De algemeene uitvoer klom van *f* 320.916 tot *f* 1.012.625. De toeneming van dien in- en uitvoer was verreweg het grootst in de laatste jaren. De waarde van den invoer van boeken bedroeg gemiddeld jaarlijks, voor de eerste 12 jaren, van 1847 tot 1858, *f* 500.821; voor de tweede 12 jaren, van 1859 tot 1870 (dus dadelijk na het verleenen van vrijen invoer) *f* 802.320; een verschil van 60%. Die van den uitvoer voor de eerste 12 jaren *f* 394.484, voor de tweede 12 jaren *f* 578,659, een verschil van 46%.

Wanneer men deze beide uiterste jaren 1847 en 1870 onderling vergelijkt, dan verkrijgt men, volgens deze zelfde officieele opgaaf, een vermeerdering voor den algemeenen *invoer* van boeken: uit de staten van het Tolverbond met 381%, uit België met 120%, uit Frankrijk met 82%, uit Engeland met 149%, uit de overige landen met 9%. Voor den algemeenen *uitvoer* een vermeerdering naar de staten van het Tolverbond met 116%, naar België en Frankrijk met 276%, naar Engeland en de Kaap met 528%, naar de Ned. O. Ind. bezittingen met 71%, naar de overige landen met 11%. De uitvoer naar de W. Ind. bezittingen en naar Frankrijk is afgenomen.

De invoer uit Duitschland, die in den boekhandel de voornaamste plaats beslaat, vertegenwoordigt niet alleen de werken in de Hoogduitsche taal, maar een groot deel wetenschappelijke werken in de oude, vooral Grieksche en Latijnsche talen; voorts zijn hieronder begrepen die werken uit andere landen, die uit het middelpunt van den Europeeschen boekhandel, Leipzig, betrokken zijn. De invoer uit België en Frankrijk bestaat voor verreweg het grootste gedeelte uit werken in het Fransch. In- en uitvoer van beide landen moeten bij de vergelijking eigenlijk als één geheel beschouwd worden. Daar vooral in de laatste jaren de meeste werken als invoer uit België opgegeven, in doorvoer door België hier te lande uit Frankrijk zijn ingevoerd, laat zich hieruit verklaren de groote vermindering van den invoer uit Frankrijk zelf.

De groote toeneming van den invoer van boeken uit Engeland geeft, gedeeltelijk, een ruimere verspreiding van Engelsche boeken en van de beoefening dier taal bij ons aan.

De uitvoer naar de Oost Indische bezittingen over de aangegeven 24 jaren vertegenwoordigt in de eerstgenoemde 12 jaren, van 1847 tot 1858, een waarde van *f* 1.135.804; in de laatste 12 jaren, van 1859 tot 1870, van *f* 1.134.551, en bleef in de

vijf jaren 1866-1870 steeds beneden het gemiddeld jaarlijksche bedrag *f* 90.431 van dit geheele tijdperk. Tegenwoordig is dat jaarlijksch cijfer tot over de ton gouds geklommen en klimt door de toenemende Europesche bevolking steeds hooger, terwijl dat naar onze West-lndische bezittingen jaarlijks op een bedrag van ongeveer *f* 10.000 gelijk blijft.

Wij mogen aan deze officieele mededeelingen omtrent onze koloniën niet twijfelen, al wekt het verwondering, dat de uitvoer van Hollandsche boeken naar de Oost niet evenredig geklommen schijnt bij de meerdere vestiging van boekverkoopers aldaar, terwijl de uitvoer naar de West standvastig blijkt, niettegenstaande den achteruitgang dier kolonie. In aanmerking worde evenwel genomen, dat de steeds toenemende uitzendingen naar Indië per post niet in deze cijfers begrepen zijn.

Uit de jaarlijks verschijnende *Statistiek van In-*, *Uit- en Doorvoer* vindt men de cijfers daarop betrekking hebbende ten aanzien van verschillende landen. Om te wijzen op de vermeerdering, geven wij de volgende staten in geldswaarde, berekend naar *f* 250.- voor de 100 kil.:

Invoer:

	tot verbruik.	**in doorvoer.**	**totaal.**
1850	*f* 341,449	*f* 95,783	*f* 437,232
1860	*f* 452,045	*f* 64,477	*f* 516,522
1870	*f* 1239,742	*f* 7,588	*f* 1247,330
1879	*f* 1509,732	(niet opgegeven).	

Uitvoer:

	uit het vrije verkeer.	**in doorvoer.**	**totaal.**
1850	*f* 248,391	*f* 97,969	*f* 346,330
1860	*f* 448,984	*f* 64,820	*f* 513,804
1870	*f* 1004,645	*f* 7,980	*f* 1012,625
1879	*f* 576,836	(niet opgegeven).	

Ommestaande staat wijst de voornaamste landen aan:

Invoer.

Tot verbruik.

Jaren.	Tolverbond.	België.	Groot-Brittannië.	Frankrijk.	Overige landen.
1850.	*f* 119,583	*f* 137,430	*f* 21,085	*f* 52,165	*f* 11,186
1860.	179,348	115,595	61,108	76,275	19,719
1870.	802,755	276,150	127,282	10,118	23,437
1879.	834,713	475,195	161,925	1,560	36,659

In doorvoer.

Jaren.	Tolverbond.	België.	Groot-Brittannië.	Frankrijk.	Overige landen.
1850.	*f* 62,719	*f* 1,777	*f* 27,059	*f* 1,522	*f* 2,706
1860.	46,328	1,805	11,175	1,025	4,144
1870.	2,623	4,422	275	50	218
1879.	(niet opgegeven).				

Uitvoer.

Jaren.	Uit het vrije verkeer.						
	Tolverbond.	België.	Groot-Brittannië.	Frankrijk.	Java enz.	West-Indië.	Overige landen.
1850.	53,022	17,740	9,832	11,468	135,648	8,065	12,586
1860.	106,041	52,288	70,670	4,140	114,233	11,713	89,899
1870.	191,108	148,085	558,035	5,042	79,445	6,190	16,740
1879.	115,455	254,692	106,020	1,755	61,158	6,743	31,031

In doorvoer.

Jaren.	Tolverbond.	België.	Groot-Brittannië.	Frankrijk.	Java enz.	West-Indië.	Overige landen.
1850.	31,277	1,607	43,288	3 842	6,162	1,382	10,411
1860.	16,420	3,625	33,025	1,500	2,667	502	7,081
1870.	3,782	2,168	-	76	1,445	153	356
1879.	(niet opgegeven.						

Het ligt voor de hand, dat door buitengewone bestellingen of omstandigheden deze cijfers, het eene jaar bij het andere vergeleken, soms aanmerkelijk kunnen verschillen. Alleen door overzichten van tijdperken, zooals de regeering gaf over de jaren van 1847 tot 1870, kan men tot een gemiddelde berekening van voor- of achteruitgang besluiten. Maar dat men ook hierbij niet altoos met betrouwbare gegevens te doen heeft en voorzichtig dient te zijn met gevolgtrekkingen, blijkt uit een waarschuwing, door Frederik Muller in het *Nieuwsblad* van 29 Nov. 1872 geplaatst. Zij luidt aldus:

'Velen hebben zeker met belangstelling de lijsten der in- en uitvoer van boeken gezien, uit de *Algemeene Statistiek*, afl. 10. Daarbij heeft het zeer mijn aandacht getrokken dat er uit Nederland in 1870 voor *f* 558.000 aan boeken naar Engeland zoude zijn uitgevoerd, terwijl dit cijfer voor Frankrijk slechts *f* 5000, voor Java ongeveer *f* 80.000 bedroeg. Men zoude hieruit besluiten tot een reusachtigen aftrek onzer letterkundige producten in Engeland, en indien dit in verhouding met vorige jaren zoo voortging, zich in de schoonste vooruitzichten verblijden. In 1848 werd daarheen slechts uitgevoerd voor een waarde van *f* 26.000, in 1865 voor *f* 117.000, een bedrag in 1869 reeds gestegen tot *f* 253.000. Welk eene appreciatie onzer letterkunde zou men meenen! Ongelukkig evenwel is dit niet het geval. Wel wordt ook in Engeland van onze Hollandsche boeken en uitgaven meer notitie genomen dan voorheen, maar volstrekt niet in *die* mate, als de opgave der statistiek ons zoude doen gelooven. De oplossing van dit raadsel is deze:

Vooreerst en voornamelijk worden er derwaarts kolossale hoeveelheden scheurpapier als *boekwerk* uitgevoerd, in plaats van als lompen, waarvoor dit papier eigenlijk moest worden aangegeven, om in Engeland en Amerika als zoodanig in de papierfabrieken te worden verwerkt.

Ten tweede wordt er voor iedere 100 pond boeken bij in- of

uitvoer eene vaststaande waarde berekend, die natuurlijk in volstrekt geen verhouding staat tot de werkelijke waarde van bovenvermeld scheurpapier.

Dit is den handelaars in oud papier genoegzaam bekend; ook dat deze ontduiking der wet door verkeerde aangifte een enkele maal ontdekt is. Ik meen den handel hierop opmerkzaam te moeten maken, wijl misschien anderen evenals ik de geleerden, steunende op de statistiek, hebben hooren roemen over den grooten afzet van onze boeken in Engeland en elders, ja zelfs reeds daarop een aanspraak gronden tot ruimer honorarium!' -

Bij de invoering der sparte als nieuwe grondstof hield die uitzending van scheurpapier grootelijks op.

Zoowel om het onvolledige als om het onzuivere herhalen wij den wensch, dat de statistieke beschouwing van onzen boekhandel een nauwkeuriger waarneming verdient, dan haar tot heden toe te beurt mocht vallen.

Na de b o e k e n vestigen wij de aandacht op de

Boekhandelaren.

In dit opzicht kunnen onze opgaven iets meer bevredigend zijn.

Uit een opgaaf van het jaar 1828 blijkt, dat er toen bestonden als boekverkoopers in

Amsterdam	78 firma's.
Rotterdam	29 firma's.
's Gravenhage	25 firma's.
Utrecht	10 firma's.
Groningen	16 firma's.
Leiden	23 firma's.
Haarlem	10 firma's.
Leeuwarden	8 firma's.

In de *Algemeene Statistiek van Nederland*, opgemaakt door Mr. von Baumhauer, komt voor deze:

Vergelijkende staat van het getal boekverkoopers in 1850/1851 en 1860/1861.

Provinciën.	**1850/51**	**1860/61**
Noord brabant	88	98
Gelderland	71	90
Zuidholland	191	228
Noordholland	285	310
Zeeland	36	51
Utrecht	53	56
Overbrengen	724	833
Provinciën.	**1850/51**	**1860/61**
Overgebracht	724	833
Friesland	67	74
Overijssel	44	67
Groningen	55	65
Drenthe	21	21
Limburg	25	35
Totaal	936	1095[1]

Van later jaren is deze staat niet voortgezet.

Voor de samenstelling van de volgende opgaaf van het getal boekhandelaren in de grootere steden is gebruik gemaakt van het *Jaarboekje van den Boekhandel* 1839-42, Koopman's *Naamlijsten* 1848-54, en Brinkman's *Naamlijsten* 1855 en vervolgen.

Behalve de op de vorige bladzij meêgedeelde opgaaf over 1828 zijn ons geen vroeger lijsten onder de oogen gekomen. - Niettemin is het veertigjarig tijdvak van 1839 tot 1879, wat de uitbreiding van het personeel in den boekhandel betreft, van gewichtige beteekenis in sommige plaatsen, tegenover den meer blijvenden stand in andere.

Volgens de genoemde *Naamlijsten* bestond de handel

in 1839 in 87 gemeenten, met	599 boekhandelaren.
in 1849 in 138 gemeenten, met	861 boekhandelaren.
in 1859 in 166 gemeenten, met	902 boekhandelaren.
in 1869 in 179 gemeenten, met	920 boekhandelaren.
in 1879 in 225 gemeenten, met	1153 boekhandelaren.

1 Iets meer dan in de *Naamlijsten* opgegeven wordt.

Om evenwel meer de plaatselijke wijzigingen na te gaan, en wel voornamelijk die in de grootere steden vaii ons land, moge de volgende staat dienen, waaraan wij de vermeerdering der bevolking, tot beter inzicht, hebben toegevoegd.

	Bevolking In:[1]				
	1843	**1853**	**1859**	**1869**	**1879**
Amsterdam	217.349	222.616	260.000	267.627	302.266
Rotterdam	78.098	89.892	102.600	117.104	142.585
's Gravenhage	63.556	72.115	79.200	89.068	104.095
Utrecht	48.491	47.830	53.600	59.763	67.338
Groningen	33.484	33.695	35.920	37.292	41.153
Leiden	37.464	35.864	36.740	38.605	40.977
Arnhem	16.758	18.000	21.600	30 896	38.017
Haarlem	24.012	25.852	28.800	30.755	35.690
Maastricht	25.483	25.140	27.930	28.573	29.072
Leeuwarden	23.400	24.451	24.000	25.113	27.547
Dordrecht	20.991	20.900	22.660	24.420	26.962
Delft	17.037	18.449	19.400	22.280	24.959
's Hertogenbosch	21.961	21.703	22.320	24.579	24.298
Middelburg	15.858	15.884	15.950	16.180	16.064
Nijmegen	21.182	20.245	22.240	22.712	23.859
Zwolle	16.950	18.168	19.230	20.438	21.886
Deventer	14.379	15.000	17.200	18.218	19.069
Breda	15.399	14.743	15.330	15.210	16.497

	Getal firma's In:				
	1839	**1849**	**1859**	**1869**	**1879**
Amsterdam	180	210	191	180	181
Rotterdam	39	42	48	66	68
's Gravenhage	40	55	51	51	52
Utrecht	31	43	48	46	61
Groningen	30	41	33	34	38
Leiden	31	33	28	27	34
Arnhem	9	15	18	16	26

1 Aangezien de bevolkings-opgaaf van 1839 en 1849 ontbreken, zijn die van 1843 en 1853 genomen, die wèl in de *Naamlijsten* voorkwamen. Ze zijn van gelijke beteekenis ten opzichte van het toenemen der ingezetenen.

Haarlem	12	18	20	20	30
Maastricht	4	11	11	12	13
Leeuwarden	15	22	18	16	20
Dordrecht	9	19	17	15	15
Delft	6	10	13	10	11
's Hertogenbosch	11	14	13	18	19
Middelburg	12	15	17	18	17
Nijmegen	9	14	14	11	13
Zwolle	10	15	14	8	12
Deventer	9	13	13	15	18
Breda	7	6	9	8	9

Het verschil tusschen de bevolking der genoemde gemeenten en de verhouding der daar gevestigde firma's ligt voor een groot deel in het eigenaardig karakter der steden zelve, hetzij dat ze universiteiten hadden, of meer of min handelssteden of plaatsen van gewoon burgerleven waren. Opmerkelijk is, dat Amsterdam, niettegenstaande het in die 40 jaren met bijna 100.000 inwoners vooruitgegaan is, op hetzelfde cijfer van boekhandelsfirma's gebleven is. Enkele steden, als Rotterdam, 's Gravenhage, Utrecht, Arnhem, Haarlem, Deventer, zijn in firma's in het oog loopend toegenomen. Maar al deze groote steden, bij elkaâr geteld, hadden in 1839 464, en in 1879 637 firma's, een vermeerdering van slechts 173, die niet in verhouding staat tot het totaal-cijfer van 599 in 1839, en 1153 in 1879 over het geheele land.

Het verdient alleszins aandacht, dat er in 1839 slechts 87, en in 1879 225 plaatselijke gemeenten in ons boekverkoopers *Adresboek* vermeld worden. In niet minder dan 138 plaatsen heeft, zich alzoo de boekhandel, met de vestiging van 554 nieuwe firma's in den lande, uitgebreid. Dat verschijnsel, hetwelk het gansche tijdvak geldt van de halve eeuw door ons behandeld, is ten slotte nog wel eenige nadere toelichting waard.

Aanleidende oorzaak daartoe was zeker allereerst in niet geringe maat de aanwas der rijksbevolking. Maar deze was toch niet zoo overwegend, dat zij alléén die vermeerdering van boekhandelaren voor haar rekening zou kunnen nemen. Onderscheiden veranderde toestanden in het maatschappelijk leven hebben daarmeê samen moeten gaan; en deze hebben recht op, zij het ook oppervlakkige, naspeuring. Wij meenen ze, gelijk wij in vorige bladen hebben aangetoond en hier nog even herhalen, voornamelijk te kunnen vinden: in de uitbreiding van het onderwijs; in de bewegingen op kerkelijk en godsdienstig gebied; in de opkomst der natuurwetenschappen met haar toepassingen op landbouw en nijverheid; in den vooruitgang van het politiek leven;

in den invloed van tijdschriften en dagbladen; in de ontwikkeling van een racer algemeene belangstelling in letteren en kunst.

Elk dezer onderwerpen zou inderdaad een breede navorsching doen wenschen. Hier ter plaatse van onzen kant slechts eenige losse opmerkingen.

De uitbreiding van het lager onderwijs sedert de wet van 1857, maar vooral de invoering van die op het middelbaar in 1863, heeft, wij hebben het reeds meermalen aangetoond, een groot aandeel gehad in de verstandelijke gisting van het groote publiek en de daaraan gepaarde behoefte aan geestelijke voeding. De vestiging van een aantal scholen, na 1863 gaandeweg aangegroeid tot 20 rijks hoogere burgerscholen en 51 van wege gemeentebesturen; de vermeerdering van leervakken; de nooddwang om in die kundigheden meê te gaan, ten einde later niet bij anderen achter te staan: dat alles deed natuurlijk ook de behoefte aan boeken aanmerkelijk toenemen. Voor uitgevers en debitanten ontsloot zich daardoor een nieuw en vruchtbaar veld. In elke richting verschenen verbeterde of oorspronkelijke leerboeken, voor het meerendeel met groote oplagen en spoedige herdrukken. De kostbare fondsen van de firma's J.B. Wolters en Noordhoff & Smit te Groningen, P.N. van Kampen & Zn. te Amsterdam, de Erven Bohn te Haarlem en in meer of minder maat zooveel andere, strekken daarvan ten blijke. Boeken en boekjes voor onderwijs zochten hun debiet ook op de kleinere plaatsen van ons land en maakten dien ten gevolge personen noodig om ze te verspreiden. En niet alleen vonden ze op bestaande instituten en scholen toegang, maar de verbeterde opleiding had ook zijn terugwerking op menschen van rijper leeftijd. Door het jonger geslacht werden tal van onderwerpen in den huiselijken kring besproken, die daar voorheen niet aan het woord kwamen. Ouderen van jaren wilden en konden zich door het jonge geslacht niet laten overschaduwen, en zoo werd de behoefte aan lektuur ook in het

huisgezin al grooter en grooter. - Bovenal had dit plaats in betrekking tot de natuurwetenschappen. De verbazende hervorming, die omstreeks het midden dezer eeuw in deze richting zich een weg baande, sleepte weldra het geheele denkende publiek meê. Wat vroeger meestal alleen in de studeerkamer beoefend werd, trad thans in de volle maatschappij. De wetenschap werd zoogenoemd gepopulariseerd[1]. Tal van volksboeken, tijdschriften, gidsen en handleidingen waren er het gevolg van. Zij deden niet alleen een beroep op de behoefte aan kennis en begrip, zij grepen met onafwijsbare hand in het praktische leven. Zij waren van niet te verzuimen belang voor handel, landbouw, werktuigkunde, fabriekswezen en nijverheid, en ze eischten hun recht voor het werken, ook daar waar de zucht voor het weten achterlijk was.

Niet geringer was de invloed van de in ons land bij uitstek inheemsche ziekte van prikkelbaarheid op kerkelijk en godsdienstig terrein. Toen omstreeks 1850 bij het denkend protestantsche publiek een twijfelzucht vat kreeg omtrent begrippen, die tot dusver voor onaantastbare waarheid hadden gegolden; toen de natuurwetenschap en de tekstkritiek zich gingen moeien met de godgeleerdheid en deze machten in hevige botsing kwamen, bleef die strijd niet lang in de binnenkamers der geleerden, maar zocht al spoedig een uitweg naar buiten, bekeerlingen zoekend waar hij die vinden mocht. Neêrlands protestantendom - tot hoeveel kampen versplinterd! - trok het zwaard voor en tegen leerstuk en geloof. Het optreden der moderne richting, met heel haar gewijzigde leer- en levensbeschouwing, stuwde haar

1 Niet alleen van den boekhandel ging deze beweging uit. De Maatschappij tot nut van 't algemeen o.a. werkte omstreeks dien zelfden tijd krachtig meê tot het verspreiden van volksliteratuur, envooral door de oprichting harer volksbibliotheken in de departementen.

gisting door de gansche maatschappij. Zelfs zij, die onwankelbaar vaststonden op de fondementen van het oud, eerwaardig gezag, konden er toch niet buiten om althans iets te willen weten van die overmoedige nieuwerwetsche denkbeelden. De kerk zette zich schrap tegenover de wetenschap; de gemeenten staken banieren in de hoogte. Werd van den kant der vrije gedachte al het mogelijke beproefd ter overtuiging, de geestelijkheid van haar zijde betwistte elke duimbreedte bedreigden gronds en bezwoer haar leeken geen tittel of jota van de geijkte grondstellingen te laten glippen. De papieren oorlogsprojectielen zochten, ten bate van den boekhandel, hun wit tot in het geringste dorp.

De drukpers zwoegde. Aan allen gaf zij in vollen overvloed spijs naar begeerte. Stichtelijke en onstichtelijke lektuur werd den gretige opgedischt in velerlei schotelen. Voor den moedwillig-ongeloovige spot- en hekelschrift; voor den gemoedelijk-vrijzinnige geschriften voor het verstand, waarmee ook het gemoed vrede kon hebben; voor den behoudende gulden woorden, met nieuwe kracht van oude belijdenis getuigend: aan allen een overdaad van telkens aangroeienden voorraad. Wat vooraf te berekenen viel, gebeurde. De kerk behield niet alleen het veld, maar veroverde terrein. De wetenschap, haar tijd in weemoedig geduld verbeidende, trok zich in beperkter kring terug. Het overgeërfde geloofsgezag, in al zijn partijen en groepen, stond machtiger en getalssterker dan ooit. Van den kant der behoudende en orthodoxe richting werd de beweging al sterker en ruimer: door den pas onderdrukten tegenstand omgewoeld, stonden de vorens des te vatbaarder open om al het uitgestrooide zaad te ontvangen. Onder al die woelingen en wisselingen beleefde de kerkelijke en stichtelijke lektuur haar gouden tijd. Godsdienstige boeken, al was het dan ook niet zoo zeer in den vorm van preeken gelijk in vroeger dagen, vonden een onbetwijfelbaar debiet. In de kleine gemeente Nijkerk bloeide een fabriek van ouderwetsche stichte-

lijke geschriften, met onvervalschte spelling en Duitsche letter gedrukt. Op de jaarlijksche lijsten van nieuw uitgekomen boeken besloegen de godsdienstige ongeveer 21%. Meest buiten den boekhandel om verspreidde het Nederl. bijbelgenootschap, dat van 1814 dagteekent, maar eerst veel later tot zijn kracht kwam, behalve zijn overige boeken en geschriften, bijna anderhalf millioen bijbels en testamenten, naast het Engelsche, dat hier te lande sinds 1848 nog 900.000 exemplaren in omloop bracht[1].

Ook de R. Katholieke pers deed zich gelden, op wetenschappelijk en historisch gebied niet alleen, maar niet minder in gemengde lektuur voor de leeken, spreke o.a. het debiet van 35.000 exemplaren, dat aan de *Katholieke Illustratie* te beurt viel, en dat van andere volksgeschriften bij Henri Bogaerts uitgegeven.

Den boekhandel was deze neiging van het publiek zeer ten profijte. Hij plaatste zijn koopwaar overal, niet het minst ook op het platte land, waar vroeger schier geen boek werd verkocht, maar waar nu zelfs de eenvoudigste winkelier of landbouwer er een eer in stelde, stichtelijke boeken op zijn tafel te hebben en daarin zijn kerkelijke vlag te vertoonen. Soms gebeurde die verkoop door middel van colportage van de zijde des uitgevers. Ook zocht nu en dan een boekverkooper in deze of gene stad op de dorpen in zijn nabuurschap den een of ander aan, om hem tegen een gedeelte van het rabat in de verspreiding van boeken of tijdschriften behulpzaam te zijn. In Brinkman's naamlijsten is het der aandacht waard na te gaan, hoe langzamerhand het getal vermeerdert van kleine debitanten, achter wier naam eerst vermeld staat ‘G(een) C(ommissiegoed)’, later: ‘alleen’ of

1 Uit het verslag van 1877 blijkt de verbazende werkzaamheid der onderscheiden bijbelgenootschappen In den loop dezer eeuw zijn er niet minder dan 250 bijbelvertalingen door hen uitgegeven, waarvan 200 in talen of taaldialekten, die te voren onbekend waren.

'voornamelijk godsdienstige werken', en die besluiten met zich meer volledig als boekverkooper in te spannen en zich een hoofd-correspondent te kiezen in Amsterdam.

Aan deze kerkelijke beweging sloot als van zelf de bemoeiing met staatkundige belangen zich aan. De kamp tusschen kerk en staat, de splitsing in partijen, de schakeering van afdeelingen, allen in strijd om macht of overmacht, deed een politiek leven ontstaan, waarin de burgerman allengs even groot aandeel ging nemen, of er onwillekeurig toe opgezweept werd, als zulks vroeger alleen bij meervermogende standen het geval was. Daarin had de uitbreiding der dagbladen geen geringe beteekenis. Om eenigermate op de hoogte van zijn tijd te blijven en geen vreemdeling in Jeruzalem te wezen, was men wel verplicht de eene of andere courant in te zien, waaruit de ingenomenheid of tegenzin omtrent deze of gene kerk- en staatspartij voedsel kreeg, maar waardoor men te gelijk kennis nam ook van andere aangelegenheden, die de zucht om er meer van te weten gaandeweg wakker riep. De behoefte aan algemeene kennis werd ieder als het ware met elk jaar meer opgedrongen, en de boekhandel was bij de hand genoeg om daarvan partij te trekken.

Daar kwam nog iets van gansch anderen aard bij. Het mag der opmerking niet ontgaan, hoe een volk, zelfs bij tijdvakken van groote en spoedige wisselingen, in de onderste lagen zijner samenleving soms een schier onbegrijpelijk traag en langzaam leven leeft. Tusschen de grootere en kleinere maatschappijen bestaat een hemelsbreed onderscheid wat den gang van ontwikkeling en vooruitgang betreft. Dat geheimzinnige nevelbeeld, dat men gewoon is den geest des tijds te noemen en dat zich schier op hetzelfde oogenblik verrassend opdoet in verschillende voorname middelpunten der menschelijke samenleving, heeft soms heel wat noodig om zijn reis te maken van een groote stad naar de daar vlak naast liggende dorpen. In de kleine huishouding

der kleine gemeenten is men doorgaans met eerbiedwaardige vasthoudendheid gehecht aan oude gewoonten. Het nieuwe heeft er geen vat, of wordt er althans met een schuchterheid bejegend, die tijd en geduld verlangt om zich gewonnen te geven. Even als de modes in de uiterlijke kleeding in den regel op het platte land eerst worden gevolgd lang nadat ze in de steden reeds door andere vervangen zijn, evenzoo gaat het met veel verschijnselen in het maatschappelijk en verstandelijk verkeer. Wat in toongevende kringen soms lang verwelkt is, bloeit na in den achterhoek, den man van zijn tijd verbazende, dat men dáár nog in volle kracht terugvindt wat bij hem reeds lang naar den achtergrond van zijn herinnering geweken is.

Een merkwaardig blijk van de trage waardeering, maar het zich toch gaandeweg baan breken van onze letterkunde, vinden wij o.a. in de rederijkerskamers. Toen omstreeks 1840 eenige jongelieden van goeden huize in onderscheiden kring zich vereenigden tot de beoefening van uiterlijke welsprekendheid door het voordragen van Hollandsche dichtstukken, vond die poging een ongedachten bijval. Al heel spoedig werd dat voorbeeld in de meeste voorname steden nagevolgd. Prijskampen werden uitgeschreven tusschen de onderscheiden kamers; door dames werden prachtige vaandels geborduurd; onze dichters schreven er dramatische tafereelen voor - de rederijkers maakten eensklaps opgang. Maar na verloop van een jaar of tien was die drift afgekoeld; het geheele bruikbare program onzer letterkunde was verschillende malen doorgeloopen; het beschaafde publiek was overvoldaan, en de kamers verloren haar leden. Allengs verdwenen ze, de eene na de andere, evenwel onder dezen onmiskenbaren invloed, dat zij de werken onzer dichters hadden leeren kennen en waardeeren, en dat ook een degelijker beoefening en belangstelling onzer tooneelkunst van haar was uitgegaan. Daar kwam bij, dat het opkomende jonge Holland een heel anderen weg opwilde dan zijn

voorgangers. De toongevende kritiek had aan het vroeger tijdvak onzer literatuur allengs vrijwat afbreuk gedaan; de veldwinnende hartstocht voor waarheid en werkelijkheid verklaarde oorlog aan verbeelding en gemoedelijkheid; alleen het ontleedbare, het vastbestaande, het dagelijks voorkomende, ontdaan van versiering of kleed, werd het eenig noodige; ja zelfs, op voorgang der Franschen, liever het naakte en vieze, dan het zoogenoemde ziekelijk onware en ideale. Gelijk pas geleden Tollens, Bogaers, ter Haar en hun kunst- en tijdgenooten met geestdrift waren ten gehoore gebracht, met even groote kleinachting of een glimlachend schouderophalen werden ze door het jongere geslacht voor versleten verklaard en aan de vergetelheid prijsgegeven. Het oude was voorbijgegaan en een nieuw tijdvak met gansch andere behoeften en neigingen begon zich naar voren te dringen.

Wat evenwel in de bovenste lagen der maatschappij sinds lang vergeten was, leefde in de mindere klassen na. Lang niet zoo openbaar, maar bijna onopgemerkt bleven daar, als naklank van vroegere toongevers, declameer-gezelschappen aan de orde, bij wijze van zondags-uitspanning, totdat ook deze somwijlen opgingen in meer woelige tooneelvoorstellingen, zonder leiding of kunstbegrip, en zeker niet ten voordeele van goeden smaak en eenvoudige, gezellige huiselijkheid. Maar in kleinere gemeenten en op het platte land hadden de rederijkers een beteren nagalm. Te midden der realistische omwenteling bleek men daar nog voor een groot deel ongerept. Daar was nog nieuw en in volle kracht, wat elders volkomen verouderd was. Na verloop van niet minder dan veertig jaren worden in Brinkman's *Adresboek* van 1879 - wij noemen alleen kleinere gemeenten - de volgende plaatsen ‘met rederijkerskamers’ aangeteekend: Aardenburg, Appingadam, Assendelft 2, Baarn, Beverwijk, Bodegraven, Borculo, Dirksland, Dragten, Ede 2, Epe, Goor 2, Gorredijk, Heerenveen 3, den Helder 2. Hillegom, Holwerd, Hoofddorp 2, Hoogezand 5,

Joure, Koevorden 2, Kollum, Koog aan de Zaan, Leerdam, Lemmer, Loghem, Loppersum, St. Maarten, Maurik, Naaldwijk, Nijkerk, Noordbroek, Noord-Scharwoude, Oostburg, Oosterhout, Oudewater, de Rijp, Rijssen, Rinsumageest, Sappemeer 2, Schagen, Schagerbrug, Sluis, Sommelsdijk, Stadskanaal 2, Steenwijk 3, Terborg, Uitgeest, Uithoorn, Uithuizen, Velp, Vianen, Vriezenveen, Wijk bij Duurstede, Winsum, Wolvega, Zeist, Zevenbergen, Zwartsluis. - Weinigen uit onze dagen zullen dezen nabloei vermoed hebben.

Ook dit verschijnsel was natuurlijk niet zonder invloed op den boekhandel, en waar gaandeweg de bevolking van Nederland medeleefde in de belangen van kerk en staat, van wetenschap en kunst, van onderwijs en beschaving, werd het terrein voor den boekhandel van zelf hoe langer hoe grooter.

Niets natuurlijker, dan dat het getal boekverkoopers van jaar tot jaar toenam. Niets gemakkelijker tevens. Ter uitoefening van dit vak was in den regel al heel weinig kennis en kapitaal van noode. Vooral in landelijke gemeenten. Men nam ze waar als bijzaak, men kon er ten minste licht een proef van nemen. Men liet zich prospectussen en inteekenlijsten zenden, men schafte zich eenige kinderwerkjes aan, verkocht de in commissie ontvangen boeken, zette een leesinrichting op van de meest gezochte tijdschriften, breidde die, geholpen door de goedkoopheid der tweede hand, tot een leesbibliotheek uit en werd op die wijs langzamerhand in het gild opgenomen. In navolging van anderen werd het waagstuk ondernomen van het oprichten eener kleine drukkerij en de daarbij behoorende uitgaaf van een eenmaal 's weeks verschijnend plaatselijk nieuws- en advertentieblaadje, en de boekhandel van iemand, die nooit gedroomd had boekverkooper te zullen worden, was in volle werking. Ten blijke daarvan strekke de toeneming van het getal drukkerijen, dat

in 1843	186 bedroeg
in 1853	282 bedroeg
in 1859	287 bedroeg
in 1869	319 bedroeg
in 1879	399 bedroeg

en van dat der couranten, dat

in 1842	52 bedroeg
in 1848	75 bedroeg
in 1853	115 bedroeg
in 1859	117 bedroeg
in 1869	177 bedroeg
in 1879	382 telde. Waarvan 41

dagelijks, tegenover 14 in 1859.

In het laatstgenoemde jaar 1879 hadden o.a. hun *Weekbladen* Alphen, Amerongen, Apeldoorn, Barneveld, Beverwijk, Bergum, de Bildt, Boxmeer, Breukelen, Delfshaven, Delfzijl, Doetichem, Dragten, Ede, Elburg, Epe, Gennep, het Gooi, Grave, Gulpen, Haarlemmermeer, Hengeloo, Heusden, Hoogezand, Hulst, Hunsingoo, Joure, Kollum, Lemmer, Loghem, Meerssen, Nijkerk, Noordwijk, Oostburg, Oosterhout, Oss, Rozendaal, Schagen, Scheveningen, Schouwen, Sliedrecht, Steenwijk, Terneuzen, Venloo, Vianen, Voorne en Putten, Weert, het Westland, IJmuiden, IJsselmonde, Zeist, Zevenbergen.

Al deze kleinere vruchten der journalistiek geleken als druppelen waters op elkander. Een hoofdartikel van schraal allooi over zaken van algemeen of plaatselijk belang, eenige uitknipsels uit grootere dagbladen, aangevuld met aankondigingen, zoo was de inhoud van elk wekelijksch blad, dat door de goê gemeente, niet het minst om alledaagsche nieuwtjes en anekdoten, steeds met verlangen verbeid werd. Bij al hun laag-bij-den-grondheid schatte men niettemin die organen niet gering. Integendeel. Niets strooide de zaden voor toekomstige kennis overvloediger onder

de menigte. Kleine mededeelingen omtrent zaken waarvan men nooit vernomen had, snippers van allerlei wetenschap, vonken van allerlei licht, naklanken van allerlei slemmen, ze prikkeldende begeerte naar meer, ze baanden een pad, tot in de keukens toe, dat zich van lieverleê zou verlengen en verbreeden, en dat allengs plaats zou bereiden voor het boek.

In 1842 worden 118 tijdschriften genoemd; in 1879 worden er 256 opgegeven, daargelaten de menigte, die in dien tusschentijd verrezen en verdwenen waren. Hoe zou zulk een aantal kunnen bestaan zonder een nieuwe lezende bevolking? Niet onder de hoogere kringen der grootere steden zult gij ze vinden; zoek ze in de woning van den nederigen burger, die er zijn spaarpenningen voor overheeft; zoek ze bij den bewoner van een landelijken achterhoek, waar ze den winteravond van het gezellig huiselijk gezin vervroolijken, terwijl de aanzienlijken, een nieuweren smaak huldigende, van hun kant weder bezig zijn zich te vermeien in de prachtwerken van oude en nieuwe kunst en de pioniers worden van een op dat gebied pas aangebroken tijdvak.

Daarheen, naar den pas lezende, stroomen ook voor een groot deel die vrachten van tweedehandsboeken, die, door middel van het zoo hervormd postverkeer, bij honderden en duizenden dagelijks weggedragen worden uit de magazijnen van Bolle, Koster en Cohen. Meêgetroond door den geest des tijds, voorbereid door courant en tijdschrift, niet te vergeten: vatbaar gemaakt door een uitgebreid onderwijs, verlokt door goedkoope prijzen, stichten tallooze handen zich bescheiden boekerijtjes, zij het ook bloot boekenrekjes, in de plaats van die vroegere groote bibliotheken van vermogende liefhebbers, waar de boeken als het ware gevangen gehouden werden ten bate van den gelukkigen bezitter alleen. Verouderd, zoo ge wilt, en afgeleefd, gaan ze uit van de opgestapelde zolders, maar niettemin ontginnen zij een nieuw

publiek, dat er vroeger niet aan dacht ze te koopen, omdat zijn beurs het verbood zich gelijk te stellen met den man van weelde, of omdat zijn ontwikkeling nog van zooveel later dagteekent. Zeker, de grenzen van ons land worden voor den boekhandel niet ruimer, maar de lezende menigte daarbinnen wint dag aan dag met groote scharen aan. Schudde deze of gene uitgever of debitant over den steeds klimmenden opgang van den tweedehandshandel zwaartillend het hoofd, hij beseffe toch, hoe ook de gewone boekhandel bloeien zal naarmate de palen ervoor worden uitgezet. Reeds nu zijn de gevolgen daarvan te zien voor ieder, die zijn oogen openzet. Oplagen waaraan vroeger niet te denken viel vallen aan herdrukken en volksboeken ten deel. Tijdschriften als *De Aarde en haar Volken*, *Eigen. Haard*, *Voor 't jonge volkje.* vinden hun duizendtallen inteekenaren in huizen, waar vroeger zelden of nooit een boek ter tafel kwam. Goedkoope uitgaven van Hofdijk's *Ons Voorgeslacht*, Hildebrand's *Camera Obscura*, van Beets' en van da Costa's *Dichtwerken*, van van Lennep's, Toussaint's, Schimmel's, de Bull's, Multatuli's, Busken Huet's, Potgieter's en zooveel anderer proza dringen door tot kringen, nog niet zoo lang geleden voor bijna alle lektuur gesloten; en de moedige ondernemingen der Elzevier-maatschappij zouden met haar verbazende oplagen van de Génestet, van Zeggelen, den Schoolmeester, Aimard, de *Geïllustreerde Encyclopedie* enz. geen weg weten, indien niet een vertienvoudigd publiek haar de handen toestak.

Dat publiek had zich in den loop dezer halve eeuw voor een niet te veronachtzamen deel geplant op een veld, dat tot hiertoe zoo goed als braak gelegen had en voor de weldaden en rechten der maatschappelijke beschaving al meer en meer vatbaar is geworden. Weldaden en rechten. Niet ons voegt een betoog, hoe het zich uitbreiden van een lezende bevolking van invloed is op de staatkundige en huishoudelijke hervorming eener

natie; hoe de vooruitgaande geslachten dienen gemeten te worden met veranderde maatstaven, en hoe de eischen en de plichten van den eenen tot den anderen staatsburger zich wijzigen met de jaren. Maar wel mag het pas geven, ook hier weder te wijzen op den boekhandel als op een kracht, waarmeê rekening dient gehouden te worden onder de invloeden waarvan ten deele de bewegingen der tijden uitgaan, en een handel waarin wederkeerig die teekenen zich openbaren.

Boekhandel in de koloniën.

Niet evenwel binnenslands alleen was het handelsterrein aanmerkelijk uitgezet. Evenzoo daarbuiten. Hoe het getracht had zich allengs kanalen te openen naar den vreemde, is in de vorige bladen aangetoond. Ook op onze koloniën, waarop wij nu nog ten slotte terugkomen, is hier en daar reeds met een enkel woord gewezen. In onze boekenlijst van 1840 - '49 werd o.a. in de noot bij de vermelding van het *Tijdschrift voor Ned. Indië* (dl. I, bl. 170) voorloopig een kleiue bijdrage gegeven omtrent den toestand der drukpers aldaar in nog niet zoo lang geleden tijd.

Maar onder al de studiën, waartoe onze vluchtige schetsen aanleiding zouden kunnen geven, zou een bewerking van de ontwikkeling en den vooruitgang van het geestelijk leven in en over onze overzeesche gewesten een dankbare daad zijn. Hij, die haar zou willen ondernemen, zou in elk geval dit boven zooveel ander historisch onderzoek vooruit hebben, dat liet begin van zijn tijdperk niet zoo heel ver in het verledene ligt. Het *Repertorium* van Hooykaas en du Rieu is een voortreffelijke bibliographische handleiding daartoe, en de werken betreffende Indië zouden alleen naar tijdsorde te schikken zijn, om reeds daaruit tot de overtuiging te geraken, hoe verbazend de belangstelling omtrent onze koloniale bezittingen in de laatste jaren is toegenomen. Een halve

eeuw geleden lag dat gansche veld als het ware nog onontgonnen. De vrees voor de uitingen der drukpers sloot een muur om de bevolking heen. Nog altijd hield de regeering die pers in eigen handen, niet gedoogende, dat zij iets anders te lezen zou geven, dan dorre staatsstukken en officiëele bescheiden. Alles stond onder het striktste toezicht van het censorschap der 'Edele Compagnie', en al bleek nu gaandeweg ook al meer en meer, dat het voorschrift: 'om op de van buiten af in te voeren catalogi van boeken dermate te letten, dat die, indien zij ergerlijke schrifturen bevatten, door beulshanden zouden verbrand worden', op den duur niet houdbaar was, toch werd er wel degelijk tegen gewaakt, dat noch van binnen noch van buiten zich stemmen openbaarden, die volgens het 'Publiek Gezag' in het geringste onoorbaar waren. De landsdrukkerij, en later die van het Bataviaasch genootschap voor kunsten en wetenschappen[1], waren nog de eenige drukpersen in het koloniale gebied; de *Bataviaasche Courant* was de eenige wreg tot het bekend maken van hetgeen de regeering dienstig oordeelde. Eerst in 1820 nam het gouvernement den schijn aan van eenige meerdere vrijgevigheid, door een uitnood iging: 'om de *Bataviaasche Courant* door inzending van berigten een middel te doen worden tot uitbreiding van kennis onder de ingezetenen van Ned. Indië', maar het bleef niettemin met zijn censuur daarbij zóó op wacht, dat schier de onschuldigste inzendingen tot den snipperbak gedoemd werden, uit vrees dat er eenige adder in het gras zich had kunnen verschuilen. Eerst in 1837 kreeg de regeerings-courant een mededinger in het blaadje *de Soerabayasche Courant*, een blad trouwens, om de censuur waar-

1 Het Bataviaasch genootschap vierde in 1878 zijn 100jarig bestaan. In de Economist van 1874 gaf Jhr. Mr. J.K.W. Quarles van Ufford een geschiedkundig overzicht van het weldadig leven en streven van deze wetenschappelijke instelling.

onder het stond, van al heel weinig beteekenis, uit zijn bijnaam ‘het lorretje’ blijkbaar. In het zelfde jaar zag het eerste nommer het licht van Dr. van Hoëvell's *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, en sinds dien tijd trad de hervorming de koloniën binnen. Toch bleef zij slechts voortsluipen met zeer langzamen gang. In 1839 werd de eerste partikuliere boekhandel in Ned. Indië opgericht door Cyfveer, die dezen handel als een bijzaakje opzette naast zijn apotheek en daarmeê den verkoop van boeken uit de handen wilde halen van gewone tokohouders, bij wie men hier en daar alleen een boek te koop vond tusschen levensmiddelen en galanteriën in. Cyfveer deed zijn handel weldra over aan den apotheker Lange, den grondvester van het later zoo uitgebreide haudelshuis Lange & Co. In 1847 kwam W. Braining, vroeger als zendeling naar Java uitgezonden, op de gedachte een kleine drukkerij op te richten te Batavia, om zich zoo mogelijk meester te maken van een gedeelte van het partikuliere smoutwerk, dat tot heden toe tegen grof geld door de landsdrukkerij geleverd werd Zijn plannen waren nochtans laag bij den grond. Hij liet eerst één, daarna een tweede handpers uit Europa komen met een kleinen voorraad letters, en hanteerde zelf den zethaak, met een paar inlanders en een Chinees tot leerlingen. Met deze geringe hulpmiddelen begon hij zijn nieuw vak van nijverheid, evenwel niet dan nadat hij een grooten strijd gestreden had met het Indische gouvernement, dat eerst hem de uitoefening van zijn voornemen verboden, zijn gereedschappen ter inklaring geweigerd had en schoorvoetend eindelijk zijn vestiging toestond ouder beding en bedreiging, dat hij zich met zijn arbeid geheel zou onderwerpen aan het toezicht van de regeering. Opdat evenwel dit gevaarlijke voorbeeld niet een bres zou openen in de staatsheerschappij, vaardigde het gouvernement te gelijk, en wel in het bijzonder aan het Bataviaasch genootschap, het besluit uit: ‘dat in Nederl. Indië niet aan elk geoorloofd

was, zijne gedachten en gevoelens door de drukpers, als een doelmatig middel tot uitbreiding van kennis en voortgang van verlichting, te openbaren, zonder eenig voorafgaand verlof daartoe noodig te hebben.' Als een verzet tegen deze eigendunkelijke dwangbepaling werd in de bekende vergadering van Bataviasche ingezetenen op 21 Mei 1848 bij de regeering manmoedig aangedrongen op *vrijheid van drukpers.*

Deze beweging in Indië viel samen met een andere in Holland, die, al was zij van geheel anderen aard, de eerste krachtig in de hand zou werken.

In het bekroonde antwoord van K. Fuhri op de prijsvraag, in hoe ver er verval en kwijning bestonden in den Hollandschen boekhandel, ten jare 1846, had de schrijver er met nadruk op gewezen, welk een uitgestrekt gebied aan gene zijde der zee voor het debiet onzer boeken nog zoo goed als ongebruikt lag. Hij had zelfs een uitgewerkt plan aangegeven om, door vereeniging van kapitaal, op verschillende hoofdplaatsen correspondentiekantoren op te richten en vandaar uit het vruchtbare, maar verwaarloosde terrein te ontginnen. Toen twee jaren daarna zijn ontwerp geen ingang bleek te vinden en er zich niemand had opgedaan om in eenig opzicht de gegeven wenken in praktijk te brengen, begreep Fuhri, ondernemend als altoos, zelf de hand ook aan dezen ploeg te moeten slaan. Hij zond zijn broeder E.J.L. Fuhri op verkenning uit, en weldra, in April 1848, verscheen aan den vaderlandschen boekhandel een gedrukt schrijven, waarin den uitgevers bekend gemaakt werd dat laatstgenoemde zich te Batavia gevestigd had, en met den aandrang om aller medewerking, onder eenigszins vrijgevige voorwaarden. In dien brief werd op den voorgrond gesteld, dat een eigenlijk gezegde boekhandel, zooals die in Nederland bestond, in Indië ten eenenmale ontbrak. Wel hadden hoofdopzieners of directeuren van de landsdrukkerij en postdirecteuren zich met het debiet van boeken willen belasten,

maar de aard hunner betrekking verbood dien heeren aan dat debiet een genoegzame uitbreiding te geven, zoo zij er al niet geheel meê hadden opgehouden. Alleen zonden enkele boekverkoopers in Holland op bestelling boeken naar enkele partikulieren, maar overigens was er van bekendheid met het nieuw uitkomende geen spraak. Om Indië voor den handel te winnen dienden de uitgevers dus ook van hun zijde voor een eerste proef wat over te hebben, evenals Fuhri zijn best zou doen van zijn kant. Zij moesten hem in commissie zenden 12 ex. van romans van bekende schrijvers, 6 van minder bekende, 6 van rechtsgeleerde, 4 van godgeleerde werken, 50 van schoolboeken, 12 van vlugschriften enz., zooveel mogelijk tegen het klimaat goed gekartonneerd, en alles tegen een ruimer korting dan gewoonlijk. Het ongeplaatste zou men binnen twree jaren terugkrijgen. - Tegen deze voorwaarden kwam men van verschillende zijden in opstand. Tot zulke opoffering was men niet bereid. Wilde E. Fuhri zich te Batavia vestigen, dan kon hij een behoorlijken inslag doen voor rekening, zijn boeken laten inbinden gelijk hij verkoos en daarentegen er zooveel geld voor vragen als hij er maar voor krijgen kon. In Indië was men aan grof geld gewoon.

Wat deze laatste bedenking betreft, zij hier ter loops aangeteekend, hoe de Hollandsche zucht om aan Indië veel geld te verdienen den handel, ook den boekhandel, daar langen tijd heeft, tegengewerkt. Terwijl de uitgevers in het moederland hun boeken thuis hielden, en de tokohouders op Java voor de weinige boeken, jaarboekjes, kinderwerkjes enz. die zij lieten uitkomen een dubbelen prijs rekenden, werd van Engelschen, Franschen, en van Belgischen kant vooral, een vloed van allerlei lektuur naar Batavia uitgezonden, in vendulokalen bij opbod geveild en voor aanzienlijke bedragen verkocht. Men liet daarvoor de dure Hollandsche lektuur natuurlijk op haar plaats. Evenzoo ging het met andere artikelen, zooals kantoorbehoeften. Allerlei soort van

koopmansboeken, op een koopje gemaakt, van middelmatig papier, slecht ingebonden, werden tegen hooge fakturen van hier uit naar Java verscheept, terwijl veel beter werk, stevig gebonden en met koper beslagen, door Fransche huizen werd uitgezonden en gretig van de hand ging. Het was alsof van Hollandsche zijde, klaagde de *Economist* in 1850, al het mogelijke gedaan werd om de markt op Java voor onze eigen producten te sluiten en voor die van andere staten den weg te banen.

Terwijl de gebroeders Fuhri alles deden om de vooroordeelen weg te nemen, die hun plan bij den boekhandel had opgewekt, kregen zij gelijktijdig een scherpe mededinging in de firma Joh. Noman & Zoon te Zalt-Bommel. Het ondernemend hoofd van dat huis had door zijn kloeke daad van een goedkoope uitgaaf der *Indische Staatsbladen* de kracht van het debiet aldaar leeren kennen. Gesteund door eigen kapitaal kon deze firma haar voornemen breeder opzetten en krachtiger aanvatten, In het zelfde jaar als Ed. Fuhri uitging en zich met H.M. van Dorp te Batavia verbond, vertrok ook W.J. van Haren Noman, broeder van D. van Haren Noman, naar Indië en vestigde zich daar evenzeer als boekverkooper en drukker[1]. In laatstgemeld beroep had deze bij zijn komst nog wel evenzeer te kampen met gouvernements-belemmeringen, als waarmede iets vroeger Bruining in de vrije uitoefening van zijn bedrijf verhinderd werd, maar als boekhandelaar gelukte zijn zaak aanvankelijk beter. Noman wist zich al spoedig de levering van het noodige aan de gouvernementsscholen over geheel Java te bemachtigen, kreeg door zijn naam invloed bij de ambtenaarswereld, en had door zijn betrekking met de Zalt-Bommelsche firma een ruggesteun te meer, die hem op Fuhri's onderneming een belangrijk overwicht gaf. Daarbij had hij de handigheid,

1 Ook op aanmeediging van D. van Haren Neman vertrok in 1853 J.C. Juta naar Je Kaapstad, om zich daar als boekverkooper te vestigen.

zich niet bij uitsluiting bij den verkoop van boeken te bepalen, maar zich toe te leggen op het debiet van allerlei andere artikelen, waarvoor Java plaats had. En zoo werd het kleine stedeke Zalt-Bommel weldra een soort van stapelplaats voor een zeer aanzienlijken uitvoer naar de buitenbezittingen, te ijveriger en te uitgebreider, toen in Maart 1850 Gualth. Kolff als hulp voor Noman naar Batavia uittoog en in zijn talenten en persoonlijkheid aan de jonge firma een kracht bijzette, die haar zelve grootelijks ten goede kwam, maar te gelijk voor den geheelen boekhandel van beteekenis was.

Ook de firma Lange & Co. liet zich ten zelfden tijde niet onbetuigd. Door de dreigende mededinging geprikkeld, nam zij almede in het jaar 1848 maatregelen tot uitbreiding en koos tot haar correspondent in Holland H. Nijgh, te Rotterdam, die haar op de hoogte zou houden van alles wat voor de Indische bevolking van nut zou kunnen zijn. Dezelfde taak vervulde J. Noordendorp te Amsterdam ten behoeve van de firma van Dorp, later van E. Fuhri afgescheiden, die zich te Soerabaya vestigde.

Door al deze als het ware op eenmaal in het leven gebrachte krachten kwam er vrijwat beweging. Tot heden toe was de behoefte aan boeken in Indië niet groot geweest. Leesgezelschappen, ambtenaren en enkele personen, die van tijd tot tijd boeken noodig hadden, plachten die meestal te ontvangen door tusschenkomst van bloedverwanten of boekverkoopers in Holland, voor den gewonen prijs, of, voor zoo ver zij in militairen dienst waren, door middel van het departement van oorlog met 10% verhooging, daardoor gewaarborgd dat zij van andere zijden niet veel erger gesneden werden. Dat laatste bleef toch maar al te veel gebeuren met boeken van weelde, huishoudelijke boeken, woordenboeken en wetenschappelijke werken, voor zooveel die door de Indische hand bezorgd en dan ongeveer voor den dubbelen prijs of nog duurder geleverd werden. Alsof Indië op eens een ondekte goudmijn ge-

worden ware, zoo maakten de uitgevers gebruik van de gelegenheid om door middel van het Zalt-Bommelsche huis boeken in commissie te zenden aan het Bataviasche. Gansche balen werden verscheept, maar kwamen evenzeer een jaar daarna onverkocht terug, om de eenvoudige reden dat ze onverkoopbaar waren. W.J. van Haren Noman achtte het dan ook, om dien stortvloed te keer te gaan, noodig, zijn beroepsgenooten in te lichten wat hij gebruiken kon en wat niet. ‘Sommige uitgevers’, berichtte hij in 1851, ‘uit het oog verliezende, dat, al mag Indië misschien wat kwistiger zijn in het gebruik van enkele zaken, het groote publiek alhier niet minder gezet is op deugdelijkheid, vooral in ons vak, zonden, zoo al niet de minst courante, dan toch even weinig de jongst uitgekomene en meest belangrijke artikelen uit hun fonds. Anderen bedachten slechts weinig het groote onderscheid dat er in den socialen en morelen toestand van ons vaderland en deze kolonie gelegen is, 't geen evenzeer op de behoeften des geestes terugwerkt, en hunne boekwerken, hoezeer misschien in Europa eenigen opgang makende, bleven, als voor hier alle belangrijkheid missende, onverkocht. Nog anderen eindelijk overstelpten mij in de meest onevenredige hoeveelheid met hunne fondswerken, 't geen slechts een aanzienlijken retour moest ten gevolge hebben. Soliede werken van wetenschappelijken aard vinden altoos aftrek, vooral wanneer zij daarbij een eenigszins populairen inhoud voegen. Inzonderheid goeden regtsgeleerden en geneeskundigen boeken ontbreekt het zelden aan koopers. Geschriften over Indië, of koloniale belangen rakende, zijn natuurlijk hier op hun eigenaardig terrein. Belletristische werken, en daaronder met name romans, vinden dan slechts hunne plaats, als uitstekende of geruchtmakende namen op de titels voorkomen. Aan godsdienstige, vooral preekmatige boeken, zoo niet van beroemde auteurs, valt immer hier een karig debiet te beurt. - Mijn contract met het gouvernement tot de levering van alle schoolbe-

hoeften aan de lagere scholen in Indië, thans in volle werking zijnde, kan zulks misschien door den tijd een belangrijk debouché opleveren. - Het debiet van tijdschriften en andere periodieke of vervolgwerken levert zoo oneindig veel moeijelijkheden bij verzending en betaling op in dezen uitgestrekten Archipel, met een publiek aan de onophoudelijkste mutaties onderworpen, dat het werkelijk slechts tot schade en verlies voor den verkooper leidt, de aflevering te bevorderen of bewerkstelligen vóór hij de werken *compleet* aan zijne principalen kan aanbieden. - Prospectussen en inteekenlijsten van nieuwe ondernemingen hebben geen ander nut, dan mij er meê bekend te maken; overigens gaan zij dadelijk in de snippermand. Zijn zij het waard en heb ik mijne persen disponibel, dan druk ik ze soms over, en wel ingevuld met Indische voorwaarden. De vroeger aangekleefde stelling is toch te dwaas, alsof de Indische boekhandelaar de ongelooflijk vele kosten van transport, assurantie en commissie vóór het goed nog zijne bestemming heeft bereikt, daarna de hooge Indische praauw-, koelie- en knechtsgelden, en eindelijk de uiterst kostbare Indische levenswijze, hoe eenvoudig ook ingerigt, zou kunnen bestrijden met een Hollandsch boekverkoopersrabat!'

Alzoo werd omstreeks 1850 onze kolonie in verschillende richting door de genoemde mededingende firma's voor den boekhandel wijder opengezet.

Ook werd daar te lande omstreeks dien tijd een nieuwe geest van vooruitgang wakker. In 1851 ondernam W. Bruining het eerste partikuliere dagblad te Batavia, *Het Advertentieblad*, maar nog altoos onder deze beperking, dat hem van gouvernementswege die uitgaaf werd toegestaan uitsluitend voor annonces, 'met uitdrukkelijk verbod om daaraan nieuwsberigten van welken aard ook, veel minder kritiek van zaken en personen toe te voegen'. Eindelijk, onder den gouvernenr-generaal Duymaer van Twist, werd een eenigszins milder bestuur ingevoerd. In 1853 werd de grondslag

gelegd van het eerste eigenlijk vrije dagblad in Indië, *de Javabode.* Maar de hulpmiddelen voor zulk een onderneming waren destijds nog zoo gering, dat zij niet tot stand kon komen zonder samensmelting van twee drukkerijen en broederlijke handreiking der onderscheiden boekhandelaars-firma's. Van Haren Noman & Kolff deden daartoe hun pas opgerichte drukkerij aan Bruining over, onder voorwaarde dat het nieuwe blad voor gezamenlijke rekening, in vereeniging ook met H.M. van Dorp, zou verschijnen. De letterkundigen W.L. Ritter en Mr. L.J.A. Tollens traden als eerste redacteuren op, met ijverige medewerking van een der uitgevers, Gualth. Kolff, die zelf in de redactie een zeer belangrijk aandeel nam.

Sinds 1853 wordt de maatschappelijke en staatkundige ontwikkeling in Indië met ieder jaar grooter. In het regeeringsverslag van den toestand der koloniën over 1854 lezen wij het volgende:

'Toenemend was de belangrijkheid der in Indië verschijnende tijdschriften, en wel hoofdzakelijk van het Tijdschrift voor de *Indische taal-*, *land- en volkenkunde*, uitgegeven door het Bataafsch genootschap van kunsten en wetenschappen; het *Natuurkundig Tijdschrift*, met ondersteuning van hetzelfde genootschap uitgegeven door de natuurkundige Vereeniging in N -Indië; het *Geneeskundig Tijdschrift*, uitgegeven door de Vereeniging tot bevordering van geneeskundige wetenschappen in N.-Indië; en het *Tijdschrift voor Nijverheid*, uitgegeven door de in 1854 tot stand gekomen maatschappij van nijverheid. - Meer dan vroeger werd in dit jaar van deze tijdschriften gebruik gemaakt door de regering tot openbaarmaking van verschillende belangrijke rapporten betreffende de wetenschappelijke werkzaamheden van vele ambtenaren der regering. Ofschoon deze stukken niet weinig bijdroegen tot verhooging van de waarde dier tijdschriften, en het afstaan alzoo als een gunstbetoon kan worden aangemerkt, is het evenwel billijk vóórgekomen, in het bijzonder aan de natuurkun-

dige vereeniging, even als in het vorige jaar, eene geldelijke schadeloosstelling toe te kennen voor de groote kosten, aan de uitgave der aan haar afgestane rapporten verbonden.'

In gelijke verhouding breidt zich het debiet van boeken uit. De verschillende firma's, telkens met nieuwe aangevuld, wedijveren in krachtsinspanning, en onderwijl neemt de uitzending door boekverkoopers uit Holland naar Indische partikulieren, vooral door het gebruik maken van de landmail, dermate toe, dat de minister van financiën maatregelen nemen moet, de inzending van pakketten met bladen en boeken niet uit te stellen tot den laatsten dag vóór het vertrek der mail, 'aangezien de wagenvrachten met boeken, aankomend op het uiterst oogenblik, voor den goeden gang van den postdienst hoogst belemmerend zijn'.

Merkwaardig is het bericht omtrent boekhandel en drukkerijen, voorkomend in het algemeene verslag van de kamer van koophandel en nijverheid te Batavia over het jaar 1865, al luidde het over dat jaar dan ook minder voordeelig. 'De boekhandel', zoo lezen wij daar, 'die in Indië een meer zelfstandig bestaan van ongeveer twintig jaren telt, kon zich gedurende 1865 niet beroemen op bijzonderen bloei of groote uitbreiding. Het Indisch klimaat lokt niet uit tot het aanhouden, veel minder tot het aanloggen van uitgebreide boekverzamelingen. De groote bewegelijkheid en ongestadigheid eener blijvende woonplaats ontnemen het beschaafd gedeelte der Europeesche. bevolking daartoe alle aantrekkelijkheid[1].

1 Het is zeker wel niet overtollig, hier even op te merken, dat de Hollandsche boekhandel zich vroeger veel te hooge gouden bergen voorstelde van de behoefte der Indische bevolking. Volgens een statistieke opgaaf bestond de bevolking van Nederlanders in Indië in het jaar 1861 in haar geheel uit 25000 personen, waaronder 5000 man van het leger. Men schatte het aantal lezende personen op p.m. 5000, die natuurlijk in de verste verte niet allen koopers van boeken, en bovendien over alle streken van den archipel verspreid waren. Er was dus lang zooveel debiet niet te wachten als men zich hier te lande wel droomen wilde. Een Indische courant, die 500 koopers had, mocht in die dagen van geluk spreken.

‘Ongedierte, vocht en stof zijn de vijanden, die hier meer dan elders de boeken verslinden, en er behooren buitengewone zorg en ijver toe, om deze op den duur te bekampen.

‘Toch wordt er veel in Nederlandsch Indië gelezen.

‘Maar die lektuur bepaalt zich voornamelijk tot de geschriften van den dag en van periodieken aard, die in de leesgezelschappen en sociëteiten, over den geheelen archipel verspreid, in omwandeling zijn.

‘De geregelde mail-aanvoeren bevorderen die zucht naar periodieke lektuur, en deze geven dan ook wel het meest leven aan den Indischen boekhandel, benevens een tamelijken omzet in werken van praktisch wetenschappelijken aard en van handboeken, die bij de uitoefening van ambts-bezigheden nuttig of noodzakelijk zijn.

‘De eigenlijke winkel-handel, die in Europa zooveel dagelijksch vertier in den boekhandel geeft, bestaat hier bijna niet.

‘De boekhandel, die in het moederland tot op de kleinste plaatsen zijn vertegenwoordiger telt, kan hier slechts op de hoofdplaatsen een bestaan aanbieden.

‘De vroeger vooral kostbare en trage wijze van verzending en inkasseering, vooral in de binnenlanden, schrikten hier de koopers af, maar het moet erkend worden, dat in de laatste jaren de verminderde port op drukwerken per post en de invoering van postwissels dabrin eene gunstige verandering heeft gebragt.

‘De kommissie-handel in boeken, die in Europa, vooral in Duitschland en in ons vaderland, een zoo belangrijke rol speelt, is

hier op den duur niet bestaanbaar. De kostbaarheid van Indischen tijd en hoog arbeidsloon laten een zoo minutieusen en omslagtigen handel niet toe, waaraan nog het bezwaar van de terugzending der door het klimaat beschadigde artikelen verbonden is. Uit den aard der zaak kan een zoodanige handel zich slechts tot den verkoop van ettelijke uitgevers-fondsen bepalen, en sluit hij alzoo het denkbeeld van algemeenen boekhandel uit. Achtereenvolgens hebben dan ook de meeste boekhandelaren dien tak losgelaten en bepalen zij zich voornamelijk tot het ontbieden van boeken voor vaste rekening en eigen risiko.

'De Indische boekhandelaar vindt ongetwijfeld zijn grootsten concurrent in den exporteur, zijn kollega in Europa. Ofschoon in den regel de europesche kostprijs van boeken volstrekt niet meer bezwaard is dan die van alle andere artikelen die hier in den kleinhandel worden aangeboden, schijnt het publiek steeds afkeerig, die verhooging op boeken toe te staan, waarvan de primitive kostprijzen toevallig meer algemeen onder ieders oog vallen. De meeste aanvragen worden derhalve tot den boekhandelaar in Europa gerigt, die noch de kansen van kvediet-verleening, noch de zware lasten en uitgaven, die den Indischen boekhandelaar drukken, in rekening behoeft te brengen.

'Van dáár dat de laatste een voornaam middel van zijn bestaan moet zoeken in den verkoop van artikelen, die soms, maar ook niet altijd, tot de aanverwante vakken van den boekhandel behooren.

'Publieke boek-vendutiën, gewoonlijk des avonds gehouden wordende, zijn vooral hier op de hoofdplaats doorgaans wel bezocht en geanimeerd. Maar de vele kosten aan het vendu-departement, huur en verlichting van het lokaal als anderzins verschuldigd, veroorzaken, dat ook bij eene voldoende bruto-opbrengst de verkoopers meestal onvoordeelige rekening maken.

'De boekdrukkerijen verkeeren in Indië in vrij bloeijenden

staat. De meesten werken met een of meer snelpersen en hare produkten kunnen wedijveren met die der beste typografische inrigtingen in Nederland.

'De persen worden meestal gebezigd tot het leveren van zoogenaamd smoutwerk en imprimés voor den handel, en het drukken van tijdschriften en dagbladen.

'Het drukken van boekwerken van eenigen omvang levert slechte resultaten, van wege het altijd zeer beperkt getal koopers. Alleen enkele handboeken van algemeen nut maken hierop weder uitzondering.

'De arbeidsloonen van europesche werklieden in drukkerijen, met name van bekwame zetters, overtreffen die in Europa van tien- tot twintigvoud. Sommige drukkerijen voorzien in die behoefte door inlanders en Chinezen, maar waar smaak en kunstzin vereischt worden, schieten deze veelal tekort.

'De journalistiek heeft in Indië zich in korten tijd op zeldzame wijze ontwikkeld. Terwijl een twaalftal jaren geleden slechts een paar bladen op Java bestonden, is dit getal thans in Indië tot op 16 geklommen, waarvan twee in de Maleische en een in de Javaansche taal het licht zien.' -

Tot aanvulling van deze laatste regels en ten blijke, hoe, in vergelijking met de toestanden vóór 1851, de dagbladpers en de handelaren in Hollandsche boeken zich overal in onze overzeesche bezittingen hebben uitgebreid, volgt hier een opgaaf van boekhandelaars-firma's in de koloniën, zooals die voorkomt in Brinkman's *Adresboek* voor 1879.

Java.

B a t a v i a . W. Bruining & Co. (G.J. Bruining en A. Waardenburg). Boekdr. uitg. van *De Opwekker. - Werken van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. - Bin-*

tang-Barat, red. Wiggers. - *Bintang Djohar*, red. Martens. - H.M. van Dorp & Co. (C.H. en A. v. Dorp). Boekdr. uitg. van *Java-bode*, red. H.B. v. Daalen en L. Brunner. - *Tijdschrift van het Regt in N.-I.* - *Hindia Nederland*, red. L. Wolfe. - Ernst & Co. (Cd. Busken Huët). Boekdr. uitg. van *Algem. Dagblad van Ned. Indië*, red. Cd. Busken Huët en L'Ange Huët. - *Werken van de Kon. natuurk. Vereeniging* en *van de Geneesk. Vereeniging in Ned. Indië.* - *Reisbibliotheek.* - G. Kolff & & Co. (D.A. Hooijer). Boekdr. uitg. van *Indisch Milit. Tijdschrift.* - F.H. Kroon. Antiquar. boekh. - Ogilvie & Co. (H. Prange en C. Schreutelkamp). Boekdr. uitg. van *Bataviaansch Handelsblad*, tijdel. red. Mr. J.A. Haakman. - *Insulinde.* - *Indisch Weekblad van het Regt.* - *Werken van de Indische Maatsch. voor Nijverheid en Landbouw.* - *Geneesk. Tijdschrift v. Ned. Indië.* - Visser & Co. (F.J. Visser). - D j o c d j o k a r t a . H. Buning. Boekdr. uitg. van *Mataran.* - P a s o e r o e a n . Van der Dungen & Co. Boekdr. uitg. van *Handelsblad van Pasoeroean.* - H.G. Klunder. Boekdr. uitg. van *De Oostpost.* - S a m a r a n g . A. Bisschop. Boekdr. - G.C.T. van Dorp & Co. (A.P.H. Ravenswaaij en J.A. v.d. Loeff). Boekdr. uitg. van *Samarangsche Courant*, red. Mr. P. Brooshooft. - *Maleische Courant: Slompret Malayoe*, red. W. Hoezoo. - H.F. Grivel & Co. Boekdr. uitg. van *Samarangsch Advertentieblad.* - De Groot, Kolff & Co. (C.L. Baier). Boekdr. uitg. van *De Locomotief: Nieuws-, Handels- en Advertentieblad*[1], red. Mr. J.W.T. Cohen Stuart en P.A. Daum. - S o e r a b a i a . Gebr. Gimberg & Co. (Kruseman à Keller). Boekdr uitg. van *Maleische Courant: Bintan Timor*, red. J.C. Fleur. - *Soerabaiasch Advertentieblad.* - Ch. Kocken & Co. Boekdr. uitg. van *Soerabaia-Courant*, red. J. van Krieken. - Thieme & Co. (D v. Heel). Boekdr. uitg. van

1 Sinds 1875 geeft de redacteur van ons *Nieuwsblad*, C. Zwaardemaker, in dit blad maandelijksche brieven over letterkunde en boekhandel.

Soerabaisch Handelsblad, red. J.A. Uilkens. - *Onze Getuigenis.* - S o e r a k a r t a. Jonas Portier & Co. Javaansche boekdrukkerij. Uitg. van *De Vorstenlanden.* - *Javaansche Courant: Bromartani.*

Buiten-bezittingen.

S u m a t r a's W e s t k u s t. P a d a n g. L.N.H. Chatelin. Boekdr. uitg. van *Sumatra-Courant.* - H.J. Klitsch & Co. Boekdr. uitg. van *Padangs Handelsblad.* - C e l e b e s. M a k a s s a r. Dungen van de Bille. Boekdr. uitg. van *Makassaarsche Courant.*

P a r a m a r i b o (Suriname. - Zuid-Amerika). Van Borgharen & Weytingh. - J. Morpurgo. Boekdr. uitg. van *Suriname.* - S u r i n a m e. J.J.F. Wessels. Schoolboekhandel.

Aanverwante vakken.

Heeft de schrijver tot het in het licht brengen van zijn arbeid de tusschenkomst van den uitgever noodig, ook deze heeft daarbij weder de hulp in te roepen van veler handen. Allen te zamen maken het boek. Als stoffelijk voorwerp van nijverheid draagt het de kenteekenen van zijn tijd. Zijn uiterlijke vorm hangt af van de meer of mindere bekwaamheid van allen die er hun aandeel aan toebrachten. Daartegenover, de bloei van den boekhandel is tevens het leven van zijn aanverwante vakken. Zij hangen aaneen.

Wij kunnen er niet buiten, al is het slechts in enkele bladzijden, in deze *Bouwstoffen* nog een zeer vluchtig oog te slaan op deze onmisbare meêwerkers aan het boek.

A.J. Servaas van Rooyen deelde in het *Nieuwsblad* de volgende aanteekening meê omtrent de verkooping van een drukkerij te 's Oravenhage nog geen eeuw geleden:

‘Maandag 19 October 1789.

‘Is door het Gilde, op last van de Heer Procr. van der Cock, verkogt, ten huize van de Heer G. Bakhuysen, in de Papestraat; de Drukkerij van de Heer H.H. van Drecht: zijnde alvoorens de Conditie bepaald; namelijk, dat alles eerst apart zoude verkoopen: de Letters per pond, en voorts dan alles in eene koop zoude worden opgevijld en aan de meestbiedende zoude worden gegund. - En is dezelve gedaan als volgt:

Rosmulder 7		Paar Raamen de Hoop	*f* 18-,,-,,-
Vos	1997	Ponden letters à 3 Str. 2 pn. het pond, de Kasten daaronder begreepen, mits betaalende voor het Paar 25 Str. buiten en behalven de koop der Letters, verdere Specie en de vignetten	-,,-,,-
Bakhuysen		Eenige vignet. en opgeslagen Letters	4-4-
Milon		1 Corrigeersteen en toebehooren No. 1	2-12-
Kräefft		1 Dito	1-2-
Bakhuysen		14 Galeijen met en zonder schuiven	4-4-
Denzelve		2 Bakken met formaathouten en Spaanen	1-16-
Rosmulder		1 Bak met blikke Linien etc	1-4-
Milon		1 Tafel met 4 Borden	1-12-
Bakhuysen		De Bokken en het verdere	5-5-
Vos		1 Loog-Bak	3-10-
Kräefft		1 Pers No. 1	90-,,-
Vos		1 - - dito No. 2	45-,,-
			178-9-

welke uitgetrokken posten bij den anderen zijn gebragt tot eene koop, blijvende de Letters ten bepaalde prijze, en is alstoen kooper geworden de Heer Poolman te Schiedam voor de Somma van *f* 250.-’

Zonder te willen uitmaken, of deze drukkerij niet behoorde tot de zeer kleinere toen bestaanden, meenen wij haar echter te mogen gebruiken tot een punt van vergelijking bij de reusachtige verschijnselen, die de tegenwoordige drukkerijen te zien geven ten gevolge van de uitvinding der snelpers.

Het eerste ontwerp tot zulk een werktuig, de snelpers, is de wereld verplicht aan de twee Duitschers Joh. König, drukkersgezel, en Bauer, mechanicus, beide verbonden aan de drukkerij van Bentley te Londen. De vraag of het niet mogelijk zou zijn, in korter tijd dan tot toen toe een grooter aantal bedrukte vellen voort te brengen, had hen na lang peinzen en rekenen op den weg gebracht van het nieuwe middel, dat zij in 1813 aan het dagblad *the Times* aanboden. De ontvangst beantwoordde alles behalve aan de verwachting. De proef was geslaagd, maar de werklieden, angstig voor hun dagelijksch brood, verzetten zich als één man en zoo vastbesloten tegen het invoeren van werktuigen, dat er tien jaren zouden verloopen eer *the Times* van een snelpers gebruik durfde maken. Onderwijl was König, een man zonder eenig fortuin, naar Duitschland teruggekeerd in de hoop daar gelukkiger te zullen slagen. Maar ook in eigen land wachtte hem teleurstelling. Met geldelijke hulp van eenige goedgezinden had hij te Oberzell bij Würtzburg zich tot werkplaats ingericht een gedeelte van een vervallen klooster, ten einde daar op kleine schaal een fabriek te beginnen van ijzeren persen. Allereerst stuitte hij evenwel al heel spoedig op de volkomen onhandigheid zijner Duitsche landgenooten om met ijzer, zoo nauwkeurig als het behoefde, om te gaan. Gedwongen tot het laten overkomen van enkele Engelsche werklieden, kon hij zijn eerste pers, toen zelfs reeds tot het drijven met stoomkracht ingericht, eerst in 1822 ter proef geven aan Cotta te Berlijn ten behoeve van diens *Allgemeine Zeitung.* Maar wat in Engeland gebeurd was, had eveneens plaats in Duitschland. De redactie van de *Zeitung* weigerde te arbeiden in de

nabijheid van zulk een helsch gevaarte, en de zetters en drukkers liepen weg van schrik. Een afgebeden koninklijk bezoek van Maximilian Jozef van Beijeren, den hoogen beschermer van nijverheid en kunst, was noodig om in 1823 de stemming voor de nieuwe vinding een gunstiger wending te geven. König had nu zijn pleit gewonnen; hij kon althans zijn fabriek voortzetten. Maar toch bleef het vooroordeel hem nog zoo tegenwerken, dat hij op het einde van 1830 over heel Europa nog slechts 30 persen had afgeleverd, waaronder een der eersten, reeds in 1827, naar Nederland aan Joh. Enschedé & Zonen. Het verzet der werklieden was daarbij, behalve in ons goede vaderland, bijna overal hetzelfde. Het oude door het nieuwe te vervangen ging zoo gemakkelijk niet. De staatsdrukkerij te Parijs werkte nog in 1830 met 114 gewone houten handpersen, 6 Stanhope-persen van gegoten ijzer en slechts 5 snelpersen, welke laatsten bij den opstand in datzelfde jaar in de allereerste plaats door het volk werden vernield. König's fabriek te Oberzell, die het thans reeds tot een getal van 80 arbeiders gebracht had, zag dat cijfer in 1831 tot 14 ingekrompen. Men durfde de snelpers niet meer aan.

Intusschen liet König zich niet ontmoedigen. In weerwil van alle tegenkanting bleef hij zinnen op allerlei verbetering, vertrouwend wachtend op de tijden dat men aan zijn vinding recht zou doen. In 1832 maakte hij bekend, dat hij nu een pers gereed had, die wel 4000 bladen in een uur kon afwerpen; ‘al zou zulk een behoefte wel nooit ergens voorkomen,’ voegde hij erbij. Toch werd nu al meer en meer de aandacht voor zijn streven wakker. Het gebruik begon te herleven. Hij kreeg zelfs mededingers voor zijn fabrikaat in de firma Klein, Forst & Bohn, te Johannisberg aan den Rijn, in Marinoni te Parijs, en bovenal in den Amerikaan Hoe te New-York. De laatstgenoemde bouwde reeds in 1846, - zoo spoedig veranderden de tijden - ten behoeve van couranten een cylinderpers, die in staat

was 20.000 bladen in het uur af te werpen en daardoor den naam van ‘bliksemsnelpers’ droeg. Sinds kreeg de snelpers overal burgerrecht. Het vooroordeel had moeten wijken voor de noodzakelijkheid. Door de stoompers bloeide het dagblad; omgekeerd, door de verbazende oplaag der couranten werd het werktuig al sneller en sneller. Elk jaar was getuige van nieuwe verbetering, van nieuwe wonderkracht. Op iedere internationale tentoonstelling trad ‘de koningin der aarde’ te voorschijn met vorstelijke,r machtsbetoon. In 1873 was te Weenen, meende men, de volmaaktheid bereikt, toen men het zoogenoemde ‘papier sans fin’ door raderen zag grijpen, aan beide zijden bedrukken, tot bladen afsnijden, en als gevouwen couranten afleveren, 20.000 in het uur, aan de postboden, die ze den volgenden dag zouden verkrijgbaar stellen in de meeste plaatsen van ons werelddeel.

Wat met het dagblad gebeurde, vertoonde zich in gelijke toepassing op tijdschriften boek, in klimmende evenredigheid. Naarmate van de voortbrenging vermeerderde het aantal lezers; naar gelang het cijfer der laatsten klom stond de pers gereed om aan elke behoefte te voldoen. De fabriek van König leverde in 1865 haar 1000^{e} snelpers af; acht jaar later, in 1873, haar 2000^{e}. Altoos nog een van de voornaamsten, wordt König's werkplaats thans niettemin door mededingers nog overtroffen. Duitschland bezat in 1879 niet minder dan 10 dergelijke fabrieken, Engeland 5, Frankrijk 4. Oostenrijk 2, Amerika meer dan eenig ander land.

In ons land is het gebruik der snelpers, bij zooveel beperkter oplagen, betrekkelijk veel langzamer ingevoerd dan elders. Alleen de voortreffelijke inrichting van Joh. Enschedé & Zonen, op typographisch gebied de roem van Nederland en met de besten in Europa wedijverende, bleef met die invoering, gelijk wij aantoonden, niet achter. Overigens stonden en staan wij, als

klein land, met andere, kleine landen, in de achterhoede. De ouderwetsche houten handpers was tot tusschen 1840 en 1850 nog op de meeste mindere drukkerijen in gebruik. In 1836 gaf het *Nieuwsblad*, als iets heel bijzonders, een afbeelding van een gewone ijzeren Stanhope-handpers. In 1838 berichtte de Amsterdamsche boekdrukker Zweesaardt, dat hij, evenals zijn vakgenoot de volijverige C.A. Spin, thans in het bezit was van een ‘machine of snelpers’. Eerst in 1855 meldt G.J. Thieme te Arnhem, dat hij zich als agent voor de fabriek van Klein, Forst & Bohn, en A.W. Sijthoff te Leiden, dat hij, naar aanleiding van eigen proefondervindelijk gebruik sinds 1853, als agent voor die van Reichenberg met de levering van snelpersen zich belast. Omstreeks dienzelfden tijd komen zulke persen op de drukkerijen van P.D. van Es te Amsterdam, Arrenberg & van Reyn te Rotterdam, G.T.N. Suringar te Leeuwarden, H.L. Smits te 's Gravenhage, Kemink & Zu te Utrecht, C.A. Campagne te Tiel, Rutering & Vermandel te Deventer, G.B. van Goor te Gouda, van Druten & Bleeker te Sneek, M. Wijt & Zonen te Rotterdam. Bij gelegenheid der Costersfeesten te Haarlem in 1856 verdringt het publiek zich rondom het wonder der snelpers, daar in werking gesteld uit A.C. Kruseman's drukkerij en voor de oogen van het algemeen toen nog iets geheel nieuws. Thans is er geen werkplaats van eenige beteekenis, of de raderen der snelpers snorren er, door stoom gedreven.

Naast de verbetering der persen mag die van de lettertypen niet voorbijgezien worden. Vóór 1830 behielp men zich nog altijd met de thans in ons oog lompe vormen van jaren her. Sinds kwamen de smaakvoller soorten van Bauer te Frankfort, Schelter & Giesecke te Leipzig, Brandler en de staatsdrukkerij te Weenen, Flinsch te Frankfort, Didot en de staatsdrukkerij te Parijs, Thorowgood te Londen, niet te vergeten Joh. Enschedé & Zn. te Haarlem, wier matrijzen-voorraad de bewondering van

heel Europa wegdraagt. De lettertypen in de jongste halve eeuw in zwang gebracht zijn vertwintigvoudigd, daargelaten nog die der oostersche talen en de versieringen van randen, bloemen, strikken enz., die de bevalligheid onzer hedendaagsche drukwerken verhoogen en het zetten van een hand- tot een kunstwerk verheffen.

Nog in het begin van ons tijdvak heerschte bij onze uitgevers een vooroordeel tegen het zoogenoemde machinale papier. Oude firma's gebruikten bij voorkeur het gewettigde handpapier en wilden van dat goedkooper namaaksel niets weten, al beweerde de pers, dat het even goed, zoo niet beter te bedrukken was dan het ouderwetsche. Men wist niet waar het van gemaakt werd; het barstte in de vouwen; het deugde niet voor een blijvend boek. Dij firma's als Luchtmans, Bohn, van Boekeren, zou het niet in huis komen.

Beijerinck, Frijlink, Fuhri en eenige anderen, dachten er anders over. En hun uitgaven bleken er inderdaad keuriger uit te zien en getrokken te worden, al waren ze niet voor de eeuwigheid bestemd. De een volgde den ander, en weldra raakte het handpapier voor boeken geheel uit den smaak, zeer ten nadeele van de Hollandsche fabrieken, die, al gingen zij met den tijd meê, in de Belgische en Fransche scherpe mededingers kregen.

Het *Tijdschrift van de Maatschappij van Nijverheid* deelt daaromtrent in 1870 het volgende meê van de hand van P. Smidt van Gelder, op het gebied van den papierhandel hier te lande als fabrikant bij uitnemendheid een man van gezag: ‘Het Hollandsche papier,’ schrijft hij, ‘heeft langer dan twee eeuwen zoowel buitenals binnenslands zijn roem staande weten te houden. Er is gevaar geweest dat het daarmeê gedaan zou raken. De uitvinding van werktuigen en de toepassing van den stoom is van overwegenden

invloed geweest op vele takken van nijverheid, maar zeker wel bovenal op de papierfabrikage, die daardoor een gebeden ommekeer kreeg. De handenarbeid werd door werktuigen vervangen, de prijs van het papier verminderde aanzienlijk en dreigde de bestaande oude industrie hier te lande met vernietiging. - In plaats van op betrekkelijk kleine schaal het vak te beoefenen verrezen groote etablissementen, die belangrijke hoeveelheden in korten tijd konden voortbrengen, waardoor een strijd scheen te zullen ontstaan op leven en dood tusschen de oude en de nieuwe papier-industrie. Aanvankelijk worstelde het handpapier tegen het uit het buitenland aangevoerde machinale, en het valt niet te ontkennen, dat die strijd had moeten eindigen met het vernietigen van het eerste. Doch allengs verrezen ook hier fabrieken, hetzij oude die vervormd werden, hetzij geheel nieuwe die den buitenlander het hoofd gingen bieden niet alleen, maar die ook weldra in het buitenland een afzet voor hare voortbrengselen gingen zoeken. - Onvermijdelijk heeft menige fabriek van handpapier hierbij den tol moeten betalen; doch ook zeer velen hielden zich staande, zoo zelfs, dat men kan aannemen dat in geen land ter wereld zoo vele fabrieken van handpapier bestaan als in Nederland; en het is juist deze omstandigheid, die op den duur haar instandhouding zal bevestigen. Immers het handpapier, dat nog steeds tot vele doeleinden de voorkeur erlangt, begint hoe langer hoe meer een afzet naar het buitenland te vinden, waardoor men mag aannemen, dat de handfabrieken in Nederland een specialiteit zullen blijven, die haar een voortdurend bestaan zal doen behouden.

'Nauwkeurige gegevens omtrent het aantal en de belangrijkheid der Nederlandsche papier-fabrieken in haren bloeitijd ontbreken. Men bezit echter een nauwkeurige statistiek, die in het jaar 1854 is opgemaakt. Het was in dien tijd, dat de papierfabrikage zich weder begon op te heffen, en het kan dan

ook niet onbelangrijk geacht worden, den tegenwoordigen toestand (1870) met dien van dat jaar te vergelijken.

'In 1854 bestonden er 167 fabrieken, die jaarlijks 10.146.000 kg. lompen verwerkten, waardoor kan worden aangenomen, dat omstreeks 8.000.000 kilogr. papier geleverd werden. Onder deze waren er slechts 6, die te zamen met 11 papiermachines werkten.

Bij den aanvang van 1870 bestonden er 128 fabrieken, waaronder 14 met 26 papiermachines, voortbrengende ruim 14.800.000 kilogr. papier, waarvan ongeveer 10.000.000 kilogr. machinaal werden vervaardigd. Het blijkt dus, dat, hoewel het aantal fabrieken sedert 1854 met 39 is verminderd, de productie sedert dien tijd bijna verdubbeld is.

De gemiddelde waarde van het hier te lande vervaardigde papier bedraagt *f* 4.500.000, waarvan in 1869 voor een waarde van *f* 1.387.000 werd uitgevoerd. Daarentege werd van het buitenland ingevoerd voor een waarde van *f* 1.112.000, zoodat de waarde van den invoer *f* 275.000 miuder bedroeg dan die van uitvoer. - De consumptie van papier in Nederland bedraagt omstreeks *f* 4.200.000.

Uit de vergelijking met 1854 blijkt overtuigend, dat de papier-industrie vooruitgaande is. Mogen dan ook in sommige streken enkele fabrieken in min of meer kwijnenden staat verkeeren, in het algemeen mag gezegd worden, dat deze tak van nijverheid met haar 128 fabrieken, waarin omstreeks 3000 werklieden gebezigd worden, nog steeds een waardige plaats in de Nederlandsche nijverheid inneemt.' -

Bij deze mededeeling is gevoegd de volgende opgaaf van bestaande fabrieken in 1870:

	Fabrieken.	Kuipen.	Machines.	Werklieden.	Water.	Water en stoom.	Produc. jaarl. Kilogr.
Gelderland	94	97	7	1146	81	8	4.820.500
Overijssel	3	1	3	52	1	-	1.056.500
Noord-Brabant	1	-	1	30	-	-	300.000
Zuid-Holland	10	17	-	130	-	-	460.000
Noord-Holland	13	32	1	501	-	-	1.900.000
Friesland	2	2	2	90	-	-	1.260.000
Groningen	1	-	4	45	-	-	1.200.000
Limburg	4	-	8	994	-	3	3.880.000

	Water, stoom en wind.	Stoom.	Wind.	Wind en stoom.	Produc. jaarl. Kilogr.
Gelderland	1	1	2	1	4.820.500
Overijssel	-	1	1	-	1.056.500
Noord-Brabant	-	1	-	-	300.000
Zuid-Holland	-	-	10	-	460.000
Noord-Holland	-	-	12	-	1.900.000
Friesland	-	1	1	-	1.260.000
Groningen	-	1	-	-	1.200.000
Limburg	-	1	-	-	3.880.000

In 1873 kwam er over heel Europa een algcmeene papiernood door het gebrek aan lompen en het stijgen van de prijzen van steenkolen, ijzer, werktuigen, weekloonen enz. Vooral de sparte, een plantsoort die voornamelijk in Algiers en andere zuidelijke landen groeit, werd een plaatsvervangster voor lompen. Sinds 1873 maakt Algiers een belangrijken tak van handel uit de sparte. *De Economist* van 1875 geeft op, dat dit land toen reeds meer dan vier en een half millioen hektaren met sparte beplant had.

Daargelaten, dat het papier voor zooveel andere maatschappelijke behoeften gebruikt wordt behalve voor die der drukpers, mag toch wel aangenomen worden, dat het voor laatstgenoemd oogmerk het meest gebezigd wordt. Met het oog daarop is het van eenige beteekenis, te herinneren, dat de jury van de internationale tentoonstelling te Parijs in 1878 de jaarlijksche voortbrenging van papier schatte:

In Frankrijk	op fr. 180 mill.
In Engeland	op fr. 225 mill.
In de Vereenigde Staten	op fr. 285 mill.
In Nederland en België	op fr. 45 mill.
In Duitschland, Oostenrijk, Hongarije, Denemarken, Zweden, Noorwegen en Rusland	op fr. 340 mill.
In Spanje, Italië, Griekenland, Portugal en Zwitserland	op fr. 45 mill.
	fr. 1120 mill.

Voor de pers begrootte die jury het verbruik op 565 millioen.

De Belgische fabrikant de Naeyer heeft op die zelfde tentoonstelling 50 plantaardige grondstoffen vertoond, die ter vervanging van of vermenging met lompen tegenwoordig dienst doen. De jury vestigt er te gelijk de aandacht op, hoe dankbaar men dezen hulpstoffen zijn mag, omdat ze zoo hoogelijk meedoen tot

het goedkoop maken van het papier en daardoor bijdragen tot de verspreiding van meer algemeene beschaving.

Volgens een andere opgaaf leverde Duitschland in 1878 het meeste papier, en wel in verhouding met de volgende landen:

Duitschland (1878)	3.600.000 centenaars.
Engeland (1877)	3.400.000 centenaars.
Ver. Staten (1876)	3.000.000 centenaars.
Frankrijk (1876)	2.960.000 centenaars.
Oostenrijk (1878)	1.596.000 centenaars.
Italië (1877)	960.000 centenaars.
Rusland (1875)	670.000 centenaars.
België (1877)	450.000 centenaars.
Zweden en Noorwegen (1876)	270.000 centenaars.
Hongarije (1878)	265.000 centenaars.
Spanje (1877)	260.000 centenaars.
Nederland (1876)	144.000 centenaars.
Portugal (1876)	120 000 centenaars.
Denemarken (1875)	72.000 centenaars.
Zwitserland (1877)	20.000 centenaars.
Canada (1876)	10.000 centenaars.
Brazilië (1876)	8.000 centenaars.
Afrika (1876)	5.000 centenaars.

in ongeveer 3000 papierfabrieken over de aarde verspreid, welke 250.000 menschen direct en 100.000 bij de voorbereidende werkzaamheden bezig hielden. De bevolking verbruikte jaarlijks per hoofd ongeveer, in Noord-Amerika 8 K.G. papier, in Engeland 6, Duitschland 5, Oostenrijk 4, Frankrijk 3½, Italië 1½, Spanje ½ en Rusland ¼.

In de laatste jaren is Holland zijn alouden roem voor het ouderwetsche handpapier op nieuw gestand gaan doen. De vinding der photogravure heeft haar toepassing gezocht allereerst in den namaak van prenten van vroegere meesters en maakte, om

dien des te bedriegelijker te doen zijn, daarbij gebruik van oorspronkelijk papier. Weldra sloeg dat gebruik ook op boeken over, en meer dan ooit hebben onze fabrieken daaraan een tegenwoordigen bloei te danken.

Een gansche hervorming heeft in onzen handel plaats gegrepen door de toepassing der houtgraveerkunst. Een heel nieuw tijdperk is voor haar opengegaan, en de weldaden die zij daarmeê over de gansche maatschappelijke samenleving heeft uitgestort, zijn niet hoog genoeg te loven. In het begin dezer eeuw was het graveeren in hout, vroeger in de Duitsche school van Wolgemuth, Pleydenwurf, Albrecht Dürer, Holbein e.a. zoo heerlijk bloeiend, als uitgestorven. Alleen in Berlijn, aan de akademie van beeldende kunsten, werd die kunst nog in een schaduw van eer gehouden en beoefend door de beide Unger's, vader en zoon. Meestal bestond hun arbeid in versierde letters, randen, vignetten, nu en dan slechts in eenige grootere plaat. Door den welbekenden Franschen drukker Didot in hun verdiensten opgemerkt, deed deze den jongeren Unger, omstreeks 1810, naar Parijs overkomen om daar voor zijn drukkerij werkzaam te zijn, terwijl in diens plaats aan de Berlijnsche akademie de later zoo beroemde graveur Gubitz aangesteld werd, die ten zelfden tijd in Duitschland trachtte de kunst van haar ondergang te bewaren niet alleen, maar als van ouds te doen herleven. Didot's goede voornemens gelukten niet. Voor versierings-werk kon hij de houtgravure gebruiken, voor plaatwerk wenschte het publiek geen afstand te doen van zijn smaak voor kopergravure en steendruk. In 1830 was er, bij den terugkeer van Unger naar zijn vaderland, in Parijs slechts één firma, die zich met kunsthoutgravure bezighield. - Intusschen begonnen uitgevers, bijna te gelijk in Frankrijk, Duitschland en Engeland, het voor-

deel in te zien van het aanwenden der houtgravure op de gewone boekdrukpers, tegenover den veel kostbaarder afzonderlijken plaatdruk. De gedachte tot het uitgeven van geïllustreerde volksgeschriften openbaarde zich in de drie genoemde landen schier te gelijkertijd. In het begin van 1833 vatte Ed. Charton te Parijs het voornemen op tot het ondernemen van zijn *Magasin pittoresque.* 'Om te zien, in hoever ik daarin zou kunnen slagen' - zoo verhaalt hij in *l'Illustration* van 1879 - 'wendde ik mij tot de éénige graveursfirma Andrew, Best & Leloir, die in een vrij armelijk vertrek in een achterhoek van Parijs haar bedrijf uitoefende. Deze eerzame burgers werkten met hun drieën, zonder een enkelen leerling. Toen ik hun mijn plan voorlegde en hun hulp inriep om mij elke week drie of vier platen te leveren, lachten zij mij in het aangezicht uit, verweten mij dat ik van hun werk geen verstand had, en verklaarden dat zij er misschien over zouden kunnen denken, indien ik mijn woord week in maand wilde veranderen. Zij van hunnentwege hadden er geen begrip van, dat ik van mijn kant hun een toekomst van goud en eer kwam aanbieden! Ik hield aan, verzekerde hun dat ik zooveel mogelijk geduld zou hebben, dat ik in den beginne met gemakkelijk werk tevreden zou zijn, en dat ik desnoods naar bijstand zou omzien ook in het buitenland. Vooral het laatste werkte: het prikkelde het eergevoel. Mijn *Magasin pittoresque* kwam tot stand, slaagde boven verwachting, werd nagevolgd, en binnen twee jaren, in 1835, bezat Parijs niet minder dan 70 kunstenaars, die zich op de houtgravure toelegden. In 1843 richtte ik *l'Illustration* op. Monsieur Best sprak niet meer van bezwaren. Hij omringde zich van een aantal jeugdige artisten, die soms nacht en dag doorwerkten, elk groot blok onder elkander verdeelden, wonderen deden van handigheid en spoed en, ik moet het helaas zeggen, nu en dan zich blind of dood werkten. 'Mais, toute profession a ses martyrs.' Messieurs Best en Leloir werden

voorname heeren, woonden weelderig, werden met gouden medailles en eerekruisen overladen en, wat meer zegt, hadden op hun kunstgebied Frankrijks roem hooggehouden.'

Wat in Frankrijk gebeurde, vertoonde zich met gelijke drift in Engeland, in Duitschland, en kort daarna in alle landen van Europa. De uitgaven van het *Penny-magazine* in 1832 en van het *Pfennig-magasin* in 1833 vielen bijna samen met het *Magasin pittoresque.* De houtsnede overvleugelde weldra elke andere plaatkunst. De geïllustreerde weekbladen vermenigvuldigden zich, jaar aan jaar, over de gansche beschaafde wereld. Het graveeren kostte geen tijd meer; opzien tegen geldelijke offers kwam evenmin te pas. Alleen de *Ill. London News* leverde 40.000 platen binnen 30 jaren. De kunst van afbeelding veroverde zich een onmisbare plaats op elk gebied van wetenschap en fraaie letteren. De geleerde ontving haar hulp met open armen; de eenvoudige genoot haar met gretig genot. Het gedrukte boek, van prenten voorzien, vond toegang tot millioenen gezinnen, waarvoor het vroeger gesloten was. De deftigste klassiek en het goedkoopste schoolboek sierden zich op met illustratie. Het aanschouwelijke werd het voertuig voor het afgetrokkene; het onderwijs zocht door den weg van het oog zijn plaats naar het verstand. De teekenpen vertolkte de taal in lijnen; schrijvers en dichters zagen hun gedachten en aandoeningen teruggegeven in vorm en beeld. Kennis, door kunst voortgeholpen, trad de woonkamer binnen van den hoogstgeplaatste tot den nederigste en strooide er haar zaden voor de toekomst, tienvoud, honderdvoud. De kunstschatten uit alle museums, afgeschaduwd op het houtblok, werden publiek eigendom; de prachtwerken der hedendaagsche meesters bleven niet langer in handen van de bevoorrechte eigenaars, maar openbaarden zich aan honderdduizenden oogen, door den lichtdruk in hun fijnste bedoelingen nagebootst op hout. De beschaving langs den weg van het schoone wrerd over de gansche menschelijke maat-

schappij der 19e eeuw een zedelijke kracht, wier invloed voor den blik des tegenwoordigen tijds nog niet te berekenen valt.

Wees daarbij gedachtig aan de toepassing der galvanoplastiek, der clichés, der stereotypie, der photographie en de menigte dergelijke vindingen der jongste jaren. - Wie telt de wonderen op het gebied der drukpers van het jaar 1830 af tot op den huidigen oogenblik! - De verbetering der drukkunst, met haar dagelijks aanwinnende wijzigingen, gaf leven aan niet minder dan 100 vaktijdschriften, in 1879 alléén ten behoeve van boekdrukkers bestaande. Daarvan zien het licht 12 in Duitschland, 9 in Oostenrijk en Hongarije, 3 in Zwitserland, 2 in Denemarken, 8 in Frankrijk, 4 in België, 4 in Spanje, 5 in Italië, 1 in Rusland, 1 in Roumenië, 8 in Engeland, 32 in Noord-Amerika, 1 in Mexico, 2 in Australie, behalve die, welke in Faulmann's *Geschichte der Buchdruckerkunst* niet vermeld worden.

Van ons eigen klein landje, al mag het in zeker opzicht zich beroemen de geboorteplaats te zijn der houtsneekunst in de uitgaaf van het *Speculum humanae salvationis* en de *Biblia pauperum*, was het wel niet te verwachten, dat het zou meêdoen in de eerste of in de grootste verschijnselen dezer nieuwe toepassing. Het *Nederlandsch Magazijn* bij Gebr. Diederichs in 1834, meestal gevoed met geleende prenten, en *de Aardbol*, bij J.H. Laarman in 1837, met oorspronkelijke gravuren, behoorden bij ons tot de eerste geïllustreerde volks-uitgaven. De uitnoodiging om de eerste deelen dezer werken eens op te slaan, is niet te onpas voor hem, die het onderscheid wil kennen tusschen toen en thans. Zij zijn letterlijk niet aan te zien die gehakte groeven, dat broddelwerk van eerste proeven, bovendien afgedrukt zonder de geringste zorg. Lomp van lijn, woest van werk, slordig en slecht van sneê, drabbig van druk, zijn ze als nacht en dag tegenover die vaste, volvaardige vormen, die teêre tinten, dat meesterwerk van onzen tegenwoordigen tijd, als met graveernaald

en drukpers gepenseeld. - Ten aanzien van verbetering in onze smaak en uitvoering zijn wij grooten dank schuldig aan de oprichting van de maatschappij van schoone kunsten in 1840, die onder leiding van den kunstenaar Brown hier vrijwat beter werk aan de markt bracht dan waaraan wij tot dien tijd gewend waren. Hoe men die maatschappij bij haar optreden ook mocht veroordeelen, onmiskenbaar staat het vast, dat zij bij onze uitgevers de oogen geopend heeft voor hetgeen er met houtgravure te doen viel, en bij onze kunstenaars den lust heeft opgewekt hun teekenstift dienstbaar te maken tot de versiering van drukwerk. Daaraan hebben wij in de allerhoogste plaats te danken dien overvloed van juweeltjes door onzen eenigen Ch. Rochussen tusschen onze boeken gestrooid, en met en na hem door al zijn kunstbroeders, die glans geven aan onze hedendaagsche schilderschool.

Beijerinck, Frijlink, Fuhri behoorden weder tot de eerste uitgevers, die, met meer of minder verdienste, de houtgravure als illustratie tusschen den tekst in zwang brachten; laatste genoemde vooral, nadat hij de werkplaatsen van de maatschappij van schoone kunsten had overgenomen, en daarin gevolgd door A.W. Sijthoff, die zelfs in 1853 als erkenning van zijn streven op dat gebied de gouden medaille van de Nederlandsche maatschappij van nijverheid mocht behalen.

Kunsthoutgraveurs heeft ons land, behalve enkelen als Weissenbruch, Verveer, Kachel e.a., niet veel opgeleverd. Ons terrein en onze handel waren daartoe te beperkt. Waar onze schilders hun talent van teekening ten beste gaven, moest meestentijds de hulp van het buitenland voor de gravure worden ingeroepen. Op groote schaal nochtans werd door onze uitgevers gebruik gemaakt van clichés, die vooral na 1860 overvloedig uit Frankrijk, Engeland en Duitschland getrokken werden en die aan een aantal kostbare en bloeiende ondernemingen het leven gaven. -

Buiten de Haarlemsche drukkerijen, onderscheidden zich die van A.W. Sijthoff te Leiden, en G.J. Thieme te Arnhem, in het zich toeleggen op de op zich zelv' staande kunst van den toestel voor den plaatdruk.[1]

Is de houtgravure in de laatste halve eeuw al meer en meer van onberekenbaar gewicht geworden voor de plannen en ondernemingen van de uitgevers, de vooruitgang in andere vakken van bijkomstigen aard mag daarbij niet worden achtergesteld.

Dit geldt allereerst van de steendrukkunst. Op het gebied van kunstnijverheid is er zelden een vinding geweest van spoediger en uitgebreider toepassing dan de lithographie. In den aanvang alleen bestemd voor letterdruk, spoedig daarna ook voor muzieknoten, kwam men er als van zelf toe om te beproeven, in hoe ver ook een teekening met zacht krijt op den geslepen, later eenigszins gekorrelden steen geschikt zou zijn tot het vermenigvuldigen van afdrukken. Het welgelukken van die pogingen gaf op eenmaal aan deze gelukkige gedachte een hooge vlucht. Binnen weinig jaren werd de lithographie aan allerlei doel dienstbaar. Zoowel met de graveernaald als met krijt werd de steendruk gebezigd voor de afbeelding van werktuig- en natuurkundige voorwerpen, weldra voor vignetten, eindelijk voor kunstplaten, ten slotte, door middel van onderscheiden steenen, tot den kleurdruk, waaraan wij eerst de groote verveelvoudiging van landkaarten, en later de chromolithographiën te danken hebben, die op allerlei wijs voor handel en nijverheid haar toepassing

1 Inzonderheid maakte de boekdrukker W.A. Ruigrok, toen werkzaam bij Gebr. van Asperen van de Velde, te Haarlem, zich verdienstelijk door het drukken van houtsneden. Op de internationale tentoonstelling van 1870, te Londen, behaalde hij de gouden medaille voor Doré's platen van Dante's *Goddelijlie Komedie*, vertaald door Dr. J.C. Hacke van Mijnden.

vinden. De uitvinder Aloys Senefelder, in 1834 overleden, mocht het nog beleven, dat zijn kunst bezig was haar weldaden over heel de wereld te verspreiden. Jaren daarna, in 1871, werd 's mans honderdjarige geboortedag in alle landen met dankbare herinneringsfeesten gevierd.

Omstreeks het jaar 1818 werd de jonge, gebrekkige lithographie, en wel door een broeder van Senefelder, hier te lande voor het eerst in werking gebracht op de boekdrukkerij van C.A. Spin te Amsterdam, tot het snel afleveren van beursberichten. Korten tijd daarna gebruikten Gebr. Diederichs den steendruk voor een uitgaaf van zwarte schaduwbeelden. Eerst omstreeks 1830 trad de lithographie hier op het gebied der kunst. In 1834 leverde de uitmuntende inrichting van J.D. Steuerwald te 's Gravenhage, aan wiens talent wij ook de zoo schoone nabootsing van medailles verschuldigd zijn, de keurige verzameling van kunstplaten naar beroemde vaderlandsche oudere en nieuwere meesterstukken. Een jaar daarna maakten de Erven Doorman van die inrichting gebruik tot het ondernemen van een bijbeluitgaaf met zestig steendrukplaten. Kort daarop vestigden zich andere steendrukkerijen, waaronder die van Gebr. van Lier te 's Hage en die van H.J. Backer te Dordrecht, ook om de vervaardiging van keurige vignetten en platen voor boeken, bijzondere vermelding verdienen. Na Backer's dood in 1846, ging de levering van die soort van werk vooral over aan C.W. Mieling te 's Hage, die zich in 1839, en aan Desguerrois & Comp, die zich reeds vroeger daartoe te Amsterdam hadden ingericht. Beide firma's legden zich tevens toe op de uitgaaf van kunstplaten, vooral Mieling, wiens album van meesterwerken uit 's konings kabinet en verschillende prachtwerken over Java tot de besten in hun soort behooren. De vestiging van de *Kunstkronyk*, van het *Allum voor schoone Kunsten* en dergelijke verzamelingen meer gaven aan onze vaderlandsche schilders, zooals o.a. de beide Weissenbruch's, Allebé, Ch. Rochussen,

ruime gelegenheid om zich ook in het steenteekenen te onderscheiden, en aan ons publiek om met de voortbrengselen onzer nieuwere school meer bekend te worden. De werkplaatsen van E. Spanier te 's Hage, P.W.M. Trap te Leiden, J. Oomkens te Groningen, P.W. van de Weyer te Utrecht, O.D. Emrik te Haarlem, behoorden tot de eersten en besten hier te lande. Vooral niet te vergeten de rijksinstelling: het topographisch bureau, dat met de beroemdste Europeesche lithographische werkplaatsen wedijvert.

Op laatstgenoemde voortreffelijke inrichting heeft de lithographie, geholpen door de toepassing van verschillende wetenschappelijke kunstmiddelen, vooral in het vervaardigen van kaarten een toppunt van glorie bereikt. Reeds van oudsher stond ons land op het gebied der cartographie of het vervaardigen van landkaarten, toen in koper gesneden, hoog aangeschreven. Zelfs hebben wij daarin een van de oudste brieven. Ons vaderland heeft zich te beroemen op Jacob van Deventer, die reeds in de eerste helft der 16e eeuw een aantal keurige kaarten in hout graveerde en wiens verdienstelijk leven door onzen W. Eekhoff beschreven werd in de *Handelingen der Maatschappij van Letterkunde* 1879. Eerst na van Deventer kwam het graveeren in koper uit Italië tot ons over. Verbazend is de vooruitgang, dien deze kunst vooral in de laatste jaren gemaakt heeft. Kolonel W.F. Versteeg heeft daaromtrent een allermerkwaardigste studie aan het aardrijkskundig genootschap, dat onder zijn leiding staat, aangeboden. Onder de toepassingen tegenwoordig in gebruik noemt hij allereerst de scheikundige reliefgraveerkunst, de zincographie van Gillot, de verbeteringen daarin van Dulos, de chromolithographie, de heliographie van Daguerre, het galvanoplastisch verkoperen van gelatine-platen van Poitevin en Pretsch, de photolithographie, waarin zooveel te danken is aan onzen landgenoot Mr. Asser, de photoglyptiek van Woodbury, de vergrooting en verkleining van teekeningen langs photographischen weg en van matrijzen

door verschillende kunstmiddelen. Voor het opnemen en cartographieeren van terreinen worden daarin wonderen gedaan in Oostenrijk, Rusland, Britsch-Indië, ook in onze koloniën. Als een voorbeeld vermeldt hij o.a. het vermenigvuldigen van projectieteekeningen in Engelsch-Indië door middel der zincographie. Alleen in 1877 werden van 2725 afdeelingskaarten niet minder dan 244.593 afdrukken genomen in de werkplaats te Calcutta, behalve die op nog vier andere inrichtingen van de Engelsche regeering. In Oostenrijk voelde men zich in 1868 ongerust over de grove onvolledigheid, die er bestond in de officieele carteering van dat rijk. De bestuurder van het topographisch bureau, generaal Kuhn, nam toen op zich binnen een tiental jaren niet minder dan 715 bladen te leveren, die een geheele nieuwe kaart van Oostenrijk in al zijn onderdeelen zou vormen ter grootte van 133 vierkante meter. Daartoe werden over het geheele land verspreid kleine brigaden tot het doen van terrein-opnemingen. Dat men naga: een bekwaam kopergraveur kon gerekend worden vroeger voor elk dier bladen ongeveer 3½ jaar tijds noodig te hebben; voor de 715 bladen zouden dus voor een enkel graveur 2500 jaren noodig geweest zijn, of, men behoefde, om het werk in 10 jaren te verrichten, 250 graveurs. Is thans het voorbereidende terrein-teekenwerk afgeloopen, dan kan door heliographische middelen deze kolossale steendruk binnen één enkel jaar voltooid zijn en Oostenrijk de grootste kaart bezitten, die ooit gemaakt werd.

In alle landen der wereld zijn topographische rijksinstellingen al meer en meer tot de meest vaardige technische hoogte opgevoerd. Ook ontbreekt het nergens aan groote inrichtingen van partikuliere onderneming. Getuige, om maar één voorbeeld te noemen, de beroemde werkplaatsen van den Duitschen Petermann. Terwijl de aardrijkskunde onder de wetenschappen een der voornaamste plaatsen is gaan innemen, heeft zij tegelijk als vak van nijverheid en handel haar ijverigste beoefenaars gekregen.

In ons land had de firma G. Hulst van Keulen, later met den geleerden Jacob Swart aan haar hoofd, niet alleen op het gebied van zeevaartkundige boeken, maar ook op dat van kaarten een welverdienden grooten naam. Naar gelang de geographie door de uitbreiding van het onderwijs een ruimer werkkring erlangde, werd ook van zelf de behoefte aan kaarten en atlassen meer algemeen en legden verschillende uitgevers op dezen tak van handel zich toe. De beide Oomkens', vader en zoon, daarin geholpen door bekende cartografen als Jaeger, Hillebrands, Puls en vooral den beroemden onderwijzer J. van Wijk Rz. (die het bij al zijn verdiensten nooit verder dan *broeder* van den Nederlandschen leeuw kon brengen) maakten het vervaardigen en uitgeven van kaarten sinds 1840 tot een hoofdzaak en bewezen daarmede aan de aardrijkskunde grooten dienst. Zij waren onder de eersten hier te lande, die door fabriekmatigen steendruk kaarten voor een veel goedkooper prijs ten behoeve van het lager onderwijs afleverden en dat al meer en meer in het groot wenschten te doen. Maar daarin hadden zij grootelijks te strijden met buitenlandsch, vooral Duitsch fabrikaat, dat tot nog toe hier het rijk inhad. Dien ten gevolge richtten zij in 1845 een adres aan de tweede kamer der staten generaal, waarin zij, op hun welgelukte pogingen wijzende, zich beklaagden over het voortdurend gebruik in de volksschool van Duitsche en Fransche kaarten, die de hunnen in den weg stonden en bovendien door de plaatsnamen in vreemde talen bij het onderwijs hoogst gebrekkig en belemmerend waren: redenen, waarom zij verzochten, dat de invoerrechten voor vreemde kaarten van 1 pct. tot 15 pct. mochten worden verhoogd. De Oomkens' hadden, evenals zoo menig ander, in den beginne met menige teleurstelling te strijden. Maar de degelijkheid van hun poging, en bijkomende omstandigheden van buitenaf, verzekerden hun van lieverleê een gunstiger uitslag en brachten hun Hollandsche kaarten gaandeweg op een aantal scholen. Naar mate dat gebruik

vermeerderde vertoonden zich natuurlijk kapers op de kust. Hun debiet werd door andere uitgevers besprongen, en de buitenlandsche kaarten raakten nu allengs geheel van de baan. Onder meer anderen beijverden Frijlink, Noothoven van Goor, J. Smulders & Co., Hugo Suringar zich in dit vak. Van Goor voorzag mede in de behoefte van goede wandkaarten; hij gaf daarvan een 14tal, die te samen *f* 167.47 kostten. Hugo Suringar maakte zich hoogst verdienstelijk o.a. door zijn *Gemeente-atlas van Nederland*, naar officieele bronnen ontworpen en bewerkt door J. Kuyper, niet minder dan ruim 1200 kaartjes bevattende, verdeeld in Noord-brabant 188, Gelderland 156, Zuid-Holland 202, Noord-Holland 138, Utrecht 74, Zeeland 115, Friesland 46, Overijssel 66, Groningen 59, Drenthe 35, Limburg 126; te zamen ten bedrage van *f* 67.10; een moedige onderneming. Ook de kaarten van de firma Smulders wedijverden met de besten. Maar bovenal waren die, door het rijk uitgegeven en op het topographisch bureau onder het bestuur van den directeur Ch. Eckstein bewerkt, meesterstukken van uitvoering, niets onderdoende voor die van andere buitenlandsche rijksinstellingen. - Bij de vervaardiging van kaarten, in allerlei manier, was de lithographie van onwaardeerbaar belang.

Sinds de opkomst der houtgravure is de steendrukkunst, wat kunstplaten betreft, merkelijk in verbruik gedaald. Daarentegen heeft zij een veel ruimer omvang bemachtigd op het gebied van kleurdruk. De verbetering harer werktuigen heeft met die der typographie gelijken tred gehouden. Het verbazend debiet van gekleurde, smaakvolle kinderprenten, van boekomslagen, van chromoplaten, van vignetten, prospectussen, etiquetten en wat niet al meer ten behoeve van allerlei voorwerpen van handel en nijverheid, heeft de steendrukkerij tot een der voornaamste industriën gemaakt. De groote fabrieken van Emrik & Binger en van van Leer & Comp. te Haarlem, die van Amand en van

Tresling & Co, te Amsterdam, houden de eer van ons land te dien opzichte glansrijk staande en hebben zelfs in den verren vreemde haar welverdiende vermaardheid.

Brinkman's *Adresboek* van 1879 geeft niet minder dan 116 firma's op, die, meer of minder, steendrukkers zijn, tegenover slechts 39 in 1859.

Gelijk de steendruk voor een deel door de houtsnede vervangen werd, zoo werd vroeger de koper- en staalgravure ondermijnd door de goedkooper lithographie. Het graveeren in metaal is lang een der gloriën van het oude Nederland geweest. De 16^{e} en 17^{e} eeuwen hebben naast onze groote schildersschool evenzeer haar wereldbekende graveurs aan te wijzen. Mr. N. de Hoever geeft in Obreen's *Archief* meêdeelingen uit de 17^{e} eeuw omtrent 38 Amsterdamsche plaatsnijders, 4 houtsnijders, 7 medailleurs en 7 plaatdrukkers, en verhaalt, dat toen Romeijn de Hooghe in 1680 Amsterdam verliet om zich metterwoon te Haarlem te vestigen, er in de hoofdstad niet minder dan 110 graveurs, meest allen door hem gevormd, in het gildeboek van St. Lucas waren ingeschreven. Romeijn, Lukas van Leyden, Vorsterman, Goltzius, de beide Bolswert's, Blooteling, Corn. Visscher, Jan Luiken, en meer anderen, zijn namen, die op het veld der kunst overal met eerbied genoemd worden. Hun graveernaald heeft ook de boeken uit hun tijd tot prachtwerken gemaakt. In kostbaarheid van uitgaaf zouden wij zelfs kunnen meenen dat onze eeuw ver te kort schiet, indien wij niet in aanmerking namen, dat de kunstenaars dier dagen, de graveurs zoowel als de schilders, zich met schraler bezoldiging tevreden stelden en er niet van droomden dat hun werk later honderdvoud in waardeering zou toenemen. Vandaar dat de folio's en kwarto's der 17^{e} eeuw, vol van de zorgvuldigst gesneden koperplaten, met een paar honderd exem-

planren hun kosten konden dekken, en dit debiet overvloedig vonden, zelfs in het schatrijke Amsterdam schier alleen.[1]

In de 18e eeuw, toen het gansche Nederlandsche karakter van de degelijkste, deftigste zelfstandigheid ontaardde tot de lauwste en lafste navolgingszucht van het vreemde, was ook deze nationale kunst, behoudens de uitzondering van enkelen als Houbraken, Tanjé e.a., haar ondergang nabij. Zij zou op nieuw moeten geboren worden. En dat gebeurde. Maar zij bleef een kind van verslapte ouders. Zij kreeg haar opvoeding bij buitenlandsche meesters en verzaakte haar eigen onafhankelijken geest. Eerst na de herleving van ons volksbestaan stond zij uit haar verdooving op. Vooreerst echter zwak en kinderachtig. Op zich zelv'

1 Bij het zien van oude prachtwerken, kolossale deelen in groot folio formaat, versierd met menigte koperen platen en in kostbaar leder gebonden, verbazen wij er ons over, hoe dergelijke aanzienlijke ondernemingen door eenig uitgever op het touw konden worden gezet. Maar veelal waren niet één, maar verschillende uitgevers met zulk een zaak gemoeid, of gingen dergelijke veel geld kostende uitgaven ook wel van een vennootschap uit. Of dit regel was, zouden wij niet durven verzekeren, maar dat het gebeurde, blijkt uit het volgende prospectus van een boek uit het jaar 1685:
'Conditien voor de genen die genegen zyn om te Teekenen wegens het *Martelaersboek der Doopsgezinde*, door Tileman van Bracht. Alles na d'oude copye.
Dewyle het *Martelaersboek der Doopsgezinde*, van Tileman van Bracht veele jaren gemanqueert heeft, is by Hieronimus Sweerts, de Wed. van Steven Swart en d'ondergeschrevene Companjons, goet gevonden, hetzelve op nieu, veel heerlicker als voor dezen, met Privilegie, onder de Pers te brengen, gelyk het zelve alreeds voor een groot gedeelte getoont kan worden; Ten einde de Liefhebbers, die genegen mochten zijn voor eenige Exemplaren vooraf te teeckenen, zulks met profyt doen mochten, en dat onder dese Conditien:
I. Dat het voorsz. Boek zal gelevert worden op een fijn, wit en curieus Groot-Mediaan Papier, en de gemeene op groot Bastert, zynde een formaet grooter als ordinair, voorzien met over de hondert curieuse Konstplaten, nieuliks geinventeert en gemaekt door Jan Luycken. Daerenboven verrykt met veele autentyke stucken, die by Tileman van Bracht zaliger en andere zyn opgezamelt en nu hier ingevoegt. En op dat de Liefhebbers contentement zoude mogen geschieden, zal aan haar E. door ider Companjon een gedeelte van 't Werk, dat alreeds gedrukt is, vertoont worden. En zal ider Exemplaer ongebonden aen de Teeckenaers gegeven worden, de Fyne of Groot-Mediaan voor Dertien Guldens; En de Gemeenpapiere voor Agt Guldens en 10 Stuyvers. Waarvan ider Teeckenaer voor af zal gelieven te betalen, de helft der voorzeide somme, en de andere helft als 't Boek zal gelevert worden, 't welk zyn zal ontrent May of Juny 1684.
II. Een ider die voor 25 Exemplaren teeekent, of geteeckent levert, zal het Ses-en-twintigste toe genieten.
III. Alle andere die niet geteeckent hebben, zullen betalen: voor de Fynpapiere Vyftien Guldens en 15 Stuyvers; En voor de Gemeenpapiere Tien Guldens en 10 stuyvers.
Imandt dan tot Teeckenen genegen zijnde, gelieve zich te vervoegen by eene van d'Ondergeteeckende Companjons, welke haer behoorlicke Quitantie ter hand zullen stellen.

(Volgen de namen der elf 'Companjons'.)

staande prentwerken waren zeldzame verschijningen. De gravure trad in dienst bij de almanak- en roman-literatuur voor platen en vignetten, ten zelfden tijde dat dergelijke ‘scrapbooks’ in grooter landen de mode van den dag waren. Nu en dan slechts kon ze zich in kunstiger kunstwerk vermeien. Marcus, Velijn, van Senus, Vinkeles waren slachtoffers van hun beroep, omdat hun de handen aan kleinigheden gebonden werden. In dien zelfden druk eenigermate deelden later ook mannen als Lange, Sluyter, Kaiser, Couwenberg, Wehmeijer, Steelink, Rennefeldt, de jongere Sluyter, van Kesteren. Alleen de eerwaardige kunsthandel van Fr. Buffa & Zn. te Amsterdam hield bij wijle de milde hand open tot het aanmoedigen der graveernaald door kloeke ondernemingen, gelijk het genootschap Arti et Amicitiae dat van

haar kant deed met haar jaarlijksche premieplaten. Daarin ten minste vonden bovengenoemde meesters, even als de beide Taurel's, eenigen troost voor hun talent. A.B.B. Taurel, sinds 1826 directeur der graveerklasse aan de kon. akademie van beeldende kunsten, deed al het mogelijke om de klassieke behandeling onzer oude meesters weêr in haar waarde te doen erkennen. Hij en zijn leerlingen, waaronder de jonggestorven Couwenberg een eereplaats verdient, beijverden zich met volle liefde elke hun opgedragen taak uit te voeren naar hun beste kracht. Mannen van verdiensten zijn uit die school opgestaan, maar hebben getobd met den schralen bijval van het zoogenoemde, maar met een vraagteeken te merken, kunstbeschermende Nederland. Dat Nederland, en de boekhandel daaronder begrepen, behielp zich liever met de invoering van buitenlandsch, voor het oog bevallig fabriekwerk, dan getrouw te zijn aan de leus van Oud-Holland: 'Ik zal handhaven!' Prof. Kaiser, opvolger van Taurel, had schier geen leerlingen meer.

Op het eind van ons tijdvak komt er zonniger licht aan den horizont. Ons publiek wordt zich met klimmende warmte zijn aloude afkomst bewust en opent het oog voor het streven der nieuwere graveernaald. Onze uitgevers treden voor zoo veel als zij vermogen in de bres voor vaderlandsche kunst, en de graveur-etser Arendzen zet zich aan het hoofd van een meer gewaardeerd jong-Holland.

Onder de moedige martelaren van een te lang verzuimden kunstzin komt een woord van hulde toe aan den schier vergeten plaatdrukker J.F. Brugman, die gedurende de laatste halve eeuw onverdroten voortging zijn taak niet als een handwerk, maar wel degelijk als een kunstwerk in eer te houden.

Blijft over het bindwerk. In het jaar 1812 werd in het *Nieuwsblad*

een oproeping geplaatst van den volgenden inhoud: ‘Wanneer een bekwaam en geschikt jongman zich te Leeuwarden als boekbinder wil nederzetten, mag hij verzekerd zijn duurzaam goed werk te zullen hebben, dewijl te dier stede in dat opzigt eene behoefte bestaat’. En Leeuwarden was de eenige stad niet, waar dat bedrijf niet uitgeoefend werd. In den regel konden alleen de hoofd- en akademie-steden zich beroemen op het bezit van een boekbinderij. Nieuwuitkomende boeken verschenen òf ingenaaid, òf, indien ze, gelijk dichtbundels en almanakken, het toppunt van weelde wilden bereiken, gekartonneerd. Vermogende liefhebbers, die er een bibliotheek op nahielden, zonden hun kostbare boeken nu en dan naar eenig voornaam binder, ten einde dezen naar opgegeven voorbeelden het omkleedsel hunner broederen te geven. Eigenlijke banden, naar den kunstsmaak van den binder ontworpen, bestonden er haast niet. Men dacht er niet aan. De kunst was te niet gegaan.

Lang geleden, toen boeken nog tot de zeldzaamheden behoorden, wist men schier niet, hoe hoog men een boek wel verheerlijken zou. Juwelier en goudsmid kwamen er soms bij te pas; de houten, lederen of zijden banden waren een werk van hooge eischen. Later werden die omkleedsels minder rijk, maar als kunststukken des te merkwaardiger. Een band had zijn eigen rechten. De blinde en vergulde stempels, die in het leder werden geperst, werden smaakvol samengebracht uit een menigte afzonderlijke werktuigjes en hadden vrijwat tijd en overleg noodig, eer ze tot een geheel gebracht waren. Dat geheel moest in overeenstemming zijn met den inhoud of de bedoeling van het boek en op het uiterlijke als het ware een vertolking van het inwendige leggen. De grootste schilders vonden het niet beneden hun waardigheid, den band voor een boek te ontwerpen. Raphael, Leonard da Vinci, Alb. Dürer, Cranach, om enkelen te noemen, droegen zelfs roem op dien arbeid. Nog onder de gilden was

de proef voor een band geen kleinigheid. De oude Hollandsche banden der 17e en 18e eeuwen waren bekend en beroemd, en hadden een bepaalde nationale eigenaardigheid. Onder de proefstukken onzer gilden beslaan zij een hooge plaats.

De algemeene kunstsmaak verviel; de boeken werden menigvuldiger; de zucht naar weelde en vertoon verplaatste zich op andere voorwerpen van verbruik. Het boek vond zijn weg, zijn leven en zijn dood, in denzelfden vorm waarin het ter wereld gekomen was.

Later gingen de banden voor boeken uit de handen der kunst over in die van den fabrikant. Toen de schrijvers in alle landen vermeerderden, en dientengevolge ook de uitgevers, greep de mededinging naar allerhande middelen om haar waar aan den man te brengen. Hoe minder aanlokkelijk de inhoud was, des te meer moest het uiterlijk vertoon doen. Zoo kwam eerst het karton aan de markt, toen het glimmend karton, daarna het gesteendrukte karton; nu en dan beteekend met de meest onwijze, grillige, zinnelooze opsiersels. Eerst tusschen 1840 en '50 woei uit Engeland naar andere landen een vinding over, die den boekhandel overal uitstekend te pas kwam. Sinds een jaar of wat was men daar begonnen voor de prachtwerken en de ‘scrapbooks’ het dure leder te vervangen door een veel goedkooper gekleurde linnen of katoenen stof, die tevens geschikt was zich met stempels en letters te laten vergulden. Weldra werd dit fabrikaat zoo gezocht, dat de meeste Engelsche boeken, zelfs schoolboeken, ermeê overtrokken werden. De navolging van dat gebruik vond overal elders bijval. Het binden werd, in plaats van een kunstarbeid van weinigen, een nijverheidszaak van velen. Verbeterde werktuigen kwamen het fabrikaat te gemoet. Als op eenmaal werd het publiek overstroomd met schitterend gele, groene, blauwe, helroode linnen omslagen, waar jaarboekjes, dichtbundeltjes, kinderboekjes zich als pluk-mijns meê oppronk-

ten. Ons tijdperk bracht het bijna zoo ver, dat er ten laatste, behalve de streng wetenschappelijke, bijna geen boeken meer uitkwamen dan voorzien van een linnen kleed.

Het mag niet ontkend worden, dat ook daarin soms een meer gekuischte smaak zich van lieverleê ging openbaren. Terwijl in den regel de goedkoopheid een grooter woord had in te brengen dan het besef van welstand, mochten sommige bindersfirma's, vroeger die van den jonggestorven Mondt te 's Gravenhage, later die van Gebroeders van den Heuvel, J.H. Bouscholte, F.W. Rinck te 's Gravenhage, D.G. van Bommel, F.A.L. Japin, te Amsterdam, J. Giltay & Zn. te Dordrecht, Wed. F. Herfkens & Zn. te Utrecht, G. Oostenbroek & Zn. te Haarlem, H.J. Regeer te Rotterdam, J.A. Loeber te Leiden, zich in een goeden naam verheugen; terwijl de firma's J. Brandt & Zn. en A. van Rossum Jr., te Amsterdam, als bijbelbinders haar alouden roem gestand deden.

Volgens het meermalen aangehaald *Adreshoek* bestonden in 1879 122 boekbinderijen, tegenover 30 twintig jaar vroeger.

Strekt deze aanzienlijke vermeerdering van werkplaatsen tot blijk van het vermeerderd verbruik, daarmeê is niet gezegd dat de eigenlijke kunst van boekbinderij in evenredigheid is toegenomen. Nog altoos laat dat werk hier veel te wenschen over. Nog altoos wordt het veel te veel als fabrieksnijverheid beschouwd, terwijl het wrel degelijk binnen de perken der kunstnijverheid te huis behoort. De verdienste van een band zit waarlijk niet in het stevig en spoedig in elkaâr zetten van een aantal bladen, omsloten door een ietwat opzichtigen omslag. Die omslag dient zich fatsoenlijk te onderscheiden, hetzij door deftigen eenvoud, hetzij door smaakvolle versiering, in overeenstemming met het boek zelf. De stempels tot opluistering bestemd moeten met zorg en geweten worden gekozen, moeten voldoen aan de eigenaardige eischen van het vak als kunstvak, moeten getuigen

van de zelfstandige vinding des kunstenaars. Zelfs onze prachtuitgaven laten daarin vaak veel te wenschen over, ook dan wanneer men zich daarvoor naar het buitenland wendt, in de zoo dikwijls bedrogen meaning dat dáár zeker goud is wat blinkt. - Toch ook daar, en dus ook hier, in deze onze dagen spoor van verbetering en vooruitgang. De bindkunst als kunst gaat op het voorbeeld des ouderen tijds een gelukkige hervorming te gemoet. De gewetens zijn wakker geworden. Enkele mannen van gezag hebben de hoofden bij elkaâr gestoken en geweeklaagd, dat het langer zoo niet gaan kou. Zij waren verontwaardigd, dat op de onderscheiden internationale tentoonstellingen door een jury van desonkundigen uitspraken waren gedaan over en belooningen toegekend aan bindwerk, dat geen andere waarde had dan overschittering van figuur en verguldsel. Toen hebben eenigen, uit verschillende landen, zich vereenigd tot een vakjury, afgescheiden van alle officieële tentoonstellings-commissiën. Voor eigen rekening, maar uit voorliefde voor hun bedrijf, hebben zij de laatste gelegenheid te Parijs in 1878 aangegrepen om een lang, vergelijkend, kritisch overzicht te houden over al het daarheen gezondene. Het gevolg daarvan is geweest de uitgaaf van een werk in twee deel en, getiteld *Délégation des ouvriers Rélieurs*, waarin een beredeneerde monstering gehouden wordt over het bindwerk van alle natiën. Ons vaderland komt daarin niet voordeelig voor. ‘La Hollande’, heet het aan het slot, ‘a beaucoup à apprendre pour reprendre relativement le niveau qu'elle pouvait avoir il y a deux siècles.’ - Onze binders, maar ook onze uitgevers, mogen deze uitspraak ter harte nemen. De gelegenheid bestaat, indien zij slechts ter school willen gaan bij de vele buitenlandsche tijdschriften over kunstnijverheid, waarin beschrijvingen en afbeeldingen van oud en nieuw keurig bindwerk meer dan ooit een ruime plaats beslaan

Bij het vluchtig langsgaan van al deze bijzaken bekruipt ons een pijnlijk besef van onvoldaanheid. Al deze onderwerpen zijn een gezette historische nasporing overwaard. Wij hebben ze als ter loops slechts even kunnen aanroeren, omdat ze bij onze hoofdzaak behooren maar er toch slechts naast staan. Wie, onder de jongeren van jaren, bevlijtigt zich, zijn vrijen tijd daaraan ten beste te geven en daardoor der kunst- en handelsgeschiedenis van ons vaderland dienst te doen? Boeken gelijk de zoo voorbeeldig ijverige R. van der Meulen onlangs gaf in zijn uitgebreide studie betreffende *de Courant*, zijn niet genoeg te prijzen. Voor den man van de historische wetenschap zijn ze kostelijke bijdragen, voor den jeugdigen handelsman onwaardeerbare gidsen in zijn toekomstige praktijk. Evenzoo zullen werken zijn over de onderscheiden vakken van kunstnijverheid in betrekking tot den boekhandel, die wij met een enkel woord bespraken. 'Stoffelijk toch', wij schreven het niet lang geleden elders, 'is een boek een voorwerp van nijverheid en kunst samen. Zijn geheel uiterlijk samenstel, papier, druk, platen, band, komt uit handenarbeid voort. In vroeger eeuw liet men zich aan dergelijk werk vrijwat meer gelegen zijn dan later; vooral hier te lande bij uitnemendheid had men hart voor het kunstvaardige, smaak, zin voor het schoone. Kunstliefde openbaarde zich in alle richtingen van het nijvere leven, en evenzoo ten opzichte van het boek. De arbeid, de opofferingen van zorg en geld, die in onzen gouden tijd te kosten gelegd werden aan onze woningen, aan ons huisraad, aan onze kleeding, vielen evenzeer onzen boeken ten deel. - In de eerste helft van de eeuw, waarin wij leven, was het, alsof men voor die eigenschap onzer vaderen alle oog verloren had. De opkomst en bloei der fabriekmatige industrie schenen over de heele wereld alleen te trachten naar het bruikbare en goedkoope; het jacht maken op spoed en minkostbaarheid overvleugelde elke andere zorg en maakte de nijverheid soms als het ware stekeblind

voor schoonheid en degelijkheid. Eerst in de laatste vijf en twintig jaren is men begonnen te gevoelen, dat er onderscheid is in het ernstige van voorheen en het vluchtige van thans, en zijn eindelijk bij het groote publiek de oogen opengegaan voor het artistieke geweten, dat onze vaderen op ons geslacht vooruit hadden. Het vroeger verworpen oud aardewerk, oud timmer- en draaiwerk, het snij- en smeedwerk, oude weefsels en wat dies meer zij, heeft men van vlieringen en uitdragerijen uit den hoek gehaald, bekeken, van verf- en stoflagen bevrijd, en leeren opmerken dat dit oude goed toch nog waarlijk zoo verwerpelijk niet was; men heeft het op nieuw gaan ontcijferen, trachten te begrijpen, en het eindelijk inderdaad mooi gaan vinden. Zooals het meer gaat bij het ontdekken van een nieuwe waarde, zoo gebeurde het ook hiermeê: de liefhebberij van enkelen werd tot hartstocht bij velen; en zoo is men van bijna volkomen onverschilligheid overgeslagen tot iets koortsachtigs voor het oprakelen van het oude, eerst omdat het oud was, naderhand, bij helderder oog, omdat veel ervan ook werkelijk kunstig en fraai bleek te wezen. Uit al wat men bijeenbracht kwam het allengs zonneklaar aan den dag, welk een hemelsbreed onderscheid er bestond in de opvatting van den arbeid bij het voorgeslacht en bij ons. Veel maken en vlug maken, en daardoor geld maken; schijn verkoopen voor wezen, nabootsen, vervalschen; omspringen met opgeplakte en aangehangen sieraden, die kant noch wal raakten en reden noch bedoeling hadden; wansmaak en wanstaltigheid, grilligheid en algeheel gemis van kunstbegrip en kritiek, hadden den nobelen geest van vroeger eeuw verbannen, toen de stof waarmeê men werkte in de hand des kunstenaars haar eigenaardige eischen had, toen men zich rekenschap gaf van hetgeen men vervaardigen of versieren wilde, toen men hoofd en hart had bij zijn werk en de lof van iete schoons geleverd te hebben even hoog gesteld werd als het geldelijk loon, dat men ervoor ont-

ving. Waarlijk, bij onze vroede vaderen werd het dagelijksch werk niet opgenomen als een last en een straf; niet bij het uitsteken van iederen vinger allereerst gevraagd: hoeveel geeft het. Zonder op die oude dagen met al te hoogen dunk terug te zien, toch blijkt het uit hun voortbrengsels, dat men in elken stand en op ieder gebied zijn taak deed met vrij wat meer lust en liefde, met toewijding en welbehagen, zich zelv' innig en warm bewust, dat werken een zegen en dat kunst de poëzy van den arbeid is. - Ook het uiterlijke boek is de vereeniging òf van het knoei- òf van het kunstwerk van papiermaker, zetter, drukker, plaatsnijder en binder, waarvan de uitgever de verantwoordelijkheid draagt.'

Ligt in deze woorden een half verwijt opgesloten omtrent een verzuim, een zonde zouden wij durven zeggen, van den boekhandel tegenover zijn papieren pleegkinderen, de jongste tijden hebben zich over dat kwaad veel minder te beklagen gehad, dan eenige jaren her. De algemeene ontwikkeling op het gebied van kunstnijverheid, allerwege merkbaar, heeft haar invloed niet gemist op de vruchten der pers ook te onzent. De keurige, smaakvolle prachtwerken uit den vreemde, verleidelijk van papier, druk, illustratie en band, zoo de begeerlijkheid opwekkend dat honderden de verzoeking niet kunnen weêrstaan er hun pronkkamers meê op te luisteren, hebben den wedijver gewekt bij menigeen onzer. Ook op het gebied van onzen eigen boekhandel zijn daarin groote stappen vooruit gedaan. Den goeden geest des tijds treedt hij wakker te gemoet. Hij werkt met hem mede; hij begrijpt zijn plicht. Enkelen onder onze tegenwoordige uitgevers geven blijken, dat zij zich niet willen vergenoegen, een hun aangeboden kopij in een pak te steken het eerste het beste, maar dat zij wel degelijk zich eerst rekenschap geven van een vorm, die met den geest overeenstemt, dien uitdrukt, dien verhoogt, opdat alles, àlles zoogenoemd een harmonisch geheel worde, òf ernstig, òf

deftig, òf weelderig, òf luimig, maar in elk geval den schrijver en het geschrevene waardig. De voortgaande richting van onzen tijd eischt zulk een toeleg. Want de heilige Kunst is dag aan dag bezig bekeerlingen te maken en haar vroeger rijk te heroveren. Het schoone krijgt weêr zijn aandeel in het goede; de mensch wordt zich bewust dat hij bij brood alleen niet leven kan; de hoogere wijding van het edele wint gaandeweg voet boven het nuchtere en alledaagsche. De kunst is op veel minder afstand geplaatst, dan zij een halve eeuw geleden stond. Voor de minder opgevoede menigte moge zij nog altoos de priesterlijke hoogheid hebben, die aan enkele uitverkorenen toekomt en die een zondagseerbied eischt, bij menigeen wordt ze al meer en gretiger ingehaald als een vriendelijke weldoenster, die meer geeft dan eischt. Voor de meesten onzer is de kunst niet langer gebleven het voorrecht van kunstenaars of kunstkenners bij uitsluiting, want wij hebben haar met haar overvolle bloemenkorf zien treden op het vlakke veld der maatschappij, waar zij met milde hand zelfs de kleinste vormen der nijverheid weet te omslingeren en te tooien.

Meer dan eenig ander voorwerp is daartoe HET BOEK vatbaar; meer dan eenig ander verdient het dat. Een schoone gedachte in een schoonen vorm wordt dubbel aantrekkelijk; de reine, fijne geest zoekt een voertuig zijner waardig. Waar de boekhandel zich bewust is in dienst der beschaving te staan, beijvere hij zich tevens, waardige koorknapen te vormen bij het altaar van het schoone.

Slotwoord.

Wij hebben ons werk afgedaan.

> ‘Neem het zooals het is,
> Niet zooals het wezen kon’,

waren de woorden, door J.C. Hooykaas geschreven op den bundel kopij van zijn *Repertorium op de koloniale literatuur*, na den dood van den schrijver door Dr. du Rieu ter perse gebracht. Met een weemoedig besef van eigen te kort komen maken wij die woorden ook tot de onzen.

Maar welke de zonden van onzen arbeid en van onze nalatigheid ook wezen mogen, toch koesteren wij de hoop, dat wij anderen, zooals dit gebeurde bij ons zelv', de overtuiging hebben mogen geven van een onverpoosden vooruitgang.

Tijden en personen hebben dit met elkander gemeen, dat men, hun dagelijkschen arbeid half achteloos voorbijgaande, maar hun werk overziende wanneer zij heen zijn, soms versteld staat over hetgeen zij voortgebracht hebben.

De halve eeuw, aan welker eind wij staan, was in dit opzicht een wronder. Dag aan dag, gebeurtenis aan gebeurtenis schakelen ongemerkt zich aan elkaâr zonder groot opzien te wekken. Het

eene volgt uit het andere zoo natuurlijk, zoo als van zelf sprekend, dat er voor verrassing en verbazing geen plaats is. Deze dienen te wachten op een halt, als er gelegenheid gegeven zal worden stil te staan en om te zien.

Omtrent het algemeene dit eene. Den 27^{en} September 1875 werd in het Engelsche stedeke Darlington een jubilé gevierd, dat, zelfs in deze dagen van gedurige gedenkfeesten, bij elkeen een oogenblik belangstelling wekte: de gouden bruiloft van den locomotief met de eerste lijn van dat reusachtige spoorwegnet, dat thans de heele wereld omsluit. Wie kan het zich voorstellen, dat nauwelijks vijftig jaren geleden nog geen enkele streep te zien was van al die tallooze spoorbanen, die alle landkaarten met gedurig nieuwe lijnen doorsnijden? Wie kan zich zonder inspanning voor de verbeelding brengen, dat al onze hedendaagsche handelsbeweging binnen zulk een kort tijdsbestek op de vleugelen van vuur en water zulk een onnaspeurlijke vlucht heeft genomen? Het geslacht moge oud zijn, het leeft toch nog ten deele, dat den spot hoorde drijven met den eenvoudigen Stephenson, die staande hield dat hij met dit logge gevaarte zijner vinding wel twaalf mijlen in het uur zou kunnen afleggen. Een droom komt het ons voor, dat de helft eener eeuw machtig genoeg is geweest, om die volkomen omwenteling tot stand te brengen, als waarvan wij getuigen waren. Werp een blik op de wereldkaart; bedenk hoeveel duizende treinen dagelijks met millioenen reizigers, ieder met zijn eigen bedoelingen, zich noord-, zuid-, oost- en westwaarts spoeden; wat al ontelbare voortbrengselen, waren en goederen, door dat ijzeren ros in snelle vaart over de grootste afstanden worden voortgejaagd, - en erken de ontzettende macht in het bestaan der volken van de spoorwegbaan alleen.

Geef daarnaast uw verbeelding den loop voor de galvanoplastiek, de telegraaf, de telephoon, de gasverlichting, de lucht-

ballon, de photographie, het electrisch licht, al de wonderen der natuurkunde.

Denk aan de chloroform, het gipsverband, den oogspiegel, Lister's wondbehandeling.

Denk aan Faraday, Helmholtz, Darwin, Pasteur, en zooveel andere machten naar den geest.

Wie noemt de industriën, de volksbelangen, als met een tooverstaf door de wetenschap omgeschapen?

Wie volgt den natuurvorscher, waar hij het uitspansel verkent, de diepte der zee haar geheimen ontwringt, den bodem der aarde van haar wording laat spreken, de verborgenheden der schepping blootlegt, de wetten der krachten berekent?

Wie vat den draad der wisselingen in het maatschappelijk samenstel, in het verkeer en beheer der natiën, in dien doolhof van hervormingen, die het uiterlijk en innerlijk leven der menschen door kennis en kunst, door veranderde begrippen omtrent staat en kerk, door nieuwe verhoudingen en persoonlijke vervorming, heeft aangenomen?

Wie overziet de veranderde aarde en haar veranderde bewoners binnen deze korte span tijds van vijftig jaren?

Alles is nieuw geworden. Het oude heeft alleen zijn bestaan in de bladen der geschiedenis.

Tot die herschepping is het gedrukte blad een voornaam middel geweest.

Wat de wetenschap ontdekte, wat de praktijk aangreep, wat het hoofd bedacht en het gemoed verlangde, wat de wil begeerde en de hand volvoerde, wat staten en maatschappijen omwentelde ten goede en ten kwade, en millioenen stervelingen maakte tot kinderen van hun tijd, dat heeft de drukpers helpen doen, als een weg tot de vraag en een baan tot het antwoord.

Aan die drukpers is de boekhandel verbonden als stam en tak.
Hij leeft van haar wasdom, hij tiert van haar bloei.
Hij heeft niet te klagen gehad.
Ten zijnen bate kregen snelpers en plaatdruk bestaan.

Onder de landen der aarde spant het kleine Nederland, wat zijn boekhandel betreft, in verhouding de kroon. Altoos: in verhouding. Naar zijn bevolking gerekend wordt nergens meer ingevoerd van buitenaf, levert geen volk zooveel binnenlandsche voortbrengsels. Dat neemt niet weg, dat ons vaderland een stiefkind blijft om de weinige bekendheid met zijn taal, om de beperktheid van zijn grenzen. Zijn boekhandel blijft kleinhandel. Bij vergelijking heeft hij te tobben, gelijk de achterlijke knaap onder zijn door de natuur meer bevoorrechte makkers. Maar hij doet zijn best; dies is hij te prijzen.

Ook hij heeft zijn geschiedenis, al is die ook in veler oog weinig belangwekkend.

Het bijeen sprokkelen van hier en daar verstrooide brokstukken aangaande den Nederlandschen boekhandel in de laatste vijftig jaren zou een mistroostige arbeid zijn geweest, indien niet telkens de ervaring van vooruitgang, van een groeiend leven die taak een zekere wijding had verleend. Het droge der nasporing kreeg als van zelf het opwekkende van het ontdekken van iets goeds en kostelijks. Want goed en kostelijk is de bewustheid, dat er uit het oude iets nieuws geboren wordt, beter dan het voorgaande. Goed en kostelijk is het, te weten, dat onze tijd ook in ons vaderland de bewijzen geeft, van hooger en edeler streven op het gebied van den geest en van den handel in wat des geestes is. Goed en kostelijk is het, bij den blik achterwaarts een verheffende bemoediging te mogen koesteren ten opzichte van

de tijden, die na ons zullen komen. Een geschiedenis die verval of kwijning heeft te boekstaven doopt haar pen in weemoed; zij die op overwinningen kan wijzen wordt bezield door de blijheid der hoop.

Niets is, alles wordt. Weinig woorden zijn van zooveel gewicht als deze, door den grijzen Harting geschreven bij zijn afscheid als natuurkundig hoogleeraar. Is deze uitspraak waar in het rijk der natuur, zij geldt niet minder op het gebied van het maatschappelijke, het geestelijke, het zedelijke. Alles wordt. Wat onder de menigte losweg wordt heengestrooid, is niet een voorbijgaand feit, dat morgen is te niet gedaan. Het is blijvend en beklijvend. Het heeft zijn niet terug te nemen aandeel in de wordingsgeschiedenis der toekomst. De stille gedachte is het eigendom van den denker; het gefluisterde woord brengt haar in het bezit van een ander; de gedrukte letter plant haar voort overal. De looden staafjes, die gisteren in den haak van den zetter tot een volzin werden geschikt, worden morgen in hun bakjes weêr ingedeeld alsof zij er nooit uit waren geweest. Maar tusschen die beiden ligt een heden, waarop zij dienstbaar kunnen geweest zijn tot een daad van veredeling of van vergiftiging.

Onze tijd gaat zwaar van groote bewegingen in elke richting van het menschelijk bestaan. Het licht, dat in den jongsten tijd ter kimme rees, klimt hooger en hooger en belooft zijn weldaden uit te stroomen over den wachtenden dag. Nochtans hangen er ook dreigende wolken over de dagen die volgen zullen. Bij den driftigen drang tot hervormen, bij het vertoon van zooveel gisting overal, schudt menigeen kleinmoedig het hoofd voor de toekomst: Waar moet het heen?

Waar het heen moet. Deze beslissing hebt gij, kleine boekhandel, voor een deel ook in uw handen. Wil toch geen gedachteloos en harteloos werktuig zijn. Word verstandelijk en zedelijk al meer en meer zelfstandig door degelijke voorbereiding en wassende be-

schaving. Zoekt gij uw heil in het heulen met de demonen des tijds, wellicht ligt het gewin met volle hand voor u gereed. Gij hebt er slechts voor voet te geven aan vluchtige en valsche wetenschap, opgeruide hartstochten, kwaadwillige onruststokerij, overhelling tot het lichtzinnige, prikkeling van ziekelijkheid en zinnelijkheid, verbastering van geest en smaak, ondermijning van onze nationale degelijkheid. - Is het u met uw taak ernst, ernst, gelijk ieders bestaan ernst is, hoe onberekenbaar veel zijt gij bij machte te doen tot keering van het kwade, tot bevordering van wat eeuwig goed en schoon zal zijn. Uw drukpers is vrij, vrij zonder schier eenigen band. Worde zij geloofd die vrijheid, met den luidsten lof geloofd! Zij is een onzer voorrechten geweest in het verledene; zij is het gebleven tot den huidigen dag.

Maar vrijheid is dubbel verantwoordelijk.

Men heeft het verkondigd: de drukpers is machtiger dan de wil van vorsten, geweldiger dan zwaard en kanon. Zegen en vloek gaan van haar uit over de wereld.

Dat het geschreven sta in ieders geweten.

Bijlagen.

Bijlagen

Inhoud.

Bestuurders en eerdeden der Vereeniging. - Fondsveilingen gehouden tusschen 1830 *en* 1879. - *Reglement voor de bibliotheek. - Reglement voor het onderstenningsfonds. - Statuten van het bestelhuis. - Programma van het Frederik Muller-fonds. - Reglement voor het D.A. Thieme-funds.*

De vereeniging.

Oprichters.

D. du Mortier	gestorven 1818.
A. Loosjes Pz	gestorven 1818.
Joh. van der Hey	gestorven 1832.

Leden van liet bestuur.

Joh. van der Hey, 1818-29, 1829-32.
P.C. van Marle, 1818-27.
P. van Cleef, 1818-37, 1838-43.
J. den Hengst, 1827-34
L.A. Le Normant, 1832-34
M. Westerman, 1832-35.
C.G. Sulpke, 1832-36, 1837-40.

J. Oomkens, 1832-33, 1834-39.
P. Meijer Warnars, 1833-38, 1839-44.
P. Proost, 1835-40, 1841-42, 1843-48.
G.J.A. Beijerinck, 1836-41.
W. Brave Jr., 1840-41.
Is. An. Nijhoff, 1840-45, 1848-51.
H. Bakker Cz., 1841-46.
J.F. Schleijer, 1842-47, 1848-52.
G.T.N. Suringar, 1844-49, 1850-53.
K. Fuhri, 1845-50.
J. de Vries, 1846-50.
Fred. Muller, 1847-51, 1852-55.
J.H. Gebhard, 1848-52, 1853-56, 1858-61, 1867-69, 1871-74.
W. van Boekeren, 1849-53.
J.D. Sybrandi, 1850-53, 1855-58.
S.E. van Nooten, 1851-54, 1860-63.
P.N. van Kampen, 1851-54, 1855-58, 1864-67.
A.C. Kruseman, 1852-55, 1856-59, 1871-74.
R.J. Schierbeek, 1853-56, 1859-62.
H.V. van Gogh, 1853-56.
P. Kraaij Jr., 1856-59, 1860-63, 1866-67.[1]
A. Belinfante, 1856-59.
J.C. Loman Jr., 1857-60, 1862-65, 1867-71, 1876-79.
M. Wijt Jr., 1857-60, 1862-65.
J.W. Schleijer, 1858-61, 1864-67.
W.H. Kirberger, 1859-62, 1863-66, 1867-70, 1879-82.
W.P. van Stockum, 1859-62, 1865-68.
J. Noordendorp, 1861-64, 1865-68, 1871-72.[1]
B. van Dijk, 1861-64, 1868-71, 1872-75.

1 Tusschentijds bedankt.
1 Tusschentijds bedankt.

Mart. Nijhoff, 1862-65, 1869-72, 1875-78.
D.A. Thieme, 1863-66, 1868-71, 1874-77, 1878.
P.M. Bazendijk, 1865-68.
A.W. Sijthoff, 1866-69.
E.B. ter Horst, 1868-70.[1]
G. van Heteren, 1869-72.
G. van Kesteren, 1870-73.
H.A. Tjeenk Willink, 1870-73, 1879-82.
J.L. Beijers, 1872-75.
Jan D. Brouwer, 1872-75.
C.L. Brinkman, 1873-76, 1878-79.[1]
S. C van Doesburgh, 1873-76, 1879-82.
Tj. van Holkema, 1874-77, 1878-81.
G.L. Funke, 1875-78, 1879-82.
T. Kouwenaar, 1875-78.
Gualth Kolff, 1876-79.
J.L.W. Seyffardt, 1877-80.
J.K. Tadema, 1877-80.

Voorzitters.

Joh. van der Hey, 1818-32.
L.A. Le Normant, 1832-33.
P. Meijer Warnars, 1833-38, 1839-44.
C.G. Sulpke, 1838-39.
Is. An. Nijhoff, 1844-45, 1849-51.
G.T.N. Suringar, 1845-49.
J.H. Gebhard, 1851-52, 1855-56, 1858-61, 1872-73.
A.C. Kruseman, 1852-55, 1856-58, 1871-72, 1873 74.
P. Kraay Jr., 1861-63, 1866-67.
W.H. Kirberger, 1863-66, 1867-70, 1879-82.

1 Tusschentijds bedankt
1 Tusschentijds bedankt

D.A. Thieme, 1870-71, 1874-77.
J.C. Loman Jr., 1877-79.

Ondervoorzitters.

C G. Sulpkc, 1839-40.
Is. An. Nijhoff, 1840-44, 1848-49.
P. Proost, 1844-48.
J.H. Gebhard, 1849-50, 1868-69, 1871-72, 1873-74.
J.F. Schleijer, 1850-51.
S.E. van Nooten, 1851-52.
Fred. Muller, 1852-54.
H.V. van Gogh, 1854-56.
P.N. van Kampen, 1856-58.
A.C. Kruseman, 1858-59, 1872-73.
M. Wijt Jr., 1859-60, 1862-64.
W.P. van Stockum, 1860-62, 1865-68.
J.C. Loman Jr., 1869-71, 1876-77.
Jan D. Brouwer, 1874-75.
C.L. Brinkman, 1875-76.[1]
Mart. Nijhoff, 1877-78.
D.A. Thieme, 1878-79.
H.A. Tjeenk Willink, 1879.

Secretarissen.

P.C. van Marie, 1818-27.
J. den Hengst, 1828-31.
M. Westerman, 1832-35.
P. Proost, 1835-40, 1841-42.
W. Brave Jr., 1840-41.
J.F. Schleijer, 1842-47, 1848-50, 1851-52.

1 En secretaris te gelijk in 1875.

Fred. Muller, 1847-48.
J.H. Gebhard, 1850-51, 1854-55.
P.N. van Kampen, 1852-54, 1855-56, 1864-67.
P. Kraaij Jr., 1856-57.
J.C. Loman Jr., 1857-59, 1862-64, 1867-69.
W.H. Kirberger, 1859-61.
B. van Dijk, 1861-62.
G. van Heteren, 1869-71.
G. van Kesteren, 1871-72.
Jan D. Brouwer, 1872-74.
C L. Brinkman, 1874-75.
N.G. van Kampen, met 1875 als vaste secretaris aangesteld.

Penningmeesters.

C.G. Sulpke, 1834-35.
G.J.A. Beijerinck, 1836-41.
H. Bakker Cz., 1841-46.
J. de Vries, 1846-50.
J.D. Sybrandi, 1850-53, 1855-58.
J.H. Gebhard, 1853-54.
Fred. Muller, 1854-55.
J.W. Schleijer, 1858-61, 1864-67.
J. Noordendorp, 1861-64, 1867-68, 1871-72.
B. van Dijk, 1868-71, 1872-75.
Tj. van Holkema, 1875-77, 1878-81.
G.L. Funke, 1877-78.

Eereleden.

	benoemd in
C.L. Schleijer	1853.
L. van Bakkenes	1854.
C.G. Sulpke	1854.

	benoemd in
A.J. van Weelden	1854.
J. Brill	1855.
C.C. van der Hoek	1856
M.H. Binger	1858.
Mr. J.T. Bodel Nijenhuis	1858.
P. Meijer Warnars	1858.
W. van Boekeren	1860.
Dr. A.M. Ledeboer	1873.
Dr. G.F. Westerman	1874.
G T.N. Suringar	1874.
W. Eekhoff	1876.
A.C. Kruseman	1878.
W.P. van Stockum	1878.

Fondsveilingen gehouden tusschen 1830 en 1879.[1]

1831.	H.C.A. Thieme.
1833.	Schalekamp v.d. Grampel & Bakker. - P. den Hengst & Zoon. - Brest van Kempen.
1835.	J. Oomkens.
1837.	Erven H. Gartman. - Schalekamp, v.d. Grampel & Bakker.
1839.	P. van der Meer. - Van der Meer & Verbruggen.
1840.	Wed. A. Loosjes Pz. - Broese & Co. - S. de Visser. - Joh. Altheer.
1841.	Joh. v.d. Heij & Zn. - W. Brave Jr. - H. Frijlink.
1842.	Wed. A. Loosjes Pz.
1843.	Mensing & van Westreenen. - Robert Natan.
1844.	W. Messchert. - Joh. v.d. Heij & Zn.
1845.	Joh. Noman & Zn. - T.J. van Tricht. - R.J. Schierbeek. - J. Oomkens.
1846.	H. Frijlink. - Wed. D.R. v. Wermeskerken. - J.H. den Ouden. - Elix & Co.
1847.	N. van der Monde. - Gebr. Diederichs. - Wr. de Grebber. - S. de Grebber. - S.J. Prins.
1848.	F.P. Sterk. - A.J. Honkoop.
1849.	W. Zuidema. - T.J. Wijnhoven Hendriksen. - C.A. Thieme. - S. & J. Luchtmans.
1850.	K. Fuhri. - J.L. van der Vliet. - H. Eekhoff Hz. - J. Proost. - A. Oomkens Jz. - A.B. Saakes. - H. Moolenijzer.

1 Deze lijst maakt geen aanspraak op volledigheid. Wij geven haar voor zoo ver wij haar uit het *Nieuwsblad* en uit catalogen hebben kunnen opmaken.

1851.	W.J. van Bommel van Vloten. - G.J.A. Beijerinck. - R. van Wijk Az.
1852.	P.A. Reijnders. - A.C. Kruseman.
1853.	Loman & Reudler. - J.F. Schleijer. - Broese & Co.
1855.	J. Noorduijn & Zn. - D. du Mortier & Zn. - J.A. van Belle. - Broese & Co. - P. Meijer Warnars.
1856.	W.J. Thieme. - J. Römelingh. - P. van Cleef. - Joh. van der Heij & Zn.
1857.	W. van Boekeren. - Wed. Borleffs. - P.H. Noordendorp. - W.C. Wansleven. - N. de Zwaan. - H.C. Schetsberg. - D.H. Fikkert. - D.H. van der Scheer. - A.C. Kruseman.
1858.	Gebr. Belinfante. - J. Oomkens Jr.
1859.	C.G. Sulpke. - W.C. Wansleven. - I.G. Meijer. - P. Poortman Cz. - G.H. van Hengel Jr. - L. de Fouw. - Wed. F. Herfkens & Zn en J.F. Herfkens Fz. - C. van der Post Jr.
1860.	H. Lagerweij. - Hoog & Trinité. - Gebr. Muller. - J.C. van Kesteren.
1861.	D. Tormijn. - J. Oomkens Jz. - Ten Brink & de Vries. - Borleffs & ten Have. - R.G.J. Sladoot. - Gebr. Binger. - C. Zwaardemaker. - J.J. van Brederode.
1862.	J.F. Thieme. - A.C. Kruseman. - W. Thieme. - P.C. Hoog. - Wed. D.R. van Wermeskerken. - J. de Haan. - H.W. Hazenberg Cz.
1863.	S.E. van Nooten. - Erven C.M. v. Bolhuis Hoitsema. - G.B. van Goor.
1864.	J. Oomkens Jz. - Is. An. Nijhoff. - M. Smit. - Fred. Muller. - Joh. Noman & Zn. - J.J. Weeveringh.
1865.	Verbruggen & v. Duijm. - Weijtingh & Brave. - A.C. Kruseman. - Gebr. Diederichs. - Gebr. Kraaij. - van Meursinge. - H.G. Gelderman. - F. Hessel. - J.F.V. Behrns.

1866.	Jac. Radink. - P.A. de Jong.
1867.	H.C.A. Campagne. - H. Nijgh. - Gebr. Diederichs. - J.W. & C.F. Swaan. - Verbruggen & v. Duijm. - A.C. Kruseman.
1868.	P.R. Otto. - Is. An. Nijhoff & Zn. - L.E. Bosch & Zn.
1869.	H. Geertsema Jr. - H. Altmann. - H. Frijlink. - G.T.N. Suringar.
1870.	K.H. Schadd. - H.J. van Resteren. - van den Heuvell & van Santen. - G.D. Bom.

1871.	Joh. Noman & Zn. - E.J. Brill. - J.C. Loman Jr. - Fred. Muller.
1872.	G. Portielje & Zn. - Gebr. van Cleef. - Erven F. Bohn. - J. Oomkens & Zn. - J.D. Sybrandi.
1873.	D.A. Thieme. - J. de Haan. - Nijgh & v. Ditmar.
1874.	A. Frijlink. - G.W. Tielkemeijer. - G.B. van Goor. - Joh. Noman & Zn. - H.J. van de Garde.
1875.	Hugo Suringar. - K. van Hulst. - H. de Hoogh & Co. - S. van Velsen Jr. - C. Kraaij.
1876.	J.F.V. Behrns. - A.C. Kruseman. - J.W. & C.F. Swaan. - Gebr. Kraaij.
1877.	Gebr. Abrahams. - Gebr. Kraaij. - J.H. van Peursem. - Blussé & v. Braam. - P. van Santen. - C. & C.G. van der Post. - H. Altmann.
1878.	J. Voltelen. - J.H. Laarman. - H. Bokma. - J.M. Schalekamp.
1879.	D. Noothoven van Goor. - C. van der Post. Jr. - C.J. Otto. - A. Wedding. - J.H. Siddré.

Reglement
Betreffende het gebruik van de bibliotheek.

Art. 1. De Bibliotheek is geopend voor de Leden der Vereeniging op Donderdag des voorraiddags van elf tot twaalf uur.

Art. 2. Het is niemand geoorloofd boeken uit de kasten te nemen dan met toestemming van den Bibliothecaris.

Art. 3. De boeken moeten, na gebruik, aan den Bibliothecaris persoonlijk worden teruggegeven.

Art. 4. De Leden hebben het recht boeken uit de Bibliotheek ter leen te ontvangen, echter voor niet langer dan veertien dagen.

Art. 5. Voor de ter leen ontvangen boeken moet, bij de ontvangst, een geteekend reçu aan den Bibliothecaris worden ter hand gesteld. Bij het ter leen zenden buiten de stad wordt dit reçu, terstond na ontvangst, aan den Bibliothecaris gezonden.

Art. 6. De ontvanger is aansprakelijk voor het geleende. Bij het verloren gaan of in niet behoorlijken staat terugzenden van het boek is hij gehouden een nieuw exemplaar te leveren, of het in behoorlijken staat te doen brengen. Is dit niet mogelijk, dan is hij gehouden eene schadeloosstelling in geld te betalen, te bepalen door het Bestuur.

Art. 7. De heen- en weerzending der boeken geschiedt voor rekening van den ontvanger.

September 1878.

Reglement
Voor het ondersteuningsfonds. herziening van augustus 1878.

Art. 1. Het Ondersteuningsfonds heeft ten doel, bij het overlijden van Leden der Vereeniging, door geldelijken of anderen onderstand, tegemoetkoming te verleenen aan hunne weduwen of minderjarige kinderen, wanneer deze in omstandigheden verkeeren dat ondersteuning wenschelijk wordt geacht. In buitengewone gevallen kan die ook tijdelijk verleend worden aan meerderjarigen.

Art. 2. Het fonds wordt onderhouden:

a. uit de rente van het kapitaal der vertalingskas;
b. uit eene jaarlijksche bijdrage der vertalingskas, en wel uit het *vierde gedeelte* van de opbrengst der ter vertaling aangeteekende boeken, na aftrek der onkosten van de Commissie voor het Vertalingsrecht;
c. uit jaarlijksche bijdragen, giften of andere baten.

Art. 3. De inkomsten worden, in overeenstemming met Art. 5, tot vast kapitaal belegd.

Art. 4. De uitkeeringen tot ondersteuning geschieden:

a. uit de in Art. 2 genoemde inkomsten;
b. uit de renten van het op het Grootboek der Nationale Schuld ingeschreven kapitaal van het Ondersteuningsfonds.

Art. 5. Het beheer is opgedragen aan een Collegie van vijf Commissarissen.

Dit Collegie belegt de gelden van het Ondersteuningsfonds zoo veel mogelijk in inschrijvingen op het Grootboek der Nationale Schuld dezes Rijks; het beslist (mits voltallig zijnde) bij meerderheid van stemmen over de noodzakelijkheid van den verkoop van ingeschreven kapitalen, en is, telken reize wanneer tot af- en overschrijving besloten wordt, be-

voegd die te bewerkstelligen en de daartoe vereischte stukken bij het Grootboek te teekenen en in te leveren, mits die teekening en inlevering door minstens *drie* leden van het Collegie geschieden.

Het Collegie van Commissarissen is bevoegd om door *twee* zijner leden telken verschijndage de renten bij het Grootboek te ontvangen en daarvoor te quiteeren; de alzoo ontvangen renten worden onmiddellijk aan den Commissaris-Penningmeester afgegeven.

Art. 6. Aanvragen om ondersteuning moeten geschieden schriftelijk en rechtstreeks aan Commissarissen.

Deze aanvragen moeten vergezeld gaan van opgave van naam, ouderdom en bijzondere omstandigheden.

Zij die reeds bijdragen ontvangen zijn verplicht, vóór of op 1°. Juli van ieder jaar, nieuwe aanvragen te doen, indien zij ook voor het volgend jaar wenschen in aanmerking te komen, ten einde uit de eventuëele aanvragen eene lijst te kunnen opmaken van de personen die in den loop van het volgende boekjaar ondersteuning zullen ontvangen.

Art. 7. Het bedrag en de lijst der uitkeeringen worden door Commissarissen bepaald.

Art. 8. Indien er geene uitkeeringen te doen zijn, of na de uitkeeringen een batig slot overblijft, zal dat tot rentebelegging bij het kapitaal van het Ondersteuningsfonds worden gevoegd.

Art. 9. Commissarissen worden op de Algemeene Vergadering der Vereeniging, uit de te Amsterdam wonende Leden, benoemd voorden tijd van *drie* jaren.

Zij regelen onderling hunne bijzondere betrekkingen.

De Penningmeester wordt door de Algemeene Vergadering der Vereeniging bij stemming aangewezen.

De aftredende Commissarissen zijn niet dadelijk herkiesbaar.

Art. 10. Jaarlijks zullen Commissarissen aan de Algemeene Vergadering der Vereeniging verantwoording doen van hunne handelingen, hunne rekening overleggen, en daarop goedkeuring vragen.

Art. 11. Aan Provinciale Correspondenten is opgedragen, Commissarissen inlichtingen te geven en hulp te verleenen, waar dit vereischt wordt.

Art. 12. Commissarissen hebben het recht ondersteuningen te weigeren of te schorsen, waar gedrag der ondersteuning-ontvangenden, of andere omstandigheden dit vorderen, behoudens de in Art. 10 genoemde verantwoording.

Slotbepaling. Na tien jaren zal dit Reglement moeten herzien en, zoowel in beginsel als toepassing in overeenstemming gebracht worden met de eischen des tijds en der omstandigheden.

Intusschen kunnen geen veranderingen gemaakt worden dan krachtens besluit op eene Algemeene Vergadering der Vereeniging.

Aldus vastgesteld door Commissarissen, volgens besluit der Algemeene Vergadering van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels, gehouden te Amsterdam, den 8 en 9 October 1866, en bekrachtigd in de Algemeene Vergadering van 12 Augustus 1867.

J.H. GEBHARD, *President.*
G. van Heteren, *Secretaris.*
J. NOORDENDORP, *Penningmeester.*
J.D. SIJBRANDI.
C. CAARELSEN.

Statuten
Van de naamlooze vennootschap: ‘het bestelhuis van den Nederlandschen boekhandel.’

Art. 1. Het Bestelhuis van den Nederl. Boekhandel is eene Naamlooze Vennootschap, volgens de bepalingen van het Wetboek van Koophandel. Zij is gevestigd te Amsterdam en wordt aangegaan voor een tijdvak van dertig jaren min één dag, aanvangende met den dag van het verlijden dezer acte.

Art. 2. Het doel der Vennootschap is: de ontvangst, distributie en verzending van brieven, pakken, enz. van den Nederlandschen Boekhandel onderling, tegen eene billijke vergoeding, te betalen door hen, die van de inrichting gebruik maken.

Art. 3. Het kapitaal der Vennootschap bedraagt vijftigduizend gulden, verdeeld in 200 aandeelen aan toonder, ieder groot *f* 250. -. Het bedrag, waarvoor wordt deelgenomen, moet worden gestort in vier termijnen, en wel als eerste termijn op ieder aandeel, respectivelijk *f* 62.50, '14 dagen na het passeeren der Acte van Oprichting; de tweede termijn van *f* 62.50, bij den aankoop van den benoodigden grond voor een gebouw; de derde groot *f* 62.50, bij het begin van den bouw of de verbouwing, en de vierde groot *f* 62.50, wanneer de inrichting in wrerking treedt. Voor vervroegde stortingen wordt een rente, gerekend tegen 5% 's jaars, vergoed.

Wanneer 40 Aandeelen zijn geplaatst, wordt de Vennootschap opgericht. De overige 160 aandeelen moeten zijn geplaatst binnen 6 maanden na die oprichting.

Art. 4. De Aandeelen zijn doorloopend genommerd, door twee Commissarissen onderteekend, en voorzien van bewijzen, waarop het vastgestelde dividend na aankondiging wordt ingevuld en ontvangen.

Art. 5. Ter vergrooting van het kapitaal of het aangaan van geld-

leeningen ten behoeve der Vennootschap, zal niet inogen worden overgegaan, dan met toestemming van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels, en na een daartoe strekkend besluit eener Algemeene Vergadering van Aandeelhouders, genomen op voorstel van Commissarissen, en, voor zooveel de kapitaals-vergrooting betreft, onverminderd de Koninklijke bewilliging.

De Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels zal alsdan bij voorkeur gerechtigd zijn tot het nemen der nieuw uit te geven Aandeelen, of van de schuldbekentenissen der nieuwe leening.

Art. 6. Geene overdracht van aandeelen, waarvan het volle bedrag nog niet is gestort, kan plaats hebben.

Indien een aandeelhouder in gebreke blijft zijne stortingen op de vastgestelde tijden te voldoen, kunnen de door hem gestorte gelden door de Commissarissen, zonder nadere aanzegging, ten behoeve der Vennootschap worden verbeurd verklaard, tenzij laatstgenoemden mochten verkiezen den nalatigen aandeelhouder tot nakoming zijner verplichtingen in rechten te noodzaken.

In het laatste geval moet voor verzuimde stortingen eene rente, gerekend tegen vijf ten honderd in het jaar, worden vergoed.

Art. 7. Het bestuur der Vennootschap is opgedragen aan zes Commissarissen. Van deze moeten minstens vijf te Amsterdam woonachtig zijn.

Art. 8. De Commissarissen worden gekozen door de aandeelhouders, en wel vier uit de aandeelhouders en twee uit de leden van het Bestuur der Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels.

Tot Commissarissen worden aangesteld de Hoeren:

Art. 9. De Commissarissen benoemen den Directeur. Zij bepalen de bezoldiging van dezen, stellen zijne instructie vast, en hebben het toezicht over de Bestelinrichting en al wat verder tot de belangen der Vennootschap behoort. Zij vertegenwoordigen de Vennootschap zoo in als buiten rechten en zijn bevoegd en gemachtigd, voor rekening der Vennootschap alle overeenkomsten aan te gaan, die de aard der onderneming vordert. Zij voeren de besluiten uit der Algemeene Vergadering en doen voorts al datgene wat het belang der Vennootschap medebrengt.

Jaarlijks vóór 15 Juli zenden zij een gedrukt verslag van hunne handelingen en van den staat der Vennootschap aan de bij hen bekende aandeelhouders.

De Directeur handelt onder de verantwoordelijkheid van Commissarissen.

Art. 10. De onderlinge verhouding tusschen Commissarissen ten opzichte van het beheer der Vennootschap en het toezicht voor de Bestelinrichting, wordt, voor zoover dit niet bij deze statuten is geregeld, bij huishoudelijk reglement door hen vastgesteld.

Art. 11. Ieder jaar treedt een der door de aandeelhouders benoemde Commissarissen af, volgens een daarvan bij loting te maken rooster. De aftredende is niet dadelijk herkiesbaar.

Bij overlijden of aftreden van een of twee der Commissarissen, worden de werkzaamheden door de overgeblevenen uitgeoefend, tot de eerstvolgende Algemeene Vergadering in de vacature zal hebben voorzien.

Indien meer dan twee der Commissarissen aftreden of overlijden, zijn de overgebleven Commissarissen verplicht, binnen vier weken eene buitengewone Alg. Vergadering bijeen te roepen, om tot de aanvulling der opengevallen plaatsen over te gaan.

Art. 12. De gewone Algemeene Vergadering wordt gehouden in de maand Augustus van ieder jaar. Buitengewone vergaderingen hebben behalve in de gevallen, uitdrukkelijk bij deze statuten bepaald, ook nog plaats, wanneer Commissarissen dit noodig achten, zoo mede wanneer een of meer aandeelhouders, te zamen vertegenwoordigende een vijfde van het Maatschappelijk kapitaal, daartoe hun verlangen schriftelijk aan Commissarissen zullen hebben medegedeeld.

Art. 13. Op de gewone Algemeene Vergadering wordt:

1°. over het verslag van Commissarissen betreffende den staat der Vennootschap beraadslaagd;

2°. de balans over 't afgeloopen boekjaar beoordeeld;

3°. behandeld al 't geen verder aan de orde zal worden gesteld.

Art. 14. De Algemeene Vergadering van aandeelhouders wordt gehouden te Amsterdam, nadat zij daartoe, minstens veertien dagen vooraf, door aankondiging in de Staats-Courant en in het Orgaan van den Nederlandschen Boekhandel, zijn opgeroepen.

Art. 15. De Algemeene Vergaderingen worden gehouden onder voorzitting van een der Commissarissen.

Van het verhandelde wordt door een der Commissarissen notulen gehouden, welke in een daartoe bestemd boek worden overgeschreven en door den Voorzitter en drie aandeelhouders, door de Vergadering aan te wijzen, geteekend.

Art. 16. Ieder aandeelhouder wordt op vertoon zijner aandeelen tot de Algemeene Vergaderingen toegelaten.

Ieder aandeel geeft het recht tot het uitbrengen van eene stem; niemand kan echter meer dan drie stemmen uitbrengen.

Art. 17. Geene voorstellen komen in behandeling, welke niet ten minste veertien dagen te voren, ten kantore der Vennootschap, voor de aandeelhouders ter inzage hebben gelegen, en per circulaire aan de bij Commissarissen bekende aandeelhouders zijn medegedeeld.

Art. 18. De besluiten der Algemeene Vergadering zijn voor alle aandeelhouders verbindend.

Alle besluiten worden, voor zooveel daaromtrent niet anders is bepaald, genomen met eene volstrekte meerderheid van stemmen.

De stemming over personen geschiedt bij gesloten ongeteekende briefjes, die over zaken mondeling.

Indien iemand bij stemming over personen niet de volstrekte meerderheid verkrijgt, heeft eene overstemming plaats tusschen de twee personen, die de meeste stemmen op zich vereenigd hebben.

Bij staking der stemmen over p e r s o n e n beslist het lot, over z a k e n, is het voorstel verworpen.

Art. 19. Op den een-en-dertigsten December van ieder jaar worden de boeken der Vennootschap afgesloten, en daaruit binnen drie maanden opgemaakt eene balans, welke, met de bescheiden, aan eene Commissie van onderzoek, in de voorgaande gewone Algemeene Vergadering benoemd, wordt overgelegd.

Deze zal de balans onderzoeken binnen eene maand, en daarover een rapport uitbrengen, welk rapport met de balans in het bij Art. 9 bedoeld verslag van Commissarissen wordt opgenomen.

De door de Algemeene Vergadering goedgekeurde balans strekt Commissarissen ter décharge, wegens alle verrichtingen over het afgeloopen boekjaar.

Art. 20. Nadat van de zuivere winst vijf ten honderd over het bedrag der aandeelen aan de aandeelhouders is uitgekeerd, wordt het overblijvende op de volgende wijze verdeeld:

40% voor de houders van aandeelen;

20% voor de Commissarissen;

10% voor den Directeur;

10% ponds-pondsgewijze te verdeelen onder het bezoldigd personeel van de Bestel-inrichting,

en 20% voor de hierna te noemen reserve-kas.

Art. 21. Wanneer de staat der Vennootschap niet veroorlooft dat

minstens 4% dividend aan de aandeelhouders wordt uitgekeerd, zal de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels of hare rechtverkrijgenden de betaling van genoemd dividend op zich nemen. Kan de Vennootschap wel een dividend, doch niet de volle 4% uitkeeren, dan zal genoemde Vereeniging het ontbrekende uit hare middelen aanvullen.

Tot deze bepalingen heeft de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels zich jegens de Vennootschap bij afzonderlijke acte verplicht.

Art. 22. Van het gestorte kapitaal der Vennootschap zal 20%, en dus na de plaatsing van alle aandeelen een bedrag van tienduizend gulden worden afgezonderd en gedeponeerd bij de Nederlandsche Bank te Amsterdam, in rente-gevende Effecten, en zulks onder toezicht van een speciale Commissie uit de aandeelhouders, welke jaarlijks op de Algemeene Vergadering verslag van den toestand van dit fonds uitbrengt. Uit dit kapitaal met de daarvan oploopende en telkens weder te beleggen rente, zal, te beginnen in het zesde jaar van het bestaan der Vennootschap, ieder jaar eene aflossing plaats hebben van een aandeel en wel met *f*300. -, terwijl in het dertigste jaar de overige nog niet uitgeloote aandeelen met *f*300. - zullen worden afgelost.

Wanneer door buitengewone omstandigheden de stand der Fondsenmarkt, omstreeks den tijd der finale aflossing der aandeelen, zoo ongunstig mocht zijn, dat eene verkoop der voorhanden Fondsen niet raadzaam is, zal de Commissie van Beheer over het Uitlotingsfonds het recht hebben de uitbetaling der laatste reeks aandeelen tot gunstiger tijden uit te stellen, indien althans niet de meerderheid der aandeelhouders dadelijke verdeeling der gelden verlangt of de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels het door de lagere koers veroorzaakte verschil ten haren laste neemt.

Art. 23. De afgeloste aandeelen worden het eigendom van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels.

Ingeval al de aandeelen door aflossing of aankoop op haar zijn overgegaan, houdt de Vennootschap van rechtswege op en gaan al hare baten en lasten aan voornoemde Vereeniging over.

Art. 24. Uit de in Art. 20 genoemde twintig ten honderd der winsten wordt eene reservekas gevormd, strekkende tot aanvulling der mogelijke verliezen. Zoodra deze reservekas tot *f* 10.000 zal zijn geklommen, wordt uit de winsten niets meer daarbij gevoegd, maar het daarvoor bestemde

aan de aandeelhouders uitgekeerd. De renten der reservekas worden bij het kapitaal gevoegd. Zoodra echter bovengemeld maximum van *f* 10,000 zal zijn bereidt, worden die renten onder de inkomsten der Vennootschap verantwoord.

Art. 25. Dividenden welke niet binnen vijf jaren zijn ontvangen, vervallen ten voordeele der reservekas.

Art. 26. In deze Statuten kunnen geene veranderingen worden gebracht, dan:

1°. met goedkeuring van meergenoemde Vereeniging,

2°. krachtens het besluit eener Algemeene Vergadering, genomen met eene meerderheid van ¾ der uitgebrachte stemmen, en,

3°. behoudens de Koninklijke goedkeuring.

Art. 27. De Vennootschap kan tusschentijds niet worden ontbonden dan in de gevallen bij de wet voorzien, of krachtens besluit eener Algemeene Vergadering, genomen met drie vierde der uitgebrachte stemmen, ten minste twee derden van het getal uitgegeven aandeelen vertegenwoordigende. Op zoodanig besluit is de goedkeuring der meergenoemde Vereeniging noodig.

Art. 28. Bij ontbinding der Vennootschap, wordt zij door Commissarissen geliquideerd. In zoodanig geval is de Vereeniging crediteur voor de door haar betaalde renten.

Art. 29. Alle oproepingen en aankondigingen in deze Statuten omschreven, worden geplaatst in de 'Nederlandsche Staats-Courant' en in het orgaan van den Nederlandschen boekhandel.

Art. 30. Alle betalingen geschieden contant of uiterlijk binnen drie maanden nadat zij verschuldigd zijn.

Art. 31. Alle verbintenissen door de Commissie tot oplichting dezer Vennootschap, vóor het in-werking-treden dier Vennootschap aangegaan, woorden door de Vennootschap overgenomen en zullen door haar worden nagekomen.

Art. 32. Alle geschillen uit deze overeenkomsten ontstaande, van welken aard die ook zijn, zullen worden beslecht door drie scheidslieden, door partijen in der minne of anders door den bevoegden rechter, op verzoek der meest gereede partij te benoemen, welke scheidslieden uitspraak zullen doen naar de regelen des rechts en in het hoogste ressort.

Tarief
en voorwaarden van het bestelhuis.

1. De Committenten buiten Amsterdam betalen volgens onderstaand tarief:

Voor zendingen 4-6 malen per week *f* 20.-

Voor zendingen 3 malen per week *f* 3 11.-

Voor zendingen 2 malen per week *f* 7.50

Voor zendingen 2 malen per week *f* 3.50

daarenboven voor het aantal verwerkte Kilo's volgens onderstaand tarief.

1-100 *f* 1.60	1601-1800 *f* 17.92	9001-10000 *f* 54.72
101-200 *f* 3.12	1801-2000 *f* 19.04	10001-15000 *f* 68.-
201-300 *f* 4.56	2001-2500 *f* 21.84	15001-20000*f* 80.-
301-400 *f* 5.92	2501-3000 *f* 24.56	20001-25000 *f* 90.80
401-500 *f* 7.20	3001-3500 *f* 27.20	25001-30000 *f* 98.80
501-600 *f* 8.40	3501-4000 *f* 29.76	30001-35000 *f* 106.-
601-700 *f* 9.52	4001-4500 *f* 32.24	35001-40000 *f* 112.40
701-800 *f* 10.56	4501-5000 *f* 34.64	40001-45000 *f* 118.-
801-900 *f* 11.52	5001-5500 *f* 36.96	45001-50000 *f* 122.-
901-1000 *f* 12.40	5501-6000 *f* 39.20	50001-55000 *f* 125.-
1001-1200 *f* 14.-	6001-7000 *f* 43.20	55001-60000 *f* 127.50
1201-1400 *f* 15.44	7001-8000 *f* 47.12	
1401-1600 *f*. 16.72	8001-9000 *f* 50.96	

2. Over het volle bedrag voor het aantal zendingen gedurende het geheele jaar, wordt 1 April zonder advies beschikt.

Het boekjaar loopt van 1 Januari tot 31 December. Tusschentijdsche opzegging van de diensten der Inrichting wordt niet toegestaan, terwijl tusschentijds aankomen berekend wordt van den dag der 1ste verzending.

Over het bedrag der verwerkte kilo's wordt in twee termijnen beschikt. Op 1 Juli over de vermoedelijke helft, op 1 Februari over het restant en de voorschotten, waarvan intijds Nota wordt gezonden.

Vermeende vorderingen ten laste van het Bestelhuis kunnen nimmer in mindering van de dispositiën strekken.

Zij die de dispositiën laten teruggaan en, na schrijven van den Directeur, het verschuldigde niet overmaken binnen den bepaalden termijn, ontvangen een aangeteekenden brief, waarin kennis wordt gegeven, dat de eerstvolgende zending

de quitantie van het verschuldigde zal bevatten en dientengevolge met dat bedrag als remboura zal bezwaard zijn.

Bij weigering van die zending worden de goederen in het Bestelhuis gedeponeerd, voor rekening en risico van den geadresseerde.

3. Alle brieven en goederen moeten franco aan het Bestelhuis worden gezonden, terwijl de vracht der brieven, pakken enz., geheel voor rekening van den geadresseerde komt. Ingeval bij gestremde vaart, door ophooping van goederen de Spoorweg-expeditiën weigeren de goederen aan het Bestelhuis te bezorgen en die Inrichting opdragen ze van de stations af te halen, wordt het daarvoor betaalde kruiersloon aan de afzenders berekend.

4. De bezorging in Amsterdam geschiedt éénmaal per werkdag aan hen, die met het Bestelhuis geen overeenkomst voor meerdere bezorging hebben gesloten.

5. Alle brieven en pakken aan het Bestelhuis bezorgd, worden op verlangen der afzenders aangeteekend voor 5 cents per adres, waarvan reçu wordt gegeven. De brieven moeten behoorlijk zijn verzegeld.

6. Bij eventueel verlies van een aangeteekend pak, wordt de waarde tot een maximum van *f*25. - door het Bestelhuis vergoed, brieven met geldswaarde daarentegen tot een bedrag van hoogstens *f*5. -. Deze vergoeding wordt onmiddellijk overgemaakt.

7. De ontvanger van een aangeteekenden brief of pak is gehouden het geleibiljet, voor ontvangst afgeteekend, dadelijk aan het adres van den Directeur van het Bestelhuis terug te zenden.

8. Alle breekbare, vloeibare of vet-waren moeten voldoende zijn geëmballeerd, om afzonderlijk te kunnen worden verzonden. De aard van den inhoud moet op het adres vermeld staan.

9. Alle goederen het Bestelhuis ter verzending aangeboden, worden den geadresseerde toegezonden. Nimmer is de Inrichting aansprakelijk voor daaruit voortvloeiende geschillen.

Aan firma's, welke in staat van faillissement zijn verklaard, worden geen goederen bezorgd of verzonden, tenzij de afzender uitdrukkelijk op het adres vermelde, dat het gezondene aan den curator of den gefailleerde zelf moet worden bezorgd of gezonden.

Commissarissen der Vennootschap:
D. NOOTHOVEN VAN GOOR, *Voorzitter.*
J.C. LOMAN JR., *Vice-Voorzitter.*
TJ. VAN HOLKEMA, *Secretaris.*
1 Januari 1886.
W. BAKKER, *Penningmeester*
J.L.W. SEYEFARDT.
G. VAN HETEREN.

Programma
Van het Frederik Muller-fonds.

De heer Frederik Muller te Amsterdam, de geleerde boekhandelaar, die gedurende zijn geheele leven zooveel heeft toegebracht tot de kennis der boekenkunde in Nederland, had in het laatst zijns levens het plan opgevat om, met medewerking van velen, een algeheel overzicht van de Nederlandsche letterkunde in elk vak van wetenschap of kunst, in het licht te doen verschijnen. Zijn plan, dat, door bespreking met vakgenooten en andere deskundigen, langzamerhand tot rijpheid kwam, bestond in het uitgeven van eene reeks bibliografiën van bizondere onderwerpen, ten einde daardoor tot een 'Nederlandsch bibliografisch woordenboek' te geraken. Bij dit laatste stond hem wel het werk van Lowndes voor den geest, maar hij wenschte toch nog iets beters tot stand te brengen. Het was hem overtuigend gebleken, dat voor het samenstellen eener goede bibliografie het niet genoeg was boekenkennis te bezitten, maar dat deze vergezeld moest gaan van de kennis der wetenschappelijke waarde van de meeste daarin opgenomen werken. Het opnemen van titels toch moest in dezen grootendeels bepaald worden door het gewicht voor, en den t i j d e l i j k e n of b l i j v e n d e n invloed van de te vermelden boekwerken op wetenschap en kunst.

Daarom was hij te rade geworden aan eenige geleerden en letterkundigen, die met de geschiedenis en letterkunde der door hen beoefende vakken bizonder bekend waren, eene bibliografie van dat bepaalde vak van kennis te vragen, en die speciale bibliografieën, elk vergezeld van een systematisch register, afzonderlijk uit te geven. Later zouden dan de verschillende afdeelingen, zoo noodig aangevuld en verbeterd, in één alfabetisch werk samengesmolten en aldus eindelijk een Nederlandsch bibliografisch woordenboek verkregen worden.

In Juni 1878 werd door hem aan eenige belangstellende zaakkundige

het ontwerp eener ‘Nederlandsche bibliografie’ verzonden, waarbij hij kon melden dat reeds de volgende heeren zich bereid verklaard hadden eene afdeeling te bewerken, namelijk:

Prof. D. Bierens de Haan: de Wis- en Natuurkundige wetenschappen.
Prof. A.H. Israels: de Genees- en Heelkunde.
De Heer P.A. Tielc: de Land- en Volkenkunde, waarbij zich later voegde
Dr. S.C. Snellen van Vollenhoven, voor de Natuurlijke Geschiedenis.

Het was den ontwerper niet vergund zijn lievelingsplan tot een begin van uitvoering te zien komen. Maar hij had voorzien dat dit gebeuren kon, en zijne erfgenamen uitgenoodigd na zijn overlijden aan zijn wensch gevolg te geven. Hoe dezen aan die uitnoodiging voldeden is bekend, en evenzeer hoe de ondergeteekenden als Commissie van het Frederik Muller-fonds werden geroepen om de uitvoering van het plan te leiden. Zij hebben daarmede tot heden nog weinig voorspoed ondervonden. Prof. Bierens de Haan maakte bezwaar om aan zijn arbeid den vorm te geven, dien de ontwerper van het plan voor een bibliografisch werk een eerste vereischte had geacht. Prof. Israëls en Dr. Snellen van Vollenhoven bezweken vóór zij aan hun voornemen gevolg hadden kunnen geven. Alleen de Heer Tiele mocht zijn arbeid voltooien.

Het is thans, bij de uitgave van dien arbeid, dat de Commissie het oogenblik gekomen acht om het plan in wijder kring bekend te maken. Zij geeft den moed niet op dat er deskundigen zullen gevonden worden, die de taak op zich willen nemen om de verschillende afdeelingen te bewerken. Niemand toch zal ontkennen dat voor de geschiedenis van elke wetenschap, zulk een arbeid een gewichtige hulpbron kan zijn. Maar zal hij dit **kunnen** zijn, dan moet ook de bewerking op een degelijken grondslag rusten.

Het is er verre van dat de Commissie den vorm van bewerking in alle bizonderheden zou willen of kunnen omschrijven. Veel moet natuurlijk aan de intelligentie van den bewerker worden overgelaten; ook zullen niet voor elke afdeeling a l l e vereischten dezelfde zijn. Maar de ontwerper achtte het toch noodzakelijk dat in het plan van bewerking eenheid zou bestaan, en hij stelde daartoe, in overleg met anderen, de volgende regels op, waaraan de Commissie van meening is dat ieder die eenige afdeeling bewerkt z i c h i n h o o f d z a a k zal hebben te houden.

1. In den regel worden geen boeken opgenomen die men niet gezien heeft. Wanneer men het boek niet vinden kan doch daarvan betrouwbare opgaven heeft, wordt dit steeds vermeld.

2. Elke afdeeling zal bevatten de titels der belangrijkste boeken en geschriften over het vak van wetenschap, door Nederlanders uitgegeven, onverschillig in welke taal. Van Zuid-Nederlanders alleen die vóór omstreeks 1600 gedrukt zijn, en uit later tijd alleen die in het Nederlandsch zijn geschreven. In de koloniön of in het buitenland uitgegeven werken alleen voor zoover ze in het Nederlandsch zijn geschreven.

Van werken van buitenlandsche schrijvers worden alleen Nederlandsche vertalingen opgenomen.

Bij oudere werken wordt ook de zeldzaamheid en populariteit in aanmerking genomen, al is de wetenschappelijke waarde gering te achten.

3. De titels worden nauwkeurig weergegeven, de uitgelaten woorden met..... aangewezen. De bijvoegsels tot het hoofdwerk, op den titel genoemd, mogen niet worden weggelaten, ook niet de namen der uitgevers en het formaat. Van de boeken, vóór 1700 gedrukt (en ook van de nieuwere waar men dit noodig oordeelt), wordt het getal bladzijden vermeld, het voorwerk in romeinsche, de tekst in arabische cijfers; het getal kaarten en platen, zooveel raogelijk met de namen van teekenaars en graveurs.

4. Aan den auteurs-naam wordt zoo noodig eenige biografische bizonderheid toegevoegd.

5. De aanteekeningen behelzen alleen bizonderheden die op het b o e k , en slechts in verband daarmede op den schrijver betrekking hebben. Inzonderheid bibliografische opmerkingen; over den inhoud, voor zoover die niet uit den titel blijkt; verschil der uitgaven; vertalingen enz.

6. Aan elke afdeel ing wordt een hetzij alfabetisch hetzij systematisch zaakregister toegevoegd

7. De kopij wordt slechts aan ééne zijde beschreven. De bewerkers zorgen zelven voor de correctie. Het drukken begint zoodra de kopij gereed is.

De Commissie, overtuigd van het gewicht van zoodanigen arbeid, wanneer deze aan de gestelde eischen in alle opzichten beantwoorden zal, heeft het honorarium voor een blad druks, van 16 bladzijden in 2 kolommen, bepaald op *veertig gulden.* Dit honorarium wordt uitge-

keerd als het werk is afgedrukt. Gaarne stelt zij ook de gelegenheid open om door geschenken en legaten het bereiken van het groote doel te bespoedigen.

De Commissie van het Frederik-Muller-Fonds.

DR. M.F.A.G. CAMPBELL.
A.C. KRUSEMAN.
MR. S. MULLER FZ.
MART. NIJHOFF.
F. ADAMA VAN SCHELTEMA
P.A. TIELE.

Reglement voor het D.A. Thieme-fonds.

Art. 1. Het D.A. Thieme-fonds, opgericht in het jaar 1879 on bijeengebracht door vrienden van Dirk Anthonie Thieme, in leven uitgever. eerst te Arnhem, later te 's Gravenhage, strekt tot eene blijvende hulde aan diens arbeid ten bate der algemeene belangen van den Nederlandschen Boekhandel, als uitgever van oorspronkelijke werken op 't gebied der fraaie letteren, en als bevorderaar der nationale nijverheid.

Art. 2. Het beheer van het fonds, dat in Nederlandsche Staatspapieren of in inschrijvingen op het Grootboek der Nederlandsche Nationale Schuld moet belegd worden, is opgedragen aan de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels in Nederland.

Art. 3. Uit de rente van dit Fonds wordt elk jaar eene premie uitgereikt. beurtelings:

a. aan den Schrijver of de Schrijfster van een Nederlandsch boek, uitmuntend op het gebied van fraaie letteren, kunst of onderwijs:

b. aan den Nederlandschen Uitgever van het fraaist uitgevoerde boek, of de meest grootsche onderneming hier te lande:

c. aan den leerling of de leerlinge van een der Nederlandsche Ambachtsof Industrie-scholen, die een uitmuntend voortbrengsel op 't gebied van Kunst-Nijverheid heeft vervaardigd.

Art. 4. De bekroning sub *a* en *b*, Art. 3, geschiedt van boeken, verschenen binnen drie jaren, voorafgaande het jaar der bekroning.

Elke uit te keeren premie bedraagt honderd vijftig gulden.

De meerdere rente die het kapitaal afwerpt wordt, na aftrek der onvermijdelijke kosten voor beheer en beoordeeling, bij het kapitaal gevoegd.

Art. 5. Het Bestuur der Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels vertegenwoordigt die Vereeniging in het beheer van het Fonds.

Er kunnen Eereleden aan het Bestuur van het Thieme-fonds toegevoegd worden. Hun benoeming geschiedt door het Bestuur der Vereeniging.

Het Bestuur heeft de bevoegdheid voor elke beoordeeling eene commissie van drie of vijf personen in of buiten den boekhandel te benoemen, die de aan de beurt zijnde uitgeloofde premie toewijst.

De bekroning sub *c* Art. 3, wordt door het Bestuur overgelaten aan het Hoofdbestuur der Maatschappij van Nijverheid hier te lande, met opdracht die premie zoodanig te verdoelen dat jaarlijks, te beginnen met 1883, één leerling met *f* 50. - wordt bekroond.

Art. 6. De commissie van beoordeeling, samengesteld als in Art. 5 omschreven, kiest een Voorzitter uit haar midden, die de leden zoo dikwijls bijeenroept, als hij dit noodig acht of als door zijne medeleden gewenscht wordt.

De beslissing over de voorwerpen, door de Commissie te beoordeelen, geschiedt in de laatste helft der maand Juli.

De Commissie geeft vóór 1 Augustus der jaren in Art. 7 bedoeld, verslag van hare werkzaamheden aan het Bestuur.

Art. 7. Te beginnen op den dag der Algemeene Vergadering der Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels van 1881, en voorts elk jaar daarna op dienzelfden dag, maakt het Bestuur dier Vereeniging de leden der Vergadering bekend met de uitspraak der Commissie van beoordeeling of van het Hoofdbestuur der Maatschappij van Nijverheid, en zorgt dat de toegekende premie zoo mogelijk in deze zelfde vergadering, of anders in een buitengewone vergadering van het Bestuur, den bekroonde wordt aangeboden. Van deze uitspraak wordt vervolgens in het Orgaan der Vereeniging en in de meest daartoe geschikte bladen officieel kennis gegeven.

Art. 8. Het Bestuur is alléén verantwoordelijk aan de leden der meergenoemde Vereeniging wegens de uitvoering van dit reglement en de administratie der gelden van het Fonds; nimmer wegens de beoordeeling en de uitspraken tot bekroning.

Art. 9. Legaten en buitengewone giften voor het D.A. Thieme-fonds worden bij het kapitaal gevoegd.

Art. 10. Iedere negen jaren, en 't eerst in 1889, noodigt het Bestuur 10 personen, zooveel mogelijk uit de oprichters van het Fonds, uit, met wie het zich in Commissie vereenigt, om de werking van 't Fonds te beoordeelen, en wanneer dit noodig blijkt, voorstellen tot wijziging te doen aan de Algemeene Vergadering.

Bij zoodanige wijzigingen is men evenwel gehouden de bedoeling van de stichters van het Fonds, uitgedrukt in Art. 1 van dit reglement, vóór alles in acht te nemen en te handhaven.

Indien te eeniger tijd de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels als zoodanig mocht worden opgeheven, dan beslist de laatste Algemeene Vergadering harer leden aan wie het beheer van het D.A. Thieme-fonds verder zal worden opgedragen.

Aldus, overeenkomstig het voorstel der Commissie benoemd door de deelhebbers aan het D.A. Thieme-fonds, aangenomen en bekrachtigd bij besluit der Algemeene Vergadering van 11 Augustus 1880.

Het Bestuur der Vereeniging:
W.H. KIRBERGER, *Voorzitter.*
H.A. TJEENK WILLINK, *Vice-Voorzitter.*
TJ. VAN HOLKEMA, *Penningmeester.*
S.C. VAN DOESBURGH.
G.L. FUNKE.
H.A. KRAMERS.
J.C. LOMAN JR.
N.G VAN KAMPEN, *Secretaris.*

Algemeen register.

Algemeen register. [1]

A.

Aanbiedingen	I. 95, 241; II. 481.
Aanbiedingen. (Reizen met)	I. 473.
Aanleidingen tot de uitbreiding van den boekhandel	II. 749.
Aanverwante vakken	II. 776.
Aanvraag om een nieuwe wet.	I. 126, 132, 674, 730; II. 269, 276, 579.
Aardbol. (*De*)	I. 26.
Aarde en haar volken. (*De*)	II. 31.
Aardrijkskunde. Boekenlijsten.	I. 23, 70, 169, 203, 415, 451; II. 30, 62, 368, 408.
Aardrijkskunde. (Vooruitgang der)	II. 62.
Ablaing van Giesenburg. (R.C. d')	II. 524.
Achterhoek. (Ontwikkeling van den)	II. 753.
Additionele overeenkomst. Traktaat met Frankrijk	I. 550.
Adresboek v.d. boekhandel.	I. 256; II. 698.
Adversaria. (*Bibliograph.*)	II. 519.
Advertentiën bij *De Tijd*	I. 374.
Advertentiën (Belemmering van)	II. 151.
Advertentiën (Getal van uitgevers-) in de Haarl. Ct. 1866	II. 154.
Advertentiën. (Kwistigheid met)	I. 472.
Advertentiën. (Vermeerdering van)	II. 144.
Advies van vijf rechtsgeleerden over de wet van 1817	I. 117.
Afgietsels. (Clichés)	II. 417.
Afleveringen. (Uitgaven in)	I. 97, 205, 275; II. 437.

1 Ten gemakke bij het naslaan zijn enkele zaken dubbel genoemd. - Titels zijn alleen dan vermeld, wanneer er iets bijzonders omtrent opgegeven was; namen van boekverkoopers, en van personen buiten het vak, alleen daar, waar zij voor den handel of voor de Vereeniging op eenigen voorgrond gestaan hebben; leden in gewone commissiën in den regel dus niet.

Afrekening. (Jaarlijksche)	I. 289, 587.
Afscheiding van België.	I. 85, 111, 131.
Aglaja. De Gracieuse	I. 194.
Akademie v. wetenschappen (De) en het wetsontwerp	I. 731.
Akademie v. wetenschappen (*Grondstellingen* van de)	I. 731, 854.
Alberdingk Thijm. (J.A.).	II. 254, 524.

Album der Natuur	I. 392.
Almanach der Boekverkoopers	I. 53.
Almanakken en Jaarboekjes. Lijsten	I. 7, 52, 149, 152, 155, 156, 159, 164, 175, 195, 387, 397, 400, 403, 408, 420, 445; II. 6, 9, 20, 24, 38, 57, 362, 398.
Almanakken. (Oude)	I. 52.
Almanak Asmodée	I. 446.
Almanak. (*Bijbelsche*)	I. 446.
Almanak. (*De Enkhuizer*)	I. 52.
Almanak. (*Erven Stichter's en Enkhuizer*)	I. 52.
Almanak. (*Geldersche Volks*-)	I. 59.
Almanak. ('*s Gravenh. stads*-)	I. 61.
Almanak voor blijgeestigen	I. 59.
Almanak voor Holl. blijgeestigen	I. 59.
Almanak v. het schoone en goede	I. 57.
Almanak. (*De Steenwijker*)	I. 52.
Alphen's (van) *Gedichtjes*	I. 464.
Alphen's (van) *Gedichtjes.* Nadruk	I. 644.
Alphen's (van) *Gedichtjes* vertaald. Proces	I. 642.
Altheer. (Joh.)	I. 359.
Altorffer. (J.C.)	II. 519.
Andrew, Best & Leloir	II. 789.
Andriessen's (P.J.) *Kinderverhalen*	II. 73.
Anonyme en pseudonyme werken. (Kopijrecht van)	I. 709, 719, 855, 862.
Anti-dagbladzegel-verbond. (Het)	II. 145.
Antiquaarhandel. (Gouden tijd voor den)	II. 318.
Antiquariaat. (Modern)	II. 435, 479.
Aprilfeesten in 1872	II. 407.
Arbitrage	I. 144, 293.
Archieven van ‘the Company of Stationers’	II. 565.
Archieven. (Prov. en gem.)	I. 201.

Arend's *Alg. geschiedenis*	I. 165.
Arnold. (T.J.I.)	II. 171, 518.
Assortiments-handel. (Voorbeelden van)	II. 643, 645.
Atlassen en kaarten. Lijsten.	I. 204, 417, 451; II. 32, 63, 371, 408.
Auctiën. (Bibliotheek-)	II. 629.
Auctiën. (Eerste ongebonden)	I. 243; II. 299.
Auctie-prijzen. (Hooge)	I. 29, 167, 363, 392, 427, 431, 432; II. 10, 43, 56, 381, 390, 493.
Auctiën. (Toezicht op ongebonden)	II. 265, 557.
Aurora	I. 195, 788.
Auteurs. (Vrouwelijke)	I. 76, 461; II. 70, 416.
Auteursrecht. (Uitzicht op de wet op het)	II. 579.

B.

Baalen. (J. van)	I. 778
'Baar-systeem'. (Het)	II. 463.
Backer. (H.J.)	II. 332.
Bakkenes. (L. van)	I. 771.
Bakker Cz. (H.)	II. 324.
Banden. (Eerbied voor)	II. 803.
Bataviaasch genootschap. (Het)	II. 762.
Bato	II. 55.
Bedelpraktijken	II. 78.
Beek. (J.H. van der)	I. 95, 241; II. 482.
Beers. (J. van)	II. 277.
Beets' *Dichtwerken*	II. 381.
Beets' *Stichtelijke uren*	I. 161.
Bekendheid van onze boeken in het buitenland	II. 174, 177.
Bekendmaken van onze boeken in het buitenland	I. 621; II. 169, 494, 621, 680.
Bekrompenheden. (Gilde-)	I. 94.

Beleid van Neerl. Indië. (Reglement op het)	I. 495.
België. (Onze afzet in)	II. 496.
Belinfante. (A.)	I. 745; II. 619.
Belinfante. (Gebr.)	I. 6; II. 265, 616.
Beoordeeling van de wet van 1817	I. 126, 673, 713; II. 270.
Besluit (Gouv. Gen. N.I.) 22 Juni 1855. Verantwoordelijkheid	I. 523.
Besluit (Kon.) 24 Jan. 1814. Letterk. eigendom	I. 101.
Besluit 23 September 1814. Zuid. provinciën	I. 693, 702.
Besluit 24 Jan. 1815. Vertaling	I. 105.
Besluit 2 Juli 1822. Staatsstukken	I. 62.
Besluit 24 April 1841. Staatsstukken	I. 298.
Besluit 12 Aug. 1849. Pharmacopoea	I. 299.
Besluit 18 Oct. 1864. Port O.-Indië	II. 107.
Besluit 10 Dec. 1868. Postzegels	II. 166.
Besluit April 1869. Afschaffing zegel	II. 159.
Besluit 3 Augustus 1877. Bestelkaarten	II. 475.
Besluit (Minist.) 9 Nov. 1850. Postwet	I. 483.
Besluit 30 Dec. 1855. Postwet	I. 494.
Besluit 3 Dec. 1869. Postzegels,	II. 167.
Besluit Dec. 1872. Formaliteiten	II. 554.
Besluiten van 1814 en 1815, afgeschaft door de wet van 1817?	I. 328, 701, 704.
Bestelhuis. (Het)	II. 447.
Bestelhuis. (Statuten van het)	II. 832.
Bestelhuis. (Tarief van het)	II. 838.
Bestelkaarten voor den boekhandel. (Invoering van)	II. 475.
Betalingen. (Het innen van kleine)	II. 469.
Betalingen. (Tusschentijdsche)	I. 97.
Beurs. (Plan voor een afrekenings- en handels-)	I. 590, 599.

Bevolking van ons rijk. (Klimmende)	II 725.
Bevolking. (Uitbreiding der lezende)	II. 760.
Beijerinck. (G.J.A.)	I. 47, 57, 169, 763; II. 326, 792.
Beijerinck's prachtwerken	I. 23, 46.
Beijers. (J.L.)	II. 494.
Bibliographie. (Beoefening van)	I. 261, 620.
Bibliographie. (*Nederlandsche*)	I. 616.
Bibliographische kennis. (Waarde van)	II. 629, 680.
Bibliographische monographiën	II. 515.
'Bibliographisches Institut'	I. 228.
Bibliomaan. (Een)	II. 323.
Bibliotheca Roterodamensis	II. 516.
Bibliothecaris L.D. Petit	I. 263; II. 570.
Bibliothecaris R.W.P. de Vries	I. 264; II. 573.
Bibliotheek der Vereeniging	I. 259; II. 565.
Bibliotheek. (Reglement voor de)	II. 828.
Bibliotheek-auctiën	II. 629.
Bibliotheek van den 'Börsenverein'. (De)	II. 567.
Bibliotheek van Oude en Buitenlandsche klassieken	I. 421.
Bibliotheken. (Aanvulling van openbare)	I. 609.
(Bilderdijk), *Galante Dichtluimen*	I. 431.

Bilderdijk's *Kompl. Dichtwerken*	I. 427.
Bindwerk	II. 802.
Binger. (Gebr.)	II. 187.
Binger. (H.)	I. 424; II. 290, 523.
Binger's (J.M.) *Voortbestaan van het vertalings-privilegie*	I. 689.
Binger. (M.H.)	I. 292, II. 605.
Bisschoppen. (Brochures over de)	I. 403.
Bisschoppen. (Strijd tegen de)	I. 452.
Blaeu's. (De)	II. 293.
Bleeker's *Atlas ichthyologique*	I. 395.
Bloemlezingen. (Moeielijkheid van)	I. 550; II. 279.
Bodel Nijenhuis. (Mr. J.T.)	II. 519, 601.
Boeken boven *f* 1. -	II. 725.
Boeken boven *f* 6. -	II. 726.
Boeken buiten het rijk gedrukt. (Hollandsche)	I. 135.
Boeken in België nagedrukt. (Hollandsche)	I. 552, 555.
Boeken in- en uitvoer	I. 247, 539, 551, 557, 833, 844; II. 737, 741.
Boeken naar prijzen verdeeld	II. 735.
Boeken naar uitgevers verdeeld	II. 734.
Boeken naar vakken verdeeld	II. 730.
Boeken ter vertaling vertoond. (Getal)	II. 736.
Boeken. (Kleinachting voor)	II. 724.
Boekenfabriek	I. 217, 228.
Boekenfabrikanten	II. 70, 77.
Boekenkennis en boekenliefde	II. 629.
Boekenlijsten. (Vak-)	I. 360; II. 517, 630, 676.
Boekenlijst van Abcoude	I. 258.
Boekenlijst Arrenberg	I. 124, 258.
Boekenlijst Brinkman	I. 258.
Boekenlijst van Cleef	I. 258.

Boekenlijst Cornel	I. 124.
Boekenlijst v.d. Meulen	I. 258.
Boekenlijst Saakes	I. 124.
Boekenlijst Tiel	I. 124.
Boekenlijst v. Waesberge	I. 256.
Boekenlijst betreff. Amerika	I. 619.
Boekenlijst betr. Ned. W.-Indië	I. 618.
Boekenlijst betr. de koloniën	II. 408. 761.
Boeken-naamlijsten	II. 698.
Boeken-overzicht	I. 62, 199, 447: II. 58, 400.
Boekentaal en spreektaal	I. 72.
Boekeren. (W. van)	I. 805.
Boekgeschenken	I. 460.
Boekgeschenken. (Stichtelijke)	II. 65.
Boekhandel 1815-30	I. 85, 271.
Boekhandel. (Fransche)	II. 509.
Boekhandel aan de Kaap. (Hollandsche)	II. 171.
Boekhandel in België. (Hollandsche)	II. 171.
Boekhandel in het buitenland (Hollandsche)	II. 172, 177.
Boekhandel in Indië. (Hollandsche)	II. 559.
Boekhandel in Japan (Hollandsche)	II 172.
Boekhandel in onze koloniën	II. 597, 686, 761.
Boekhandel in de 18e eeuw	I. 272.
Boekhandel. (Uitbreiding van den)	II. 749.
Boekhandelaren. (Vermeerdering v.)	II. 753.
Boekzaal. (*De*)	I. 16.
Boekzalen-strijd (De)	I. 645.
Boele van Hensbroek. (P.A.M.)	II. 80, 515.
Boetpredikatie tegen het vertalingsrecht. (Laatste)	II. 235.
Boetpredikers	II. 435.

Bogaers' *Dichtwerken*	I. 431.
Bohn. (P.F.)	II. 603.
Bolle. (D.)	II. 484.
Bom H. Gz. (G.D.)	II. 292.
Bontjes Jr. (J.)	II. 82.
Borger's *Leerrede.* Nadruk	I. 318.
'Börsenverein' (50jarig jubile van den)	II. 568.
Bosboom-Toussaint's (Mevr.) *Rom. Werken*	II. 69.
Bosch. (Mr. J.G.A.)	II. 283.
Bosse (Mr. P.P. van) en het zegelrecht	II. 150, 157, 162.
Bosse. (Mr. P.P. van) Vrijheid van invoer	II. 740.
Boudewijn	I. 371.
Bouwkunst. Boekenlijsten	I. 11, 68, 156, 201, 399, 450; II. 14, 61, 355, 405.
Bracht's (T. van) *Martelaersboek der Doopsgezinde*	II. 800.
Braga	I. 189.
Brest van Kempen	I. 771.
Briefkaarten. (Invoering v.)	II. 468.
Briefport. (Opbrengst van)	II. 163.
Briefport. (Vermindering van)	II. 105, 163, 467.
Briefwisseling. (Vrijdom voor boekverkoopers-)	I. 484.
Brieven-vervoer per correspondent (Boekhandels-)	I. 483.
Brill. (E.J.)	II. 319, 509, 600.
Brill. (Jan)	II. 601.
Brink (ten) & de Vries	I. 815.
Brinkman. (C.L.)	I. 258; II. 504, 692.
Brinkman's *Naamlijst van boeken*	I. 620.
Brinkman's (C.L.) *Verweerschrift*	II. 538.
Brinkman Jr. (C.L.)	II. 506.
Broekhaus. (F.A.)	II. 657.

Brockhaus (F.A.) te Amsterdam	I. 775.
Brouwer. (Jan D.)	II. 80, 504, 577.
Brugman. (J.F.)	II. 802.
Bruin. (T. de)	II. 518.
Buffa & Zn. (Frans)	II. 420, 801.
Buitenland. (Hollandsche boekhandel in het)	II. 172, 177.
Bunyan's *Pelgrimstogt* en *Christen's Reize*	II. 21.
Busken Huet's *Brieven over den bijbel*	I. 401.
Bijbel-compagnie. (Nederl.)	I. 303.
Bijbelgenootschap. (Nederl.)	I. 157.
Bijbelgenootschap. (Britsch)	I. 303, 311.
Bijbelgenootschappen	II. 753.
Bijdragen. (*Godgeleerde*)	I. 15.
Bijleveid. (J.)	II. 524.

C.

Campbell. (Dr. M.F.A.G.)	II. 519.
Canongette & Comp	I. 222.
Caramelli. (A)	II. 420.
Carteering van landen en terreinen	II. 796.
Cartographie	II. 795.
Catalogus der Ned. letterkunde (Systematische)	I. 617.
Catechismus voor uitgevers	I. 474.
Catechismus voor uitgevers (Verbeterde)	I. 477.
Cats' *Werken*	II. 384.
Causeries Parisiennes	II. 55.
Censuur op den boekhandel	I. 252.
Cervantes' *Don Quichotte* (Uitgaven van)	I. 422.
Chrestomathiën. (Vrijdom voor)	I. 551, 834, 855, 863.
Christelijk Album	I. 162.
Cleef. (P. van)	I. 767.

Cohen. (Gebr.) II. 486.
College van commissarissen van orde I. 281.

‘Companjons’ voor vroeger prachtuitgaven	II. 800.
Conceptwet van Mr. S.P. Lipman	I. 680.
Conceptwet van Mr. Aug. Philips	I. 708.
Concurrentie. (Toenemende)	II. 88.
Congres (Internationaal) te Brussel. Eigendomsrecht	I. 745.
Congres (Letterk.) te Amsterdam	I. 737.
Congres (Letterk.) te Antwerpen	II. 278, 279.
Congres (Letterk.) te Brussel	I. 744: II. 496.
Congres (Letterk.) te Gent	I. 347; II. 147.
Congres (Letterk.) te 's Gravenhage	II. 157, 268.
Congres (Letterk.) te Mechelen en te Kampen	II. 496.
Congres (Letterk.) te Leuven	II. 268.
Congres (Letterk.) te Maastricht	II. 529, 542.
Continentale stelsel. (Het)	II. 317.
Correspondentie (Langzame handels-)	I. 90: II. 444.
Correspondentie-kantoren voor dagbladnieuws	II. 465.
Correspondentie-wezen. (Het)	I. 90; II. 444, 695.
Costa's (I. da) *Dichtwerken*	II. 44.
Costersfeesten te Haarlem in 1856	I. 632.
Courant. (*Geillustreerde*)	II. 790.
Couranten. (Geschiedenis van)	II. 465.
Couranten. (Photographische)	II. 428.
Couranten en drukproeven (Portvermindering voor)	II. 101, 467.
Couranten. (Toenemend getal van)	II. 140, 754, 758.
Couranten. (Uitbreiding van)	II. 466, 754.
Cremer's *Romans*	II. 69.

D.

Dagbladnieuws. (Levering van)	II. 465.
Dagbladpers. (Belasting van onze)	II. 149.
Dagbladpers. (Oordeel over onze)	II. 148.
Daguerreotype	I. 203.
Debat in de 2e kamer over het auteursrecht	II. 580.
Debiet. (Klein)	I. 409, 410, 422, 437, 439; II. 45.
Debiet. (Uitbreiding van)	II. 760.
Debiet-handel. (Voorbeelden van)	II. 643, 645.
Debitanten. (Vestiging van kleine)	II. 753.
Denkschrift (Otto Mühlbrecht's)	II. 533, 699.
Depôt's. (Boekhandels)	II. 447.
Deventer. (Jacob van)	II. 795.
Dichters. (Kompleete werken van)	II. 68.
Dichters. (Waardeering van onze)	II. 66.
Dichtkunst. Boekenlijsten	I. 29, 73, 176, 207, 423, 459; II. 40, 66, 380, 412.
Dichtkunst. (Bloei der)	I. 207; II. 66.
Dickens' *American Notes*	I. 325.
Dickens' *The Chimes*, *Dombey and Son*	I. 333.
Dickens' *Werken*	I. 51, 182, 324, 333, 438.
Diederichs. (Gebr.)	II. 314, 791, 793.
Dierentuinen. (Oprichting van)	I. 154.
Dierkunde. Boekenlijsten	I. 10, 67, 154, 201, 394, 449; II. 12, 60, 353, 405.

Dirks. (Mr.)	II. 581.
Doesburgh. (S.C. van)	II. 263.
Doré. (Gustave)	II. 418.
Dozy's *Israëliten zu Mekka*	II. 71.
Driemaandelijksch Tijdschrift	I. 41.
Drukfouten	I. 402.
Drukkerij	II. 776.
Drukkerijen. (Toenemend getal van kleine)	II. 757.
Drukpers in Indië. (De)	II. 763.
Drukpers-reglement. (Indisch)	I. 499.
Drukpersvrijheid	I. 101, 251; II. 739.
Drukproeven. (Kopij bij)	II. 103.
Drukproeven. (Port voor)	II. 102, 468.
Drukwerken. (Port voor)	II. 101, 105, 465, 471.
Drukwerken in Neêrl. Indië. (Reglement op de)	I. 499.
Druten & Bleeker. (van)	II. 641.
Dubbele titels	I. 76.
Dumas' *Werken*	I. 216.
Duur van kopijrecht	I. 108, 116, 118, 719, 854, 860.
Duur van vertalingsrecht	I. 286, 332, 703, 829, 855, 861.
Dijk. (B. van)	II. 278, 450, 464, 504, 524.
Dijkstra (Waling) en de Friesche taal	II. 41.

E.

Eekhoff. (W.)	II. 519, 622.
Eerbied voor het boek	II. 508.
Eeuw. (De boekhandel in de 17e en 18e)	I. 273.
Eigendomsrecht. (Literatuur over het letterk.)	II. 584.
Eigendomsregt. (*Het letterkundig*)	II. 265.

'Elzevier'. (De Maatschappij)	II. 44, 492.
Encyclopedische werken, Taalkunde, Onderwijs. Boekenlijsten	I. 27, 174, 218, 418, 462; II. 33, 66, 372, 412.
Encyclopedie. (*Geïllustreerde*)	II. 71, 697.
Enschedé. (Mr. A.J.)	II. 516.
Enschedé. (Mr. Joh.)	I. 633.
Enschedé & Zonen. (Joh.)	II. 779, 781.
Ewald's *Werken*	I. 160.
Examen. (Boek verkoopers-)	I. 270, 279.

F.

Fabriekwerk van boeken	I. 76; II. 77.
Firma's. (Vergelijkende staat van)	II. 747.
Firma's. (Vergelijking tusschen bevolking en)	II. 749.
Firma's in de hoofdplaatsen. (Vergelijkende staat van)	II. 746.
Firma's in het rijk (Vergelijkende staat van)	II. 747.
Fondsveilingen	I. 243; II. 299.
Fondsveilingen tusschen 1830 en 1879	II. 825.
Fondsveilingen. (Eerste)	I. 243; II. 299.
Fondsveilingen. (Toezicht op)	II. 265.
Fondsveilingen. (Waarschuwing bij)	II. 266, 557.
Formaliteiten tot verkrijging van kopijrecht	II. 550, 553, 554, 557.
Formaten. (Invloed der kleine)	I. 460, 529.

Fragmenten. (Overnemen van)	I. 551, 834, 855, 863.
Frankeeringen. (Tarief van)	1870. II. 469.
Fransche heerschappij. (Toestand onder de)	I. 111.
Franschen boekhandel. (Dure prijzen van den)	I. 528.
Friesch, (Het) een eigen taal.	II. 546.
Frijlink. (H.)	II. 325, 792, 798.
Fuhri. (K.)[1]	I. 174, 185, 195, 266, 271, 291, 442; II. 658, 667, 764, 792.
Fuhri's *Leven van Willem I.*	I. 166.
Funke. (G.L.)	II. 264, 670.

G.

Gebhard. (J.H.)	I. 266, 292, 343, 563, 618; II. 80, 283, 547, 700.
Gebhard's vragen en de Vereeniging	II. 230.
Gedichten van den Schoolmeester	I. 431.
Gedrukte stukken. (Port voor)	II. 101, 105, 465, 471.
Geïllustrerde werken. (Opgang van)	I. 470.
Gelder. (P. Smidt van)	II. 660, 782.
Genees- en heelkunde. Boekenlijsten	I. 8, 65, 149, 200, 387, 447; II. 7, 59, 349, 404.
Geneeskundige geschriften. Verantwoordelijkheid	I. 735.
Geneeskunst. (Wet op de uitoefening der)	I. 735.
Génestet's (de) *Dichtwerken*	II. 43, 67.
Génestet's (de) *Leekedichtjens*	II. 43.

1 Deel I, bladzij 785, wordt opgegeven dat Fuhri verloofd was met een dochter van J.F. Thieme; dat moet zijn *jongere zuster.* - Bladzij 793 wordt melding gemaakt van het veel te vroeg gestaakte *Nederlandsch Athenaeum.* Dit voortreffelijk aangelegde tijdschrift werd bestuurd door Dr. J. Tideman, A. Ising en J.B. Rietstap. - Op bladzij 794 wordt de tekst van het plaatwerk *De Oorlog* toegeschreven aan T. van Westrheene Wz. Deze had hierin slechts gedeeltelijk de hand. Het grootste doel was A. Ising's verdienstelijke arbeid, evenals de geheele 8° herdruk.

Geologie Boekenlijsten	I. 156, 201, 397; II. 14, 60, 355.
Geschiedenis van den boekhandel	I. 450; II. 519, 565.
Geschiedenis. (Algemeene en buitenlandsche). Boekenlijsten	I. 21, 68, 164, 201, 409, 450; II. 24, 61, 362, 406.
Geschiedenis. (Kerkelijke) Boekenlijsten	I. 22, 68, 164, 201, 414, 450; II. 29, 61, 367, 406.
Geschiedenis. (Kunst-) Boekenlijsten	I. 439, 462; II. 53, 62, 393, 419.
Geschiedenis. (Levensbeschrijving.) Boekenlijsten	I. 166, 411: II. 26, 362, 407.
Geschiedenis. (Plaatsbeschrijving.) Boekenlijsten	II. 364, 407.
Geschiedenis. (Vaderlandsche) Boekenlijsten	I. 21, 68, 164, 201, 410, 450: II. 26, 61, 364, 406.
Geschiedenis. (Volksleven.) Boekenlijsten	II. 27, 62.

Geschiedenis (Vooruitgang der beoefening van)	II. 61.
Geschiedenis der Godsdiensten.	II. 16.
Geschiedenis der Martelaren.	II. 21.
Geschillen. (Eerste bij legging van onderlinge)	I. 128.
Geschillen. (Allerlei kleine)	I. 641, 649, II. 545, 549.
Getallen van boeken boven de *f*	1. - II. 725.
Getallen van boeken boven de *f*	6. - II. 726.
Gewoonten. (Verouderde)	I. 92.
Gezangen. (*Evangelische*)	I. 20.
Gezelschappen. (Oplichting v. boekverkoopers-)	I. 130.
Gezelschappen. (Boekverkoopers-)	II. 543.
Gezondheidsleer. (Opkomst der)	II. 59.
Gids. (*De*)	I. 44.
Gild. (De Vereeniging een)	I. 270. 277.
Godsdiensten wijsbegeerte. Boekenlijsten	I. 12, 70, 156, 204, 400, 452, 457: II. 15, 63, 356, 409.
Godsdienst-geschillen. (Invloed van)	II. 751.
Goede trouw. (Indische)	II. 559.
Goedkooper uitgaven.	I. 460: II. 400.
Goeverneur. (J.J.A.)	II. 382, 422.
Goeverneur's *Gez. Gedichten en Rijmen*	II. 381.
Goor. (G.B. van)	II. 599.
Goor. (D. Noothoven van)	II. 682.
Gouden tijd. (Hollands)	11. 311.
Gravure	II. 799.
Greenaway. (Kate)	II. 420.
Grieven en klachten	I. 265, 474; II. 76, 435.
Grondstellingen (*Punten of*) v.d. Akademie v. Wetenschappen	I. 731, 854.
Grondstellingen. (Protest tegen die)	I. 732.
Groninger school. (De)	I. 204.

Grootspraak (Duitsche) over vertalingen II. 537.
Gunne. (A. ter) I. 282: II. 524, 691.

H

Haar's (B. ter) *Gedichten* geïllustreerd II. 380.
Haarkloverijen over vertalingsrecht I. 324. 689: II. 209, 545.
Hacke van Mijnden's *De Komedie van Dante* II. 48.
Hall. (M[r]. M.C. van) Rechtsgeleerd raadsman I. 126.
Handel en nijverheid. (Belemmering van onze algemeene) II. 151.
Handelsbegrippen. (Veranderde) II. 88.
Handelspapier. (Zegelrecht op) II. 114.
Handelsverkeer. (Traagheid van) I. 90: II. 444.
Handelszaken op den Vereenigingsdag I. 759.
Heemskerk Az. (M[r]. J.) II. 580, 584.
Heremans. (Prof. J.F.J.) II. 277.
Helmers' *Hollandsche natie.* I. 30.
Helmers' *Werken.* (Nadruk uit) I. 317.
Herleving van den boekhandel I. 89, 472; II 433, 437.
Hessels. (J.H.) II. 518.
Heij. (Joh. van der) I. 673, 803.
Hildebrand's *Camera Obscura.* I. 28.
Hoeven's (Prof. M. des Am. van der) verdediging van de Vereeniging I. 741.
Hofdijk's *Ons Voorgeslacht.* I. 411.
Holkema. (Tj. van) II. 504.
Holland I. 196.

Holland en België. (Scheiding tusschen)	I. 85, 111, 131.
Hollandsch in den vreemde. (Het)	II. 498.
Horst. (E.B. ter)	II. 13, 638.
Houtgraveerkunst	II. 788.
Houtgraveerschool	I. 185, 232, 241.
Houtgraveerschool. (Leidsche)	II. 633.
Houtgravure (Invloed der)	II. 790.
Houtgravuren in vroeger eeuw.	II. 791.
Houtgravuren. (Opkomst der)	I.470.
Houtgravuren. (Proeven van eerste)	I. 21, 26, 39, 166, 419.
Höveker. (H.)	II. 593.
Hulst van Keulen. (Wed. G.)	II. 292, 797.

I.

Illustratie. (*De Katholieke*)	II. 55.
Illustration (*L'*)	II. 789.
Illustration. (Handigheid van *L'*)	II. 429.
Immerzeel Jr. (J.)	I. 54, 58, 359.
Immerzeers *Levens van Schilders*	I. 166.
Indië. (Nadruk in)	II. 206, 558.
Indië. (Reglement op de drukwerken in Ned.)	I. 499.
Indië (Strafbaarheid van de drukpers in Ned.)	I. 495.
Indië. (Uitzending van een correspondent naar Ned.)	I. 282.
Indië. (Verantwoordelijkheid omtrent geschriften betr. Ned.)	I. 497.
Indië. (Wetensch. ontwikkeling in Ned.)	I. 170.
Indische boekhandel	II. 559.
Indische drukpers. (De)	II. 764.
Indische journalistiek	II. 669, 762.

Indische literatuur. (Opkomst der)	I. 451.
Indringers. (Oorlog tegen vreemde)	I. 222, 233.
Insmokkelen van Belg. nadrukken	I. 316.
Instituut. (2e klasse van het Kon. Ned.) Advies over het drukken van een uitgesproken leerrede	I. 657.
Inteekenlijsten. (Het werken met)	II. 35.
In- en uitvoer v. boeken	I. 247, 539, 551, 557, 833, 844; II. 737, 741.
Invoer in Holland van Belgische nadrukken	I. 539.
Invoerrecht op Fransche boeken (Vermindering van)	I. 551.
Iris	I. 37.

J.

Jaarboeken. (*Nederl.*)	I. 6.
Jaarboekje v.d. boekhandel	I. 255.
Jacob. (J.L.C.)	I. 259; II. 322.
James' *Werken*	I. 160.
Japan. (Uitzending naar)	I. 762; II. 172.
Jezuitenvrees	I. 159.
Jonge's (de) *Geschied, van het zeewezen*	I. 411.
Jongelings-vereeniging	II. 79.
Journalistiek. (Dekleinere)	II. 758.
Jubilé der Vereeniging (25jarig)	I. 339; II. 310.
Jubilé der Vereeniging. (50jarig)	II. 280, 708.
Juristen-vereeniging (Nederl.). Over het letterk. en kunsteigendomsrecht	II. 586.
Juta. (J.C.)	II. 766.

K.

Kaarten en atlassen. Lijsten.	I. 204, 417, 451; II. 32, 63, 371, 408.

Kaarten. (Drukken van) II. 795.

Kaarten. (Gebruik van buitenlandsche)	II. 797.
Kaay, (Mr. W. van der)	II. 277.
Kampen. (N.G. van)	II.561.
Kampen. (P.N. van)	II.479, 613.
Kappipo	II. 375.
Kemink & Zoon	II. 607.
Kerkelijke invloeden	II. 751.
Kerkelijke strijd.	I. 204, 453, 457: II. 62, 409.
Kesteren. (H.J. van)	II. 283.
Kesteren. (J.C. van)	I. 36; II. 296.
Keulen's. (De van)	II. 293.
Keur van aangen. en nutt. Mengelingen	I. 36.
Kibbelarijen (Onderlinge)	I. 641, 649; II. 209, 546.
Kinderboekjes	I. 80, 219, 463; II. 72, 420.
Kinderboekjes. (Opkomst van)	II. 326.
Kindercourant. (*De*)	I. 442.
Kirberger. (W.H.)	I. 563, 569, 614, 706, 732; II. 35, 157, 258, 268, 277, 523, 668.
Klachten.	I. 265, 270, 474; II. 76, 435.
Klassieke boeken. (Belasting op)	I. 248.
Kleinachting voor boeken.	II. 724.
Kolff. (Gualth.)	II. 524, 559, 568, 686, 767.
Koloniale boekhandel	II. 597, 686, 761.
Koloniën. Boekenlijsten	I. 23, 70, 169, 203, 412, 416, 451; II. 4, 30, 59, 348, 369, 407, 408.
Koloniën. (Vermeerderde belangstelling in de)	I. 203, 447, 451.
Kompleete uitgaven. (Het verzamelen van)	II. 413, 415.
König & Bauer	II, 778.
Konst- en Letterbode. (*De*)	I, 35.
Koopers. (Vermeerdering van)	II. 760.
Kooplust voor dure boeken	I. 69, 71.
Kopij bij drukproeven	II. 103, 468.

Kopijrecht bij fondsveilingen. (Bewijzen van)	II. 266, 557.
Kopijrecht in Indië (Ons)	II. 206.
Kopijrecht op dramatische werken	I. 855, 863.
Kopijrecht op muzikale werken	I. 855, 863.
Kopijrecht op werken van beeldende kunst	I. 733, 856, 864.
Kopijrecht van kerk- en schoolboeken	I. 103, 126, 140, 329, 666, 722; II. 555.
Kopijrecht van naamlooze (anonyme) werken	I. 709, 719, 855, 862.
Kopijrecht van verzamelwerken. I.	719, 855, 861.
Kopijrecht voor tijdschriften. (Uitzondering op)	I. 830.
Kopijrecht vroeger octrooi	I. 643, 663, 704.
Kopijrecht. (Aard en overdracht v.)	I. 716, 856.
Kopijrecht. (Begrip omtrent)	I. 525, 570, 714, 746.
Kopijrecht. (Bewijzen van)	II. 200, 554.
Kopijrecht. (Botsingen omtrent)	I. 140, 294; II. 199, 549.
Kopijrecht. (Duur van het)	I. 108, 116, 118, 719, 854, 860.
Kopijrecht. (Fransche grootspraak over)	I. 746.
Kopijrecht. (Historisch overzicht van de wet op het)	I. 672.
Kopijrecht en vertalingsrecht. (Onderscheid tusschen)	II. 236, 238.
Kopij- en kunstrechten. (Onderscheid tusschen)	I. 714.
Kopijrecht. (Ontwerp van wet op het)	I. 672, 675, 708.

Kopijrecht. (Suringar's pleidooi voor het)	I. 746.
Kopijrecht. (Uitzonderingen op het)	I. 103, 109, 126, 721, 863.
Kopijrecht. (Verzuim van formaliteiten tot verkrijging van)	II. 550, 553, 554, 557.
Kopijrecht. (Voorschriften tot het verkrijgen van)	I. 104, 108, 110, 126, 720.
Kopijrecht. (Internationaal)	I. 828, 850.
Koster. (Gebr.)	I. 95, 242; II. 484.
Kraaij. (Gebr.)	II. 683.
Kraaij Jr. (P.)	I. 198, 614, 704; II. 215, 224, 685.
Kramers. (H.A.)	II. 645.
Kramers Jz. (Jacob)	II. 600.
Kritiek. (Letterkundige)	II. 413, 440, 756.
Kroon. (F.H.)	II. 560.
Kruis'. ('Het Roode)	II. 8.
Kunstkronijk. (*De*)	I. 182.
Kunstnijverheid. (Liefde voor oude)	II. 807.
Kunstzin. (Vooruitgang in)	II. 412.
Kuijper's *Letterk:. Leercursus.* Nadruk	I. 318.
Kwakzalverijen	I. 265; II. 435.

L.

Laarman. (J.H.)	I. 26; II. 791.
Land- en volkenkunde, reisbeschrijving. Boekenlijsten.	I. 23, 70, 169, 203, 415, 451; II. 30, 62, 368, 408.
Landsdrukkerij	I. 63.
La seule chose nécessaire	I. 407.
Ledeboer. (Dr. A.M.)	II. 520.
Leden der Vereeniging in 1818	I. 124.
Leden der Vereeniging in 1818	1831. I. 110.
Leden der Vereeniging in 1818	1849. I. 357.
Leden der Vereeniging in 1859	I. 759.

Leden der Vereeniging in 1869	II. 290.
Leden der Vereeniging in 1879	577.
Lee (Maurits II. van) en het zegelrecht	II. 147, 162.
Leendertz. (J.)	II. 394.
Leerlingen	I. 269, 287.
Leerrede. (Uitgaaf van een uitgesproken'. Proces	I. 655.
Leesbibliotheek in 1759	I. 209.
Leesinrichtingen. (Vermeerdering van)	I. 69, 96, 275: II. 481, 757.
Leeskabinet. (*Het*)	I. 40: II. 331.
Lektuur. (Stichtel.) Boekenlijsten	I. 16, 71, 159, 204, 403, 457; II. 20, 64, 359, 410.
Lektuur. (Kerkelijke en stichtelijke) Invloed op den handel	II. 753.
Lennep. (Mr. Jacob van)	II. 179, 187.
Lennep's (van) *Geschied, van N. Nederland*	I 167.
Lennep's (van) *Gesch. d. Vaderl. in platen*	II. 27.
Lennep's (van) *Werken*	I. 435.
Lennep & Comp., *Tafer. Vaderl. Geschiedenis*	I. 413.
Lennep en ter Gouw, (van) *Uithangteekens en Volksvermaken*	II. 27.
Les tegen hoovaardij	II. 508.
Letterkunde. (Algemeene oude en nieuwe). Boekenlijsten.	I. 28, 175, 206, 420, 458: II. 38, 65, 374, 412.
Letterkunde. (Herleving van onze oud-Hollandsche)..	I. 459; II. 67.
Letterkunde. (Invloed van vreemde)	I. 75, 89, 200, 213, 448, 461; II. 65, 72, 420.
Letterkunde. (Vereeniging ter bev. van oud-Nederl.)	I. 176.
Letterkunde. (Verspreiding onzer)	II. 755.

Letteroefeningen (*Vaderlandsche*)	I. 33, 43, 50.
Lettertypen. (Verbetering van)	II. 781.
Levensverzekering-fonds..	II. 575.
Licenses. (De)	II. 317.
Liefdadigheid. (Uitgaven uit)	II. 78.
Lion, (Iz. J.) *De Reactionnairen en Conservatieven*	II. 5.
Lion (Iz. J.) en het zegelrecht	II. 141.
Lipman. (Mr. S.P.) Ontwerp-wet kopijrecht	I. 680.
Lithographie	II. 793.
Lofredenaars	II. 438.
Loman Jr. (I.C.)	I. 415, 561, 614; II. 523, 552, 579, 666, 673.
Londen. (Intern. tentoonstelling te)	I. 469; II. 502.
Loosjes. (Petrus, Adriaan en Vincent)	II. 611.
Los Pz. (G.)	I. 406.
Loterij bij *De Tijd*	I. 376.
Loterijen in den boekhandel.	I. 184, 443, 481; II. 437.
Luchtballons	II. 427.
Luchtmans. (S. & J.)	II. 601.

M.

Maatschappij tot nut van 't algemeen	I. 82; II. 751.
Maatschappij van schoone kunsten	I. 182, 229; II. 792.
Magasin pittoresque	II. 789.
Magazijn (*Bijbelsch*)	I. 18.
Magazijn (*Het Nederlandsch*)	I. 38.
Meerman (Bibliotheek)	I. 769.
Messchert. (Willem)	I. 136, 363.
Meulen. (R. van der)	II. 465, 515, 518.
Meijer's Universum	I. 39.

Miskenning van de Vereeniging door onze regeering	I. 543.
Monumens typographiques	I. 440.
Mortier & Zoon. (D. du)	I. 780.
Muhlbrecht's (Otto) *Denkschrift.*	II. 533.
Mulder Bosgoed (D.)	II. 518.
Muller (Fred.)	I. 190, 259, 559, 619; II. 321, 514, 517, 523, 542, 565, 568, 627, 667, 694.
Muller-fonds. (Het Frederik)	II. 632.
Muller-fonds. (Programma van het Frederik)	II. 840.
Muller. (Joh.)	I. 136, 774.
Multatuli. (Portret en brief van)	II. 39.
Multatuli's *Max Havelaar.*	II. 48.
Multatuli's *Max Havelaar.* Proces.	II. 179.
Museum. (*Nederlandsch*)	I. 41.
Muzen-Almanak. (*Ned.*)	I. 54, 361.
Muziekwerken. (Nadruk van)	I. 855, 863; II. 535.

N.

Naamlooze werken. (Kopijrecht op)	I. 102, 719, 855, 862.
Naamlijsten en naamregisters.	I. 124, 256, 258; II. 698.
Naamwijzer. (*De Middelburgsche*)	I. 54.
Nabloei en naklanken	II. 756.
Nadrukken. (Hier verschenen)	I. 28, 177, 225, 380, 381, 422, 559, 744; II. 42, 47, 380, 381, 382, 383, 550, 553.
Nadruk in België	I. 304, 826; II. 201.
Nadruk in België. (Geschiedenis van den)	I. 526, 552.
Nadruk in Indië	II. 206, 558.
Nadruk van schoolboeken in de Zuidelijke provinciën	I. 125, 129, 304, 665.
Nadruk van schoolboekjes.	I. 111.

Nadruk van een Indische uitgaaf in Holland	II. 561.
Nadruk Borger's *Leerrede*	I. 318.
Nadruk Geibels *Gedichte*	II. 382.
Nadruk Hamerlings *Poëtische Werken*	II. 383.
Nadruk Heines *Buch der Lieder*	II. 383.
Nadruk Heines *Sämmtl. Werke*	II. 381.
Nadruk Tennysons *Poems*	II. 380.
Nadruk te Winkel, *Grondbeg. Ned. Spelling*	II. 201.
Nadruk. (Belgische verdediging van den)	I. 530.
Nadruk. (Commissie tegen den)	I. 354.
Nadrukken. (Gevaren door Belgische)	I. 308.
Nadruk. (Grievend voorval van ongestraften)	II. 550.
Nadruk. (Historische gronden tegen den)	I 565.
Nadruk. (Kwaadwillige)	II. 199.
Nadruk. (Strijd van begrippen omtrent)	I. 559.
Nadruk. (Nieuwe pennestrijd over den)	II. 522.
Nadrukken in het buitenland (Het)	I. 525.
Nadrukken van Holl. werken in België. (Opgaaf van)	I. 552, 555.
Nadrukken. (Duitsche)	II. 522.
Nadruk. Suringar's bestrijding in België	I. 348.
Nadruk. (Verbod tot)	I. 102, 109.
Nadruk ‘Vrijheid in het twijfelachtige’	I. 570.
Nadrukkers meest Duitschers.	II. 539.
Nadrukkers overmoed	I. 304.
Nadruk-protest van Freiligrath, Geibel, Hoefer e.a.	II. 532.
Napoleon's *Geschiedenis van J. Caesar*	II. 25
Natuur-, wis- en werktuigkunde. Boekenlijsten.	I. 9, 66, 152, 200, 390, 448; II. 2, 60, 351, 404.
Natuurlijke historie. Boekenlijsten.	I. 10, 66, 154, 394, 449; II. 12, 60, 354, 405.

Natuurwetenschap (Bloei der)	I. 448.
Natuurwetenschap. (Invloed der)	II. 410.
Natuurwetenschap. (Opkomst der)	I. 200.
Natuurwetenschap. (Verspreiding van)	II. 751.
Natuurwetenschap. (Vooruitgang der)	II. 60.
Natuurl. Historie van Nederland	I. 397.
Navorscher (*De*)	I. 441.
Nayler & Co. (B.S.)	I. 224.
Nederland	I. 193.
Nederlands baanbreken voor vrijen in- en uitvoer	II. 739.
Nederl. Spectator. (*De*)	I. 35, 444; II. 681.
Nieuwenhuis' *Woordenbock v. Kunsten en Wetenschappen.*	I. 27, 792.
Nieuws van den dag. (*Het*)	II. 670.
Nieuwsblad voor den boekhandel.	I. 134, 255; II. 262, 434, 563.
N.-Testament te Emden gedrukt.	I. 301.
Noman. (D. van Haren)	II. 595, 766.
Noman. (W.J. van Haren)	II. 766.
Noorduijn. (Jac.)	II. 610.
Nooten. (S.E. van)	II. 256, 635.
Nijhoff (Is. An.)	I. 22, 60, 335, 342; II. 304, 335, 342.
Nijhoff. (Mart.)	I. 563, 614, 616, 624; II. 169, 265, 278, 319, 460, 514, 516, 519, 523, 660, 674, 713.
Nijhoff. (Paulus)	II. 313.
Nijhoff, Sijthoff, Thieme	I. 435; II. 33, 661.

O.

Octrooi en privilegie	I. 115.
Octrooi vóór kopijrecht.	I. 643, 663, 704.
Oera Linda Bok (*Thet*)	II. 376.
Onbekendheid van Holl. boeken in het buitenland	I. 631; II. 175.
Ondersteuningsfonds. (Het)	II. 259, 574.
Ondersteuningsfonds. (Reglement voor het)	II. 829.
Onderwijs. (Aanschouwelijk)	II. 641.
Onderwijs. (Invoering van het middelbaar)	II. 59.
Onderwijs. (Uitbreiding van l. en m.) 1857	II. 750.
Onderwijs (Verbeterd) 1845	I. 267, 274.
Onderwijsmiddelen. (Tentoonstelling van)	II. 511.
Onderwijzers-genootschap (Het Ned.) en de nieuwe spelling	II. 85.
Ongebonden veilingen	I. 243; II. 299.
Ons streven	II. 441.
Ons streven en *Onze roeping*	II. 396.
Ontwerp van wet op het kopijrecht	I. 672, 675, 708.
Ontwikkeling van nieuw leven	I. 89.
Onze tijd	I. 192.
Oomkens. (Jan)	I. 366.
Oomkens & Zn. (J.)	II. 797.
Oorlog. (De Fransch-Duitsche)	II. 426.
Oostersche literatuur en drukkerij	II. 602.
Oplagen. (Vergrooting van)	II. 760.
Opleiding. (Middelen tot)	I. 265.
Opstand. (Belgische)	I. 77.
Opvijzeling	I. 24, 87, 372.
Oude theologische literatuur	I. 17, 19, 72, 404; II. 21, 360, 411, 752.

Overeenkomst' ('Willige)	I. 112.
Overvoortbrenging	II. 435.

P.

Pakketten-stelsel. (Het)	II. 490.
Pakketten-verzending met de post.	II. 473.
Palier. (H.)	I. 773.
Palm's (v.d.) *Bijbelvertaling*	I. 12.
Palm's (v.d.) *Bijbel voor de jeugd*	I. 12.
Palm's (v.d.) *Leerredenen*	I. 16, 72, 161.
Pantheon. (*Klassiek Letterk.*)	I. 421.
Papier. (Grondstoffen voor)	II. 786.
Papier-fabrieken in Nederl.	II. 784.
Papier-fabrieken in het buitenland	II. 786.
Papierhandel	II. 782.
Partijzucht. (Kerkelijke)	I. 204, 452, 457; II. 62, 409, 752.
Parijs. (Het beleg van)	II. 426.
Parijs. (Tentoonstelling te)	I. 626; II. 509.
Patentstelsel	I. 267.
Penning-magazijn voor de jeugd	I. 39.
Persoonlijkheid bij boekhandelaren	II. 594, 669.
Perthes. (Friedrich)	II. 721.
Petit. (Louis D.)	I. 263; II. 570.
Petri. (Otto)	I. 621.
Pharmacopoea Neerlandica	I. 299.
Philadelphia. (Tentoonstelling te)	II. 504.
Philips' (Mr. Aug.) advies over kopijrecht van schoolboeken	I. 666.
Philips' (Mr. Aug.) Ontwerp-wet kopijrecht	I. 708.
Philips'. (Mr. Aug.) Rechtsgel. raadsman der Vereeniging	I. 666.

Photographische couranten	II. 428.
Physiologiën (De)	I. 215, 217.
Plaatdrukkerij	II. 802.
Plaat- en kunstwerken	I. 183, 233, 439, 462, 765; II. 53, 71, 393, 417, 419.
Plaatwerken. (Dichterlijke)	II. 67.
Plantkunde. Boekenlijsten	I. 10, 67, 155, 396, 449; II. 13, 60, 354, 405.
Platte land. (Ontginning van het)	II. 753.
Politiek leven	II. 754.
Port voor dagbladen	II. 101, 467.
Port voor drukproeven	II. 102, 468.
Port voor drukwerken	II. 101, 105, 465, 471.
Port voor drukwerken naar de koloniën	II. 107.
Port voor kopij bij drukproeven	II. 103.
Portielje. (G.)	I. 19: II. 301.
Post Jr. (C. van der)	II. 652.
Post. (C.G. van der)	II. 653.
Post. (Toenemende verzendingen met de)	II. 471.
Postduiven	II. 427.
Postkantoren-debiet	I. 127, 289, 487; II. 108.
Postkantoren. (Adressen tegen de)	I. 491.
Postkantoren. (Dwangmiddel tegen)	I. 488.
Postkantoren. (Grieven tegen)	I. 483, 487.
Postkantoren (Onderzoek naar de zonden der)	I. 490.
Postkantoren. (Opheffing van vrijdommen voor)	I. 494; II. 112.
Postkantoren. (Plagerijen van)	I. 128.
Postwet. (Nieuwe)	II. 465.
Postwet, (Wijzigingen in de) na 1850	II. 101.
Postwezen. (Vroeger)	II. 478.
Postzegel. (Bezwaren tegen het)	II. 164.
Postzegels. (Invoering van)	II. 162, 467.

Potgieter's *Werken*	II. 378.
Preeken. (Liefhebberij voor)	I. 472: II. 64.
Premie-exemplaren	I. 92, 96.
Premieplaten	I 13: II. 435.
Premie ‘Villa Rhenana‘	II. 369.
Prioriteitsrecht bij vertalingen	II. 239.
Proces v. Alphen, *Petits poèmes*	I. 642.
Proces van den Berg's *Bijbelsche Historievragen*	I. 141.
Proces Dickens, *American Notes*	I. 325.
Proces Fragmenten Tollens, Helmers	I. 316.
Proces *Gezangen der Aartsbroederschap*	II. 553.
Proces Kuijper's *Lett. Leercursus*	I. 319.
Proces Multatuli, *Max Havelaar*	II. 179.
Proces *Preek* van Borger	I. 318.
Proces *Prijsbepaling van geneesmiddelen*	II. 550.
Proces *Schoolboekje* Oling	I. 140.
Proces Sue, *Les sept péchés capitaux*	I. 335.
Proces *Tarief van Justitiekosten*	I. 293.
Proces Titelnavolging *Iris*	I. 142.
Proces Tollens, *Alg. Bededag*	I. 142.
Proces Tollens, *Verspr. werken*	I. 661.
Proces Uitgesproken *leerrede*	I. 649.
Proces v. Vloten, *Vondel's Werken*	II. 187.
Processen. (Vermindering van)	II. 545.
Prospectussen aan predikanten	I. 138.

Prospectussen. (Opgeschroefde)	I. 24, 88.
Prijsraadsel van *het Zondagsblad*	I. 380.
Prijsvermindering	I. 94, 285: II. 88, 435, 480.
Prijsvraag	I. 265.
Prijsvraag antwoord Gebhard	I. 266.
Prijsvraag antwoord Fuhri	I. 271.
Prijsvraag *Vlugtige gedachten* ter Gunne	I. 282.
Prijsvragen	II. 512.
Prijzen (Dure) van den Franschen boekhandel	I. 528.
Prijzen. (Veranderde)	II. 400.
Publicatie van 1803	I. 115.

Q.

Quint. (P. Gouda)	II. 318.

R.

Raadsmannen der Vereeniging (Rechtsgeleerde)	I. 116, 126, 666.
Rabat. (Klein)	I. 92.
Radink. (Jac.)	I. 428: II. 316.
Recensent. (*De*)	I. 36, 225.
Recht (Inkomend) op Fransche boeken	I. 833.
Rechten. (Inkomende)	I. 247, 539, 551, 557, 833, 844; II. 737, 741.
Rechtsbehandeling. (Zonderlinge)	I. 671.
Rechts- en staatswetenschap. Boekenlijsten	I. 5, 63, 147, 199, 385, 447: II. 3, 58, 347, 403.
Rechtspersoonlijkheid van de Vereeniging	II. 562.
Rechtzinnigheid. (Overhelling tot)	I. 72.

Rechtzinnigheid. (Staaltje van)	II. 411.
Rederijkerskamers	I 459: II. 755.
Referent.[1] (*De*)	I. 190.
Regeering. (Loffelijke daad v. onze)	II. 738.
Registratie van ter vertaling aangeboden boeken	II. 212.
Reglement der Vereeniging 1821	I. 125.
Reglement. Herziening 1834	I. 132.
Reglement. Herziening 1835	I. 329.
Reglement. Herziening 1841	I. 329.
Reglement. Herziening 1845	I. 330.
Reglement. Herziening 1853	I. 488, 589.
Reglement. Herziening 1857	I. 749.
Reglement. Herziening 1863	II. 212, 219.
Reglement. Herziening 1867	II. 231 254.
Reglement op het beleid van Neerl. Indië	I. 495.
Reisgidsen	II. 63.
Reizen met aanbiedingen	I. 473.
Reuter's ‘Office’	II. 465.

1 Onder de verplichtende mededeelingen en terechtwijzigingen, die wij dankbaar ontvingen en waarvoor wij ons ten allen tijde blijven aanbevelen om er wellicht later gebruik van te maken, behooren ook berichten omtrent het zooveel belovende, maar helaas zoo korte leven van *De Referent.* Wij vermelden er hier alleen van, dat de aanleg en het bestaan van dit degelijk tijdschrift, met Fred. Muller, mede verschuldigd was aan de opofferende toewijding van de toen jeugdige literatoren Mr. S. Vissering, Estré, Mr. J. Heemskerk Az. en Dr. J. Veth.

Revue des deux mondes. (Handigheid van)	II. 429.
Robbers. (J.G.)	II. 369, 461, 493.
Roelants. (H.A.M.)	I. 421: II. 651.
Rogghé. (W.)	II. 277.
Romans en verhalen. Boekenlijsten	I. 31, 74, 178, 211, 432, 461; II. 48, 68, 387, 415.
Romans in kleiner formaat	I. 211: II. 68, 415.
Romans. (Invloed van)	I. 217: II. 614.
Rondgetal titels van boeken boven *f*1. -	II. 725.
Roof (Brutale letter-) in Duitschland	II. 541.
Ruigrok (W.A.), drukker van houtgravuren	II. 793.
Ruiling van boekwerken. (Internationale)	I. 604, 612.
Ruiling van tijdschriften (Internationale)	I. 612.
Rijkstelegrafen. (Eerste)	I. 484.

S.

Sagittarius, *Parlementaire portretten*[1]	II. 5.
Santen. (P. van)	II. 279, 649.
Sautyn Kluit. (Mr. W.P.)	I. 135: II. 465.
Schadd. (K.H.)	II. 80, 484.
Schadevergoeding. (Bespottelijke eischen van)	I. 141, 142, 316, 318: II. 190.
Schalekamp, van de Grampel & Bakker	II. 324, 451.
Scheffer. (J.H.)	II. 516.
Scheikunde. Boekenlijsten	I. 9, 67, 153, 201, 392, 449: II. 11, 60, 352, 405.
Scheurkalenders. Lijsten	II. 57, 398.
Schierbeek. (R.J.)	I. 365.
Schleijer's. (De)	I. 813.

1 Wij nemen deze plaats waar tot het verbeteren van een fout. Op bladzij 5 van dit deel worden als schrijvers van de *Parlementaire portretten* genoemd C. van Lier en Mr. J. Belinfante. Dat moet zijn J.C. van Lier en Mr. G. Belinfante.

Schleijer (J.F.)	I. 347, 354.
Schneider. (Mevr. Lina)	II. 501.
Scholte. (D^{us}. H.P.)	I. 72.
Schoolboeken voordeelige kopijen	I. 82.
Schoolboeken. (Handel in)	I. 81.
Schoolboeken. (Kopijrecht op)	I. 103, 126, 140, 329, 667, 722; II. 555.
Schoolboeken. (Nadruk van)	I. 111.
Schoolboeken in Limburg. (Nadruk van)	I. 125, 304, 665.
Schoolboeken (Rabat op) aan partikulieren	II. 90.
School-boekhandel	II. 89.
Schoolmeester. (*Gedichten van den*)	I. 431.
Schoone kunsten en plaatwerken. Boekenlijsten.	I. 183, 233, 439, 462; II. 53, 71, 393, 417, 419.
Schrijvers (Hollandsche) in Duitschland vertaald	II. 540.
Schuilnamen	II. 382, 416.
Schuitemaker. (J.)	II. 290, 665.
Secretaris. (Benoeming van een vasten)	II. 561.
Senefelder. (Aloys)	II. 794.
Sepp & Zoon. (J.C.)	II. 339.
Seyffardt (J.L.W.)	II. 688.
Sleurgang. (Verzet tegen den)	II. 36.
Slotwoord	II. 811.
Smits. (Wilh.)	II. 284.
Snelpers. (De)	II. 778.

Snelpers en plaatdruk. (Toekomst van)	I. 471.
Someren. (A.E.C. van)	I. 411.
Someren. (J.F. van)	II. 518.
Sparte-aankweeking	II. 786.
Spectator.. (*De militaire*)	I. 194.
Spectator. (*De Nederl.*)	I. 35, 444: II. 681.
Spelling. (De nieuwe)	II. 71, 84.
Spin. (C.A.)	II. 332, 781, 794.
Staalgravuren. (Engelsche)	I. 24.
Staat van boeken naar vakken verdeeld. (Vergelijkende)	II. 730.
Staat van boeken naar uitgevers en prijzen	II. 734.
Staathuishoudkunde. (Opkomst der)	I. 447.
Staatkundige bemoeiing. (Invloed van algemeene)	II. 754.
Staatskopijrecht	I. 293, 298, 710, 721, 855.
Staatsstukken. (Kopijrecht van)	I. 295.
Staatsstukken. (Vrijheid tot het uitgeven van)	I. 62.
Staring's *Gedichten*	II. 45.
Statistiek. (Nut der)	II. 724.
Steden (Kleine) met groeten handel	II. 598, 637, 651.
Steendrukkerij	II. 793.
Steendrukkerijen	I. 219: II. 421, 437.
Stellen boeken. (Aanbieding bij)	I. 95; II. 88, 481.
Stemberg. (J.)	II. 664.
Sterne's *Sentimenteele reis*	I. 225.
Sterrekunde. Boekenlijsten	I. 10, 67, 153, 201, 393: II. 11, 352, 405.
Steuerwald. (J.D.)	II. 794.
Stichtelijke lektuur. Boekenlijsten	I. 16, 71, 159, 204, 403, 457: II. 20, 64, 359, 410.
Stichtelijke lektuur. Invloed op den handel	II. 753.
Stockum. (W.P. van)	290, 643.

Stowe's (Beecher) *De Negerhut*	I. 438.
Stowe's (Beecher) *De Slavernij*	I. 438.
Strafbaarheid van de Ind. drukpers,	I. 495.
Strafbepalingen bij inbreuk op kopijrecht	I. 102, 710, 725.
Strauss (D.F.,) *Het leven van Jezus*	I. 14; II. 310.
Strauss' (Friedrich) *Werken*	I. 160.
Stijl en taal. (Verbetering in)	II. 440.
Stijlvorm. (Losser)	I. 73.
Sue's *Werken*	I. 182, 214, 324, 334.
Sulpke. (C G.)[1]	I. 810.
Suringar. (G.T.N.)	I. 336, 347; II. 250, 583, 710.
Suringar's pleidooi voor den letterk. eigendom	I. 746.
Suringar. (Hugo)	II. 798.
Sybrandi. (Dr. K.)	II. 612.
Sijthoff, (A.W.)	I. 187, 443; II. 395, 448, 464, 509, 518, 568, 633, 660.
Swart. (Jacob)	II. 295.

T.

Taal. (De Friesche)	II. 41.
Taalstudie. (Algemeene)	II. 417.
Taalstudie. (Hollandsche)	II 71.

1 Verbetering van deel I, bladzij 813. C.G. Sulpke deed in 1850 wel zijn Duitschen invoerhandel aan zijn zoon over, maar bleef tot zijn dood toe als uitgever werkzaam; J.C.A. Sulpke onttrok zich niet in 1859, maar eerst in 1880 aan den handel.

Tabellen. (Wenschelijkheid van statistieke)	II. 725.
Talen. (Beoefening van Oostersche)	II. 66.
Tarief van Justitiekosten. Proces.	I. 293.
Teekenen. (Kwade en goede).	II. 76.
Tekstverknoeiing van Tollens' *Verspreide dichtwerken*	I. 430.
Telegraaf. (Rijks-)	I. 484.
Telegraaf. (Uitbreiding der).	I. 486.
Tentoonstelling v. hulpmiddelen bij het onderwijs	II. 511.
Tentoonstelling (Internationale) te Londen	I. 409: II. 502.
Tentoonstelling Parijs I. 626:	II. 509.
Tentoonstelling Philadelphia.	II. 504.
Tentoonstelling Weenen	II. 502.
Tentoonstelling (Typographische) te Haarlem	I. 637.
Tentoonstellingen een studie	II. 506.
Terveen & Zn. (I.G. van)	I. 564.
‘Tesselscha’ (De dames-vereeniging)	II. 440.
Tesselschade. (Jaarboekje)	II. 334.
Themis	I. 7.
Theologie. (Oude)	I. 17, 19, 72. 404: II. 21, 360, 411, 752.
Thieme. (D.A.)	I. 60; II. 35, 257, 268, 280, 380, 394, 432, 400. 544, 656.
Thieme-fonds. (Het D.A.).	II. 668.
Thieme-fonds. (Reglement voor het D.A.)	II. 844.
Thieme's *Guldens-editie*	I. 436.
Thieme. (H.C.A.)[1]	II. 657.
Thorbecke. (M[r]. J.R.)	I. 5; II. 580.
Tiele. (P.A.)	II. 517.
Tirion. (Het huis van Isaac)	I. 778.

1 Deel I. bladzij 86 staat J.F. Thieme vermeld als een der voorname uitgevers tusschen 1815 en 1830. Dit moet zijn H.C.A Thieme.

Titel- en vormnavolging van een tijdschrift	I. 142.
Titel-navolging	I. 318, 320. 646.
Tjeenk Willink. (H.A.)	II. 621.
Tjeenk Willink. (W.E.J.)	II. 620.
Toenemend getal boekverkoopers.	I. 269, 276, 284: II. 746.
Toestand onder de Fransche heerschappij	I. 111.
Tollens' *Gedichten*	I. 29, 363
Tollens' *Verspr. dicht- en prozawerken.* Proces	I. 430, 061.
Tooneelen. (Liefhebberij-)	II. 755
Topographisch bureau. (Het)	II. 795.
Topographische inrichtingen	II. 796.
Traktaat met België.	I. 556; II. 738.
Traktaat met België. Gelijkstelling van Hollandsch en Vlaamsch.	I. 843.
Traktaat met België. Handelingen 2e kamer	I. 841.
Traktaat met België. Kunst-eigendomsrecht	I. 850.
Traktaat met België. Vrijdom van invoer	I. 844.
Traktaat met Duitschland. (Voorgenomen)	II. 532.
Traktaat met Frankrijk.	I. 524, 543.
Traktaat met Frankrijk. Memorie van toelichting	I. 825.
Traktaat met Frankrijk. Addit. overeenkomst	I. 550.
Traktaat met Frankrijk. Handelingen 2e kamer	I. 836.
Traktaat met Frankrijk. Verslag 2e kamer	I. 833.
Traktaat met Spanje	I. 556.
Traktaten van Frankrijk met onderscheiden landen	I. 542.
Traktaatjes. (*Godsdienstige*).	I. 788.
Tromp. (Mr. T. van Hettinga).	I. 732: II. 277.

Tromp (Mr. T. van Hettinga) en de *Grondstellingen*	II. 583.
Tucht door de Vereeniging. (Uitoefening van)	I. 15, 136, 138, 139.
Tusschentijdsche betalingen	I. 97.
Tweede-hands-handel	I. 95, 241, II. 89.
Tweede-hands-handel. (Bloei van den)	II. 436, 479.
Tweede-hands-handel. (Schaduw- en lichtzijde)	II. 490, 759.
Tijd. (*De*)	I. 371.
Tijd. (De goede oude)	I. 272.
Tydeman's (Prof.) aanval op de Vereeniging	I. 738.
Tijdschrift voor Ned. Indië.	I. 170.
Tijdschrift voor Nijverheid.	I. 11.
Tijdschriften. Lijsten.	I. 6, 9, 10, 11, 15, 18, 22, 26, 27, 33, 149, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 159, 162, 167, 168, 170, 175, 183, 387, 390, 392, 394, 396, 397, 399, 400, 403, 406, 414, 417, 420, 440; II. 5, 9, 10, 12, 14, 15, 20, 23, 29, 30, 31, 38, 54, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 356, 359, 361, 363, 367, 370, 373, 395.
Tijdschriften voor boekdrukkers.	II. 791.
Tijdschriften- en dagbladen-tentoonstelling te Londen	II. 503.
Tijdschriften. (Beklag over)	I. 465.
Tijdschriften (Eerste geïllustreerde)	I. 38.
Tijdschriften. (Fabriekwerk van)	II. 75.
Tijdschriften (Getal) in 1851.	I. 465.
Tijdschriften. (Internationale ruiling van)	I. 612.
Tijdschriften. (Vermeerdering van)	II. 74, 759.
Tijdschriften en jaarboekjes, (Vermeerdering van)	I. 205.
Tijdschriften. (Verzet tegen)	I. 246.
Tijdspiegel. (*De*)	I. 191.

Tijdwijzers en almanakken, (Kopijrecht op)	I. 724.

U.

Uilkens' *Volmaaktheden*	I. 152.
Uitbreiding van den boekhandel. (Aanleidingen tot de)	II. 749.
Uitgaven (Getal) in 1852	I. 471.
Uitgevers. (Fransche)	II. 509.
Uitgevers-bonden	II. 492, 661.
Uitgevers-bonden in vroeger dagen.	II. 800.
Uitgevers-geweten	II. 604.
Uitgevers-gewetenloosheid	I. 641.
Uitgevers-invloed op het debiet	II. 684.
Uitvoer naar Amerika	II. 507.
Uitvoer van Belgische nadrukken	I. 538.
Uitvoer van Hollandsche boeken (Vermeerdering van)	II. 175.
Unger's *Etsen*	II. 395.
‘Unitate ac Perseverantia’. (Genootschap)	I. 649.

V.

Vaderland. (*Het*)	II. 660.
Vak-catalogen. (Bibliographische)	I. 360: II. 517, 630, 676.
Vak-uitgevers.	I. 80, 369, 769, 781, 812: II. 292, 324, 423, 510, 594, 614, 619, 620, 653, 668, 679, 687, 695, 798.
Vakken. (Aanverwante)	II. 776.
Vasthoudendheid van Holl. uitgevers. (Laakbare)	II. 279.
Vattemare (Alexandre de) en zijn ruilstelsel	I. 601.
Veldtocht. (De tiendaagsche)	I. 89.

Verantwoordelijkheid van drukkers en uitgevers.	I. 102, 106, 248, 254, 497.
Verantwoordelijkheid van geneeskundige geschriften	I. 735.
Verborgenheden-literatuur	I. 214.
Verbrokkeling van tijd en kracht.	I. 278.
Verbruggen. (J.W.)	II. 302.
Vereeniging ter bev. van Christ. lektuur	I. 206.
Vereeniging t.b.v. oud-Nederl. letterkunde	I. 176.
Vereeniging van jonge lieden	II. 79.
Vereeniging. (De) Acte van verbintenis 1815	I. 113.
Vereeniging (De) als een komplot gebrandmerkt	I. 739.
Vereeniging. (Bestuurders en eereleden der)	II. 819.
Vereeniging. (Commissie van onderzoek omtrent de)	II. 233.
Vereeniging. (Gebhard's vragen omtrent de)	II. 234.
Vereeniging. (Herziening van het reglement der)	I. 132, 329, 330, 488, 589, 749; II. 242, 249, 231, 254.
Vereeniging. (Nieuwe)	I. 288.
Vereeniging. (Ontzag voor de)	II. 198.
Vereeniging. (Schaduwzijde der)	I. 287, 640, 649; II. 229.
Vereeniging. (Verleden, heden en toekomst der)	II. 577.
Vereeniging. (Vestiging der)	I. 113.
Vereeniging. (Vooruitgang van de)	I. 759.
Vereeniging. (25jarig jubilé der)	I. 339; II. 310.
Vereeniging. (50jarig jubilé der)	II. 280, 708.
Vergadering der Vereeniging (Eerste algemeene)	I. 124.
Vergadering der Vereeniging. (Verplaatsing der alg.)	I. 752.

Vergelijkende staat v. boeken 1600-1770 en 1834-43	I. 274
Verhouding van vertalingen in onderscheiden landen	II. 248.
Verkoopen van onrechtmatige uitgaven. (Het)	II. 213, 223, 243, 547.
Verne's (Jules) *Wonderreizen*	II. 9.
Verouderde gewoonten	I. 92.
Versieringskunst	II. 807.
Vertalen. (Goed en slecht).	II. 243.
Vertaling. (Recht op eigen: geen uitsluitend;)	I. 328, 557, 703, 725, 829.
Vertaling vertoond. (Getal boeken ter)	II. 736.
Vertaling (Voorwaarden en recht ter).	I. 103, 105, 108; II. 219, 257, 855, 861.
Vertalingen van Holl. schrijvers in het buitenland	II. 500.
Vertalingen uit den vreemde. (Veelheid van)	I. 64.
Vertalingen (Dichterlijke).	II. 414.
Vertalingen (Getal) uit onderscheiden landen	II. 248, 734.
Vertalingen. (Verbetering v.)	II. 442.
Vertalingsjacht	I. 182, 324, 334.
Vertalings-kwestiën.	I. 324, 333, 648; II. 209, 545.
Vertalingsrecht. Bepalingen der Vereeniging	I. 330, 684, 755; II. 213, 219, 254, 549.
Vertalingsrecht in het Belgisch traktaat	I. 847.
Vertalingsrecht in het Fransche traktaat	I 837.
Vertalingsrecht op het congres te Brussel. (Strijd over het).	I. 747.
Vertalingsrecht (Duur van).	I. 286, 332, 703, 829, 855, 861.
Vertalingsrecht. (J.M. Binger's Geschiedenis van het)	I. 690.

Vertalingsrecht. (Kirberger's betoog over het)	I. 706.
Vertalingsrecht. (Kraaij's bestrijding van het	II. 215, 224.
Vertalingsrecht. (Krakeelen over)	I. 334, 689, 752; II. 212, 213, 215, 224, 235, 547.
Vertalingsrecht. (Nijhoff's bestrijding van het)	I. 335.
Vertalingsrecht. (Buitenlandsch protest tegen)	II. 535.
Vertalingsrecht. (Suringar's verdediging van het)	I. 336, 748: II. 250.
Vertalingsrecht. (Wanhopige pogingen tegen het)	II. 548.
Vertalers (Wedloop van) en schrijvers	I. 212.
Vervreemding. (Nationale).	II. 424.
Verweerschrift tegen Otto Mühlbrecht. (C.L. Brinkman's)	II. 538, 699.
Verzamelwerken. (Kopijrecht van)	I. 719, 855, 861.
Verzending van boeken per post.	II. 106, 468.
Verzending van drukwerken naar de koloniën	II. 107.
Verzendingen in den boekhandel.	I. 90; II. 444.
Verzendingen. (Vergelijkende staat van)	II. 463.
Vignetten voor boeken	II. 68.
‘Villa Rhenana’ als premie.	II. 369.
Visscher's *Anthologie.* Nadruk.	I. 318.
Vliet. (J.L. van der)	I. 370.
Vloten. (Dr. J. van) en de boekhandel	II. 188.
Vlugge vertaling en uitgaaf.	I. 438.
Vlugschriften	I. 77, 79, 220: II. 72, 401.
Vlugschriften literatuur	II. 407.
Vlugschriften. (Aangroeiend getal)	II. 77.
Vlugschriften. (Gelijkvormige uitgaaf van)	II. 402.
Vlugschriften. (Klacht omtrent)	II. 401.

Volksalmanak. (*De Praktische*)	I. 445.
Volksalmanak. (*Nederl.*)	II. 334
Vondelsfeest (Het)	II. 254.
Vondel's-proces. (Het)	II. 187.
Vondel's *Werken*, uitgaaf Binger.	I. 423; II. 187.
Voogdij der Vereeniging.	I. 94, 128, 135, 138, 295, 301.
Voorbereiding. (Theoretische)	II. 80.
Voordrachten. (Uitgeven van openbare)	I. 650, 710, 721, 854, 860.
Vooruitgang in uiterlijken vorm.	I. 473.
Vooruitgang in den handel	I. 760.
Vosje.' (Aankoop van 'Het)	II. 457.
Vries (de) en te Winkel, *Woordenboek der Nederl. taal.*	II. 33, 71, 173, 661.
Vries. (R.W.P. de).	I. 264; II. 573.
Vrouwelijke auteurs.	I. 75, 461, II. 70, 416.
Vrijdom voor boekverkoopers-briefwisseling	I. 484.
Vrijheid van handel. (Welbegrepen)	II. 94.
Vrijstelling van in-, uit- en doorvoer	II. 738.
Vuylsteke (J.)	II. 277.

W.

Waardeering en waarde van auteurs.	II. 69.
Waardeering. (Persoonlijke) Verontschuldiging	II. 723.
Waarschuwing tegen gevolgtrekking	II. 401.
Waesberge's (van) *Halfjarige Boekenlijst*	I. 256.

Warnars. (P. Meijer).	I. 341: II. 287.
Waterbouw- en werktuigkunde. Boekenlijsten.	I. 11, 68, 156, 201, 399, 449: II. 14, 61, 355, 405.
Weduwenfonds. (Oprichting van een)	II. 256, 260, 575.
Week- en advertentieblaadjes (Toenemend getal van)	II. 757.
Weekblad van het Regt	I. 6.
Weekblad voor den boekhandel.	I. 614.
Weenen. (Tentoonstelling te)	II. 502.
Weiland's *Woordenboek.* Nadruk.	I. 304.
Werken. (Geïllustreerde)	I. 202.
Werkstakingen	II. 433.
Werst. (W.T.)	II. 448.
Westerman. (M.)	I. 78, 342, 344.
Westerman. (W. Marten)	II. 287.
Wet op het auteursrecht in Frankrijk	II. 582.
Wet van 28 Sept. 1816. Beleedigen van Mogendheden	I 106.
Wet van 25 Jan. 1817. Drukken en uitgeven	I. 108.
Wet. (Aandrang op een nieuwe)	I. 126, 132, 674, 730: II 269, 276, 579.
Wet. (Belg. en Holl. commissie voor een nieuwe)	II. 277.
Wet van 1817. (Beoordeeling van de)	I. 126, 673, 713; II. 269.
Wet. (Eerste adres om een betere)	I. 126.
Wet. (Eerste ontwerp van een nieuwe)	I. 132.
Wet op de uitoefening der geneeskunst. (Indiening van een)	I. 735.
Wet van 1817. (Laatst staaltje van gebrekkigheid der)	II. 551.
Wet op het auteursrecht. (Uitzicht op de)	II. 579.
Wetsontwerp. (Indiening van Mr. Philips' nieuw)	I. 730.
Wettelijke regeling van het kopijrecht. (Mr. Philips' Ontwerp eener)	I. 708.

Wetten. (Afschaffing der Fransche)	I. 101.
Wetenschappelijke bladen	I. 443.
Wetenschappelijk Maandaschrift. (Soetens')	I. 38.
Wetstein's. (Het huis der)	I. 778.
Weijer. (P.W. van de)	II. 395.
Willige overeenkomst van 1710.	I. 112, 821.
Winckel. (M^{r}. C.P.K)	II. 560.
Winkel's (Te) *Grondbeg. Ned. spelling.* Nadruk	II. 201.
Winsten. (Denkbeeldige)	I. 208.
Wiskunde. Boekenlijsten.	I. 10, 154, 201, 394, 449; II, 12, 60, 353, 405.
Wisselbrieven. (Zegelrecht op)	II. 114.
Wolff en Deken, *Sara Burgehart.*	I. 768.
Wolters, (J.B.) E.B. ter Horst	I. 301; II. 13, 638
Woordenboek in vier talen.	I. 789.
Wijk Rz. (J. van)	II. 797.
Wijnmalen. (D^{r}. T.C.L.)	II. 560.
Wijs. (M^{r}. J.W. van der Meer de)	I. 666.
Wijt & Zonen. (M.)	II. 654.

IJ.

IJntema. (J.)	I. 34, 47.

Z.

Zeevaartkunde. Boekenlijsten.	I. 16, 68, 154, 201, 393, 449; II. 11, 61, 352, 405.
Zegel in Frankrijk. (Vermindering van het)	II. 131.

Zegel op advertentiën.	I. 126: II. 132, 139.
Zegel op advertentiën in Engeland.	II. 128.
Zegel op dagbladen in Engeland.	II. 127.
Zegel op dagbladen.	II. 117, 123, 132, 135.
Zegel op dagbladen. Is. J. Lion.	II. 141.
Zegel op dagbladen. Maurits H. van Lee	II. 147.
Zegel op gedrukte stukken.	I. 245; II. 135.
Zegel op handelspapier	II. 114.
Zegel op periodieke werken of tijdschriften	II. 119.
Zegel. (Adres van den boekhandel tegen het)	II. 155.
Zegel. (Adres van courantiers tegen het)	II. 123.
Zegel. (Afschaffing van het)	II. 158.
Zegel. (Bezwaren tegen de opheffing van het)	II. 140.
Zegel. (Opbrengst van het)	II. 122, 142.
Zegel. (Veranderd begrip omtrent een wet op het)	II. 117.
Zegel. (Vrijzinnigheid der regeering omtrent het)	II. 136.
Zegelwet 1843. (Voorstel van een)	I. 244.
Zeggelen. (W.J. van)	I. 635; II. 300.
Zeggelen's (van) *Gedichten.*	I. 432.
Zeven à Zes	I. 96.
Zondagsblad. (*Het*)	I. 380: II. 54.
Zschokke's *Werken*	I. 160.
Zuidelijke provinciën. (Nadruk in de)	I. 125, 129, 304, 665.
Zuidelijke provinciën. Kon. Besluit van 23 Sept. 1814	I. 693, 702.
Zwaardemaker. (C.).	II. 265, 503, 563.